

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РЎДАКӢ

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РЎДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология
1 (38) 2025

ВЕСТНИК

КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Серия исторические и археологические, педагогические
и филологические науки
1 (38) 2025

BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOH RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical
and philological sciences
1 (38) 2025

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
Маҷалла соли 2009 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

Сармуҳаррир:

Раҳмон Дилишод Сафарбек *Доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, ректори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Муовини сармуҳаррир:

Рафиев Сафархон Аюбович *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Котиби масъул:

Сафарзода Манучехри Начот *Доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсент, муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

Ҳайати таҳририя:

07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ

Абдуллоев Маҳмуд Холович *Доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Искандаров Қосимшо *Доктори илмҳои таърих, профессор, саркотиби илми Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Суфиев Садриддин Насриддинович *Номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Азамов Хурсанд Саидович *Номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Сафаров Холмад Хоркашович *Номзади илмҳои таърих, муаллими калони кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

13.00.00 – Илмҳои педагогӣ

Мирализода Абдусалом Мустафо *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Мирзоев Салим Сайдалиевич *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи биологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Ғуломов Ислон *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи математика ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Иззатова Муҳаббат Инноятовна *Доктори илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Иброҳимов Грез *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Файзуллоева Фирӯза Маддохировна *Номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

10.00.00 – Илмҳои филологӣ

Ҷумъахон Алимӣ *Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забониносии ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Хоҷаев Давлатбек *Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.*

Мухторов Зайниддин Мухторович *Доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори филиали Донишқадаи руҳии менечменти Сингапур дар шаҳри Душанбе.*

Худойдодова Шарофат Зардовна *Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, ноиби ректор оид ба робитаҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Холиқова Зайналбӣ *Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Муродов Баҳриддин Раҳмонович *Номзади илмҳои филологӣ, декани факултети филологияи хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Маҷалла дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ барои нашр таҳия мегардад. Нишонӣ: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Сомонаи расми маҷалла: vestnik.kgu.tj. **E-mail:** rayot@kgu.tj **Тел.:** 8(3322) 2-41-06

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.06.2022, №174/м ворид гардидааст (азнавбақайдгирӣ аз 6.09.2024 №299/м). Қабули мақолаҳо вобаста ба соҳаҳои илм: 07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, 13.00.00 – Илмҳои педагогӣ, 10.00.00 – Илмҳои филологӣ. Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст. Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Раздел исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Учредитель журнала:

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Журнал основан в 2009 году. Выходит 4 раза в год.

Главный редактор:

Рахмон Дилишод Сафарбек Доктор юридических наук, профессор, ректор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Заместитель главного редактора:

Рафиев Сафархон Аюбович Кандидат педагогических наук, доцент, проректор по науке и инновациям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ответственный секретарь:

Сафарзода Манучехри Наджот Доктор философии (PhD), доктор по специальности журналистики, доцент, заместитель начальника управления науки и инноваций Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Члены редколлегии:

07.00.00 – Исторические и археологические науки

Абдуллоев Махмуд Холович Доктор исторических наук, профессор кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Искандаров Косимшо Доктор исторических наук, профессор, главный ученый секретарь Академии наук Республики Таджикистан.

Суфиев Садриддин Насриддинович Кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Азамов Хурсанд Саидович Кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Сафаров Холмад Хоркашович Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

13.00.00 – Педагогические науки

Мирализода Абдусалом Мустафо Доктор педагогических наук, профессор общеуниверситетской кафедры педагогики Таджикского национального университета.

Мирзоев Салим Сайдалиевич Доктор педагогических наук, профессор кафедры биологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Гуломов Ислон Доктор педагогических наук, профессор кафедры математики и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иззатова Мухаббат Инноятовна Доктор педагогических наук, доцент кафедры дошкольного обучения и социального дела Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иброхимов Грез Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Файзуллоева Фируза Мадохировна Кандидат педагогических наук, доцент, заведующая общеуниверситетской кафедрой русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

10.00.00 – Филологические науки

Джумъяхон Алими Доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ходжаев Давлатбек Доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета.

Мухторов Зайниддин Мухторович Доктор филологических наук, профессор, ректор филиала Сингапурского института развития менеджмента в городе Душанбе.

Худойдодова Шарофат Зардовна Кандидат филологических наук, доцент, проректор по международным отношениям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Холикова Зайналби Кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Муродов Бахриддин Рахмонович Кандидат филологических наук, декан факультета иностранной филологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Журнал готовится к печати в Кулябском государственном университете имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ г. Куляб, улица С. Сафарова 16, официальный сайт журнала: vestnik.kgu.tj
E-mail: payom@kgu.tj, Тел.: 8(3322)2-41-06

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м (перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м).

Прием статей по разделам науки: 07.00.00 – Исторические и археологические науки, 13.00.00 – Педагогические науки, 10.00.00 – Филологические науки.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Журнал печатается на таджикском и русском языках.

BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOH RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical and philological sciences

The founder of the magazine:

Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki
The magazine was founded in 2009. Issued 4 times a year.

Chief editor:

Rahmon Dilshod Safarbek *Doctor of juridical sciences, professor, Rector of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Deputy chief editor:

Rafiev Safarkhon Ayubovich *Candidate of pedagogical sciences, associate professor, vice-rector for science and innovation, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Executive secretary:

Safarzoda Manuchehri Najot *Doctor of philosophy (PhD), doctor in journalism, associate professor, deputy head of the department of science and innovation at Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Members of editorial board:

07.00.00 - Historical and archaeological sciences

Abdulloev Mahmud Kholovich *Doctor of historical sciences, professor of the chair of general history and methods of history teaching of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Iskandarov Kosimsho *Doctor of historical sciences, professor, chief scientific secretary of the academy of sciences of the Republic of Tajikistan.*

Sufiev Sadriddin Nasriddinovich *Candidate of historical sciences, head of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki*

Azamov Khursand Saidovich *Candidate of political sciences, associate professor of the chair of history, law and political science of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Safarov Kholmad Khorkashovich *Candidate of historical sciences, senior lecturer at the department of history and methods of teaching history, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki*

13.00.00 - Pedagogical Sciences

Miralizoda Abdusalom Mustafo *Doctor of pedagogical sciences, professor of the department of pedagogy, Tajik National University*

Mirzoev Salim Saidalievich *Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair of biology of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Gulomov Islom Nazarovich *Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair mathematics and its teaching methods of in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Izzatova Muhabbat Innovatovna *Doctor of pedagogical sciences, associate professor at the chair of preschool education and social affairs of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Ibrohimov Grez *Candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair of pedagogy of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Faizulloeva Firuza Madokhirova *Candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the interfaculty department of the russian language of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

10.00.00 - Philological Sciences

Jumakhon Alimi *Doctor of philological sciences, professor of the department of linguistics and history of language, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Khojaev Davlatbek *Doctor of philological sciences, professor at the chair of history of language and typology of the Tajik National University.*

Mukhtorov Zainiddin Mukhtorovich *Doctor of philology, professor, rector of the Singapore Institute of Management Development in Dushanbe city.*

Khudoidodova Sharofat Zardovna *Candidate of philological sciences, associate professor, vice-rector international relations, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Kholiqova Zaynalbi *Candidate of philological sciences, associate professor of the department of tajik literature, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

Murodov Bahriddin Rahmonovich *Candidate of philological sciences, the dean of foreign philology faculty, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

The journal is being prepared for publication in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, RT Kulob city, S. Safarov street 16, the official website of the magazine: vestnik.kgu.tj, E-mail: payom@kgu.tj Tel.: 8(3322) 2-41-06

The journal is included in the Register of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 1.06.2022, №174/М (re-registered on 6.09.2024 No. 299/м) Reception of articles on sections of science: 07.00.00 - Historical and archaeological sciences, 13.00.00 - Pedagogical sciences, 10.00.00 - Philological sciences. The journal is included in the database of the Russian Science Citation Index (RSCI). The magazine is printed in Tajik and Russian.

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

ТДУ: 63+66 (2-точ)

ТКБ: 930+321 (2-точ)

С-35

ЗАМИНАҲОИ ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТИ ҲАЙТОЛИЁН АЗ НИҒОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Сафаров Х.Х. н.и.т., дотсент

Ғоибзода М.М., унвонҷӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар илми таърих то имрӯз баъзе аз масъалаҳое ҳастанд, ки ҳалли пурраи хешро наёфтаанд. Махсусан давраи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи он то ҳол масъалаҳои зиёди баҳсоварро доро мебошад. Таърихи халқи тоҷик низ аз гуфтаҳои боло ғайрест. Яке аз масъалаҳои мураккабтарин дар таърихи халқи тоҷик ва ақвоми ориёӣ, ки то ҳол назари ягонро миёни олимони ба вучуд наовардааст, ин мавзӯи давлатдорӣи Ҳайтолиён маҳсуб меёбад. Ҳарчанд, ки муҳаққиқони зиёди дохилию хориҷӣ дар ин самт тули солҳои зиёд кор бурдаанд, вале то имрӯз аксарият паҳлуҳои масъалаи мазкур ҳалли пурраи хешро дарёфт накардааст. Мавҷудияти назария ва ақидаҳои мухталиф миёни муаррихон ҳалли онро боз ҳам печидатар намудааст. Ҳамин мураккабӣ ва барои аксар хонадагон нофаҳмо будани давлатдорӣи Ҳайтолиёнро ба назар гирифта, хостем дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муаррихон онро то ҷое шарҳу тавзеҳ диҳем.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Перзиденти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зарурияти оммафаҳм гардонидани масъалаҳои таърихи халқи тоҷикро ба инобат гирифта, ба навишт ва таҳлили он пардохтааст. Аз ҷониби сарвари давлат омӯхтани таърихи халқ ва низоми давлатдорӣи гузаштаи он ғайри немест дар густариши давлатдорӣ ва ташаккулиёбии шуури миллӣ. Эмомалӣ Раҳмон ба хоҳири мустаҳкам намудани ҳудуди миллии насли наврас, ки ояндаи ҷомеаи мо тоҷикониёнро мебошанд, ба рӯи қозғовариҳои таърихи миллати хешро шуруъ намуд. Ва дар ин самт то ҷое муваффақ ҳам шуд. Ӯ дар осори ба таърихи халқи тоҷик бахшидаи хеш масъалаҳои мураккаб ва ҳалношударо ҷой дода, дар асоси наватарин натоқи таҳқиқоти олимони соҳа ва таҳлилу омӯзиши сарчашмаҳои бозғаймодӣи таърихӣ назарияи нави хешро пешниҳод намуд. Махсусан яке аз бобҳои осори гаронбаҳои ӯро таърихи ташаккулиёбии давлатдорӣи қавмҳои ориёитабор ташкил медиҳад. Дар ин боб ӯ дар радифи инъикоси давлатҳои дигари ориёитабор ба таҳлили масъалаҳои нахустдавлатӣи феодали дар Осиёи Миёна-Ҳайтолиён мароқ зоҳир намудааст.

Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон масъалаҳои мухталифи давлатдорӣи Ҳайтолиёнро ба монанди ташаккулиёбии онҳо ҳамчун қавми ориёитабор, нахустватани онҳо, ба қадом умумияти этникӣ пайванд будан, ташаккулиёбии нахустин рукҳои ҷомеаи феодали дар Осиёи Миёна, низоми давлатдорӣи Ҳайтолиён, ҳаياتи иҷтимоии онҳо, анъанаҳои Ҳайтолиён ва омилҳои асосии барҳам хӯрдани давлати Ҳайтолиёнро мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор додааст. Ӯ қўшиш намудааст, ки дар осори хеш ҳамчун давлати аҷдодони тоҷикон будани Ҳайтолиёнро дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ, ки муҳимтарин далоили ҳақиқат мебошанд нишон диҳад. Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки баҳсҳои домнадор миёни муҳаққиқони мухталифи дохилию хориҷӣ дар бобати масъалаи этникии онҳо мавҷуд аст. Моро мебояд, ки дар навишти мақолаи хеш дар таърихи осори Эмомалӣ Раҳмон ва муқоисаи он бо осори дигар муҳаққиқони соҳа масъаларо мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор диҳем. Ҳамчунин, оғози раванди ташаккулиёбии халқи тоҷикро низ муаррих аз давраи Ҳайтолиён сар шуданашро таъкид намудааст. Нишондодҳои ӯ дар хусуси давлатдорӣи Ҳайтолиён омӯзиши масъаларо барои мо боз ҳам мубрамтар мегардонад.

Бояд таъкид дод, ки ба сифати манбаҳои сарчашмавии таҳқиқот дар омӯзиши масъала, дар навбати аввал асарҳои илмӣи Эмомалӣ Раҳмон ва дигар корҳои илмӣю

баромадҳои вай доир ба таъриху фарҳанги халқи тоҷик шуда метавонанд. Хусусан китобҳои навиштаи ӯ дар ин соҳа «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён», [6, с. 161], «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ», [13, с. 186], «Забони миллат-ҳастии миллат» [8, с. 48] ва «Чехраҳои мондагори таърих» [7, с. 424]. манбаҳои муҳим ва асосианд оиди ин масъала.

Дар осори Эмомалӣ Раҳмон оиди хусусиятҳои хоси давлатдории Ҳайтолиён ва ташаккули давлатдории он дар таърихи ба маводу сарчашмаҳои таърихӣ ва натоиҷи таҳқиқоти муҳаққиқони барҷаста маълумот оварда шудааст. Таҳлилу баррасии осори ӯ нишон медиҳад, ки дар ин фосола, яъне аз солҳои 50-уми асри V то солҳои 40-уми асри VI Ҳайтолиён шимолу ғарби Ҳиндустон ва баъзе воҳаҳои Туркистони Шарқиро тобеъ намуда, ба императории абаркудрат асос мегузоранд. Акнун Балъамӣ ва Фирдавсӣ дар баёни воқеоти ин солҳо қавми мазкурро бо номҳои ҳайтол, ҳайтоли, мусаннифони суриёни абдол, эфталит, таърихнависони юнони, абдал, эфталит, муаллифони арманӣ хаптал идал, тетал, қоҳинони паҳлавӣ эфтал, ҳабтал, ҳафтал, сайёҳони чиноӣ, еда, яда, идиён, сафирони ҳиндӣ хуно, хуноён ва муаррихони араб ҳайтал, ҳаётила, яфтал, номбар менамоянд.

Аз назари Балъамӣ «Ҳаётила чамъи ҳайтол бошад ва ҳайтол ба забони аҳли Бухоро марди қавӣ мебошад». Дар ҳақиқат вожаи «ҳайтол» дар забони хутану сақӣ ҳам ба маънии часуру диловар аст. [3, с. 98]. Шарқшиносони аврупоӣ бештар истилоҳи суриёнии эфталит ва таърихнависони Шарқ бошанд, аксаран шакли тоҷикии ҳайтолоро ба қор мебаранд.

Дар хусуси нахустин давлати феодалии сохтори заминдорӣ то имрӯз муҳаққиқону муаррихони зиёде қор ва таҳқиқот бурдаанд. Аксарият воридашавии муносибатҳои феодалиро ба сарзамини Ориёно – минтақаи маскунӣ таърихи аҷдодони тоҷикон ба асрҳои 3-4 милод мансуб медонанд. Эмомалӣ Раҳмон дар қатори дигар инъикосгарони таърихи давлатдории халқи тоҷик ба ин масъала диққати худро бештар зоҳир намудааст. Таърихи сиёсии замони Ҳайтолиёнро ба баёну дарки амиқи «сиёсати шарқӣ»-и шоҳаншоҳии Сосониён баррасӣ намудан мушқил аст. Зеро муаллифони сарчашмаҳои ҳагӣ таъриху тамаддуни ин замонро алоҳида зикр накарда, ҳини нақл аз достонҳои паҳлавонии шоҳаншоҳи Сосонӣ ба ҳаёту тариқати давлатдории Ҳайтолиён низ ҷо-ҷо ишораҳои алоҳидае кардаанд, ки аз рӯи ин тасвираҳо нахуст, тариқати зиндагӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ҳарбӣ, баъд, давраномии зерини таърихи сиёсии замони Ҳайтолиён, яъне (эфталитҳо) бармеояд. [9, с. 184]

Мувофиқ бар назари аксар олимони аввалин санае, ки бо номи ҳайтолиҳо мансуб аст, ин солҳои 420-450 буда, дар онҳо ҷангҳои Баҳроми Гӯр (420-437) ва Яздигурди 2 (438-457) зикр гардидаанд. [15, с. 199]. Пайдоиши этимологияи ҳайтолиҳо то ҳол аниқ нест. Вале гуфта метавонем, ки онҳо ҳам аҳолии таҳҷой буда, як шоҳи Кушониён хурдро ташкил медоданд. Онҳо аҳолии ориёинавод ва эронзабони шимолу Шарқии Осиёи Васатӣ буда, дар асри IV ба ҷануб ҳаракат карданд. Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки муаррихони қадим кушониён, хиониҳо ва ҳайтолиёнро бисёр вақт бо ҳам омехта кардаанд ва баъзан бо ҳам хеш будани ҳайтолиёну кушониён ва ё хиониҳою кушониёнро таъкид кардаанд. Дар ин асос аксари олимони ба хулосае омадаанд, ки хиониҳо ва ҳайтолиён мисли кушониён ба гурӯҳи қабилаҳои сақӣ-массагетии Осиёи Миёна дохил мешуданд ва онҳо, кушониён, хиониҳо ва ҳайтолиён ба ҳам хеш буданд. Бори нахуст ҳайтолиён (яфталиён, эфталитҳо) с. 450 номбар шудаанд. Муаррихи қадими арманӣ Егише Вардапет навиштааст: «Яздигурд лашкари қалон чамъ карда, ҳаракат намуд ва ба сарзамини яфталиён (ҳайтолиён) расид. Шоҳи кушониён аз задухӯрд худдорӣ кард. Ӯ бо лашкараш ба қисматҳои дур ва дастнораси биёбон гурехт». [13, с. 186] Ин ахбор барои муайян кардани ватани ҳайтолиён низ аҳамияти қалон дорад. Гап дар сари он аст, ки доир ба ин масъала ақидаҳои гуногун вучуд доранд, ки мо поёнтар дар бораи онҳо сухан хоҳем гуфт. Дар ахбори Егише Вардапет номбар шудани шоҳи кушониён гувоҳи он аст, ки ин ҳодиса дар шарқи Эрон дар Бохтар (Тоҷаристон) рух дода буд. Чунки сосониён мулки кушониён гуфта, пеш аз ҳама Бохтарро дар назар доштанд. Аз ин бармеояд, ки сарзамини ҳайтолиён маҳз дар ҳамин минтақа, аниқтараш дар Бохтари Шарқӣ воқеъ шуда буд. К.В. Тревер аз ахбори Егише Вардапет ба чунин хулоса омадааст, ки дар он вақт ҳайтолиён ҳанӯз мустақил набуда, тобеи кушониён буданд. Аммо Б. Ғафуров ин ақидаро рад намуда, дуруст фармудаанд, ки дар ин солҳо Бохтар аллақай дар дасти ҳайтолиён буд. [2, с. 276]

Сосониён ба анъанаҳои пеш така карда, шоҳи ҳайтолиёнро шоҳи кушонӣ номидаанд. Онҳо ҳанӯз аз ҳамдигар фарқ доштани ҳайтолиён ва кушонӣро дуруст дарк намекарданд. Чунки то ин вақт онҳо дар ин минтақа бо кушонӣ сару қор доштанд. Ин санад аз ҷониби дигар дар бораи он шаҳодат медиҳад, ки ҳайтолиён аз дохили давлати кушонӣ баромада буданд ва барои ҳамин дар ибтидо сосониён ба мисли пештара онҳоро кушонӣ гумон мекарданд. Дар ин ҷанг баъди қафонишинии шоҳи кушонӣ (шоҳи ҳайтолиён) Яздигурди II шаҳру қалъаҳои зиёди кушонӣро ишғол карда, бо ғанимати бисёр ба Эрон баргашт.

Егише Вардапет хабар додааст, ки с. 453-454 Яздигурди II боз ба шоҳи кушонӣ ҳамла кард, аммо саҳт шикаст хӯрд. Муҳаққиқон дар робита ба ин задухӯрд дуруст фармудаанд, ки он байни сосониён ва ҳайтолиён сурат гирифта буд. Ҳайтолиён баъди ғалаба дар ин муҳориба ба хоки Эрон дохил шуда, қисматҳои шарқии онро талаву тороч намуданд. [10, с. 189]

Дар хусуси ташаккули давлатдории Ҳайтолиён муаррих М. Исоматов қайд менамояд, ки аз миёнаҳои асри III то солҳои 70-уми асри IV худудҳои шоҳаншоҳии Сосониён дар шимолу шарқ, яъне дар Хуросон ва ҳавзаҳои ҳамҷавори Варзруд аз ҳисоби мулкҳои Кушонӣни суқутёфта васеъ мешаванд. Шоҳаншоҳ Шопури II (309-379) дар солҳои 70-уми асри IV барои васеъ намудани худуд ва дур намудани Ҳайтолиён ба Хуросону Тахористон ҳуҷум мекунад, вале ба арсаи ҳокимияти сиёсӣ омадани ҳайтолиён ба харитаи геополитикии Хуросону Варзруд, инчунин ба «сиёсати шарқӣ»-и Сосониён тағйироти ҷиддӣ дароварда, тадриҷан васеъ шудани худуди нуфузи онҳоро дар ин сарзамин боз медорад. [14, с. 134]

Ҳайтолиён дар солҳои 80-уми асри IV Бадахшону Тахористони Шарқӣ, солҳои 40-уми асри V Балху Тахористон ва Ғарҷистонро тобеъ намуда, заминаҳои ҳарбию сиёсии ташаккули давлати мустақилро фароҳам меоранд. Соли 428 Ҳайтолиён барои тавсеаи худуд ва баланд бардоштани нуфузи ҳарбию сиёсии хеш ба сарзаминҳои хуросонии Сосониён ҳамла меоваранд, ки ин ҷанг бо шикасти онҳо ва бо муқаррар намудани марзҳои сарҳади байни Сосониён ва Ҳайтолиён анҷом меёбад. Фирдавӣ дар «Шоҳнома» ва Балғамӣ дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» футуҳоти шарқии шоҳаншоҳ Варахрони V (421-439), ки бо номи ҷанги Баҳроми Гур машҳур аст, нақл карда, ҳайтолиёнро бо истилоҳи «турк» тасвир кардааст.

Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон ба он хулоса меоварад, ки яқинан, «турк»-они сарчашмаҳои ҳаттӣ, аз ҷумла «Шоҳнома», анахронизми этноними «ҳайтол» аст. Дарёфти маънии таърихии анахронизми «турк» муҳаққиқони таъриху тамаддуни Эрони Сосониё ба баёни ҷанд мулоҳиза водор сохтааст. Ховаршиносон А. Кристинсен ва Й. Маркварт зимни қиёси матни манбаи паҳлавии «Ёдгории Зарирон» ба натиҷае расидаанд, ки Баҳроми Гур дар воҳаи Марв, дар ҳақиқат на бо ҳайтолиён балки бо хиёниён ҷангидааст. Ин хулоса ба назари академик Б. Ғафуров ҳам «боварибахш» аст. Вале аксари пажухандагон бар онанд, ки душмани Сосониён дар набарди овозадори Баҳроми Гур, бешубҳа Ҳайтолиён буданд. Танҳо Ҳайтолиён дар нимаи аввали асри V метавонистанд, аз рӯи Чайхун гузашта, бо лашкари зиёде беҳтарин воҳаҳои шарқии Эрони Сосониё мавриди ҳамла қарор диҳанд. Дар «Шоҳнома» ва «Таърихи Табарӣ» танҳо шакли тоҷикии этноними «ҳайтол» ба ҷашм мерасад. Ва агар «турк»-они сарчашмаҳои ҳаттиро чун анахронизми вожаи «ҳайтол» қабул кунем, пас маълум мешавад, ки ҳангоми ҷанги Баҳроми Гур, қисмати ҷанубии Варзруд ба ҳайати иттиҳоди сиёсӣ ва баъд давлати навбунёди Ҳайтолиён дохил мегардид. [5, с. 34-35]

Эмомалӣ Раҳмон бар он назар мебошад, ки Ҳайтолиҳо ду воситаи воридшавиро ба маркази Осиёи Васатӣ истифода бурданд: яке осоишта ва дигаре зӯрӣ. Зимнан ба водии Фарғона ва қисман Чочу Илок бо роҳи осоишта ворид шудани ҳайтолиён бештар ба ҳақиқат наздик аст. Зеро сабаби асосии ин воридшавӣ аз ҷониби туркҳо танг карда шудани ҳайтолиён ба шумор мерафт. Чунки дар ҳамон замон таҳдиди туркҳо то сарҳади Эрон маълум буд ва баъзан ҳайтолиҳои кӯчии сарҳади Осиёи Васатиёро низ турк номидаанд.

Мувофиқи маълумоти Б. Ғафуров аз миёнаи асри IV сар карда, ҳайтолиҳои ба Осиёи Васатӣ муҳоҷиршуда, иттиҳоди сиёсӣ ҳарбиро ташкил дода, ба забт намудани Суғд оғоз бахшиданд. [2, с. 276] Эмомалӣ Раҳмон бошад, қайд менамояд, ки дар аввали асри V онҳо мулкҳои шимолӣ хиёниҳо ва давлатчаҳои сосонию кушонӣ ё кушонӣ сосонӣ атрофи

шимолии Омӯро дар Ғарб то Марв ва дар Шарқ то Балх ба даст мебароранд. Аввалин шоҳони ҳайтолиҳо Афтоилту ва Мехрипур ба забон гирифта шудаанд. [12, с. 189]

Дар нимаи аввали асри V аввалин ҷанги ҳайтолиён бо сосониҳо бо мақсади ба даст даровардани мулкҳои ҳавзаи Омӯ ба амал пайваст, ки дар он замон шоҳаншоҳи Эрон Баҳроми Гӯр (420-437) буд. Баҳроми Гӯр шикаст хӯрда, дар байни сосониёну ҳайтолиён сарҳад муқаррар гашт. Бурҷҳои нисбатан хурди сохташуда роли сарҳадро иҷро мекарданд. Ҳайтолиҳо муддате мулкҳои хиёниҳоро соҳиб шуданд. Соли 450 ҷанги дуҷони ҳайтолиҳо бо сосониҳо ба вуқӯ пайваст, ки ташаббускори он Яздигурди 2 (438-457) буд. Яздигурд ҳайтолиҳоро шикаст дода, ҷандин шаҳрҳои онҳоро ишғол карда, бо ғанимати зиёде баргашт. Соли 453-454 Яздигурди 2 аз нав ба мулки ҳайтолиҳо лашкар кашид, вале ин дафъа қатъӣ шикаст хӯрд. Ҳайтолиҳо ҷандин мулкҳои Эронро ғорат карданд. Пас аз ҷанд муддат ҳайтолиён ба иқтидори бузург ноил гардида, Тахористонро пурра ба худ тобеъ намуданд. Ҳатто соли 456 сафорати онҳоро императори Хитой қабул карда буд.

Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунад, ки пас аз ба сари қудрат омадани Хусрави Парвиз (459-484) дар Эрон тамоили муқобилият зидди ҳайтолиҳо пурзӯр гардид. Ин тамоилро Византия (Рум) ҳам дастгирӣ мекард. Аз ин хотир, Парвиз шартномаи вайрон накардани сарҳадро иҷро накард ва бо ҳайтолиён ҷанг сар кард. Дар соли 460 шоҳи ҳайтолиҳо Вхшунвар (Вахшунвар) ба тахт нишаста буд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, Парвиз қӯшуни сершуморе ҷамъ оварда, ба ҷанги зидди ҳайтолиҳо бархост ва ба назди бурҷҳои сарҳадӣ омада ҳар як бурҷро бо 50 фил ва 300 сарбоз баста, ба андаруни ҳудуди ҳайтолиҳо дохил шуданд. Ва қӯшунҳо аз қафои бурҷ ба дохили мулки ҳайтолиён мерафтанд. [10, с. 189]

Ин нуқтаро Эмомалӣ Раҳмон яке аз намудҳои ногустиани шартнома номидааст. Яъне вай бо ин тарз гӯё шартномаро вайрон накардааст. Вале Вахшунвар қӯшуни зарурӣ ҷамъ оварда, сосониҳоро аз мулкҳои худ пеш намуд. Аксарияти қӯшуни сосониҳо ба чоҳҳои пур аз об кардаи ҳайтолиҳо афтада, ҳалок ва асир шуданд. [3, с. 98-99]. Аз ҷумла ҳуди Парвиз ҳам асир мегардад. Умуман, Хусрави Парвиз се маротиба бо ҳайтолиён меҷангад. Вай бори аввал асир гардида, бар ивази товони калони пулӣ ҳудро озод кард. Бори дуюм бошад, Парвиз ҳудро ба ивази андозии солонии Эрон ва ба ғарав мондани писараш Кубод аз асирӣ ҳалос намуд. Пас аз ҷанг вай бо мадади Рум андозро пардохта, писарашро низ озод кард. [5, с. 34-35]. Баъди ин Парвиз ба ҷанг тайёри дид. Соли 470 ҷанги охириини Парвиз оғоз ёфт. Вахшунвар қӯшуни Эронро шикаст медиҳад ва Парвиз дар ин ҷанг ҳалок гардид. Пас аз Парвиз ба тахт Кубод нишаст. Мувофиқ бар маълумоти Эмомалӣ Раҳмон ибтидои ҳукмронии Кубод бо пурзӯршавии ҳаракати маздакиҳо рост омад ва руҳониёни дарборӣ (зардуштиён) бародари Парвиз Балашро ба тахт шинонданд. Кубод маҳбус гардонда шуд. Вале ӯ аз маҳбус ғурехта, дар дарбори ҳайтолиён паноҳ бурд. Хоҳари Кубод завҷаи Вахшунвари ҳайтоли буд. Кубод низ ба духтари Вахшунвар хонадор шуда, барои баргардондани тахти шоҳӣ аз ҳайтолиҳо ёри хост. Дар соли 499 бо ёрии онҳо соҳиби тахти Эрон гардид. Ин бозгашт сабаби қатли Маздак (529) ва таҳдиди маздакиён ҳам гардид. [18, с. 6-8]. Ҳайтолиҳо бошанд, андозии солонро бо пули сиккаи қушону - ҳайтоли пардохтанд. Ҳайтолиҳо маҳз дар ҳамин давра кидориҳоро аз Пешовару Синд ба тарафи Ҳиндустон ронданд. Вориси Вахшунвар Туромано ба Ҳиндустон лашкар кашида, ҷанд муддат онро тахти итоати худ нигоҳ дошт. Ҳукмронии ҳайтолиҳо дар Ҳиндустон ҷандин солҳо идома ёфта бошад ҳам, аммо нуфузи сиёсӣ надоштанд. Вале баъдтар ҳиндҳо муттаҳид шуда, Туроманоро аз мулки худ ронданд.

Аз рӯи ахбори овардашуда, ки аксарият муҳаққиқон онро дар осори хеш иқбос овардаанд, мо дақиқ гуфта метавонем, ки давлати Ҳайтолиён дар соли 450 аллакай вучуд дошт. Асоси ин давлатро вилоятҳои навакак номбаршудаи Бохтар таъкил мекарданд. Дар нимаи дуҷони асри V шоҳи сосониён Фирӯз, ки бо ёрии ҳайтолиён соҳиби тахт шуда буд, се маротиба ба сарзамини онҳо ҳуҷум кард ва ҳар се ҳуҷум шикаст хӯрд. Ҳайтолиён боз ба вилоятҳои шарқии Эрон дохил шуда, онҳоро талаву тороч намуданд. Эрон ба муҳлати дуру дароз бочғузори ҳайтолиён гардид. Сабаби ин ҷангҳо дар он буд, ки ҳанӯз дар асри III сосониён қисматҳои шарқии Бохтарро аз дасти қушониён кашида гирифта буданд. Аз ахбори дар боло овардашудаи Табарӣ маълум мешавад, ки соли 457 ҳайтолиён аллакай Бохтари Ғарбро аз

Сосониён баргардонда гирифта буданд. Ҳадафи асосии ҳамлаҳои Фирӯз бар зидди ҳайтолиён ба аз нав ишғол кардани ин минтақа ва бехатар гардондани сарҳадҳои шарқии Эрон аз ҳучуми онҳо буд. [8, с. 186]

Ҳоло пеш аз оғоз гардидани ҷангҳо бо Фирӯз ҳайтолиён ба ҷануб лашкар кашида соли 460 дар Ҳиндустони Шимолӣ вилояти Гандхараро ишғол намуданд. [16, с. 75]

Бояд тазаққур дод, ки Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси муборизаҳои Ҳайтолиёну Сосониён қайд намуда менависад, ки баъди шикаст додани сосониён ва мустаҳкам кардани мавқеи худ дар сарҳад бо Эрон, ҳайтолиён забткориҳои худро дар Ҳиндустон идома доданд. Шоҳи ҳайтолиён Тораман (490-515) Синд, Раҷастон ва водии Ҷамна-Гангро тасарруф намуд. Ҳайтолиён дар самти шимолӣ-шарқӣ низ ба муваффақиятҳои калон ноил шуданд. Дар байни солҳои 470-509 онҳо Турфрон, Урумчи, Хутан, Қошғар ва дигар вилоятҳои Туркистони Шарқиро забт намуданд. [17, с. 235]

Ҳайтолиён дар ин солҳо то андозае пурқувват шуда буданд, ки соли 522 яке аз ҳокимони вилояте дар Хара-Хото бар зидди Хитой шӯриш бардошта, ба назди ҳайтолиён гурехт ва аз онҳо ёрӣ хост. Ӯ се хоҳари худро ба шоҳи ҳайтолиён ба занӣ дод.

Дар миёни солҳои 467-470 ва 480 ҳайтолиён Суғдро забт намуданд. Мувофиқи сарчашмаҳои хитой ва мусулмонӣ кишварҳои, ки ба ҳайати давлати ҳайтолиён дохил мешуданд, номбар карда шудаанд. Солномаи Ляншу хабар медиҳад, ки вилоятҳои Тошқурғон, Қашмир, Қарашаҳр, Куча, Қошғар, Хутан тобеи ҳайтолиён буданд. Дар ин бора Табарӣ, Диноварӣ, Мирхонд ва дигар муаррихони тоҷику форс ва араб маълумоти муфассалтар додаанд. Мувофиқи ахбори онҳо, ба ҳайати давлати ҳайтолиён Тохаристон, Чағониён, Кобулистон, Зобулистон, Синд, Буст, Арруҳач ва ҳамчунин Самарқанд, Бухоро, Кеш, Насаф, Фарғона ва Чоч дохил мешуданд.

Ҳамин тавр Эмомалӣ Раҳмон зикр намудааст, ки то аввали асри VI давлати ҳайтолиён хеле васеъ шуда, тамоми Бохтар, Шимолӣ Ҳиндустон, Осиёи Миёна ва Туркистони Шарқиро дар бар мегирифт. Сосониён барин давлати пурзӯри он замон, ки империяи Румро ҷандин маротиба шикаст дода буд, маҷбур шуд ба ҳайтолиён боҷ супорад. [11, с. 193]

Мувофиқи солномаи хитой Тан пойтахти ҳайтолиён дар шаҳри Ланши воқеъ гардида буд. Аммо солномаи Бэйши шаҳри Бодиёнро пойтахти онҳо номидааст. Дар кучо ҷойгир будани шаҳри Ланши маълум нест. Шаҳри Бодиёнро аксари олимони дар қисми ғарбии вилояти Бадахшон ҷой медиҳанд, [4, с. 205] ки ин ба ҳақиқат наздик аст, чунки ин ду ном бо ҳам хеле монанд мебошанд. Эҳтимол дар ибтидо пойтахти ҳайтолиён шаҳри Бодиён (Бадахшон) буд ва баъди гузариш ёфтани давлаташон онҳо пойтахтро ба шаҳри Ланши (Балх) кӯчониданд. Шояд баъди ин ҳам Бадахшон ҳамчун пойтахти дуҷумба ба шумор мерафт.

Бояд тазаққур дод, ки дар солҳои 467-480 ҳайтолиҳо Туркистону Қошғарро ҳам ба худ тобеъ намуданд. Мувофиқи баъзе маълумот, Вахшунвар ва ё Акшунвар то солҳои 30-юми асри VI ҳукмронӣ кардааст. Дар давраи ҳукмронии ӯ, ҳайтолиён ба ду қисм: шимолӣ ва ҷанубӣ, ё ҳайтолиёни зери назорати Ҳомояи Ҳоконати Туркҳои ғарбӣ ва ҳайтолиёни зери назорати сосониён ҷудо шудаанд. Маркази ҳайтолиёни шимолӣ Бухоро ва ҳайтолиёни ҷанубӣ Балх буд. Ҳайтолиёни ҷанубӣ бештар Тахористон ва мулкҳои он-Чағониён, Хуталон, Бадахшон, Шугнонро дарбар мегирифт. Вале ҷуғрофияи сиёсии ҳайтолиёни шимолӣ ба ғайр аз номбар шудани Бухоро ва атрофи он маълум нест.

Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон ва дигар муҳаққиқон бар он ҳулоса меоварад, ки аз солҳои 50-уми асри VI сар карда, ҳайтолиён ба ҳучуми туркҳои бодиянишин дучор гардиданд. Акнун маҷбур шуданд, ки бо ду рақиб пурзӯри худ мубориза баранд. Маҳз дар ҳамин солҳо байни туркҳо ва сосониён шартномаи ҷарбӣ бар зидди ҳайтолиён баста шуд. Онҳо дар солҳои 560-567 давлати ҳайтолиёнро аз байн бурданд. [17, с. 235] Хусрави I Анушервон (531-579) ҳайтолиёни ҷанубиро - Вахшунварро дар Тахористон шикаст дода, то Хуталон таъқиб мекунад ва дар он ҷо шоҳ Вахшунварро дастгир карда, ба қатл мерасонад. Туркҳо бошанд, кӯшунҳои ҳайтолиёни шимолӣ дар атрофи Бухоро шикаст медиҳанд. Сардори кӯшунҳои ҳайтолиён Вараз ва яке аз сарлашқарашон Ғотифар буд. Лашқари Ғотифар аз ҳисоби кӯшунҳои мулкҳои

Чағониён, Хуталон, Шуғнон ва Вашгирд ташкил ёфта буд. Задухӯрд ҳашт рӯз давом ёфта, ҳайтолиён шикаст хӯрданд.

Масъалаи дигари баҳснокро дар осори Эмомалӣ Раҳмон робитаи байни хиониҳо, ҳайтолиён ва кушониён ташкил медиҳад. Дар бораи хиониҳо маълумот хеле кам аст. Аммиан Марселлин хабар медиҳад, ки дар шарқ ба давлати Сосониён «хиониҳо ва евсенҳо» таҳдид мекарданд ва Шопури II маҷбур шуд бо лашкар ба он ҷо равад. Дар ҷои дигар ин муаррих хабар додааст, ки соли 359 хиониҳо бо сардории шоҳашон Грумбат ҳамчун иттифоқчиёни сосониён дар ҳамла ба шаҳри Амидаи Сирия иштирок карданд. Егише Вардапет хабар додааст, ки Яздигурд ногаҳон ба сарзамини «хонҳо, ки кушонӣ низ номида мешаванд» ҳучум кард. Албатта дар асоси ин маълумот муайян кардани макони пайдоиши хиониҳо ва мансубияти миллии онҳо кори хеле душвор аст. Вале дар асоси ба забонҳои эронии шарқӣ мутааллиқ будани номи шоҳи онҳо Грумбат ва бархилофи гунҳо зоҳири зебо доштани онҳо ва баъзе ахбори дигар олимони ба ҳулосае омадаанд, ки хиониҳо халқи ориёии маҳаллии Осиёи Миёна буда, ба гурӯҳи қабилаҳои сақоно массагетӣ, ки кушониён низ ба онҳо тааллуқ доштанд, дохил мешуданд.

Мувофиқ бар бештари ақидаи муаррихон, онҳо аз ҷанубу шарқи баҳри Каспий ҳаракат карда, Суғд ва Бохтарро ишғол намуданд. [1, с. 195]. Дар ҳар ҳолат хиониҳо, ки бори нахуст исмашон дар миёнаи асри IV пайдо мешавад, халқи маҳаллии Осиёи Миёна маҳсуб ёфта, бо эҳтимоли зиёд ориёинавод буданд. Дар хусуси ба қавми ғайриориёӣ марбутият доштани онҳо ягон хел маълумот нест.

Эмомалӣ Раҳмон хиониҳоро барои он номбар кардааст, ки мувофиқи ахбори мадракҳо дар Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, Бохтар пеш аз ҳайтолиён онҳо ҳукмронӣ намудаанд. Ба ғайр аз ин муаррихони қадим дар бисёр маврид хиониҳо ва ҳайтолиёнро як халқ шумурдаанд. Дар тавсифи як ҳодиса баъзеашон ҳамчун иштирокчиҳои асосӣ хиониҳоро ва баъзеи дигарашон ҳайтолиёнро номбар кардаанд. Дар ин асос баъзе олимони пешниҳод кардаанд, ки ин ду халқро аз ҳам амалан ҷудо карда намешавад ва барои ифодаи онҳо бояд ибораи хиониҳо-ҳайтолиён истифода бурда шавад. Вале бо вучуди ҷолиб, диққатҷалбкунанда ва моҳиятан дуруст будан, ин пешниҳод бо ахбори сарчашмаҳои хаттӣ, ки баъди соли 450 бештар дар ҳодисаҳои Осиёи Миёна ҳайтолиёнро номбар мекунанд ва онҳо дар ин ҷо давлати паҳновари худро ташкил карда буданд, ҷандон мувофиқ нест.

Ҳамин тавр Эмомалӣ Раҳмон ба монанди муаррихони дигари инъикосгари таърихи давлатдорӣ аҷодони тоҷикон сохтори ҷамъияти ташаққулёфтаре ба инобат гирифта, нахустин давлати феодалиро дар манотиқи Осиёи Марказӣ-ба Ҳайтолиён пайваст медонад. Дар осори ӯ раванди ташаққулёбии муносибатҳои феодалӣ ва шакл гирифтани давлат ҳамчун институти маҳсули роҳбарикунандаи ҷомеаи деҳқонӣ ба таври назаррас мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Адабиёт:

1. Гафуров Б. Таджики. Изд Москва “Вослит”, 1972. - С 195-196.
2. Гафуров Б. Тоҷикон. (Давраи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва нав).-Душанбе: Ирфон, 1998. –С. 276.
3. Исоматов М. «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ: Пажӯҳише андар муносибатҳои Сосониён ва Ҳайтолиён. Душанбе, “Сино”.1996 – С.98-99.
4. Массон В.М., Ромадин В.А. История Афганистан. Т. I. - С. 205.
5. Пигулевская А.В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.: 1941.-С. 34-35.
6. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён.-Душанбе: Ирфон, 2009. Китоби 3.-161с.
7. Раҳмонов Эмомалӣ. Чехраҳои мондагор.-Душанбе: Эр-граф, 2023.- 424 с.
8. Раҳмонов Э. Забони миллат-ҳастии миллат. Душанбе, 2016.-С.48-56.
9. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. -С. 184.
10. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006.- С.189.
11. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. -С.193.

12. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. -С.189.
13. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. -С.186.
14. Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам III-VIII вв. //Советская археология. – М., 1954. – Вып. 21. – С.134-135.
15. Ҳақимов Н. Таърихи халқи тоҷик. –Душанбе, Ирфон, 2006. –С. 199.
16. Marshall J. Taxila. Oxford, 1951, vol. I, p. 75.
17. Enoki K. The Origin of the White Huns or Nephthalites. // EW, VI, 1955. - p. 235.
18. Фирдавсий. Шохнома. – Душанбе: Адиб, 1990, ҷ.8. –С.6-8.

ЗАМИНАҲОИ ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТИ ҲАЙТОЛИЁН АЗ НИГОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Дар мақолаи мазкур яке аз масъалаҳои муҳим ва мубрами таърихи халқи тоҷик, ташкил ёбии нахустин давлати феодалии тоҷикон Ҳайтолиён мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Тибқи таҳқиқоти муаллифон, аз рӯи асари Пешвои миллат давлати Ҳайтолиён солҳои 425-563 арзи вучуд доштааст ва аввалин давлати феодалии тоҷикон ба ҳисоб меравад.

Аз ин рӯи мавзӯи «Инъикоси давлатдорӣ Ҳайтолиён дар осори Эмомалӣ Раҳмон» омӯзиш ва таҳлили он саривақтист. Эмомалӣ Раҳмон ба хоҳири мустақкам намудани ҳудӯғҳи миллии насли наврас, ки ояндаи ҷомеаи мо тоҷикистониён мебошанд, ба рӯи коғаз овардани таърихи миллати хеш шуруъ намуд. Ва дар ин самт то ҷое муваффақ ҳам шуд. Ӯ дар осори ба таърихи халқи тоҷик бахшидаи хеш масъалаҳои мураккаб ва ҳалношударо ҷой дода, дар асоси наватарин натоиҷи таҳқиқоти олимони соҳа ва таҳлилу омӯзиши сарчашмаҳои бозғитимоди таърихӣ назарияи нави хешро пешниҳод намуд. Махсусан дар боби 3-юми китоби 3-юми «Тоҷикон дар оинаи таърих» осори гаронбаҳои ӯро таърихи ташаккул ёбии давлатдорӣ қавмҳои ориёитабор ташкил медиҳад. Дар ин боб ӯ дар радифи инъикоси давлатҳои дигари ориёитабор ба таҳлили масъалаҳои нахустдавлати феодалии дар Осиёи Миёна-Ҳайтолиён мароқ зоҳир намудааст.

Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки баҳсҳои доманадор миёни муҳаққиқони мухталифи дохилию хориҷӣ дар бобати масъалаи этникии онҳо мавҷуд аст. Моро мебояд, ки дар навишти рисолаи хеш дар таърих ба осори Эмомалӣ Раҳмон ва муқоисаи он бо осори дигар муҳаққиқони соҳа масъаларо мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор диҳем. Ҳамчунин, оғози раванди ташаккул ёбии халқи тоҷикро низ муаррих аз давраи Ҳайтолиён сар шуданаширо таъкид намудааст. Нишондодҳои ӯ дар хусуси давлатдорӣ Ҳайтолиён омӯзиши масъаларо барои мо боз ҳам мубрамтар мегардонад.

Ҳамин тавр, Эмомалӣ Раҳмон ба монанди муаррихони дигари инъикосгари таърихи давлатдорӣ аҷдодони тоҷикон сохтори ҷамъиятии ташаккул ёфтара ба инобат гирифта, нахустин давлати феодалиро дар манотиқи Осиёи Марказӣ-ба Ҳайтолиён пайваस्त медонад. Дар осори ӯ раванди ташаккул ёбии муносибатҳои феодалии ва шакл гирифтани давлат ҳамчун институти махсуси роҳбарикунандаи ҷомеаи деҳқонӣ ба таври назаррас мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: Ҳайтолиён, хиёниён, шоханшоҳ, Бохтар, санад, муҳаққиқ, задухӯрд, Баҳроми Гур, Византия, вилоят, сарҳад, солнома, сақой, массагетҳо, ориёнаҷод.

ОСНОВЫ ВОЗНИКНОВЕНИЕ И СОЗДАНИЯ ЭПТАЛИТСКОГО ГОСУДАРСТВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ ЭМОМАЛИ РАХМОНА

В данной статье рассматривается один из важнейших и острых вопросов в истории таджикского народа – создание первого феодального государства таджиков – эпталитов. По исследованиям авторов, согласно трудам Лидера нации, государство Эпталитов существовало в 425-563 годах нашей эры и считается первым феодальным государством таджиков.

Поэтому изучение и анализ темы «Отражение эпталитской государственности в творчестве Эмомали Рахмона» является своевременным. В целях укрепления национального самосознания молодого поколения, которое является будущим нашего общества, таджиков, Эмомали Рахмон начал излагать историю своего народа на бумаге.

И в этом направлении он в некоторой степени преуспел. В своих работах, посвященных истории таджикского народа, он поставил сложные и нерешенные вопросы и предложил свою новую теорию, основанную на последних результатах исследований ученых в этой области, а также анализе и изучении достоверных исторических источников. Особенно в 3-й главе 3-й книги «Таджики в зеркале истории» его ценный труд посвящен истории становления государственности арийских народов. В этой главе он проявил интерес к анализу проблем первого феодального государства в Средней Азии – Эпталитского, следуя за размышлениями других арийских государств.

Анализ работ Эмомали Рахмона показывает, что между разными отечественными и зарубежными исследователями идут острые споры по поводу их этнической принадлежности.

Нам следует изучить и проанализировать этот вопрос при написании статьи на основе работ Эмомали Рахмона и сравнения ее с работами других исследователей в этой области. Также историк подчеркнул, что начало процесса формирования таджикского народа началось с Эпталитского периода. Его указания о государственности хайтолийцев делают для нас изучение этого вопроса еще более важным.

Точно так же Эмомали Рахмон, как и другие историки, отражающие историю государственности предков таджиков, учитывает структуру сформировавшегося общества и считает первое феодальное государство в Средней Азии связанным с эпталитцами. В его работах существенно анализируется и обсуждается процесс становления феодальных отношений и становления государства как особого института управления крестьянским обществом.

Ключевые слова: Эпталиты, хиониты, шаханшах, Бактрия, акт, исследователь, сраженные, Бахрами Гур, Византия, область, граница, летопись, саки, масагеты, арийцы.

THE EMERGENCE AND CREATION OF AN EPTHALITE STATE FROM THE POINT OF VIEW OF THE LEADER OF THE NATION EMOMALI RAHMON

This article deals with one of the most important and pressing issues in the history of the Tajik people □ the creation of the first feudal state of the Tajik Hitolians. According to the authors' research, according to the writings of the leader of the nation, the state of Haitalyan existed in 425-563 AD and is considered the first feudal state of the Tajiks.

Therefore, the study and analysis of the topic "Reflection of Epthalite statehood in the work of Emomali Rahmon" is timely. In order to strengthen the national consciousness of the younger generation, which is the future of our society, Tajiks, Emomali Rahmon began to present the history of his people on paper.

And in this direction it has succeeded to some extent. In his works on the history of the Tajik people, he raised difficult and unresolved questions and proposed his new theory based on the latest research results of scientists in this field, as well as the analysis and study of reliable historical sources. Especially in the 3rd chapter of the 3rd book "Tajiks in the Mirror of History", his valuable work is devoted to the history of the formation of the statehood of the Aryan peoples. In this chapter, he showed interest in analyzing the problems of the first feudal state in Central Asia, the Eptal, following the reflections of other Aryan states.

An analysis of the works of Emomali Rahmon shows that there are sharp disputes between different domestic and foreign researchers about their ethnicity.

We should study and analyze this issue when writing an article based on the work of Emomali Rahmon and comparing it with the work of other researchers in this field. The historian also stressed that the beginning of the formation of the Tajik people began with the Epthalite period. His instructions on the statehood of the Haitolians make it even more important for us to study this issue.

In the same way, Emomali Rahmon, like other historians reflecting the history of the statehood of the ancestors of the Tajiks, takes into account the structure of the formed society and considers the first feudal state in Central Asia to be associated with the Epthalites. In his works, the process of the formation of feudal relations and the formation of the state as a special institution for the management of peasant society is significantly analyzed and discussed.

Маълумот дар бораи муаллифон: Сафаров Холмад Хоркашович-номзади илмҳои таърих, саромӯзгори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16, телефон (+ 992: 988-62-26-58).

Ғоибзода Муҳаммадалӣ Муродали- сармутахассиси раёсати Агентии назорат дар соҳаи маориф ва илми назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. Унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Телефон: 977-96-66-77

Сведение об авторах: Сафаров Холмад Хоркашович-кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова 16, Телефон (+ 992: 988-62-26-58).

Ғоибзода Муҳаммадали Муродали — главный специалист Управления Агентства по надзору в сфере образования и науки при Президенте Республики Таджикистан по Хатлонской области. Соискатель кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Телефон: 977-96-66-77

Information about the authors: Safarov Kholmad Khorkashovich - candidate of historical sciences, senior lecturer of the department of history of the tajik people of the Kulob State University named after A. Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street 16, Phone (+ 992: 988-62-26-58).

Goibzoda Muhammadali Murodali - chief specialist of the Office of the Agency for Supervision of Education and Science under the President of the Republic of Tajikistan in Khatlon region. applicant of the department of history of the tajik people of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Phone: 977-96-66-77

УДК:32+33+947/575.3/

P-15

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И МОРАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВЯЗЫВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ В СВЕТЕ НОВОГО ВИДЕНИЯ

Равшанзод М., к.и.н., дотсент
Таджикский национальный университет
Нурова Х., дотсент
Российско-Таджикской славянский университет

Гражданская война, развязанная в Республике Таджикистан в период независимости, имела свои предпосылки и причины, которые можно разделить на внутренние и внешние. Внутренние предпосылки, в свою очередь, можно разделить на политические, экономические, социальные и моральные. В данной статье мы намерены осветить и проанализировать внутренние факторы начала гражданской войны в Таджикистане.

Следует отметить, что до начала “горбачёвской перестройки” ещё при Советском Союзе в нашей республике накопились серьёзные предпосылки, которые оказывали негативное влияние на политическую, социально-экономическую и культурную жизнь общества, а именно:

- господство коммунистической идеологии, которая поставила партийные, личные и общесоюзные интересы выше национальных, что отрицательно сказалось на процесс развития национального самосознания наций и народностей, которые были объединены в Советском Союзе;
- ущемление религий и веры населения в бога. Как известно, с самого начала создания Советской государственности её руководство вело беспощадную борьбу против религиозных ценностей Ислама, национальной культуры и науки, прикрываясь необходимостью, в частности, ликвидации басмаческих банд.

Необходимо отметить, что основу структуры Бухарского эмирата составляла религия Ислам и её духовные ценности. Однако, советская власть развернула беспощадную борьбу против всего, что

было объявлено “пережитками прошлого”. Разумеется, было правильно сделано, что земля была отнята у богатых и передана бедным земледельцам (была ликвидирована также вакуфная система владения землей), государственное управление, возглавляемое эмиром, кушбеги, кози, председателем амлякдаром было ликвидировано, власть была передана в руки народа, а священнослужители отстранены от политики. Однако, вмешательство советской власти в религию и народные традиции, письменное наследие, культурные ценности и т.д. в дальнейшем в конце концов привели к духовным издержкам по всей стране;

- персидская письменность, которой тысячелетиями пользовались наши предки, которая передавалась из поколения в поколение как ценное наследие, была отменена руководством Советского государства, после чего многие письменные произведения таджикской культуры, которые хранились в тогдашних библиотеках, были изъяты и уничтожены, в связи с тем, что их темы были связаны с религией. В результате, таджики некогда обладающие богатой духовностью и уникальной цивилизацией, превратились в малограмотное сообщество, оторванное от своих корней и древней истории.

При этом следует отметить, что в малограмотности, а порой и безграмотности населения страны до Октябрьской революции нельзя обвинять её письменность (персидскую или арабский), а социально-экономическое положение региона, а именно: феодальный строй, бесконечные внутренние конфликты и войны, сохранившийся остаток рабовладения и торговля рабами, беспощадный гнёт со стороны правителей, их безразличие к вопросам образования народа и др.

Если после установления советской власти и территориально-национального размежевания Средней Азии, правительство, создав необходимые условия, поддержало бы предложенную передовой частью интеллигенции существующую письменность, взялось бы за образование населения, повышение его грамотности, было бы логически правильно, значительная её часть, придерживающаяся религиозного учения ислама, так или иначе владела этой письменностью, кроме того в её распоряжении были многочисленные старинные книги, содержащие произведения классиков таджико-персидской литературы. Однако, реформы навязанные республикам по изменению своей письменности, вынудили соответствующие органы власти начать работу по ликвидации безграмотности населения с нуля;

- политика русификации населения союзных республик также сыграла негативную роль в защите и сохранении национальных языков. Как известно, русскому языку была присуждена приоритетная роль не только в межнациональном общении народов СССР, но и все делопроизводство осуществлялось на этом языке. Это привело к тому, что использование национальных языков из года в год всё больше стало ограничиваться. Как свидетельствуют некоторые исследования, эта порочная политика центрального правительства в конце концов привела к тому, что в период существования Советской власти на всей территории страны более 90 языков прекратили своё существование, что не могло негативно отразиться на сохранении великого разнообразия всей человеческой цивилизации [7, 5-6];

- неравномерное экономическое развитие разных областей республики также сыграло свою отрицательную роль. Так, северная часть Таджикистана – Ленинабадская область (сейчас Согдийская область) считалась промышленной зоной, на территории которой функционировали большие и малые предприятия, заводы и фабрики. Южная часть Таджикистана – Кулябская и Курган-Тюбинских области (сейчас Хатлонская область) традиционно считались аграрным районом, где выращивались и производились значительная часть хлопка и других сельскохозяйственных культур. Бадахшан и Каратегин, находящиеся в горной местности, где не было необходимых условий для развития народного хозяйства, постоянно находились на государственной дотаций. Естественно, уровень жизни населения этих районов значительно отличался от других районов страны. Всё это, а именно: неравномерность экономического, социального и духовного развития регионов препятствовали национальному объединению и созданию единого национального мировоззрения и миропонимания [11, с. 117-118];

- отсутствие обустроенных дорог, туннелей и круглогодичных связей между областями республики также сыграли свою негативную роль в деле формирования национального самосознания. Это приводило к тому, что в осенне – зимний период около шести месяцев

прерывалась экономическая связь между северной, центральной и южной частями республики. Люди не имели возможности посетить своих родственников и друзей. Отдельные области по разному были связаны с соседними государствами. Так, население Ленинабадской области имели больше экономических связей с Узбекистаном, а Бадахшану сложное было наладить такие связи с Киргизией и т. д. В результате, дружба, взаимопонимание и сотрудничество между областями страны со временем всё больше ослабевали. Это создавало благопрятную почву для укрепления местничества - зло, которое также имело немалое негативное значение в процессе разразившегося межтаджикского конфликта;

- Республика Таджикистан считалась в основном аграрной страной. 67% населения проживало в сельской местности, занималось сельским хозяйством. Таджикистан выращивавший хлопок-сырец без переработки поставлял его в другие республики. Следует отметить, что союзные республики, которые экспортировали готовые товары, получали 5% налог в пользу своего бюджета. Например, Узбекистан за экспорт мужских брюк и костюмов (10.000 штук), стоимость каждого из которых состояла 30 руб, 5% получил налога от стоимости своего товара, т.е. республика получила дополнительную выгоду. Однако от экспортированного хлопка, который считался сырьём, подобный налога не полагался. Поэтому страна от этой экспортной политики теряла определённую выгоду;

- бюджет Республики Таджикистан был несбалансированным. Так, 25% (800 млн. руб) бюджетных поступлений составлял экспорт хлопка, 45% - производство промышленной товаров и налоги, а 10-15% бюджета страны составляли дотации и субсидии (помощь из общесоюзного бюджета). Ежегодно бюджет на 10-15% недовыполнялся. Однако указанные субсидии, выделенные центром, и объявленная политика “выравнивания” несколько поддерживала отсталую экономику страны, прикрывая недостатки её бюджета [1, с. 5-6];

- На самом деле, политика выравнивания Советского государства была весьма выгодна для Таджикистана. Мы поставляли на общесоюзное рынок хлопок – сырец, взамен для Таджикистана строились промышленные предприятия, поставлялась техника, горюче-смазочные товары, пшеница, цветные металлы, строительные материалы и т. д. Такая политика просуществовала до 1988-1990гг.;

- проблемы демографии, связанные с значительным ростом населения Таджикистана. Например, в 1979г. население республики состояло 3 млн. 806 тысяч человек, а в 1989г. эта цифра уже составила 5 млн. 092 тыс. человек. [11, с. 117-118]. При этом, рост численности населения опережал экономическое развитие страны, что привело к созданию избыточного количества рабочей силы, приведшая постепенно к экономическому кризису [10, с. 41];

Эти указанные факторы отличались в период существования Советского Союза, однако о них не принято было говорить, т. к. правительственные органы строго следили за тем, чтобы граждане не смели публично высказывать своё мнения или же указывать на имеющиеся в обществе недостатки. И только в период “перестройки”, гласности и свободы критика получила своё распространение по всей стране.

Следует отметить, что руководство Советского государства, начав в 1985 году реформирование экономики т. е. «перестройку» существующей системы, намеривалось прежде всего добиться экономического развития страны, увеличив объём производимой продукции и повысив производительность труда.

К сожалению, годы проходили своей чередой, однако улучшение ситуации не наблюдалось, наоборот, состояния экономики ещё больше усугублялось, уровень её развития снизился, уменьшилось производство жизненно необходимых товаров, сфера идеологии сталкивалась с серьёзным кризисом, а бытующие порядки общественной жизни (местничество, коррупция и воровство) ещё больше увеличивались. Правительство и компартия оказались беспомощными в деле обеспечения стабильности и порядка в обществе. Всё это не могло не скомпрометировать программу развернувшейся «перестройки» в глазах трудящихся, интеллигенции и просвещённой части общества. Время показало, что начавшаяся реформа основ общества, которая не была подготовлена и научно обоснована, вызвала немало трудностей и проблем, которые в конце концов привели к распаду Советского государства. «Перестройка»,

начавшаяся в апреле 1985г., не только послужила одним из факторов уничтожения некогда великой державы под названием Союз Советских Социалистических Республик, но и стала первопричиной разгоревшихся кризисных явлений в бывших союзных республиках, в том числе начала кровопролитной гражданской войны в Таджикистане, основными причинами которой были:

1. В 1986г. общесоюзная политика экономического «выравнивания» прекратила своё существования. Это для Таджикистана было нежелательным. Теперь страна не получала из центра пшеницу, горюче-смазочные продукты, технику, промышленные товары и др. материалы. Доказательством сложившейся ситуации является письмо тогдашнего премьер-министра Таджикистана – Иззатулло Хаёева, отправленное в 1988г. на имя Совета министров Советского Союза, в котором, в частности, говорилось: «В нашу республику поступило 50% древесины и столько же цемента. Мы не получили технику и необходимые стройматериалы» [1, с. 6-7]; Такое же положение наблюдалось в поставках пшеницы, цветных металлов, промолвленных товаров и т.д. Всё это отрицательно сказалось на экономической отрасли республики.

2. Таджикистан в те годы имел торгово-экономические связи с 700 предприятиями и фабриками общесоюзного значения, которые имели важное значение в развитии народного хозяйства страны. Кроме того, в республику поставлялись станки, техника, строительные материалы и товары первой необходимости. Однако, принятая в 1987г. политике «самофинансирования» и «самообеспечения» задеятельная по всему Советскому Союзу, привела к разрыву экономических взаимосвязей между крупными предприятиями страны, что привело к все усиливающему экономическому кризису в Таджикистане [4, с. 432-433].

3. Разрыв производственных связей между общесоюзными предприятиями вскоре привёл к остановке деятельности многих из них. С другой стороны, в целях экономии, ряд руководителей предприятий пошли на сокращение количества рабочих и инженерно-технических сотрудников, что привело к резкому увеличению количества безработных. Так в 1985 г. безработица в Таджикистане составила 5%, в 1990г. это цифра достигла 20% (т.е. 600 тыс. чел.), а в 1991г. безработных в республике уже было 30% от общего количества работоспособного населения [1, с. 8];

4. Финансирование из общесоюзной казны в Таджикистан прекратилось. Как было отмечено выше, выделяемые для Таджикистана субсидии (помощь) являлись серьёзным подспорьем в развитии экономики страны. В 1991г. дефицит бюджета Таджикистана составил 300 млн. руб. В июне-августе того же года из центра должно было поступить 2 млрд. 28 млн. руб. помощи для поддержки экономики страны, которая также не была получена. В результате, населению страны не были своевременно выплачены зарплаты и пенсии, что ещё больше усугубило и без того сложное материально-финансовое положение страны [3, с. 10-11];

Одной из злободневных проблем Таджикистана в 1986-1990гг. была нехватка обустроенного жилья для населения, особенно для уязвимой её части. Так, в 1986г. очередь на получение жилья в г. Душанбе составила 20 тыс. чел., в Ленинадской области (ныне Согдийской области) – 35 тыс. чел., в Курган-Тюбинской области 10 тыс. человек. Плюс к этому во всех кишлаках, областях и городах республики ещё 78 тыс. рабочих предприятий, многодетные семьи и матери - одиночки стояли в очереди на улучшения своих жилищно-бытовых условий [2, с. 41]. Однако эти трудности ещё больше осложнились в связи с разразившимся экономическим кризисом в общесоюзном масштабе, а также страна сталкивалась с проблемами нехватки стройматериалов (в 1988г. дефицит цемента по республике составил 24 тыс. тонн). [2, с. 41];

5. Гласность и свобода слова также сыграли свою отрицательную роль в обострении политической ситуации в Таджикистане. Были созданы новые и частные издательства СМИ, в которых стали печатать в большом количестве критические статьи, посвящённые общесоюзным и республиканским проблемам, а также открытой критике было подвергнуто руководство страны, государственные программы развития экономики и т.д.

6. Демократизация общественной жизни также, к сожалению, оказала негативное влияние на происходящие политические процессы в республике. В результате стали возникать в большом количестве разнообразные движения, объединения, а в последствии и политические

партии, такие как «Ру ба ру» (Лицом к лицу), «Растохез» (Воскрешение из мёртвых), «Лаъли Бадахшан» (Бадахшанский рубин), Демократическая партия Таджикистана, Исламская партия возрождения и др., руководства которых и их сторонники своим необдуманным поведением в конце концов развязали гражданскую войну в стране, а отдельные их лидеры стремились к силовому захвату власти, выступив против законно избранного правительства [9, с. 67-68];

7. Развал Советского Союза и окончание правления Коммунистической партии явились для Таджикистана началом большого количества проблем. В первую очередь контроль и порядок в стране сильно ослабились, разрядился экономический кризис и обострились политические противоречия.

После событий в августе 1991г. Советский Союз прекратил своё существование, а 15 республик, входящий в его состав, приобрели суверенитет. Республика Таджикистан также 9 сентября того же года заявила о своей независимости. Многовековая мечта таджиков осуществилась. Таджикский народ приобрёл свою свободу и независимость. И стар и млад в стране ликовали. Однако радоваться пришлось недолго. Обстановка в республике всё больше ухудшалась. Столица Таджикистана город Душанбе превратилась в поле борьбы различных партий и движений.

После приобретения независимости в стране возникли ряд факторов, который привели к началу гражданской войны, а именно:

- слабые действия правящих структур – Верховного Совета, Кабинета министров и Коммунистической партии Таджикистана. Эти руководящие органы в период суверенитета и новых рыночных отношений не справились со своими обязанностями и не смогли достойно организовать руководство страной в формате самоуправления. Они растерялись и не знали, как поступить и какие предпринять меры, чтобы вывести экономику из кризисного состояния;

- отсутствие законодательной базы и нормативно-правовых документов всё больше обостряли и без того сложную обстановку. На данном этапе не были предприняты меры по принятию жизненно необходимых законов. Например, в Республике Узбекистан сразу после приобретения независимости был принят закон об армии. Однако в Республике Таджикистан подобный закон был принят только в 1992 году т.е. после двух лет разброда и шатания по данному вопросу;

- недостаточно активная роль силовых структур, отсутствие национальной армии, также способствовали расширению военных действий в период начавшимся гражданской войны. Как известно, без своей хорошо вооружённой армии не может существовать ни одна страна. Поэтому сразу же после приобретения независимости следовало приступить к созданию армии, обеспечив её всем необходимым, а главное – новейшей техникой и вооружением.

- разразившийся экономический кризис в республике после приобретения независимости сопровождался возникшими трудностями и проблемами. Обесценивание местной валюты, нехватка предметов первой необходимости для населения, повышение цен на всё и вся, рост количества безработных и др., негативные явления привели к недовольству населения, сопровождающегося протестными настроениями;

- священнослужители включились в политическую деятельность. Воспользовавшись благоприятной обстановкой в стране, религиозные лидеры вышли на арену политической борьбы. Они, искусно используя исламские ценности в свою пользу, в короткий исторический срок сумели превратиться в мощную силу, нашедшую поддержку в народе, направив свои действия против правительства и президента страны (Рахмона Набиева), которого в своё время избрал народ на законном основании.

- начались бесконечные митинги, демонстрации, выступления против существующего государственного устройства. Представители оппозиции не давали возможность правительственным органам заниматься своим делом и направить свои усилия для ликвидации возникших проблем в общественной жизни. В столице Таджикистана в г. Душанбе в 1991-1992гг. почти каждый день проходили митинги, демонстрации и т.д. Привычный образ жизни был нарушен;

- паралич властных структур и правительства, нейтральная позиция представителей силовых структур, в конце концов привели к безвластию в республике, сопровождающееся увеличением правонарушений, грабежей и убийств в обществе;

- при этом широкие масштабы приобрела борьба за власть между различными группами республиканской элиты. В итоге в Таджикистане сформировались две противоборствующие силы, а именно: реформаторы (модернисты) – это те, которые выступали за законное правительство и светское государство (в основном население Ленинабада, Куляба и Гиссарского района) и сторонники исламских порядков (традиционалисты) – это населения Гарма, Курган-Тюбе и Бадахшана.

Это противостояние, диаметрально противоположные взгляды на будущее страны привели как было сказано выше, к вооружённой борьбе, которая началось в мае 1992 г.

Эти кровавые события принесли стране большие беды, лишения и невзгоды, в том числе: погибло более 150 тыс. граждан, более 1 млн. жителей вынуждены были бежать из страны, потерпев серьёзный ущерб, правительственные органы фактически перестали функционировать, Таджикистану стал угрожать голод, преступность достигла невероятных размеров, страна оказалось на грани развала на отдельные области и потери своей государственности и независимости.

Изучение и анализ прошедших событий и явлений в Республике Таджикистана показывает, что все эти беды и трагические события в стране можно было бы избежать при условии своевременного решения назревших негативных проблем, связанные с экономической, коммуникационной, социально-политической и моральной жизнью общества.

Гражданская война и её трагические последствия отбросили республику на десятилетия назад в её развитии, значительно понизив имидж страны в глазах мировой общественности.

Таким образом, выше отмеченные негативные факторы возникшие в период «перестройки» Советского Союза, а также во время установления независимости республики привели к началу гражданской войны, последствия которой мы ощущаем до сих пор. Нынешнему правительству страны надо предпринять все меры, чтобы прошедшие события послужили уроком для настоящих и будущих поколений таджикстанцев. Только при этом Таджикистан приобретёт прочный статус демократической, правовой, светской и высокоразвитой республики в общей семье прогрессивных народов мира.

Литература:

1. Айзек Скарборо. Настоящая причина гражданской войны в Таджикистане. / Скарборо Айзек. // Азия плюс. 2016. – 7 июл.
2. Заседание Президиума Верховного Совета Таджикский ССР от 31 октября 1986 г. // ЦГА РТ. – Ф. 297. – Оп. 40. – Д. 105. – Л. 41
3. Заседание Президиума Верховного Совета Таджикский ССР от 7 сентября 1991 г. // ЦГА РТ. – Ф. 297. – Оп. 40. – Д.1256 – Л.10-12.
4. История таджикского народа. Т.6. – Душанбе, 2011. – 688 с.
5. Кенчаев С. Переворот в Таджикистане. Кн.1. / С. Кенчаев. – Душанбе, 1993. 496 с. (на тадж. яз.)
6. Мамадазимов А. Политическая история таджикского народа. / А. Мамадазимов. – Душанбе, 2000. – 360 с.
7. Назарзода С. Таджикский язык и глобализация. / С Назарзода. www.kmt.tj.zabonitochiki-va-ravandi-chakhon(28 03.2020).(на тадж. яз.)
8. Насриддинов Х. Взрыв. / Х. Насриддинов. – Душанбе: Афсона, 1995. – 304 с. (на тадж. яз.)
9. Пируншоев Х. Перестройка: построили или проиграли. / Х. Пируншоев. – Душанбе, “Шарқи озод”, 2008. – 122 с. (на тадж. яз.)
10. Таджикистан в цифрах. Краткий статистический сборник. – Душанбе, 2003. – 166 с.

11. Шарофиддин Имом. Таджикистан: третье рождение феникса. / Имом Шарофиддин. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – 288 с.

ОМИЛҶОИ ИҚТИСОДӢ, ИҚТИМОӢ СИЁСӢ ВА МАЪНАВИИ САР ЗАДАНИ ЧАНГИ ШАҲРВАНДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ОМУӢЗИШ ВА ТАҲЛИЛ АЗ ДИДГОҶИ НАВ

Чанги шаҳрвандии солҳои 1992-1997 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз воқеаҳои мудҳиш ва душвор барои миллати тоҷик дар давраи таърихи навини он ба ҳисоб меравад. Ҳазорон нафар тоҷик дар натиҷаи ин чанг Тоҷикистонро тарк намуда, ба мамолики дуру наздик гуреза гаштанд. Бисёриҳо, аз ҷумла, зиёиёни кишвар дар ин «чанги бародаркуш» ё «чанги шаҳрвандӣ» қони худро аз даст доданд. Фазаи сулҳу субот аз байн рафт. Чанги шаҳрвандӣ баъди Душанбешаҳр ба зудӣ бисёр ноҳияҳои водии Ҳисору Вахшро фаро гирифт. Зарари чанг ба Тоҷикистон 10 миллиард доллари амрикоиро ташкил дод.

Дар мақолаи мазкур муаллифон дар асоси омузиш ва таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, китобҳои ходимони давлатӣ, таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷӣ омилҳои асосии сар задани чанги шаҳрвандӣ дар байни тоҷиконро муайян намудаанд. Аз ҷумла, дар мақолаи мазкур камбудии ҷойдошта дар даврони шуравӣ, ки таъсири манфии худро барои рушди иқтисодиёту маънавиёти Тоҷикистон расонидаанд, нишон дода шудаанд. Ҳамзамон, он омилҳое ки дар рафти «Бозсозии горбачёвӣ» ва баъди ба даст овардани соҳибистиқлолии ҷумҳурӣ ба вучуд омаданд ва ба сар задани муборизаҳои сиёсӣ ва чанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон оварда расониданд, аз диди нав мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, чанги шаҳрвандӣ, соҳибистиқлолӣ, таърих, ҷумҳурӣ, ИҶШС, хат, Душанбе, ҳизби коммунистӣ, давлат, забони тоҷикӣ, ҳизбҳо, руҳониён, артиш, пахта, саноат, иқтисодиёт, бозсозӣ, бучет, ошкорбаёнӣ, дин, сиёсати баробаркунӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И МОРАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВЯЗЫВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ В СВЕТЕ НОВОГО ВИДЕНИЯ

Гражданская война 1992-1997 годы в Республике Таджикистан является одним из мрачных и сложных события для таджикской нации в новейшей его история. В результате этой войны тысячи таджиков покинули Таджикистан и стали беженцами. Большинство таджиков, особенно интеллигенция страны, погибла в результате «гражданской» или «братоубийственной войны». Мир и согласия не было в республике. Война быстро переходила из города Душанбе в районах и городах Гисара и Вахшской долины. Ущерб войны для Таджикистана составляет 10 миллиард американской доллар.

В данной статье авторы на основе изучения и анализа архивных документов, трудов представителей власти республики, монографий таджикских и зарубежных исследователей изучили, проанализировали и выявили основные причины и факторы возникновения межтаджикского конфликта. В данной статье рассмотрены и многих другие проблемы, который существовали ещё при Советского Союза и не были решены своевременно, которые в дальнейшем оказали негативное влияние в деле развития экономической и духовной жизни страны. При этом освещены и показаны те разрушительные обстоятельства, которые возникли в период «перестройки» и после приобретения независимости, приведшие к началу политических разногласий и межтаджикского конфликта.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, гражданская война, независимость, история, республика, СССР, письменность, Душанбе, коммунистическая партия, государство, таджикский язык, партии, духовенство, армия, хлопок, промышленность, экономика, перестройка, бюджет, гласность, религия, политика выравнивания.

ECONOMIC, SOCIO-POLITICAL AND SPIRITUAL FACTORS OF THE ORIGIN OF THE CIVIL WAR IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: RESEARCHES AND ANALYSIS FROM A NEW VISION

The civil war of 1992-1997 in the Republic of Tajikistan is one of the darkest and most difficult events for the Tajik nation in its recent history. As a result of this war, thousands of Tajiks left Tajikistan and became refugees. Most of the Tajiks, especially the intelligentsia of the country, died as a result of the “civil war” or “fratricidal war”. There was no peace and harmony in the republic. The war quickly moved from the city of Dushanbe to the regions and cities of Gissar and the Vakhsh Valley. The cost of war for Tajikistan amounts to 10 billion US dollars.

In this article, the authors, based on the study and analysis of archival documents, works of government officials of the republic, monographs of Tajik and foreign researchers, studied, analyzed and identified the main causes and factors of the emergence of the inter-Tajik conflict. In addition, this article discusses many problems

that existed during the Soviet Union and were not resolved in time, which subsequently had their negative impact on the development of the country's economic and spiritual life. At the same time, those destructive reasons that arose during the period of "perestroika" and after gaining independence, which led to the beginning of political disagreement and the inter-Tajik conflict, are highlighted and shown.

Keywords: Republic of Tajikistan, civil war, independence, history, republic, USSR, writing, Dushanbe, Communist Party, states, Tajik, parties, clergy, army, cotton, industry, economy, budget, transparency, religion, politics alignment.

Маълумот дар бораи муаллиф: Равшанзод Маликфаридун –н.и.т., дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 935343469.e-mail: mgr_2015-@mail.ru

Нурова Хайринисо – дотсенти кафедраи таърихи умумии ватанӣ Донишгоҳи славянии Россияву Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи М. Турсунзода, 30. E-mail: nisso74-@mail.ru.Телефон: (+992) 934184304

Сведения об авторах: Равшанзод Маликфаридун – к.и.н, дотсент кафедры истории таджикского народа исторического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, Телефон: (+992) 935343469.e-mail: mgr_2015-@mail.ru

Нурова Хайринисо – дотсент кафедры всеобщая и отечественная история Российско-Таджикской Славянской Университет. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзода, 30. E-mail: nisso74-@mail.ru.Телефон: (+992) 934184304

Information about the authors: Ravshanzod Malikfaridun dotsent, at the department of history of the tajik people, faculty of history, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki pr., 17. E-mail: mgr_2015@mail.ru. Phone: (+992) 935343469.

Nurova Khairiniso – dotsent, at the department of general and national history of the Russian-Tajik Slavic University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. M. Tursunzoda, 30. E-mail: nisso74-@mail.ru. Phone: (+992) 934184304.

ТДУ:93/94 (575.3)

ТКТ:63.3 (5 тоҷ)

М-64

РАВОБИТУ ҲАМКОРИҶОИ ТОҶИКИСТОНУ ЭРОН ДАР СОҶАИ КИТОБУ КИТОБДОРӢ

Муродов А.Ш., ассистент
Донишгоҳи давлатии Данғара

Робитаҳои фарҳангии Тоҷикистону Эрон дар риштаи китобу китобдорӣ ҳанӯз дар арафаи соҳибистиқлол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз ёфта, баъдан дар натиҷаи саъю талоши масъулини ин соҳа аз ду ҷониб густариш пайдо намуд. Ибтидои ин равобитро метавон соли 1990 номид.

Бо даъвати раиси Китобхонаи миллии Эрон Муҳаммад Рачабӣ соли 1990 як ҳайати 8-нафараи фарҳангӣ тоҷик аз қабиле Лоик Шералӣ, Ҷӯрабек Назрӣ, Сафар Сулаймонӣ, Мирзо Муллоаҳмадов ва дигарон барои ошноӣ бо муассисаҳои илмӣ фарҳангии Эрон, аз ҷумла кори китобхонаҳо аз ин кишвари фарҳангӣ дидан намуданд. [10, с.72-73]

Моҳи июни соли 1990 дар шаҳри Душанбе симпозиуми байналмилалӣ «Китоб ва эҳёи тамадуни Шарқ: дирӯз ва имрӯз» доир гардид, ки дар он раиси Китобхонаи миллии Эрон доктор Муҳаммад Рачабӣ, муовини ӯ Сайиди Урён, мудирони шуъбаҳои ҳамин китобхона Шахло Бобозода, Ҳадия Шарифӣ, мудирони кулли бойгонӣ ва китобхонаҳои садову симои ин кишвар доктор Насруллоҳ Муродӣ ширкат ва суханронӣ доштанд. Меҳмонони эронӣ бо худ 200 ҷилд китоби тозанаشر оварда буданд, ки баъди анҷоми симпозиум онҳоро ба Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ва Бунёди забони форсии тоҷикӣ ҳада карданд. [9, с. 9]

Моҳи март соли 1990 бо даъвати Бунёди фарҳанги Тоҷикистон як ҳайати фарҳангии эронӣ бо сарвари мудири кулли интишороти «Суруш» доктор Маҳдии Фирӯзон ба Душанбе ташриф оварда, доир ба ифтихои фурӯшгоҳи китобҳои эронӣ тавофуқнома бастанд. Моҳи ноябри ҳамон сол дар шаҳри Душанбе намоиши китобҳои кӯдакон ва наққошиҳои кӯдакони эронӣ доир гардид, ки дар он дар радифи теъдоди зиёди адабиёти барои кӯдакон интишорёфта, қариб 100 асари рассомии кӯдакони синни 5 то 14- сола ба намоиш гузошта шуда буд. Моҳи декабри ҳамон сол дар шаҳри Душанбе ҳафтаи намоиши китобҳо, ҳунарҳои дастӣ ва минҷураҳои эронӣ доир гардид, ки ба ин муносибат як ҳайати бонуфузи фарҳангӣ бо сарвари муовини вазири фарҳанг ва иршоди Ҷумҳурии Исломии Эрон Алиӣ Кайвоноро ташриф оварданд.

Моҳи декабри соли 1990 бо даъвати раиси Китобхонаи миллии Эрон Муҳаммад Раҷабӣ як гурӯҳ фарҳангиён, донишмандону адибони тоҷик дар ҳайати Лоик Шералӣ, К. Айнӣ, М. Олимпур, С. Сулаймонӣ, А. Раҳимов, Р. Амиров, Ҷ. Назриев, М. Муллоаҳмадов, С. Ғоибназаров, А. Юнусов барои ошноӣ бо марказҳои фарҳангии Эрон ба он ҷо сафар намуданд. Дар гули як моҳ аз ин гурӯҳ бо муассисаҳои зиёди илмиву фарҳангии шаҳрҳои Техрон, Қум, Шероз ошно гардида, дар ҳамоиши байналмилалӣ «Ҳазораи тадвини «Шоҳнома» ва бузургдошти Фирдавсӣ» низ ширкат намуданд. Ин аввалин сафари дастаҷамъии аҳли илму фарҳангии тоҷик буд, ки сароғози робитаҳои фарҳангии Тоҷикистону Эрон гардид. [7, с. 447]

Бо даъвати Китобхонаи миллии Эрон моҳи декабри соли 1991 ба хотири ошноӣ бо фаъолияти китобхонаҳои Эрон як гурӯҳи фарҳангиёни тоҷик Лоик Шералӣ, Чурабек Назриев, Мирзо Муллоаҳмадов, Раҷабмад Амиров, Абдурахим Раҳимзода, Соҳибназар Ғоибназаров, Сафар Сулаймонӣ, Абдуллоҷон Юнусов аз ин кишвари ҳамзабон дидан намуданд.

Яке аз муҳаққиқони риштаи китобшиносӣ Сафар Сулаймонӣ муддати 6 моҳ дар Китобхонаи миллии Эрон давраи қоромӯзиро сипарӣ намуда, солҳои 1991-1994 дар Донишгоҳи Исфохон аз фанҳои китобхонашиносиву китобдорӣ ба донишҷӯён дарс гуфтааст. Вай ҳамзамон дар гули ин солҳо дар ҳамкорӣ бо устодони соҳаи китобдорӣ китобшиносӣ чанд китобу дастури таълимӣ таъбу нашр кардааст.

Моҳи феввали соли 1992 ба муносибати солгарди пирӯзии Инқилоби исломии Эрон ва моҳи март ҳамон сол ба муносибати ҷашни Наврӯз дар шаҳри Душанбе намоиши китобҳои эронӣ доир гардид. [7, с. 73]

Дар 5-умин намоишгоҳи байналмилалӣ китоб, ки моҳи майи соли 1992 дар шаҳри Техрон доир гардид, як ҳайати 23 нафараи фарҳангиёни тоҷик ширкат намуда, ҳамчунин бештарин китобҳои таърифи чанд соли охир тавассути нашриёти гуногуни Тоҷикистон ҷопшуда ба намоиш гузошта шуданд.

Дар бораи сафари аввалин гурӯҳи муқаммали аҳли фарҳанги Тоҷикистон ба Эрон Бобоҳон Маҳмадов, ки он вақт раиси Кумитаи таъбу нашри ҷумҳуриро ба уҳда дошт, менависад: «Моҳи майи соли 1992 аз Тоҷикистон аввалин ҳайати пурраи босалоҳияте ба Ҷумҳурии Исломии Эрон даъват шуда буд. Дар ҳайат аксаран ноширон, аҳли китоб, шоиру нависандагон дохил буданд. Даъват шуда будем ба намоиши байналмилалӣ китоб. Гурӯҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон бештар серодам буд. Китобҳои ба намоиш бурдамонро бо ҳавас тамошо мекарданд ва дар пештоқи намоишгоҳи китобҳои мо шоҳбайти устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ:

**Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
Бартар аз дидори рӯи дӯстон.**

навишта шуда ва шиори ба намоишгоҳ овардаи бародарони эронӣ ҳам мисрае аз осори гаронбаҳои саромади адабиёти мо Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ «Ёди ёри меҳрубон ояд»...буд. Лаҳзаҳои хотирмоне. Даста-даста ҷавонони эронӣ ба гурӯҳи мо тавачҷуҳ намуда ба суханҳоямон гӯш медоданду бо ҳайрат меҷурӯиданд:

- Шумо чӣ қавме, аз кучоед, ки бо забони бо мо фаҳмо ҳарф меҷӯед? Посух меҷуфт: «Тоҷикем, ҳамзабони шумо ҳастем». Сипас хеле шарҳу тавзеҳ баён доштандон

лозим меомад, то онҳо бифаҳманд, ки аз қаламрави дури дур аз онҳо кишваре миёни кӯҳҳои сарбафалак арзи вучуд дорад, офтобрӯя, зебо ва онро Тоҷикистон ҳаст ном». [14, с. 3- 4]

Моҳи августи соли 1992 дар шаҳри Душанбе фурӯшгоҳи китобҳои интишороти байналмилалии «Алхудо» ифтитоҳ ёфт, ки он воқеаи муҳимме буд, дар ҳаёти фарҳангии фарҳангии тоҷик.

Моҳи октябри соли 1992 ду тан аз кормандони Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон барои сомон додани намоиши «Ҳафтаи китоби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон» ба шаҳри Техрон сафар карданд, ки ин оғозбахши ҳамкорӣҳои дучониба дар ин бахши фарҳангии ҳарду кишвар гардид.

Бо ибтиқори кафедраи китобхонашиносии Донишқадаи санъати Тоҷикистон ва Китобхонаи миллии Эрон тавассути наشريёти «Адиб» соли 1992 маҷмуае зери унвони «Китоб ва китобдорӣ дар фарҳанги мардумони эронӣ» мунташир гардид. Дар китоб мақолоти донишмандони Эрон Саид Урён «Китоб ва китобдорӣ дар Эрони бостон», Муҳаммад Раҷабӣ «Китоб ва китобат дар ислом», Шахло Бобозода «Аз таърихи китоб ва хониш дар Эрон», Ҳадияи Шарифӣ «Муаммоҳои адабиёти кӯдак дар Эрон», Нурулло Муродӣ «Нақши китоб дар тавсияи фарҳангӣ», Мондоно Бехзодӣ «Китобхонаҳо дар қарни техникӣ», ҳамчунин мақолоти муҳаққиқони тоҷик Абдурахим Раҳимзода «Шиносой бо Китобхонаи миллии Ҷумҳурии Ислонии Эрон», Сафар Сулаймонӣ (Ирондӯст) «Андар таҳқиқи китобхонаи Эрони бостон» ва дигарон гирдоварӣ шудаанд.

Ба муносибати 60-солагии таъсиси Китобхонаи миллии ба номи Абулқосим Фирдавсии Тоҷикистон соли 1993 маҷмуаи «Китобхонаи миллии Тоҷикистон» аз ҷоп баромад, ки дар сафаҳоти он мақолоти коршиносии китобхонаи миллии Ҷумҳурии Ислонии Эрон, шоира Фаҳима Ғанинаҷод «Бӯи ошно», поре аз китоби Пури Султонӣ ва Фарвардини Ростин «Истилоҳномаи китобдорӣ» зери унвони «Вожагон», поре аз китоби Чеймс Топсун «Таърихи усули китобдорӣ», ки дар Техрон нашр шудааст, бо номи «Фехристҳои нахустин», тақризи Абдуллоҳзодаи Абусаид бо номи «Маҷаллаи таҳассусӣ» ба шумораи аввали «Фаслномаи китоб». – Техрон: Китобхонаи миллии Ирон.-1369 (1990) ҷой дода шудаанд.

Соли 1996 дар 14-умин давраи озмуни «Китоби сол»-и Эрон романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода унвони «Китоби сол»-ро дарёфт намуда ва соҳиби ҷоизаи 40 сиккаи тиллоӣ «Баҳори озодӣ»-муродиф ба 4 ҳазор доллари амрикоӣ гардид.

Моҳи ноябри соли 1996 устодони риштаи китобшиносии Ҷумҳурии Ислонии Эрон Аббоси Хурӣ, Нушофарини Ансорӣ ба Тоҷикистон сафар намуда, ба ҳолати китобдориву китобшиносӣ аз наздик ошноӣ пайдо карда, барои дар оянда беҳтар тақмил додани ин соҳаи фарҳанги Тоҷикистон маслиҳатҳои муфид дода, кумаки амалӣ расониданд.

Моҳи майи соли 1997 дар ҷаҳорумин ҷашнвораи матбуоти Ҷумҳурии Ислонии Эрон вазири фарҳанги Тоҷикистон Бобоҳон Маҳмадов ҳамроҳи як гурӯҳи иборат аз 4 нафар иштирок намуда, тайи ин сафари хидматӣ якҷанд қарордоду шартномаҳои байнисоҳавиро бо ҳаммаслақони эронии худ ба имзо расонид.

Бо даъвати расмӣ Донишгоҳи Ҳурмузғони Ҷумҳурии Ислонии Эрон моҳи феввали соли 1998 муовини директори Китобхонаи миллии Тоҷикистон ба номи А. Фирдавсӣ Ҷ. Раҷабов ва мудирӣ шуъбаи ҳамин китобхона М. Гурезов ҷиҳати мушорикат дар панҷумин намоиши байналмилалии адабиёти форсӣ ва аввалин намоиши байналмилалии таърихи риёзиёти исломӣ сафари Эрон доштанд.

Моҳи апрели ҳамон сол мудирӣ кафедраи китобшиносии Институти давлатии санъати Тоҷикистон ба номи М. Турсунзода Сафар Сулаймонӣ ба Ҷумҳурии Ислонии Эрон сафари хидматӣ дошт. Моҳи октябри соли 1998 директори генералии Иттиҳодияи савдои китоби вилояти Ленинобод (Суғд) А. Солиев барои бастанӣ шартнома, ки ҳадафи он аз таъмину тақмил кардани корхонаи мавриди назар бо маводи зарурии таъбу нашр буд, ба Ҷумҳурии Ислонии Эрон сафар намуд. Тайи ин сафар чанд шартномаи дучониба ба имзо расид.

Барои мушорикат дар намоишгоҳи байналмилалии «Китоби Техрон» моҳи майи соли 1999 муовини вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Олимҷон Салимов (Салимзода),

китобшиноси Китобхонаи ба номи А. Лоҳутии шаҳри Душанбе Ю. Баҳриев, саркитобшиноси Китобхонаи миллии Тоҷикистон М. Раҳмонов ба шаҳри Техрон сафар намуда, аз таҷрибаи рушду тамоюлҳои таъбу нашри китоб дар ҷаҳони муосир огоҳии амиқ пайдо намуданд.

Моҳи феввали соли 1998 чанд тан аз кормандони Китобхонаи миллии Тоҷикистон, моҳи апрели ҳамон сол мудирӣ кафедраи китобшиносии Донишқадаи ҳунарҳои Тоҷикистон Сафар Сулаймонӣ, моҳи октябри ҳамон сол мудирӣ кулли иттиҳодияи тичорати китоби вилояти Суғд А. Солиев ба Эрон сафар карда ва бо вазъи китобдорӣ дар ин кишвар ошно шуданд. [10, с. 74]

Дар моҳи майи соли 1999 ҷаҳор тан аз кормандони риштаи китобдорӣ Тоҷикистон дар Намоишгоҳи байналмилалӣ Китоби Техрон ва моҳи феввали соли 2001 раиси Китобхонаи миллии Тоҷикистон Сайдалӣ Муҳиддинов дар семинари байналмилалӣ «Таҳаввулоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ Руссия тави чанд соли охир» дар Техрон ширкат намуданд.

Бо даъвати Маркази илмию омӯзишии ислоҳу барқарорсозии аснод ва нусхаи хаттии Ҷумҳурии Ислонии Эрон ҷиҳати мушорикат дар давраи бозомӯзии махсус, ки дар Китобхонаи Маръаши Наҷафии шаҳри Кум доир гардид, моҳи июни соли 2000-ум олимони риштаи феҳристшиносии тоҷик аз қабили муовини директори Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Ш. Шохҳуморов, кормандони илмӣ ҳамин муассиса М. Субҳонов, К. Элчибеков, М. Шаҳобуддинов, мудирӣ шубаи дастхатҳои шарқии Китобхонаи миллии Тоҷикистон А. Юнусов сафари Эрон намуданд. Онҳо тули як ҳафта аз олимону мутахассисони риштаи китобдорӣ китобшиносии эронӣ шаклу усулҳои тармими нусхаҳои фарсудаи ҳаробаштаи китобҳо, саҳҳофию ҷилдсозии суннатӣ, ранг кардани қоғаз бо усулҳои суннатӣ ва аз байн бурдани хашароти офатангезандаи нусхаҳои хаттиро то андозае омӯхтанд.

Дар доираи баргузории рӯзҳои фарҳангии ҚИЭ дар Тоҷикистон 26 марти соли 2001 дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон маросими ботантанаи тақдими китобҳои интишороти Эрон ба Тоҷикистон баргузор шуд. Вазири фарҳанг ва иттилооти ҚИЭ Саид Муҳаммад Ҳусайнӣ дар ифтитоҳи ин маросим изҳор намуд, ки агарчи мо барои Тоҷикистон иттилооти хуб доштем, аммо аз наздик, ки рафта, махсус дар баъзе шаҳрҳо мисли Хучанду Кӯлоб дидем, ки ҷи қадар мардум алоқаманд ҳастанд ба китоб ва адабу шеърӣ форсӣ. Аз ин рӯ, масъулияту рисолати мо ҳам сангин аст. Бояд беш аз гузашта ба ин масоил бипазирем. Дар маросим аз номи ҚИЭ ҳудуди 15 ҳазор ҷилд китоб ба китобхонаи миллии Тоҷикистон ва Китобхонаҳои Хучанд, Кӯлоб ва Хоруғ эҳдо гардид. Миқдоре аз китобҳои савтӣ, 12 компютер, бозиҳои роёнаи низ ба Китобхонаи миллии Тоҷикистон тақдим шуд. [13]

Дар 15-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки моҳи майи соли 2002 баргузор шуд, як гурӯҳи 10- нафараи фарҳангӣ тоҷик аз қабили Худой Шарифов, Амрияздон Алимардонов, Кароматулло Мирзоев, Сайдалӣ Муҳиддинов, Муҳаммадисо Раҳматуллоев, Лола Ҳочибоева ва дигарон мушорикат намуданд. Дар 16-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки моҳи майи соли 2003 доир гардид, як гурӯҳ аз аҳли фарҳанги Тоҷикистон аз қабили Убайд Раҷаб, Абдулҳамид Самадов, Гулрухсор Сафиева, Худойназар Асозода, Қаҳҳори Расулиён, Сафар Сулаймонӣ, Холназар Муҳаббатов, Шаҳбоз Кабиров, Ато Мирхоча, Шаҳрия Аҳтамзод ва дигарон иштирок намуданд. Дар 17-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки аз 4 то 14 майи соли 2004 баргузор шуд, аз Тоҷикистон Раҷаб Амиров, Ато Ҳамдам, Доро Начот, Раҳмат Назрӣ, Салими Хатлонӣ, Фарҳод Каримов, Абдусаттор Ҷалилов иштирок доштанд.

Дар 18-умин ҷашнвораи байналмилалӣ «Китоби Техрон», ки моҳи майи соли 2005 доир гардид, як гурӯҳи бузурги аҳли фарҳанги тоҷик аз қабили Муҳаммадҷон Шакурӣ, Гулрухсор Сафиева, Сафармуҳаммад Аюбӣ, Хайрандеш, Сафар Сулаймонӣ, Қаҳҳори Расулиён, Шодӣ Шоқирзода, Дилафрӯз Иқромӣ, Сайдамир Аминов, Саидҷон Нодиров, Мирзо Муллоаҳмадов, Низомиддин Зоҳидов, Абдурашид Самадов, Шаҳбоз Кабиров, Сайфиддин Суннатӣ, Рустам Комилов, Худойназар Асозода, Амирхон Аҳмадов, Абдуқодир Маниёзов ва дигарон меҳмони ин ҷорабини бузурги фарҳангӣ гардиданд. Дар ҳошияи ин намоиш рӯзҳои 9-10 моҳи май дар маҳалли Маркази густариши забон ва адабиёти форсӣ дар

мавзуи «Нақши тарчума дар густариши равобити адабӣ ва фарҳангии Эрон ва ҷаҳон» севумин ҳамоиши таомули адабӣ бо иштироки донишмандони эронишиноси кишварҳои мухталифи ҷаҳон доир гардид, ки дар он донишмандону шоирони тоҷик М. Муллоаҳмадов, С. Сулаймонӣ, Қ. Расулиён, Ш. Шоқирзода, С. Аюбӣ суҳанронӣ шӯрхонӣ намуданд. Ин мусофират ва мушорикат дар ҳамоиши байналмилалӣ, диду боздидҳо ва ошноӣ бо ашхоси фарҳангии Эрон ва дигар кишварҳои ҷаҳон ба аъзои ҳайати Тоҷикистон таъсири амиқ гузошт. Таълифи китоби хотироти Шодӣ Шоқирзода бо номи «Сафар ба кишвари нур» силсилаи шӯрҳои Сафармуҳаммад Аюбӣ «Яккафарёд», «Ту танҳо нестӣ, Эрон», «Ҳамоиш дар намоиш», «Ҳоҳарони эронӣ» ва ғайра бардошт аз ин сафаранд. [12]

Дар 19-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки моҳи майи соли 2016 доир гардид, беш аз 30 нафар намояндагони илму фарҳанги тоҷик иштирок доштанд. Ҳамчунин, дар ин ҳамоиш интишороти Тоҷикистон аз қабилӣ «Энсиклопедияи тоҷик», «Деваштич», «Ҳумо», «Маориф ва фарҳанг», «Эҷод» беш аз 300 номгӯӣ китоби худро ба намоиш гузоштанд. Моҳи майи соли 2008 дар 21-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон як гурӯҳи 50-нафараи фарҳангиёни тоҷик иштирок намуданд. [8] Дар 23-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки моҳи майи соли 2010 доир шуд, беш аз 100 нафар фарҳангиёни Тоҷикистон иштирок доштанд.

Моҳи мартӣ соли 2005 дар маросими ифтитоҳи бинои нави Китобхонаи миллии Ҷумҳурии Исломии Эрон вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Раҷаб Амиров, раиси Иттифоқи наисандагони Тоҷикистон Меҳмон Бахтӣ, директори Китобхонаи давлатии Тоҷикистон ба номи А.Фирдавсӣ Шариф Тошев директори нашриёти «Адиб» Ато Ҳамдам иштирок намуданд.

Рӯзҳои 19-20 ноябри соли 2007 дар шаҳри Техрон ҷаласаи якуми раисони китобхонаҳои миллии кишварҳои узви ЭКО баргузор шуд, ки дар он раиси Китобхонаи миллии Тоҷикистон Шариф Тошев мушорикат ва суҳанронӣ намуданд.

Дар 20-умин ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон, ки аз 1 то 10 майи соли 2007 доир гардид, аз Тоҷикистон як ҳайати 40 нафараи аҳли зиё мушорикат намуданд. Дар 22-юмин намоишгоҳи байналмилалӣ китоби Техрон, ки аз 6 то 16 майи соли 2009 доир гардид, аз Тоҷикистон як гурӯҳи 70 нафара мушорикат карданд. Аз 7 то 14 майи соли 2012 қариб 140 нафар аҳли илму адаб ва фарҳанги Тоҷикистон барои иштирок дар ҷашнвораи 25-уми ҷашнвораи байналмилалӣ китоби Техрон ба Ҷумҳурии Исломии Эрон сафар намуданд. Бояд гуфт, ки ин намоишгоҳ дар ҷаҳон бузургтарин эътироф гардида аст. Дар намоишгоҳ намояндагони 1600 нашриёти 77 кишвари дунё гурӯҳа кушода, маҳсули ҳунари эҷодӣ худро ба маърази тамошо гузоштанд. Аксари иштирокчиёни намоишгоҳро муассисаҳои нашриявии Эрон ташкил медед. Анҷумани дӯстии Эрон Тоҷикистон низ дар ин намоишгоҳи бузург гурӯҳаи худро кушода буд. Дар он ҷо баробари китобҳои дар солҳои гуногун тӯҳфанамудаи муассисаҳои давлатии нашриявии Тоҷикистон, инчунин дигар мусаввараю кашададӯзиҳои миллии тоҷикӣ ба маърази тамошо гузошта шуда буданд. Нависандаи номдори Тоҷикистон Ато Ҳамдам бо масъулини анҷуман бо соядастҳо 5 асари тозанаши худро ҳамроҳи дигар китобҳои дар муассисаи хусусии нашриявии ҶДММ «Эр-Граф» ба таърисида, тӯҳфа намуд. Сардабири маҷаллаи давлатии «Тоҷикистон» Аскар Абдусамадов нусхаҳои навтарини маҷаллаи «Тоҷикистон» ва китоби «Фарҳор-Энсиклопедия»-ро ба намояндагони анҷуман тақдим кард, ки кормандони эҷодии маҷаллаи «Тоҷикистон» дар таҳияву интишори он саҳм гузоштаанд.

Сафири фавқулода ва мухтори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Исломии Эрон Давлаталӣ Ҳотамов ба ҳайати намояндагии Тоҷикистон дар ин намоишгоҳ вохӯрӣ гузаронида, оид ба саҳми кормандони ҳайати сафорат дар татбиқи созишномаҳои байнидавлатӣ ва дигар санадҳои байни Тоҷикистону Эрон ба имзо расида суҳан ронда, ҳамзамон бо як қатор суолҳои ҷолиби диққати ҳозирин ҷавобҳои мушаххас гардонд.

Бояд гуфт, ки баробари дидан аз намоишгоҳ бисёр ҳамсафарон, ки кормандони муассисаҳои нашриявӣ олимони таҳқиқгар буданд, бо ҳамтоёни эронӣ хеш вохӯрда, ҷиҳати густариши равобиту ҳамкорӣ ба мувофиқа расиданд.

Иштироки намояндагони Тоҷикистон дар чунин як намоишгоҳи бошукӯҳи байналмилалии китоб, ки бо ибтиқори Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон сурат гирифт, барои тамоми ҳайат хеле хотирмон буд. Зеро имкони васеъ ёфтанд, ки аз ҷойҳои таърихӣ шаҳрҳои Техрон ва Исфохон низ дидан намоянд. [11, с. 26]

Дар доираи ҷаҳолияти баҳши фарҳангии Созмони ҳамкории иқтисодӣ-ЭКО аз 1 то 3 феввали соли 2008 дар коргоҳи ин муассисаи байналмилалӣ-шаҳри Техрон аввалин нишастӣ масъулони ҷоп ва нашри кишварҳои узви ЭКО баргузор гардид. Дар он дар радифи намояндагони Ҷумҳурии Ислонии Эрон, ҳамчунин Афғонистон, Қазоқистон, Туркия, Озарбойҷон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қирғизистон намояндагони Тоҷикистон раиси муассисаи нашриявии «Ирфон» Ҷ.Шарифов, раиси интишороти «Эр-Граф» Сухроб Раҷабов мушорикат доштанд. [1]

Аз 1 то 3 майи соли 2008 як гурӯҳи фарҳангӣ бо сарвари муовини Президенти ҶИЭ ва раиси Пажӯҳишгоҳи мероси фарҳангии ин кишвар ба Тоҷикистон ташриф оварда, бо мушовири давлатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон С. Фаттоев, муовини сарвазирӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон Руқия Қурбонова, вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон М. Асрорӣ ва президенти Академияи илмҳои Тоҷикистон мулоқот карда, доир ба ҳамкории пажӯҳишӣ дар риштаи китобу китобдорӣ тафохумномаҳо ба имзо расониданд. Меҳмонон ҳамчунин аз Пажӯҳишгоҳи мероси ҳаттии АИ ҶТ ва Китобхонаи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дидан намуданд. [3]

Пас аз анҷоми ҳафтаи фарҳангии Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки рӯзҳои 23-28 марти соли 2011 баргузор шуда буд, ҷониби Эрон ба Тоҷикистон дар маҷмӯъ 12000 нусха китобҳои гуногун, 1500 маҷмуаи СД-и компютерӣ ва бозӣҳои роёнаӣ, 16 дастгоҳи компютер тухфа намуд. Аз ин миқдор ба Китобхонаи миллии Тоҷикистон теъдоди 7000 нусха китоб ва 800 басти СД-и компютерӣ, ба Китобхонаи вилоятии ба номи Тошхоҷа Асирии шаҳри Хуҷанд теъдоди 3000 нусха китоб ва 350 баста СД-и компютерӣ, ба Китобхонаи Мир Сайид Алии Ҳамадонии шаҳри Кӯлоб теъдоди 1000 нусха китоб ва 150 баста СД-и компютерӣ ба Китобхонаи оммавии вилояти Бадахшон 1000 нусха китоб ва 15 СД-и компютерӣ дода шуд [4].

Дар 2-юмин Намоишгоҳи байналмилалии саноати ҷоп ва бастабандии кишварҳои узви Созмони ҳамкории иқтисодӣ (ЭКО), ки рӯзҳои 8-11 феввали соли 2012 дар шаҳри Машҳади Эрон доир гардид, як ҳайати 6-нафара аз Ҷумҳурии Тоҷикистон низ хузур доштанд [5].

Рӯзи 9-уми марти соли 2016 дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон маросими тақдирӣ «Китоби сол» мавсум ба ҷоизаи Саъдӣ аз ҷониби Ройзани фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон ба амал омад. Барандагони ҷоиза китобҳои «Шоҳнома» ва шеърӣ замони Фирдавсӣ»-и профессор Худой Шариф (Душанбе-2014) ва «Насри гуфтори тоҷикони Бухоро»-и профессор Равшан Раҳмонӣ (Душанбе-2014) доништа шуданд. Ба ғолибон лаҳв ва ҷоизаи нақдӣ тақдим карда шуд. Дар ин нишаст раиси Китобхонаи миллии Тоҷикистон профессор Сайфиддин Назарзода, сафири ҶИЭ дар Тоҷикистон Хуҷатулло Фағонӣ, ройзани фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон Иброҳим Худоёр, Устои донишгоҳи миллии Тоҷикистон профессор Бадриддин Мақсудов, устои Пажӯҳишгоҳи улуми инсонии ҶИЭ Тақии Пурномдориён дар бораи паҳлӯҳои гуногуни равобити фарҳангии Тоҷикистону Эрон суханронӣ карданд. [2]

Дар ҳошияи намоишгоҳи фириодагони Тоҷикистон аз муассисаҳои азими фарҳангии Техрон, аз ҷумла аз Китобхонаи миллии Эрон, Осорхонаи синамогарони Эрон, Кохи Ниёварон, Бурҷи милод, дараи зебоманзари Лавосон дидан намуда, дар фарҳангсарои ба номи Абуалӣ ибни Сино намоиши театрии «Арӯсии Зол ва Рӯдоба»-ро тамошо карданд.

Пас аз бозгашт ба ватан устои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бадриддин Мақсудов таассуроти сафарашро аз тариқи ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» пешкаши хонандагон намуд, ки дар он мо чунин сатрхоро мехонем: «Моро муносибати хеле нарму муаддабонаи байниҳамдигарии одамон ва миёни муштариёну фурӯшандаҳо хеле ҷалб намуд. Садҳо ҳазор одамон дар ҷунбучӯл ва гуфтугӯянд, аммо садои баландро ҳеҷ намешунавӣ. Ҳеҷ кас саросема нест. Дар навбати хариди китоб ҳеҷ кас аз дигаре пешӣ намечӯяд. Мардум

ором-ором ҳаракат мекунад. Бо ҳам бо табассум ва хайрхоҳона бархӯрд менамоянд. Шомгоҳон, вақте офтоб ғуруб мекунад, дар чаманзорҳои атрофи намоишгоҳ одамон гурӯҳ-гурӯҳ нишастаанд. Бо ҳам суҳбат доранд ё ғизо тановул мекунад, вале ҳангоми бархостан ҷойи нишасташонро тамиз мекунад ва колоҳои нолозимро чамъ намуда ба партовгоҳҳо меандозанд. Ҳама ҷо тоза ва дилкаш ба назар мерасад.

Вақте дар дохили намоишгоҳ қадам мезанӣ, мебинӣ, ки ҳар ҷо ҳар ҷо толорҳои хурду бузург менамоянд ва он ҷоҳо дар мавзӯҳои гуногуни марбути фарҳангу адаб ҳамоишҳо ва мусоҳибаҳо дар ҷараёнанд. Ҳар касе майл дошта бошад, дар онҳо ширкат мекунад ва агар нахост, аз он ҷо озодона бадар мешаванд». [6]

Дар 29-умин ҳамоиши байналмилалии «Китоби Техрон», ки аз 8 то 14 майи соли 2016 баргузор шуд, гурӯҳи корӣ аз Вазорати фарҳанги Тоҷикистон дар ҳайати сардори шуъбаи робитаҳои байналмилалии вазорати мазкур Абдуғаффор Абдучаборов, директори Энциклопедияи миллии тоҷик Баҳодур Раҳматов, корманди масъули интишороти «ЭР-Граф» Тоир Раҷабов ва дигарон иштирок намуда, намунаҳои маҳсулоти ҷопии Тоҷикистонро ба намоиш гузоштанд.

Дар ҷараёни ин сафар ҳайати намоёндогони Тоҷикистон аз рӯи барнома бо раиси маъмурияти намоиши байналмилалии «Китоби Техрон» Сайид Аббос Солеҳӣ, муовини вазири фарҳанг ва иршоди ислонии Эрон Хучҷатулло Аюбӣ ва раиси муассисаи фарҳангии Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ (ЭКО) Ифтихор Хусейн Ориф мулоқоти корӣ доир намуда, атрофи густариши минбаъдаи робитаҳои фарҳангӣ, ҳунарий, адабӣ, интишоротӣ, имкониятҳои васеи мавҷуда дар бобати таълими ихтисоси мутахассисони соҳаи китобдорӣ, синамо, ҷопхона, инчунин масъалаи баргузориҳои рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар моҳи октябри соли 2016 гуфтугӯ сурат гирифт.

Ҳамзамон, бо иштироки муҳаққиқону адибони эронӣ ва фиристодагони Тоҷикистон ҳамоишҳои адабӣ таҳти унвони «Рӯдакӣ-оғозгари забони форсӣ ва пайёмадҳо», «Мақоми Абулқосим Фирдавсӣ дар фазои маънавии Тоҷикистон» баргузор шуданд. [5]

Ҳамин тариқ, равобиту ҳамкориҳои аҳли фарҳангу ҳунари Тоҷикистону Эрон дар дар риштаи китобу китобдори аз ибтидо хеле судманд ва ба нафъи ҳамдигар буда, маҳз тавассути баргузориҳои ҳамоишҳои миллию байналмилалӣ дар Эрон Тоҷикистон мутахассисони ду ҷониб ба вазъи таъбу нашр ва кори китобхонаҳои ҳамдигар ошноӣ пайдо намуда ва ин ошноӣ равобит сабаби мустаҳкам гардидани ҳамкориҳои дучониба гардид.

Адабиёт:

1. Адабиёт ва санъат. 28 феввали соли 2008.
2. Барандагони ҷоизаи Саъдӣ муайян шуданд. // Адабиёт ва санъат. 2016.
3. Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Папкаи Ҷумҳурии Ислонии Эрон, аз соли 2003 – 2011 (мақтубҳо, гузоришҳо, тафохумномаҳо).
4. Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Папкаи Ҷумҳурии Ислонии Эрон, аз соли 2012 – 2014 (мақтубҳо, гузоришҳо, тафохумномаҳо).
5. Бойгонии ҷорӣ Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Папкаи Ҷумҳурии Ислонии Эрон, аз соли 2015 – 2016 (мақтубҳо, гузоришҳо, тафохумномаҳо).
6. Мақсудов Б. Дар домани дамованд. // Адабиёт ва санъат. 2016, 26 май.
7. Муллоаҳмадов Н. Дар олами эронишиносӣ.- Душанбе, 2005. – С.447.
8. Наточ. 2008, 22 май.
9. Олимпур М. Эрон бӯи модар медиҳад. – Душанбе, 1997. – С.9.
10. Расулиён Қ. Осори мунтахаб. Ҷ.1. – Душанбе, 2014. – С.74.
11. Тоҷикистон. 2012, №5 – 6. – С.26.
12. Чархи гардун. 2005, 3 июн.
13. Ҷумҳурият.- 2011, 30 март.
14. Шеърдӯст А. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик. – Душанбе, 1997. – С.3 – 4.

РАВОБИТУ ҲАМКОРИҶОИ ТОҶИКИСТОНУ ЭРОН ДАР СОҶАИ КИТОБУ КИТОБДОРӢ

Мақолаи мазкур оид ба ҳамкориҳои хоси Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон дар соҳаи китобу китобдорӣ, ки ханӯз дар арафаи соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз ёфта, баъдан дар натиҷаи саъю талоши масъулини ин соҳа аз ду ҷониб густариш пайдо намудааст, бахшида мешавад.

Мақола дар асоси китобҳои соҳавӣ ва маводу нигоштаҳои муаллифони соҳа, ки дар рӯзномаю маҷаллаҳои илмию оммавӣ дарҷ гардидаанд, таълиф гардида, ҷабҳаҳои гуногуни ҳамкориҳои тарафайнро дар ин самт баррасӣ менамояд. Мавзуи мазкур бисёр мубрам ва саривақтӣ арзёбӣ шуда, имконоти ҷойдоштаро аз ҳарду ҷониб баррасӣ менамояд ва ҷонибҳоро барои истифодаи он даъват менамояд. Зеро дар сурати истифодаи онҳо рушди ҳамкориҳои кишварҳо дар ҷодаи пешбурди масъалаҳои фарҳангӣ ба манфиати кор хоҳад буд.

Калидвожаҳо: Китоб, фарҳанг, ҳамкорӣ, байналмилалӣ, намоишгоҳ, китобхона, Тоҷикистон, Эрон, муассиса, пажуҳиш.

ОТНОШЕНИЯ И СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ТАДЖИКИСТАНОМ И ИРАНОМ В ОБЛАСТИ КНИГИ И БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ

Данная статья посвящена особому сотрудничеству между Республикой Таджикистан и Исламской Республикой Иран в области книги и библиотекаведения, которое началось еще до обретения Республики Таджикистан независимости, а затем расширилось в результате усилий официальных лиц в этой области с обеих сторон.

Статья написано на основе книг отрасли, а также материалов и мнений авторов отрасли, включенных в научные и популярные газеты и журналы, и обсуждаются различные аспекты взаимного сотрудничества в этом направлении. Эта тема считается очень важной и своевременной, она рассматривает доступные варианты с обеих сторон и предлагает сторонам их использовать. Потому что если их использовать, то развитие сотрудничества между странами в продвижении культурных вопросов пойдет на пользу.

Ключевые слова: книга, культура, сотрудничество, выставка, библиотека, Таджикистан, Иран, учреждение, исследование.

RELATIONS AND COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND IRAN IN THE FIELD OF BOOK AND LIBRARIANS

This article is devoted to the special cooperation between the Republic of Tajikistan and the Islamic Republic of Iran in the field of books and librarians, which began even before the independence of the Republic of Tajikistan and then expanded as a result of the efforts of officials. in this field from both sides. Written on the basis of books in the field, as well as materials and opinions of authors in the field included in scientific and popular newspapers and magazines, and discusses various aspects of mutual cooperation in this direction. This topic is considered very important and timely, it examines the available options from both sides and suggests that the parties use them. Because if they are used, then the development of cooperation between the countries in promoting cultural issues will be beneficial.

Keywords: note, culture, cooperation, International, Exhibition, library, Tajikistan, Iran, Institution, research

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродов Алихон Шодихонович – муаллими калони кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Данғара. **Тел:** (+992) 988689895.

Сведения об авторе: Муродов Алихон Шодихонович – старший преподаватель кафедры всеобщей истории Дангаринского государственного университета. **Тел:** (+992) 988689895.

Information about the author: Murodov Alikhon Shodikhonovich – senior lecturer at the department of general history, Dangara State University. **Phone:** (+992) 988689895.

**ОМИЛҲОИ БАРҲАМ ХҶРДАНИ ДАВЛАТИ ҲАЙТОЛИЁН ВА
ВАЗЪИЯТИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ НИГОҲИ
ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ЭМОМАЛӢ РАҲМОН**

Ғоибзода М.М., унвончӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ҳарчанд, ки то имрӯз дар хусуси омилҳои барҳам хурдани давлати Ҳайтолиён муҳаққиқони зиёде қор намуда, онро ба таври худ нишон додаанд, вале то ҳол назарияи ягона ва қаноаткунанда миёни олимони вучуд надорад. Инро ба назар гирифта Асосгузори сулҳ ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар осори хеш нисбати ин масъала тавачҷуҳи бештар зоҳир намудааст. Махсусан ӯ дар асоси таҳлили осори муҳаққиқони дохилию хориҷӣ ин масъаларо матраҳ намудааст. Дар китобҳои хеш ин саҳифаи таърихи халқи тоҷикро, ки ташаккули он маҳз аз ҳамин давра шуруъ гардидааст нишон медиҳад.

Зимни навиштани асари хеш муаллиф ба чунин хулосае омадааст, ки ин давра айёми нумӯ ва иқтидормандии Эрони Сосонӣ ва замони афсурдагии давлати Ҳайтолиён аст. Агар Эрони Сосонӣ ба василаи ислоҳоти гуногунҷабҳаи Хусрави I Анушервон (531-579) ба таҳаввулоти азими ҳарбию сиёсӣ ва иқтисодӣ расида бошад, Ҳайтолиён дар натиҷаи муборизаҳои озодихонаи ҳиндувон аз ақсар сарзаминҳои худ дар шимолу ғарбии Ҳиндустон маҳрум шуданд. [6, с. 197] Дар чунин вазъияти тақдирсоз, солҳои 60-уми асри VI Ҳайтолиён ба ду душмани абарқудрат, Эрони Сосонӣ ва ҳоконии Туркҳо рӯ ба рӯ шуданд. Сосониён, аллакай аз солҳои 40-уми асри VI сар карда, аз пардохти хироч ба Ҳайтолиён раҳо ёфта буданд. [1, с. 171] Ҳоконии Турк баъзе сарзаминҳои Варазрӯдро то Чоч тасхир намуда буд. Инчунин, ҳоконии Турк нахуст бо мақсади зарба задан ба аварҳои Кавкази Шимолӣ бо Эронро Византия равобита ҳасана пайдо карда, ба тазйиқу таҳдиди Ҳайтолиён шуруъ менамояд. Чағониён ва Кобулу Зобулистонро аз Ҳайтолиён боз пас мегиранд. [3, с. 180-181]

Эмомалӣ Раҳмон ба мадрақҳо така намуда, қайд менамояд, ки бино ба маълумоти сарчашмаҳо, аз он ҷумла Фирдавсӣ, Хусрави Анушервон барои бунёди иттиҳоди Сосониёну Туркон ҷаҳд намуда, ба воситаи домод шудан ба ҳокони Турк як аҳднома ба имзо расонида, як иттиҳоди ҳарбию сиёсиро, ки амалан ба нест кардани давлати Ҳайтолиён нигаронида шуда буд, созмон медиҳад. [7, с. 198] Подшоҳи Ҳайтолиён Ғотифар аз мақсади ҳадафноки иттифокчиён хабардор шуда, иқтидори мудофиавии давлатро ҷоннок намуда, ба ҷамъ кардани сипоҳ шуруъ мекунад, ки аскарони ӯ асосан инҳо буданд:

Зи Балху зи Шукнону Омӯю Зам,

Силаҳу сипаҳ хосту ганҷу дирам.

Зи Хатлону аз Гирмизу Висагирд,

Зи ҳар сӯ сипоҳ андаровард гирд. [15, с. 221-223]

Дар ин фосила Ғотифар аз шаҳру воҳаҳои дар «Шоҳнома» зикршуда, сипоҳ ҷамъ оварда, бо лашкари муназзаме дар атрофи Бухоро камин мегирад. Ниҳоят, ҷанги тақдирсози Ҳайтолиёну «иттиҳоди Сосониёну Туркон» дар атрофи Бухоро ба вуқӯ пайваст, зеро

Бухоро пур аз гурзу кӯпол буд,

Ки лашкарғаҳи шоҳи Ҳайтол буд.

Бишуд Ғотифар бо сипоҳе чу кӯҳ,

Зи ҳайтал гирд овардӣ гурӯҳ.

Ба ҷанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ,

Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.

Инак, дар муҳорибаи нобаробари ҳаштрӯза, ки Фирдавсӣ мушаххасан нақл кардааст, Ҳайтолиён аз неруи аскарӣ «иттиҳоди Сосонию Туркон», шикаст меҳӯранд.

Бо ҳамин давлати ҳайтолиён ҳам расман аз байн меравад. Аз назари Фирдавсӣ, [15, с. 221-223] ин набард яке аз чангҳои хунин дар таърихи тоҷикон буд, зеро

Ҳаме ин бад-ин, он бад-он гуфт:

«Чанг надидем ҳаргиз чунин бодиранг»

Дар ин чанги шадид, ки он на танҳо Бухоро, балки тамоми масоҳати калони Варзрудро фаро мегирифт, қушӯни Ҳайтолиён аз нури аскарӣ сосониёну туркон шикаст хӯрда, ҳокимияти сиёиро аз даст доданд. Бархӯрдҳои чангии Ҳайтолиён бо иттиҳоди Сосониёну Туркон дар ҳудуди солҳои 563-567 рӯй дода, муҳорибаи зикршудаи ҳаштрӯза бошад, эҳтимол дар соли 567 воқеъ шуда бошад.

Аксарият муаррихон дар хусуси ташкили Ҳоконии Турк ҳарф зада зикр менамоянд, ки соли 551 сарвари иттиҳоди туркҳо Бумин унвони «ҳоқон» яъне ҳоким, ҳукмдорро гирифта, дар Осиёи Марказӣ империяи нав – Ҳоконии Туркро бо тахтгоҳаш Олтой асос мегузорад. Дар як муддати кӯтоҳ қабилаҳои турк бо ҳам муттаҳид шуда, дар тасхири сарзаминҳо шуруъ намуда, дар ғарб бо Баҳри Сиёҳ рафта мерасанд. Дар натиҷа дар харитаи геополитикии ҷаҳони ибтидоӣ асримиёнагӣ империяи бениҳоят калони кӯчманчиён пайдо мешавад, ки аз худӣ Корея то соҳили Баҳри Сиёҳ масоҳати азимеро фаро мегирифт. Чин аз сарзаминҳои шимолӣ хеш маҳрум шуда, амалан вассали (тобей) туркҳо гардида, ҳар сол ба онҳо ба андозаи сад ҳазор тӯб матои шохӣ хироч пардохт мекард, империяи муқтадирӣ Византия ва Эрони Сосонӣ аз мавҷи туркон ба ҳарос афтада, ба тавофуқи тарафайн расиданд.

Эмомалӣ Раҳмон зикр менамояд, ки дар ин вақт туркҳо вилоятҳои сари роҳро ишғол намуда, то Маймури вилояти Самарқанд рафта расиданд. Муҳорибаи асосӣ ва ҳалқунанда дар наздикиҳои сарҳади воҳаи Бухоро ба вуқӯъ омад. Он ҳашт рӯз давом кард ва яке аз тулонитарин, саҳттарин ва хунинтарин муҳорибаи қадим буд. [13, с. 176] Дар муҳорибаи мазкур ҳайтолиён мардонавор ҷангиданд, аммо ғалаба насиби туркон шуд. Боқимондаи лашқари ҳайтолиён ба ҷануб фирор карданд ва ҳокими Ҷағониён Фағонишро, ки ҳайтоли буд, подшоҳи нави худ интиҳоб намуданд. Аксарият чунин мепиндоранд, ки эҳтимол дар чанги назди Бухоро Ҷотифар ҳалок гардида бошад. Фағониш барои нигоҳ доштани ҳокимияти Ҳайтолиён ба Хусрави I изҳори итоат кард. Мувофиқи Шохнома Хусрави I баъди ба ӯ расидани хабари шикаст хӯрдани ҳайтолиён лашқар ҷамъ карда, ба Тахористон ҳамла намуд ва онро ишғол кард. [8, с. 197] Аз рӯи маълумоти Табарӣ ва Диноварӣ ин ҳодиса пеш аз муҳорибаи Бухоро ба вуқӯъ пайваста буд. Шояд ахбори додаи Фирдавсӣ, ки аз ин ҳодиса огоҳӣ бештар дошт, ба ҳақиқат наздиктар бошад. Як қатор вилоятҳои ҷануб то Синд ҳокимияти Сосониёро эътироф карданд. Ҳамин тавр, давлати паҳновари ҳайтолиён аз саҳнаи таърих нопадид гардид. Тамоми заминҳои онҳо дар миёни сосониён ва туркон тақсим карда шуданд. Сарзаминҳои соҳили ростӣ дарёи Ому (яъне Осиёи Миёна) ба итоати туркҳо ва сарзаминҳои соҳили чапӣ он (Тахористон) ба сосониён гузаштанд.

Дар сарчашмаҳои санаи рух додани ин муҳориба зикр нашудааст. Муҳаққиқ Э. Шаван дар натиҷаи омӯзиш ва таҳлили сарчашмаҳои гуногун ба хулосае омадааст, ки муҳориба дар байни солҳои 563-567 ба вуқӯъ пайвастааст [9, с. 342-364] ба фикри А.М. Манделштам муҳориба соли 563 рух додааст. [4, с. 43]

Аз ахбори Фирдавсӣ дар бораи шохӣ нави Ҳайтолиён интиҳоб шудани Фағониш ва баъзе маълумоти сарчашмаҳои дигар бармеояд, ки давлати Ҳайтолиён қисман баъди муҳорибаи Бухоро низ боқӣ монд. Аз ҷумла, Менандр навиштааст, ки туркҳо ҳайтолиёро маҷбур карданд, ки ба онҳо хироч супоранд. Дар ин сарчашма ҳамчунин гуфта шудааст, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва ҳайтолиён шӯриш бардоштанд.

То кадом вақт боқӣ мондани ин подшоҳӣ ҳайтолиён, ки дар байни қаламрави туркҳо ва сосониён ҷойгир буд, маълум нест. Ҳамчунин, дақиқ маълум нест, ки ба ҳайати он ба ғайр аз Ҷағониён боз кадом вилоятҳои ҷанубу шарқӣ Осиёи Миёна дохил мешуданд. Эҳтимолан ба ин шохӣ сарҳади ҳайтолиён метавонистанд Хуталон, Вашгирд ва Бадахшон низ дохил шаванд, аммо барои тасдиқи ин фарзия мо дар даст далелҳои мушаххас надорем. [10, с. 198]

Бояд тазаккур дод, ки Эмомалӣ Раҳмон мавҷудияти давлати Ҳайтолиёнро каме бештар аз 100 сол (с. 450/555-563) нишон додааст. Ӯ қайд мекунад, ки як хизмати таърихӣ онҳо дар он буд, ки баъди барҳам хӯрдани давлати Кӯшонӣ ва дар даврони парокандагии сиёсӣ ҳайтолиён аз сари нав Бохтар (Тахористон) ва қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна дар ҳайати як давлат муттаҳид намуданд. Ин имконият дод, ки алоқаҳои анъанавӣ байни бохтариён ва суғдиён дар тамоми соҳаҳо идома ёфта, боз ҳам мустаҳкамтар гарданд. Ҳузури ҳайтолиён дар Осиёи Миёна ва Туркистони Шарқӣ то як муддат роҳи турконро ба ин минтақа баста буд. Дар замони ҳукумати Ҳайтолиён ҷангҳои дохилӣ камтар шуда, барои рушду такомул ва пешрафти иқтисодӣ маданият шароити нисбатан мусоид ба миён омада буд.

Муҳаққиқ М. Исоматов бошад зикр менамояд, ки бо заволи давлати Ҳайтолиён на танҳо вазъи ҳарбию сиёсӣ, балки муносибатҳои фарҳангӣ ва таркиби этникии мардуми Варазруд низ тағйир ёфт. Эрони Сосонӣ аз вазъияти мувофиқ истифода карда, сарҳадоти хешро дар шимолу шарқ тавсеа дод ва ҳамзамон аз худи рӯди Ҷайхун то Сурия (Шом) нозири ҳақиқӣ шохроҳи магистралии «Роҳи бузурги абрешим» гардид. Ба ин васила қисмати калони роҳи магистралӣ таҳти назорат даромада, ташаббусу табодули тичорат ба дасти шоханшоҳии Сосонӣ гузашт. Туркҳо бошанд, назорати роҳи корвонгузарро аз Шарқи Дур то сарҳадоти Эрони Сосонӣ ба даст гирифта, тавассути Эрон бо Византия равобонии тичоратӣ барқарор кардани шуданд, ки ин дар навбати худ низову бархӯрдҳои доимии Эрону Ҳоконии Туркро ба миён овард. [9, с. 242-247]

Душманӣ ва хароашаҳои доимии байни Туркҳо ва Сосонӣ ба фоидаи Ҳайтолиён буд. Ноҳияҳои ҷануби Варазруд, аз ҷумла воҳаҳои имрӯзаи ҷануби Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон дар тасарруфи Эрон ва қисми ноҳияҳои шимолӣ Варазруд дар ихтиёри туркҳо монд.

Байни онҳо сарҳади муайян набуд ва мушаххасан маълум ҳам набуд, ки воҳаҳои марказӣ ба кадоме аз ин давлатҳо боҷ медиҳанд. Ин вазъият боиси боз ҳам тезу тунд гаштани муносибатҳои байни Эрони Сосонӣ ва Ҳоконии Турк гардид. [4, с. 43]

Қайд намудан ҷойиз мебошад, ки ханӯз аз давраи Кушонӣ ба воситаи Варазруд шохроҳи магистралии «Роҳи бузурги абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказиро бо Рум бо ҳам мепайваст. Ба абрешиме, ки ба Византия ва Рим мерафт, тоҷирони Форс миёнрав буданд. Онҳо аз ин кор фоидаи калон ба даст оварда, роҳ намедоданд, ки Византия бевосита ба фурушандагони абрешим тартиботи ҳасана дошта бошад.

Эмомалӣ Раҳмон дар радифи шарҳи масоили барҳам хӯрдани давлати Ҳайтолиён зикр менамояд, ки суғдиён дар навбати худ манфиатдор буданд, ки ба воситаи роҳи тичоратӣ, ки тавассути Эрон мегузашт, бевосита ба Византия тичорат кунанд. Бо ташаббуси суғдиён барои ба воситаи Эрон барқарор кардани тичорат ба Эрон сафорат фиристода шуд. Ба сафорат Мониах ном тоҷир ва дипломатӣ суғдӣ сарварӣ мекард, қори сафорат на ҷандон барор гирифт. [11, с. 199]

Дар сарчашмаҳо гуфта мешавад, ки шоханшоҳ Хусрави Анӯшервон изҳор кардааст, ки ба Эрон омадани туркон ба мақсад мувофиқ нест. Дар ин кор гӯё вазири шоханшоҳ Катулф, ки худ ҳайтоли буду баъди заволи давлати Ҳайтолиён дар Эрон паноҳ мебурд, саҳт муқобил будааст. Шоханшоҳ тамоми шохии ҳайати сафорат овардари харида, дар пеши ҷашми сафирон онро сӯзонд. Ҳоконии Турк бори дуввум сафорати навро омода карда, ба назди шоханшоҳи Эрони Сосонӣ мефиристад. Дар ин навбат ба ҳайати сафорат танҳо туркҳо ҳамроҳ карда шуданд. Бо ин Ҳокон мақсад дошт, ки муносибати Сосонӣро нисбат ба қавму давлати худ маълум намояд. Ин сафорат низ натиҷае надод. Аз тамоми ҳайати сафорат танҳо якҷанд қас зинда монда, дигаронро дар Эрон заҳр нӯшонда куштанд. Ин вазъият Ҳоконии Туркро водор соҳт, ки бо Византия роҳҳои бевоситаи наздикшавиро ҷустуҷӯ намояд. Барқарор шудани муносибатҳои дӯстии байни Ҳоконии Турк ва Византия ба манфиати тоҷирон ва ашрофони суғдӣ мувофиқ буд. Зеро ба ҳал шудани ҷунин муносибатҳо, масъалаи фуруши шохӣ ва дигар маснуоти саноатӣ роҳи ҳалли худро меёфт. Барои барқарор кардани муносибатҳои дипломатӣ ва тичоратӣ бо сардорӣ Мониаҳи суғдӣ ба Византия сафорат

фиристода шуд. Сафорат тавассути соҳилҳои шимолии Баҳри Хазар ҳаракат карда, аз Кавказ гузашта, ба Византия расид. Дар рафти гуфтушунид байни Ҳокони Турк ва Византия, соли 568 ба муқобили Эрони Сосони муоҳидаи ҳарбӣ баста шуд. Худи ҳамон сол ҳамроҳи сафорати Ҳокони Турк сафорати ҷавобии императори Византия ба роҳбарии Земарх ба Варазрӯд омад. Сафорати Византияро Ҳокон дар қароргоҳи хеш, Тиёншон қабул намуд. Ин сафоратҳо ба иттифоқи ҳарбию сиёсии Византия ва Туркҳо ибтидо гузошта, минбаъд боз чандин ҳайати сафоратҳо ба Византия фиристода шуданд. [2, с. 175] Вале дере нагузашта муносибатҳои ҳасанайи Византия ва Туркҳо халалдор гардид. Туркҳо аз кирдори императори Юстини 11 (565-578) дар бобати бо аварҳо равобити сулҳҷӯена барқарор кардани саҳт ранҷида, алоқасано тақрибан қатъ карданд. Соли 581 Ҳайтолиёни Тахористон бар зидди туркҳо шӯриш бардоштанд. Ҳамзамон, туркҳо вазъияти дар Эрони Сосони ба амаломадаро истифода бурдани шуда, хоستان давлати буферии байни онҳо ва Эрон будаи Ҳайтолиёноро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд. Ин давлат, ки дар Тахористон вучуд дошт, охири солҳои 70-ум ва аввали солҳои 80-уми асри VI тақрибан мустақил шуда буд.

Дар сарчашмаҳо аз ҷумла дар тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» гуфта мешавад, ки туркҳо танҳо Ҳайтолиёни Тахористони Шимолиро тобеи худ карданд. Истиқлолияти Ҳайтолиёни соҳили Тахористони ҷанубиро халалдор карда натавонистанд. [12, с. 189]

Баъд аз оне, ки ба мавҷудияти давлати Ҳайтолиён дар Осиёи Марказӣ хотима гузошта шуд, муборизаҳо миёни Сосониён ва Ҳоконати Турк баҳри ишғоли ин минтақа шуруъ гардид. Соли 589 неруи аскарӣ туркҳо бо сардорӣи Совашоҳ ба мулкҳои хуросонӣи Сосониён зада даромаданд. Лашкари Туркҳо аз рӯди Ҷайхун гузашта, Тахористонро қисман ишғол карда, ба ғарб рафта, то ба Ҷироту Балх ва Бодғис расиданд. Дар муҳорибае Баҳроми Ҷубина бо дастаи худ ба қароргоҳи лашкари туркҳо даромада, лашкари шоҳи Турконро ба хок яксон кард. Туркҳо роҳи гурезро пеш гирифтанд. Сипас, писари шоҳи кушташудаи турк-Пармуда (Елтегин) аскарӣ нав ҷамъ оварда, ба муқобили Баҳроми Ҷубина ҷангиданд. Доир ба рафти ин воқеа ду ривояти таърихӣ ҳаст. Мувофиқи ривояти якум, неруи муттаҳиди форс аз Ҷайхун гузашта, туркҳоро дубора шикаст медиҳанд. Мувофиқи ривояти дигар дар соҳили Ҷайхун дар наздикии Тирмиз, байни Сосониён ва Туркҳо созишномаи сулҳ баста мешавад. [12, с. 189]

Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон бар он ҳулоса меорад, ки ҳудуди давлати Ҳайтолиён дар байни кудратҳои ғолиб тақсим карда шуд. Ҷанубтарин навоҳии Варазрӯд, аз ҷумла ҳудудҳои имрӯзаи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхонрӯди Ўзбекистон ва Туркманистон ба ҳайати шоҳаншоҳӣи Сосониён ва воҳаҳои шимоли Варазрӯд то Баҳри Хазар дар ихтиёри ҳоконӣи Турк монд, вале салтанати Ҳайтолиён комилан аз байн нарафт.

Эмомалӣ Раҳмон қайд менамояд, ки Ҳайтолиён аз лиҳози сиёсӣ халқиятҳои гуногунро дар як империя ба ҳам муттаҳид карда, нахустин давлати феодалиро дар аросии «Тоҷикистони таърихӣ» созон доданд. Гарчанде ин давлат аз лиҳози сиёсӣ монанди империяи Кушонӣ он қадар пуриқтидор набошад, ҳам вале аз ҷиҳати тавсеаи ҳудуд хеле калон буд. Ва он зиёда аз якуним аср авзои ҳарбию сиёсӣ ва иҷтимоии на танҳо Варазрӯд, балки тамоми «Тоҷикистони таърихӣ»-ро муътадил нигоҳ дошта, барои тадриҷан инкишоф ёфтани муносибатҳои иқтисодӣи тичоратӣ, табодули фарҳангӣ ва вусъат гирифтани раванди шаклирии халқи воҳиди тоҷик заминаи мусоидеро фароҳам овард. [14, с. 179]

Таҳлил ва омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки тадриҷан оҳиста – оҳиста ташақкул ёфтани муносибатҳои феодалӣ, суғаридани иқтидори ҳарбию сиёсӣи давлати Ҳайтолиён ва Ҳоконӣи Турк боиси аз ҳам дур шудан ва ба парокандагии сиёсӣ гирифтор шудани Варазрӯд гардид. Дар натиҷа дар асрҳои V-VIII дар ин ҷо тақрибан 15 мулкӣ – давлатҳои хурди феодалӣ ба вучуд омаданд, ки аксари онҳо дар гирду атрофи шаҳру навоҳии калон зухур карда буданд.

Дар мулк – давлатҳои нисбатан калони ин давра намояндагони хонадонҳои ҳукуматгари маҳаллӣ ба тарзи суннатӣ бо унвони маҳсус ҳукмронӣ мекарданд, масалан, дар Суғду Фарғона-ихшид, Тахористон-ябғу, Хоразм-хорамзмшоҳ, Чочу Илок-будун ва деҳқон Устурушана-афшин, Ҷағониён-ҷағонхудот, Хуросон-марзбон ва ғайра.

Ҳарчанд ин давлатҳои хурди феодали аз лиҳози сиёсӣ иқтисодӣ аввал ба ҳайтолиён ва баъд ба Ҳокимии Турк тобеият дошта бошанд ҳам, вале эфталитҳо ва туркҳо аксаран ба қорҳои идорию молиявӣ онҳо даҳлат намекарданд. Зеро ин мулк-давлатҳо ба ҳокимияти марказӣ бочу хироч ва дар ҳолатҳои зарурӣ аскарӣ ҷангӣ супорида, аз ҷиҳати иқтисодӣ то дараҷае истиқлолияти худро ҳифз мекарданд. Бузургтарин ҳавзаи таърихӣ фарҳангии ин давр Тахористон буд. [13, с. 176]

Хулоса, ҳайтолиён кӯшида буданд, ки як давлати мутамаркази феодалиро ташкил намоянд, ки дар ташкили он унсурҳои маҳаллӣ бартари зиёе дошта бошад. Аз ин рӯ, на ҳамаи вилоятҳои зердасти онҳо дар як сатҳи сиёсӣ иқтисодӣ ва маънавӣ меистоданд.

Ақнун раванди наздикшавӣ ва омешиши ин унсурҳои феодали серсоҳа, тамоили наздикшавӣ ва омешиши онҳо бартарӣ пайдо карда буд. Бо вучуди он, ин тамоил дорои зиддиятҳо буда, барои табдилёбии он оромии сиёсӣ, болоравии иқтисодӣ ва инкишофи ҳаёти маънавӣ зарур буданд. Ҷангҳои дохилӣ ва берунӣ садди роҳи ин раванд гардиданд. Зеро дар тамоми ҳудуди собиқ ҳайтолиён таъсис ёфтани давлати ягонаи миллии феодали имкон надошт. Чунки набудани заминаҳои гуногуни сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии халқҳои ин минтақа ба ин омил роҳ наметод.

Адабиёт:

1. Гафуров Б. Тоҷикон (таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва нав).-Душанбе: Ирфон, 2008.-С. 171.
2. Гафуров Б. Тоҷикон (таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва нав).-Душанбе: Ирфон, 2008.-С. 175.
3. Исоматов М. Эфталитское государства и его роль в истории Центрального Азии.- Душанбе, 2012.-С.180-181.
4. История таджикского народа, т. II, 1964. - С.43.
5. История таджикского народа, т. II, 1964. - С.48.
6. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.197.
7. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.198.
8. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.197.
9. Chavanes E. Documents sur les Ton- Kien (Turcs) occidentaux. St. Petersburgs 1903.(Сборник трудов Орханской экспедиции, VI) //Соч.- Т.5.-С.342-364.
10. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.198.
11. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.199.
12. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.-Душанбе; Ирфон, 2006. - С.189.
13. Ҳақимов Н. Таърихи халқи тоҷик. –Душанбе, Ирфон, 2006.-С. 176.
14. Ҳақимов Н. Таърихи халқи тоҷик. –Душанбе, Ирфон, 2006.-С. 179.
15. Фирдавсӣ. Шохнома. – Душанбе: Адиб, 1990, ҷ.8 – С. 221-223.

ОМИЛҲОИ БАРҲАМ ХУРДАНИ ДАВЛАТИ ҲАЙТОЛИЁН ВА ВАЗИЯТИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ НИГОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ЭМОМАӢ РАҲМОН

Муаллиф дар мақолаи худ заминаҳои барҳам хӯрдани нахустин давлати феодалии тоҷикон Ҳайтолиёнро дар асоси осори Пешвои миллат мавриди омӯзиш қарор додааст. Аз ҷумла, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон дар осори хеш вобаста ба омилҳои барҳам хӯрдани давлати Ҳайтолиён ва системаи сиёсии баъдинаи Осиеи Марказӣ дар асоси мадрақҳои таърихӣ маълумот дода, хусусиятҳо ва умумиятҳои онро то ҷое баҳри хонанда пешниҳод

намудааст. Ӯ қайд менамојад, ки дар қисмҳои алоҳидаи ҳудуди Осиёи Марказӣ баъд аз барҳам хӯрдани давлати Ҳайтолиён муносибатҳои нави ҷамъиятӣ мустаҳкам гардида, он тадричан интишор меёфт. Ду ҳавзаи сараҳолитарини Осиёи Васатӣ-Тахористон, ки асосан ҳавзаи Боло ва Миёнаи Омӯро ва Суғд бошад, ҳавзаҳои Сир ва Зарафшонро дарбар мегирифтанд, ба чунин гузариш тайёр буданду халос.

Бояд қайд намуд, ки Эмомалӣ Раҳмон низ ба монанди ақсарият муҳаққиқон қайд намудааст, ки то соли 555 туркҳо қисми зиёди воҳаҳои Туркистони Шарқӣ, шаҳрҳои пурсарвати соҳили Сайхунрӯд ва соҳили Баҳри Аралро забт карда, ба Ҳайтолиён рӯ ба рӯ шуданд. Туркҳо ҳавзаҳои муҳимми стратегии Варзрӯд – Ҳафтрӯду Хоразм, Чочу Кеш ва Нахшабро тасхир намуда, дар иттиҳоди ҳарбӣ бо Сосониён дар солҳои 563-567 давлати Ҳайтолиёнро барҳам дода, ба ҳокимияти сиёсии Варзрӯд соҳиб мешаванд.

Калидвожаҳо: Эрон, Сосониён, Ҳайтолиён, ҳоконат, Византия, Кобул, Чағониён, Бухоро, иттиҳод, муҳориба, сарчашма, Хуталон, суғдиён, сафир, тоҷирон, ашрофон.

ФАКТОРЫ РАСПАДА ГОСУДАРСТВА ХАЙТАЛИТОВ И ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ ЭМОМАЛИ РАХМОНА

В своей статье автор исследует предпосылки распада первого таджикского феодального государства Хайталитов на основе трудов Лидера нации. В частности, Лидер нации Эмомали Рахмон в своем творчестве в связи с факторами распада государства Хайталитов и последующей политической системой Центральной Азии, опираясь на исторические источники, представил ее особенности и общие черты для читателей. Он отмечает, что на отдельных участках территории Центральной Азии после распада государства Хайталитов укреплялись новые общественные отношения, которые постепенно распространялись.

Два самых многонаселенных долинах Центральной Азии-Тохаристан, включающий в основном верхний и средний регион Ому и Согдийский оазиса Сырдарья и Зарафшана-были готовы к такому переходу.

Следует отметить, что Эмомали Рахмон, как и большинство исследователей, отмечал, что к 555 году турки завоевали большую часть оазисов Восточного Туркестана, плодородные города побережья Сайхунруда и побережья Аральского моря, повернувшись лицом к Хайталитам.

Турки захватили стратегически важные Варзрудские оазисы-Хафтруд Хорезм, Чач, Кеш и Нахшаб, а в военном союзе с Сасанидами в 563-567 гг. распустили государство Хайталитов и получили политическую власть над Варзрудом.

Ключевые слова: Иран, Сасаниды, Хайтолиты, хаканат, Византия, Кабул, Чаганиды, Бухара, союз, борьба, источник, Хуталлон, согдийцы, посол, торговцы, аристократы.

FACTORS OF THE COLLAPSE OF THE HAITOLITE STATE AND THE POLITICAL AND ECONOMIC SITUATION IN CENTRAL ASIA FROM THE POINT OF VIEW OF THE LEADER OF THE NATION EMOMALI RAHMON

In his article, the author explores the prerequisites for the collapse of the first Tajik feudal state of the Aitolites based on the writings of the leader of the nation. In particular, the leader of the nation, Emomali Rahmon, in his work in connection with the factors of the collapse of the Haitolite state and the subsequent political system of Central Asia, based on historical madraki, presented its features and common features up to the reader's sea. He notes that in some parts of the territory of Central Asia, after the collapse of the Haitolite state, new social relations were strengthened, which gradually spread.

The two most densely populated basins of Wasatinsk Asia -Takharistan, which mainly includes the upper and middle basins of Omura and the Sogdian basins of the Syr Darya and Zarafshan - were ready for such a transition.

It should be noted that Emomali Rahmon, like most researchers, noted that by 555 the Turks had conquered most of the oases of East Turkestan, the fertile cities of the coast of Saykhunrud and the coast of the Aral Sea, turning their faces to the Haithalites.

The Turks captured the strategically important Varazrudian basins -Haftrud Khorezm, Chokhu Kesh and Nakhshab, and in a military alliance with the Sassanids in 563-567 they dissolved the Akhettolite state and gained political power over Varazrud. [8. p. 197].

Keywords: Iran, Sassanids, Haytholites, Haqqanat, Byzantium, Kabul, Chaganids, Bukhara, Ittihad, Muhariba, source, Hutallon, Sogdians, Safir, merchants, nobility.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гоибзода Муҳаммадалӣ Муродалӣ- сармутахассиси раёсати Агентии назорат дар соҳаи маориф ва илми назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон. Унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. тел : (992)977-96-66-77).

Сведения об авторе: Гоибзода Мухаммадали Муродали – главный специалист управления Агентства по контролю в сфере образования и науки при Президенте Республики Таджикистан по Хатлонской области. Соискатель кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени А. Рудаки Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: (992)977-96-66-77.

Information about the author: Goibzoda Muhammadali Murodali – chief specialist of the Department of the Agency for Control in the Sphere of Education and Science under the President of the Republic of Tajikistan in Khatlon region. Applicant of the Department of History of the Tajik People of the Kulob State University named after A. Rudaki Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Phone: (992)977-96-66-77.

ПЕДАГОГИКА

ТДУ:37.0+796 (075.8)

ТКТ:74+75 (2-тоҷ)

Ш-80

МАСЪАЛАИ АРЗИШҶОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ДАРАҶАИ ОМУӢЗИШИ ОН ДАР АДАБИӢТИ ИЛМӢ

Иззатова М.И., д.и.п., профессор, Шоимардонов Х.Н., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Вақте мо ба типологияи арзишҳо мурочиат мекунем, мебинем, ки илми этика ҳануз дар масъалаи типологияи арзишҳо мавқеи худро муайян накардааст. Ин ҳануз дар бораи заъфу сустии он дарак намедиҳад, ин чиз дар бораи чувствӯи доимии илмӣ дарак медиҳад. Дар бораи диапазони васеи ин масъала ихтилоф дар нуқтаи назарҳои донишмандон нисбат ба типологияи арзишҳо гувоҳӣ медиҳад.

Донишмандони соҳаи этика типологияи гуногуни арзишҳо, ки асоситарини онҳо дар қорҳои В. Брожика, В.П. Вижлетсов, В.В. Илина, М.С. Кагана, В.А. Краковская оварда шудаанд, пешниҳод кардаанд.

Таҳлили типологияи арзишҳо аз ҷузъи вазоифи таҳқиқоти мо намебошад. Мо ба вежа рӯи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ меистем, ки дар типологияҳои дар боло зикршуда пешниҳод карда нашудаанд.

Масъалаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ дар қорҳои донишмандони зерин М.Я. Виленский, С.С. Коровин, Л.И. Лубишева, С.А. Жмурова ҳаллу фасл карда шудаанд.

Масалан, М.Я. Виленский тарбияи ҷисмониро ҳамчун сифати интегралӣ шахсият, ҳамчун шароит ва заминаи фаъолияти самараноки таълимию касбӣ, ҳамчун ҳулосаи нишондиҳандаи фарҳанги касбии мутахассиси оянда ва ҳамчун мақсади худинкишофӣ шахсият ва худтакмилбӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ба ҳайси сохтор ба унсурҳои аксиологӣ, амалиётӣ ва шахсӣ эҷодӣ ҷудо мекунад [1, с. 28].

Дар доираи таҳқиқоти мо бидуни шак унсурҳои аксиологӣ аз тарафи донишмандон пешниҳод карда шуда, ҳоли мебошад – маҷмуи нисбатан устувори арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, ки вақте донишҷӯ онҳоро аз худ мекунад, онҳоро ба субъект табдил дода, барои шахси худ арзишманд мегардонад.

Арзишҳои тарбияи ҷисмониро М.Я. Виленский ба тариқи зайл маънидод мекунад: арзишҳо- мақсадҳо, арзишҳо -донишҳо, арзишҳо - воситаҳо, арзишҳо – муносибатҳо, арзишҳо – сифатҳо.

Мутобиқ ба андешаи ин донишманд **арзишҳо – мақсадҳо** – аҳаммият ва маънои инфиродии мақсадҳо, ки ба фаъолияти системавии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ва дастовардҳо тавассути стратегияи фарҳангӣ ва тактикаи ҳаёту фаъолият, татбиқи муваффақонаи нақша ва ниятҳои касбии равонӣ ва муваффақияти ҷисмонӣ, ҳифз ва таҳкими саломатӣ ва амсоли ин раван карда шудааст, мекушояд; **арзишҳо –донишҳо** – низомӣ мураббатӣ назариявӣ методологӣ, илмию амалӣ, (фалсафӣ, иҷтимоӣ психологию педагогӣ, тиббию биологӣ) ва донишҳои махсусӣ зарур барои дарку фаҳми ҷараёнҳои табиӣ ва иҷтимоӣ вобаста ба фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ҳома ва шахсият, маҳорат ва истифодаи адаптивӣ ва эҷодӣ барои тақомули шахсӣ ва касбӣ зимни иҷрои фаъолияти касбӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ муайян мекунад; **арзишҳо – воситаҳо** – асосро барои расидан ба арзишҳо – мақсадҳо, аз худ кардани қонунмандӣҳо, принципҳо, воситаҳо, шаклҳо, методҳо, усулҳо ва шароитҳои истифодаи онҳо дар фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ барои рушди фардияти эҷодӣ дар худтағйирбӣ, худомӯзӣ, худтарбиякунӣ, худмуайянкунӣ озод, дар ҷорабиниҳои рекреативӣ барқароркунӣ, дар дастовардҳои зарурии вазъияти психоэмотсионалӣ, фарҳанги муоширати байниҷағҳарӣ, дар арзбӣ ва назорат аз болои самаранокии истифодабарӣ ва амсоли инҳо, месозад; **арзишҳо – муносибатҳо** – донишҷӯро

хамчун субъекти фаъоли тарбияи ҷисмонӣ бо муносибатҳои муайяни мотиватсионӣ шахсӣ нисбат ба худ, фаъолияти касбӣ, нисбат ба муҳити табиӣ ва иҷтимоӣ, ки дар он фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ амалӣ карда мешавад, нисбат ба иштирокчиён, ки дар байни онҳо дараҷаи худифодакунӣ аз қаноатмандии шахсӣ ва эътирофи натиҷаи фаъолияти иҷтимоӣ муҳимми онҳо муайян карда мешавад, тавсиф менамояд; **арзишҳо – сифатҳо** – моҳият ва маъно аз худ кардан, рушд, тарбия, ислоҳи гуногунрангии сифатҳои равободити мутақобила ва хислатҳои шахсӣ (инфироӣ, психо-физикӣ, иртиботӣ, мақому манзалат, фаъолияти касбӣ), ки худифодакунӣ пурра, худтатбиқкунӣ ва когнитивӣ, эмотсионалӣ ва соҳаи рафторро ҳангоми иҷрои фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ, касбӣ ва ҳаёту фаъолиятро, дар маҷмӯъ, мекушояд [1, с. 29].

Чи хеле ки мебинем, М.Я. Виленский се гурӯҳи арзишҳо дар ҳар як гурӯҳ чудо мекунад, аммо ба таври мушаххас ҳеҷ кадомро номбар накардааст. Мо чунин фикр мекунем, ки ҳар яке аз ин гурӯҳи арзишҳо, ки ин донишманд пешниҳод кардааст метавонад бо арзишҳои мушаххас такмил карда шавад. Аммо, барои он ки чунин пуркунӣ амалӣ карда шавад, арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, ки дар дигар таҳқиқот баррасӣ карда шудаанд, таҳлил мекунем. Худи ҳамин донишманд дар бораи гурӯҳҳои дигари арзишҳо сухан мегӯяд, аммо дар ин ҳолат арзишҳои мушаххасро, ки мазмуни ҳар яке аз онҳо гурӯҳҳо ташкил медиҳанд, ном мебарад. Таваҷҷуҳ мекунем, ки ин донишманд дар бораи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш сухан мегӯяд.

М.Я. Виленский се гурӯҳи арзишҳо чудо мекунад:

➤ ҷисмонӣ (саломатӣ, бадан, сифатҳои ҳаракатӣ, маҳорат, малака, сарбориҳои ҷисмонӣ, серҳаракатӣ аз ҳад зиёд, кӯшиш ба такмилёбӣ ва амсоли инҳо);

➤ иҷтимоӣ равоӣ (истироҳати фаъол, хушгузаронӣ, кайфият; ташаккули меҳнатдӯстӣ; малақаҳои рафтор, дар коллектив, муошират; мафҳуми вазифа ва қарз, шараф, вичдон, нақзорӣ, воситаҳои тарбия ва иҷтимоисозӣ, ғалабаҳо, рекордҳо, анъанаҳо ва амсоли инҳо);

➤ равоӣ (азсаргузаронии эмотсионалӣ, зудии тафаккур, нишонаҳои эҷодкорӣ, тасаввур, нишонаҳои хислат, хислатҳо, сифати шахсият ва ғ.);

➤ фарҳангӣ (дарк, худтасдиқкунӣ, худифодакунӣ, эътимод ба нафс, сифатҳои эстетикӣ ва ахлоқӣ, обрӯ ва амсоли инҳо);

➤ шароитҳои моддию техникӣ, фахру ғурур аз машғул шудан ба варзиш дар маҷмӯъ [2].

Ба андешаи мо дар таснифоти арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, ки аз тарафи М.И. Виленский анҷом дода шудааст, ҷойивазкунӣ арзишҳо ва дигар мафҳумҳо ба ҷаҳам меҳӯрад. Барои мисол, саломатӣ, истироҳати фаъол, дарк, худтасдиқкунӣ – инҳо бидуни шакку тардид арзишанд, аммо азсаргузаронии эмотсионалӣ, зудии тафаккур, нишонаҳои хислат, сифатҳои эстетикӣ ва ахлоқӣ ба назари мо арзиш нестанд.

Дар байни масъалаҳои гуногуни глобалие, ки дар ҷаҳони муосир ҳаллу фасли худро талаб мекунад, масъалаи ҳифз ва ниғадории инсон ҳамчун навъи биологӣ аҳамияти махсусро касб мекунад.

Дар бораи моҳияти ахлоқии шахсият дар рушди ҷисму бадан, дар бораи алоқаи мутақобилаи ҷисму бадан бо маънавиёти инсон Р. Шустерман хеле равшану возеҳ ибрози ақида намудааст. Ҳар гуна чизи ба таври бояду шояд амалӣ намудаи хислати ахлоқӣ на танҳо ба фаъолияти ҷисму бадан, балки аз ҳолати муносиб ва ифодаи рӯӣ, ки ба эҳсоси мавриди ниёз ишора мекунад, вобаста мебошад. Симо ва баҳусус рӯӣ инсон мисли оина аст ва ҳар гуна феълу инфоолоте, ки дар ботини инсон рух бидиҳад, дар рӯӣ ӯ инъикос меёбад. Аз ин рӯ, рӯӣро оинаи бадан меҳисобанд. «Он чизе, ки бо рӯи сард ва хашин пешниҳод гардад, наметавонад амали воқеии хайрхоҳона бошад» [10, с. 56].

Худи гузоштани масъалаи истиқрор ва ташаккули маънавиёту ахлоқи инсон тавассути ҷисму бадан ҳам барои фалсафа ва ҳам барои педагогика, аз тарафи донишмандон ҷолиб ва мароқангез мебошад: чунки сухан дар бораи алоқаи мутақобилаи ҳаракатҳои ҷисму бадани инсон ва маънавиёти ӯ меравад: «Меъёрҳои иҷтимоӣ, ки барои бадани мо чудо

шудаанд ва арзишҳои этикие, ки метавонанд неруи худро бидуни гуфтан дар бораи онҳо ва ё қонун эълон шуданашон, онҳо худ ба худ риоя мешаванд ва бар дӯши мо бо одатҳои баданамон бор карда шудаанд, шомили одати эҳсос кардан, ки реша дар бадан доранд, маҳфуз мемонанд» [10, с. 56].

Дар матни чунин фаҳмиш аз тарафи В.С. Степин ва Р. Шустерман аҳамияти ҷисму бадан дар рушди маънавияту ахлоқ вазифаи педагогии тарбияи саломатии хонандагон ва тамоюли онҳо ба тарзи ҳаёти солими ахлоқӣ тавассути дар хонандагон ташаккул ёфтани одатҳои баданӣ, ки реша дар ахлоқ доранд намоён мегардад.

Ҳаллу фасли ин вазифа аз тарафи омӯзгор дорои имконоти ворид намудани кӯдак ба ҷаҳони фарҳанг ва арзишҳо, ҳифзи ҷисму бадан, рушд додани маънавияти он иборат мебошад.

Масъалаи ҳифзи инсон ҳамчун сохтори биосотсиалӣ ин муҳимтарин масъалаи иҷтимоию педагогие мебошад, ки дар пасманзари мазмунӣ он арзиши ҳаёти инсонӣ қарор дорад; аммо ҷанбаи ахлоқии он бошад, ба ҳайси муайянкунанда ба қайд гирифта мешавад. Ин масъала барои педагогика манфиати назариявӣ ва амалӣ дорад ва муваззаф аст, масъалаи равияи хонандагонро бобати таҳким ва ҳифзи саломатӣ ҳамчун яке аз муҳимтарин арзишҳои ҳастии инсон, тарбияи маънавияти ҷавонон ҳаллу фасл намояд.

Яке аз тарзҳои имконпазири ҳаллу фасли ин вазифаҳо шиносонидани хонандагону ҷавонон ба арзишҳои умумибашарӣ ва дар маҷмӯъ, бахусус ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ мебошад. Чи тавре ки Р. Шустерман қайд мекунад: «дар ин ҷо нақши махсус ба омӯзгор, ба шахсе, ки хеле хуб дарк мекунад, ки инсонгарии ҳақиқӣ на аз генетика маншаъ мегирад, балки тавассути тарбия ба даст меояд, дар ин ҷо, бадан, руҳ ва фарҳанг бояд ба якдигар зич алоқаманд бошанд» [10, с. 53]. Ҳаллу фасли вазифаи шиносонидани хонандагон ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ ташаккули омодагии омӯзгори оянда ҷиҳати шиносонидани хонандагон ба арзишҳои тарбияи ҷисмониро дар назар дорад.

Қабл аз он ки бевосита ба мазмун, шакл ва методҳои ташаккули чунин омодагии омӯзгори оянда муроҷиат кунем, муайян кардани арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, ки қарор аст, хонандагонро ба онҳо бишиносонем зарур аст.

Мафҳуми «арзиш» дар улуми инсонӣ имкон медиҳад, маъноҳои позитивии (мусбат) падидаҳои гуногун барои ҳаёт ва фаъолияти инсон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ҷомеа дар кулл қушода шавад. Дар хориҷ аз ниёзҳои инсонҳо ва шаклҳои ҳаёту фаъолияти онҳо арзишҳо вучуд надоранд. Худи арзиш аз як сӯ бо сифатҳои объект ҳамчун барандаи арзишҳо ва аз сӯи дигар бошад, бо талаботи субъект муайян карда мешавад. Дар арзиш вижагиҳои субъект ва муносибатҳои субъектӣ восита мешаванд, ки дар онҳо дар якҷоягӣ ду унсур инъикос карда шудааст: падидае (субъект) дорои сифатҳое, ки қодир ба қаноатмандкунии талаботи субъект аст ва худи субъекте, ки ниёз ба ин падида дорад.

Барои муайян кардани арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, зарур аст, ки ба мафҳуми «тарбияи ҷисмонӣ» муроҷиат кунем.

Дар назари аввал ҳеҷ зарурате бобати боз, яъне мучаддадан қушодани он чизе, ки аллакай дар адабиёти илмӣ асоснок карда шудааст, нест. Сарфи назар аз ин, мо зарур меҳисобем, ки ба падидаи тарбияи ҷисмонӣ муроҷиат карда, онро дар матни иқтисодии арзишии ин падида дарк карда, сарфаҳм биравем.

Дарку сарфаҳм рафтани ба падидаи тарбияи ҷисмонӣ дар матни иқтисодии арзишии он нуқтаи гардишии барои ҷустуҷӯи захираҳо дар ташаккули омодагии омӯзгори оянда ҷиҳати шиносонидани хонандагон ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ мебошад.

Чи хеле ки Л.И. Лубишева менависад: «Марҳилаи сифатан нави дарку сарфаҳм рафтани моҳияти тарбияи ҷисмонӣ ба соҳаи маънавияти инсон, ҳамчун воситаи муассири тарбияи интелектуалӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ алоқаманд мебошад. Ва агар ниёзи махсус ба исбот кардани таъсири бузурги машқҳои ҷисмонӣ ба моҳияти биологии инсон: ба саломатӣ, рушди ҷисмонӣ, сохтори морфофункционалӣ ӯ набошад, пас таъсири ӯ ба рушди маънавият шарҳу тавзеҳи махсус ва исбот карданро талаб мекунад. Далели муҳим ба ғоидаи

муҳимияти тарбияи ҷисмонӣ барои рушду тараққи ҳамаҷонибаи инсон метавонад, дарк ва сарфаҳм рафтани иқтидори арзишии ин падида бошад» [8, с. 10].

Мурочиати мо ба иқтидори арзишии тарбияи ҷисмонӣ ба он алоқаманд мебошад, ки инсонгарои асли тавассути тарбияе ба даст оварда мешавад, ки дар он руҳу тан ва фарҳанг бояд, ба шакли хеле зич ба ҳам муттаҳиду алоқаманд бошанд. Вақте мо иқтидори арзишии тарбияи ҷисмониро муайян мекунем, мо имконоти он барои ташаккул ва истиқрори маънавиёту ахлоқи инсонро муайян мекунем.

Ҳаллу фасли вазифаи дарку сарфаҳм рафтани падидаи тарбияи ҷисмонӣ бо он сабук карда мешавад, ки аз тарафи Е.П. Левченко таҳлили ҳамаҷонибаи илмии мафҳуми «тарбияи ҷисмонӣ» анҷом дода шудааст.

Дар натиҷаи дарки назариявии нуқтаи назарҳои гуногун нисбат ба мазмуни мафҳуми «тарбияи ҷисмонӣ» Е.П. Левченко ба хулосае меояд, ки ин мафҳум бо маъниҳои зерин мавриди истифода қарор мегирад: 1) тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун машғулиятҳои системавии машқҳои ҷисмонӣ; 2) тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун як навъи фарҳанг; 3) тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун бархе аз фарҳанги шахсият 4) тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун фанни таълимӣ [6, с. 118].

Ҳамон тавре ки таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, боз як маънои мафҳуми «тарбияи ҷисмонӣ» аз назари ин донишманд дур мондааст. Ин маънои «тарбияи ҷисмонӣ» ҳамчун бахше аз фарҳанг ба ҳисоб меравад. Бо чунин маъно фаҳмидани мафҳуми «тарбияи ҷисмонӣ» - ро мо дар таҳқиқоти С.А. Жмурова дидем, ӯ ғояи донишмандонро дар бораи фарҳанг дарк карда, асоснок кард, ки тарбияи ҷисмонӣ на танҳо хислати сатҳи ягонаи фарҳанг, балки сатҳи умумӣ ва махсус мебошад: «Тарбияи ҷисмонӣ» соҳаи махсусе аз фарҳанг мебошад, ки дар доираи он инсон арзишҳои онро шайъӣ ва ғайришайъӣ мегардонад. Ин ҷанбаи самараноки он дар тақомули ҷисмонии инсонҳо мавриди истифода қарор мегирад» [3, с. 135]. Мо чунин мепиндорем, ки муайян кардани иқтидори арзишии тарбияи ҷисмонӣ дар матни мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун бахше аз фарҳанг имконпазир аст ва муайян кардани арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ типологияи арзишҳоро дар маҷмӯъ ва махсусан арзишҳои тарбияи ҷисмониро дар назар доранд.

Боз як таснифоти арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ аз тарафи С.С. Коровин пешниҳод гардидааст, ӯ дар зери мафҳуми арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ маҷмӯи объектҳои моддӣ ва маънавӣ ва падидаҳои мефаҳмид, ки фарҳанги ҷисмонӣ ва иҷтимоӣро инъикос мекарданд [5, с. 67] ва онҳоро ба арзишҳои моддӣ, маънавӣ ва бадеӣ ҷудо кардааст. Ӯ ба арзишҳои моддӣ тарбияи ҷисмонӣ бадани инсон, олот, таҷҳизот, таҷҳизоти варзишӣ, воситаҳои ахбори омма, таъминоти моддӣ таҳқиқоти илмӣ; қувваҳои табиӣ табиат ва омилҳои беҳдошти нисбат медиҳад, ба арзишҳои бадеӣ бошад, – симоҳои бадеие, ки фарҳанги умумиҷамъавӣ ва ҷисмонӣ ва арзишҳои маънавии ба он вобаста - арзишҳои ҳаракатӣ, зеҳнӣ, педагогӣ, сафарбариро инъикос мекунанд, нисбат медиҳад [5, с. 16].

Таснифоти анҷомдодаи С.С. Коровин ба таснифоти анҷомдодаи Л.И. Лубишева, ки иқтидори арзишии тарбияи ҷисмониро ба таври шартан ба таркибдиханда ва интеллектуалӣ, ҳаракатӣ, технологӣ ва арзишҳои сафарбаркунанда ҷудо кардааст, шабоҳат дорад [7, с. 11]. Мазмуни арзишҳои интеллектуалӣ ба андешаи Л.И. Лубишева дониш дар бораи методҳо ва воситаҳои рушди иқтидори ҷисмонии инсон ҳамчун асоси ташкили фаъолнокии ҷисмонии он, обутоб додан ва тарзи ҳаёти солимро ифода мекунанд. С.С. Коровин арзишҳои интеллектуалиро нисбатан васеътар мефаҳмад. Ӯ чунин меҳисобад, ки арзишҳои интеллектуалии тарбияи ҷисмонӣ дар маҷмӯъ бо донишҳои илмӣ ва амалӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ пешниҳод карда шудаанд. Донишҳо дар бораи принципҳои сохтани ҷараёни аз худ кардани тарбияи ҷисмонӣ; методҳо ва воситаҳои, ки истиқрор ва ташаккули нисбатан самараноки сохтори биоиҷтимоии шахсиятро таъмин мекунанд; шаклҳои ташкили фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро, ки ҳам ба интиҳоб ва ҳам ба тақомули комплекси шахсият мусоидат мекунанд ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ тааллуқ доранд. Ба ғайр аз ин, С.С. Коровин чунин меҳисобад, ки арзишҳои интеллектуалии тарбияи ҷисмонӣ бояд ба донишҳо аз соҳаҳои гуногуни соҳаи маърифат ва фаъолияти инсон (физиологӣ, анатомӣ, психологӣ, беҳдоштӣ ва амсоли инҳо) вобаста бошанд.

С.С. Коровин ва Л.И. Лубишева ба андешае мувофиқанд, ки ба арзишҳои ҳислати ҳаракатӣ дошта, беҳтарин намунаҳои фаъолияти моториро (муттасил), ки дар ҷараёни тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии варзишӣ ба даст оварда мешаванд, дастовардҳои шахсӣ дар омодагии ҳаракатии инсон, иқтидори воқеии ҷисмонии ӯ, инчунин андеша дар бораи он ки арзишҳои ҳислати интенсionadoшта (номуттасил) асосан муносибати бунёдии ҷомеа нисбат ба тарбияи ҷисмониро инъикос мекунад, ташаккули андешаи иҷтимоӣ, обрӯнокии тарбияи ҷисмонӣ дар ҷомеаи мазкур, маъруфияти ӯ дар байни категорияи одамони гуногун ва аз ҳама муҳим хоҳиш ва омодагии онҳо нисбат ба рушди доимӣ ва тақмили иқтидори тарбияи ҷисмонии худро нисбат додан мумкин аст. Аммо С.С. Коровин дақиқ карда менависад, ки ба арзишҳои интенсiooni (номуттасил) тарбияи ҷисмонӣ боз ҳислати мотиватсия (маром), силсилаи арзишҳои умумиҷтимоӣ, нигаронида шудани ҷомеа ва шахсият ба машғулиятҳои ҷисмонӣ ва варзишро низ нисбат додан мумкин аст [5, с. 24].

Л.И. Лубишева дар навбати худ ба ин гурӯҳи арзишҳо, дастур ва ҳидоятҳои иҷтимоӣ равоии одамонро нисбат медиҳад, ки тавассути сохтор ва нигаронида шудани талабот, мотиватсияҳо ва ҳидоятҳои арзишнок ба машғулияти машқҳои ҷисмонӣ ва варзиш муайян карда мешаванд [7, с. 17].

Ба андешаи мо падидаҳои аз тарафи донишмандон номбаршуда, дар маҷмӯъ, арзиш нестанд.

Аниқтараш ба арзишҳои интенсiooni (муттасил) нуфузу эътибори тарзи ҳаёти солим, маъруфияти варзиш, ки дар бораи он С.С. Коровин дар матни фикрронӣ дар бораи арзишҳои интенсiooni (муттасил) тарбияи ҷисмонӣ менависад, тааллуқ доранд.

Барои омодагии насли ҷавони фаъол ба ҳаёт ба андешаи Л.И. Лубишева аз худ кардани арзишҳои сафарбаркунандаи тарбияи ҷисмонӣ аз тарафи кӯдакон ва ҷавонон дорои аҳамияти махсус мебошад. Ин донишманд маҳорати ба таври оқилона тақсим кардани вақти худ, низоми ботинӣ, босаранҷомӣ, зудии арзёбии вазъият ва қабули қарор, устуворӣ ва пофшорӣ дар расидан ба мақсадҳои гузошташуда, маҳорати ба таври оромона пушти сар кардани нокомӣ ва ҳатто мағлубият ва билохира «раҳой ёфтани» аз вазъияти мураккабро, ки дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ тарбия карда мешавад, ба қатори он арзишҳо дохил мекунад [7, с. 14]. С.С. Коровин арзишҳои сафарбаркунандаро аз ду ҷанба мавриди баррасӣ қарор медиҳад: ҳамчун вазъияти рушди маҳоратҳои шахсӣ ва ҳаракатӣ, ки омодагӣ ба амалияи ҳаёти умумиҷтимоӣ ва мушаххасро (афзалан касбӣ) инъикос мекунад; ҳамчун маҳоратҳои муташаккили ҳаракатӣ ва шахсӣ, ки сатҳи аз меёр зиёд будани омодагии муқовимат ба омилҳои номатлуби ҳаёт ва фаъолиятро инъикос мекунад [5, с. 22-23].

Арзишҳои педагогӣ, ки аз тарафи С.С. Коровин ҷудо карда шудаанд, ба арзишҳои технологӣ, ки дар бораи онҳо Л.И. Лубишева менависад, шабоҳат доранд: «Дар зери мафҳуми арзишҳои технологияи ташаккули тарбияи ҷисмонӣ мо маҷмуи гуногуни дастурамалҳои методӣ, тавсияҳои амалӣ, методикаи тамринҳои беҳдоштӣ ва варзишӣ – ҳамаи он чизҳое, ки аз тарафи мутахассисон барои таъмини ҷараёни омодагии ҷисмонӣ ва варзишӣ қор карда бароварда шудаанд, мефаҳмам» [7, с. 11-17].

Ба андешаи С.С. Коровин арзишҳои педагогӣ тарзҳои нисбатан саммараноки намоиши тарбияи ҷисмонии ба шахсият нигаронидашударо, дар асоси таҳқиқоти илмӣ, маълумоти эмпирикӣ, таҷрибаи амалӣ таҳия кардашударо инъикос мекунад. Ин донишманд тарбияи ҷисмонӣ, технология ва методикаи ташкил ва татбиқи таҳсилоти ҷисмонӣ ва омодагии варзишӣ; беҳдошти одамон, ташкил ва роҳандозии фаъолияти рекреатсионӣ; табрааи (эҳёи) ҷисмонӣ ва фарҳанги ҷисмонии мутобиқшавии тарбияи ҷисмонӣ ва амсоли инҳоро ба арзишҳои педагогӣ нисбат медиҳад [5, с. 22].

Аммо С.С. Коровин ба арзишҳои моддӣ, маънавӣ ва бадеии тарбияи ҷисмонии ҷудокардаи худ қаноат намекунад. Дар бораи истиқрор ва ташаккули унсурҳои аксиологияи тарбияи ҷисмонии шахсият фикрронӣ намуда, муҳаққиқ низоми арзишҳои иҷтимоӣро ҷудо мекунад, ки ба тарбияи ҷисмонӣ алоқаманд мебошанд. Инҳо арзишҳои зерин мебошанд: ҳаёт, инсон, дарк, зебӣ, меҳнат, ватан. С.С. Коровин ба таҳқиқоти муҳаққиқ А.В. Кирыкова таъя намуда, мазмуни асосӣ ва далели ҳар як арзишро ифода намуда, сипас алоқии

мутақобилаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ бо маълумоти арзишҳои умумиҷамъиятӣ нишон медиҳад [5, с. 43]

Алоқаи мутақобилаи арзишҳои умумиҷамъиятӣ бо арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ дар ҳамаҷиҳат, ки С.С. Коровин пешниҳод намудааст, ба назари мо дар навъҳои мушаххаси арзишҳо ифода ёфтаанд. Ин ҳаёти инсон, саломатӣ, муошират, шаъну эътибор, дониш, фарҳанг, зебоии бадан, эҷодиёт, меҳнат, худтатбиқкунӣ, басандагии моддӣ, озодӣ ва адолат мебошанд.

Таснифоти арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ, ки С.А. Жмуров пешниҳод кардааст, хеле ҷолиб мебошанд. Ба ҳайси критерияи ҷудо кардани арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ муҳаққиқ критерияи (меъёри) «муносибат» - ро интихоб намудааст. Таҳлили адабиёти илмӣ ба ӯ имкон дод, навъҳои мушаххаси муносибатҳоро, ки дар доираи онҳо арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ имконпазир аст, татбиқ карда шаванд, ҷудо намояд. Инҳо: муносибат нисбат ба фарҳанг, муносибат нисбат ба инсон, муносибат нисбат ба инсон ҳамчун ба шахси дигар, муносибат ба бадани хеш, муносибат ба руҳи хеш, муносибат ба ботини маънавии хеш. Дар доираи ҳар яке аз ин навъҳои муносибат С.А. Жмуров арзишҳои зерини тарбияи ҷисмониро чун бахше аз фарҳанг ҷудо мекунад:

- «фарҳанг», «зиёӣ будан», «зебой» (муносибат ба фарҳанг);
- «дониш» (муносибат нисбати донишҳо);
- «инсон», «инсонгарой» (муносибат нисбат ба инсон);
- «адолат», «меҳрубонӣ», «эмпатия» (муносибат нисбат ба инсон ҳамчун ба шахси дигар);
- «ҷисму бадан», «саломатӣ», «тарзи ҳаёти солим», «тақомул», «неру», «ҷусту ҷолоқӣ» (муносибат ба бадани хеш);
- «тақомули ахлоқӣ», «майлу хоҳиш» (муносибат ба руҳи хеш);
- «озодӣ», «мустақилият», «худмуайянкунӣ», «худтатбиқкунӣ» (муносибат ба руҳи хеш) [3, с. 25].

Таҳлили таснифоти арзишҳои баррасишуда имкон медиҳад, ба ҳулосае биоем, ки муҳаққиқоне, ки ба масъалаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ муроҷиат кардаанд, ин падидаро ба таври гуногун мефаҳманд. Аммо дар пешниҳодҳои муҳаққиқон дар бораи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ чизе ҳаст, умумӣ, яъне мутааллиқ ба ҳамаи арзишҳо. Ин арзиши умумӣ он аст, ки дар контексти арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ бо ин ё он роҳ онро саломатӣ ҳамчун арзиш меноманд.

М.Я. Виленский ва С.А. Жмуров саломатиро мустақиман ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ мутааллиқ медонанд. М.Я. Виленский, аввалан саломатиро аз гурӯҳи арзишҳои ҷисмонии тарбияи ҷисмонӣ медонист; сониян ба арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ муроҷиат карда, дар бораи он қайд мекунад, ки ин арзишҳо моҳият ва маъноии мақсадҳои инфиродиро кушода, аз он ҷумла, саломатиро ҳифзу нигоҳдорӣ ва таҳким мебахшанд. С.А. Жмуров саломатиро дар доираи чунин навъи муносибатҳо ба монанди муносибати инсон ба бадани хеш мавриди баррасӣ қарор медиҳад.

С.С. Коровин ва Л.И. Лубишева мустақиман саломатиро дар байни арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ ном намебаранд, аммо ба таври ғайримустақим ба саломатӣ ҳамчун арзиш муносибат мекунад.

Масалан, С.С. Коровин воситаҳои ахбори оммаро ба арзишҳои моддӣ тарбияи ҷисмонӣ ва арзишҳои иттилоотӣ нисбат медиҳад. Ин арзишҳоро мавриди баррасӣ қарор дода, муҳаққиқ менаисад: «Дар қатори арзишҳои муҳимми иттилоотӣ иттилоот дар бораи нақши тарбияи ҷисмонӣ дар ҳифз ва нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатӣ қарор дорад» [5, с. 17-18].

Ба ғайр аз ин, алоқаи мутақобилаи арзишҳои умумиҷамъиятӣ ва арзишҳои тарбияи ҷисмониро кушода, муҳаққиқ саломатиро дар аспекти равобитаи мутақобилаи арзишҳои умумиҷамъиятӣ арзиш «ҳаёт» бо арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ меномад.

Л.И. Лубышев дар матни арзишҳои интеллектуалӣ маълумот дар бораи методҳо ва воситаҳои рушди иқтидори ҷисмонии инсон ҳамчун асоси ташкили саломатӣ ва тарзи ҳаёти солимро ба хотир меоварад.

Ҳамин тариқ, метавон дар бораи саломатӣ ҳамчун яке аз арзишҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ сухан гуфт. Ва дар ин ҷо саволе пеш меояд: «Имрӯзҳо муҳаққиқон дар зерӣ мафҳуми саломатӣ чиро мефаҳманд?»

Тули бештар аз ним қарн таърифи нисбатан паҳншудаи мафҳуми «саломатӣ», ки аз тарафи Созмони байналмилалӣ тандурустӣ дода шудааст (1968) ин буд: саломатӣ - ин ҳолати пураи беҳбудии ҷисмонӣ, руҳӣ ва иҷтимоӣ мебошад, яъне на танҳо набудани касалиҳо, балки норасоӣҳои ҷисмонӣ низ, шомил шудааст.

Дар доираи чунин фаҳмиши саломатӣ А.Я. Иванюшкин се сатҳи арзиши саломатино чудо мекунад: биологӣ – саломатии аввалиндараҷа, ки худтанзимкунии комили бадан, гармонии ҷараёнҳои физиологӣ ва дар натиҷа мутобикшавии ҳадди аксар; иҷтимоӣ – саломатӣ ҳамчун меъёри ғаълонокии иҷтимоӣ, муносибати кори фард нисбат ба олам; шахсӣ ва равонӣ, саломатӣ на чун набудани маризӣ, балки инкори он ба маънои баргараф карданаш (саломатӣ на танҳо ҳолати бадан, балки стратегияи ҳаёти инсон) [4, с. 48-49].

Имрӯзҳо аз тарафи муҳаққиқон ҷанбаи нави фаҳмиши саломатии инсон пешниҳод карда мешавад – ин сохтани симои инсонӣ солим: «...барои он ки ҳамаи донишҳо дар бораи инсон ва принципҳои ғаълои ҳаёту ғаълоияти ӯ битавонанд, ба таври сермаҳсул ба хоҷири ҳифз ва таҳкими саломатӣ мавриди истифода қарор бигиранд, сабти ин симои инсонӣ солим ҳамчун як ҷизи комилу якпорча зарур аст» [9, с. 11].

Дар доираи ҳаллу ғаълои масъалаи ташаккули омодагии омӯзгори оянда ҷиҳати шиносондани хонандагон бо арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ мо мафҳуми «симои инсонӣ солим» - ро ҳамчун асос қабул карда, онро бо мафҳуми «симои инсонӣ ахлоқӣ» тақмил карда кӯшиш ба харҷ хоҳем дод, ин симоро бо мазмуни арзишҳои мушаххас пурра кунем. Ҳаллу ғаълои ин масъала асоси муайянеро барои интиҳоби арзишҳо талаб мекунад. Ба ҳайси чунин асос мо арзишҳои неқӣ ва нағъро мегирем, ки мафҳуми марказии онҳо нақӯӣ ҳамчун меъёри инсонгарӣ мебошад. Тақя ба чунин асос ба мо имкон дод, арзишҳои тарбияи ҷисмониро муайян кунем, ки ба онҳо на танҳо омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ, балки омӯзгори ғаълоӣ ва роҳбари синф низ хонандагонро мешиносонад.

Адабиёт:

1. Виленский М.Я. Физическая культура в гуманитарном образовательном пространстве вуза//Физическая-культура-1996.—№1.—С.-27-32.
2. Виленский М.Я. Ценности физической культуры и их интериоризация учащимися//Электронный, ресурс: <http://spo:1september.ru/articlef.php?ID=200701713>
3. Жмуров С.А. Физическая культура как часть культуры // Образование в современном мире: проблемы и перспективы: Сборник научных статей. — Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2008. - С. 130-146.
4. Иванюшкин А.Я. «Здоровье» и «болезнь» в системе ценностных ориентаций человека // Вестник АМН СССР. - 1982. - Т. 45. - №4. - С. 49-48.
5. Коровин С.С. Теория и методика формирования физической культуры личности: учебно-методическое пособие. - Оренбург: ОГПУ, 2005. — 72 с.
6. Левченко Е.П. Содержание понятия «физическая культура» // Проблемы и перспективы современного образования: Сборник научных статей. - Самара: ПГСГА, 2009. - 117-131.
7. Лубышева Л.И. Концепсия физкультурного воспитания:-методология, развития и технология реализации // Физическая культура. — 1996. - №2. — С. 11-17.
8. Лубышева Л.И. Современный ценностный потенциал физической культуры и спорта и пути его освоения обществом и личностью // Физическая культура. - 1997. - №6. - С. 10-15.

9. Чарлтон Э. Основные принципы обучения здоровому образу жизни // Вопросы психологии. - 1997. — №2. - С. 3-13.
10. Шустерман Р. Мыслить через тело: гуманитарное образование // Вопросы философии. - 2006. - №6. - С. 52-67.

МАСЪАЛАИ АРЗИШҶОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ДАРАҶАИ ОМУӢЗИШИ ОН ДАР АДАБИӢТИ ИЛМӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ ва дараҷаи омӯзиши он дар адабиёти илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Муаллиф бо овардани иқтибосҳо аз асарҳои муҳаққиқони самти варзиш ва солимгардонӣ андешаҳои худро асоснок намуда, фикру ақидаҳои худро низ баён намудааст.

Тавре муаллиф қайд мекунад, таҳлили таснифоти арзишҳои баррасишуда имкон медиҳад, ба ҳулосае биоем, ки муҳаққиқоне, ки ба масъалаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ муроҷиат кардаанд, ин падидаҳо ба таври гуногун мефаҳманд. Аммо дар пешниҳодҳои муҳаққиқон дар бораи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ чизе ҳаст, умумӣ, яъне мутааллиқ ба ҳамаи арзишҳо. Ин арзиши умумӣ он аст, ки дар контексти арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ бо ин ё он роҳ онро саломатӣ ҳамчун арзиш меноманд.

Дар анҷом қайд мегардад, ки дар доираи ҳаллу ҷасли масъалаи ташаккули омодагии омӯзгори оянда чихати шиносондани хонандагон бо арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ мафҳуми «симои инсонии солим» - ро ҳамчун асос қабул карда, ин симо бо мазмуни арзишҳои мушаххас пурра карда мешавад.

Калидвожаҳо: арзиш, дараҷа, омӯзиш, адабиёт, иқтибос, асар, муҳаққиқ, варзиш, андеша, таҳлил, пешниҳод, анҷом, симо, мушаххас

ПРОБЛЕМА ЗНАЧЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СТЕПЕНЬ ЕГО ИЗУЧЕННОСТИ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В данной статье обсуждается проблема значения физического воспитания и уровне его изучения в научной литературе.

Авторы обосновали свое мнение, цитируя работы исследователей спорта и здоровья, и высказал свое мнение.

Как отмечают авторы, анализ классификации рассматриваемых ценностей позволяет сделать вывод, что исследователи, обращавшиеся к вопросу ценностей физического воспитания, понимают это явление по-разному. Но есть в предложениях исследователей о ценностях физического воспитания нечто общее, то есть принадлежащее всем ценностям. Эта общая ценность заключается в том, что в контексте ценностей физического воспитания так или иначе называется здоровье как ценность.

В конце отмечается, что в рамках решения вопроса подготовки будущего учителя в целях ознакомления учащихся с ценностями физического воспитания за основу принято понятие «образ здорового человека», и это изображение дополняется содержанием определенных значений.

Ключевые слова: ценность, степень, исследование, литература, цитата, работа, исследователь, спорт, мнение, анализ, предложение, вывод, образ, конкретный.

THE QUESTION OF THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION AND THE DEGREE OF ITS STUDY IN SCIENTIFIC LITERATURE

This article discusses the importance of physical education and the level of its study in scientific literature.

The author substantiated his opinion by citing the works of sports and health researchers and expressed his opinion.

As the author notes, the analysis of the classification of the values under consideration allows us to conclude that the researchers who addressed the issue of physical education values understand this phenomenon differently. But there is something common in the researchers'

proposals about the values of physical education, that is, something that belongs to all values. This common value is that in the context of physical education values, health is called a value in one way or another.

At the end it is noted that in the context of solving the issue of training future teachers in order to familiarize students with the values of physical education, the concept of "the image of a healthy person" was adopted as a basis, and this image is supplemented by the content of certain values.

Key words: value, degree, research, literature, quotation, work, researcher, sport, opinion, analysis, proposal, conclusion, image, specific.

Маълумот дар бораи муаллифон: Иззатова Муҳаббат Иноятовна - доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таҳсилоти томақтабӣ ва қори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб, кӯчаи С. Сафаров – 16. Тел: (992) 918 26 35 35

Шоимардонов Хайрулло – муаллими калони кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва методикаи таълими онҳо Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735340, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Қӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. Тел: (+992) 988646266.

Сведения об авторах: Иззатова Муҳаббат Иноятовна – доктор педагогических наук, профессор кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова - 16. Телефон: (992) 918 26 35 35.

Шоимардонов Хайрулло - старший преподаватель кафедры физического воспитания и методики его преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735340, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова 16. Тел.: (+992) 988646266.

Information about the authors: Izzatova Muhabbat Inoyatovna – Doctor of pedagogical sciences, professor of the department of preschool education and social work of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarova street - 16. Phone: (992) 918 26 35 35.

Shoimardonov Khairullo is a senior lecturer at the department of physical education and methods of teaching it, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735340, Republic of Tajikistan, Kulob city, st. S. Safarova 16. Tel.: (+992) 988646266.

УДК:37+376 (2-тадж)

ББК:74+74.4 (2-тадж)

Ф-22

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Файзуллоева Ф.М., к.п.н., доцент

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Известно, что при оформлении собственного монологического высказывания возникает необходимость объединения элементарных высказываний в более крупное структурно-семантическое целое- связный текст, в котором помимо знания грамматических правил и умения оформлять по этим правилам отдельные элементы высказывания, едва ли не более важно осознание программы построения речевого высказывания, в которой последовательно учитываются все входящие в него лексико-грамматические и синтаксические явления. Сама программа, как бы распадается на два взаимосвязанных действия-программирование содержания (мыслительная программа, программа смыслового

содержания) и программирование форм (языковая программа, программа языковых средств для реализации идей мыслительной программы. Умению составлять и реализовать эти программы надо специально обучать. Обучение монологическому высказыванию непосредственно связано с умением осуществлять указанные программы, а текст как продукт речевой деятельности представляет их в действии и тем самым может использоваться в качестве единицы обучения монологическому высказыванию. В настоящее время уже накоплен значительный материал по исследованию текста. Однако при определении текста исследователи применяют различные термины: текст, сложное синтаксическое целое, синтаксическое единство, контекст, сверхфразовое единство и др. Это связано с особенностями лингвистических исследований, для которых характерно многообразие подходов, точек зрения.

Термин «текст» в исследованиях ученых-лингвистов понимается неоднозначно. Так, некоторые ученые вкладывают в понятие «текст» обозначение цепочки связанных предложений в отличие от бессвязного набора предложений. В данном понимании «текст» уподобляется термину «речь» [2, с. 31-38].

В работах Фигуровского И.А., Лосевой Л.М., Гаспарова Б.М. термин «текст» употребляют для обозначения определенным образом ограничиваемой системы элементов языка, представляющей собой структурно-синтаксическое и логико-семантическое целое, состоящее из последовательных высказываний, которые выступают как значимые структурно-синтаксические единицы целого текста.

Одной из задач лингвистики является, как известно, создание стройной теории, способной описать и вскрыть сущность текста как языкотворческого произведения. По мнению многих исследователей, существенным признаком текста является его тематическое, или смысловое единство. Это значит, что все предложения, входящие в его состав, связаны единством содержания, развитием одной мысли, составляют одну микротему. В масштабах большого текста микротема конкретного сложного синтаксического целого-часть большой темы, рисуящую одну деталь общей картины. В том месте текста, где кончается развитие определенной микротемы, подкрепленное формальными лексико-грамматическими показателями, проходит и граница сложного синтаксического целого [1, с. 128]. Относительная содержательная законченность высказывания текста отражается в смысловой организации и структурной оформленности их. В каждом отдельном высказывании действуют свои закономерности объединения элементарных смысловых и структурных образований.

Каждое сложное синтаксическое целое в структурно-композиционном отношении состоит из трех частей: начала, основной части и заключения. Начало текста выражает ключевую мысль высказывания. Это наиболее самостоятельное, наиболее значимое предложение, которое не только подчиняет себе все следующие предложения, но и сам зависит от них, поскольку они опираются на него и развивают его мысль.

Основная часть сложного синтаксического целого состоит из нескольких законченных предложений, которые связаны между собой и началом текста цепной и параллельной связью. В данных предложениях могут быть местоимения, наречия, подчинительные и сочинительные союзы, которые зависят от начала текста. В заключении подводится вывод тому, о чем было сказано.

Каждый связный текст имеет определенные правила построения, согласно которым он делится на отдельные более или менее законченные части- абзацы, что обусловлено потребностью смыслового выделения. Следует отметить, что для практических задач обучения монологической речи на основе текстов в качестве коммуникативной единицы следует выделить абзац. Как отмечает Лосева Л.М. «абзац выполняет в композиции научного произведения функцию основной структурной единицы и, таким образом, работа над абзацем представляет собой работу над структурой научного текста» [6, с. 90-96]. Абзац может состоять из одного предложения или из нескольких предложений, передающих достаточно самостоятельный отрезок мысли, и характеризуется определенными

структурными особенностями. Между текстом и абзацем нет тождества, хотя сложное синтаксическое целое может совпадать с абзацем. Однако в тексте оно может занимать часть абзаца или разделяться несколькими абзацами, что связано с отсутствием в абзаце собственной грамматической формы. В абзаце «четко выделяются три части: «абзацный зачин», «основная фраза» и «комментирующая часть». [6, с. 90-96]

Абзац представляет собой отрезок текста и тесно связан с соседним единством содержания и логическим развитием фабулы. Абзацный отступ облегчает реципиенту поиск нужной информации, так как внутри абзаца выдерживается микротематическое единство и оказывается возможным по абзацным фразам определить ту часть текста, в которой затронут интересующий вопрос. Переход к новому абзацу обычно означает переход к новой подтеме, ситуации, новой мысли. Как известно, при работе над текстом читающий производит ряд действий, разделяя текст на отдельные смысловые куски, своеобразные опорные пункты. При этом смысловое расчленение текстового материала сопровождается выделением в каждом из смысловых кусков «нечто сжатое, краткое» и служащее заменой более широкого содержания. Как отмечают Зимняя И.А. и Апатова Л.И., что «по этим смысловым опорным пунктам происходит ориентировка читателя в содержании воспринимаемого материала» [2, с. 32-46]. К таким опорным пунктам относится и абзац.

Для текстов научного стиля характерны синсемантические абзацы, т.е. абзацы, обусловленные тесной взаимосвязью. Абзацы, объединенные одной темой и предметом сообщения и организуют, синтаксическое сочетание называется «сверхабзацем». Троянская Е.С. выделяет два основных типа сверхабзацев: 1) линейно-рамочный сверхабзац и 2) цепочно-рамочный сверхабзац [9, с. 189:201].

Линейно -рамочный сверхабзац состоит из абзаца постулата, поясняющих абзацев-тем (их может быть два и более) и абзаца-тезиса. Абзац постулат включает название темы, ее формулировку и состоит из одного или более предложений. Поясняющие абзацы – темы являются автосемантическими, они развивают указанную в абзаце-постулате тему.

Абзац-тезис подводит итог всему сказанному, выполняет функцию заключения. Все абзацы, входящие в такое синтаксическое целое, связаны между собой логической последовательностью.

Цепочно-рамочный сверхабзац состоит из ядрового абзаца, абзацев-звеньев и абзаца – тезиса. Каждый абзац участвует в раскрытии одной главной темы и представляет собой цепочку тесно связанных между собой абзацев-звеньев, объединенных единой темой. Следовательно, каждый абзац участвует в раскрытии одной главной темы, охватывающей весь сверхабзац в целом. Абзацы-звенья синсемантически, а весь цепочно-рамочный сверхабзац автосемантичен. Средства связи предложений внутри абзацев не отличаются от средств связи между отдельными абзацами: союзы, союзные слова, указательные местоимения, сочетания существительного с порядковым числительным, различные лексические средства. Исходя из этого обучение монологической речи целесообразно строить на абзацах.

Основная сущность текста, его статика и динамика раскрывается, с одной стороны, в синтаксическом (грамматическом) подходе, а с другой стороны – в интегративном-коммуникативно-прагматическом подходе.

Как известно, основными признаками текста являются: связность, развернутость, последовательность, законченность, наличие глубинной перспективы.

Одним из важнейших, главнейших и вместе с тем специфических признаков текста является связность. Кожевникова, отмечает, что «Текст не мыслим вне связности» [4, с. 49-67]. Связность рассматривается как - способность текста удерживать предмет обсуждения, поворачивая его разными сторонами, и «плавно» переходить от одного предмета к другому. Связность проявляется и в том, что строение отдельного предложения зависти от строения других предложений того же текста.

Анализ и обобщение лингвистических исследований структуры текста показывает, что в организации элементарных единиц, обеспечивающих связность текста и его

функционирование как единого целого, средства связи имеют решающее значение. По вопросу о способах создания связности в тексте существуют различные точки зрения. Так, Фигуровский И.А. считает, что «между самостоятельными предложениями могут быть те же отношения, какие встречаются между частями сложноподчиненного и сложносочиненного предложения, устанавливает отношения со значением подлежащего, сказуемого, дополнения, определения, обстоятельства причины, следствия, времени, места, образа действия, противительные, взаимоисключающие и другие отношения. Хотя указанные средства связи и не принадлежат к одному и тому же уровню значений, тем не менее, все эти отношения встречаются между предложениями в связном тексте. Он определяет конкретные единицы речи, могут вступать во взаимосвязь при смежном их расположении. Смысловые связи могут осуществляться: 1) между соседними простыми предложениями; 2) между простым предложением и частью сложного предложения; 3) между частями сложного предложения; 4) между одним предложением и несколькими предыдущими или последующими; 5) между группами предложений. Фигуровский И.А. выделяет из средств связи, выражающих смысловое отношение между самостоятельными предложениями порядок предложений, интонацию, союзы и союзные слова, параллельное строение и т.д. [10, с. 21-31].

Мистрик Й. выделяет несколько способов связности текста. Он отмечает, что наиболее ярким показателем спаянности текста является сочинительный союз в роли начального предложения в тексте... Глагол в начале предложения как бы ускоряет процесс восприятия [8, с. 42-52]. К способам связи он относит и местоимения, которые в совокупности с сочинительными союзами и глаголами называет «мягкими» началами. Твердые начала ученый связывает с именем существительным. Наиболее твердое начало он связывает с подлежащим. По его мнению, твердое начало «смягчается», когда существительное употребляется как обстоятельство. Если при существительном, каким бы членом предложения оно ни являлось, находится определение, это не влияет на компактность текста [8, с. 42-52].

Всеобъемлющим, хотя и не единственным, выражением связности оказывается семантическая связность, которая вбирает в себя и некоторые другие известные (и более частные) виды связности. В результате такие средства выражения связности, как лексические повторы, синонимические замены и некоторые другие, являются по существу проявлением семантической связности.

При рассмотрении связности текста есть еще один аспект: отмечаются в качестве приемов осуществления связности текста (в отличие от синтаксиса предложения) повторы, контрасты, параллелизм, градация и другие явления, относимые в старой риторике и стилистике к стилистическим. Таким образом, в проблеме связности выступает и собственно стилистический аспект. С проблемой связности, а также целостности текста и его единиц связан вопрос актуального членения. Идея актуального членения опередила формирование лингвистики текста и потому она, будучи «приспособленной» для синтаксиса предложения, испытала известное сопротивление такому насилию. Для актуального членения, как категория по природе текстовой, предложение оказалось узким, поэтому оно не уместилось в его «прокрустово ложе», тогда как в аспекте лингвистики текста, как в аспекте функциональной стилистики, эта категория является одной из важнейших, позволяющих глубже проникнуть в принципы построения и структуру текста.

Содержательная (семантическая) связность в тексте создается благодаря единству темы и формально выражается в рекуррентности (регулярной повторяемости) ключевых слов, связанных с темой. Любой связный текст отличается от бессвязного набором предложений неоднократным использованием «одинаковых или семантически родственных понятий» в предложениях, близко стоящих друг от друга, употреблением в смежных фразах одинаковых семантических элементов, что создает различные виды лексических повторов. Такое построение служит целям передачи смысла и сцепления предложений. Повторяющиеся компоненты выступают связующими элементами. Семантическое родство

проявляется либо в одинаковых лексемах, либо в синонимических вариантах, либо в словах-заместителях.

Коммуникативная связность текста выражается в преемственности предложений текста посредством повтора темы или ремы предыдущего предложения. Исследование этого аспекта сопровождается поиском моделей тема-рематических цепочек. Тема и рема при этом определяются как функции значения частей актуальной информации, содержащейся в предложении, то есть тема - исходный пункт элементарного высказывания при данном коммуникативном задании, а рема – то, что сообщается в теме. В этом аспекте актуальная связь предложений может быть представлена как соотношение семантического наполнения их функциональных частей. Особое значение актуальная связь имеет в научных текстах. Видимо, это связано с тем, что в научных текстах одно предложение практически не может вобрать в себя всю информацию, предназначенную для сообщения. Тот, кто говорит или пишет, ощущает эту информативную недостаточность одного предложения и поэтому стремится в следующем предложении восполнить ее. При этом в информативном развитии могут нуждаться или компоненты темы или ремы, или целое предложение. В данном случае для продолжения акта коммуникации следует воспроизвести с помощью различных языковых средств семантическое наполнение одного предложения в другом. В результате возникает в научном тексте актуальная связь предложений, которая находит выражение в соотносительности вещественного содержания их функциональных частей. Следовательно, существуют определенные правила координации смысловой структуры сочетающихся предложений. Эти правила отражают последовательность размещения в сочетании предложений актуальной информации с целью порождения ясной и правильной речи.

Логическая связность проявляется в том, что между частями и предложениями текста устанавливаются разнообразные логические отношения (соединительные, противительные, причинно-следственные уступительные и т.д.), которые могут быть эксплицированы с помощью союзов, наречий, частиц, конструкций связи, а могут оставаться имплицитными.

Композиционная связность создаётся последовательностью расположения компонентов текста.

Следует также указать на нерелевантность такого признака текста как письменная форма существования для научного стиля речи, так как устная научная речь вторична, производна от письменной и обладает основными текстовыми характеристиками: связностью, членимостью, завершённостью. В связи с этим, текст представляет собой связное речевое произведение, как в письменной, так и в устной форме, организованное по общим законам построения текста, а также по законам построения текста определённой функциональной и жанровой разновидности.

На наш взгляд, связность и членимость текста (вторая категория выделяется, в частности, И. Р. Гальпериным) являются, теми основными категориями текста, которые существенны для текстовосприятия и текстообразования. Во время восприятия текста мы опираемся на вычленение смысловых кусков и интеграции текстового смысла из "смысловых вех" этих частей. Соколовым А.Н. установлено, что на начальных этапах понимания ими становятся слова, обозначающие предметы и действия (существительные и глаголы). Так называемые ключевые слова «несут основную смысловую нагрузку. Они обозначают признак предмета, состояние или действие. К ключевым словам не относятся предлоги, союзы, междометия. Очень редко выступают в этой роли и местоимения, которые лишь замещают уже употребляемое ранее в тексте предметное (ключевое) слово».

Для полного понимания текста необходимо членение текста на средства межфразовой связи (т.е. связи между законченными предложениями) и осознание этих связей в тексте. Понимание текста можно рассматривать как результат восприятия, адекватного цели действия. Процесс порождения речевого высказывания рассматривается как противоположный процессу восприятия текста: общий смысл должен быть расчленён и воплощён в смысловых частях - средствах межфразовой связи, связанных между собой в единое целое. Следовательно, способы создания связности текста должны быть предметом анализа при обучении воспроизведению.

При этом необходимо учесть то, что воспроизведение само по себе характеризуется и определяется своими особенностями и условиями протекания, которые могут или облегчать или осложнять процесс извлечения информации, и которые каждый раз зависят от задачи воспроизведения, от особенностей воспроизводимого материала.

В различных функциональных стилях данные характеристики имеют свои специфические особенности в текстах, так как каждый функциональный стиль под воздействием стилеобразующих факторов вырабатывает свои способы построения текста. Зависимость текстообразующих характеристик от функционального стиля фиксируется в некоторых определениях текста, подчёркивающих не только структурно-смысловое и коммуникативное единство текста, но и единство стилевое.

К важнейшим признакам текста относятся также цельность, подтекст или глубина текста.

Цельность есть характеристика текста как смыслового единства, как единой структуры. Она не соотносима непосредственно с лингвистическими категориями и единицами и имеет психолингвистическую природу. Суть феномена цельности не столько в единстве коммуникативной интенции говорящего, сколько в иерархической организации планов (программ) речевого высказывания, используемых реципиентом при восприятии.

Организирующим средством коммуникативной цельности текста является тема всего сообщения и ее движение от текста в целом и к части текста. Цельность является характеристикой более важной и существенной, чем связность, так как формально связный текст без цельности теряет смысл. В цельности результируется процесс понимания текста, процесс перехода от внешней формы текста к его содержанию, при этом осуществляется структурирование содержания текста и выражение его в виде смысловых блоков разной степени обобщенности.

Леонтьев А. А. отмечает, что цельный текст, такой текст, который при переходе от последовательной ступени смысловой компрессии к другой, более глубокой, сохраняет для воспринимающего смысловое тождество, лишаясь лишь маргинальных элементов. Иначе говоря, только тот текст по настоящему осмыслен, основное содержание которого можно выразить в сколь угодно сжатой форме [5, с. 308].

Таким образом, рассматривая вопросы структуры, способов связи единиц, обеспечивающих связность и цельность (единство) текста, целесообразно выделить следующих средств связи отдельных компонентов (предложений) в целом: 1) синтаксические; 2) семантические.

Синтаксический вид связи представлен в текстах употреблением союзов, местоименных наречий, соотношением видовременных форм глагола, использование неполных предложений, отношений между отдельными предложениями со значением одновременности или последовательности действий, причинно-следственных, присоединительных, уступительных и др.

Семантический вид связи проявляется в текстах употреблением лексических и синтаксических повторов.

Таким образом, основу обучения устной монологической речи студентов национальных групп составляет текст, на материале которого преподаватель имеет возможность знакомить студентов со структурой того или иного сообщения, с комплексом необходимых языковых средств, с помощью которых достигается единая смысловая и структурная целостность. Следует отметить, что многие вопросы, представляющие интерес для методики, ещё не получили достаточного освещения в лингвистике текста. Текст - это произведение речетворческого процесса, обладающее завершённостью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединённых разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определённую целенаправленность и прагматическую установку.

Литература:

1. Величко Л. И. Работа над текстом на уроках русского языка: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1983.-128 с.
2. Зимняя И.А., Апатова Л.И. Смысловая структура как ориентировочная основа в обучении пониманию иноязычной речи на слух//Научные труды Московского государственного педагогического ин-та иностранных языков им. М.Тореза.-М., 1972.- Вып.69.- С.32-46
3. Зимняя, И.А., Леонтьев А.А. Психологические особенности начального овладения иностранным языком// Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе. - М.: Русский язык, 1976. - С. 31 - 38.
4. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом//Синтаксис текста.- М., 1979.- С. 49-67.
5. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. - М.: Наука, 1969.- 308 с.
6. Лосева Л.М. К изучению межфразовой связи (Абзац и сложное синтаксическое целое)// Русский язык в школе.-№1.-1967.- С. 90 -96
7. Миролубов А.А. Разработка теоретических вопросов системы управлений в советской методике обучения иностранным языкам. //Актуальные вопросы обучения методике обучения иностранным языкам. / Под ред. Клименко Л.А., Миролубова А.А. - М.: Педагогика, 1973. - С. 36 - 46.
8. Мистрик Й. Математико- статистические методы в стилистике// Вопросы языкознания, 1967.- №3.- С.42-52
9. Троянская Е.С. Особенности жанров научной литературы и отбор текстов на различных этапах обучения научных работников. // Функциональные стили: Лингвометодические аспекты. - М.: Наука, 1985. - С. 189 - 201.
10. Фигуровский И.А. От синтаксиса отдельного предложения - к синтаксису целого текста//Русский язык в школе. -1948.- №3.-С.21-31

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

По мнению автора статьи основу обучения устной монологической речи студентов национальных групп составляет текст, на материале которого преподаватель имеет возможность знакомить студентов со структурой того или иного сообщения, с комплексом необходимых языковых средств, с помощью которых достигается единая смысловая и структурная целостность.

Автор уверена, что при оформлении собственного монологического высказывания возникает необходимость объединения элементарных высказываний в более крупное структурно-семантическое целое.

Связный текст, в котором помимо знания грамматических правил и умения оформлять по этим правилам отдельные элементы высказывания, едва ли не более важно осознание программы построения речевого высказывания, в которой последовательно учитываются все входящие в него лексико-грамматические и синтаксические явления.

Ключевые слова: монологическая речь, обучение, умение, текст, предложение, деятельность, содержание, граница, абзац, самостоятельно, развитие, смысл

АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИИ ТАШАККУЛИ НУТҚИ РУССИИ МОНОЛОГИИ ДОНИШҚЎЁНИ ГУРҲҲҲОИ МИЛЛӢ

Ба андешаи муаллифи мақола, асоси таълими сухани монологии шифоҳӣ ба донишқӯёни гурӯҳҳои миллӣ матнест, ки муаллим аз рӯи маводи он имкон дорад, донишқӯёнро бо сохтори як паём, бо маҷмуаи зарурӣ, воситаҳои забонӣ, ки бо ёрии онҳо яқинпорчагии семантикӣ ва сохторӣ ба даст меояд шинос намояд.

Муаллиф мутмаин аст, ки ҳангоми ташаккули гуфтори монологии худ эҳтиёҷ ба муттаҳид қардани ибораҳои элементарӣ ба як қуллияи бузурги сохторӣ-маъноӣ ба миён меояд.

Матни мураттаб, ки дар он ба ғайр аз донистани қоидаҳои грамматикӣ ва қобилияти мураттаб сохтани унсурҳои алоҳидаи гуфтор аз рӯйи қоидаҳо, шояд фаҳмидани барномаи сохтани нутқ, ки пайваста ҳамаи мафҳумҳоро ба назар мегирад, муҳимтар бошад. Ходисаҳои лексико-грамматикӣ ва синтаксисӣ, ки ба он дохил шудаанд.

Калидвожаҳо: нутқи монологӣ, таълим, маҳорат, матн, ҷумла, фаъолият, мазмун, сарҳад, сарҳат, мустақилона, тараққиёт, мазмун

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN MONOLOGUE SPEECH AMONG STUDENTS OF NATIONAL GROUPS

According to the author of the article, the basis for teaching oral monologue speech to students of national groups is the text, on the material of which the teacher has the opportunity to acquaint students with the structure of a particular message, with the complex of necessary linguistic means with the help of which a single semantic and structural integrity is achieved.

The author is sure that when forming one's own monologue utterance, the need arises to combine elementary utterances into a larger structural-semantic whole. The author is sure that when forming one's own monologue utterance, the need arises to combine elementary utterances into a larger structural-semantic whole. The author is sure that when forming one's own monologue utterance, the need arises to combine elementary utterances into a larger structural-semantic whole.

Key words: monologue speech, training, skill, text, sentence, activity, content, border, paragraph, independently, development, meaning

Сведения об авторе: Файзуллоева Фирузамо Мадохировна – кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел: (992) 918-26-74-09

Маълумот дар бораи муаллиф: Файзуллоева Фирӯзамо Мадохировна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забони русии умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Тел: (992) 918-26-74-09

Information about the author: Fayzulloeva Firuzamo Madokhirovna – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the general university department of the Russian language of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Tel: (992) 918-26-74-09

ТДУ:37.02+372 (075.8)
С-27

ТАЪМИНИ АМАЛИИ ОМУЗИШИ ФАННИ «ИНФОРМАТИКА» ДАР ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМӢ ВА ИЛМӢ

Самариддинова З.Н., н.и.п., дотсент, Суфиев Х., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Таҳсилоти олии муосир дар заминаи тақвияти рӯзафзуни робитаи таҳсилоти умумӣ ва омодагии касбии донишҷӯён рушд мекунад. Ин муносибат ба рушди минбаъдаи таълими фанни информатика ва компютеркунонӣ таъсири назаррас мерасонад. Аён аст, ки бояд дар ҳамбастагии зич сурат гирад ва ҳамчун як раванд таҳқиқ карда шавад. Илми информатика он чизеро меомӯзад, ки барои ҳама навъҳои сершумори равандҳои мушаххаси иттилоотӣ (технологияҳо) умумӣ аст. Ин равандҳо ва технологияҳои иттилоотӣ объекти фанни информатика мебошанд [5, с. 33–35].

Раванди ҳамаҷониба ба ҳалли масъалаҳои робитаи таҳсилоти умумӣ, касбӣ ва таълими информатика эҷоди як модели ягонаи баёни онҳоро пешбинӣ мекунад. Моделсозии

ягонагии онҳо бо таҳияи масъалаҳои зерин алоқаманд аст: муайян кардани мақоми илмӣ ҳар як категория, ки ба ягонагӣ дохил карда шудаанд; муайян кардани функцияҳои ин категорияҳо дар низоми муносибатҳо; муқаррар кардани байни категорияҳои робитаҳо ва вобастагиҳо, ки рушди мутақобилаи онҳоро таъмин мекунад.

Таносуби таҳсилоти умумӣ ва касбӣ категорияи пешбарандаи педагогика мебошад, ки аҳамияти методологӣ дорад. Аз як тараф, он вазифаи иҷтимоию педагогии тамоюли рушди низоми таҳсилоти олиро дар марҳилаи ҳозира иҷро мекунад; аз тарафи дигар, ин як қонуниятҳои педагогии эҷодӣ ва татбиқи раванди таълим ва тарбия мебошад. Тибқи ин намуна, раванди омӯзгорӣ ҳам дар мактаб ва ҳам дар донишгоҳҳо рушд хоҳад кард. Он самти мутақобилаи тамоми чӯзҳо, паҳлуҳо, қисматҳои равандҳои таълимӣ ду намуди гуногуни ташаккулро бо мақсади таъмини рушди интенсивии онҳо инъикос мекунад.

Ба ақидаи муҳаққиқони муосири ин масъала мақсади асосии таълиму тарбияи кадрҳои рақобатпазири бозори меҳнат дар шароити муосири маориф ба амал баровардани принсипи илмӣ будани раванди таълим ва баланд бардоштани сифати таълим аз фароҳам овардани шароити мусоид дар муассисаҳои таълимӣ иборат аст. Дар робита бо ин хоста гирифтани роҳҳо ва усулҳои мувофиқтарини инкишофи инсонӣ комил дар асоси меъёрҳои таълимӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ва ҷамъиятиро талаб мекунад. Ҳар як шахс роҳи аз бар намудани таълимро интихоб мекунад ва давлат дар навбати худ ба вай барои гирифтани чунин маълумот кафолатҳои дахлдор медиҳад, яъне принсипҳои универсалӣ ва қоидаҳои муқаррар менамояд [7, с. 35]. Ин ҳама бо мақсади ташаккули тафаккури нави мутахассисони оянда равона гардидааст, ки ба мафҳумҳо ва малакаҳои умумичаҳонӣ асос ёфтааст. Дар байни малакаҳои оммавӣ, техникӣ, ташкилӣ, технологӣ, омӯзгорӣ умумӣ ва ғайра васеъ омӯхта мешаванд.

Инкишофи тафаккур дар раванди фаъолияти таълимӣ вазифаи ҳаётан муҳим аст. Дарачаи ҳозираи рушди ҷомеа ва равандҳои информатсионӣ ташаккул додани қобилиятҳои устувори интелектуалӣ ва маҳорати интенсивиро талаб мекунаду фаъолияти равонӣ, ориентатсияи зуд ва худмуайянкунӣ дар динамикаи ҷаҳонии иттилоотиро нишон медиҳад [7, с. 101].

Ворид шудани технологияи иттилоотӣ ба низоми маориф ба раванди ҳаёти ҷамъиятӣ дар замони ҷаҳонишавии таҳсилот нисбат ба мазмуни таълим, фаъолияти муаллим ба дарс, ташаккулёбии фаъолияти эҷодии донишҷӯён, қобилияти фикрӣ, рушди фаъолияти мустақилонаи онҳо талаботи қатъӣ мегузорад.

Ба ақидаи В.А. Ситтаров технологияҳои муосири иттилоотии таълим ҳамчун маҷмуи равандҳои идоракунии ташкилии таълим, низомҳо ва усулҳои принсипан нави коркарди маълумот, ифодакунандаи яклухти раванди таълим муайян карда мешаванд, ки дар низоми таълим татбиқ карда мешаванд. Онҳо манбаи иттилоотро (маълумот, ғояҳо, дониш) бо хароҷоти камтарин вақт ва мувофиқи қонунҳои муҳити зист, ки дар он ҷойдоранду инкишоф меёбанд нишон медиҳанд (Б.Е. Патон, В.И. Гритсенко, Б.Р. Паншин). Технологияҳои иттилоотӣ дар таълим синтези дастовардҳои илмҳои педагогика ва технологияи информатсионии муосир мебошанд. Мутахассисони ин самт дар он назаранд, ки дастовардҳои илмӣ, ташкили низоми таълим бо мақсади беҳтарсозӣ ва зиёд кардани самаранокӣ, инчунин мунтазам аз нав кардани заминаи моддию техникаи муассисаҳои таълимӣ равона гардидааст [7, с. 28].

Инчунин, онҳо дар шароити муосири таҳсилот самтҳои зерини технологияҳои иттилоотиро дар таълим таҳия карданд:

1) технологияҳои универсалии иттилоотӣ (таҳриргарони матнӣ, графикӣ бастаҳо, равандҳои идоракунии манбаи додаҳо, коркарди ҷадвалҳои электронӣ, системаҳои моделсозӣ, системаҳои коршиносӣ ва ғайра);

2) таҷҳизоти телекоммуникатсияи компютерӣ;

3) барномаҳои таълимӣ ва назорати компютерӣ, китобҳои дарсии компютерӣ;

4) маҳсулоти нармафзори мултимедиявӣ.

Байни мафҳумҳои «Таълими компютерӣ» ва «Таълими электронӣ» монандӣ дида мешавад, яъне мантиқан як маъноро доранд [7, с. 28-29].

Бинобар сабаби қорӣ гардидани технологияи таълими компютерӣ дар муассисаҳои таълимӣ, ки аз воситаҳои интерактивии педагогӣ истифода мебаранд, функцияҳои зиёди педагогиро рӯз то рӯз ба худ мегирад. Байни мутахассисон, методистон ва олимону омӯзгорон оиди эҳтимоли ба миён омадани тағйирот дар ин самт ва уҳдадорихоӣ омӯзгорони фанни информатика баҳсҳои зиёд ба миён меоянд.

Яке аз мутахассисони ин самт Кузнетсов А.А. қайд мекунад, ки «Таъкид кардани сатрҳои мундариҷаи курс муҳим аст барои муаллим сохтани методикаи таълим, дар дохили он амалӣ гардонидани он; алоқаҳои фаннӣ - пеш аз ҳама дар сатҳи дониши ҳар як фард, баёни дарс. Доштани ақидаҳои возеҳ дар бораи он ки онҳо чӣ гуна бояд ба амал оянд аз дарс ба дарс мафҳумҳои асосии курс, дар муайян кардани мантиқи сохтани мундариҷаи курс ва умуман, аз рӯи ҳар як мавзӯ муаллим бояд ба нақша гирад» [2, с. 20].

Зимни таълими информатика донишҷӯён донишҳои худро васеъ намуда, маҳорату малакаи барномасозии инкишоф медиҳанд. Бо ин мақсад омӯзгори фаннӣ ҳам дарсҳои назариявӣ ва ҳам дарсҳои амалиро ташкил ва баргузор мекунад. Дар дарсҳои назариявӣ донишҷӯён ба раванди сохтани барномаҳо ва тарзҳои сохтани барномаҳои ҳалли мисолу масъалаҳои математикиро аз худ мекунанд. Дар дарсҳои амалӣ бошад, донишҷӯён бештар мустақилият нишон дода, барномаҳои сохташунро дохил карда, ҷавобҳои мушаххас мегиранд ва дар дафтарашон қайд мекунанд, ки ин шавқу ҳаваси онҳоро ба дарси информатика бедор мекунад.

Омӯзиши фанни информатика ва компютеркунонро метавон дар якҷоягӣ ҳамчун марҳилаҳои таълими касбӣ баррасӣ кард. Худи компютер як воситаи мукаммали омӯзиш мебошад. Ҳам информатика ва ҳам компютеркунонӣ тавассути алгоритмосозӣ бо мантиқ ва ба расмият даровардани ҳамаи ҷузъҳои дидактикӣ алоқамандии зич доранд.

Тавре ки ба ҳамагон маълум аст, муносибат ба таълими информатика ва компютеркунонӣ ба якдигар вобастагӣ қавӣ доранд. Муносибат бо рушди компютеркунонӣ зудтар ва бештар амалӣ карда мешавад, зеро ин воситаи иловагии татбиқи онро дар бар мегирад.

Дар солҳои охир, бо сабаби гузаштан ба мазмун ва низоми нави таълим, дар ҳамаи самтҳо вазифаи такмили дарсҳо, камбудихо дар ин ҷабҳа ошкор гардида истодааст. Лекин талаботи асосӣ нисбат ба дарс қатъияти илмӣ буд ва хоҳад монд. Натиҷабардории таълим дар ҷараёни дарси информатика, пеш аз ҳама ба яклукхтии мундариҷаи дарс, самти ғоявии он, саҳеҳию эътиборнокии илмӣ, маърифат ва қиммати техникаи дониш, интихоби усулҳои фаъоли таълимӣ дар ташкил ва гузаронидани дарс вобаста мебошад.

Ҳамзамон, дар рушди таҳсилоти олии дар татбиқи ин ду самт самтҳои ҳамкориҳои онҳо муайян карда мешаванд, ки самараи бештар ба онҳо дода мешавад. Дар робита ба ин, ҳангоми таҳияи барнома бояд чунин далелро ба назар гирифт, ки мундариҷа ва методикаи таълимро дар якҷоягӣ такмил додан зарур аст, инчунин алгоритми маъмулӣ, фаъолияти хатмкунандагон ва фаъолияти таълимии донишҷӯёнро, ки онҳоро пурра қабул мекунанд, ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Азхудкунии сохтани алгоритмҳои умумии амалҳои зехнӣ ва амалӣ ба донишҷӯён имкон фароҳам меорад, ки онҳо дар фаъолияти мустақими касбии худ васеъ истифода шаванд. Аз ин рӯ, алгоритмикунонии маводи таълимӣ дар таълими барномасозӣ, ки як шохаи фанни информатика ба ҳисоб меравад, бояд ба фаъолияти касбии донишҷӯён нигаронида шавад.

Татбиқи васеи васоити техникаи таълим (ВТТ) моро маҷбур месозад, ки маҷмуаҳои техникаӣ ва дидактикӣ эҷод кунем. Технологияи дидактикӣ дар ин ҷо на танҳо ба автоматикунонии мундариҷаи таълим, балки ба автоматикунонии усулҳо ва воситаҳои таълим мусоидат мекунад, яъне ҳам ба фаъолияти таълимӣ ва ҳам омӯзгорӣ. Ҳамин тариқ, муносибатҳо вазифадоранд, ки барномасозӣ ва компютеркунонро ҳамчун воситаи автоматикунонии таҳсилот, ҳамчун яке аз самтҳои татбиқи ин принцип баррасӣ кунанд.

Лапчик М.П. қайд мекунад, ки «Методикаи таълими информатика ин як илми ҷавон аст, аммо аз ҷое ташаккул намеёбад. Таҳқиқоти мукаммали фундаменталии дидактикии мақсад ва мазмуни таълими умумии кибернетика, таҷрибаи амалие, ки дар мактабҳои кишвар ҳанӯз то ҷорӣ кардани фанни информатика дар раванди таълим хонандагон оид ба элементҳои кибернетика, алгоритмосозӣ, барномасозӣ, элементҳои мантиқ, математикаи ҳисоббарорӣ ва дискретӣ маълумот ҷамъ кардаанд, рушди раванди умумии таърихи илми информатика ва масъалаҳои муҳими таърихи илми информатика қариб ним асрро дар бар мегиранд» [3, с. 55]. Новобаста ба илми ҷавон буданаш илми информатика дар тамоми самти фаъолияти инсонӣ нақши созгор дорад.

Раванди таҳқиқот нишон дод, ки нуқтаи назари он, ки ба донишҷӯён беҳтару хубтар фаҳмонидани мундариҷаи матлаб, муаллимро зарур аст, ки пас аз эълумия ва нақшаи мавзӯҳои лексия метавонад, тавзеҳи муфассал диҳад (бо ин тартиб), ҳангоми баррасии мавзӯ бо истилоҳи ҳама калимаҳои тахтаро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Ин ба беҳтар фаҳмидани маводҳои мураккаб ва душвор мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, бо диққат гуш кардан ва сабти лексияҳо (яъне дар дафтар қайд кардан), онҳо фаъолона мафҳумҳои навро ба даст меоранд. Дар баробари ин, шумо метавонед дар ҷои аввал як қатор саволҳоро дар назди донишҷӯён гузоред (нақшаи лексияро тартиб диҳед), ки онҳо ҳангоми шунидани лексия ҷавобҳои шонро мегиранд. Тибқи гуфтаи ҷунин омӯзгорон, натиҷаҳои беҳтарин дар истифодаи технологияи иттилоотӣ вақте ба даст оварда мешаванд, ки саволҳои алоҳида пеш аз омӯхтани мавзӯ дар бораи сохтори мантиқии он тасаввурот пайдо кунанд. Ин ба донишҷӯ кумак мекунад, ки аз ибтидо маводро пайдо кунад, то ҷузъи асосӣ, муҳими онро дарк кунад ва илова бар ин, дар ташкили муносибати мушаххас, муносибати психологӣ ба азхудкунии ҷизҳои нав мусоидат мекунад.

А.П. Ершов дар таълифоти худ таърифи информатикаро тавзеҳ дода, қайд мекунад, ки «Бо эътирофи нисбияти муайян дар тақсимои илмҳо ба табиӣ ва иҷтимоӣ, бо вучуди ин, мо информатикаро ба як фанни табиатшиносӣ мувофиқи принсипи моҳияти дуюмдараҷаи шуур ва атрибутҳои он ва идеяи ягонагии қонуниятҳои бадеии коркарди иттилооти иҷтимоӣ ва биологӣ тасниф мекунем. Таснифоти информатика ҳамчун илми фундаменталӣ хусусияти умумии илмӣ мафҳуми информатсия ва равандҳои коркарди онро инъикос мекунад. Илми информатика ҳамчун илми мустакил вақте ба вучуд меояд, ки модели ба истилоҳ иттилоотӣ барои қисмати ҷаҳони омӯхташаванда сохта мешавад. Гарчанде принципҳои умумии методологии сохтани моделҳои иттилоотӣ метавонанд мавзӯи илми информатика бошанд, аммо сохтан ва асосноккунии худӣ модели иттилоотӣ вазифаи як илми мушаххас аст. Мафҳумҳои иттилоотӣ ва моделҳои математикӣ ба ҳамдигар хеле наздиканд, зеро ҳарду системаҳои аломатӣ мебошанд. Модели иттилоотӣ ин робитаест, ки тавассути он информатика бо илмҳои махсус, бидуни пайвастан бо онҳо ва ҳамзамон бидуни азхудкунии онҳо ба робита ворид мешавад» [1, с. 29-30].

Таҳқиқот нишон дод, ки маводҳои таълимии информатика баъзан, асосан дар назорати дониши шунавандагон (дар машқҳои лабораторӣ ва амалӣ, имтиҳонҳо ва коллоквиумҳо) истифода мешаванд. Дар ин замина, одатан саволҳои махсус истифода мешаванд - маводҳои навӣи тестӣ, ки дар тасвири умумии мушкилоти рӯйнамо бо интиҳоби ҷавоб сохта шудаанд. Ин масъала бо ёрии муаллимони илмҳои дақиқ бомуваффақият ҳал карда мешавад. Ғайр аз ин, онҳо дар қори худ аввал ба банақшагирии вазифаҳои барномасозӣ рӯ оварда, пас ба таҳияи онҳо шуруъ мекунанд.

Бо шарофати ҷунин тарзи ташкили таълими забонҳои барномасозӣ дар зинаи базавӣ ба талабагон имконияти омӯзиши асосҳои забони барномасозӣ (дар мисоли C++) фароҳам оварда мешавад, ки ба ташаккули фикронии технологӣ, алгоритмӣ ва эҷодии талабагон мусоидат намуда, малакаи барномасозиро ташаккул медиҳад [6, с. 5].

Дар натиҷаи таҳлилҳо маълум гардид, ки мувофиқи ҳадафҳои санҷиш, ҳар як вазифае ки анҷом дода мешавад, барои санҷидани салоҳият, малакаи донишҷӯён ва дониши муайяни онҳо пешбинӣ шудааст. Ҳангоми таҳияи нақшаи намунавӣ, фоизи бобҳо сохта мешавад ва дар асоси аҳаммияти бахш ва миқдори соатҳои барои омӯзиши он дар барнома

чудошуда миқдори зарурии супоришҳо барои ҳар як бахши фан муайян карда мешавад. Ин созиш аз ҳисобкунии пешакии миқдори пешбинишудаи ҷойҳои корӣ дар озмоиш оғоз меёбад, сипас дар ҷараёни кор дар он якчанд маротиба боло ё поён тағйир меёбад. Тибқи қоида, шумораи ҳадди аксар аз 60-80 супориш зиёд нест, зеро вақти санҷиш 1,5-2 соатро ташкил медиҳад, инчунин барои иҷрои як супориш ба ҳисоби миёна на бештар аз 2 дақиқа вақт чудо карда мешавад. Дар ҳолатҳои хеле кам, муаллимон фоизи супоришҳоро муайян мекунад, онҳоро мувофиқи таносуб ва намудҳои бобҳои фаъолияти пешниҳодшудаи донишҷӯён дар раванди иҷрои супоришҳо ба нақша мегиранд.

Мушкилоти эҷодии вазифаҳои фанни барномасозӣ албатта, муҳим аст, аммо таҳияи усулҳои истифодаи онҳо аз ин камтар нест. Мо компютерҳо ва намудҳои гуногуни идоракунии бидуни дастгоҳро дар назар дорем, ки ҳар кадоми онҳо афзалиятҳо ва нуқсонҳои худро доранд.

Маълум аст, ки идоракунии мошинӣ вақтро сарфа мекунад ва ҳастагии муаллимон ва донишҷӯёнро коҳиш медиҳад, онҳоро дар муҳити атроф бештар ором ва дар арзёбии дониш объективӣ мекунад. Ҳангоми назорати бидуни дастгоҳ, ҳеҷ гуна маҳдудиятҳо бо лоиҳаи техникӣ алоқаманд нестанд, имкониятҳо барои барномаҳои чандиртаре мавҷуданд, ки нисбат ба мундариҷаи мавод ва қобилияти омӯзиш осонтар мебошанд. Машғулиятҳоро дар ҳар як синфхона, ҳамзамон бо гурӯҳи донишҷӯён гузаронидан мумкин аст (алаҳусус, амалияи кори донишгоҳҳо далели хеле муҳим аст). Таҳқиқот нишон дод, ки усули мустақими кор бо идоракунии бидуни дастгоҳ санҷиши версияҳои гуногун: матритса, рақамӣ, бо истифода аз перфокартҳо, ченакҳо ва дигар асбобҳои асосии техникӣ ва сахтафзорро дар бар мегирад.

Хулоса, ҷомеаи имрӯзаи инсонӣ ба омӯзиши ҳаматарафаи илмҳои табиӣ, риёзӣ, дақиқ ва техникӣ ниёз дорад. Пешравии ҷомеаи муосир низ бо пешрафт ва тақмили ин фанҳо алоқаи зич дорад. Яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати имрӯзаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯй овардани ҷавонон ба илмҳои табиӣ, риёзӣ, дақиқ ва техникӣ ба ҳисоб меравад, ки информатика ҷузъе аз ин бахшҳост.

Дар айни замон, иттилоотикунони таҳсилот ва таъмин намудани саводнокии компютерӣ барои инкишофи эҷодии донишҷӯён ва баланд бардоштани сифати таълим дар рушду такомули низоми маориф нақши махсус доранд. Ин коркарди усулҳои самарабахши таълими информатика, ҷорӣ намудани технологияҳои компютери таълим дар асоси таълими забонҳои барномасозӣ пешбинӣ мекунад.

Ҳангоми таълими информатика тавсия дода мешавад, ки сатҳҳои гуногуни ташаккули шахсият ба назар гирифта шуда, дар асоси он бо назардошти шароити моддии дидактикӣ сатҳи фаъолияти барномасозии донишҷӯён муайян карда шавад.

Адабиёт:

1. Ершов А.П. Информатика: предмет и понятие //Кибернетика. Становление информатики. — М.: Наука, 1986.
2. Кузнецов А.А. Информатика как наука и учебный предмет.- 206 с.
3. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики: Учеб. пособие для студ. пед. вузов [Текст] / Под общей ред. М.П. Лапчика. М.: Изд. центр Академия, 2001. 624 с.
4. Малеев, В.В. Общая методика преподавания информатики: учеб. Пособие /В.В. Малеев.-Воронеж: ВГПУ, 2005. - 271 с.
5. Михалевич В.С., Каныгин Ю.М., Гриценко В.И. Информатика — новая область науки и практики // Кибернетика. Становление информатики. — М.: Наука, 1986.
6. Назаров А.П. Методикаи таълими информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва миёнаи касбӣ. - Душанбе, 2019. 458 с.
7. Ситаров В.А. Дидактика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. — 2-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 368 с.

8. Талызина Н.Ф. Теоретические проблемы программированного обучения. - М., 1969. - 133с.
9. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. –М.: МГУ, 1975. – 343с.
10. Титова Ю.Ф. Методика обучения моделированию в базовом курсе информатики [Текст] / Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: СПб., 2002.- 201 с. РГБ ОД, 61: 02-13/1086-1.

ТАЪМИНИ АМАЛИИ ОМУЪЗИШИ ФАННИ «ИНФОРМАТИКА» ДАР ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМӢ ВА ИЛМӢ

Мақолаи мазкур ба масъалаи таъмини амалии омуъзиши фанни «Информатика» дар ташкили фаъолияти таълимӣ ва илмӣ донишҷӯён бахшида шудааст.

Ба ақидаи муаллифон дар замони муосир таъмини амалии омуъзиши фанни «Информатика» дар ташкили фаъолияти таълимӣ ва илмӣ донишҷӯён саривақтӣ мебошад, чунки бо пайдошавии компютерҳо ва воридшавии онҳо ба низоми маориф мустақилият ба донишҷӯён бештар гашта, дар амалия шароитҳои муфид фароҳам оварда шуданд.

Муаллифон чунин меҳисобад, ки дар шароити таълими фанни информатика фаълнокии донишҷӯён баланд гардида, қобилияти эҷодии онҳо ташаккул меёбад. Аммо амалҳои иҷрошаванда на ҳамеша боасосанд. Идоракунии дар мувофиқа ба ҳама компонентҳои ҷараёни таълим, фардикунонии минималиро дар шароити фаъолияти коллективӣ, мазмуни баланд ва самти дурусти сели иттилоотро бояд таъмин намояд. Таъмини ҳам марказонидашуда, ҳам идоракунии мухтории амалҳои таълимгирандагон, ботартибии фаъолият зарур аст.

Муаллифон мутмаинанд, ки чиҳати муҳимтарин дар таъмини амалии омуъзиши фанни «Информатика» дар ташкили фаъолияти таълимӣ ва илмӣ ин мурағаб сохтани нақша, базаи назариявӣ, ки онро диалектикаи мақсад, восита ва шароит ташкил медиҳад, арзёбӣ мегардад. Тайёр намудани тартиби дурнамо ва наздиктарин мақсадҳои таълим; ташкили супоришҳои таълимӣ-таҳқиқотӣ, мунтазам мушқилшаванда, аммо оптималӣ аз чиҳати мураккабӣ ва проблемавӣ муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: масъала, информатика, илмӣ, ташкилот, мафҳум, назария, амалӣ, пайдарпай, қарор, таҳқиқотӣ, қор, супориш.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТА «ИНФОРМАТИКА» В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Данная статья посвящена вопросу практического обеспечения обучения дисциплины «Информатика» в организации учебной и научной деятельности студентов. По мнению авторов, в наше время практическое обеспечение обучения дисциплины «Информатика» в организации учебной и научной деятельности студентов является своевременным, поскольку с появлением компьютеров и их внедрением в систему образования самостоятельность студентов стала больше, и на практике были созданы полезные условия.

Авторы считают, что в условиях обучения информатики, повышается активность студентов и формируются их творческие способности. Но совершаемые действия не всегда обоснованы. Управление в соответствии со всеми компонентами образовательного процесса должно обеспечивать минимальную персонализацию в условиях коллективной деятельности, высокое содержание и правильное направление информационного потока. Необходимо обеспечить как централизованное, так и автономное управление действиями обучающихся, упорядоченность деятельности. Авторы убеждены, что важнейшим в практическом обеспечении обучения дисциплины «Информатика» в организации учебно-научной деятельности считается составление плана, теоретической базы, которую составляет диалектика цели, средств и условий. Подготовка перспективного порядка и ближайших целей обучения; организация учебно-исследовательских, постоянно усложняющихся, но оптимальных по сложности и проблематичности заданий имеет важное значение.

Ключевые слова: проблема, информатика, научный, исследовательский, организация, понятие, теория, практический, последовательность, решение, работа, задача

PRACTICAL SUPPORT FOR THE STUDY OF THE DISCIPLINE "INFORMATICS" IN THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITIES

This article is devoted to the issue of practical support for the study of the discipline "Computer Science" in the organization of educational and scientific activities of students. According to the authors, nowadays the practical provision of the study of the discipline "Informatics" in the organization of educational and scientific activities of students is timely, since with the advent of computers and their introduction into the education system, students' independence has increased, and useful conditions have been created in practice. The authors believe that in the context of computer science education, students' activity increases and their creative abilities are formed. But the actions performed are not always justified. Management in accordance with all components of the educational process should ensure minimal personalization in the context of collective activity, high content and the correct direction of the information flow. It is necessary to ensure both centralized and autonomous management of students' actions, and the organization of activities. The authors are convinced that the most important thing in the practical provision of the study of the discipline "Informatics" in the organization of educational and scientific activities is the preparation of a plan, a theoretical framework, which is the dialectic of goals, means and conditions. The preparation of a long-term order and immediate learning goals; the organization of educational and research tasks, which are constantly becoming more complex, but optimal in complexity and problemat�icity, is important. **Keywords:** problem, programming, scientific, research, organization, concept, theory, practical, sequence, solution, work, task

Keywords: problem, computer science, scientific, organization, concept, theory, practice, sequence, solution, research, work, assignment.

Маълумот дар бораи муаллиф: Самариддинова Зайнаб Наимовна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: 987772028. E-mail: ilm-kgu@bk.ru

Суфиев Х., унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров – 16. Тел.: 985-45-16-13, E-mail.: khayriddin_sufie@mail.ru.

Сведения об авторах: Самариддинова Зайнаб Наимовна – кандидат педагогических наук, доцент Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова-16. Тел.: 987772028. E-mail: ilm-kgu@bk.ru

Суфиев Х., соискатель кафедры методики обучения информатики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова - 16. Тел.: 985-45-16-13, E-mail.: khayriddin_sufie@mail.ru.

Information about the authors: Samariddinova Zaynab Naimovna – candidate of pedagogical sciences, docent of the Kulob State University named after A. Rudaki. Address: 735360, RT, c. Kulob, S. Safarov-16 st. Phone: 987772028. E-mail: ilm-kgu@bk.ru

Sufiev KH., researcher of the department of informatics and teaching methods of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki 735360, Republic of Tajikistan, c. Kulob, S. Safarov street - 16. Tel. : 985-45-16-13, E-mail.: khayriddin_sufie@mail.ru.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ - КОММУНИКАТСИОНӢ ҲАНГОМИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ

Сафарзода М.В., н.и.п., дотсент, Шоҳсанами Р., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар замони муосир афзоиши таъсироти медиа-технология ба инсон мушоҳида карда мешавад. Чараёни неруманди иттилооти нав, реклама, истифодаи технологияҳои коммуникатсионӣ дар густариши дастгоҳҳои бозӣ, бозиҳои электронӣ ва компютерҳо дар тарбияи хонандагон ва дарки муҳити атроф ҳарчи бештар таъсир мерасонад. Қаблан маълумотро оид ба дилхоҳ мавзӯи хонандагон метавонистанд бо роҳҳои китобҳои таълимӣ, адабиёти маълумотномавӣ, маърузаҳои омӯзгорон, конспекти дарсу машғулиятҳо дарёфт намоянд. Имрӯз бо назардошти воқеиятҳои даври замон, омӯзгор бояд ба раванди таълим методҳои нави пешкаш кардани маълумотро ворид намояд. Мағзу мафкураи хонанда, ки барои дарёфту пазириши маълумот дар шакли барномаҳои фароғатӣ тавассути телевизион омода шудааст, маълумотро, ки тавассути медиавоситаҳо пешкаш мегардад, саҳлтар қабул мекунад.

Информатизатсия дар раванди таълим – «яке аз вазифаҳои муҳимтарини таҳсилоти муосир» мебошад. Он бо рушди заминаи илмӣ муассисаҳои таҳсилотӣ, бозомӯзии омӯзгорон ва созгории онҳо нисбати низоми наватарини таҳсилот алоқаманд мебошад. Истифодаи технологияҳои муосиртарини компютерӣ, ки воситаи нави таълим ва василаи пурқудрати маърифат маҳсуб аст, рушд ва беҳбудии сифатии методҳо ва шаклҳои ташкилии таълимро талаб мекунад [6, с. 297].

Муҳаққиқ Н.В. Внукова [1], таҳлили таҳқиқотҳоро аз рӯи ин масъала ба роҳ монда, чунин воситаҳои фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагонро зикр мекунад: истифодаи вазифаю супоришҳои проблемавӣ, эҷодии таълимӣ; ташкили таҳияи мустақилонаи саволу вазифаҳо аз ҷониби худи омӯзандагон, истифодаи вазифаҳо, ки барои истифодаи тафаккури мантиқӣ нигаронида шудаанд; ташкили корҳои ҷанбаи ҷустуҷӯӣ ва амалӣ дошта ва ғайра.

Мувофиқи таъйиноти муҳаққиқ С.Н. Уткина [11] фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ – ин такмили методҳо ва шаклҳои ташкилии фаъолияти маърифатӣ мебошад, ки фаъолияти мустақилонаи назариявӣ ва амалии хонандагонро дар тамоми зинаҳои раванди таълим таъмин мекунад.

Ба маънии васеъ технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) – ин истифодаи техникаи ҳисоббарор ва воситаҳои телекоммуникатсионӣ барои татбиқи равандҳои иттилоотӣ бо мақсади кори фаврӣ ва самаранок дар асосҳои қонунӣ мебошад.

Ҳар як хонандаро зарур аст, ки дар муҳлати кутоҳ дар фаъолияти амалӣ ҳаҷми андозаи калони маълумотро аз худ кунад, коркард намояд ва истифода кунад. Бисёр муҳим аст, ки раванди таълим тарзе ташкил карда шавад, ки хонанда дар он фаъол бошад, бо шавқу завқ ва манфиатмандӣ зимни дарсу машғулият кор кунад, маҳсули меҳнати худро бубинад ва онро арзёбӣ карда тавонад.

Ба омӯзгор дар ҳалли ин масъалаи муҳим метавонад тавъамгардонии методҳои анъанавӣ ва муосири технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ кумак кунад. Истифодаи компютер дар дарсу машғулият имкон фароҳам меорад, ки раванди таълим сайёр, тафриқавӣ ва инфиродӣ гашта монад.

Истифодаи компютер дар таълими фанҳои риёзӣ омили инкишофи маҳорату малакаи хонандагон ба ҳисоб рафта, талаботи иттилоотии минбаъдаи онҳоро инкишоф ва тақомул медихад.

Имконоти телевизор, магнитофон, китобҳо, калкуляторро фаро гирифта, як навъ бозичаи маҷмӯӣ (ҷомея) мегардад, ки дигар бозичаҳо ва бозихои гуногунро иваз карда, компютери муосир ҳамзамон барои хонанда шарикӣ баробарҳуқуқ гашта, қодиру қобил аст, ки ба амалу дархостҳои ӯ посух гӯяд. Аз ҷониби дигар, воситаҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ (ВИК) ба омӯзгорон низ кумак мекунад, ки донишу малакаҳоро арзёбӣ намояд, онҳоро фаҳму дарк кунад, водор менамояд, ки шаклу шеваҳои наву ғайрианъанавии таълим ҷустуҷӯ карда шавад.

Имрӯз «истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар раванди таълим масъалаи актуалии таҳсилоти муосир гаштааст» [10, с. 75].

Дарс бо истифодаи ВИК – ин айёни, зебоию форамӣ, иттилоотию маълумотӣ, интерактивӣ (фаъолнокии байниҳамдигарӣ) буда, вақту фурсати омӯзгору омӯзандаро сарфа мекунад, имкон медиҳад, ки босуръаттар кор карда шавад, ба омӯзгор имкон фароҳам меорад, ки бо омӯзанда (хонанда, муҳассил) ба тариқи тафриқавӣ ва инфиродӣ кор карда шавад. Ҳамчунин, замина муҳайё карда мешавад, ки натиҷаи таълимро ба тариқи ғаврӣ назорат ва арзёбӣ кунад.

Зимни ташкил ва гузаронидани дарсу машғулият омӯзгорро зарур аст, ки қори бисёреро анҷом диҳад: пурсиш гузаронад, иҷроиши вазифаю супоришҳои хонагиро санҷишу тафтиш кунад, маводи навро коркард намояд, онро таҳкиму тақвият бахшад, рушду такомули ҳар якеро дида тавонад, вазъи муваффақонаро эҷод карда тавонад. Ин ҷо бидуни ёвари электронӣ маҷмуи амалҳоро ба субут расонидан ғайриимкон аст.

Барномаҳои компютериро дар дилхоҳ марҳилаи дарсу машғулият истифода намудан мумкин аст: зимни омӯзиши маводи нав, таҳкиму тақвияти он, дар дарсҳои умумигардонӣ, зимни такрор кардан.

Вазифаи омӯзгор аз он иборат мебошад, ки шароитҳои азхудкунии амалии предмет барои ҳар як хонанда фароҳам оварда шавад, чунин методҳои таълиме интихоб карда шавад, ки ба ҳар як хонанда имкон медиҳанд фаъолмандию эҷодкорӣ ва созандагии худро нишон диҳанд. Вазифаи омӯзгор – фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон зимни раванди таълим аст. Технологияҳои муосири педагогӣ, аз қабилҳои таълим дар ҳамкорӣ, методикаи лоиҳавӣ, истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ, интернет-захираҳо мусоидат мекунанд, ки бархӯрди шахсиятӣ-тамоюлӣ истифода карда шавад, таълими инфиродию тафриқавӣ бо назардошти қобилиятҳои хонандагон, дараҷаи таълимгирии онҳо, майлу хоҳишҳо ва шавқу завқи онҳо ба эътибор гирифта, таъмин карда мешаванд ва ғайра.

Ташаккул ва рушди майлу рағбати хонандагон барои аз бар намудани инноватсия роҳу воситаҳои гуногун дорад. Яке аз роҳҳои нисбатан самарбахши он ташаккули завқу рағбати хонандагон дар азхудкунии инноватсияи истифодаи бозихои дидактикӣ маҳсуб меёбад.

Яке аз воситаҳо ва нақши ТИК дар ҳаёти ҳамаҷузъи хонандагон бозихои дидактикӣ ба шумор мераванд. Бозихои дидактикӣ тавачҷуҳи хонандагонро нисбат ба маводи таълимӣ зиёд намуда, шавқу рағбаташонро ҳангоми сохтани нусхаҳои он меафзояд.

Бозихо маҳсус барои амалӣ гардонидани ҳадафҳои таълимии хонандагон дар МТМУ муқаррар шудаанд. Онҳо қобилияти эҳсос намудани шакл, андоза, ранг, ҷойгиршавии ашёро дар фазо, мушоҳидакорӣ, диққат, хотира, тафаккур, малакаи ҳисобкунӣ, тасаввуротро оид ба муҳити атроф ва дигар хусусиятҳои равонии хонандагонро инкишоф медиҳанд. Бозихои дидактикӣ метавонанд дар ташаккули завқи хонандагон аҳаммияти бузургро соҳиб бошанд, инчунин онҳо ба воситаи қоғазҳои ранга, картон, куттиҷаҳои расму ҳарфдор, манорачаҳои ҷӯбин ва ғайра сурат мегиранд. Бозихо дар бедор намудани завқи хонандагон, мустақилият, ҳадафмандӣ, рафтори мувофиқ, меъёрҳои ҷамъиятӣ баҳри баланд бардоштани дониши математикӣ мусоидат менамоянд.

Бозихои дидактикӣ тавачҷуҳ ва завқи хонандагонро тавассути амсиласозӣ (қолабсозӣ) баланд мебардоранд. Ташкил ва гузаронидани бозихои дидактикӣ боиси пешгирии аломату нишонаҳои хасташавии хонандагон дар ҷараёни машғулиятҳои таълимӣ мегардад, ки мақсади ташкил ва гузаронидани он дар ҷараёни омӯзиши ғанни математика

тавассути истифодабарии технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ (минбаъд – ТИК) ташаккули диққат, мушоҳидакорӣ, хотира, тафаккур ва ташаббускории хонандагон дар асоси омӯзиши маводи нав, мустаҳкамкунии дарси гузашта, инчунин такрор ба роҳ монда мешавад.

Тавассути бозиҳо иштирокчиён тадричан ба муносибатҳои мураккаб ворид шуда, иттилооти гуногунро таҳлил намуда, роҳҳои муносибтари ҳалли масъалаҳоро ҷустуҷӯ мекунанд.

Омӯзонидани хонанда барои қор қардан бо маълумотҳо, омӯзондани омӯхтан – вазифаи муҳимтарини муассисаи таҳсилотии муосир мебошад. Афзоиши сифати таҳсилот дар замони муосир бидуни истифодаи технологияҳои наву муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ғайриимкон аст. Аз ин ҷо ҳадафҳои истифодаи ВИК чунин бармеоянд:

- афзоиши ангезаи (мотиватсияи) таълим;
- афзоиши самаранокии раванди таълим;
- мусоидат барои фаъолмандии соҳаи маърифатии омӯзандагон;
- такмили методикаи ташкил ва гузаронидани дарсу машғулиятҳо;
- саривақт натиҷаҳои таълим ва тарбияро пайгирӣ намудан;
- ба нақшагирӣ ва ба низомдарории қори худ;
- истифода ҳамчун воситаи худомӯзӣ;
- ғавран ва сифатан дарс (чорабинӣ)-ро омода қардан.

Технологияҳои иттилоотӣ - коммуникатсионӣ якҷоя бо технологияҳои пешрафтаи педагогӣ (бархӯрдҳои шахсиятӣ-тамоюлӣ ва технологияҳои таълими проблемвӣ, барномавӣ ва лоиҳавӣ) метавонанд натиҷаҳои хуб ба бор оранд.

Дар дарсҳои информатика навҳои гуногуни захираҳои электронӣ истифода мегарданд: маводи иттилоотӣ-маълумотномавӣ, воситаҳои барномавии таълим ва назорат (китобҳои таълимии электронӣ, дарсҳои электронӣ, саволномаҳои интерактивӣ).

Зимни омодагӣ ва гузаронидани дарсҳо дар марҳилаҳои гуногуни таълим шаклҳои мухталифи ТИК истифода қарда мешаванд:

- маҳсулоти тайёри электронӣ, ки имкон медиҳанд фаъолияти омӯзгор ва омӯзанда шиддатнок гардонидани шавад, сифати омӯзиши предмет афзоиш дода шавад ва дар амал усули айёният татбиқ қарда шавад;

- презентатсияҳои мултимедӣ имкон фароҳам меоранд, ки маводи таълимӣ ҳамчун низоми симоҳои барҷастаи тақвият пешкаш гарданд. Дар ин маврид каналҳои гуногуни дарку фаҳм истифода мегарданд, ки имкони дар хотираю ҳофизаи омӯзандагон вориднамоии маълумот дар шакли фактографӣ ва ҳам ассотсиативӣ фароҳам оварда шавад;

- захираҳои шабакаи интернет зарфияту тавонмандии фаровони ҳадамоти таҳсилотӣ доранд (почтаи электронӣ, конференсияҳои электронӣ, низомҳои ҷустуҷӯӣ, таълими фосилавӣ, озмунҳо) ва қисмати таркибии таҳсилоти муосир гашта мемонанд. Аз шабака маълумоти муҳими таълимиро дастрас қарда, муҳассилин ҳадафмандона дарёфт ва ба низомдарории маълумотро аз рӯи аломату нишонаҳои додашуда меомӯзанд; дидани маълумот ба тариқи маҷмӯӣ, на ба тариқи ҷузъию қисмӣ, дар маълумоти иттилоотӣ ҷудо намудани баҳши муҳимтарин;

- истифодаи тахтаи интерактивӣ ва таъминоти барномавии SMART Board ба омӯзгорон ва омӯзандагон имкон медиҳад, ки ба тариқи пурраю мукамал ва кофӣ басанда маводи таълимиро омӯзанд.

Гуногунрангии мавзӯҳо, навҳои фаъолият, зебӣ, ҷолибияту ҷаззобияти барномаҳои компютерӣ барои муҳассилин шавку завқи фаровон ба бор меоранд. Дастуру васоити таълимии электронӣ, ки имрӯз мавҷуданд, иттилооту маълумотро дар шакли матн, садо ва тасвир мебароранд. Таълим тавассути компютер имкон фароҳам меорад, ки амалҳои мустақилонаи ҳар як муҳассил ташкил қарда шаванд.

Зимни омодагӣ нисбати дарсу машғулият бо истифодаи ВИК омӯзгор набояд фаромӯш кунад, ки ин дарс аст, яъне биноан нақшаи таълимиро тартиб медиҳад, ки вобаста ба ҳадафи он бояд бошад; зимни интихоби маводи таълимӣ ӯ бояд усулҳои асосии дидактикиро

риоя кунад: низомнокӣ ва пайгирона будан, дастрас будан, бархӯрди тафриқавӣ, илмият ва ғайра. Зимнан компютер наметавонад омӯзгорро иваз кунад, фақат уро пурратар мегардонад.

Намунаҳои истифодаи презентатсияҳо дар дарсҳои информатика:

- ✚ Фаҳмонидани мавзӯи нав тавассути презентатсия;
- ✚ Кор бо машқҳои шифохӣ;
- ✚ Истифодаи презентатсия зимни тақрори маводи гузашта;
- ✚ Намоиши шартҳо ва ҳалли вазифаю супориш;
- ✚ Санҷиши байниҳамдигарии қори мустақилона тавассути ҷавобҳои слайд;
- ✚ Гузаронидани пурсишномаҳо;
- ✚ Гузаронидани рефлексияҳо;
- ✚ Намоиши тасвирҳои олимону муҳаққиқон ва ҳикояю қиссаҳо оид ба кашфиёт ва ихтирооти онҳо;

✚ Тавассути муҳассилин эҷоди презентатсияҳо нисбати дарси умумигардонӣ ва ба низомдарории донишҳо ва воситаҳои фаъолият.

Компютер ҳамчун воситаи афзоиши ангежа (мотиватсия), ташаккул ва тақмили малакаҳои амалӣ баррасӣ мегардад. Компютер имкон медиҳад, ки дар омӯзанда ҳамаи 3 канали дарку эҳсос фаъол гарданд: шунавоӣ, бинӣ ва кинестетикӣ ва ба ин тариқ афзоиши ҳаҷму андоза ва устувории маводи омӯзишӣ таъмин мегардад, мақоми муҳассилин дар раванди таълим болотар мебарояд, фаъолмандии маърифатии муҳассилин афзоиш меёбад ва шавқмандӣ нисбати предмет дастгирӣ меёбад, майдони фаъолияти мустақилонаи муҳассилин тавсеа меёбад. Истифодаи барномаҳои мултимедӣ умуман методҳои анъанавии таълимро мустасно намегардонад, балки ба тариқи мутавозин бо онҳо дар тамоми марҳилаҳои таълим тавҷаб мегардад.

Истифодаи компютер имкон медиҳад, ки на танҳо самаранокии таъмил якҷанд маротиба афзоиш дода шавад, балки муҳассилин нисбати омӯзиши мустақилонаи минбаъдаи предмет шавқманд мегарданд. Чунин дарсҳо контенти мултимедии интерактивиро шомил мешаванд, ки ин дар навбати худ барои васеътар истифода намудани ҳуди омӯзандагон дар раванди таълим шароит фароҳам меорад, барои афзоиши шавқу завқ нисбати предмети омӯхташаванда, азхудкунии беҳтари маводи омӯзишӣ муносибат мекунад. Муҳассилин метавонанд унсурҳои мултимедиро дар қорҳои хонагии худ истифода намоянд ва онҳоро дар шакли электронӣ ба флеш-дискҳои интиқол диҳанд ва ё тавассути интернет гузаронанд.

Аз сабабе ки имрӯзҳо замимаҳои мултимедӣ нокифоя ҳастанд, ба омӯзгор зарур аст, ки худаш унсурҳои нокифояи дарсро фароҳам оварад. Компютер зимнан чунин вазифаҳоро иҷро мекунад:

- ҳамчун тренажёр дар раванди ташаккули малакаҳо ва қобилиятҳо;
- ҳамчун воситаи айёни барои ташкили фаъолияти фаъолмандонаи таълимӣ-маърифатӣ;

- ҳамчун сарчашмаи маълумоту иттилооти таълимӣ;
- ҳамчун воситаю василае, ки барои ташкили назорат ва худназорат кумак мекунад.

Бояд зикр кард, ки истифодаи ТИК на танҳо зимни дарсҳои информатика бамаврид аст, балки пурра аз онҳо метавон дар раванди дилхоҳ дарсу предмет истифода намуд. Мунтаҳо, истифодаи ТИК дар раванди таълим пешбинӣ мекунад, ки омӯзгори дилхоҳ фанну предмет метавонад:

- иттилооту маълумоти матнӣ, рақамӣ, имлоӣ ва садоиро зимни мусоидати протсессорҳо ва редакторҳои мутобик барои омодамоии маводи дидактикӣ (вариантҳои вазифаю супоришҳо, ҷадвалҳо, расмҳо, нақшаҳо ва ғайра) коркард намояд;

- слайдҳо аз рӯи маводи таълимӣ таҳия намояд, редактори презентатсияи MS Power Point–ро истифода кунад ва дар дарс намоиш диҳад;

- маҳсулоти барномавии тайёрро аз рӯи предмети худ истифода намояд;
- корро бо китоби таълимӣ электронӣ дар дарс ташкил намояд;
- васоити барномавии таълимӣ (таълимӣ, тақвиятӣ, назоратӣ)-ро истифода кунад;

- чустучӯ ва ташкили маълумоти заруриро дар интернет дар раванди тайёри ба дарс ва чорабиниҳои ғайридарсӣ ба роҳ монанд;
- дар дарс бо маводи веб-сайтҳо кор карда тавонад;
- матнҳоро коркард намояд ва зимнан барнома-муқоваҳо истифода шаванд ва ё мустақилона иҷро намояд ва пурсишҳои компютери ба роҳ монанд.

Ҳамин тариқ, бояд зикр кард, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар раванди таълим меҳнату заҳматталаб аст, аммо он тамоми сарфу харҷҳоро мепӯшонад, таълимро шавқовартар мегардонад, дарс пурмухтавою ҷаззобтар мегардад. Имрӯз технологияҳои бозиҳо ба таркиби технологияҳои педагогӣ ворид гаштаанд. Омӯзгор ҳуқуқ дорад, ки технология ва методҳои худро интихоб намояд, аммо ҳар як омӯзгор вазифадор аст, ки барои беҳбудӣ ва рушди хонанда кӯшиш кунад.

Адабиёт:

1. Внукова, Н.В. Дидактические условия активизации творческой познавательной деятельности учащихся 5-7 классов: На материале преподавания математики: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н.В. Внукова. - Липецк, 2001. - С.172
2. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Краснова Г.А., Роберт И.В., Щенников С.А. и др. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий.- Томск: Изд-во Томского университета - 2002. - 86с.
3. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Макаров С.И. Методико-технологические основы создания электронных средств обучения. - Самара: Издательство Самарской государственной экономической академии, 2002. - 110 с.
4. Комилийён, Ф. С. Технологияи бозиҳои педагогӣ дар рушди салоҳиятҳои хонандагон дар ҷараёни таълими системаҳои ҳисоб. Дастури таълимии иловагӣ аз фанни технологияи иттилоотӣ барои хонандагони синфи 11 [Матн] / Ф.С. Комилийён, Ш.Х. Тағоев, А.Ш. Комилий. – Душанбе: ҚДММ «Ганҷи хирад», 2019. – 160 с. – ISBN 978-99975-356-3-4.
5. Комилов, Ф. С. Игровая технология как интерактивный метод освоения знаний по школьным дисциплинам [Текст] / Ф.С. Комилов, Ш.Х. Тағоев // Материалы республиканской конференции, посвященной 70-летию профессора Б. Алиева «Современные проблемы прикладной математики и информатики». – Душанбе, ТНУ, 2014. – С. 117-120.
6. Комилов, Ф. С. Истифодаи технологияи бозиҳо дар шакли таълими проблемагаро ва таҳкими технологияҳои педагогӣ [Матн] / Ф.С. Комилов, Ш.Х. Тағоев, Ф.Р. Файзуллоев, Д.С. Шарапов, Ҷ.Х. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. – № 2. – С. 296-305.
7. Қодиров, Н. Математика: Китоби дарси барои синфи 5 [Матн] / Н. Қодиров Душанбе: «Нашриёти», 2001. – 172 с.
8. Қодиров, Н. Математика: Китоби дарсӣ барои синфи 6 [Матн] / Н. Қодиров – Душанбе: «АВА», 2000. – 386 с.
9. Мусавирова, Р. Ш. Мавқеи машғулиятҳои таълимӣ дар ташаккули қобилияти фикрронии хонандагон [Матн] / Р.Ш. Мусавирова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои муосири математика ва методикаи таълими он» бахшида ба 25 солагии Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бохтар. 2019. – С.199-200.
10. Сафарзода М.В. Технологияи информатсионӣ (мачмӯи машғулиятҳо). Дастури таълимӣ - методӣ [Матн] М.В. Сафарзода, – Душанбе: «Контраст», 2022. – 228 с.
11. Уткина, С.Н. Активизация познавательной деятельности учащихся при обучении математическим дисциплинам: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С.Н. Уткина. - Екатеринбург, 2007.- с.156-169.
12. Шарифов, Ҷ. Кори мустақилонаи хонандагон: Васоити таълимӣ [Матн] / Ҷ. Шарифов – Кулоб: «Мактаби советӣ», 1985. – 414 с.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ - КОММУНИКАТСИОНӢ ҲАНГОМИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ

Мақолаи мазкур ба масъалаи истифодаи технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар бедор намудани шавқи хонандагон ҳангоми бозиҳои дидактикӣ бахшида шудааст.

Ба омӯзгор дар ҳалли масъалаҳои муҳим метавонад тавъамгардонии методҳои анъанавӣ ва муосири технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ кумак кунад. Истифодаи компютер дар дарсу машғулиятҳо имкон фароҳам меорад, ки раванди таълим тафриқавӣ ва инфиродӣ гашта монад.

Истифодаи компютер дар таълими фанҳои риёзӣ омили инкишофи маҳорату малакаи хонандагон ба ҳисоб рафта, талаботи иттилоотии минбаъдаи онҳоро инкишоф ва тақомул медиҳад.

Муаллиф чунин мешуморад, ки воситаҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ ба омӯзгорон кумак мекунад, ки донишу малакаҳоро арзёбӣ намоянд, онҳоро фаҳму дарк кунад, водор менамояд, ки шаклу шеваҳои наву ғайрианъанавии таълим ҷустуҷӯ карда шавад.

Барномаҳои компютериҳо дар дилхоҳ марҳилаи дарсу машғулият истифода намудан мумкин аст: зимни омӯзиши маводи нав, таҳкиму тақвияти он, дар дарсҳои умумитардонӣ, зимни такрор кардан.

Муаллиф вазифаи омӯзгорро аз он иборат медонад, ки шароитҳои азхудкунии амалии фанро барои ҳар як хонанда фароҳам оварад, методҳои таълиме интихоб кунад, ки ба ҳар як хонанда имкон диҳад фаълмандию эҷодкорӣ ва созандагии худро нишон диҳад.

Ташаккул ва рушди майлу рағбати хонандагон барои аз бар намудани инноватсия роҳу воситаҳои гуногун дорад. Яке аз роҳҳои нисбатан самарбахши он ташаккули завқу рағбати хонандагон дар азхудкунии инноватсияи истифодаи бозиҳои дидактикӣ маҳсуб меёбад.

Муаллиф ташкил ва гузаронидани бозиҳои дидактикӣ боиси пешгирии аломату нишонаҳои хасташавии хонандагон дар чараёни машғулиятҳои таълимӣ меҳисобад, ки мақсади ташкил ва гузаронидани он дар чараёни омӯзиши фанни математика тавассути истифодабарии технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ ташаккули диққат, мушоҳидакорӣ, хотира, тафаккур ва ташаббускории хонандагон дар асоси омӯзиши маводи нав, мустақкамкунии дарси гузашта, инчунин такрор ба роҳ монда мешавад.

Калидвожаҳо: технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, бозиҳо, хонандагон, истифода, усулҳо, ташаккул, омӯзиш, шавқ, мавод, ташкил, фаъолият, малака, соҳа

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ ВО ВРЕМЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР

Данная статья посвящена вопросу использования информационно-коммуникационной технологии во время дидактических игр.

В решении актуальных проблем учителю может помочь интеграция традиционных и современных методов информационно-коммуникационных технологий. Использование компьютера на уроках и занятиях позволяет сделать процесс обучения дифференцированным и индивидуальным.

Использование компьютеров при преподавании математических предметов считается фактором развития навыков учащихся, развивает и совершенствует их дальнейшие информационные потребности.

Автор считает, что информационно-коммуникационные средства помогают педагогам оценить знания и умения, понять их, побуждают к поиску новых и нетрадиционных форм обучения.

Компьютерные программы можно использовать на любом этапе урока: при изучении нового материала, его закреплении, на уроках обобщения, при повторении.

Авторы считают, что задача учителя – создать условия для практического изучения предмета для каждого ученика, выбрать методы обучения, позволяющие каждому ученику проявить свою активность и творческие способности.

Формирование и развитие инновационного энтузиазма учащихся имеет различные пути и средства. Одним из наиболее эффективных способов является развитие интереса учащихся к освоению новаторства с помощью дидактических игр.

Авторы рассматривают организацию и проведение дидактических игр для профилактики признаков и симптомов утомления учащихся в ходе учебной деятельности, целью которых является организация и проведение в ходе обучения математике посредством использования информационно-коммуникационных технологий, формирование внимания, наблюдательности, памяти, мышления и инициативы учащихся на основе изучения нового материала, закрепления предыдущего урока, а также повторения.

Ключевые слова: информационно-коммуникационная технология, игры, учащиеся, использование, методы, формирование, обучение, интерес, материал, организация, активность, навыки, сфера

USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY DURING DIDACTIC GAMES

This article is devoted to the issue of using information and communication technology during didactic games.

The integration of traditional and modern methods of information and communication technologies can help a teacher solve current problems. Using a computer in lessons and activities allows you to make the learning process differentiated and individual.

The use of computers in the teaching of mathematical subjects is considered a factor in the development of students' skills, develops and improves their further information needs.

The author believes that information and communication tools help teachers evaluate knowledge and skills, understand them, and encourage them to search for new and non-traditional forms of teaching.

Computer programs can be used at any stage of the lesson: when learning new material, consolidating it, during generalization lessons, during repetition.

The author believes that the teacher's task is to create conditions for the practical study of the subject for each student, to choose teaching methods that allow each student to show their activity and creativity.

The formation and development of students' innovative enthusiasm has various ways and means. One of the most effective ways is to develop students' interest in mastering innovation through didactic games.

The author considers the organization and conduct of didactic games for the prevention of signs and symptoms of fatigue in students during educational activities, the purpose of which is to organize and conduct in the course of teaching mathematics through the use of information and communication technologies, the formation of attention, observation, memory, thinking and initiative of students based on learning new material, consolidation of the previous lesson, as well as repetition.

Key words: information and communication technology, games, students, use, methods, formation, learning, interest, material, organization, activity, skills, sphere

Маълумот оид ба муаллифон: Сафарзода Мунир Ватан – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи илмҳои компютери факултети физика ва математикаи Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ.735360, ш. Қўлоб, кўчаи С. Сафаров 16. тел: (992) 918 66- 54 -41.

Шоҳсанамии Ризо – муаллими калони кафедраи илмҳои компютери факултети физика ва математикаи Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ.735360, ш. Қўлоб, кўчаи С. Сафаров 16. тел: (992) 200 09 13 09.

Сведения об авторах: Сафарзода Мунир Ватан – кандидат педагогических наук, доцент кафедры компьютерных наук факультета физики и математики Кулябского

государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ.735360, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. тел: (992) 918 66- 54 -41.

Шохсанами Ризо – старший преподаватель кафедры компьютерных наук факультета физики и математики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ.735360, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. тел: (992) 200 09 13 09.

Information about the authors: Safarzoda Munir Vatan – candidate of pedagogical science, docent department of computer science the faculty mathematics and physics of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT. 735360, Kulob, S. Safarov Street 16. tel: (992) 918 66- 54 -41.

Shokhsanami Rizo is a senior lecturer at the department of computer sciences, faculty of physics and mathematics, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT.735360, Kulob, S. Safarov Street 16. Tel.: (992) 200 09 13 09.

ТДУ:371.4+378 (075.8)

А-37

РОҲҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАҲАММУЛПАЗИРИИ ҶАВОНОН ДАР МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Азимова М.Ҳ., н.и.п., дотсент

МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Дар давраи гузариш ба ҷомеаи демократӣ ва муносибатҳои бозаргонӣ дар назди муассисаҳои таълимӣ бо ҷиддияти махсус вазифаи муҳим гузошта шудааст - тарбия намудани мутахассисони ҳамаҷониба ташаккулёфтаи ҷомеаи навин, мутахассисе, ки омода аст муқаррароти нав дар ҷомеаро дар ҳаёт татбиқ намояд. Аз дараҷаи салоҳиятдории касбӣ, аз мавқеи шаҳрвандӣ, ташаккули маънавии ҷомеаи муосир, натиҷаҳои фаъолияти ҷамъиятӣ ва симои насли ҷавон вобастагии мустақим дорад. Барои расидан ба ин ҳадаф, нақши асосиро муассисаҳои таълимӣ мебозанд, ки дар назди онҳо вазифаи тарбияи омма ва тайёр намудани мутахассисони муосири ҷавобгӯ ба меъёрҳо ва талаботи ҷомеаи ҷаҳонӣ истодааст.

Ҷалб намудани ҷавонон ба арзишҳои маънавӣ ва ахлоқӣ, татбиқи тарбияи миллӣ тавассути санъати миллӣ яке аз вазифаҳои муҳимми муассисаҳои таълимиву маориф мебошад. Дар ҳуччатҳои асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф таъкид гаштааст, ки баланд бардоштани сифати таълими техникаӣ, таҳкими пайвастигии омӯзиш бо ҳаёт, истифодаи анъанаҳои халқӣ дар таълим ба кори сермаҳсул ба нафъи ҷомеа вазифаи асосӣ дар соҳаи маориф мебошад.

Арзишҳои ахлоқӣ ба ҳуқуқҳои инсон барои таъмини манфиатҳои инсон хизмат карда, баҳри бунёди ҷомеаи инсондӯстона замина фароҳам меоранд» [5, с.109-110].

Баланд бардоштани сифати омодагии мутахассисон то сатҳи муносиб зарур аст, зеро, махсусан, онҳо ба ҷавонон имконият медиҳанд, ки оид ба меҳнати умумӣ дониш ва маълумоти махсус гиранд, ба ташаккули зеҳнӣ, зебоипарастӣ ва этникии хонандагон, худмуайянкунии касбӣ, мутобиқшавии онҳо ба шароитҳои ҷамъиятӣ-иқтисодии муосири глобалӣ мусоидат намоянд. Ҷараёни технологияи муосир дар сатҳи баланд нишон додани чунин хислатҳои касбӣ ба монанди фарогирии фикр, мутобиқшавии дониш ба шароитҳои тағйирёбанда, худомӯзӣ, худрушдкунӣ, баланд бардоштани сатҳи таҳассус ва афзоиши мустақилонаи сифати донишро талаб мекунад.

Роҳҳои баланд бардоштани таҳаммулпазирии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ талаботи махсусро ба сабаби пайдоиши шаклҳои мухталифи касбомӯзӣ вобаста ба истифодаи ҳунарҳои анъанавии тоҷикон касб мекунад. Вазифаи асосии омӯзгорон – ташаккули муносибатҳои нав, ки дар фазои созандагии ҷустуҷӯӣ дар фазои эҷодкоронаи ҷустуҷӯ дар асоси ҳамкориҳои башардӯстона бунёд ёфтааст, ҷалби насли наврас ба арзишҳои

умумибашари инсонӣ, ки асрҳо аз тариқи хунарҳои анъанавии тоҷикӣ тарҳрезӣ шудаанд, мебошад. Тарбияи босифати донишҷӯён бо истифода аз воситаҳои хунарҳои анъанавии тоҷикӣ дурнамои беҳтарин дар нақшаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва педагогӣ боз мекунад, ки ба афзоиши эътибори он дар муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеа мусоидат мекунад.

Дар педагогика диққати махсус ба ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқӣ ва баланд бардоштани таҳаммулпазирии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ равона карда шудааст. Аз ин рӯ, зарур аст, ки мутахассисон дорои сатҳи баланди шахсияти миллӣ, ки муҳтавои таърихӣ, фарҳанг ва этно-педагогии халқи худро дӯстдоранда ва таҳаммулпазир омода карда бошем. Ин системаи таълимӣ интиқол додани малакаҳои зарурӣ ва донишро дар бар мегирад, ки хусусиятҳои зебопарастӣ ва ахлоқии онҳо дар чараёни фаъолияти ҳаррӯза ташаккул меёбанд. Ҳадафи маориф бояд ба он мусоидат намояд, ки донишҷӯён дар бораи решаҳои худ ва арзишҳои ахлоқӣ андеша намоянд ва бо ҳамин роҳ ҷойгоҳи фарҳанги миллии худро дар ҷаҳон муайян карда тавонанд ва ба фарҳангҳои дигар давлатҳо эҳтиром гузоранд.

Тарбияи хусусиятҳои таҳаммулпазирӣ таъсир ба дунёи маънавии шахс аст. Ин сифатҳо на танҳо дар инсон фаҳмиши зебоӣ, балки фаъолияти нексиришгӣ, ростқавлӣ, ҳалолкориву ҳалолхӯрӣ, бо адлу инсоф, саховатманд ва амсоли инро ба вуҷуд меоранд.

Фарҳанг, ахлоқу маънавиёт унсурҳои маҷмӯаанд, ки қисматҳои дигари тарбияро бо ҳам мепайванданд ва асоси фаъолияти шахрвандро ташкил медиҳанд. [8, с. 41] Илму фарҳанг дунёи маънавии инсонро ташаккул медиҳанд. Забон, адабиёт, таърих манбаъҳои хатгӣ ва шифоҳӣ, осори арзишманди динӣ, ёдгориҳои таърих, асарҳои санъат, барномаҳои радио, телеизион, маводи компютер, шабакаи «Интернет», васоити ахбори омма дар тарбияи маънавий ва олами маънавии инсон нақши бориз дошта, дар тарбияи миллии маънавии инсон муҳимтарин васоил ба ҳисоб мераванд. Ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ-ахлоқии инсон ва баланд бардоштани таҳаммулпазирии он ба тарбияи маънавии шахрванд наздик аст. Ҳар се аз ҳамдигар ғизо мегиранд ва дар тарбияи шахрвандӣ вазифаҳои муштарақро анҷом медиҳанд.

Мафҳумҳои маънавиёт, фарҳанг моҳияти падидаҳои ахлоқро инъикос мекунад ва ба фаҳмида гирифтани ҷи нағзу ҷи бад, ҷи одилонаю ҷи ғайриодилона имконият медиҳанд.

Фарҳангу ахлоқ ва маънавиёт нафақат ба донишҷӯён меёра, қоида ва принципҳои ахлоқ, инчунин ба ҳатман риоя кардани онҳо, ба таҳаммулпазирии шахс вобаста аст. Амалӣ гардидани ин вазифаҳо, пеш аз ҳама, бар дӯши муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон аст. Муассисаҳои таълимӣ метавонанд ба дастпарварони худ меъёри ахлоқ, қоида ва талабот ба рафтори шахсиятро дуруст баррасӣ намоянд. Меъёр ҳамчун ифодаи муносибатҳои муайян, амри ахлоқии ҷамъият ба рафтору хислатҳои шахсият ва таҳаммулпазирии ӯ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсӣ, инчунин дар алоқа ва ҳамкорӣ бо одамон мебошад.

Тоҷикистони соҳибхитиёр мақсад гузоштааст, ки давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ бунёд намояд. Барпо намудани чунин давлат бо масъалаи пайдо намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ алоқаи зич дорад. Маҳз аз ҳамин сабаб муассисаҳои таълимии имрӯза вазифадоранд, ки тарбияи маънавии ҷавононро ба таври бояду шояд ташкил намоянд, ба онҳо муяссар гардад, то ки насли ҷавон сифатҳои ахлоқӣ ҳамидаро доро бошад. Имрӯз ҳам дар қори муассисаҳои таълимӣ ва маориф ба ин масъала эътибори бузург дода мешавад. Мавқеи он дар байни соҳаҳои дигари тарбия торафт маҳкамтару устувортар мешавад, чунки тақозои давраи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ чунин аст.

Ҳар халқу миллат бо фарзандони шуҳратманди худ, ки хислатҳову сифатҳои беҳтарин доштанд, ифтихор мекунад. Аз қадимулайём бузургони халқи тоҷик, адибону олимони ба масъалаҳои ахлоқу одоб ва тарбияи онҳо дар одамон баҳои арзанда додаанд. Дар давоми зиёда аз ҳазор сол доир ба ин мавзӯ китобҳо, одобномаҳо, панду насиҳатҳо, ҳикояту ривоятҳо офаридаанд, ки имрӯз ҳам барои тарбияи маънавий қадру қиммати беандоза доранд. Гузаштагонмон дар асоси ҳамин талабҳо тарбия гирифтаанд, ки насли наврас низ дар ҳамин руҳия тарбия ёфта истодааст.

Ташаккули фарҳанг, маънавиёту ахлоқи наврасону ҷавонон дар муассисаҳои таълимӣ маҷмуи меъёр ва қоидаҳои оддии рафтори маданӣ дар хона, кӯча ва ҷойҳои

чамъиятӣ мувофиқи талаботи муайяншудаи маданияти рафтор бо калонсолон ва ҳамсолонро дар бар мегирад. Ташаккули тасаввуроти ҷавонон дар бораи меъёрҳои ахлоқӣ, муносибат бо атрофиён: хайрхоҳӣ, ғамхорӣ, ростгӯӣ, худшиносӣ, худгоҳӣ, таҳаммулпазирӣ, тарбияи ҳиссиёти инсондӯстӣ: меҳрубонӣ, ҳалим будан вазифаҳои асосии тарбияи маънавию ахлоқӣ маҳсуб меёбанд. Омӯзонидани дӯстона зиндагӣ қардан, якҷоя бозӣ қардан, китобхоро истифода намудан, ба якдигар мадад расонидан, аз таҳаммулпазирӣ ва зинаҳои аввалини таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ тарбия қарда мешаванд. Инчунин, лаҳзаҳои муҳайё намудани шароит барои ташаккули фарҳангу ахлоқ ва маънавиёт ба ташаккули муносибати ғамхорона ва тавачҷуҳ ба атрофиён равона гардидаанд.

Ташаккули фарҳангу ахлоқ кӯдакону ҷавононро ба хушмуомилагӣ (омӯзонидани одоби салом, хайрухуш қардан, миннатдорӣ барои кумак) одат қунонидан аст. [7, с. 63]

Ҳатто аз кӯдакӣ мушфиқиву дилсӯзӣ ва хайрхоҳ будан нисбат ба ҳамсолони худ ҳангоми пайдо шудани зиддиятҳо дар ҳолати бозӣ ва таълимро омӯзонидан зарур аст. Ёд додани гузаштқунӣ нисбат ба ҳамсолон, ёрӣ додан, бетараф набудан нисбат ба дағалӣ ва ҳасисии ҳамсолон. бо онҳо бозӣ намудан ва ҳалал нарасонидан, ба бозӣҳои якҷоя шавқу ҳавас доштан. Истифодабарии калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми хоҳишу миннатдорӣ - ташаккур, илтимос, марҳамат ифодагари унсурҳои фарҳанг, ахлоқ ва маънавиёт аст.

Вазифаҳои асосии омӯзгорон дар ташаккули фарҳангу ахлоқ аз он иборат аст, ки муносибати неки одамро ба чамъият ташаккул диҳад, ба иллату камбудии ахлоқӣ нафрат пайдо қунонад, интизоми бошуурона тарбия намояд, барои инкишофи ҳамаҷониби шахсият мусоидат қунад. Ҳалли ин вазифа баҳри ташаккули муносибатҳои ҷавонону наврасон бо чамъият аҳаммияти маҳсусан калон дорад. Вай ба афзудани эҳтироми онҳо нисбати чамъият, ба мустақамшавии истиқлолияти кишвар, ба соҳиби маданияти ахлоқӣ шудан, инкишофи бошуурона, ёфтани мавқеи худ дар чамъият, зиёда гардонидани эътиқодашон ба одамони хуб оварда мерасонад. Омӯзгорон дар машғулиятҳо ва берун аз онҳо ба шогирдон маъноӣ ваҳдат, дӯстӣ, ҳамкорӣ, ба ҳамдигар ёрирасонӣ ва ҳислатҳои ба халқу миллат дарқориро мефаҳмонад. Ин дар маҷмуъ пешрафти иқтисодӣ, сиёсии чамъиятро таъмин менамояд. Хубу аъло хондан, ҷустуҷӯю меҳнат қардан, аз душвориҳои наҳаросида бартараф қарда тавоништан ва ба норасоиву иллатҳо муросо нақардан низ амалӣ гардидани вазифаҳои тарбияи ахлоқиро таъмин менамояд.

Сарчашмаҳои ҳатӣ, асарҳои оламшумули намоёндагонии адабиётмон, панду насиҳатҳо ва урфу одатҳои миллӣ, ки авлоду аҷдодамон дар асоси онҳо тарбияи ахлоқӣ гирифтаанд, имрӯз ҳам қадру қиммати худро гум нақардаанд. Барои ҳаёти оилавии ҳозира, тарбияи фарзандони онҳо аҳаммияти калонро молиқанд.

Васияту насиҳатҳо, ақидаву андешаҳои мутафаккирони гузашта дар бораи фарҳанг, ахлоқ ва маънавиёт қунон тавоноӣ доранд, ки метавонем бо мадади онҳо дар дили ҷавонон тухми инсонпарварӣ кишта сабзонем, онҳоро ба роҳи ҳаёт барорем, то дар оянда ба халқ ва хешу табор, дӯстон дастӣ ёрӣ дароз намоёнд, ҳурмату эҳтиромашонро ба ҷо оранд.

Дар ин ҷода истифода намудани панду ҳикматҳои ахлоқии Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Сайиди Насафӣ, Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Низомии Ганҷавӣ, Аҳмади Дониш ва дигар бузургон мувофиқи мақсад мебошад. Халқи тоҷик ва мутафаккирони он ахлоқи пок, одобу рафтори хушро қадриносӣ, тарғибу талқин меқарданд, чунки инҳо амалҳои мебошанд, ки ба инсон хушро латофат мебахшанд, вайро орифу доно, тавоно месозанд, аз ҳар ҷиҳат мукамал мегардонанд.

Ҳамин тавр, шогирдон бояд ба таълим фаро гирифтанишон дар хусуси ахлоқи ҳамида, фарҳанги миллӣ маълумоти оддитаринро дод, то ки аз фазилатҳои ахлоқи одаме баҳраманд гарданд ва муносибаташон бо аҳли чамъият, меҳнат, одамон ва ҳадашон бомаърифат, таҳаммулпазир ва шоистаи таҳсин бошанд.

Маърифат ва фарҳанги шахс аз дониш ба миён меояд. Он ба тарбияи маънавӣ робитаи зич дорад. Фарқи асосӣ он аст, ки дар тарбияи маънавӣ ҷанбаи ахлоқӣ бештар ба назар мерасад. Аз як сарчашма ғизо гирифтани онҳоро бо ҳам муттаҳид месозад. Маърифат сифатҳои ахлоқӣ ва маънавии миллатро ташаккул медиҳад. Маънавиёт манбаи муҳими тарбияи миллист. Аз

чихати таркиб ва маънавият мафҳуми «шахси бомаърифат» аз мафҳуми «шахси бофарҳанг» ганию васеътар мебошад [5, с. 216].

Дар замони муосир омӯзиши илмӣ ва азбарсозии амалии арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ, дарки дуруст ва истифодаи оқилонаи онҳо дар ташаккули салоҳиятҳои фарҳангӣ ва ахлоқии наслҳои ояндаи ҷомеаи фарҳангӣ, ки ба арзишҳои маънавию маърифатӣ асос ёфтааст, нақши ҳаётан муҳим дорад. Бо дарназардошти муҳимияти мавзӯи доғи рӯз, Президенти кишвар арзишҳои умумибашариро ба гулдастаи зебо ва муаттар монанд карда, таъкид менамояд, ки «Миллати куҳанбунёди тоҷик ба ин гулдастаи умумӣ як гули бисёр пурчило ва ба таври ҳамеша тару тоза ҳамроҳ кардааст» [1, с. 114].

Рушди рӯзафзуни технологияҳои коммуникатсионӣ низ дар ин миён нигаронии соҳибназаронро ба бор овардааст. Таъсири иттилооти зиёди мусбӣ манфии расонаҳои иттилоотӣ ва сомонаҳои интернетӣ ба ташаккули фарҳангу ахлоқ, маънавиёт ва ҳаёти мардуми ҷаҳон, махсусан ба наврасону ҷавонон аз чанд даҳсола пештар дида, имрӯзҳо ба маротиб зиёдтар ба мушоҳида мерасад. Табиист, ки ин гуна воситаҳои таъсиррасонӣ ба психологияи наврасону ҷавонон, умуман инсон ва шуури ҷомеа метавонанд аз ҷониби гурӯҳҳои муайян бо мақсадҳои гуногун истифода шаванд.

Маҳз дар ана ҳамин гуна муҳит ҷавонон дар кӯдакӣ аз доираи фарҳангу ахлоқ, маънавиёт, арзишҳои миллӣ ва давлатдорӣ худ дур мемонанд.

Аз ҷониби дигар, аксаран таҳти таъсири бевоситаи ҷаҳонишавӣ тарбия ва ташаккули наврасону ҷавонон ба руҳияи пурталотуми глобализатсия, арзишҳо ва меъёрҳои умдаи ҷаҳонӣ бархӯрд мекунад. Дунёи муосир, ки бори гарони сарватҳои таърихиву мероси кӯҳани миллиро кашида наметавонад, дар ташаккули арзишҳои миллӣ ва фарҳангӣ ахлоқии насли наврас ба мушкилиҳои зиёде мувҷеҳ мегардад. Арзишҳои кӯҳан қимати иҷтимоии худро бохта, батадрич аз миён мераванд ва ҷои онҳоро арзишҳои меъёрҳои нав мегиранд.

Бо дарназардошти ин, роҳбарияти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста дар мулоқоту вохӯриҳояшон бо ҷавонон ва аҳли ҷамоатчиғии кишвар, таъкид мекунад, ки ҳар як фарди ҷомеа бояд, зиракии сиёсиро аз даст надода, баҳри ободонии Ватан иқдом кунад. Ҳамчунин дар ҷумҳурии мо қабул шудани ду қонуни миллӣ: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи анъана ва расму оинҳои миллӣ» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак», ки заминаи асосии ҳуқуқиро барои мубориза ба муқобили хурофотпарастӣ ва гумроҳию ҷаҳолат дар ҷомеа ба миён овард, маҳз бо ташаббус ва ибтикороти Пешвои миллат, боз ҳам ба хотири ояндаи дурахшони ҷавонони кишварамон ба бор омадааст.

Ҳуқумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз тамоми шароитро барои рушди шахсияти баркамол дар ҷомеа, барои насли наврас фароҳам овардааст, дар саросари кишвар ҳазорҳо муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ, донишқадаву донишгоҳҳо бо мутахассисони соҳа таъмин буда, содиқона барои таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавонони ояндасоз хизмат мекунад.

Адабиёт:

1. Э. Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2006.
2. Э. Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. - Душанбе, 2012.
3. Боронов Б. Фазилати инсон, Дастури методӣ, - Душанбе, Сифат, 2007.
4. Лутфуллоев М. Осор. Ҷилди 5. Инсон ва тарбия. - Душанбе, 2013.
5. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик. - Душанбе, 2015.
6. Х.Раҳимов, А.Нуров. Педагогика. - Душанбе, 2007.
7. Массен, П. Развитие личности в среднем возрасте: Пер. с англ. / П. Массен, Дж. Конгер. – М.: Прогресс, 1997. – 272 с.
8. Федотова, Л.Н. Социология массовой коммуникации. – М.: Аспект. Пресс. 2002. – 238 с.

РОҶҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАҲАММУЛПАЗИРИИ ЧАВОНОН ДАР МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Баланд бардоштани таҳаммулпазирии чавонон таъсир ба дунёи маънавии шахс аст. Ахлоку маънавиёт унсурҳоеанд, ки қисматҳои дигари тарбияро бо ҳам мепайванданд ва асоси фаъолияти шахсро ташкил медиҳанд. Илму фарҳанг дунёи маънавии инсонро ташаккул медиҳанд. Забон, адабиёт, таърих манбаъҳои хаттӣ ва шифоҳӣ, осори арзишманди динӣ, ёдгориҳои таърих, васоити ахбори омма дар тарбияи фарҳангӣ-ахлоқӣ ва олами маънавии инсон нақши бориз дошта, дар тарбияи миллии инсон муҳимтарин восита маҳсуб меёбанд. Моҳияти падидаҳои ахлоқро инъикос мекунанд ва ба фаҳмида гирифтани олами ҳаётӣ имконият медиҳад.

Таҳаммулпазирии чавонон нафақат ба донистани меъёр, қоида ва принципҳои ахлоқ, инчунин ба ҳатман риоя кардани онҳо вобаста аст. Амалӣ намудани ин вазифаҳо, пеш аз ҳама, бар дӯши муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон аст, ки онҳо метавонанд ба чавонон меъёри ахлоқ, қоида ва талабот ба рафтори шахсиятро дуруст баррасӣ намоянд.

Дар мақола дар бораи роҳҳои баланд бардоштани таҳаммулпазирии чавонон дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ташаккули тарбияи ахлоқии онҳо сухан меравад. Қайд мегардад, ки самаранокии раванди таълиму тарбия ба истифодаи оқилонаи усулҳои таълиму тарбия вобаста аст.

Калидвожаҳо: таҳаммулпазирӣ, ташаккул, салоҳиятҳои фарҳангии ахлоқӣ, раванди таълим, тарбияи маънавий, усулҳои тарбия, тарбияи ахлоқӣ.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Пути повышения толерантности молодежи оказывают влияние на духовный мир человека. Этика и духовность являются элементами, которые связывают другие части образования и составляют основу деятельности человека. Наука и культура образуют духовный мир человека. Язык, литература, история, письменные и устные источники, ценные религиозные произведения, исторические памятники, средства массовой информации играют значительную роль в культурно-нравственном воспитании и духовном мире человека и считаются важнейшими средствами национального воспитания человека. Они отражают суть нравственных явлений и дают возможность понять мир существования.

Толерантность молодежи зависит не только от знания норм, правил и принципов морали, но и от их обязательного соблюдения. Реализация этих задач, прежде всего, лежит на плечах образовательных учреждений и педагогов, которые умеют правильно оценивать нормы морали, правила и требования к личному поведению к молодежи.

В статье говорится о формировании культурно-нравственных компетенций и повышение толерантности молодежи в учреждениях высшего профессионального образования, формирования их нравственного воспитания. Отмечается, что эффективность и результативность процесса обучения и воспитания зависит от рационального использования методов обучения и воспитания.

Ключевые слова: толерантность, формирование, культурно-нравственная компетенция, образовательный процесс, духовное воспитание, методы воспитания, нравственная воспитание.

WAYS TO INCREASE YOUTH TOLERANCE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS VOCATIONAL EDUCATION

Ways to increase the tolerance of young people have an impact on the spiritual world of a person. Ethics and spirituality are elements that link other parts of education and form the basis of human activity. Science and culture form the spiritual world of man. Language, literature, history, written and oral sources, valuable religious works, historical monuments, and the media play a significant role in the cultural and moral education and spiritual world of a person and are considered the most important means of national education. They reflect the essence of moral phenomena and make it possible to understand the world of existence.

Tolerance among young people depends not only on knowledge of norms, rules and principles of morality, but also on their mandatory observance. The formation of cultural and moral competencies and tolerance of young people depends not only on knowledge of norms, rules and principles of morality, but also on their mandatory compliance. The implementation of these tasks, first of all, lies on the shoulders of educational institutions and teachers who know how to correctly assess moral standards, rules and requirements for personal behavior for young people.

The article talks about the formation of cultural and moral competencies and increasing the tolerance of youth in institutions of higher professional education, the formation of their moral education. It is noted that the effectiveness of the educational process depends on the rational use of teaching methods.

Key words: tolerance, formations, cultural and moral competencies, educational process, spiritual education, methods of, upbringing, moral education

Маълумот дар бораи муаллиф: Азимова Машхурахон Хочиевна - номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи назария ва методикаи тарбияи томактабии факултети психология ва таҳсилоти томактабии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1., Телефон: + 992 92 744 10 42.

Сведения об авторе: Азимова Машхурахон Ходжиевна, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой теории и методики дошкольного образования ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» Адрес: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд, проезд Мавлонбекова 1., Телефон: + 992 92 744 10 42.

Information about the author: Azimova Mashkhurakhon Khodjievna, candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of theory and methodology of preschool education of the State Educational Institution □Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov□ Address: 735700, Republic of Tajikistan, Sughd region, Khujand city, Mavlonbekov passage 1., Phone: + 992 92 744 10 42

УДК 37.0.32.8(575.3)
ББК: 74.00

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Ахмадзода Б.С., к.п.н., доцент
Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими

В Таджикистане формирование системы высшего профессионального образования осуществлялось еще при Советском Союзе и была основана на плановой системе, когда вопросы, связанные с подготовкой и распределением квалифицированных кадров решались в контексте потребностей единой экономической системы, при которой дефицит кадров в той или иной союзной республике решался путем их перераспределения между субъектами СССР [9, с. 81].

По состоянию на 1991 год в Таджикистане функционировала 11 высших учебных заведений, 10 из которых были институтами и их филиалами, а одно имело статус университета.

Обретение государственной независимости поставило перед руководством молодой республики задачу создания собственной системы высшего профессионального образования, которая бы отвечала задачам, стоящим перед национальной экономикой, и соответствовала лучшим образовательным стандартам, принятым в развитых странах.

Современные исследователи утверждают, что страна, ставящая перед собой цель перейти к постиндустриальному информационному обществу, должна иметь более 60% работающих, имеющих высшее образование либо одну из ученых степеней. Поэтому проблемы образования в развитых странах пользуется безусловным авторитетом их руководства [12, с. 35].

За годы независимости система высшего профессионального образования в Таджикистане продемонстрировала не только количественный рост, но и существенные качественные преобразования, связанные с ее переориентацией на удовлетворение внутриреспубликанских потребностей в квалифицированных кадрах.

На основе вновь созданной нормативной базы была осуществлена разработка государственных стандартов высшего профессионального образования, составлены другие нормативные документы, регулирующие эту сферу деятельности. В практику образовательной системы были введены новые инструменты регулирования, такие как аккредитация и аттестация учебных заведений, лицензирование и т.д.

Активно ведется работа по разработке и практической реализации основных элементов системы мониторинга качественного уровня образовательного процесса в учебных заведениях. Активно развивается компьютерная национальная научно-образовательная сеть, которая объединяет в себе все научные и образовательные учреждения Республики Таджикистан. Благодаря этим мероприятиям наметилась устойчивая тенденция к улучшению качественного уровня подготовки квалифицированного персонала, отвечающего требованиям современного рынка труда, удалось ускорить интеграцию таджикских вузов в общее мировое образовательное пространство.

Интеграция в глобальную систему образования является на сегодняшний день одной из ключевых задач системы высшего образования Таджикистана. Достижения этой цели позволят сделать дипломы об окончании высших учебных заведений Таджикистана признаваемыми во всем мире.

Как показывает анализ развития образовательных систем ведущих мировых держав, наибольшее распространение получила модель, основанная на кредитной системе, предусматривающая три уровня подготовки выпускников: бакалавр, магистр, доктор. Такая система отличается чрезвычайной эффективностью и гибкостью, позволяя учащемуся индивидуально выстраивать свой образовательный процесс, оперативно реагировать на изменение условий на рынке труда [14, с. 34].

В связи с вышесказанным, с 2005 года в Таджикистане начался переход на трехуровневую систему высшего профессионального образования и внедрение кредитной модели образовательного процесса. На официальном уровне этот процесс был запущен в июне 2004 года, когда Правительство Республики Таджикистана приняло соответствующее Постановление №291.

Первыми «экспериментальными площадками» по переходу системы высшего профессионального образования Таджикистана на кредитную модель обучения, стали в 2005 году Таджикский технологический университет и Таджикский государственный университет коммерции. На сегодняшний день можно с удовлетворением говорить о завершении перехода таджикских вузов на кредитную модель обучения.

Опыт свидетельствует, что подобная система благотворно сказывается на развитии самостоятельности студентов, позволяет им самостоятельно выбирать свою образовательную траекторию, стимулируя тем самым развитие у них чувства ответственности за собственные успехи в обучении.

Помимо кредитной модели обучения, с 2015 года в республике началась реализация системы дистанционного обучения. Она уже успешно функционирует в ряде таджикских вузов, включая Таджикский технологический университет, Таджикский технический университет, Таджикский государственный коммерческий университет и др. [15, с. 91].

Еще одним важным аспектом реформирования национальной образовательной системы является совершенствование ее институционального фундамента. С этой целью

были сформированы ряд государственных структур, занимающихся вопросами методического обеспечения, тестирования, развития информационно-коммуникационных технологий, лицензирования и аккредитации, а также другими важнейшими вопросами системы образования.

Создание в 2015 году при президенте Республики Таджикистан Высшей аттестационной комиссии (ВАК) придало национальной системе высшего профессионального образования характер целостной и завершенной.

Названные выше мероприятия позволили значительно повысить престиж высшего образования в республике. Значительно выросло количество желающих получить диплом о высшем образовании на коммерческой основе, стать магистром либо получить второе высшее образование.

Как свидетельствует статистика Министерства образования, с 2008 по 2016 года количество желающих обучаться в высших учебных заведениях Таджикистана на коммерческой основе выросло с 47 до 64%.

Факт того, что количество учащихся, проходящих подготовку на коммерческой основе, превысило количество «бюджетников», свидетельствует о все более активном переходе системы профессионального образования на рыночные принципы. В результате этих процессов возникла конкурентная борьба между учебными заведениями за учащихся, что, в свою очередь, явилось мощным стимулом для обновления методической и материально-технической базы, активизировало деятельность по научному анализу рынка труда, привело к расширению специальностей, которыми могут овладеть будущие молодые специалисты в таджикских вузах, повысился качественный уровень образовательного процесса. Коммерциализация учебного процесса позволило значительно улучшить материальное положение учебных заведений, активизировало стремление преподавателей и профессорского состава к улучшению своей работы с целью повышения общего качественного уровня подготовки будущих специалистов в своем учебном заведении [16, с. 178].

Наряду с положительными тенденциями следует отметить проблемные моменты, одним из которых является ярко выраженная диспропорция между учащимися, получающими гуманитарные и естественнонаучные специальности и будущими строителями и инженерами. Так, на долю последнюю приходится всего лишь около 17% от общего числа студентов.

Помимо этого, современный рынок труда не в состоянии предоставить большинству выпускников таджикских вузов рабочие места, которые бы соответствовали уровню их квалификации. Это приводит к девальвации высшего образования, отсутствие спроса отрицательно сказывается на качестве учебного процесса, а эффективность потраченных на получение образования ресурсов оказывается крайне низкой.

В результате анализа развития национальной системы высшего профессионального образования за годы государственной независимости Таджикистана мы выявили необходимость сконцентрировать особое внимание на вопросах подготовки квалифицированных кадров инженерно-технического профиля для отечественной промышленности, что считаем крайне важным для обеспечения потребностей промышленных отраслей национальной экономики в национальных кадрах [1, с. 51].

Для того, чтобы обеспечить национальную промышленность квалифицированными таджикскими кадрами, Правительство республики предприняло ряд важных мер, направленных на увеличение количества вузов, занимающихся подготовкой будущих инженеров и техников. Среди достижений можно назвать организацию энергетического института в Курган-Тюбе, Кулябского филиала Таджикского технологического университета, двух филиалов московских учебных заведений, Горно-металлургического института и Технического Университета.

На сегодняшний день в Таджикистане успешно работают 9 вузов, подготавливающих квалифицированных инженеров, что превышает показатель 1991 года в

четыре с половиной раза. Каждый год из стен этих учебных заведений выходят более 5000 молодых специалистов инженерно-технических специальностей. Доля выпускников таджикских вузов, освоивших инженерно-технические профессии, выросла почти вдвое и составила 17%, что следует отметить, как серьезное достижение в деле обеспечения промышленных отраслей Таджикистана национальными квалифицированными кадрами.

Констатирую позитивные тенденции в подготовке квалифицированных национальных кадров инженерно-технической направленности, следует признать, что уровень материально-технического обеспечения, квалификация преподавателей и профессорского состава многих высших учебных заведений не отвечают современным требованиям, предъявляемым к уровню подготовки инженерно-технического персонала промышленных предприятий.

Также серьезной является проблема подготовки кадров, способных работать по новейшим технологиям с применением инновационного оборудования ввиду отсутствия как производственной базы, так и подготовленных соответствующим образом преподавателей.

Необходимость развития у будущих инженерных работников межкультурной компетенции в рамках профессиональной подготовки в техническом вузе обусловлено стратегическим направлением развития Таджикистана на глубокую интеграцию в мировую экономику и мировое образовательное пространство, что предполагает тесное взаимодействие между специалистами из разных стран, в свете чего роль качественной подготовки отечественных инженерных кадров многократно возрастает.

В современных условиях растет востребованность не только в специалистах, хорошо владеющих чисто профессиональными знаниями и навыками, но и обладающими коммуникационными компетенциями, способными свободно общаться с зарубежными коллегами, владеющими навыками публичных выступлений на семинарах и конференциях, способными писать доклады и статьи на научно-технические темы, анализировать зарубежные издания научно-технической направленности [13, с. 215].

Актуальность воспитания у будущих инженеров межкультурных компетенций вызвана, в том числе, расширением международных контактов университетов Таджикистана, в рамках которых реализуется многие программы по международному сотрудничеству, обмену студентами и преподавателями и т.д. Другими словами, межкультурная компетенция в современных условиях глобализации становится существенным фактором, повышающим конкурентоспособность специалиста.

Расширение международных контактов требует от современного инженера умения общаться и сотрудничать с людьми, представляющими другие культуры. Знание иностранного языка все в большей степени становится необходимым компонентом профессиональной подготовки инженерно-технических работников. При этом широчайшие возможности, которые открываются перед студентами и молодыми специалистами, владеющими иностранными языками, являются сильнейшим стимулом для учащейся молодежи со всей серьезностью подходить к изучению иностранных языков. Изучение иностранных языков и межкультурная компетенция тесно связаны между собой, необходимость и развития межкультурной компетенции делает необходимым поиск новых форм и технологий изучения иностранных языков, которые бы отвечали современным требованиям.

Дополняя вышесказанное, следует подчеркнуть, что формирование межкультурной компетенции будущего специалиста отнюдь не означает какого-либо ослабления его собственной культурной самоидентификации, отказ от традиций и обычаев своего народа, а предполагает открытость и толерантность по отношению к другим культурам, умение их понять и принять.

Литература:

1. Авакова, О.В. Интенсивное обучение студентов технического вуза профессиональной терминологии / О.В. Авакова // Филология: научные исследования. – 2021. – № 2. – С. 51-60.
2. Атаян А.М. Дидактические основы формирования информационной культуры личности в условиях информатизации общества: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / А. М. Атаян.- Владикавказ. 2001г.- 18с.
3. Афремов Л.Л. Единая образовательная информационная среда – основа модернизации системы образования//Проблемы современного образования. Информационные технологии в средней школе: Сборник материалов Конф. 3-й Всероссийской конференции (г. Владивосток 5-6 ноября 2002 г.) - Владивосток, 2002г. - С.5-9.
4. Ахмадзода Б.С. // Вестник Академии Образования Таджикистана Серия Общетеоретические проблемы педагогики №1 (50), 2024. – Душанбе: Академия образования Таджикистана, 2024. – С.175-180, ISSN 2222-9890.
5. Ахмадзода Б.С., // Вестник Таджикского национального Университета. Серия Педагогические науки - №6 2024. Душанбе: Таджикский национальный Университет, 2024. – С. 250-256, ISSN 2074-1847
6. Ахмедова Б.С. Методҳои интерактивии омӯзиши забони англисӣ донишҷӯёни ихтисосҳои ғайризабонӣ. / Б.С. Ахмедова, Л.А. Сафолова, М.М. Якубова, //- Маводҳои II Конферентсияи илмӣ – назариявии донишҷӯён, магистрон ва аспирантон «Таджикская наука-ведущий фактор развития общества» маводҳои кон. ДТТ. Душанбе: ДТТ ба номи акад. М.С. Осимӣ, соли 2018с.
7. Ахмедова Б.С. Нақши технологияҳои интернетӣ дар омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои таълимии ғайризабонӣ. / Б.С. Ахмедова // - Маҷмӯаи мақолаҳои конфронси илмиву назариявии ҳаёати профессорону устодон ва аспирантони Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. №3-4 с.2017, 9-12с.
8. Дилшоди, Ш. Применение облачной технологии в системе кредитного обучения вузов Республики Таджикистан / Ш. Дилшоди // Студенческий вестник. – 2020. – № 14-4(112). – С. 81-82.
9. Каримова Л.А. Проектная деятельность в обучении иностранному языку как фактор развития творческих способностей студентов\ Л.А. Каримова\ Педагогические проблемы высшей школы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, 2-ноября 2007г. – Димитровград: филиал УлГУ, 2007- с.31-35
10. Комилов Ф.С. Контент стандарта и учебной программы предмета Информационных технологий (на тадж. языке). //Научно-теоретический журнал «Паём» №15. - Душанбе: ИПС, 2006г. - С. 48-53.
11. Мирзорахимов, Н.Т. Вуз как важный элемент инновационного развития экономики Республики Таджикистан / Н.Т. Мирзорахимов // Проблемы внедрения результатов научных исследований и пути их решения: сборник статей Международной научно-практической конференции, Тюмень, 07 сентября 2020 года. – Уфа: Общество с ограниченной ответственностью "ОМЕГА САЙНС", 2020. – С. 35-38.
12. Прохорова, А.А. Мультилингвальное обучение студентов технического вуза: рациональные аргументы / А.А. Прохорова, К. Э. Безукладников // Язык и культура. – 2020. – № 52. – С. 215-231.
13. Сангинов, Н.С. Современные тенденции в инновационной деятельности вузов Республики Таджикистан / Н.С. Сангинов, З.Х. Кадырова, З.Х. Ибодова // Российский экономический интернет-журнал. – 2018. – № 1. – С. 34.
14. Сафаров, З.А. Развитие интеллектуального потенциала в вузах Республики Таджикистан / З.А. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 7. – С. 91-96.

15. Севостьянова, О.М. Развитие пространственного мышления студентов в техническом вузе / О.М. Севостьянова // Становление и развитие новой парадигмы инновационной науки в условиях современного общества: сборник статей Международной научно-практической конференции, Саратов, 29 апреля 2018 года. – Саратов: Общество с ограниченной ответственностью "ОМЕГА САЙНС", 2018. – С. 178-180.

16. Шарипов Ф. Интегрированное обучение: проблемы, поиски, размышления. В 2-х частях. Душанбе: изд. Маориф, 1999, 2000.

17. Шайбакова Л.Ф. Теоретические основы повышения качества высшего образования в республике Таджикистан / Л.Ф. Шайбакова, А. Джураева// Известия Уральского государственного экономического университета. - 2009. - Т. 25. - № 3. - С.200.

18. Шоев Н.Н. Педагогические доминанты воспитательно-образовательных технологий в системе высшего образования. Душанбе: Ирфон, 2004. - 304 с.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье автор выявил необходимость сконцентрировать особое внимание на вопросах подготовки квалифицированных кадров инженерно-технического профиля для отечественной промышленности, которые считается крайне важным для обеспечения потребностей промышленных отраслей национальной экономики в национальных кадрах. Наряду с положительными тенденциями отмечено проблемные моменты, одним из которых является ярко выраженная диспропорция между учащимися, получающими гуманитарные и естественнонаучные специальности и будущими строителями и инженерами.

Автор также отмечает что, помимо этого, современный рынок труда не в состоянии предоставить большинству выпускников таджикских вузов рабочие места, которые бы соответствовали уровню их квалификации. Это приводит к девальвации высшего образования, отсутствие спроса отрицательно сказывается на качестве учебного процесса, а эффективность потраченных на получение образования ресурсов оказывается крайне низкой. Для этого нужно расширение международных контактов которое, требует от современного инженера умения общаться и сотрудничать с людьми, представляющими другие культуры. Знание иностранного языка все в большей степени становится необходимым компонентом профессиональной подготовки инженерно-технических работников.

Ключевые слова: проект, навыки, умение, функция, профессия, энтузиазм, интерес, классика, успех.

ТАШАККУЛИ СИСТЕМАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф зарурати диққати махсусро ба масъалаҳои тайёр кардани кадрҳои баландхатисоси инженер-техникии саноати ватаниро, ки барои қонеъ гардондани талаботи соҳаҳои саноати ҳоҷагии халқ ба кадрҳои миллӣ ниҳоят муҳим мешуморад, муайян кардааст. Дар баробари тамоюлҳои мусбат масъалаҳои мушкиле низ қайд карда шуданд, ки яке аз онҳо номутаносибии ошқори байни донишҷӯёни дар риштаҳои гуманитарӣ ва табиатшиносӣ гирифташуда ва бинокорону муҳандисони оянда мебошад.

Вай ҳамчунин зикр кардааст, ки илова бар ин, бозори меҳнати муосир имкон надорад, ки аксари хатмкунандагони макотиби олии Тоҷикистонро бо ҷойи қоре, ки ба сатҳи таҳассуси онҳо мувофиқ бошад, таъмин намояд. Ин боиси беқурбшавии таҳсилоти олии мегардад, набудани талабот ба сифати раванди таълим таъсири манфӣ мерасонад ва самаранокии захираҳои барои таълим сарфшуда ниҳоят паст мегардад. Ин тавсеаи робитаҳои байналмилалиро тақозо мекунад, ки аз муҳандиси муосир қодир ба муошират ва ҳамкорӣ бо одамони дигар фарҳангхост. Донишҷӯёни забони хоричӣ торафт бештар ҷузъи зарурии тайёрии касбии коркунони инженер-техникии мегардад.

Калидвожаҳо: лоиха, малака, маҳорат, функсия, машғулият, шавқ, рағбат, классикӣ, муваффақ.

FORMATION OF THE SYSTEM OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the author identified the need to focus special attention on the issues of training qualified engineering and technical personnel for the domestic industry, which is considered extremely important to meet the needs of the industrial sectors of the national economy for national personnel. Along with positive trends, problematic issues were noted, one of which is a pronounced disproportion between students receiving humanitarian and natural science specialties and future builders and engineers.

He also noted that, in addition, the modern labor market is unable to provide most graduates of Tajik universities with jobs that would correspond to their level of qualification. This leads to the devaluation of higher education, the lack of demand negatively affects the quality of the educational process, and the efficiency of resources spent on obtaining education is extremely low. This requires expanding international contacts, which requires a modern engineer to be able to communicate and cooperate with people representing other cultures. Knowledge of a foreign language is increasingly becoming a necessary component of the professional training of engineering and technical workers

Key words: project, skills, acquires, function, occupation, enthusiasm, interest, classics, success.

Сведения об авторе: Ахмадзода Бунафша Саймузафар, кандидат педагогических наук, доцент, проректор по воспитательной части Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими. Душанбе, проспект Рачабовых 10, **E-mail:** ttu@ttu.tj Тел: (992) 985053454, email- abunafsha@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахмадзода Бунафша Саймузафар, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, муовини ректор оид ба тарбияи Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо 10, **E-mail:** ttu@ttu.tj Тел: (992) 985053454, email- abunafsha@mail.ru

Information about the author: Akhmadzoda Bunafsha Saimuzafar, candidate of pedagogical sciences, associate professor, vice-rector for educational affairs of the Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi. Dushanbe, Rachabov Avenue 10, E-mail: ttu@ttu.tj Tel: (992) 985053454, email- abunafsha@mail.ru

ТДУ: 37.0+502 (075.8)

М-93

ТАСНИФИ ЧАНБАҲОИ ПЕДАГОГИЮ ДИДАКТИКИИ ШУУР ВА ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ

Мухторзода М.М., н.и.п., дотсент, Чалилова М., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Шуури экологӣ - ин дарки зарурати ҳифзи табиат ва дарку эҳсос кардани оқибатҳои муносибати беэҳтиётна мебошад. Илова бар он, шуури экологӣ ин дарк ва огоҳӣ аст, ки ҳар як шахс барои нигоҳ доштани намудҳои алоҳидаи ҳайвоноту наботот ва ҳаёт дар рӯи замин масъул аст, бояд ҷавобгӯ бошад.

Масъалаи алоқамандии инсон бо табиат, масъалаи нав нест, он дар ҳамаи давру замон боиси омӯзишу таҳқиқоти олимону муҳаққиқон буд, ҳаст ва боқӣ мемонад. Дар айни замон, масъалаи экологии алоқамандии инсону табиат, инчунин, таъсири ҷомеаи умумибашарӣ ба муҳити беруна, яке аз масъалаҳои муҳиму ташвишвар маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, сайёраро фақат дар натиҷаи фаъолияти яқҷояи ҷомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла, такмил ва дарку эҳсоси васеи қонуни табиат, баҳисобгирию алоқамандии зиёд дар ҷамоаҳои табиӣ,

дарку эҳсоси он, ки инсон як қисми табиат мебошад, аз садамаю мушкилот ва нуқсону бухронҳои экологӣ наҷот додан имконпазир маҳсуб меёбад.

Таъмину дастрасии чунин алоқамандии инсон бо табиат бо ақидаи муаллиф фақат дар мавриди дар ҳар як шахс ташаккул ёфтани дараҷаи баланди фарҳанги экологию ахлоқӣ, шууру ахлоқи экологӣ, ки аз овони кӯдакӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти давом мекунад, вобаста мебошад.

Дар шароити руҳ додани садама, мушкилот ва бухронҳои экологӣ нақш ва мақоми таълиму тарбияи экологӣ дар тамоми синусол ва касбу ихтисосҳои гуногун аҳаммияти муҳим дорад. Асосҳои илмӣ ҳифзи табиат дорои доираю ҷанбаҳои гуногуни силсилаи фанҳои табиатшиносӣ ва гуманитарно чомеашиносӣ, аз ҷумла, экология мебошад, ки дар навбати худ ба дигар фанҳои биологӣ ва географӣ алоқаи зич дорад.

Экология ҳамчун фанҳои умумибологӣ дар солҳои 60-уми асри ХХ ба масъалаи умумӣ мубаддал гардид. Дар солҳои 70-уми асри ХХ ҷанбаҳои экологиякунонии силсилаи фанҳои умумибологӣ босуръат рушд ва инкишоф ёфт. Масъалаи экологӣ дар замони муосир ва гузариши чомеа ба иқтисодиёти бозоргонӣ, боиси ба амал омадани бухронҳои ахлоқӣ гардид, зеро экология ва ахлоқ бо якдигар алоқаманд мебошанд. Аз ин рӯ, масъалаи экологияро бояд дар алоқамандӣ бо тарбияи ахлоқӣ мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор додан лозим аст.

Фарҳанг ҳислатҳои нафси инсон буда, аз зебӣ ва хушмуомилагӣ, меҳрубонӣ, одоби нек, муҳаббат ва донишҳо ҷудонашаванда мебошад. Дар бораи ташаккули инкишофи шахсият он гоҳ сухан рондан мумкин аст, ки агар шахс дорои: фарҳанги ҷисмонӣ, фарҳанги ғизоистеъмолкунӣ, фарҳанги муошират, фарҳанги ҳамдигарфаҳмӣ ва фарҳанги экологӣ бошад. Маврид ба ёдоварист, ки фарҳанги экологӣ, яке аз нишондиҳандаҳои фарҳанги чомеа ба ҳисоб рафта, ҳамчун марҳилаи рушди фарҳанги умумибашарие мебошад, ки бо дарки умумии аҳаммияти масъалаҳои экологӣ дар ҳаёти чомеа тавсиф меёбад. Асри ХХI нисбат ба инсон ва фарҳанги он талаботи навро пешниҳод менамояд ва агар одамон хоҳанд, ки ба таври осоишта ҳаёт ба сар баранд, бояд мувофиқи талаби замон бозсозӣ шаванд.

Дар луғати фалсафӣ мафҳуми «фарҳанг» ҳамчун маҷмуи арзишҳои моддӣ ва маънавие шарҳ дода шудааст, ки аз ҷониби инсон дар раванди амалияи ҷамъиятию таърихӣ офарида шуда, зинаи таърихан ноилшударо дар рушди чомеа тасниф мекунад.

Дар Рими қадим истилоҳи «фарҳанг» кишт, коркард, нигоҳубин ва пеш аз ҳама заминро ифода мекард. Аз ин рӯ, фарҳанг кишти майдон, ободонӣ кабудизоркунӣ, бунёди боғҳои фарҳангӣ-фароғатӣ, парваришу нигоҳубини растаниҳо ва ҳайвонот, инчунин, тамоми фаъолияти марбут ба деҳқонии кишоварзӣ мебошад.

Чомеаи ҷаҳонӣ бе дониш, маҳорату малака, тафаккур, фарҳанг ва маърифату шуури экологӣ рушду инкишоф ёфта наметавонад. Барои ҳамин шуури экологӣ бояд дар ҳамаи ҷанбаҳои илмӣ, назариявӣ, педагогӣ, психологӣ, техникаю риёзӣ ва кишоварзӣ омӯхтаю таҳқиқ ва тағйир дода шавад, ки онҳо боиси ҳастии инсоният ва пешгирии вазъу ҳолати тандурустӣ ва аз марг наҷот додани онҳо мегарданд.

Мақсади асосии шуури экологӣ бо ақидаи олимону муҳаққиқони ватанӣ: Ибодов М.О. [7], Эргашев А. [15], Давлатов А. [4], Забиоров Р. [5], Холназаров С. [14], Мирзоев С.С. [8] дарку эҳсоси амалии чомеа, яъне доништану омӯзиши тартибу низоми экологӣ, тарзи рафтору муносибат ва дараҷаи баланди маърифату фарҳанги экологӣ равона карда мешавад.

Фарҳанги экологӣ бо ақидаи олимони: Ибодов М.О. [7] ва Мирзоев С.С. [8] маҷмуи дараҷаҳои муайяни сифатӣ, яъне муносибатҳои моддӣю техникаи одамон бо табиат мебошад. Ҷараён ва ташаккули фарҳанги экологӣ бо ақидаи С. Холназаров [14], яке аз омилҳои рушду инкишофи фаъолияти маънавии инсон буда, дар мадди аввал ба пешгирии бухрони экологӣ ва минбаъд таъмини муносибати мутавозӣ ва ҳамоҳангкунии чомеа ва табиат маҳсуб меёбад.

Ҷараёни ташаккули фарҳанги экологӣ аз чунин ҷанбаҳо иборат мебошад:

1. Бо таври васеъ фаҳмонидани сабабҳои оқибатҳои таназзули организмҳои зинда аз таъсири ифлосшавии муҳити беруна;

2. Дарёфт, омӯзиш ва таҳқиқи роҳи усулҳои экологӣ оиди ташкили иқтисод ва дигар ҷанбаҳои ҳаёт ва фаъолияти ҷомеа;

3. Ташаккули шуури экологӣ;

Фарҳанги экологӣ бо ақидаи муҳаққиқ, файласуф ва табиатшинос М.О. Ибодов аз мақсадҳои олии ва арзишноқ, меъёри рафтор, масъулияти экологӣ, ҳисси «Фарди сайёра» ва ғайраҳо иборат мебошад.

Фарҳанг дар маҷмӯъ ҳамчун «таълимот, қиёфа, симо, тимсол, тасвири ҳаёт» -и инсон ва ҷомеа мебошад. Ҳолат ё мақому вазъияти фарҳанг яке аз ҷузъҳои муҳимтарин ва нишондиҳандаи дараҷаи инкишофи тамаддун ё маданияти инсоният маҳсуб меёбад (М.О. Ибодов 1995). Дар айни замон, дар заминаи таҳқиқоти Ибодов М.О. [7], Мирзоев С.С. [8] ҷомеаи муосир бо интиҳоби ҳаллу фасли чунин масъалаҳо рӯ ба рӯ шудааст, аз ҷумла:

- ҳифзу нигоҳдории шаклҳои гуногуни таъсири инсон бо табиат;

- ҳифзи биосфера ва тағйир додани фаъолнокии аҳли ҷомеа, тавассути ташаккули шуури экологӣ;

- азнавсозии дараҷаи ҷаҳонбинии инсоният, шикасти арзишҳо аз нигоҳи моддӣ ва тамаддуни фарҳанги экологӣ;

Мазмуни фарҳанги экологӣ бо ақидаи Вирюков Д.А. [3] ҳамчун инкишофи ягонаи экологӣ маҳсуб меёбад.

Шуури экологӣ фаҳмиш дар бораи ҳифзи табиат ва муносибати дилсӯзона ва оқилона ба он мебошад. Ба ғайр аз ин шуури экологӣ ин дарку эҳсоси ҳар як шахс ва масъулияти он ба ҳифзи инсоният, олами наботот (флора), олами ҳайвонот (фауна) ва дар маҷмӯъ ҳаёт дар рӯи замин мебошад.

Шуур ин ягонагии ҳамаи ҳолат ё ҷараёнҳои психологӣ (равонӣ) ва ҳосияти одам ҳамчун шахсият мебошад. Шуур ин ҷараёни ниҳоят мураккаби фаъоли инъикос, эҳсоси азхудкунии маънавии ҳақиқати воқеъ мебошад. Муҳаққиқ М.О. Ибодов чунин навиштааст: «Шуур яке аз шаклҳои ягонаи дарк кардан ё фаҳмидан (воқиф шудан) ва тасаввурот ё ҳиссиёти одам ва муносибат ба он ҷузъҳои, ки ӯ дарк мекунад, мебошад» [7].

Шуури одам иборат аз маҷмуи донишҳо доир ба олами ихотакардаи мо мебошад. Ба сохтори шуур, ҳамин тавр ҷараёнҳои муҳими маърифатӣ дохил мешаванд, ки ба воситаи он инсон бо таври доимӣ дониши худро бо ғани мегардонад. Ба қатори чунин ҷараёнҳои маърифатӣ: эҳсосот, идрок, хотира, ҳаёлот ва тафаккур дохил мешаванд.

1. Бо ақидаи муҳаққиқон: М.О. Ибодов [7] ва С.С. Мирзоев [8] бо ёрии эҳсосот ва идрок дар натиҷаи таъсири бевоситаи ангазандаҳо ба майнаи сар дар шуур ҳис ё дарки тасвир ё расм (сурат, лавҳа) - и олам ҷамъ карда мешавад.

Хотира имконияти шуурбарқароркунии образҳои гузаштаре таъмин мекунад. Ҳаёлот образи амсилае, ки объекти истифодаи мавҷуд набударо бунёд мекунад. Тафаккур бошад, масъалаҳоро бо роҳи ҷамъбастукунии донишҳо таъмин мекунад.

2. Шуур бо таври амиқу возеҳ мустақкам шудани объекту субъектҳои гуногун, яъне ба «ман»- и одам ва «мани ман не» дохил мешавад (М.О. Ибодов). Одам ягона мавҷудоти зиндаест, ки қобилияти худдарккунӣ дорад (дар қиёс бо ҳайвонҳо), барои таҳқиқи худ фаъолияти равониро (психологиро) истифода мебарад (М.О. Ибодов).

3. Шуур фаъолияти мақсадноки одамро таъмин мекунад. Вазифаи шуур ин тартибу банизомдарорӣ, ташаккули баёну мақсади фаъолиятро таъмин мекунад, яъне амали онро ҷамъ ва баркашида, қарорҳои иродавӣ қабул карда, рафти иҷроиши таъсиротро ба ҳисоб гирифта, ба онҳо ислоҳоти заруриро таҳия ва таҳлил менамояд.

Фаҳмиши шуур дар мундариҷа ва сохторҳои фанҳои психология (равоншиносӣ), психотерия (бемориҳои руҳиро меомӯзаду ташхис менамояд), физиологияи одам (функсияи узвҳоро меомӯзад) ва дигар фанҳои истифода бурда мешавад. Одаме, ки дар он шуури амиқ нигоҳ дошта мешавад, дар заминаи мавҷудияти донишҳо, тақроран ва ё боз ахбороти ба майнаи сар воридшударо таҳлил, муоина ва ташхис менамояд (С.С. Мирзоев).

Муҳаққиқ ва файласуф М.О. Ибодов шуурро чунин тасниф намудааст: «Шуур ҳамчун маводи ояндаи ҷомеавӣ фақат ба одам хос мебошад, ҳайвонҳо шуур надоранд, шуур

дар фаҳмиши васеи фалсафӣ- ин шакли олий ва хусусии фаъолона инъикоскунандаи ҳақиқати воқеӣ аз тарафи одам, яъне ихота қардани он чараёнхою амалҳои худ, фикру ақидаҳо, муносибати худ бо олами беруна, бунёду таъмини бошуури амалу таъсири ифодашаванда, таъсир ва мушоҳидаи натиҷаи онҳо мебошад» [7].

Дар маҷмӯъ бо ақидаи М.О. Ибодов [7] ва С.С. Мирзоев [8] шуур сохтори мураккаб дошта, сохти ташкилӣ-фатҳи он ва ҳамаи ҷузъҳои ин сохтор ягонагии яқлухтро ташкил мекунад. Ҷузъҳои сохтори шуур иборат аз эҳсосот, идрок, тасаввурот ё ҳаёл ва тафаккур мебошад, ки ҳамаи шаклҳои дарккунандаи шуур бо ҳамдигар алоқаи зич дошта, аз ҳамаи арафаҳои ҳаёт бо водоркунӣ майлу хоҳиш, шавқу завқ ва рағбату ҳаваси одами бошуур низ алоқаманд мебошад.

Тибқи таълифоти олимону муҳаққиқони болозикр одамон дар амалу фаъолияти худ аз ибтидо тавассути талабот, амал, шавқу завқ мақсадҳои муайянро мегузоранд, яъне он бо таври бошууруна амалу фаъолият мекунад. Ҳангоме мегӯяд, ки «одам ин ва ё он рафтор ё кирдорро бешууруна содир қардаст, ҳатто ҷиноятро низ»- ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ӯ чунин амалро чашмдошту интизор набуд. Рафторҳои ҷиноятӣ ҳамон вақт бошууруна ҳисобида мешаванд, ки одам барои содири ин қабил рафтору кирдорҳои бад ё ҷиноятӣ бошууруна амал мекунад.

Мақсаднокӣ дилу қони шуур буда, бо таври воқеӣ одам онро дар ҳаёли худ иҷро мекунад. Ядрои шуур дониш мебошад. Эҳсосот бо идроку ҳаёлот ё тасаввурот дараҷаи шуури ҳиссиётӣ мебошад. Тафаккури мантиқӣ бошад, баландтарини шуур, инчунин, яке аз шаклҳои ирода ва эҳсосот мебошад.

Дар таҳқиқоти классикии худ Сеченов И.М. [11], Павлов И.П. [10], Введенский И.Е. [2], Ухтомский А.А. [13] ва давомдиҳандаи таълимоти онҳо табиат рефлектории руҳро омӯхта қайд намудаанд, ки шуур ҳамчун сохтори фаъоли фаъолият буда, бо таъсири омилҳои муҳити беруна ба амал меояд.

Объекти таҳқиқоти шуур одам ё ҷаҳони моддӣ, фарҳанги маданӣ ва ҳуди одам, аммо субъекти шуур одам, шахсият ва узв, яъне майнаи сари одам мебошад. Ташаккули шуури одам ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бо ҳаёту фаъолияти фарди махсуси истифодабарандаи талабот, вазифа, рафтору интизом ва идоракунандаю банизомдароваранда, вобаста мебошад.

Бо ақидаи муҳаққиқон: М.О. Ибодов [7] ва С.С. Мирзоев [8] кӯдак бо миқдори зиёди аломату нишонаҳои қобилияти истеъдоди анатомӣ, физиологӣ ва ирсӣ таваллуд мешавад, ки дорои маводи таҳаввулотӣ (эволютсия) тулонии биологӣ мебошад, ки дар «рамзҳо» поягузории ирсӣю меросӣ тарҳрезӣ шудаанд. Аммо ҳуди қобилияти истеъдод худ ба худ боиси бавучудоии қобилияти мураккаби психикӣ (равонӣ, руҳӣ) намегарданд. Ирсияти биологӣ боиси ташаккули қобилияти истеъдоди фикркунии кӯдакон чун қалонсолон, яъне ҳамчун фикркунии одам мегардад. Аммо ин қабил истеъдодҳо бо таври худ ба худ рӯйдихӣ дар чараёни инкишофи инфиродии одам ба амал намеоянд, яъне онҳо ташаккул меёбанд.

Дараҷаи оддитарини шуур дар синусоли томақтабӣ, асосан дар чараёни фаъолияти бозихо ва муносибату муошират бо қалонсолон ташаккул меёбад. Дар синусоли мактабӣ, шуур дар заминаи фаъолияти таълимӣ, ҷамъиятӣю меҳнатӣ бо талаботи ҳаёт, коллектив ва ҷомеа инкишофу ташаккул меёбад.

Роҷеъ ба ин, ба ташаккули шуури хонандагон, оила, мутолиаи адабиёт, радио (садо), телевизион (симо), филм ва тамошои барномаҳои бадеӣ, театрҳои халқӣ ва амсоли инҳо низ таъсири мусбӣ мерасонанд. Ташаккули шуур ва ҳудогоҳӣ муттасилан ба мундариҷаи фарҳанги инсонӣ, меъёрҳои рафтор, тафаккур ва риояи забон вобаста мебошад.

Бо ақидаи Зверев И.Д. [6], Трайтак Д.И. [12], Бабанский К.Ю. [1] чараёни инкишофи кӯдак фақат дар чараёни таълиму тарбия ба амал омада, шуури он низ ташаккул меёбад. Аввалан шуур дар кӯдакон сохти содда дошта, фақат омилҳои муҳити беруниро дарк ё инъикос қарда, алоқаҳо ва муносибати рӯякӣ бо предметҳо (чизҳо) дорад.

Минбаъд сохти шуур мураккаб гардида, боиси бавучудоии чараёнҳои маърифатӣ, тафриқашавӣ ва ташаккулу такмилёбии сохтори мураккаб, яъне инъикоси ашъҳои олам

мегардад. Инкишоф ва ташаккули шуур боиси тафриқашавии босуръат ва якҷоякунии фаъолияти психологӣ ва билохир ташаккули нисбатан чараёнҳои мураккаб, яъне эҳсосот, идрок, тасаввурот, тафаккур, ҷанбаи эмотсионалӣ- идроку хотира, талабот, шавку завқ ва миқдори тасаввурот, мафҳуму фаҳмишҳо оид ба муҳити атроф ва худ мегардад.

Аз ҷамъбасти натиҷаҳои дар боло зикргардидаи олимону муҳаққиқон: М.О. Ибодов [7] ва С.С. Мирзоев [8] маълум мегардад, ки шуур шакли дараҷаи олии якҷояи психика, натиҷаи шароитҳои ҷамъиятӣ-таърихӣ ташаккули одам дар заминаи фаъолияти меҳнатӣ дар натиҷаи муносибату муоширати доимӣ (ба воситаи забон) бо дигар одамон мебошад. Кӯдаки таваллудшуда шуур надорад, аммо дорои хусусиятҳои инфиродии психикӣ мебошад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи муносибату муошират бо дигар одамон (аҳли оила, мураббияҳо, муҳити ихотакарда ва ғайраҳо) психикаи кӯдак инкишоф ёфта, боиси ташаккули шуур мегардад. Ба ташаккули шуур ҷамъият таъсири ниҳоят муҳим мерасонад. Фарҳанги экологӣ бо таври узвӣ дар маҷмуъ ба шахсияти инсон, аз ҷумла, тарафу сифатҳои гуногуни он алоқаманд мебошад. Масалан, фарҳанги сиёсӣ боиси таъмини мувозинати экологӣ дар фаъолияти кишоварзии одамон ва ҳолати табиат мегардад. Фарҳанги зебопарастӣ (эстетикӣ) боиси ба вучуд овардани шароитҳои эмотсионалии дарку эҳсоси зебоиҳо ва мавзунӣ дар табиат- фарҳанги ахлоқӣ, ҷанбаҳои ташаккули муносибатҳои фарҳангии шахсиятро бо табиат таъмин менамояд. Таъсири ҳамаи ин намуд ё шаклҳои фарҳангӣ, боиси ташаккули фарҳанги экологӣ ва нигоҳдории сохт ё системаи «ҷомеа-табиат-инсон» мегардад.

Дар тафсилоти худ муҳаққиқ М.О. Ибодов чунин иброз намудааст: «Аз ҳама муҳим дар чараёни экологиякунонии ахлоқ ин бо таври мунтазаму пай дар пай сохтори мураккаби шуур мебошад. Дар ин ҳолат яке аз лаҳзаҳои муҳим тарбияи ахлоқию таълимӣ ва тарбиявӣ дар оила, муассисаҳои томақтабӣ, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумию олии касбӣ маҳсуб меёбад. Меъёри муносибатҳои ахлоқӣ бо табиат ҳамчун талаботи дохилӣ дар ҳалли масъалаҳои экологӣ нақши муҳимро мебозад» [7].

Адабиёт:

1. Бабанский Ю.К. Рациональная организация учебной деятельности - М.: Знание, 1981. - 96 с.
2. Введенский Н.Е. Физиология олии асаб. 1984-с.320.
3. Вирюков Д.А. Экологическая физиология нервной деятельности. М., Медгиз, 1960.
4. Давлатов А.- Асосҳои экология. Душанбе, «Матбуот» 2005.421с.
5. Забиров Р. Биосфера. Душанбе. «Эр-граф». 2013. 94с.
6. Зверев И.Д. Экология в школьном обучении: Новый аспект образования.– М.: Знание, 1980. – 96 с.
7. Ибодов М.О. Фарҳанг ё тамаддуни экологӣ. Кӯлоб, «Сада»-1995.
8. Мирзоев С.С. Тавсифи ҷанбаҳои педагогии маърифати экологӣ. Рӯзн. «Омӯзгор», 2023.
9. Пономарёва И.Н. Экологияи умумӣ.М.-2001.
10. Павлов И.П. Полн. собр. соч. Т.2. КН.2, -М-Л изд-во АПН СССР. 1951.-с.24.
11. Сеченов И.М. Физиология высшей нервной деятельности. М.1959.
12. Трайтак Д.И. Методика обучения биологии.М.-2001.
13. Ухтомский А.А. Собр. соч. Изд-во ЛГУ, Т.1-5
14. Холназаров С. Педагогическая система профессиональной экологической подготовки будущих учителей химии и биологии. «Дониш», 2011.
15. Эргашев А. Экологияи умумӣ. Душанбе, 2012.-180с

ТАСНИФИ ҶАНБАҲОИ ПЕДАГОГИЮ ДИДАКТИКИ ШУУР ВА ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ

Муаллифон бо истифода аз сарчашмаҳои илмӣ, назариявӣ амалӣ оид ба масъалаи боҳамалоқамандии инсон бо табиат, дарку эҳсос қардани оқибатҳои муносибати

безхитёрона, таъсири ҷомеаи умумибашарӣ ба муҳити беруна, пешгирии вазъу ҳолати тандурустӣ, ҷузъҳои сохтори шуур ва фарҳанги экологӣ, ташаккули фарҳанги экологӣ ва амсоли онҳоро коркарду корбаст намудаанд.

Қобили қайд аст, ки дар натиҷаи муносибату муошират бо дигар одамон (аҳли оила, мураббияҳо, муҳити ихотакарда ва ғайраҳо) психикаи кӯдак инкишоф ёфта, боиси ташаккули шуур ва фарҳанги экологӣ мегардад. Дар шароити руҳ додани садамаҳо, мушкилот ва бӯхронҳои экологӣ нақш ва мақоми таълиму тарбияи экологӣ дар тамоми синусол ва касбу ихтисосҳои гуногун аҳаммияти муҳим дорад.

Маврид ба ёдоварист, ки ба ташаккули шуур ва фарҳанги экологии хонандагон, оила, мутолиаи адабиёт, тамошои филм, театрҳои халқӣ ва амсоли инҳо таъсири мусбӣ мерасонанд.

Калидвожаҳо: мушкилот, экология, фарҳанг, ахлоқ, психика, шуур, тафаккур, идрок, тафриқа, ирсият, биология, педагогика, эҳсосот, фауна, флора, ҷомеашиносӣ, риёзӣ, иқтисодиёт.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ДИДАКТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И КУЛЬТУРЫ

Используя научные, теоретические и практические источники, авторы разрабатывают и применяют вопросы взаимодействия человека с природой, понимания и переживания последствий безрассудного поведения, воздействия человеческого общества на внешнюю среду, профилактики заболеваний, структурных компонентов экологического сознания и культуры, формирования экологической культуры и т.п.

Стоит отметить, что в результате взаимоотношений и общения с другими людьми (семья, педагоги, окружающая среда и т.д.) происходит развитие психики ребенка, что приводит к формированию экологического сознания и культуры. В условиях экологических аварий, проблем и кризисов роль и статус экологического образования и обучения имеют большое значение во всех секторах, в различных профессиях и специальностях.

Стоит отметить, что на формирование экологического сознания и культуры у учащихся положительное влияние оказывают семья, чтение литературы, просмотр фильмов, народные театры и т.п.

Ключевые слова: проблемы, экология, культура, этика, психика, сознание, мышление, восприятие, дифференциация, наследственность, биология, педагогика, эмоции, фауна, флора, социология, математика, экономика.

CLASSIFICATION OF PEDAGOGICAL AND DIDACTIC ASPECTS OF ENVIRONMENTAL AWARENESS AND CULTURE

Using scientific, theoretical and practical sources, the authors develop and apply issues of human interaction with nature, understanding and experiencing the consequences of reckless behavior, the impact of human society on the external environment, disease prevention, structural components of environmental awareness and culture, the formation of environmental culture, etc.

It is worth noting that as a result of relationships and communication with other people (family, teachers, environment, etc.), the child's psyche develops, which leads to the formation of environmental awareness and culture. In the context of environmental accidents, problems and crises, the role and status of environmental education and training are of great importance in all sectors, in various professions and specialties.

It is worth noting that the formation of environmental awareness and culture in students is positively influenced by family, reading literature, watching films, folk theaters, etc.

Key words: problems, ecology, culture, ethics, psyche, consciousness, thinking, perception, differentiation, heredity, biology, pedagogy, emotions, fauna, flora, sociology, mathematics, economics.

Маълумот дар бораи муаллифон: Мухторзода Мумин Мухтор, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи биология ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Телефон: 987 47 41 17

Ҷалилова Мушкинисо, ассистенти кафедраи биология ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16.

Сведения об авторах: Мухторзода Мумин Мухтор, кандидат педагогических наук, доцент кафедры биологии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: 987 47 41 17

Джалилова Мушкинисо, ассистент кафедры биологии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16.

Information about the authors: Mukhtorzoda Mumin Mukhtor, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of biology and methods of its teaching, Kulob State University named after Abuabdullokh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Phone: 987 47 41 17

Jalilova Mushkiniso, assistant of the department of biology and methods of its teaching, Kulob State University named after Abuabdullokh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16.

ТДУ: 378.147:372.857

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ ИТТИЛООТИИ ХОНАНДАГОН ҲАНГОМИ ОМУЗИШИ БАХШИ «БИОЛОГИЯ»

Расулзода С.П., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Аҳаммияти масъала ба пешрафтҳои ҷиддии системаи маорифи Тоҷикистон вобаста аст, ки аз ҷумла бо иштироки фаъолони дар раванди Болония, инъикоси раванди ҳамгироии шахсият ба системаи фарҳангҳои ҷаҳонӣ ва миллии эҳтиёҷоти ҷамъият ва истеҳсолоти мутахассисони муосир мебошад [22, с. 259].

Бозори муосири рақобатпазирӣ меҳнат ба мутахассисе нигаронида шудааст, ки на танҳо дорои дониш ва малакаи касбӣ, балки барандаи меъёрҳо, принципҳо, арзишҳои фарҳангӣ ва аз ин рӯй, дорои ҳама гуна салоҳиятҳои мебошад, ки ҳаракат дар истеҳсолот, муносибатҳои байнишахсӣ ва муносибатҳои сотсиалию маданӣ ва муваффақияти худшиносӣ. Аз ин рӯй, мактабе, ки ба сохти иҷтимоӣ нигаронида шудааст, бояд раванди ташаккули хатмкунандагони ояндаро ба ҳадди ақал расонад [1, с. 53].

Саволи асосие, ки ҳангоми баррасии равиши салоҳиятнокӣ ба миён меояд, ба шарҳи мафҳумҳои салоҳият ва салоҳиятнокӣ дахл дорад. Вобаста ба он ки ин мафҳумҳо ва муносибати онҳо чӣ гуна муайян карда мешаванд, мазмуни ҳақиқати салоҳиятро фаҳмидан мумкин аст [5, с. 81].

Инчунин, қайд мекунад, ки «...мафҳуми салоҳият бо ҳамин маъноҳо истифода мешавад. Салоҳият одатан ба таври тавсифӣ истифода мешавад.»

Дар доираи ин муайянкунии мафҳумҳои мазкур (В.С. Леднев, Н.Д. Никандров, М.В. Рижак) [6, с. 29] танҳо самти амалии салоҳиятхоро таъкид мекунад. Аз ин рӯй, салоҳият соҳаи муносибатҳои байни дониш ва амал дар амалияи инсонӣ мебошад [6, с. 31] ва равиши салоҳиятнокӣ таҳкими назарраси самти амалии таълимро дар бар мегирад [2, с. 10]. Ҳамин мавқеи ҷудо накардани мафҳумҳои салоҳият/салоҳиятнокӣ барои аксари муҳаққиқони ҳориҷии ин масъала низ хос аст.

Мақсади асосии таълими биологӣ ташаккул додани дарки ҳамачонибаи олами зинда дар асоси дониш, малака, маҳорат ва усулҳои фаъолият мебошад. Дар асоси ин мақсадҳои таълими биология инҳо мебошанд [8, с. 24]:

- Азхуд намудани қобилияти ба кор бурдани донишҳои биологӣ барои шарҳ додани равандҳо ва ҳодисаҳои табиати зинда, истифода бурдани маълумот дар бораи комёбиҳои муносири соҳаи биология ва экология, кор бо асбобҳои биологӣ ва маълумотномаҳо.

- инкишоф додани шавку завқи маърифатӣ, қобилиятҳои зехнӣ ва эҷодӣ дар раванди гузаронидани мушоҳидаҳои организмҳои зинда, таҷрибаҳои биологӣ, кор бо манбаҳои гуногуни иттилоот.

- Тарбияи муносибати мусбат ба табиати зинда.

- Истифодаи дониш ва малакаҳои ҳосилшуда дар ҳаёти ҳаррӯза барои риояи қоидаҳои рафтор дар муҳити зист.

Ҳангоми омӯзиши биология, салоҳиятҳои мавзӯро метавон ҳамчун амалисозии салоҳиятҳои асосӣ дидан мумкин аст. Онҳо дар доираи ҳамаи ҷаҳор салоҳияти асосӣ – иттилоотӣ, коммуникатсия, ҳамкорӣ ва ҳалли мушкилот бомуваффақият ташаккул меёбанд. Раванди ташаккули салоҳияти иттилоотӣ бо ташаккули ҷаҳор гурӯҳи малакаҳо алоқаманд аст: ҷустуҷӯи иттилоот, коркарди иттилоот, пешниҳоди иттилоот ва интиқоли иттилоот. Ҳар як гурӯҳи малакаҳо дорои таркиби махсуси салоҳият мебошанд. Роҳи осонтарини ифодаи ин дар ҷадвал оварда шудааст [5, с. 83].

Омӯзиши биологияро дар асоси салоҳият метавон ҳамчун амалисозии салоҳиятҳои асосӣ ҳисоб кард. Онҳо дар доираи ҳамаи ҷаҳор салоҳияти асосӣ – иттилоотӣ, коммуникатсия, ҳамкорӣ ва ҳалли мушкилот бомуваффақият ташаккул меёбанд. Ҳамин тариқ, барои таълими босифати донишҷӯён ба онҳо омӯзонидани ҷустуҷӯи иттилооти биологӣ – дар матни китоби дарсӣ, дар луғатҳои биологӣ, маълумотномаҳо, энциклопедияҳо, базаҳои электронии маълумот, маънои истилоҳоти биологӣ ва маълумоти биологӣ пайдо кардани аломатҳои систематикӣ муҳим аст. Инчунин, ҳангоми таълими биология ба ташаккули малакаҳои муошират - шунидани сухани ҳамсуҳбат, таҳлили гуфтаҳои дигарон, муҳокима кардани мавқеи худ, мубодилаи иттилоот, хулосаҳо дар шаклҳои гуногун кор кардан мумкин нест. Чун қоида, муошират ва фаъолияти муштараки омӯзишӣ дар сурати дар ҷуфтҳо, воҳидҳо ва гурӯҳҳо муттаҳид шудани хонандагон самараноктар ташкил карда мешавад. Табиати гурӯҳии омӯзиш ба оптимизатсияи раванди азхудкунии мундариҷаи биологӣ мусоидат мекунад [7, с. 217].

Компоненти мақсаднок	Мақсад ин ташаккул додани салоҳияти иттилоотӣ ҳангоми омӯзиши баҳши «Биология. Муқаддима ба биологияи умумӣ ва экология»		
Компоненти мундариҷа	Сатҳи назариявӣ		
	Ташаккули дониш дар бораи: - сатҳи ташкили табиати зинда; - мафҳумҳои асосии генетикӣ; - мафҳумҳои асосии экологӣ.	Ташаккули малакаҳо: - кори муस्ताқилона; - дар ҳолатҳои ғайристандартӣ паймоиш карданд - андешаи худро баён кардан; - қарорҳо.	Ташаккули малакаҳо: - умумӣ ва табдил додани иттилоот; - кор бо матнҳои илмӣ; - қарорҳо
	Сатҳи бахшҳои омӯзишӣ		
	Барномаи тасдиқшудаи фасли «Биология. Муқаддима ба биологияи умумӣ ва экология», ки инъикоси мавзӯҳои алоҳидаи дарсро дар бар мегирад, ки ба ташаккули салоҳияти иттилоотӣ мусоидат мекунад.		
Сатҳи маводи таълимӣ			

Матнҳои махсус интихобшуда, супоришҳои хаттӣ, маводи аёнӣ, ки ба азхудкунии маводи таълимӣ мусоидат мекунанд.

Компоненти иҷроиш

Динамикаи мусбӣ дар ташаккули салоҳияти иттилоотӣ

Расми 1 – Модели ташаккул ва рушди салоҳияти иттилоотӣ

Системаи дарсҳои ба салоҳият нигаронидашуда ба мо имкон медиҳад, ки ташкили таълими биологиро дар асоси равиши салоҳиятнок тасдиқ кунем.

Хусусиятҳои асосии таълими биологӣ ба салоҳият нигаронидашуда инҳоянд [10, с. 15]:

– муқаррар намудани мақсад ва вазифаҳои омӯзиш барои мавзӯҳои мушаххаси дарс дар асоси салоҳият;

– самти мундариҷаи маводи биологӣ ба омодагӣ ба ҳалли масъалаҳои ҳаёӣ бо истифода аз принципҳои тафаккури илмӣ;

– истифодаи шакли усулҳои таълими биология ҳамчун воситаи мустақили ноил шудан ба мақсади вазифаҳои муайян;

– истифодаи донишҳои биологӣ, усулҳои амал ва муносибатҳои арзишӣ, чи дар ҳолатҳои таълимӣ ва ҳам воқеӣ;

– омода намудани хонандагон барои ҳалли масъалаҳои ҳаётии марбут ба олами ҳайвонот;

Ҳамин тавр, мо маълум кардем, ки фасли «Биология. Муқаддима аз биологияи умумӣ ва экология» ба шумо имкон медиҳад, ки арзишҳои объектҳои гуногуни табиати зинда, аҳамияти онҳо барои ҳар як шахс ва умуман ҷомеа, ба хонандагон дар бораи сатҳҳои гуногуни ташкили табиати зинда, дониш дар бораи генетика, эволютсия ва экология умумӣ маълумот дода шавад.

Мо модели методологияи ташаккули салоҳияти иттилоотии хонандагони синфҳои болоиро ҳангоми омӯзиши бахши «Биология. Муқаддима ба биологияи умумӣ ва экология», ки ҳафт ҷузъи ба ҳам алоқаманд ва шартҳои татбиқи онҳоро дар бар мегирад ҷамъоварӣ намудем, ки инҳоянд:

1. Компоненти мақсаднок;

2. Ҷузъи мундариҷа бо се сатҳ - сатҳи назариявӣ, сатҳи бахшҳои таълимӣ ва сатҳи маводи таълимӣ;

3. Тарҳрезӣ ва ҷузъи ташкилӣ;

4. Компоненти раванд-фаъолият;

5. Критерия-диагностикӣ;

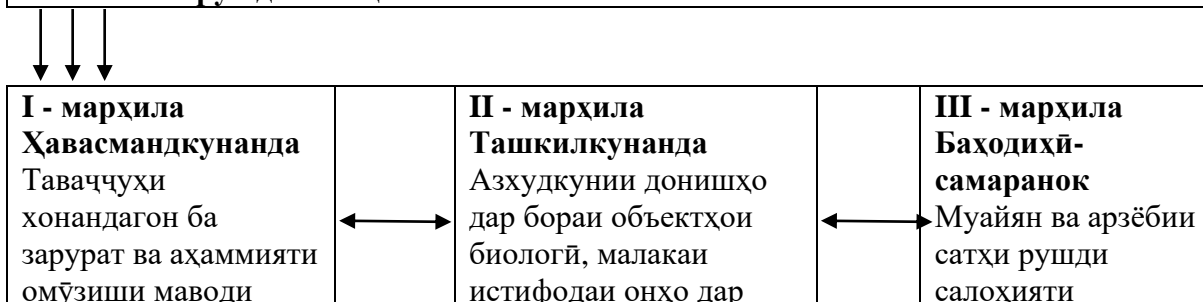
6. Ҷузъи самаранок;

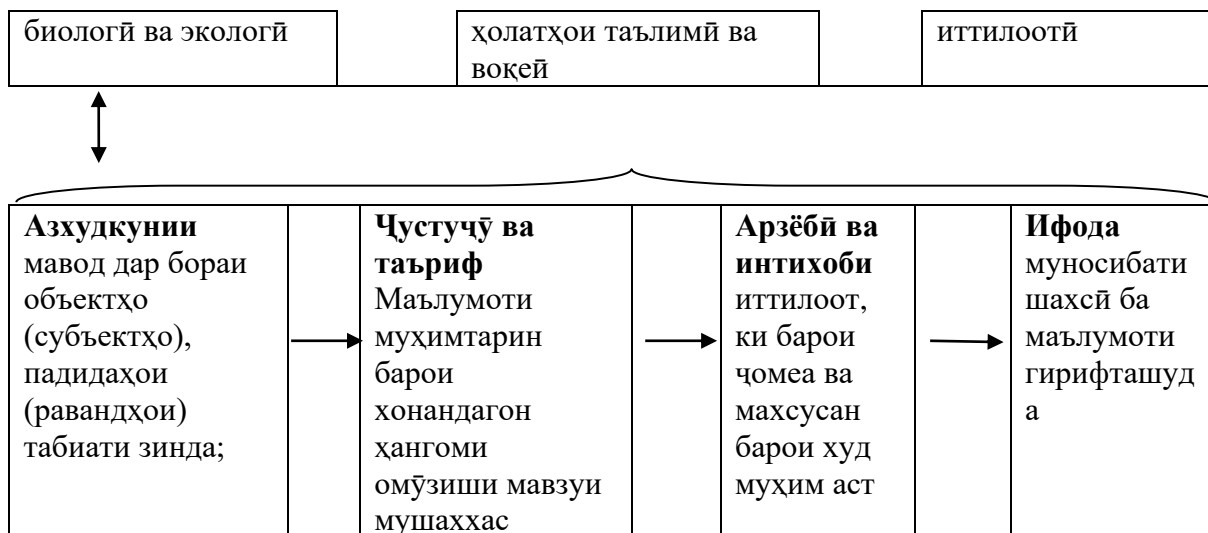
7. Марҳилаҳои татбиқ.

Ин ҷузъҳо имкон доданд, ки фаъолияти онҳо дар рушди салоҳияти иттилоотӣ дар байни хонандагони синфҳои болоии мактаби ибтидоӣ ҳангоми омӯзиши биология оптимизатсия карда шавад.

Мо дар расми 2 андешаи умумии механизми ташаккули салоҳияти иттилоотиро баён мекунем. Ин механизм аз се марҳилаи асосӣ иборат аст - ҳавасмандкунӣ, ташаккулдиҳанда ва арзёбикунанда-самар. Биёед хусусиятҳои мухтасари онҳоро пешниҳод кунем [6, с. 35].

Механизми рушди салоҳияти иттилоотӣ

Расми 2 – Механизми рушди салоҳияти иттилоотӣ

Барои мушаххас кардани механизми дар боло зикршуда мо бо истифода аз мисоли дарси мавзуи: “Қонунҳои Г. Мендел” тартиби ташаккули салоҳияти иттилоотиро пешниҳод менамоем. Қонунҳои якум ва дуум» [17, с. 145]

Мавзӯи дарс: «Қонунҳои Мендел. Қонунҳои якум ва дуум»

Навъи дарс: омехта

1. **Мақсад:** Инкишоф додани дониш дар бораи қонунҳои Г. Мендел: «Ягонагии гибридиҳои насли аввал» ва «Чудошавӣ». Моҳияти онҳоро ифшо кунед ва формулаи онҳоро диҳед;

2. Дар бораи бартарияти нопурра тасаввурот додан;

3. Навсозӣ ва таҳкими дониш дар бораи мафҳумҳои асосии генетика (тағйирпазирӣ, ирсият, генотип, фенотип, аломатҳои аллеликӣ ва алтернативӣ);

4. Дар асоси мавод оид ба қонунҳои якум ва дууми Г. Мендел ҷаҳонбинии илмиро ташаккул медиҳад;

5. Дар хонандагон равандҳои равонӣ, соҳаи эҳсосӣ-ихтиёрӣ, инчунин шавқу рағбат ба мавзуи омӯхташаванда инкишоф дода шавад.

Таҷҳизот: Ҷадвалҳо оид ба дурагаи моногибридӣ.

Рафти машғулият

Навсозии дониш

Саволҳо барои суҳбати пешакӣ:

- Ген чист? (Ген як воҳиди иттилооти ирсӣ аст; ё қисмати молекулаи ДНК, ки барои синтези як сафеда масъул аст);

- Локус чист? (Локус ҷойгиршавии ген аст);

- Кадом генҳоро аллеликӣ меноманд? Мисол оред. (Аллелҳо генҳое мебошанд, ки дар хромосомаҳои гомологӣ ҷойгиранд ва барои як хислат масъуланд. Ранги чашм);

- Кадом генҳоро генҳои алтернативӣ меноманд? Мисол оред. (Генҳои алтернативӣ онҳое мебошанд, ки барои хислатҳои гуногун масъуланд);

- Генотип чист? (Генотип маҷмуи ҳамаи генҳои як организм аст)

- Фенотип чист? (Фенотип маҷмуи тамоми хусусиятҳои организм мебошад).

II. Ташаккули дониш ва усулҳои нави амал (маҳорат)

Грегори Мендел дар натиҷаи фаъолияти худ усули омӯзиши мероси аломатҳоро ба вуҷуд овард, ки баъдтар усули гибридологӣ номида шуд. Моҳияташ дар он аст, ки Мендел растаниҳоеро, ки дар як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ фарқ мекунанд, дурага карда, сипас таҳлили инфиродии ҳар як салибро анҷом дод. Дар натиҷаи чудо кардани ду фарди дорои ирсияти гуногун гибридиҳо пайдо мешаванд. Азбаски растаниҳое, ки бо як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, бурида мешаванд, чунин гузаргоҳ моногибрид номида мешавад.

Кроссинги моногибрид чист? ҷавоб диҳед. Дурагаи моногибридӣ дурагаи ду организмест, ки аз ҳамдигар бо як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ фарқ мекунанд.

Дар таҳқиқоти худ Мендел аз растанӣҳои нахӯд гузаштааст, ки дар он зиёда аз 9 аломати алтернативӣ муайян кардааст. Баъзеи ин хислатҳоро доминант, аз қабилӣ шакли тухмии ҳамвор, ранги тухми зард, ранги гули сурх, дигаронро ретсессиви - шакли тухмии чиндор ва ғайра меноманд.

Лутфан дар китобҳои дарсӣ таърифи аломатҳои бартаридошта ва ретсессивиро пайдо кунед ва онҳоро дар дафтарҳои худ нависед.

Пас, хусусияти бартаридошта чист? Ин хислатест, ки дар гибридҳои насли якум пайдо шуда, инкишофи хислати дигар — ретсессивиро бозмедорад. Дар бораи хусусияти ретсессивӣ чӣ гуфтан мумкин аст? Ин хислатест, ки дар гибридҳои насли аввал пайдо намешавад.

Мендел бо роҳи сунӣ дурага кардани растанӣҳои нахӯд бо тухми зард бо растанӣҳои нахӯди сабз, яъне гузариши моногибрид, Мендел бовар ҳосил кард, ки ҳамаи тухмии гибридҳои насли якум зард хоҳад шуд. Ҳамин ҳодисаро ҳангоми дурага кардани растанӣҳо бо тухмии ҳамвору чиндор мушоҳида кард ва ҳамаи растанӣҳо тухмии ҳамвор доштанд.

Дар асоси ин маълумот Мендел қонуни аввалини худ - «Қонуни якхелаи гибридҳои насли аввал»-ро таҳия намуд. Таркиби он чунин аст: ҳангоми дурагаи ду организм гомозиготае, ки ба ҳатти софи гуногун тааллуқ доранд ва аз ҳамдигар бо як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ фарқ мекунанд, тамоми насли якуми гибридҳо якхела буда, хислати яке аз волидайнро ба худ меоранд.

Шарҳи ин қонунро худатон бо истифода аз китоби дарсӣ дар дафтар нависед.

Биёед кӯшиш кунем, ки дурагаи моногибридро, ки Мендел дар идеяи схемаи дурага анҷом додааст, тасвир кунем. Аммо аввал, биёед қайди зеринро ҷорӣ кунем: аломати ♀ занро ифода мекунад, рамзи ♂ - мард, X - дурага, P - насли волидайн, G - gametes, F₁ - насли аввал.

Одатан, генҳои бартаридошта бо ҳарфи калон, ба мисли “A” ё “B” ва генҳои ретсессивӣ мутаносибан бо ҳарфи хурди “a” ва “b” нишон дода мешаванд. Агар генотипи организм ду гени аллелии якхела дошта бошад, ин гуна организмҳоро гомозигота меноманд. Дар ин ҳолат, организм метавонад, ҳам барои як аломати бартаридошта, масалан AA ё BB ва ҳам барои аломати ретсессивӣ - aa ё bb гомозигота бошад. Агар яке аз генҳои аллели доминант ва дигаре ретсессивӣ бошад, ин гуна организмҳоро гетерозигота меноманд, масалан Aa ё Bb.

P ♀ AA x ♂ aa

G A a

F₁ Aa

Мувофиқи қонуни тозагии гамета ҳангоми ташаккули ҳуҷайраҳои чинсӣ ба ҳар як гамета танҳо як ген аз як ҷуфти аллелӣ дохил мешавад. Ҳангоми бордоршавӣ генҳоро дар зигота ба таври тасодуфӣ дар ҳама таркиби имконпазир муттаҳид кардан мумкин аст. Дар мо бошад, танҳо як комбинатсия имконпазир аст — Aa. Тавре ки мо мебинем, ҳама гибридҳои насли аввал танҳо тухмии зард доранд, зеро гени доминант "A", ки барои ранги зарди тухмҳо масъул аст, амали гени "a"-ро паҳш мекунад.

Аз тухмиҳои дар насли аввал ба даст овардашуда, Мендел растанӣҳои нахӯдро парвариш кард ва онҳоро дубора дурага кард. Дар растанӣҳои насли дуум аксари нахӯдҳо зард буданд, аммо нахӯди сабз низ вучуд дошт. Аз якҷанд ҷуфт растанӣҳои буридашуда Мендел 6022 дона зард ва 2001 нахӯди сабз гирифт. Ҳисоб кардан осон аст, ки тухмии гибридии s ранги зард ва j сабз буд.

Ҳодисае, ки дар он дурага боиси пайдоиши наслҳои қисман дорои хусусияти бартаридошта ва қисман дорои хусусияти ретсессивӣ мегардад, сегрегатсия номида мешавад. Тарҷумаи ин концепсияро ба мо диҳед. Тақсимоти аломатҳои бартаридошта ва ретсессивӣ дар байни наслҳо дар таносуби муайяни ададӣ.

Биёед ду растанӣи насли якумро дурага кунем ва бифаҳмем, ки чӣ гуна тақсимшавӣ мушоҳида мешавад:

$P \text{♀} Aa \times \text{♂} Aa$
 $G A a A A$
 $F_2 AA Aa Aa aa$

Тавре ки шумо мебинед, мо се растани дорои тухмии зард ва як дона тухми сабз мегирем, бинобар ин, тақсимшавӣ аз рӯи фенотип 3: 1 ва аз рӯи генотип 1: 2: 1 аст. Дар асоси ин, мо метавонем қонуни дуҷуми Менделро таҳия кунем - «Қонуни ҷудошавӣ»: вақте ки ду насли авлоди яқум бо ҳам мегузаранд, дар насли дуюм ҷудошавӣ мушоҳида мешавад: аз рӯи фенотип 3: 1, аз рӯи генотип 1:2:1.

Ҳолатҳое ҳастанд, ки аломатҳоро на ҳама вақт ба бартаридошта ва ретсессивӣ тақсим кардан мумкин аст. Дар ин мавридҳо гени доминант гени ретсессивиро аз ҷуфти аллеликӣ пурра пахш намекунад. Дар ин ҳолат, хусусиятҳои фосилавӣ ба вучуд меоянд ва хусусиятҳои фардҳои гомозиготӣ бо шахсиятҳои гетерозигот яқсон нестанд. Ин падида чӣ ном гирифт? Ин падида бартарии нопурра меноманд.

Ҳангоми дурага кардани растани зебои шабона, ки гулҳои сурх дорад (AA) бо растани, ки гулҳои сафед дорад (aa), ҳамаи растаниҳои насли аввал ранги гулобии фосилавӣ доранд. Ин ба қонуни яқрангии гибридҳои насли аввал муҳолифат намекунад: воқеан, дар насли аввал ҳама гулҳо гулобӣ мебошанд. Вақте ки ду гибриди насли яқум бо ҳамдигар бурида мешаванд, дар насли дуюм тақсимшавӣ ба амал меояд, аммо на дар таносуби 3: 1, балки дар таносуби 1: 2: 1, яъне як гули сафед (aa), ду гулобиранги (Aa) ва як сурх (AA).

$P \text{♀} AA \times \text{♂} aa$	$P \text{♀} Aa \times \text{♂} Aa$
$G A a$	$G A a A A$
$F_1 Aa$	$F_2 AA Aa Aa aa$

III. Хулосаи дарс

Саволҳои барои суҳбати пешакӣ:

1. Гибридҳо чист? (Гибридҳои организмҳои мебошанд, ки дар натиҷаи гузариши ду фарди ирсии гуногун ба вучуд меоянд);
2. Қадом намуди салиб моногибрид номида мешавад? (Дурагаи моногибридӣ дурагаи ду организмест, ки аз ҳамдигар бо як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ фарқ мекунад);
3. Хусусиятҳои, ки дар гибридҳои насли аввал пайдо мешаванд, чӣ ном доранд? (бартаридошта);
4. Хусусиятҳои, ки дар гибридҳои насли аввал пайдо намешаванд, чӣ ном доранд? (ретсессивӣ);
5. Қадом организмҳоро гомозигота меноманд? (Организмҳои гомозиготӣ организмҳои мебошанд, ки генотипашон ду гени аллелии якхела доранд);
6. Қонуни яқуми Мендел чӣ ном дорад? Шарҳи онро диҳед. («Қонуни яқрангии гибридҳои насли яқум» - ҳангоми дурага кардани ду организмҳои гомозигота, ки ба хатҳои холиси гуногун тааллуқ доранд ва аз ҳамдигар бо як ҷуфт аломатҳои алтернативӣ фарқ мекунад, тамоми насли яқуми гибридҳо якхела буда, дорои аломати яке аз волидон);
7. Қонуни дуҷуми Мендел чӣ ном дорад? Шарҳи онро диҳед. («Қонуни тақсимшавӣ»: вақте ки ду насли насли яқум бо ҳамдигар мебуранд, дар насли дуюм тақсимшавӣ мушоҳида мешавад: аз рӯи фенотипи 3: 1, аз рӯи генотипи 1: 2: 1);
8. Ҷудо кардан чист? (ҷудошавӣ – тақсимои аломатҳои бартаридошта ва ретсессивӣ дар байни наслҳои дар таносуби муайяни ададӣ).

IV. Мулоҳиза

- Дониши ман чӣ шуд?
- Ман онро қолиб пайдо кардам ...
- Он чизе ки ман дар дарс муваффақ будам, ин буд...

V. Ҷамъбасти дарс

Дар марҳилаи сеюми (баҳодиҳӣ-натиҷавӣ) ташаккули салоҳияти иттилоотӣ, ки дар дарсҳо ва қисматҳои ҷамъбасти бо дарназардошти меъёрҳои таҳияшуда амалӣ карда мешавад, омодагии хонандагон ба истифодаи маълумоти гирифташуда дар шароити воқеии табиӣ ва иҷтимоӣ табиӣ муайян карда мешавад [20, с. 53].

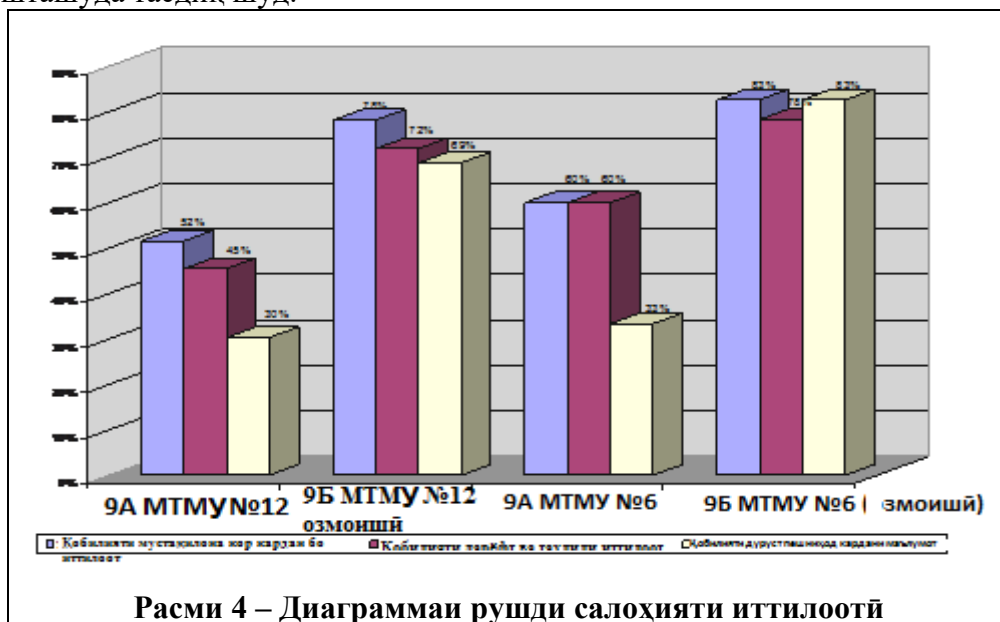
Ин дарс дар чор синфи нухум — дар ду синф дар мактаби миёнаи рақами №12-и муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва дар ду синф дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №6 гузаронида мешуд. Дар ҳар як синф як синф таҷрибавӣ ва дигараш назоратӣ буд, ки дар он дарс ба тарзи классикӣ сохта шуда буд, на аз рӯи салоҳият.

Дар рафти ин дарс муаллим хонандагонро вобаста ба: 1) қобилияти мустақилона кор кардан; 2) қобилияти дарёфт ва таҳлили иттилоот аз сарчашмаҳои гуногун; 3) қобилияти зуд ва равшан баён кардани фикр ва муносибати шахсии шахс оид ба масъалаи муайян ошно месозад.

Натиҷаи ин дарсро аз расми 3 дидан мумкин аст. Муайян карда шуд, ки 72% ва 78% хонандагони синфҳои таҷрибавӣ маълумоти заруриро аз китоби дарсӣ ва дигар манбаъҳо зуд пайдо карда метавонанд; мутаносибан 69% ва 83% фикрашонро зуд ва возеҳ баён карда, мувофиқи вазъи кунунӣ фикру ақидаи худро баён карда метавонанд; 78% ва 83% - барои сохтори мавод. Дар синфҳои назоратӣ ҳамин нишондиҳандаҳо хеле пастанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон қайд кард, ки модели методологияи рушди салоҳияти иттилоотие, ки мо таҳия кардаем, муваффақ аст, зеро тақрибан 76% хонандагони синфҳои таҷрибавӣ ин навъи салоҳиятро бомуваффақият амалӣ кардаанд. Донишҷӯён барои истифода бурдани маълумоти гирифташуда дар шароити воқеии табиӣ ва иҷтимоӣ-табиӣ омодаанд. Истифодаи ин модел дар раванди таълимии мактаб, ҳангоми омӯختани бахши «Биология. Сарсухан ба биологияи умумӣ ва экология» мумкин аст.

Натиҷаи мусбати ин таҷриба ба мо имкон дод, ки фарзияи дар ибтидои кори мо ба миён гузошташуда тасдиқ шуд.

Ҳамин тариқ, кори таҷрибавӣ самаранокии модели таҳияшудаи ташаққули салоҳияти иттилоотиро тасдиқ намуда, фарзияи пешниҳодшуда дар рафти таҳқиқот тасдиқ гардид.

Адабиёт:

1. Андреев, А.А. Образование в контексте перемен: к выходу в свет книги «Глобализация и конвергенция образования: технологический аспект» / А.А. Андреев // Высшее образование сегодня. - 2004. - № 6. - С. 52 - 54.
2. Байденко, В.И. Компетенции в профессиональном образовании (К освоению компетентностного подхода) / В.И. Байденко // Высшее образование в России. - 2004. - № 11. - С. 3 - 13.
3. Баскаев, Р.М. О тенденциях изменений в образовании и переходе к компетентностному подходу / Р.М. Баскаев // Инновации в образовании. - 2007. - № 1. - С. 10 - 15.
4. Бермус, А.Г. Проблемы и перспективы реализации компетентностного подхода в

- образовании / А.Г. Бермус // [Электронный ресурс] Интернет-журнал «Эйдос». - 2005. - Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal.htm>. - Загл. с экрана.
5. Володина, Ю.А. Компетентностный подход в подготовке школьников к профессиональному самоопределению / Ю.А. Володина // Психологическая наука и образование. - 2008. - № 2. - С. 80 - 86.
 6. Гаибова, В.Е. К определению общих учебных компетентностей старшеклассников / В.Е. Гаибова, А. П. Чернявская // Инновации в образовании. - 2006. - № 5. - С. 28 - 39.
 7. Демидов, М. Компетентностно-ориентированные задания в естественно научном образовании / М. Демидов // Народное образование. - 2008. - № 4. - С. 217 - 221.
 8. Демин, В.А. Профессиональная компетентность специалиста: понятие и виды / В.А. Демин // Мониторинг образовательного процесса. - 2000. - № 4. - С. 35
 9. Зеер, Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования / Э. Зеер, Э. Сыманюк // Высшее образование в России. - 2005. - № 4. - С. 23 - 30.
 10. Зимняя, И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И.А. Зимняя // Ректор вуза. - 2005. - № 6. - С. 13 - 29.
 11. Иванова, Д.И. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании / Д.И. Иванова // Воспитание. Образование. Педагогика. - 2007. - № 6 (12). - 32 с.
 12. Комиссаров, Б.Д. Методологические проблемы школьного биологического образования / Б.Д. Комиссаров. - М.: Просвещение, 1991. - 160 с.
 13. Қонуни ҚТ “Дар бораи маориф”.
 14. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. - 2004. - № 5. - С. 3 - 12.
 15. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедев // Школьные технологии. - 2004. - № 5. - С. 3 - 12.
 16. Мясников, В. Компетенции и педагогические умения / В. Мясников, Н. Найденова // Народное образование. - 2006. - № 9. - С. 147 - 153.
 17. Назаров, Т.Х. Асосҳои назариявӣю концептуалии методҳои таълими биология [Матн] / Т.Х. Назаров, С. Холназаров, М.А. Болтаев // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. - 2017. - №1/3 (47). - С. 142-147. - ISSN 2663-5534.
 18. Осмоловская, И. Ключевые компетенции в образовании: их смысл, значение и способы формирования / И. Осмоловская // Директор школы. - 2006. - № 8. - С. 64 - 69.
 19. Пономарева, И.Н. Общая методика обучения биологии: учеб. пособие для студ. пед. вузов / И.Н. Пономарева, В.П. Соломин, Г.Д. Сидельников; под ред. И.Н. Пономаревой. - М.: Академия, 2003. - С. 240 - 24.
 20. Сахарова, Н.С. Категории «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме / Н. С. Сахарова // Вестник ОГУ. - 1999. - № 3. - С. 51 - 58.
 21. Сорокоумов, С.П. Формирование профессиональных компетенций студентов при использовании интегративно-модульного обучения / С. П. Сорокоумов // Интеграция образования. - 2008. - № 4. - С. 9 - 13.
 22. Холназаров, С. Тарбияи экологии донишҷӯён-муаллимони оянда [Матн] / С. Холназаров, Т.Х. Назаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016. - №3/4 (205). - С. 259-261. - ISSN 2074- 1847.
 23. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Ученик в обновляющейся школе. - М.: ИОСО РАО, 2002. - С. 135 - 157.
 24. Шалашова, М.М. Комплексная оценка компетентности будущего учителя / М.М. Шалашова // Интеграция образования. - 2008. - № 4. - С. 3 - 9.
 25. Якунчев, М.А. Методика преподавания биологии: учебник для студ. высш. учеб. заведений / М.А. Якунчев, О.Н. Волкова, О.Н. Аксенова; под ред. М.А. Якунчева. - М.:

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ ИТТИЛООТИИ ХОНАНДАГОН ҲАНГОМИ ОМУЌИШИ БАХШИ «БИОЛОГИЯ»

Мақолаи илми мазкур дар мавзуи «Ташаккули салоҳияти иттилоотии хонандагон ҳангоми омӯзиши бахши «биология»» хонандагонро на танҳо бо ҳуди ҳодисаҳо, балки бо усулҳои илми биология низ шинос мекунад. Вай барои бедор кардани шавқу ҳавас нисбат ба фан, ёд додани мушоҳидаи равандро, азҳуд намудани техникаи қор, ташаккул додани малақаю маҳорати амалӣ ёрӣ мерасонад. Вазифаи муаллими биологияи муосир аз ташаккул додани салоҳиятҳои иттилоотӣ дар хонандагон ва пеш аз ҳама, тарбиявӣ ва маърифатӣ иборат аст. Мо чунин мешуморем, ки ҳама гуна усули таълим тавассути ворид намудани салоҳияти иттилоотӣ ба он ғанӣ мегардад, зеро он ба мо имкон медиҳад, ки рушди фаъолияти равонии хонандагонро ҳавасманд намуда, барои рушди зеҳнии хонандагон шароитҳои муносиб фароҳам орем. Ғайр аз ин, омӯзиш, ҳамчун вазифаи ёддоштӣ, ба омӯзиш, ҳамчун раванди рушди зеҳнӣ гузаштан; аз модели дониши статикӣ ба системаи динамикии салоҳиятҳои иттилоотӣ, гузарем

Калимаҳои калидӣ: таҷрибаи биологӣ, салоҳиятнокӣ, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, салоҳиятҳои иттилоотӣ, рушди зеҳнӣ, омӯзиши биология, фаъолияти равонии хонандагон

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РАЗДЕЛА «БИОЛОГИЯ»

Данная научная статья на тему «Развитие информационной компетентности школьников при изучении биологии» знакомит школьников не только с самими событиями, но и с методами биологической науки. Это помогает пробудить интерес к предмету, научиться наблюдать за процессами, освоить приемы работы, развить практические навыки. Задача современного учителя биологии – развивать у учащихся ассоциативные и, прежде всего, учебно-познавательные способности. Мы считаем, что любой метод обучения обогащается за счет внесения в него информационной компетентности, поскольку позволяет стимулировать развитие мыслительной деятельности учащихся и создать подходящие условия для интеллектуального развития учащихся, кроме того, от обучения как задачи памяти к обучению как процессу интеллектуального развития; от модели статических знаний к динамической системе информационных компетенций.

Ключевые слова: биологический опыт, компетентность, средние общеобразовательные учреждения, информационные компетенции, интеллектуальное развитие, изучение биологии, мыслительная деятельность учащихся

FORMATION OF INFORMATION COMPETENCE OF SCHOOLCHILDREN WHEN STUDYING THE SECTION «BIOLOGY»

This scientific article on the topic «Development of students' information competence in studying biology» introduces students not only to the events themselves, but also to the methods of biological science. This helps to arouse interest in the subject, learn to observe processes, master work techniques, and develop practical skills. The task of a modern biology teacher is to develop students' associative and, above all, educational and cognitive abilities. We believe that any teaching method is enriched by introducing information competence into it, since it allows stimulating the development of students' thinking and creating suitable conditions for students' intellectual development. In addition, from learning as a memory task to learning as an intellectual development process; from a model of static knowledge to a dynamic system of information competencies.

Keywords: biological experience, competence, secondary general education institutions, information competencies, intellectual development, study of biology, students' thinking activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулзода Сорбон Пирмад – дотсенти кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел: 918872943.

Сведения об авторе: Расулзода Сорбон Пирмад – доцент кафедры методики преподавания естественных наук Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Телефон: 918872943.

Information about author: Rasulzoda Sorbon Pirmad – associate professor of the department of methods of teaching natural sciences at Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Phone: 918872943

ТДУ 37.013

РУШДИ ДОНИШҶОИ ЭКОЛОГӢ ДАР ДАРСҶОИ ХИМИЯИ МАКТАБӢ

Ёров Ҷ.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Экологияи муосир комплекси васеи илмии байнифаннӣ мебошад. Дар баробари экологияи анъанавии умумӣ (биологӣ), ки робитаи организмҳо ва шароити муҳити зистро дар сатҳи популятсияҳо, биосенозҳо ва экосистема меомӯзад, ба ин комплекс экологияи амалӣ (саноатӣ, кишоварзии шахрӣ, экологияи ҷангал ва ғ.) ва экологияи иҷтимоӣ (муносибати байни табиат ва ҷамъият) низ дохиланд. Бо ин вариант қариб ҳамаи фанҳо фазои ягонаи экологии таълимиро ташкил медиҳанд. [2, с. 15]

Зиндагии инсоният ба камолоти ахлоқии он вобаста аст. Имрӯз барои рушди минбаъдаи тамаддун зарурати ташаккули фарҳанги экологӣ дар асоси арзишҳои ахлоқии экологӣ аён мегардад. Фарҳанги экологӣ бояд дар фаъолияти иҷтимоӣ ва камолоти шахрвандии шахсият зоҳир шавад. [3, с. 25] Барои он ки талаботи экологӣ меъёри рафтори ҳар як шахс гардад, аз хурдсолӣ ҳисси масъулиятшиносиро нисбат ба ҳолати муҳити зист, олами табиат, тозагии экологии он мақсаднок тарбия кардан лозим аст. Фарҳанги бартарии муносибати одамон ба табиат имрӯз бори аввал инсониятро дар пеши роҳи алтернативӣ гузоштааст: дар муҳити аз ҷиҳати экологӣ носолим бароҳат ва фаровон зиндагӣ кардан ё эҳтиёҷоти ҳудро маҳдуд кардан ва як қисми сарватро барои дастгирии рушди устувор ва муҳайё намудани муҳити солими экологӣ.

Чунин фаҳмиши масъала барои баррасии фарҳанги экологӣ дар мафҳуми омодагӣ ва қобилияти ҳуди шахс дар истеъмоли захираҳои табиӣ, амал кардан бо меъёрҳои экологӣ ва қоидаҳои рафтор дар муҳити зист замина фароҳам меорад. [1, с. 36]

Маданияти нави экологӣ ба дунё бештар баҳо додан, ба мавқеъ ва роли инсонро дар он тақозо мекунад. Мазмуни таҳсилоти умумӣ бояд дар парадигмаи фарҳангӣ сохта шавад яъне, кӯдаконро аз «майдони ҳофиза»-и бартаридошта ба «майдони тафаккур» баранд. Вай дар системаи ақидаҳои умумӣ оид ба муносибати одамон ба муҳити атроф зоҳир мегардад. Проблемаи педагогии ташаккули эътиқод ба аҳамияти бузурги арзишҳои экологии умумибашарӣ, на манфиатҳои ғаразноки шахсони алоҳида вучуд дорад. [8, с. 86].

Яке аз технологияҳои иҷтимоӣ, ки метавонад рушди аз ҷиҳати экологӣ бехатари кишварро таъмин намояд, ин маърифати экологӣ мебошад. Маориф омилҳои муҳимми амнияти шахсӣ ва давлат мегардад, зеро шахси босавод қодир аст сатҳи хатари иҷтимоию экологиро коҳиш диҳад. [7, с. 19]

Омӯзиши экологӣ ба татбиқи як раванди муттаҳидшудаи таълим ва тарбия, таҳияи моделҳои таълимӣ, ки ҷанбаи маърифатӣ ва арзиши шуурро ба таври органикӣ муттаҳид мекунад, равона карда шудааст. Таҳсилоти муосир бояд дар заминаи мустақами табиатшиносӣ ва гуманитарӣ бунёд карда шавад, ки донишҳои систематикӣ, байнифаннӣ, интегративиро дар бораи табиат ва ҷомеа, принсипҳои ҳамкорӣ онҳо таъмин намояд. [10, с. 86].

Баррасии масъалаҳои экологӣ дар баробари ҷанбаҳои анъанавии биологӣ, ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ ва ғайра муносибати химиявиро талаб мекунад. Асоси равандҳои ҳаёт, ҳамчунин асоси тағйир ёфтани таркиби химиявии муҳит табдил ёфтани моддаҳо мебошад. Барои тавсифи системаҳои экологӣ ва идора кардани онҳо дар шароити афзояндаи ҳалалдоршавии ин системаҳо аз ҷониби фаъолияти инсон донишмандони механизми химиявии таъсири мутақобилаи инсон, муҳити ӯ ва зерсистемаҳои алоҳидаи экологӣ зарур аст. [9, с. 25]. Аз тарафи дигар, химия ва истеҳсолоти химия ҳамчун қисмҳои таркибии инкишофи тамаддун барои бисёр проблемаҳои экологӣ масъуланд, ки бидуни онҳо инсон дар рӯи замин пурра вучуд дошта наметавонад ва инчунин оқибатҳои манфии фаъолияти худро самаранок баргараф карда наметавонад.

Протсессҳои интегратсионии химия ва экология дар таълим инъикос меёбанд. [5, с. 48]. Ҳангоми моделсозии курсҳои таълимӣ ба сохтани мундариҷаи онҳо муносибати тағйирёбанда истифода мешуд. Барои амиқтар кардани донишҳои умумии экологӣ дар курси химия мафҳуми биосфера бартарӣ дорад. Дар курси химия, барои баланд бардоштани ҷузъи муҳити зист, бояд ба мушкилоти ифлосшавии муҳити зист, табдили моддаҳо дар зери таъсири омилҳои беруна, консепсияҳо ва меъёрҳои фанӣ ва усулҳои физикӣ-химиявии тоза кардани муҳити табиӣ, сазовори диққати махсус мебошад. [9, с. 155].

Дар тарбияи экологии мактаббачагон, химия нақши калон дорад, зеро реаксияҳои химиявӣ асоси ҳама гуна равандҳои дар организм ва экосистема ба амал омада мебошад. Дар дарсҳои химия омӯхтани масъалаҳои ифлосшавии химиявии муҳити зист, шинос шудан бо усулҳои мониторинги ифлосшавӣ ва роҳҳои кам кардани таъсири зараровари он ба организмҳои зинда, аз ҷумла ба инсон мувофиқи мақсад аст. [6, с. 75]

Муаллими фанни химия метавонад бо талабагон технология ва усулҳои нави тозакунии партовҳои моеъ ва партовҳои газ, инчунин проблемаи партовҳои сахтро бо камоли қордонӣ муҳокима намояд. Дар дарсҳои химия давраҳои биосферии моддаҳо ва оқибатҳои таъсири инсон ба онҳо (афзоиши таъсири гармхонаҳо, вайроншавии қабати озон, интиқоли фаромарзии моддаҳои ифлоскунонда ва боронҳои кислотагӣ), химиякунонии кишоварзӣ, мушкилоти энергетикӣ бо истифодаи карбон интиқолдиҳандагони энергия ва гидроген зарур аст.

Баъзе аз ин масъалаҳо дар курсҳои дигар фанҳои ба фазои экологии таълимӣ дохилшуда – биология, география, физика низ омӯхта мешаванд. Аммо ин унсурҳои ногузири такрори мавод ҳатто муфиданд, зеро онҳо ба хонандагон имкон медиҳанд, ки ба як масъала аз тарафҳои гуногун назар кунанд.

Адабиёт:

1. Алифбеков З. Тоҷикистон дар масъалаҳои глобалии асри XXI// Здоровье и народонаселение. Ежегод. научно-попул. журнал. Вып II.: - Душанбе, 2001.
2. Бердиев Ҷ. Асосҳои маърифати экологӣ ва ҳифзи табиат. -Қўрғонтеппа, 2002.
3. Бердиев Ҷ., Бердиева Г., Давлатова Д. Асосҳои экология. Қисми 2. -Қўрғонтеппа, 2007.
4. Вронский В.А. Влияние человека на окружающую природную среду. // География в школе, 1991 (6). №6.
5. Вронский В.А. Экологические последствия парникового эффекта // Биология в школе, 1993. №3.
6. Раҳмихудоев Г. Экология. - Душанбе, 2007.
7. Сафаров Н. ва диг. Ҳифзи муҳити зист дар 15 соли истиқлолият. -Душанбе, 2006.
8. Холназаров, С. Асосҳои методикаи таълими химия. қисми 1 / С. Холназаров, О. Ҳакимов. -Душанбе: Авесто, 2009. – 191 с.
9. Холназаров, С. Асосҳои методикаи таълими химия. қисми 2/ С. Холназаров. - Душанбе: Эр-граф, 2010. -265 с.
10. Холназаров, С. Педагогическая система профессионально-экологической подготовки будущих учителей химии / С. Холназаров. - Душанбе: Дониш, 2011. -251 с.

РУШДИ ДОНИШҲОИ ЭКОЛОГӢ ДАР ДАРСҲОИ ХИМИЯИ МАКТАБӢ

Муаллиф чунин мешуморад, ки мазмуни таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд дар парадигмаи фарҳангӣ сохта шавад яъне, кӯдаконро аз «майдони ҳофиза»-и бартаридошта ба «майдони тафаккур» баранд.

Масъалаҳои муҳими ҳифзи табиат ин тарбияи оммаи васеи аҳоли ва дар мадди аввал тарбияи ҷавонон дар руҳияи муносибати ғамхорона ба табиат мебошад. Ин дар ҳолате амалӣ мегардад, ки ба ҷавонон моҳияти масъаларо фаҳмонем ва дар васеъ сохтани донишҳо оид ба табиат ва ҳодисаҳои табиӣ кӯшиш намоем. Яке аз роҳҳои ҷиддии кор оид ба ҳифзи табиат ин чоп намудани силсилаи дастуру китоб ва дигар асбобҳои аёнӣ мебошанд. Масалан, дар дарсҳои химия пайваста машғулиятҳо оид ба интизومي экологӣ гузаронида мешавад, ки дар ташвиқи маърифати экологӣ нақши муҳимме мебозад.

Калидвожаҳо: химия, экология, дарс, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, хонандагон, таълими химия, дониши химиявӣ, маърифати экологӣ, муҳити зист, ифлосшавӣ.

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ НА ШКОЛЬНЫХ УРОКАХ ХИМИИ

Автор считает, что: содержание общего среднего образования должно быть построено в культурной парадигме, то есть детей следует вывести из доминирующего «поля памяти» в «поле мышления».

Важными вопросами охраны природы являются воспитание широких слоев населения и прежде всего, воспитание молодежи в духе заботы о природе. Это осуществится, если мы объясним молодежи суть проблемы и постараемся расширить знания о природе и природных явлениях. Одним из наиболее серьезных способов работы по охране природы является издание серии пособий и других наглядных пособий. Например, на уроках химии постоянно проводятся занятия по экологической дисциплине, что играет важную роль в формировании экологического сознания.

Ключевые слова: химия, экология, урок, общее среднее учебное заведение, учащиеся, химическое образование, химические знания, экологическое образование, окружающая среда, загрязнение

DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL KNOWLEDGE IN SCHOOL CHEMISTRY LESSONS

The author believes that: the content of general secondary education should be built in a cultural paradigm, that is, children should be taken out of the dominant "field of memory" into the "field of thinking". Important issues of environmental protection are the education of the general population and, above all, the education of young people in the spirit of caring for nature. This will be realized if we explain to young people the essence of the problem and try to expand their knowledge of nature and natural phenomena. One of the most serious ways of working on environmental protection is the publication of a series of manuals and other visual aids. For example, chemistry lessons constantly include classes on environmental discipline, which plays an important role in the formation of environmental awareness.

Keywords: chemistry, ecology, lesson, general secondary educational institution, students, chemical education, chemical knowledge, environmental education, environment, pollution

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёров Ҷурахон Давлатович – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи экологияи умумии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, тел- (992)985.48.23.51

Сведения об авторе: Ёров Джурахон Давлатович - кандидат педагогических наук, доцент, кафедры общей экологии Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава, тел- (992)985.48.23.51

Information about author: Yorov Jurakhan Davlatovich - candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of general ecology of the Bakhtar State University named after Nasyr Khusrav, tel- (992) 985.48.23.51

ТДУ – 51 (075.3)

ТКБ – 22.10я72

P-47

МУАММОҲОИ МУОСИРИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА ДАР МАКТАБ

Раҷабзода С.Қ., н.и.п., дотсент

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Даврае, ки ҳоло дар он низоми маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудааст, аз омӯзгорони оянда малака, маҳорат ва фаҳмиши нави дорои арзишҳои миллию таълимиро талаб менамояд, ки ин ба равишҳои навини педагогикаи муосир ва классикӣ бояд таъна намояд.

Модернизатсияи соҳаи маориф, ки барои воридшавии Тоҷикистон ба фазои таълимии аврупоӣ замина мегузорад, аз кормандони соҳаи маориф махсусан аз омӯзгорони ояндаи фанни математика таҳияи парадигмаи нав аз ҷумла ҳадафҳо, вазифаҳо, мундариҷа ва технологияҳои таълими омӯзгорон, ки ба ниёзҳои ҷомеаи навшаванда ҷавобгӯ мебошанд тақозо дорад. Тибқи талаботи ин навсозӣ омодагиро тарбияту бавоярасонии омӯзгори соҳибзавқи ба ин талабот ҷавобгӯ ба миён омада истодааст [4, с. 119].

Таълим раванди мутамаркази омӯзиш ва ҳавасмандгардонии фаъолияти фаъоли таълимӣ ва эҷодии хонандагон оид ба азхудкунии донишҳои илмӣ, рушди қобилиятҳои эҷодӣ, ҷаҳонбинӣ, малака ва назари ахлоқӣ ва эстетикӣ мебошад.

Мушкилоти имрӯзаи таълими математика дар мактабҳои муосир аз он иборат аст, ки ҷомеаи муосир фарди босавод ва дорои саводи математикидоштаро тақозо менамояд.

Дар назди муаллимон муаммои зерин меистад: кадом технологияҳоро дар дарси математика истифода бояд кард? Дар назари аввал, омӯзиши муаммоӣ ба татбиқи муносибати системавӣ - фаъолиятӣ мусоидат мекунад. Дар зери мафҳуми вазъияти муаммоӣ чунин вазъиятҳое дар назар дошта мешаванд, ки онҳо ҳангоми иҷрои ягон мақсади дар назди худ гузошташуда ба мушкилӣ дучор меояд.

Дарк кардани хусусияти мушкилӣ, нокифоягии дониш роҳҳои баргараф кардани онро нишон медиҳад, ки вай аз ҷустуҷӯи дониши нав, тарзҳои нави амалиёт иборат аст. Аммо ҷустуҷӯ ҷузъи раванди тафаккури эҷодӣ мебошад. Таълими муаммоӣ ба ташаккул ва тараққӣ додани қобилияти хонандагон ба фаъолияти эҷодӣ равон карда мешавад.

Се намуди асосии муаммоҳои таълимро нишон додан мумкин аст, ки раванди таълими математикаро ҳамчун раванди таҳқиқот дар математика нишон медиҳанд.

Якум, муаммои математикакунонӣ, навишти математикӣ ба забони математикӣ тарҷума намудани вазъият ва масъалаҳои берун аз математика ба вучуд омада (дар соҳаҳои гуногуни дониш, техника, истеҳсолот) ё ки дар дохили худ математика (масалан, тарҷума кардани вазъияти геометрӣ ба забони алгебравӣ ё ки баръакс) мебошад.

Намуди дуюми муаммоҳо дар таҳқиқи натиҷаи ҳалли муаммои намуди якум иборат аст, ин муаммои таҳқиқи синфҳои гуногуни моделҳо мебошад. Натиҷаи ҳалли ин намуди муаммо, тараққӣ ёфтани системаи дониши назариявӣ мебошад.

Намуди сеюми муаммоҳо бо татбиқи дониши нави назариявӣ алоқаманд, ки дар натиҷаи ҳалли намуди дуюми муаммоҳо ҳосил шудаанд. Натиҷаи ҳалли ин намуди муаммоҳо, гузаронидани дониши математикӣ ба омӯзиши объектҳои нав мебошад.

Се намуди асосии муаммоҳо функсияҳои гуногунро иҷро мекунад: ҳалли муаммоҳои намуди якум, дониши нав медиҳанд; ҳалли муаммоҳои намуди дуюм, ин

донишро ба система меорад; ҳалли муаммоҳои намуди сеюм имкониятҳои нави татбиқи ин системаи донишро медиҳад.

Ҷаъолияти омӯзгор	Ҷаъолияти хонанда
1. Ҳолати муаммогиро фароҳам месозад 2. Ташкили муҳокимаронӣ ба муаммои мавҷуда ва батартибории он 3. Ҷустуҷӯи фарзияҳо 4. Санҷиши фарзияро ташкил мекунад 5. Хулосабарории натиҷаҳо ва истифодаи дониши гирифтаре ташкил мекунад	1. Дарки ҳолати муаммогӣ ва омӯхтани он 2. Муамморо муайян менамояд 3. Фарзияро пешниҳод мекунад, ҳолатро шарҳ медиҳад 4. Фарзияро дар таҷриба месанҷад 5. Натиҷаҳоро таҳлил мекунад, хулоса мебарорад, дониши худро истифода мебарад.

Намуди дарс	Технологияҳои педагогӣ
Дарси додани дониши нав	ТИК, технологияи муаммогӣ
Дарси мустақамкунии дониш	ТИК, таълими ҳамгирӣ, технологияи тафаккури интиқодӣ
Дарси такрор	Бозӣ, шакли гуруҳӣ
Дарси системакунонии маводи омӯхташуда	ТИК, методи лоиҳа, таълими ҳамгирӣ, шакли гуруҳии кор
Дарси омехта	Имконияти истифодаи ҳамаи намуди технологияҳо

Барои ба амал баровардани таълими муаммогӣ табиист, ки он аз ба вуҷуд овардани вазъияти муаммогӣ сар мешавад. Вазъияти муаммогӣ имконияти гузориши муаммогӣ таълимиро медиҳад. Муаммогӣ аз тарафи муаллим гузоштаро хонандагон таҳқиқ намуда, на танҳо тарзи ҳалли онро меёбанд, балки ин муамморо умумият мекунад ва ғайра [2].

Омӯзиши муаммогӣ ин омӯзишест, ки дар он омӯзгор ба дониши шаклҳои инкишофи тафаккур така намуда, барои ташаккули қобилияти тафаккур ва талаботи маърифатии хонандагон дар раванди таълим аз воситаҳои махсуси педагогӣ кор мебарад. Аммо пас аз таҳлили бодикқат метавон пай бурд, ки омӯзгор талабагонро ба ин муаммо ворид месозад ва онҳоро аз он мебарорад. Ин аз сабаби маҳдудияти вақт барои гирифтани миқдори зиёди дониш аст. Онҳо инчунин, барои ташаккул додан ва инкишоф додани малакаю маҳорати амалӣ вақт надоранд. Дар байни инкишофи математика ва усулҳои таълими математика ихтилофҳо ба амал меоянд, ки агар математика ба таври ғайримуқаррарӣ инкишоф ёфта, торафт бештар донишҳои нав пайдо кунад, ки он дар курсҳои мактабӣ инъикос меёбад, пас усулҳои таълими математика, махсусан дар шароити таълими оммавӣ хеле суст инкишоф меёбанд [2, с. 153].

Мушкилоти дигар ин аст, ки муаллим бояд дар як дарс якчанд барномаи таълимиро амалӣ намояд, зеро мактаби муосир таълими фарогириро дар назар дорад. Раванди фарогири он чизеро дар назар дорад, ки дар мактабҳо хонандагони гуногунтабиат ба монанди бомаърифат, маъҷуб, маъҷуби бомаърифат, муаммоҳои равонидошта, душвортарбия, аз ҷиҳати иҷтимоӣ гуногун, солим, хонандагони мактабҳои гуногунтаҳсилкунанда, хонандагони дар шароити вазнини зиндагӣ қарордошта, хонандагони боистеъдод, одамони дорои хусусияти гуногун қобилиятҳои зеҳнӣ ва нуқсонҳои ҷисмонӣ ва дигарон [1, с. 33]. Ҳамаи ин хонандагон ҳуқуқ ба таҳсил доранд. Аммо дар чунин вазъият муаллим бояд чи кор кунад?

Ба кори мустақилона ҳавасманд кардан имконнопазир аст, зеро на ҳама хонандагон маводи таълимиро мустақилона омӯхта метавонанд.

Ҳангоми омода кардани хонандагон ба имтиҳонҳо ва имтиҳонҳои давлатӣ аз фанни математика омӯзгор бо мушкили дигар – номувофиқатии китобҳои дарсии муосир ва талабот барои супоридани ин навъи аттестатсия рӯбарӯ мешавад. Масалан, дар китоби дарсӣ супоришҳои ба амалия нигаронидашуда хело кам оварда шудааст. Дар дарсҳои математика усулҳои истифодаи масъалаҳои ба амалия нигаронидашуда мавҷуд нестанд. Ва воситаҳои таълимӣ барои муаллимон хеле каманд. Бешубҳа, ҳалли ин муаммоҳо хеле ғоиданоканд, зеро онҳо ба воқеияти ҳаёти инсон алоқаманданд. Муаллим ба масъалаи тартиб додани чунин супоришҳо ва муайян кардани мавқеи онҳо дар дарс ва машғулиятҳои беруназсинфӣ дучор меомад. Айнан ҳамин чиз дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ низ ба миён меояд.

Боз як муаммои муҳим ҳаст. Ин миқдори зиёди маводи таълимие аст, ки дар дарсҳои математика бояд омӯхта шавад. Омӯзиши мавзӯҳои нав дар синфҳои баъдидипломӣ тақрибан то аттестатсия идома ёфта, барои тақрори мавзӯҳои дар математика фаро гирифташуда вақти хеле кам боқӣ мемонад.

Пас, мушкилоти асосии таълими математикаро дар мактаб муайян мекунем:

1. Зиддиятҳо байни инкишофи математика ва методҳои таълими он.
2. Татбиқи якҷанд барномаҳои таълимӣ дар як дарс.
3. Номувофиқатии китобҳои дарсӣ ба талаботи муосир дар аттестатсияи ниҳонии хатмкунандагон.
4. Миқдори зиёди маводи омӯхташаванда дар дарсҳои математика.

Барои ҳалли мустақилонаи ин муаммоҳо ба омӯзгор таълими тафриқавӣ кумак мерасонад.

Технологияи таълими тафриқа системаи раванди фаъолияти муштараки омӯзгор ва талаба дар лоиҳакашӣ, ташкил ва самти раванди таълим бо мақсади ба даст овардани натиҷаи мушаххас ва муҳайё намудани шароити мусоид барои хонандагон оварда мерасонад [6].

Таълими тафриқавии математика – ин ташкили гурӯҳи хонандагон нисбат ба мазмуни омӯзиш, шакл ва талаботи ба сатҳи дониши мактаби онҳо фарқкунанда мебошад.

Ба ҳар як хонанда ҳуқуқи интихоби фанҳо ё ки сатҳи омӯзиш ба хоҳиш мувофиқбударо таъмин менамояд. Ба асоси тафриқавии таълими математика ду фикри асосӣ гузошта шудааст: якум, ҳамаи хонандагон тайёрии умумитаълимӣ гиранд, ки дар оянда имконияти давом додани омӯзиш дар мактабҳои олӣ нисбат ба дилхоҳ ихтисосро диҳад; дуюм пурзӯр кардани таълими математикӣ бо мақсади инкишоф додани қобилияти махсуси математикӣ.

Таълими тафриқавии математика аз се ҷиҳат баррасӣ мешавад:

1) бо маънои муайян намудани мақсад – ин таҳияи нақшаҳои нави таълим бо дар назардошти ҷузъи миллии минтиқавии таҳсилот;

2) аз ҷиҳати мазмун он бо роҳи азхудкунии зинаҳои асосӣ ва ҷуқури таҳсилоти хонандагон, ки бо хусусиятҳои сохти фанҳои таълимӣ дар зинаҳои гуногуни таҳсилот таъмин карда мешавад, амалӣ мегардад;

3) аз ҷиҳати ташкилӣ-ташхисӣ тайёрии хонандагонро ба таълим дар синфҳои равияи математикӣ пешбинӣ мекунад.

Намудҳои зерини супоришҳои тафриқавӣ ҷудо карда мешаванд (аз рӯи намунаи А.Н. Петров):

1. Супоришҳо бо намуна (истифодаи варақаи машваратӣ).
2. Супоришҳое, ки хонандагон танҳо як қисми супоришҳоро то ҳадди имкон иҷро мекунад.
3. Супоришҳо бо дастурҳо ва дастурҳои ҳамроҳ (ҳангоми омӯзиши маводи нав).
4. Супоришҳо бо истинодҳои назариявӣ ба ташаккули қобилияти асоснок кардани интихоби ин ё он амал бо назария нигаронидашуда.
5. Татбиқи алгоритм, агар хонандагон дониши хуби базавӣ дошта бошанд.
6. Вазифа бо истифода аз тасниф (сохтани алгоритми ҳал) [6].

Дуюмин чизи, ки ба кумаки муаллими риёзӣ меояд, ин тартиб додани модели математикӣ мебошад.

Моделҳои математикӣ тавсифи вазъияти воқеӣ бо истифода аз забони математикӣ мебошад.

Ҷояи умумии методи мазкур аз он иборат аст, ки масъалаи додашударо ба масъалаи дигари ба он баробаркувва иваз мекунад, ки ҳал кардани он назар ба ҳал кардани масъалаи додашуда осонтар бошад. Ин метод барои ҳал кардани масъалаҳои мундариҷавӣ-амалӣ аҳамияти махсус дорад [2, с. 213].

Масалан, Якчанд супоришҳои гуногунро, ки ба ташаккули ҷаъолияти эҷодии хонандагон аз математика истифода бурдан мумкин аст, меорем:

Супориши 1. Математика дар ҳаёти мо. Маҷмуи масъалаҳоро барои як оила меорем. Як рӯзи як оилаеро, ки аз панҷ нафар иборатанд, дида мебароем: модаркалон, модар, падар, духтар Моҳира ва писар Салим. Пагоҳӣ модар Салимро ба мактаб гусел намуда, хоҳиш менамояд, ки баъди дарс ба доруҳона даромада, ба модаркалонаш дору харад. Ва инчунин, метавонад бо ҳамсинфонаш ба сайругашт раваду оби газнок ба худаш ва рафиқонаш харад.

Масъалаи №1. Модаркалони Салим дар як рӯз 0,5 граммӣ доруро 3 маротиба дар муддати 8 рӯз бояд истеъмол кунад. Дар як баста 10 - тоғӣ дору, ки ҳар кадомаш 0,25 граммӣ мавҷуд аст. Салим барои табобат чанд баста хариданаш лозим аст?

Ҳал:

1) $0,5 \cdot 3 \cdot 8 = 12$ (г) миқдори дору барои табобат

2) $0,25 \cdot 10 = 2,5$ (г) миқдори дору дар як баста

3) $12 : 2,5 = 4,8$

Ҷавоб: 5 баста.

Масъалаи № 2. Оби газнок 4,5 сомон меистад. Салим 60 сомон пул дорад. Ў ба чанд рафиқаш оби газнок харида метавонад?

Ҳал: $60 : 4,5 = 600 : 45 = 13,3$.

Ба 60 сомон 13-то оби газнок харида метавонад.

Ҷавоб: Ба 12 рафиқаш.

Духтари ин оила Моҳира дар донишгоҳ таҳсил дорад.

Масъалаи № 3. Моҳира дар як моҳ 48 маротиба ба донишгоҳ рафта меояд. Роҳкиро бо автобус 1,5 сомон ва бо маршруткаи 2,5 сомон аст. Агар Моҳира дар давоми як моҳ бо автобус рафта ояд, чӣ қадар маблағро сарфа мекунад?

Ҳал:

1) $48 \cdot 1,5 = 72$ (сомон роҳкиро бо автобус)

2) $48 \cdot 2,5 = 120$ (сомон роҳкиро бо маршруткаи)

3) $120 - 72 = 48$ (сомонӣ сарфа мешавад)

Ҷавоб: 48 сомон.

Баъди машғулият дар донишгоҳ Моҳира ба Маркази савдо рафт, то ки ягон намуди ширинӣ харад.

Масъалаи №4: Дар мағоза таҳфифи идона шудааст: агар дуто ширинӣ харед, сеюмаш бепул дода (як ширинӣ тӯхфа) мешавад. Ширинӣ 17 сомон меистад. Моҳира 120 сомон дорад. Ў чанд ширинӣ гирифта метавонад?

Ҳал:

$120 : 17 = 7,05\dots$ (ширинӣ)

7 ширинӣ ба 120 сомон харида метавонад.

+ 3 ширинӣ тӯхфа мешавад.

Ҳамагӣ 10 ширинӣ.

Ҷавоб: 10 ширинӣ.

Падари ин оила дар рухсатӣ мебошад. Ў мехоҳад, ки хонаро таъмир намояд.

Масъалаи № 5. Падар барои таъмири хона 42 баста зардевор харид. Агар барои 8 бастаи зардевор як куттӣ ширеш сарф шавад, чанд куттӣ ширеш харидан лозим аст?

Ҳал:

$42 : 8 = 5,25$ (куттӣ)

Азбаски куттии ширеш яклухт фурӯхта мешавад, бояд 6 куттӣ ширеш харид.

Ҷавоб: 6 куттӣ.

Ин аст якчанд масъалаҳои математикӣ барои як оила. Ин гуна масъалаҳоро бештар ва гуногунранг карда ба хонандагон додан мумкин аст.

Моделҳои математикӣ сохта мешаванд:

1. Шифоҳӣ - бо матн тавсифшаванда.
2. Аз ҷиҳати алгебрӣ - бо истифода аз муодила, нобаробарӣ ва ғайра.
3. Ба таври графикӣ - кашидани график.
4. Аз ҷиҳати геометрӣ - бо истифода аз шаклҳои геометрӣ [1, с. 35].

Хулоса. Натиҷаҳои баландтарини омӯзиш вақте ба даст меоянд, ки ҳуди хонанда як масъалаи математикиро пешниҳод мекунад ва онро бо истифода аз модели математикӣ ҳал мекунад.

Ҳамин тариқ, ташаккули фаъолияти эҷодии хонандагон аз математика тавассути ҳалли масъалаҳои муайян дар шакли супоришҳои гуногун ба монанди саволҳои мантиқӣ, бозӣ, сканвордҳо, машқҳои геометрӣ раванди педагогиро ғани гардонида, онро пурмазмун менамояд ва барои чун шахсияти эҷодкор ташаккул ёфтани таъсир мерасонад.

Адабиёт:

1. Педагогическое мастерство : материалы XXXII Междунар. науч. конф. (г. Казань, июнь 2022 г.) / [под ред. И. Г. Ахметова и др.]. — Казань : Молодой ученый, 2022. — iv, 56 с.
2. Раҷабова С., Усмонов О., Дадочонов Ё. Методикаи таълими математика: методикаи умумӣ (китоби дарсӣ барои мактабҳои олий) Қисми 1. – Хучанд: "Кова", 2024.-331с.
3. Раҷабова С.Ҷ. Аҳамияти ҳалли масъалаҳо дар тарбияи фаъолнокии эҷодии хонандагон бо принципи таълими босалоҳият / Раҷабова С.Ҷ., Очилов А.У. // "Номаи донишгоҳ" -и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. 2022. №1(70). с. 175-179.
4. Раҷабова С.Ҷ. Ташаккули фарҳанги педагогии муаллими ояндаи математика / Раҷабова С.Ҷ. // "Номаи донишгоҳ" -и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. 2023. №3(76). с. 119-124.
5. <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=8297>
6. <https://infourok.ru/differenciaciya-kak-innovacionnaya-strategiya-vobuchenii-2706907.html>
7. Бурбаки Н. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки. — М.: Изд-во Ин. лит., 1972. — 292 с.

МУАММОҲОИ МУОСИРИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА ДАР МАКТАБ

Дар мақолаи мазкур муаммоҳои муосири таълими математика дар мактаб дида баромада шудааст. Дар мақолаи мазкур чор муаммои асосии таълими математика дар мактаб оварда шудааст, ин ҳам бошад зиддиятҳои байни рушди математика ва методикаи таълим, амалисозии якчанд барномаи таълими дар дарс, номутобиқати китоби дарсӣ ба талаботи муосир ва миқдори зиёди омӯзиши маводҳо дар дарсҳои математика кушода дода шуда. Таълими муаммовӣ, тафриқавӣ ва моделиронии таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо. Таълими математика, таълими муаммовӣ, таълими тафриқавӣ, методи моделиронӣ, масъала, хонанда, муаллим, масъала, китоби дарсӣ, супориш, алгоритм

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ШКОЛЕ

В данной статье рассматриваются современные проблемы преподавания математики в школе. В данной статье представлены четыре основные проблемы преподавания математики в школе, а именно: противоречия между развитием математики и методикой обучения, реализация нескольких образовательных программ на уроке, несовместимость учебника с современными требованиями и большой объем учебных материалов на уроках математики. Анализируются проблемы преподавания, дифференциации и моделирования.

Ключевые слова. Математическое образование, проблемное обучение, дифференцированное обучение, метод моделирования, проблема, ученик, учитель, задача, учебник, задача, алгоритм.

MODERN PROBLEMS OF TEACHING MATHEMATICS AT SCHOOL

This article examines modern problems of teaching mathematics at school. This article presents four main problems of teaching mathematics at school, namely: contradictions between the development of mathematics and teaching methods, implementation of several educational programs in the lesson, incompatibility of the textbook with modern requirements and a large volume of educational materials in mathematics lessons. The problems of teaching, differentiation and modeling are analyzed.

Keywords. Mathematical education, problem-based learning, differentiated learning, modeling method, problem, student, teacher, task, textbook, task, algorithm.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҷабзода Саодат Ҷамол- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти факултети математикаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, ш.Хучанд, кӯчаи Ҳ.Карим, 134, E-mail: saodat_6@mail.ru, тел.: (+ 992) 92 - 719-12-83

Сведения об авторе: Раҷабзода Саодат Ҷамол – кандидат педагогических наук, доцент математического факультета Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова, г. Худжанд, улица Х.Карима, 134, E-mail: saodat_6@mail.ru , тел. (+992) 92 - 719-12-83

Information about the author: Rajabzoda Saodat Jamol - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the faculty of mathematics of Khujand State University named after academician B. Gafurov, Khujand city, 134 H.Karim street, E-mail: saodat_6@mail.ru, tel. : (+ 992) 92 - 719-12-83

ТДУ. 372.800.2

ОМУҶИШИ МУҲИТИ РАҚАМӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ РАҚАМИИ ХОНАНДАГОН

Ғафуров А.Б., н.и.ф.-м., муаллими калон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Ҳафиззода А.Ф., докторанти PhD, Давлатов Р.М., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи А.Рӯдакӣ

Муҳити рақамӣ имрӯз ҳамчун яке аз унсурҳои калидии раванди таълими муосир шинохта мешавад ва барои ташаккули малакаҳои саводнокии рақамии хонандагон нақши назаррас дорад. Таълими рақамӣ ба воситаи имкониятҳои васеи технологӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки малакаҳои амалӣ пайдо намоянд ва бо иттилооти ҷорӣ ва навтарин шинос шаванд. Ин муҳит хонандагонро бо воситаҳои гуногуни интерактивӣ, барномаҳои таълимӣ ва дигар имкониятҳои худомӯзӣ таъмин менамояд, ки онҳоро ба худомӯзӣ ва худинкишофдиҳӣ водор мекунад.

Саводнокии рақамӣ имрӯз як мафҳуми васеъ буда, гуногунҷабҳа мебошад ва хонандагонро бо донишҳо ва малакаҳои зарурӣ таъмин месозад. Инчунин, муҳити рақамӣ фарқиятҳои назарраси усулҳои анъанавии таълимро фаро мегирад, ки бо истифодаи технологияҳои муосир хонандагон метавонанд дар як вақт бо иттилооти нав ва манбаҳои гуногун шинос шуда, дониши худро бо маълумоти замонавӣ ва навтарини илмӣ ғанӣ гардонанд. Ин равиш барои рушди малакаҳои таҳлилӣ ва таҳқиқотии хонандагон муҳим мебошад, зеро онҳо метавонанд иттилооти гуногунро ҷустуҷӯ намуда, онро бо тартиб ва таҳлил омода созанд. Истифодаи платформаҳои интерактивӣ ва барномаҳои таълимӣ хонандагонро водор мекунад, ки малакаҳои мустақилонаи омӯзишро инкишоф диҳанд ва бо роҳҳои навтарини таълим шинос шаванд [1, с. 2].

Муҳити рақамӣ ҳамчунин як фазои самарабахш барои ташаккули малакаҳои ҳамкорӣ ва муошират фароҳам меорад. Бо истифода аз платформаҳои таълимии онлайн ва барномаҳои муоширатӣ хонандагон имконият доранд, ки дар раванди таълим бо якдигар ҳамкорӣ намуда, табодули маълумот кунанд ва малакаҳои иҷтимоии худро тақвият диҳанд. Ин ҷанбаҳои муҳити рақамӣ онҳоро ба ҳамкорӣ бо гурӯҳҳо ва беҳтар намудани малакаҳои муошират омода месозад, ки ин ҷанбаи муҳим барои зиндагӣ ва таҳсили самаранок мебошад. Дар ҳамин замина муҳити рақамӣ на танҳо як воситаи таълим, балки фазои ташаккулдиҳандаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва малакаҳои ҳамкориро низ дарбар мегирад.

Дастрасии фаврӣ ба иттилооти ҷорӣ ва маводҳои таълимӣ яке аз бартарихи муҳими муҳити рақамӣ мебошад. Дар муҳити рақамӣ хонандагон метавонанд ба осонӣ маълумоти навтарин ва таҳқиқоти гуногунро дастрас намуда, донишҳои худро бо иттилооти замонавӣ ва таълимӣ ғанӣ гардонанд. Ба ин восита онҳо малакаҳои таҳлилӣ ва қобилияти ҷустуҷӯ ва кор бо маълумотро такмил медиҳанд. Инчунин, муҳити рақамӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки дар шароити воқеӣ бо иттилооти илмӣ ва маълумоти васеътар шинос шаванд ва дониши худро дар соҳаҳои гуногун инкишоф диҳанд [2, с. 5].

Муҳити рақамӣ дар таълими фанни технологияи иттилоотӣ ва дигар фанҳои марбут низ нақши назаррас мебошад. Бо ёрии барномаҳои интерактивӣ, дарсҳо ҷолибтар ва самараноктар мегарданд, зеро хонандагон на танҳо назария, балки амалияро низ дар ин муҳит меомӯзанд. Ин усул ба онҳо имкон медиҳад, ки донишҳои назариявии худро бо роҳи амалӣ такмил диҳанд ва дар ҳалли мушкилоти воқеӣ маҳорати худро бисанҷанд. Муҳити рақамӣ ба таври хоса дар омодаسازی хонандагон барои таҳсили минбаъда ва фаъолият дар ҷомеаи рақамӣ муҳим аст, зеро онҳо малакаҳои ҳаётӣ ва корӣ пайдо мекунанд, ки ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ мебошанд.

Таҷрибаҳои муассасаҳои таълимии гуногун, аз ҷумла муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳри Кӯлоб, нишон медиҳанд, ки истифодаи муҳити рақамӣ дар раванди таълим натиҷаҳои хуб ба бор меорад. Хонандагон дар шароити таълими рақамӣ малакаҳои саводнокии рақамиро дар амал татбиқ намуда, ба воситаи барномаҳои таълимии интерактивӣ малакаҳои мустақилона ва пайвасти таҳсилро инкишоф медиҳанд. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки муҳити рақамӣ барои онҳо на танҳо манбаи дониш, балки имконияти такмил ва рушди шахсият мебошад. Омӯзгорон бо истифода аз воситаҳои рақамӣ ба хонандагон дар дарсҳои фанни технологияи иттилоотӣ роҳнамои амалӣ медиҳанд ва онҳоро бо роҳҳои навтарини таълим шинос менамоянд [6].

Хулоса, муҳити рақамӣ имрӯз яке аз воситаҳои асосии таълими муосир мебошад, ки ба хонандагон имкониятҳои васеъ барои омӯзиш ва инкишофи саводнокии рақамӣ медиҳад. Технологияҳои муосир хонандагонро бо дониши васеъ ва малакаҳои муфиди ҳаётӣ таъмин намуда, онҳо омода мешаванд, ки дар ҷомеаи рақамӣ муваффақона фаъолият намоянд. Муҳити рақамӣ ба онҳо имконияти амалии татбиқи донишҳо, такмили малакаҳои муошират, таҳлил, ҳамкорӣ ва пайвастан ба ҷомеаи рақамии муосирро фароҳам меорад, ки ин барои таҳсилот ва рушди шахсӣ як заминаи бозғамимод мегузорад [7].

Муҳити рақамӣ инчунин, як василаи муҳими ҳавасмандсозии хонандагон мебошад, ки онҳоро ба омӯзиши доимӣ ва фаъолона ҳидоят мекунад. Дастрасӣ ба абзорҳои гуногуни интерактивӣ, бозиҳои таълимӣ ва барномаҳои инноватсионӣ хонандагонро барои иштирок

дар раванди таълим ташвиқ менамояд. Ин муҳит фазои омӯзишро барои хонандагон чолибтар ва равшантар месозад, зеро онҳо метавонанд донишҳои худро дар шакли динамикӣ ва эҷодӣ такмил диҳанд. Бо истифода аз муҳити рақамӣ, омӯзгорон метавонанд барномаҳои таълимиро бештар мутобиқ ба талаботи инфиродии ҳар хонанда созанд, ки ин ба баланд шудани самаранокии таълим ва ба таври шахсиятшиносона омӯзондани хонандагон мусоидат мекунад [8, с. 10].

Дар муҳити рақамӣ, раванди арзёбӣ ва пайгирии пешравии хонандагон низ хеле осонтар мегардад. Омӯзгорон метавонанд бо истифода аз барномаҳои махсус ба осонӣ натиҷаҳои таҳсили хонандагонро пайгирӣ намуда, дар вақти лозима пешниҳодҳои таҳкимӣ ва роҳнамоии лозимиро пешниҳод намоянд. Ин арзёбии доимӣ имконияти муайян кардани қадамҳои навбатӣ дар раванди таълим ва ёрӣ дар рушди шахсият ва малакаҳои хонандагонро фароҳам меорад. Илова бар ин, муҳити рақамӣ барои омӯзгорон як воситаи пурқуввати такмил додани усулҳои таълим мебошад, зеро онҳо метавонанд бо истифодаи абзорҳои нав ва замонавӣ ҳар як мавзӯро бо услубҳои гуногун пешниҳод намоянд.

Муҳити рақамӣ ҳамчунин имкони ҳамкориҳои байналхалқӣ ва мулоқоти байни хонандагон аз кишварҳои гуногунро фароҳам меорад. Дар доираи муҳити рақамӣ, онҳо метавонанд бо ҳамсолони худ аз дигар кишварҳо пайваст шуда, дар лоиҳаҳои гуногуни таълимӣ ширкат варзанд ва таҷрибаҳои таҳсили худро мубодила намоянд. Ин ба онҳо имкон медиҳад, ки доираи ҷаҳонбинии худро васеъ намуда, аз фарҳангҳои дигар омӯхта, малакаҳои худшиносӣ ва муносибатро такмил диҳанд. Инчунин, муҳити рақамӣ ба хонандагон кумак мекунад, ки бо муҳити ҷаҳонӣ бештар ошно шаванд ва худро барои таҳсилоти олии ва фаъолияти касбӣ дар шароити рақобати ҷаҳонӣ омода созанд.

Ҳамин тариқ, муҳити рақамӣ ҳамчун заминаи рушд ва такмил барои саводнокии рақамии хонандагон хизмат намуда, ба таҳсили онҳо ҷанбаҳои инноватсионӣ ва эҷодкориро ворид мекунад. Раванди таълими рақамӣ бо воситаҳои замонавӣ, малакаҳои худомӯзӣ ва таҷрибаҳои ҳамкорӣ ба хонандагон имконият медиҳад, ки барои зиндагӣ дар ҷаҳони рақамӣ омода шуда, шахсиятҳои созанда ва муваффақ гарданд. Муҳимияти истифодаи муҳити рақамӣ дар замони муосир рӯз ба рӯз бештар эътироф мешавад, зеро он имконият медиҳад, ки раванди таълим самаранок, шавқовар ва ба талаботи замони ҷавобгӯ бошад [9].

Муҳити рақамӣ на танҳо донишу малакаҳои хонандагонро такмил медиҳад, балки онҳо дар муносибати худ бо иттилоот низ масъулиятро меомӯзанд. Дар муҳити рақамӣ, ки доимо иттилооти зиёд ва гуногун дастрас аст, хонандагон бояд малакаҳои саводнокии иттилоотиро низ инкишоф диҳанд, то ки тавонанд манбаъҳои эътимоднокро аз ғайриэътимод ҷудо кунанд ва маълумоти дақиқ ва саҳеҳро интихоб намоянд. Ин қобилият ба онҳо имкон медиҳад, ки бо иттилоот бо масъулият ва боодобона муносибат намоянд, ки барои шаҳрвандӣ ва нақши онҳо дар ҷомеаи рақамӣ муҳим аст.

Муҳити рақамӣ ҳамчунин имкони иштироки фаъоли хонандагонро дар раванди таълим васеъ мекунад. Дар муҳити рақамӣ онҳо метавонанд ба тариқи мустақим ва ҳамтарафа бо омӯзгорон ва ҳамсабақон муошират намоянд, аз фикрҳои дигарон омӯзанд ва дар ҳалли мушкилот ба таври гурӯҳӣ ширкат варзанд. Барномаҳо ва воситаҳои интерактивӣ, ки барои муҳити рақамӣ таҳия шудаанд, имкон медиҳанд, ки хонандагон дар ҳама марҳалаҳои раванди таълим фаъолона ширкат варзанд, ки ин ба омӯзиши амиқ ва фаҳмиши мукамал мусоидат мекунад.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки муҳити рақамӣ ба ташаккули малакаҳои эҷодкорӣ ва навоарӣ низ мусоидат мекунад. Воситаҳои рақамӣ, аз қабилӣ барномаҳои дизайн, абзорҳои таҳлили додаҳо ва платформаҳои интерактивӣ, хонандагонро водор менамоянд, ки малакаҳои эҷодкорӣ ва таҳлилиро дар худ инкишоф диҳанд. Ин гуна фаъолиятҳо ба онҳо имкон медиҳад, ки на танҳо маводи таълимиро омӯхта, балки барои эҷоди мундариҷаи худ истифода баранд, ки ин ба рушди қобилиятҳои шахсӣ ва зехнии онҳо таъсири мусбат мерасонад.

Муҳити рақамӣ инчунин хонандагонро ба сӯи худидоракунӣ ва худомӯзӣ раҳнамоӣ мекунад. Бо доштани дастрасӣ ба манбаъҳои илмию таълимии гуногун, онҳо метавонанд бо

суръати худ ва бо тариқи инфиродӣ омӯзанд, ки ин ба рушди мустақилияти онҳо дар раванди таълим мусоидат мекунад. Ин равиши онҳо бо муҳити атроф муваффақона мутобиқ шуда, малакаҳои худтанзимкуниро инкишоф диҳанд ва ба донишандӯзӣ масъулиятнок муносибат намоянд [10, с. 13].

Бо ин ҳама имкониятҳо, муҳити рақамӣ дар маҷмуъ на танҳо саводнокии рақамии хонандагонро, балки малакаҳои зехнӣ ва иҷтимоии онҳоро низ такмил медиҳад. Дар натиҷаи иштирок дар ин муҳит, онҳо ба шахсиятҳои эҷодкор, таҳлилгар ва ғайри таъдил меёбанд, ки ин ба онҳо имкон медиҳад, дар ҷомеаи муосир нақши пурсамар дошта бошанд. Дар шароити босуръат тағйирёбандаи ҷаҳони рақамӣ, муҳити таълими рақамӣ на танҳо воситаи омӯзиш, балки заминаи муҳим барои рушд ва муваффақият дар ҳаёти шахсӣ ва касбӣ мебошад.

Расми 1. Модели омӯзиши муҳити рақамӣ ва нақши он дар ташаккули малакаҳои рақамӣ

Модели овардашуда раванд ва марҳилаҳои ташаккули малакаҳои рақамии хонандагонро ба таври систематикӣ ва осон барои фаҳмидан нишон медиҳад. Ҳар як марҳила дар ин раванд бо унсурҳои мухталифи омӯзишӣ ва технологӣ алоқаманд аст, ки барои рушди малакаҳои рақамӣ муҳим мебошанд. Ба таври умумӣ, марҳилаҳо ба мисли тасаввуроти пайваста ва мураккаб, ки ба ҳам пайваस्त шуда, имконияти омӯзиши ғайри хонандагонро дар муҳити рақамӣ фароҳам меоранд, ба назар мерасанд.

1. **Омӯзиши муҳити рақамӣ** - ҳадафи ин марҳила шиносии хонандагон бо муҳити рақамӣ ва имкониятҳои он барои дастрасӣ ба манбаъҳои иттилоотӣ мебошад. Онҳо шуруъ мекунанд ба фаҳмидани воситаҳои гуногуни истифодаи муҳити рақамӣ, ки ба онҳо дар расидан ба маълумот кумак мекунанд.

2. **Дастрасӣ ба иттилоот** - дар ин марҳила, хонандагон бояд манбаъҳои иттилоотиро ҷустуҷӯ ва истифода баранд. Манбаъҳо, ки аксар вақт онлайн ва электронӣ мебошанд, ба онҳо дастрасӣ додан, аз ҷумла дарсҳои видеой, мақолаҳо, китобҳо ва ҷузъиёти дигар метавонанд дар фаҳмидани мавзӯҳои гуногун кумак кунанд.

3. **Ҷустуҷӯӣ манбаъҳо ва таҳлил** - ба хонандагон пешниҳод кардан, ки манбаъҳоро ҷустуҷӯ ва таҳлил кунанд, як гомест ба таъсиси малакаҳои таҳлилгарӣ ва қобилияти интиҳоб кардани маълумоти дуруст ва коркард кардани онҳо. Ҳадафи ин марҳила таҳлили дақиқ ва истифодаи манбаъҳои иттилоотӣ бо мақсади эҷоди дониш ва малакаҳои нав аст.

4. **Малакаҳои амалӣ ва таълимӣ** - ин марҳила барои амалисозии донишҳо ва малакаҳо дар муҳити рақамӣ аҳаммият дорад. Онҳо дарк мекунанд, ки барои ҳосил кардани натиҷаҳои муассир, истифодаи амалии он бахусус дар соҳаи омӯзиш ва технология зарур аст.

5. **Самаранокии таълим ва инкишоф** - дар ниҳоят, марҳилаи самаранокӣ ва инкишоф муҳим аст. Фаҳмидани нақши муҳим ва эҷод кардан ба хонандагон имконият медиҳад, ки бе хароҷоти зиёд барои беҳтар кардани малакаҳои шахсиятӣ ва касбӣ аз онҳо истифода кунанд.

Ин модел метавонад як асбоби муассир барои фаҳмидани раванд ва марҳилаҳо дар ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон бошад.

Ин модел, ки равандҳои муҳити рақамиро барои ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон нишон медиҳад, як воситаи кумакрасон барои омӯзгорон ва муҳаққиқон мебошад, ки мехоҳанд равандҳои таълимиро ба тарзи визуалӣ ба талаботи муосир мувофиқ созанд. Ҳар як марҳила на танҳо ба таҳсилоти рақамии хонандагон, балки ба таҳаввулоти шахсиятии онҳо ва рушди малакаҳои касбӣ нигаронида шудааст.

Барои бетаъхир амал кардани ин модел, омӯзгорон метавонанд марҳилаҳоро бо фаъолиятҳои махсус ва супоришҳои интерактивӣ пур кунанд, ки дар онҳо хонандагон на танҳо малакаҳои техникӣ, балки малакаҳои таҳлилий ва эҷодӣ низ меомӯзанд. Ҳангоми таҳқиқ ва таҳлил кардани манбаъҳои иттилоотӣ, хонандагон ба қабули қарорҳои дуруст ва самаранок бо истифода аз воситаҳои рақамӣ ва онлайн муваффақ мегарданд.

Раванди амалӣ кардани малакаҳои рақамии хонандагон, ки дар ҳар марҳила тарҳрезӣ шудааст, инчунин муҳити рақамиро ба як аломати тарбиявии шунаванда, ки дар он корбарон ва муҳаққиқон на танҳо дарк мекунанд, балки бо технологияи муосир ҳамроҳ мешаванд. Марҳилаҳои мувофиқи ҳар як раванд, ки дар модел ба таври ҷудоғона нишон дода шудаанд, метавонанд ҳамчун як асос барои рушд ва таҳсили маҳоратҳои рақамии хонандагон дар муҳити омӯзишӣ хизмат кунанд.

Моделҳои мазкур равандест, ки пайваста ба такмил ва мутобиқсозии муҳити таълимӣ вобаста аст. Вақте ки хонандагон малакаҳои рақамии худро дар муҳити таълимӣ фаъолона истифода мекунанд, онҳо на танҳо ба иттилоот дастрасӣ пайдо мекунанд, балки қобилиятҳои онҳо дар интиҳоб ва татбиқи маълумот дар манбаъҳои гуногун низ рушд мекунанд.

Ин раванд бо таълимоти амалии ба воситаи ташкили фаъолиятҳо ва лоиҳаҳо, ки дар он хонандагон метавонанд малакаҳои худро ба таври мустақилона ва гурӯҳӣ амалӣ созанд, мукамал мегардад. Омӯзгорон метавонанд вазифаҳои гуздоранд, ки ба хонандагон кумак кунанд, ки онҳо на танҳо ба муҳити рақамӣ шиносӣ бештар кунанд, балки маҳорати қабули қарорҳо дар шароити номаълуми рақамиро низ ба даст оранд. Ҳамин тариқ, онҳо ба як шахсияти мустақил ва масъул барои қабул ва истифодаи иттилоот табдил меёбанд.

Дар баробари ин, бевосита инкишофи малакаҳои рақамии хонандагон инчунин ба эҷоди муҳити мусоиди омӯзишӣ, ки дар он ҳама чизҳо барои рушди тамоми аъзои иҷтимоии ҳар як хонанда бо ҳам пайвастанд, муҳим аст. Дар ин муҳити рақамӣ, на танҳо малакаҳои техникӣ хонандагон, балки қобилияти истифодаи муносиб ва масъулияти шахсият ҳам барои шиносӣ маҳорати худро беҳтар мекунанд.

Дар ниҳоят, самаранокии таълим ва инкишофи малакаҳои рақамии хонандагон ва таҳаввулоти касбии онҳо аз муҳити рақамӣ танҳо ҳангоми татбиқи дуруст ва самаранокии иттилоот ба самти пешрафт ва беҳбудӣ тамоми чараҳои омӯзишӣ амалӣ мегардад. Хонандагон дарк мекунанд, ки муҳити рақамӣ на танҳо як воситаи омӯзиш аст, балки як аломати қобилияти истифодаи самаранок ва дуруст аст, ки ба онҳо барои рушд ва такмили малакаҳои шахсӣ ва касбӣ кумак мерасонад.

Дар поён натиҷаҳои асосии зимни таҳқиқот ба даст овардари мeorем:

➤ Омӯзиши муҳити рақамӣ ва дастрасии иттилоот дар марҳилаҳои аввали раванд кумак мекунанд, ки хонандагон малакаҳои ҷустуҷӯ, таҳлил ва истифодаи манбаъҳои иттилоотиро бо воситаҳои рақамӣ ва электронӣ омӯзанд.

➤ Хонандагон дар муҳити рақамӣ малакаҳои таҳлилий ва қобилиятҳои шахсиятии худро ба таври фаъол рушд медиҳанд. Ин раванд бо истифодаи манбаҳои иттилоотӣ, ҷустуҷӯ ва таҳлил барои гирифтани маълумоти дақиқ ва марбут кумак мекунад.

➤ Омӯзиш дар муҳити рақамӣ ба хонандагон кумак мекунад, ки малакаҳои амалӣ ва таълимиро, ки барои истифодаи дуруст ва самараноки технологҳои муосир зарур аст, ба таври муассир амалӣ кунанд.

➤ Вақте ки хонандагон малакаҳои рақамии худро дар амал истифода мебаранд, самараноки таълим дар муҳити рақамӣ ба назар мерасад, ки онҳо метавонанд ба як шахсияти мустақил ва масъул табдил ёбанд.

➤ Модели ба таври визуалӣ раванд ва марҳилаҳои ташаккули малакаҳои рақамии хонандагонро равшан мекунад, ки фаҳмидани тамоми чараёни омӯзишро осон мекунад.

Ин натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон дар муҳити таълимӣ ба рушди онҳо дар истифодаи дуруст ва самаранок аз воситаҳои рақамӣ, манбаҳои иттилоотӣ ва амалисозии малакаҳои техникӣ мусоидат мекунад.

Ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон дар муҳити таълимӣ як равандест, ки дар он хонандагон бо истифодаи технологҳои муосир ва манбаҳои иттилоотӣ малакаҳои таҳлилий, амалӣ ва шахсиятиро меомӯзанд. Моделе, ки раванд ва марҳилаҳои ташаккули малакаҳои рақамии хонандагонро нишон медиҳад, як воситаи муассир барои визуализатсия ва фаҳмидани тамоми чараёни таълим мебошад.

Дар ин раванд, хонандагон дар марҳилаҳои гуногун муҳити рақамиро таҳлил мекунад, ба иттилооти марбут дастрасӣ пайдо мекунад, манбаҳоро ҷустуҷӯ ва таҳлил менамоянд, ва малакаҳои амалӣ ва таълимиро дар муҳити рақамӣ амалӣ мекунад. Ин раванд бо рушди малакаҳои шахсиятӣ ва касбӣ дар муҳити рақамӣ мусоидат мекунад, ки дар он хонандагон метавонанд ба як шахсияти мустақил ва бомасъул табдил ёбанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон на танҳо малакаҳои техникӣ, балки қобилиятҳои таҳлилий ва шахсиятиро низ равшан мекунад, ки барои пешрафт ва рушди касбии онҳо дар шароити технологҳои муосир ва муҳити рақамӣ муҳим аст.

Адабиёт

1. Васильев, А.Н. Объектно-ориентированное программирование на С++ / А.Н. Васильев. – СПб.: Наука и техника, 2016. – 544 с.

2. Васильев, В.Н. Компьютерные информационные технологии – основа XXI века [Текст] / В.Н. Васильев, С.К. Стафеев // Компьютерные инструменты в образовании. - 2002. – № 1. – С. 23-27.

3. Векслер, В.А. «Scratch» среда программирования для детей / В.А. Векслер // Современная педагогика. - 2015. – № 5. URL: <http://pedagogika.snauka.ru/2015/05/4251>.

4. Вирт Н. Алгоритмы + структуры данных = программы / Пер. с англ. - М.: Мир, 1985. – 406 с., ил.

5. Вишнякова, С.М. Профессиональное образование [Текст]: Словарь / С.М. Вишнякова. – М.: Новь, 1999. – 538 с.

6. Вострокнутов, И.Е. Проблема подготовки IT специалистов в отечественных вузах [Текст] / И.Е. Вострокнутов, Д.В. Шагбазян // Информатизация образования. – 2017. – С. 120-123.

7. Одинаев, Р.Н. Развитие мотивации на уроках информатики и программирования как средство повышения уровня обученности учащихся в образовательных учреждениях Республики Таджикистан / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Института развития образования. – 2021. – № 2(34). – С. 183-190. – EDN GTCAGR.

8. Шарипов, Ф.Ф. Особенности обучения языкам программирования в образовательных учреждениях Республики Таджикистан / Ф.Ф. Шарипов, З.Б. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. – 2020. – № 4. – С. 161-168. – EDN AREEKR.

9. Одинаев, Р.Н. Создания мотивации к изучению предметов информатики и программирования в СОУ ах, ВУЗ ах на примере компьютерного моделирование движения автомобилей на языке прогорммирования "с++" / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2020. – № 4. – С. 103-110. – DOI 10.51884/2413-452X_2020_4_103. – EDN TUQQDX.

10. Гафоров, З.Б. Мотивация студентов использованием мультимедийной технологии в процессе обучения информатики / З.Б. Гафоров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – № 1-3(101). – С. 221-226. – EDN LIHTKK.

11. Ҳафиззода А.Ф. Саводнокии рақамии синфҳои болоӣ дар дарси информатика. Маводҳои конференсияи XII – уми байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои муосири моделсозии математикӣ ва татбиқи он», бахшида ба «Солҳои 2020-2040 эълонгардидани 20-солаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» (Тоҷикистон, Душанбе, 18 майи 2024) С. 419-421.

12. Одинаев Р.Н., Гафоров З.Б., Хамидова А. Формирование учебной мотивации студентов на уроках информатики в вузах Республики Таджикистан. Материалы XII – международной научно-практической конференции «Современные проблемы математического моделирования и её применения», посвященная «2020-2040 годы, 20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в области науки и образования» и «75-летию Таджикского национального университета» (Таджикистан, Душанбе, 18 мая 2024). С. 393-396.

13. Одинаев Р.Н., Туманова Ш.С, Хамидова А. Современные методы развития логического мышления учеников старших классов на уроках информатики. Материалы XII – международной научно-практической конференции «Современные проблемы математического моделирования и её применения», посвященная «2020-2040 годы, 20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в области науки и образования» и «75-летию Таджикского национального университета» (Таджикистан, Душанбе, 18 мая 2024). С. 401-404.

ОМУҶИШИ МУҲИТИ РАҚАМӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ РАҚАМИИ ХОНАНДАГОН

Омуҷиши муҳити рақамӣ ва истифодаи он дар раванди таълим барои ташаккул ва рушд кардани малакаҳои рақамии хонандагон аҳаммияти хеле калон дорад. Дар ҷаҳони муосир, ки технологияҳои иттилоотӣ ва воситаҳои рақамӣ рушди амиқ ёфтаанд, маълумот ва воситаҳои рақамии расмӣ истифода як қисмати муҳимтарини раванди таълими муосир гардиданд. Дар ин мақола нишон дода шудааст, ки муҳити рақамӣ ҳамчун як монетаи дастрасии осон ба иттилоот, манбаъҳои дониш ва воситаҳои ёрирасони омуҷишӣ ба хонандагон кумак мекунад, то онҳо ба малакаҳои технологӣ ва рақамии муосир шомил шаванд.

Ҳар як марҳила дар омуҷиши муҳити рақамӣ барои ташаккули малакаҳои рақамӣ масъул аст. Аз таҳлил ва истифодаи манбаъҳои иттилоотӣ, ҷустуҷӯи иттилоот бо воситаҳои рақамӣ, то амалисозии малакаҳои амалӣ омуҷишӣ дар муҳити рақамӣ, ҳамаи ин равандҳо барои ба анҷом расонидани фаъолияти таълимӣ ва таълим дар муҳити рақамӣ аҳаммияти ҳалқунанда доранд. Модели овардашуда, ки равандҳои марҳилаҳои муҳити рақамиро нишон медиҳад, як воситаи муассир барои фаҳмидани тамоми ҷараёни ташаккули малакаҳои рақамӣ мебошад. Он марҳилаҳо аз омуҷиши муҳити рақамӣ, дастрасии иттилоот, ҷустуҷӯи манбаъҳо ва таҳлил кардани маълумот то амалисозии малакаҳои амалӣ ва техникаӣ дар муҳити рақамӣ рушд мекунанд.

Мақсади асосии ин таҳқиқот таҳлили нақши муҳити рақамӣ дар ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон мебошад. Омуҷиши муҳити рақамӣ имкон медиҳад, ки хонандагон малакаҳои муҳим ва заминавии истифодаи воситаҳои рақамӣ, ба монанди

чустучӯ ва таҳлил кардани маълумот, истифодаи барномаҳои иттилоотӣ ва электронӣ ва фаъолият дар муҳити муосир ба даст оранд. Ҳамаи ин малакаҳо ба онҳо имкон медиҳанд, ки дар оянда дар шароити технологии муосир дар муҳити касбӣ ва шахсӣ ба муваффақиятҳо ноил шаванд.

Дар таҳқиқот аҳамияти муҳити рақамӣ ва самаранокии истифодаи он барои таълим дар муҳити муосир баррасӣ мешавад. Таълим дар муҳити рақамӣ дар баробари пешбурди малакаҳои техникӣ инчунин хислатҳои таҳлилий ва шахсиятиро ба хонандагон вусъат мебахшад. Бо кумакҳои муҳити рақамӣ, хонандагон метавонанд малакаҳои таҳқиқотӣ, идоракунии маълумот ва самаранокии истифодаи онҳо дар муҳити касбӣ ва шахсиро рушд диҳанд.

Калидвожаҳо: омӯзиши муҳити рақамӣ, ташаккул, малакаҳои рақамӣ, хонандагон, воситаҳои иттилоотӣ, манбаъҳои иттилоотӣ, чустучӯи маълумот, таҳлил, ҳавасмандгардонӣ, малакаҳои техникӣ, таълим дар муҳити рақамӣ, воситаҳои электронӣ, рушд, шахсият, самаранокӣ, барномаҳои таълимӣ, раванди таълим, таълимоти муосир, амалисозӣ, визуализатсия.

ИЗУЧЕНИЕ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ЦИФРОВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Изучение цифровой среды и использование ее в образовательном процессе имеет огромное значение для формирования и развития цифровых навыков учащихся. В современном мире, где информационные технологии и цифровые средства активно развиваются, информация и цифровые инструменты стали важной частью образовательного процесса и современного обучения. В этой статье цифровая среда рассматривается как барьер для легкого доступа к информации, источникам знаний и вспомогательным образовательным инструментам, что помогает учащимся интегрировать современные технологические и цифровые навыки.

Каждый этап изучения цифровой среды несет ответственность за формирование цифровых навыков. От анализа и использования информационных источников, поиска информации с помощью цифровых инструментов до реализации практических учебных навыков в цифровой среде — все эти процессы имеют решающее значение для завершения образовательной деятельности и обучения в цифровой среде. Приведенная модель, показывающая этапы цифровой среды, является эффективным инструментом для понимания всего процесса формирования цифровых навыков. Эти этапы развиваются от изучения цифровой среды, доступа к информации, поиска источников и анализа данных до реализации практических и технических навыков в цифровой среде.

Основная цель этого исследования — анализ роли цифровой среды в формировании цифровых навыков учащихся. Изучение цифровой среды дает возможность учащимся приобрести важные и базовые навыки использования цифровых инструментов, таких как поиск и анализ информации, использование информационных и электронных программ и активная деятельность в современном цифровом пространстве. Все эти навыки дают им возможность добиваться успехов в будущем в технологической среде как в профессиональной, так и в личной жизни.

В исследовании рассматривается значение цифровой среды и эффективность ее использования в обучении в современном образовательном контексте. Обучение в цифровой среде, помимо развития технических навыков, также способствует расширению аналитических способностей и личностных качеств учащихся. С помощью цифровой среды учащиеся могут развивать исследовательские навыки, управление данными и эффективность их использования как в профессиональной, так и в личной жизни.

Ключевые слова: изучение цифровой среды, формирование, цифровые навыки, учащиеся, информационные средства, информационные источники, поиск информации, анализ, мотивация, технические навыки, обучение в цифровой среде, электронные средства,

развитие, личность, эффективность, образовательные программы, процесс обучения, современное обучение, реализация, визуализация.

STUDY OF DIGITAL ENVIRONMENT AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF DIGITAL SKILLS OF STUDENTS

The study of the digital environment and its use in the educational process plays a crucial role in the formation and development of students' digital skills. In the modern world, where information technologies and digital tools have advanced significantly, information and digital tools have become an essential part of the educational process and contemporary education. In this article, the digital environment is seen as a means of providing easy access to information, sources of knowledge, and educational resources, helping students integrate modern technological and digital skills.

Each stage in the study of the digital environment is responsible for the formation of digital skills. From analyzing and using information sources, searching for information with digital tools, to implementing practical learning skills in the digital environment, all these processes are crucial to the completion of educational activities and learning in the digital space. The presented model, which shows the stages of the digital environment, is an effective tool for understanding the entire process of forming digital skills. These stages develop from learning the digital environment, accessing information, searching for sources and analyzing data, to implementing practical and technical skills in the digital environment.

The primary aim of this research is to analyze the role of the digital environment in the formation of students' digital skills. Studying the digital environment allows students to acquire essential and foundational skills in using digital tools, such as searching for and analyzing information, using information and electronic programs, and engaging in activities within the modern digital space. All these skills enable them to achieve success in the future, both in the technological environment and in their professional and personal lives.

The research also discusses the importance of the digital environment and the effectiveness of its use in education in the contemporary educational context. Learning in the digital environment not only promotes the development of technical skills but also enhances students' analytical abilities and personal qualities. With the help of the digital environment, students can develop research skills, data management, and the effectiveness of using these skills in both professional and personal life.

Keywords: study of digital environment, formation, digital skills, students, informational tools, information sources, information search, analysis, motivation, technical skills, learning in digital environment, electronic tools, development, personality, effectiveness, educational programs, learning process, modern education, implementation, visualization.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Гафоров Алишер Бобобекович** - номзади илмҳои физикаю математика, муаллими калони кафедраи моделсозии математикӣ ва компютери Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17, Телефон: **900-76-66-03**. E-mail: alisher_gaforov@mail.ru.

Ҳафизода Алишер Фатхулло – докторанти PhD-и кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кӯлоб, хиёбони С. Сафаров 16. Телефон: 986-33-33-06. E-mail: alishahr@mail.ru.

Давлатов Рахмонали Муродалиевич – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи илмҳои компютери Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16., E-mail: davlatov.rahmonali@mail.ru, Телефон: +992 918460496

Сведения об авторах: **Гафоров Алишер Бобобекович** – кандидат физико – математических наук, старший преподаватель кафедры математическое и компьютерное моделирование Таджикский национальный университет. **Адрес:** 734025, Республика

Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: **900-76-66-03**. E-mail: alisher_gaforov@mail.ru.

Хафиззода Алишер Фатхулло - доктор PhD кафедры методики обучения информатики Кулябского государственного университета имени А.Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, Куляб, проспект С. Сафаров 16. Тел.: 986-33-33-06. E-mail: alishahr@mail.ru.

Давлатов Рахмонали Муродалиевич – кандидат педагогических наук, доцент кафедры компьютерных наук Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С. Сафарова,16. E-mail: davlatov.rahmonali@mail.ru Тел.: +992918460496

Information about the authors: Gaforov Alisher Bobobekovich - candidate of physical and mathematical sciences, senior associate of the department of mathematical and computer modeling, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: **900-76-66-03**. E-mail: alisher_gaforov@mail.ru.

Haffizzoda Alisher Fathullo - PhD, department of methods of teaching computer science Kulob State University named after A.Rudaki. Address: S. Safarov 16 Street, Kulob, Republic of Tajikistan. Phone: 986-33-33-06. E-mail: alishahr@mail.ru.

Davlatov Rakhmonali Murodalievich – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of computer science Kulob State University named after A. Rudaki,. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, st. S. Safarov, 16. E-mail: davlatov.rahmonali@mail.ru Тел.: +992918460496

УДК:37+316 (0)75.8

X-20

ВЛИЯНИЕ ИГРОВЫХ МОМЕНТОВ НА ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА ОБУЧАЕМОГО И КАЧЕСТВО ВОСПРИЯТИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Хайдаров С.Ш., преподаватель, ЦАИУ, г. Шымкент
Аханов Б.Ф., к.п.н., Шымкентского университета, г.Шымкент
Азизов Х.У., к.п.н., ТПИ г. Пенджикент
Енгельдиев А.Ж., (доктор PhD) ТПИ г. Пенджикент
Хайдаров А.С., (доктор PhD) ТПИ г. Пенджикент

Одной из форм организации учебного процесса выступает игра. Игра - один из основных видов человеческой деятельности. Подлинная игра исключает всякую пропаганду. Она содержит свою цель в самой себе. Ее дух и ее атмосфера – радостное воодушевление. Нидерландский мыслитель XX века Йохан Хейзинга, в своём классическом труде «Homo ludens», что значит «Человек играющий», проанализировал сущность и значение игры как источника культуры. Й. Хейзинг утверждает, что понятие «человек играющий» (homo ludens) аналогично понятию «человек созидающий», и что игра есть специфический фактор всего, что окружает людей в мире. [1, с. 25]

И. Хейзинга предлагает следующее определение Игры как феномена культуры «Игра есть добровольное действие либо занятие, совершаемое внутри установленных границ места и времени по добровольно принятым, но абсолютно обязательным правилам, с целью, заключенной в нем самом, сопровождаемое чувством напряжения и радости, а также сознание «иног бытия», нежели «обыденная жизнь». [2, с. 34]

Игра необходима для эффективного стимулирования всех сторон развития обучаемого (при необходимости – его коррекции), для гармонизации сочетания умственных, физических и эмоциональных нагрузок и т.д. На уроке игра позволяет обучаемому испытать радость умственного напряжения и преодоления интеллектуальных трудностей, которые

сопряжены с решением учебных задач. Таким образом, дидактическая игра является хорошим средством для формирования интереса обучаемого к учебному процессу, она способна привлечь внимание обучаемого, воспитать в них любовь к определенному предмету, вызывает познавательный интерес к изучаемому предмету.

Проблема познавательного интереса — одна из актуальных. Педагогической наукой доказана необходимость теоретической разработки этой проблемы и осуществление её практикой обучения. Тяга к творчеству, которая (как и всякая чисто человеческая потребность) является не врождённым качеством, не природным даром, а результатом воспитания (стихийного, незаметного или организованного, очевидного), — эта тяга к творчеству может быть сама обращена в средство педагогического воздействия, в частности, в средство формирования познавательных интересов обучаемых, в средство формирования потребности учиться, получать знания. [3, с. 94]

Психология подчеркивает творческий характер игровой деятельности, отмечая главенство воображения и фантазии. Эстетика отмечает общность миропонимания ребенка и творца, проявляющуюся в символическом переосмыслении действительности, в способности смотреть на мир глазами своего героя, в близости способов выражения - метафоричности, условности. Все это делает игру столь привлекательной для педагогики. Ведь она способна не только увлечь, заинтересовать обучающихся, активизировать познавательную активность детей, являясь мощным средством педагогического воздействия.

Как сказал Максимилиан Волошин: «Гении – это те, которые не сумели вырасти». [4, с. 134] Познавательный интерес, будучи включённым в познавательную деятельность, теснейшим образом сопряжён с формированием многообразных личностных отношений: избирательного отношения к той или иной области науки, познавательной деятельности, участию в них, общению с соучастниками познания. Именно на этой основе — познания предметного мира и отношения к нему, научным истинам — формируется миропонимание, мировоззрение, мироощущение, активному, пристрастному характеру которых способствует познавательный интерес. Более того, познавательный интерес, активизируя все психические процессы человека, на высоком уровне своего развития побуждает личность к постоянному поиску преобразования действительности посредством деятельности (изменения, усложнения её целей, выделения в предметной среде актуальных и значительных сторон для их реализации, отыскания иных необходимых способов, привнесения в них творческого начала).

Обучение, которое в качестве ведущих целей рассматривает обеспечение (организацию) развития высших психических функций личности в целом через овладение внешними средствами культурного развития, является развивающим и приобретает при этом целенаправленный характер. Результатом такого обучения служит достигнутый обучающимся уровень развития личности, его индивидуальности. [5, с. 82]

К подбору игр надо предъявлять ряд требований:

1. Игры должны соответствовать определенным учебно-воспитательным целям, нести содержательную нагрузку в соответствии с программными требованиями к знаниям, умениям и навыкам, разнообразить методы преподавания и организации учащихся, вносить вклад в повышение их активности и самостоятельности;

2. Игры должны соответствовать изучаемому материалу и строиться с учетом подготовленности и психологических особенностей учащихся;

3. Игры требуют создания необходимого дидактического материала и определения методики его применения.

Дидактическая игра позволит ярче реализовать все ведущие функции обучения: образовательную, воспитывающую и развивающую.

Учебный материал, приобретенный в результате применения в учебном процессе дидактических игр качественно повышает восприятие учебного материала, так как обучаемый активно участвует в процессе игры, направленной на решение познавательных задач. Учебно-дидактическая игра даст возможность:

- приобретения обучаемыми предметно-профессионального и социального опыта, принятия индивидуальных и совместных решений;
- формирования познавательной и выявления профессиональной мотивации;
- закрепления знаний обучаемыми, применения их в нестандартной обстановке;
- развития теоретического и практического мышления;
- выработке умений самостоятельного приобретения знаний и навыков добывания информации. [6, с. 74]

В процессе обучения необходимо систематически возбуждать, развивать и укреплять систему применения учебно-дидактических игр, что развивает познавательный интерес обучающихся и является важным мотивом учения, стойкой чертой личности, мощным средством воспитывающего обучения, повышения его качества.

Литература:

1. Сильвестров Д. Предуведомление к «Homo Ludens» // Хейзинга Й. Homo Ludens. М., 1992.
2. Хейзинга Й. Homo Ludens. М., 1992.
3. Щукина Г.И. «Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся». Москва, «Педагогика», 1988.
4. Максимилиан Волошин. Собрание сочинений в 10 томах. Том 6. Книга 2. Проза 1900-1927. Очерки, статьи, лекции, рецензии, наброски, планы
5. Бабкина Н.В. Использование развивающих игр и упражнений в учебном процессе // Начальная школа. 1998. № 4.
6. Тыльдсеп А.А., Корк В.А. «Мы изучаем химию», изд. «Просвещение». 1988г.

ВЛИЯНИЕ ИГРОВЫХ МОМЕНТОВ НА ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА ОБУЧАЕМОГО И КАЧЕСТВО ВОСПРИЯТИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Авторы в статье рассматривают влияние игровых моментов на формирование познавательного внимания и качества восприятия в процессе обучения.

Как отмечают исследователи, игра необходима для эффективной мотивации всех аспектов развития студента (и, при необходимости, его корректировки), а также для координации комплекса психических, физических, эмоциональных и других нагрузок. В классе игра позволяет студенту почувствовать радость от снятия психического напряжения и преодоления когнитивных трудностей, связанных с решением учебных задач.

Проблема познавательного интереса является одной из важнейших. Педагогическая наука доказала необходимость теоретической проработки этой проблемы и её внедрения в учебную практику.

Психология подчеркивает творческий характер игровой деятельности и отмечает приоритет воображения и фантазии. Эстетика отмечает единство мировоззрения ребенка и творца, которое проявляется в символическом мышлении о реальности, способности смотреть на мир глазами своего героя, в близости выразительных методов – метафоры, условности.

Ключевые слова: игра, внимание, познание, качество, теория, практика, мотивация, физический, проблемы, вопрос, обучение, ребенок, способность, мировоззрение.

ТАЪСИРИ ЛАҲЗАҲОИ БОЗӢ БА ТАШАККУЛИ ТАВАЧҶУҲИ МАЪРИФАТИИ ДОНИШҶӮ ВА СИФАТИ ДАРК ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Муаллифон дар мақола таъсири лаҳзаҳои бозӣ ба ташаккули тавачҷуҳи маърифатии донишҷӯ ва сифати дарк дар раванди таълимро мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Тавре муҳаққиқон қайд мекунанд, бозӣ барои ҳавасмандгардони самарабахши тамоми ҷанбаҳои инкишофи донишҷӯ (агар лозим бошад, ислоҳи он), барои ҳамоҳангсоии маҷмуи сарбориҳои равонӣ, ҷисмонӣ, эмотсионалӣ ва ғайра зарур аст. Дар синф, бозӣ ба

донишҷӯ имкон медиҳад, ки шодии фишори равонӣ ва бартараф кардани мушкилоти зехниро, ки бо ҳалли масъалаҳои таълимӣ алоқаманданд, эҳсос кунад.

Масъалаи шавқу хаваси маърифатӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарин мебошад. Илми педагогӣ зарурияти аз ҷиҳати назариявӣ кор карда баромадани ин масъала ва дар амалияи таълим татбиқ намудани онро исбот кардааст.

Психология хусусияти эҷодии фаъолияти бозиро таъкид намуда, афзалияти ҳаёлот ва фантазияро қайд мекунад. Эстетика умумияти ҷаҳонбинии кӯдак ва эҷодкорро қайд менамояд, ки дар тафаккури рамзӣ дар бораи воқеият, қобилияти нигоҳ кардан ба ҷаҳон бо чашми қаҳрамони худ, дар наздикии усулҳои ифода - метафора, шартӣ зоҳир мешавад.

Калидвожаҳо: бозӣ, таваҷҷуҳ, маърифат, сифат, назария, амалия, ҳавасманд, ҷисмонӣ, мушкилот, масъала, таълим, кӯдак, қобилият, ҷаҳонбинӣ

THE INFLUENCE OF PLAY MOMENTS ON THE FORMATION OF COGNITIVE INTEREST AND PERCEPTION QUALITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The authors of the article examine the influence of play moments on the formation of cognitive attention and perception quality in the learning process.

As researchers note, play is necessary for effectively motivating all aspects of a student's development (and, if needed, correcting it), as well as for coordinating the combination of mental, physical, emotional, and other loads. In the classroom, play allows the student to experience the joy of relieving mental tension and overcoming cognitive difficulties related to solving educational tasks.

The issue of cognitive interest is one of the most important. Pedagogical science has proven the necessity of theoretically addressing this issue and implementing it in educational practice.

Psychology emphasizes the creative nature of play activities and highlights the priority of imagination and fantasy. Aesthetics notes the unity of the child's and creator's worldview, which is manifested in symbolic thinking about reality, the ability to view the world through the eyes of their hero, and the proximity of expressive methods, such as metaphor and convention.

Keywords: play, attention, cognition, quality, theory, practice, motivation, physical, problems, issue, education, child, ability, worldview.

Сведения об авторах: Хайдаров Садыкжан Шахизиндаевич -преподаватель, Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, Казахстан.

Аханов Бахтияр Файзуллаевич - кандидат педагогических наук старший преподаватель кафедры общей педагогики Шымкентского университета, Республика Казахстан, г. Шымкент.

Азизов Хусрав Умридинович - кандидат педагогических наук, начальник учебной части Таджикского педагогического института в городе Пенджикент, Республика Таджикистан.

Энгельдиев Акрам Жамалович - доктор PhD Таджикского педагогического института в городе Пенджикент, Республика Таджикистан.

Хайдаров Азизходжа Сабырханович - доктор PhD Таджикского педагогического института в городе Пенджикент, Республика Таджикистан.

Маълумот дар бораи муаллифон: Ҳайдаров Содикҷон Шоҳизиндаевич - муаллими Донишгоҳи инноватсионии Осӣи Миёна, ш. Чимкент, Қазокистон.

Аханов Бахтиёр Файзуллоевич — номзоди илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи Чимкент, Ҷумҳурии Қазоқистон, шаҳри Чимкент

Азизов Хусрав Умридинович — номзоди илмҳои педагогӣ, сардори раёсати таълими Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Энгелдиев Акрам Ҷамолович — докторанти PhD-и Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ҳайдаров Азизхоҷа Собирхонович — докторанти PhD-и Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Information about the authors: Khaidarov Sadykzhan Shakhizindaevich - lecturer, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan.

Akhanov Bakhtiyar Fayzullaevich - candidate of pedagogical sciences, senior lecturer, Department of General Pedagogy, Shymkent University, Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Azizov Khusrav Umridinovich - candidate of pedagogical sciences, head of the academic department, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent, Republic of Tajikistan.

Engeldiev Akram Zhamalovich - PhD, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent, Republic of Tajikistan.

Khaidarov Azizkhodzha Sabyrhanovich - PhD, Tajik Pedagogical Institute in Penjikent, Republic of Tajikistan.

УДК:37.0 (575.3)

ББК:74.26.4 (2-тадж)

Н-19

УСТОЙЧИВЫЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Назарова Р.Т., к.п.н., доцент

Кулябский государственный университет имени А. Рудаки

Назаров Н.Т., ассистент

Институт технологий и инновационного менеджмента города Куляб

Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон не раз отмечал: «Язык это зеркало, в котором ярко отражается лицо нации, мы должны ценить это, и наряду с этим придавать первостепенное значение изучению русского и английского языков как языков международного общения. Мы расширяем изучение и освоение языков не для показухи, а с целью повышения образованности общества».

Русский язык в Таджикистане на протяжении многих лет выполнял и выполняет роль межнационального общения. В качестве официального языка он является стержнем, формирующим полилингвальное и поликультурное образовательное пространство в республике, фактором когнитивного и интеллектуального развития, обеспечивающим возможность школьников и студенческой молодежи самореализации в условиях многонационального поликультурного государства.

Обучение на полилингвальной основе способствует совершенствованию общей языковой подготовки и владения родным и иностранными языками в специальных предметных целях, углублению предметной подготовки и расширению сферы межкультурного обучения и мотивации к изучению родного и иностранного языков.

Весьма важным для нас педагогов, преподавателей является то, что современная языковая ситуация в Республике Таджикистан позитивно влияет на изучение государственного, русского и английского языков в системе общеобразовательной и высшей школы.

В процессе обучения русскому языку в неязыковом вузе чрезвычайно важна выработка у студентов навыков грамотной устной и письменной речи, в связи, с чем особое значение приобретает предупреждение и коррекция лексических и грамматических ошибок. Естественно, полного отсутствия таких ошибок добиться очень сложно. Даже носитель языка может допускать отклонения от языковой нормы, однако он практически никогда не ошибется в использовании базовых языковых моделей. Именно на формирование у

студентов правильного употребления основных моделей русского языка должна быть направлена деятельность преподавателя.

Известно, что одним из принципов обучения русскому языку является принцип учета родного языка. Однако в основе данного принципа часто лежит негативная тенденция интерференции. Выделяют два вида интерференции: 1) межъязыковая интерференция (перенос привычных языковых норм родного языка на русский язык или первого иностранного языка на второй иностранный язык); 2) внутриязыковая интерференция (перенос уже сформированных навыков на иностранном языке на новые явления в том же языке).

Обучение русскому языку, базирующееся на принципе аналогии, стремление использовать модели родного языка при построении иноязычных структур или уже изученные модели второго языка при изучении новых приводят к интерференции, которая в свою очередь является причиной устойчивых ошибок. Подобные ошибки отмечаются практически при изучении всех аспектов русского языка: фонетики, грамматики, словообразования, семантики. В нашей статье мы остановимся на наиболее типичных ошибках, которые допускают студенты, изучающие второй язык как основной иностранный на занятиях по практике речи и практической грамматике.

Следует так же отметить, что таджикская научная терминология находится в стадии формирования и пока еще это проблема не решена и требованиям разнообразных научных отраслей. Проблема русской речи национальных групп приводит в смятение русских и таджикских педагогов, учёных и вызывает научно и утилитарную заинтересованность нынешних исследователей. Изучением различных аспектов русской речи занимались такие исследователи, как О. С. Ахманова, К. З. Закирьянов и др.

Различные аспекты проблемы воспитательного фактора родного и других языков изучали великие педагоги-демократы Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, просветители Поволжья И.Я. Яковлев, К. Насыри, М.Е. Евсевьев, В.М. Васильев, и др.

В таджикской педагогической и лингвистической литературе затрагивались отдельные стороны воспитательной функции языков и проблемы формирования национального самосознания (Авзалов Х.С., Кодиров М. О., Нозимов А.А. и др.).

В силу указанных причин студентам многих факультетов, где обучения ведется на таджикском языке, рекомендуются учебники и учебные пособия на русском языке.

Изучение русского языка в вузе является вторым (после школы) и завершающим этапом обучения; дальнейшее совершенствование его знания должно осуществляться стихийно, в процессе непосредственных, языковых контактов. Предполагается, что студенты должны достичь такого уровня двуязычия, при котором возможно свободное чтение художественной и научной литературы и свободное изложение своих мыслей на различные темы. Однако, как показывает практика, студенты национальных групп далеко не в совершенстве владеют русским языком, речь их пестрит большим количеством разнообразных ошибок фонетического, лексического, словообразовательного, грамматического характера, особенно у тех, кто обучался в сельской школе.

Уровень знания второго языка зависит от ряда социальных факультетов, общеобразовательного кругозора и степени влияния этим языком. Нарушение норм русской речи наблюдается при субординативном двуязычии, причём степень интерференции бывает различной: максимальной (на одном из уровней). Нами проведено исследование ошибок лексико-грамматического характера, выявленных в результате анализа устной речи студентов филологических факультетов, гуманитарных вузов и технических институтов. Исследование носит предварительный характер, так как проблема лексической интерференции может решаться только на основе описания и выявления специфических особенностей лексико-семантических систем контактирующих языков.

Следует отметить, что до настоящего времени распространяется исследования, содержащего описание типологических особенностей всех уровней русского и таджикского

языков. Существуют описания типологических особенностей названных языков на отдельных уровнях. Кроме того, в лингвистике есть работы, исследующие явления интерференции на каком-либо одном уровне [4, с. 125]

Несомненно, интерференция может рассматриваться и на определенном уровне, однако, на наш взгляд, целесообразно исследовать интерференцию во взаимодействии уровней, в частности лексико-грамматическую, так как не существует слов без грамматического оформления, а «лексико-семантическая система является синтезом, результатом сложного взаимодействия слов в их значениях с элементами других уровней языка: морфологическим и синтаксическим». [5, с. 184] Факты интерференции на различных уровнях языка взаимообусловлены связью всех языковых уровней друг с другом прямо или опосредованно.

Системность лексики предполагает и системность усвоения билингвом ее единиц, потому что «количественное пополнение словарного запаса при овладении вторым языком для двуязычного индивида имеет большое значение, если такое пополнение новыми (для билингва) лексическими единицами имеет системный характер, идёт в пределах различных тематических групп с постоянной дифференциацией значений и стилистических оттенков слов». [7, с. 208]

Таким образом, лексическая система второго языка формируется в сознании билингва на основе постоянной смысловой дифференциации уже усвоенных слов и за счет овладения им новыми лексическими единицами.

Рассматриваемые нами лексические единицы входят в состав лексико-семантических групп слов. Лексические единицы объединяются в лексико-семантические группы на основе тесной смысловой общности, а различаются сферой употребления, семантическими и стилистическими оттенками. Мы не приводим здесь описания лексико-семантических групп, так как это не входит в нашу задачу.

При обучении русскому языку всегда существовала проблема положительного и отрицательного влияния родного языка на изучаемый. Это проблема остаётся актуальной и в современной лингвистике. Решение её важно как с точки зрения теоретической, так и с точки зрения практической значимости в развитии национально-русского двуязычия. Обучения второму языку необходимо строить таким образом, чтобы интерференция снималась или ослаблялась. Для этого следует чётко представлять себе, что именно поддаётся положительному переносу, а что в двух языках должно быть противопоставлено, с особым упором на трудности, причиной которых является интерферирующее влияние родного языка и изучаемого усвоения второго языка происходит более эффективно, а родной язык становится фактором, способствующим усвоению второго языка.

Общепризнано, что более всего интерференция проявляется в лексике. Подвижность лексики, её постоянное обновление является одной из причин трудностей в усвоении словарного запаса изучаемого языка, его семантического потенциала и в правильном использовании его лексических единиц. Степень интерференции зависит, во-первых, от уровня владения билингвом вторым языком и, во-вторых, от умения различать специфические особенности изучаемого языка.

Лексическая интерференция в речи билингва обусловлена интерференцией лексических единиц родного и второго языков и отождествлением их семантических объёмов. Появлению ошибок способствует также специфика лексической системы русского языка. Необходимо отметить, что идентификация имеет место только тогда, когда соответствующая лексическая единица существует на родном языке и известна билингву. Идентифицироваться могут разнообразные лексические единицы и категории, служебные слова и морфемы, грамматические формы и синтаксические модели родного и усваиваемого языков. При этом «наблюдается переплетение и семантическая, и словообразовательная, и грамматическая интерференция». [3, с. 30]

Особенно много ошибок проявляется из-за отождествления семантических объёмов слов контактирующих языков. Своеобразие словарного состава и семантической системы

каждого из языков, расхождения в семантических объёмах слов, особенно общеупотребительных, создают условия для неизбежной интерференции в речи билингва.

Серьёзные трудности возникают у билингва при усвоении семантических оттенков русских лексем. И если «двухязычный индивид овладел только общим значением слов лексико-семантической группы, но слабо разбирается в стилистических и эмоционально-экспрессивных оттенках и т.д. данных лексем, то нельзя говорить о качественном овладении данной совокупностью слов. Умение употребить в конкретном речевом обращении то или иное слово поможет билингву избежать интерференции в своей речи, правильно выразить свои мысли и чувства». [7, с. 208]

Значительное количество лексико-грамматических ошибок возникает в результате проведения ложных аналогий между родным и вторым языком. По мнению Т.И. Арбековой, большинство данных ошибок сводятся к следующему. 1. Количество и номенклатура частей речи в русском и английском языках не совпадают. 2. Одноименные части речи при совпадении основных характеристик имеют ряд несходных словообразовательных, морфологических и синтаксических особенностей. Последнее ведет к расхождению также в синтаксическом строе предложения. 3. Грамматическая характеристика лексически сходных слов может быть различной. 4. Способы словообразования и, как результат их действия, структурные типы слов не являются одинаковыми. 5. Многозначные слова, совпадающие в одном или двух значениях, обычно не совпадают в остальных. 6. Слова, идентичные по своему словарному (т.е. обобщенному) значению, почти всегда различаются значениями контекстными, вступая в семантико-синтаксические связи с несовпадающими наборами слов. 7. Стилистическая характеристика номинативно-тождественных слов может быть различной. 8. Объем и характер словообразовательных гнезд в русском и английском языках, как правило, неодинаков. Значения, передаваемые в одном языке родственными словами, в другом закрепляются за разнокоренными лексическими единицами. 9. Сближающиеся по форме слова могут не совпадать по значению. 10. Слова и словосочетания, имеющие одинаковое предметное значение, могут не совпадать по этимологии, мотивировке и современному ассоциативному значению. [2, с. 11]

Отмеченные нами лексико-грамматические ошибки в русской речи студентов национальных групп весьма разнообразны. Среди них выделяются следующие типы:

1. Неоправданное исследование слов родного языка в русском тексте. Студенты национальных групп переносят в свою русскую речь некоторые лингвистические термины родного языка, например: в этом предложении нужно поставить *вергуль* (запятая); В конце каждого предложения ставится *нукта* (точка). Перенесение данных слов из родного языка в русскую речь неправомерно, так как в русском языке существуют слова, обозначающие те же понятия. Такая интерференция обусловлена субъективными причинами, в частности отсутствием определённой лексики единицы в словарном запасе билингва. Случаи подобного перенесения относительно редки, но приведённые примеры типичны в речи студентов национальных групп. Естественно, что неоправданное употребление слов таджикского языка в русской речи, прежде всего, наблюдается на начальном этапе обучения, но иногда встречается и в речи студентов.

Однако в некоторых случаях употребление таджикских слов в русской речи бывает необходимым в силу объективных причин. Так, использование слов *самбуса* (особый вид пирожка), *курпача* (особый вид ватного одеяла), *ид* (праздник), словосочетания *иди Навруз* (праздник Весны) в русской речи таджиков и представителей остальных национальностей, включая русских, объясняется тем, что значения слов *самбуса*, *курпача*, *ид*, *Навруз* отличается от русских соответствий в силу различия понятий, обозначаемых этими словами в обоих языках. Поэтому предложение: Я купил *пирожок* – не тождественно по смыслу предложению: Я купил *самбусу*. Студенту национальных групп не свойственна фраза: Ведь сегодня *праздник Весны!*; он непременно скажет: Ведь сегодня *иди Навруз!* (или просто *Навруз*). И хотя это явление, очевидно, интерференционного характера, это не считается жестким нарушением норм русского языка, особенно в данной языковой ситуации.

В речи студентов мы также сталкиваемся с характерным явлением употребления одних русских слов вместо других. Так как в русском языке это явление по отношению к словам близкого значения носит название паронимии, то нам кажется, что это понятие целесообразно применить и расширить в плане билингвизма. К паронимии во второязычной речи мы относим особый вид интерференции, проявляющейся в замене одних слов другими. С этой точки зрения в речи на неродном языке выделяются два вида паронимии: межъязыковая и внутриязыковая.

Межъязыковая паронимия обусловлена влиянием родного языка, при котором говорящий сближает по своему значению или значению слова родного и русского языка; сюда же относится смешение слов собственно русского языка, не входящих в синонимические пары. К явлению межъязыковой паронимии можно отнести смешение билингвами таких пар слов, как *расстрелять – застрелять, поставить – положить, научить – выучить* и т.д.

Внутриязыковая паронимия обусловлена существованием паронимов в самом русском языке. К явлениям внутриязыковой паронимии можно отнести употребление таджикских слов *одеть* вместо *надеть* и т. п. (впрочем, такое же явление наблюдается и в речи русского населения – в этом и стоит принципиальное различие внутриязыковой паронимии от межъязыковой во второязычной речи). А объединяет эти два типа паронимии тот факт, что билингв в речи на неродном языке использует одно слово вместо другого. Паронимия во второязычной речи появляется, очевидно, потому, что «любое слово всегда может вызывать в памяти все, что способно тем или иным способом с ним ассоциироваться». [6, с. 123]

Анализ типичных лексико-грамматических нарушений в русской речи студентов национальных групп позволил, выделить несколько разновидностей межъязыковой паронимии: фонетическую, лексическую, семантическую, грамматическую, функциональную. Следует отметить, что все разновидности межъязыковой паронимии взаимосвязаны и взаимообусловлены.

II. Нарушения лексико-семантического характера. Чаще всего отклонения в русской речи студентов наблюдаются на лексико-семантическом уровне. Диапазон подобных нарушений весьма широк. На этом уровне наблюдается такие разновидности межъязыковой паронимии, как фонетическая, лексическая, семантическая. Фонетическая межъязыковая паронимия. Этот вид паронимии возникает оттого, что в русском языке существует немало слов, близких по своему звуковому облику. Вполне естественно, что человек, слабо владеющий русским языком, допускает ошибки в употреблении подобных лексем.

Среди слов, близких по своему звучанию, выделяется несколько групп, если подходить к рассмотрению подобных явлений с точки зрения морфологической и словообразовательной структуры слов. Первая группа слов представлена разно корневыми парами, которые студенты смешивают из-за близости их звучания: Мы провели хорошее *предприятие* (вм. *мероприятие*); Все студенты пошли в *лексический зал* (вм. *лекционный*); В ответ он шепнул головой (вм. *кивнул*). Нами отмечены следующие пары слов, составляющие эту группу: *двенадцать-девятнадцать, пожалел-пожелал, позвонишь-позвонишь, светит-цветет, насыщенный-несущий, деревня-древний*.

Следующую группу слов межъязыковой фонетической паронимии составили однокоренные слова, в употреблении которых студенты ошибаются по двум причинам: из-за не различения приставок и из-за наличия одного и того же корня.

Разнообразие префиксов в русском языке создаёт предпосылки для их смешения, ср.: Каждая глава книги имеет свое значение (вм. название;) Я дома хорошо научил это стихотворение (вм. выучил). Студенты в своей речи смешивают слова: *заключить - отключить, сохраняются - охраняются, пролетел - полетел, допустил - опустил, зажгли - сожгли, зашли - вышли*.

Базой для речевых ошибок служит также наличие в языке однокоренных слов, близких по своему звучанию, например: Вопрос был поставлен на *согласование* (вм.

голосование); В результате деления получаем *частность* (вм. *частное*). Сюда же относятся ошибки в использовании слов *факты-факторы*, *световое - светлое, тепловой – теплый*.

2. Лексическая паронимия. Процесс лексической интерференции в речи студентов национальных групп выражается в использовании слов, значение которых понятно ими неверно или совсем не понято. Очевидно, эти слова вызывают в сознании билингва определённые ассоциации с тем понятием, которое они пытаются выразить, это явление может быть охарактеризовано как лексическая паронимия в речи на втором языке. Приведем несколько примеров: У моей подруги красивые *полукруглые* ресницы (вм. *загнутые*); Мересьев очнулся, а у него ноги был *брак* (вм. *искалеченные*). Необходимо отметить, что случаи подобной лексической межъязыковой паронимии встречаются редко и объясняются индивидуальными языковыми ассоциациями говорящего.

Семантическая паронимия. Это наиболее распространенный вид паронимии на лексико-семантическом уровне. Овладение семантикой слов второго языка представляет особую трудность, так как «при переходе с одного языка на другой можно в совершенстве усвоить произношение чужого языка, полностью овладеет его лексической, не примешивая к ней ни одного слова из родного языка, но трудно, почти невозможно отрешиться целиком от привычных семантических связей и ассоциаций». [1, с. 66]

Идентификации подвергаются не только лексические единицы, но и семантические объёмы слов родного и изучаемого языков. Опираясь на систему понятий родного языка, билингв часто ошибается в употреблении тех или иных слов. Как правило, это многозначные слова: Зимой животных спасает их *кожа* (на родном языке слово *пуст* соответствует двум русским словам – *мех* и *кожа* отсюда *кожа* вместо *мех*); Охотники хотели *расстрелять* волка (на родном языке *пarrондан* соответствует русским глаголам *застрелить* и *расстрелять*, отсюда смешение этих глаголов в речи); В 1921 году из России в Таджикистан пришёл писатель (на родном языке *омадан* соответствует русским *прийти*, *приехать*, *прибыть*, и поэтому на родном языке очень часто ошибаются в употреблении этих глаголов). Во всех приведенных примерах на родном языке лексеме соответствуют два или три русских слова, что и затрудняет студенту национальных групп выбор нужно из них.

Вызывает интерес в этом плане употребление глагола *ставить*. Описание аналогичного явления мы находим у В.И. Абаева: «.. я нередко ловлю себя на том, что продолжаю мыслить на родном мне осетинском языке. Например, мне случается иногда употребить глагол *положить* там, где следует сказать *поставить*: положить стакан вместо поставить стакан. Почему? Несомненно потому, что в осетинском «положить» и «поставить» выражаются одним и тем же глаголом...». [1, с. 66] На родном языке основное значение глагола *ставить* передается глаголом *мондан*. И в русском, и на родном языке глаголы многозначны, но их семантические объёмы не совпадают полностью. В своей русской речи студенты национальных групп употребляют глагол *поставить* в его основном значении там, где его быть не должно, ср.: Пионеры поставили цветы к памятнику героя; Продавец *поставил* на весы большой кусок масла; Нам задали *поставить* вопросы к тексту. В данных предложениях студенты вместо глаголов *возложить*, *положить*, *составить* употребили глагол *поставить*. На родном языке значение этих трех глаголов передается не одним, а несколькими синонимичными словами и в качестве одного из синонимов ко всем этим глаголам употребляется глагол *мондан*, соответствующий русскому языку *ставить*. По семантической ассоциации с родным языком студенты национальных групп во всех трёх случаях употребляют глагол *поставить*, не понимая, что его основное значение вовсе не соответствует значениям глаголов *возложить*, *положить*, *составить*.

С трудом даётся билингву дифференциация значений слов, их семантических оттенков. Из двух лексических единиц, семантические границы которых в чём-то соприкасаются, билингв чаще всего выбирает такую, которая для него привычнее, понятнее в данной ситуации, причём предпочтение отдаётся словам нейтральным. Часто такой выбор бывает ошибочным. И хотя при этом смысл сказанного остаётся понятным, налицо нарушение лексических норм: Мирзо Турсунзаде *влиятельный* деятель культуры (вм.

выдающийся); В антракте мы гуляли в коридоре театра (вм. фойе); Собирать марки – это его любовное дело (вм. любимое). Подобных примеров можно привести немало: создатель – составитель, одна десятая – одна десятка, обратно – опять.

Многообразия лексико-семантических ошибок не исчерпывается указанным ошибками, они представляют собой лишь ту часть, которая встречается особенно часто.

Незнание семантики слов приводит также к нарушению норм лексической сочетаемости. Одной из причин нарушения лексической валентности является идентификация словосочетаний родного языка со словосочетанием русского языка, ср.: Своих товарищей подводить **не можно** (вм. **нельзя**, которое на родном языке переводится словосочетанием **мумкин нест**; на родном языке **мумкин нест** дословно переводится «можно нет»), по этому студент национальных групп создаёт новое сочетание – **не можно**); **Однажды день** мы вместе пошли в лес (на родном языке словосочетание **як рӯз** буквально означает «один день», а по смыслу соответствует русскому **однажды**; студент по аналогии с родным языком добавляет к нему еще слово **день**, в результате чего получается словосочетание **однажды день**); У моей сестры двое **ребёнок** (на родном языке нет супплетивной формы **ребёнок** – **дети**, а есть форма **бача** – **бачахо**, где – **хо** служит показателем множественности). С этим явлением связано неправильное употребление некоторых супплетивных форм русского языка. Так, студенты путают русские формы **год-лет**, которым на родном языке соответствует одна лексема **сол**, ср.: Мне уже 18 год исполнилось; Они встретились только через пять год.

Но чаще всего нарушение норм лексической сочетаемости происходит вследствие незнания законов русского словоупотребления. Оно наблюдается тогда, когда лексемы русского и родного языков совпадают в основных значениях, но круг их сочетаемости различен. Сравним: Директор дал мне **благодарность** (благодарность можно **вынести**, **объявить**, но нельзя **дать**); Нашей республике **присвоен** орден Дружбы Народов (присваивают звание, имя, а орденом **награждают**); Эти вопросы **волнуют** наши **головы** (вопросы **волнуют** наши **умы**, а не **головы**). Я всегда **приготавливаю** домашнее задание (вм. **выполняю**).

III. Лексико-грамматические нарушения. Ошибки лексико-грамматического характера связаны с нарушением грамматических законов языка. Здесь наблюдаются такие виды межъязыковой паронимии, грамматическая и функциональная.

4. Грамматическая паронимия. Этот вид паронимии характеризуется неправильным употреблением грамматических конструкций, категорий русского языка, что приводит к нарушению лексических норм. Обратимся к примерам. Русские глаголы, обозначающие состояние человека, на родном языке выражаются сочетанием двух глаголов – основного и вспомогательного **шудан** «стать, становиться» (необходимо отметить, что на родном языке в отличие от русского преобладают аналитические конструкции). Идентифицируя компоненты глагольной конструкции родного языка студенты национальных групп вместо глаголов состояния в своей русской речи употребляют сочетание глаголов **стать** с прилагательным, семантически соотносимым с глаголом, ср.: Карим **стал здоровый** и пришёл на занятия (вм. выздоровел, что соответствует родному словосочетанию **сихат шудан**); Ты совсем **стал худой** (вм. **похудел**, что соответствует родному **хароб шудан**); Саша быстро **стал весёлый** и улыбнулся (вм. **повеселел**, на родном языке – **хурсад шудан**). В данном случае интерференция в речи студента национальных групп проявляется в интерференции речевых конструкций родного и русского языков.

На появление лексико-грамматических ошибок влияет и незнание семантики слов. Так, студенты национальных групп употребляют собирательные существительные русского языка во множественном числе, не понимая того, что в семантике этих слов уже заложено значение множественности: Мы видели необыкновенные **чудеса**; Вокруг нас была красивая **природа**; Все **листвы** деревьев пожелтели.

Многочисленные ошибки наблюдаются при использовании возвратных глаголов, что объясняется отсутствием на родном возвратного залога. На родном языке возвратное

значение имеют некоторые сложноименные глаголы, образованные с помощью того же вспомогательного глагола *шудан*, а в ряде случаев оно выражается описательным способом. В русском языке возвратный залог выражается при помощи частицы *-ся (-сь)*. На наш взгляд, ошибки допускаются в силу столь явного несоответствия способов выражения возвратности в русском и таджикском языках. Фактический материал позволяет выделить две категории ошибок: 1) неправильное употребление возвратных глаголов: В этом журнале он *публикуется* свои статьи; Ребята сами убирались *комнату*; К трем прибавить один *получит* четыре; Кругом *раздавали* весёлые голоса; Учитель *оказывается* много внимания слабым ученикам; 2) ошибки формообразовательного характера: Он хотел *гуляться*; Отец уже начал *выздоравливаться*; Даже египтяне не могли *обходить* без математических сведений; Эйнштейн *выдающий* учёный.

5. Функциональная паронимия. Этот вид паронимии во второязычной речи заключается в неверном употреблении служебных слов, в частности русских предлогов. Так, неверное использование предлогов *из* и *от*, которым в таджикском языке соответствует один предлог *аз*, обуславливает появление синтаксических конструкций типа: *Из остановки* до дома нужно идти пять минут; Я получил письмо *из друга*. Причём в основном употребляется предлог *из*. В основе подобных нарушений лежат две причины: 1) предлог *из* близок по звучанию к таджикскому предлогу *аз*; 2) предлог *из* обладает большей частотностью, чем предлог *от*.

Подобная ситуация возникает также при передаче форм русского творительного падежа. В таджикском языке значение орудийности и совместности действия русского творительного падежа передается с помощью предлога *бо*, который соответствует предлогу *с (со)* в русском языке. В силу этого студент национальных групп употребляют предлог *с* не только при обозначении совместности, но и при обозначении орудийности, что приводит к следующим ошибкам: Руки надо мыть *с мылом*; В тетрадях мы пишем *с ручкой*, а на доске с мелом; Не балуйся *с ножом*!

Очень большую трудность представляют собой предлоги, которые употребляются при нескольких падежах. Таковы русских предлоги *в* и *на*. В определённых ситуациях данные предлоги соответствуют одному таджикскому предлогу *ба*, вследствие чего студенты национальных групп ошибаются в их использовании, ср.: В *числу* замечательных сооружений относится ВДНХ; Книга выпущена *по русскому языку* (вм. *на русском языке*); Я хочу поступать *на университет в физический факультет*.

Таким образом, анализ собранного фактического материала показывает, что интерференция может проявляться как на отдельном уровне, так и во взаимодействии всех уровней.

Следовательно, системность русского и родного языков обуславливает системность проявления интерференции на всех уровнях языка. Явления интерференции предстают в виде типических ошибок, которые прослежены нами на материале русской речи определенного социального коллектива.

Литература:

1. Абаев В. И. О языковом субстрате. В. И. Абаев– Докл. и сообщ. Ин-та языкозн. АН СССР, М., 1956 №6 с.66
2. Арбекова Т.И. Англиски без ошибок / Т.И. Арбекова. – М.:Вчская школа, 1990.- 222с.
3. Даунене З.П. Лексические ошибки, обусловленные спецификой родного языка. З. П. Даунене. - РЯНШ, 1975, N 5 ,с 30.
4. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Ю.А Жлуктенко Киев, 1974 с 125
5. Михайловская Н.Г. Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия. Н.Г. Михайловская. Москва «Наука» 1985 с.184
6. Соссюр Ф.Д. Курс общей лингвистики. Ф.Д. Соссюр . М., 1933,с 123

7. Хашимов Р.И. Русский язык: Теория и методика преподавания. Р.И. Хашимов 1980 с.3; с.208;
8. Филин Ф.П. Русский язык как средство межнационального общения М., 1977, с.9

УСТОЙЧИВЫЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Глобальные общественно-политические и экономические перемены, расширяются межнациональные и международные контакты. Отсюда, в современных условиях естественным образом возникает необходимость дальнейшего совершенствования преподавания и изучения русского языка в образовательных учреждениях и национальных групп нашей страны.

В статье рассматриваются **устойчивые лексико-грамматические ошибки в процессе изучения русского языка и способы их устранения**, которые являются одним из актуальнейших проблем современного языкознания.

Авторы уверены, что велика роль русского языка в подготовке национальных кадров с высшим образованием, так как интересы народного хозяйства, науки и культуры требуют специалистов высокой квалификации.

Владение русским языком в качестве средства межнационального общения позволяет студентам лучше овладеть своей специальностью, потому что делает доступным ознакомление со всеми публикациями, по самым разнообразным научным и техническим проблемам.

При обучении русскому языку всегда существовала проблема положительного и отрицательного влияния родного языка на изучаемый. Это проблема остаётся актуальной и в современной лингвистике. Решение её важно как с точки зрения теоретической, так и с точки зрения практической значимости в развитии национально-русского двуязычия.

По мнению авторов обучение второму языку необходимо строить таким образом, чтобы интерференция снималась или ослаблялась.

Ключевые слова: глобальный, устранения, условия, изучение, совершенствование, проблема, учреждение, необходимость, роль, средства, положительно, отрицательно.

ХАТОҲОИ ДОИМИИ ЛЕКСИКИЮ ГРАММАТИКИ ДАР РАВАНДИ ОМУЌИШИ ЗАБОНИ РУСӢ ВА РОҲҲОИ ИСЛОҲИ ОНҲО

Тағиротҳои умумибашарии ҷамъиятӣ – сиёсӣ ва иқтисодӣ алоқаҳои байналмилалӣ ва байналхалқиро васеъ мекунад. Аз ин ҷост, ки дар шароитҳои муосир зарурати такмили таълим ва омӯзиши забони рус дар муассисаҳои таълимӣ дар гурӯҳҳои миллии мамлақати мо ба амал меояд.

Дар мақола масъалаи хатоҳои доимии лексикую грамматикӣ дар раванди омӯзиши забони русӣ ва роҳҳои ислоҳи онҳо, ки яке аз масъалаҳои ҷиддӣ забоншиносии муосир мебошад, мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Муаллифон мутмаинанд, ки нақши забони русӣ дар тайёр кардани мутахассисони миллий, ки маълумоти олии доранд калон аст, ҷунки хоҷагии халқ, илм ва маданият мутахассисони баландхаттисоро талаб мекунад.

Донишҷӯҳои забони русӣ ҳамчун воситаи муоширати байналмилалӣ ба донишҷӯён имкон фароҳам меорад, ки касби худро хубтару беҳтар аз худ кунанд, ҷунки забонмӯзӣ дастрасӣ ба маводҳои ҷопиро дар самти гуногуни илм ва техника осонтар мекунад.

Ҳангоми омӯзиши забони русӣ ҳамеша масъалаи таъсири мусбӣ ва манфии забони модарӣ ба забоне, ки меомӯзанд пайдо мешавад. Ин масъала дар илми забоншиносии муосир бисёр муҳим арзёбӣ мегардад. Ҳалли вай аз нуқтаи назари назариявӣ муҳим буда, ҳамчунин аз нуқтаи назари амалӣ низ дар ташаккули дузабони русӣ – миллий аҳамияти муҳим дорад.

Ба андешаи муаллифон омӯзиши забони дуҷумро бояд ҷунон ба роҳ монд, ки интерференсия гирифта шавад ё ин, ки суғат карда шавад.

Калидвожаҳо: умушибашарӣ, шароит, омӯзиш, такмил, масъала, муассиса, зарурат, нақш, восита, мусбӣ, манфӣ

STABLE LEXICAL AND GRAMMATICAL ERRORS IN THE PROCESS OF STUDYING THE RUSSIAN LANGUAGE AND WAYS TO ELIMINATE THEM

Global socio-political and economic changes, interethnic and international contacts are expanding. Hence, in modern conditions, the need naturally arises to further improve the teaching and learning of the Russian language in educational institutions and national groups of our country.

The article discusses persistent lexical and grammatical errors in the process of learning the Russian language and ways to eliminate them, which are one of the most pressing problems of modern linguistics.

The authors are confident that the Russian language plays a great role in the training of national personnel with higher education, since the interests of the national economy, science and culture require highly qualified specialists.

Knowledge of the Russian language as a means of international communication allows students to better master their specialty, because it makes it accessible to familiarize themselves with all publications on a wide variety of scientific and technical problems.

When teaching the Russian language, there has always been the problem of the positive and negative influence of the native language on the target language. This problem remains relevant in modern linguistics. Solving it is important both from the point of view of theoretical and practical significance in the development of national-Russian bilingualism.

According to the authors, teaching a second language must be structured in such a way that interference is removed or weakened. Consequently, the systematic nature of the Russian and native languages is determined by the systematic manifestation of interference at all levels of the language.

Keywords: global, elimination, conditions, study, improvement, problem, institution, necessity, role, means, positive, negative.

Сведения об авторах: Назарова Рухшона Тағаймуродовна - кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. Адрес: 735360, РТ. г. Куляб, улица С. Сафарова-16. Тел. 988 36 57 68 E-mail: nazarovarukhshona81@mail.ru

Назаров Наджибулло Тағаймуродович, ассистент кафедры государственного языка и современных иностранных языков Института технологий и инновационного менеджмента города Куляба. улица Борбад, Тел.989 05 05 25

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарова Рухшона Тағаймуродовна, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони русӣ, Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров -16. Тел.: 988 36 57 68 E-mail: nazarovarukhshona81@mail.ru

Назаров Начибулло Тағаймуродович ассистенти кафедраи забони давлатӣ ва забонҳои муосири хориҷӣ Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб, кучаи Борбад, ҚТ.Телефон: 989 05 05 25

Information about the author: Nazarova Rukhshona Tagaymurodovna Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer department of Russian language at the, Kulob State University named after A. Rudaki. Address: 735360, Kulob, S. Safarova street 16.Tel. 988 36 57 68 E-mail: nazarovarukhshona81@mail.ru

Nazarov Nadzhibullo Tagaymurodovich, assistant of the department of state language and modern foreign languages, Institute of Technology and Innovation Management, Kulob town, Borbad street, Tel. 989 05 05 25

ИСТИФОДАИ ДУРНАМОҲОИ ЗАБОНӢ БАРОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ АНГЕЗАИ ОМУӢЗИШИ ЗАБОНҲОИ ХОРИЧӢ ДАР ДОНИШЧӢӢН

Орифзода О.О., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхтани забонҳои англисӣ ва русӣ, ки аз зумраи забонҳои муоширати байналмилалӣ ба ҳисоб мераванд, барои ҳамаи кормандони сохторҳои давлатӣ новобаста аз самти фаъолият мубрам арзёбӣ гардида, дарки моҳияти забонҳои хориҷӣ ва аз ҷониби ҳар як корманд бо ҳисси баланди масъулиятшиносӣ омӯзиши он таъкидҳои пайваста ба миён омадааст. Зеро омӯхтани забонҳои хориҷӣ дар замони муосир хеле муҳим буда, барои дастрас ва азхудкунии маълумоти зарурӣ оид ба самтҳои мухталиф, аз ҷумла илму фарҳанг, тартиби самаранок истифодабарии техникаву таҷҳизоти навин ва бартараф кардани мушкилиҳо дар раванди фаъолияти корӣ барои ҳар як шахс бисёр ҳам қулай ва муфид мебошанд.

Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста дар заминаи сиёсати маорифпарваронаи худ таъкид менамоянд, ки ба масъалаи омӯзиши забонҳои хориҷӣ, хусусан забонҳои англисӣ ва русӣ диққати махсус равона карда шавад. Ҳангоми суҳанронӣ бахшида ба Рӯзи дониш 1.09.2023 низ ба ин масъала диққати махсус равона намуда таъкид намуда буданд, ки «... омӯзиши забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла англисӣ ва русӣ дар муассисаҳои таълимӣ ҳамаи зинаҳо бидуни истисно ҳатмӣ мебошад».

Масъалаҳои марбут ба таълиму омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва тайёр намудани мутахассисони соҳибқасбу забондон дар замони муосир яке аз масъалаҳои мубрами мавриди таваҷҷуҳи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон буда, дар Паём махсусан зикр намуданд, ки «... авзои зудтағйирёбандаи ҷаҳони имрӯза низоми маорифи муназзам, мустаҳкам ва дар айни замон ҷавобгӯ ба талаботи рӯзафзунӣ ҷомеаро тақозо менамояд. Дар чунин шароит омода кардани кадрҳои баландихтисос, боз ҳам баланд бардоштани сифати таълим, эътибори ҷиддӣ додан ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар тамоми зинаҳои таҳсилот вазифаи муҳимтарини роҳбарону масъулини соҳа ва аҳли маориф мебошад» [1].

Мусаллам аст, ки арзу равишҳои фаълсозии таълим амали мушаххаси ҳамкорӣ омӯзгор ва хонанда дар раванди татбиқи усулҳои интерактивӣ омӯзишанд, ки туфайли онҳо силсилаи қоидаҳои ташкили ҳамкорӣ хонандагон бо ҳамдигар ва омӯзгор дар шакли бозиҳои таълимӣ, бозиҳои «фаъолияти корӣ», нақшбозӣ, мубоҳисаҳо амалӣ мешаванд, ки боиси рушди фаъолияти таълимӣ ҳамаҷонибаи (универсалии) хонандагон гардида, ҷиҳати баланд бардоштани ангезаи омӯзиши забонҳои хориҷӣ нақши муассир касб менамоянд.

Дар ин росто, истифодаи усулҳои интерактивӣ омӯзиш ҷузъи асосии дарси муосир маҳсуб меёбад. Татбиқи бомавриди равишу тарзҳои гуногуни фаълсозӣ мушкilotи зиёди раванди таълимро сабук гардонида, барои инкишофи шавқу ҳаваси маърифатӣ нисбат ба фан, равнақи фаъолияти таълимӣ хонандагон дар дарс, ташаққули шахсияти эҷодӣ донишҷӯён мусоидат мекунад. Ҳамчунин, онҳо барои омӯзиши ҳамдигарӣ имконият медиҳанд, зеро шаклҳои гурӯҳӣ қор ва раванди машваратиро дар бар мегиранд. Зимни истифодаи усулҳои фаъоли таълим омӯзгор нақши раҳнаморо иҷро намуда, фақат фаъолияти донишҷӯёнро барои расидан ба мақсад равона мекунад.

Усулҳои интерактивӣ таълимро метавон дар марҳилаҳои гуногуни дарс истифода бурд: ба вучуд овардани руҳияи эмотсионалӣ ва ҳавасмандкунӣ дар оғози дарс, фаългардонии донишҷӯи мавҷуда ва азхудкунии донишҳои нав, мулоҳизаву барқарорсозии робитаи мутақобила ва ғайра.

Муҳассилин тавассути иштироки фаъолна дар раванди таълим маводи омӯхташонро осонтар аз худ мекунад, мефаҳманд ва ба хотир мегиранд. Дар ин замина, навовариҳои асосии методи муосир бо истифодаи технологияҳои интерактивии таълим марбутанд. Муносибат ба таҳсилоти замони муосир бояд ба ҷорӣ намудани навгониҳо дар раванди таълим равона карда шавад, ки ба вобастагии байниҳамдигарии вижагиҳои динамикаи инкишофи ҳаёт ва фаъолият, хусусияти технологияҳои гуногуни таълим ва талаботи шахсият, ҷомеа ва давлат ба рушди ҷомеаи иҷтимоии дорои дониши муфид, эътиқод, ҳислату характер, муносибат ва таҷрибаи рафтор марбут аст. Омӯзгори замони муосир нақши як навъ филтрро, ки иттилооти таълимиро ба воситаи худ мегузаронад, рад намуда, вазифаи маслиҳатдеҳ дар иҷрои кор, яке аз манбаъҳои иттилоотро иҷро мекунад.

Ангеза ё ҳавасмандии донишҷӯён барои омӯзиши забонҳои хориҷӣ омили асосӣ барои муайян намудани сатҳи ба муваффақият ноил гардидани онҳо ба ҳисоб меравад. Бе ҳавасмандии сатҳи зарурӣ, дарки зарурияти забони омӯхташаванда дар ҳаёти оянда ва фоидаи он дар муваффақияти дар кори оянда донишҷӯён метавонанд ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ ангеаи надошта бошанд.

Бо мақсади баланд бардоштани сатҳи ҳавасмандии донишҷӯён омӯзгорон аз усулҳои гуногуни илман тасдиқшуда истифода мебаранд, ки якчанд намунаи онҳоро мо пешкаш менамоем.

1. Усули бозӣ: истифодаи бозиҳо, викторинаҳо, конкурсҳо, ташкили спектаклҳо ва ғ. метавонанд раванди дарсро диққатҷалбкунанда ва натиҷабахш гардонанд.

2. Омӯзиш дар асоси лоиҳа: донишҷӯён метавонанд аз рӯи лоиҳаи қаблан таҳиягардидае, ки ба фарҳанги кишвари забонаш омӯхташаванда алоқаманд аст, ба омӯзиш машғул шаванд. Дар ин раванд аз таҳияи рӯнамоҳо, тамошои видеороликҳо ва ё таҳқиқи сарчашмаҳои қаблан омодагардида истифода бурдан мумкин аст.

3. Истифодаи дастгоҳҳои интерактивӣ: Истифода аз компютеру тахтаҳои электронӣ, планшетҳо, дарсҳои онлайнӣ, платформаҳои интернетӣ ва барномаҳои электронӣ ба монанди Duolingo ё Quizlet метавонанд раванди таълимиро ҷолиб ва натиҷаҳои онро ба донишҷӯён дастрас гардонанд.

4. Таъсири эмотсионалӣ: омӯзгор метавонад маводи таълимиро аз ҷиҳати эмотсионалӣ бо забони омӯхташаванда тавассути нақл кардани масъалаҳои мубрами рӯз, таҷрибаи худ ҳодисаҳо ва ё ҳикояҳое, ки барои донишҷӯён шавқовар аст, ангеаи омӯзиши онҳоро баланд бардорад.

5. Муносибати мусбӣ: Эътирофи мунтазами муваффақиятҳои донишҷӯён ва фикру мулоҳизаҳои созанда метавонад эътимод ва хоҳиши идомаи таҳсилро дар онҳо афзоиш диҳад.

6. Мубодилаи байнифарҳангӣ: Ташкили вохӯриҳо бо соҳибони забони омӯхташаванда ё иштирок дар табодули забонҳо метавонад ба донишҷӯён дар дидани татбиқи амалии забон ва беҳтар кардани ҳавасмандии онҳо кумак кунад ва ғ.

Истифодаи ин усулҳо метавонад ҳавасмандии донишҷӯёнро ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба таври назаррас афзоиш диҳад ва раванди таълими самараноктар гардонад.

Дар мақолаи мазкур мо ҳадаф гузоштем дурнамоҳои соҳаи забоншиносиро, ки метавонанд барои баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён истифода шаванд, инчунин мисолҳои татбиқи амалии онҳо ва усулҳои арзёбии самаранокиро бо истифода аз усули таҳияи бастаҳои лингвистӣ баррасӣ намоем.

Ҳадафи истифодаи парвандаҳои лингвистӣ муайян намудани дурнамои калидии самти забоншиносӣ ва баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён ва баррасии натиҷаҳои он мебошад. Ба ҳадаф ва вазифаҳои ниҳонии дурнамои забоншиносӣ бо истифода аз омӯзиши интерактивӣ инҳо шомил мешаванд:

- бедор кардани шавқу ҳаваси донишҷӯён;
- азхудкунии самараноки маводи таълимӣ;
- мустақилона ҷустуҷӯӣ намудани роҳ ва тарзҳои ҳалли вазифаи таълимии пешниҳодшуда (интиҳоби яке аз тариқаҳои пешниҳодшуда ё дарёфти тариқаи ҳал ва

асосноккунии он);

- ба роҳ мондани ҳамкориҳои байни хонандагон, омӯзиши кор дар даста;

- таҳаммулпазирӣ нисбат ба ҳар як нуктаи назар, эҳтироми ҳуқуқи ҳар кас ба озодии баён, эҳтироми шаъну эътибори ӯ;

- ташаккули афкор ва муносибати донишҷӯён;

- ташаккули малакаҳои зиндагӣ ва таълимӣ.

Бояд қайд намуд, ки ҳангоми истифодаи усул ва тарзҳои омӯзиши интерактивӣ сохтори дарс марҳилаҳои зеринро метавонад дарбар гирад:

Ҳавасмандкунӣ. Ҳангоми ташкили ин марҳила усулҳои ҳавасмандкуниро аз як дарс ба дигараш иваз кардан лозим аст.

Муқаррар кардани ҳадаф. Ибрози ҳадафу мақсадҳо ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки фаъолияти минбаъдaro мақсаднок ба роҳ монанд.

Пешниҳоди маълумоти нав. Ин марҳила имкон медиҳад, муайян карда шавад, ки мавзӯи навро чӣ гуна қабул кардаанд.

Рефлексия (Робитаи мутақобила). Дар ин марҳила бояд натиҷаи кори анҷомдодаи донишҷӯён ҷамъбаст карда шуда имкон медиҳад, ки донишҳои нави бадастомада ва мавриди татбиқи онҳоро муайян кунанд.

Арзёбӣ. Мушкилии ин марҳила дар он аст, ки арзёбӣ бояд донишҷӯёнро барои кори минбаъда ҳавасманд кунад.

Дар раванди истифода аз дурнамои забонамӯзӣ шартҳои зарурии ташкили омӯзиши интерактивӣ, аз ҷумла: сатҳи баланди касбии омӯзгор; муносибати хайрхоҳона байни омӯзгор ва донишҷӯён, риояи принципҳои баробариву ҳамкорӣ дар раванди муошират; гуногунии шакли усулҳои пешниҳоди иттилоот, шаклҳои фаъолияти донишҷӯён, ҳаракатнокии онҳо; бедор намудани вачҳи фаъолият, инчунин ҳавасмандии мутақобила; истифодаи технологияҳои мултимедӣ; ташаккули ҳисси боварӣ, ҳадди ақал муносибати мусбӣ байни омӯзгор ва донишҷӯ; ба роҳ мондани услуби демократӣ ва инсонгароёнаи таҳсил; ҳамкорӣ дар раванди муоширати омӯзгор ва донишҷӯ; таъҷиб ба таҷрибаи шахсӣ (педагогии) донишҷӯён, ворид намудани мисолҳо, далелҳо, тасвирҳои ҷолиб дар раванди таълим; гуногунии шакли усулҳои пешниҳоди иттилоот, дохил намудани ангеҷаи берунӣ ва дохилии вачҳи фаъолият ба инобат гирифта шавад. [9, с. 3].

Намунаи дурнамои забоншиносӣ метавонад истифода аз гуфтори мусбат ё гуфтори неқ, эҷод намудани муколамаҳои эмотсионалӣ, истифодаи усулҳои интерактивии муошират, раҳнамун сохтан ба музаффарият ё ҳавасманд гардонидан, истифодаи метафараҳо ва ақидаҳои пешсафи ашхоси машҳур бошанд.

Гуфтори мусбат ё гуфтори неқ – истифодаи гуфтори позитивӣ ва илҳомбахш яке аз соддатарин ва самараноктарин роҳҳои баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён мебошад. Муаллим ба ҷои диққат додан ба мушкилот, метавонад иборахоеро истифода барад, ки имкониятҳо ва дастовардҳои нишон медиҳанд. Масалан, ба ҷои «Ин душвор хоҳад буд», шумо метавонед бигӯед «Ин мушкилотест, ки шумо метавонед онро паси сар кунед!» [5, с. 24].

Эҷод намудани муколамаҳои эмотсионалӣ – омӯзгор метавонад аз нақл кардани таҷрибаи шахсӣ, ҳикояҳо аз саргузашт ва мисолҳои воқеии ҳаётӣ бо забони омӯхташванда, ки воситаи пурқуввате барои эҷоди робитаи эмотсионалӣ байни муаллим ва донишҷӯён мебошад, истифода бурда, масъалаҳои омӯзиши дар нақшадоштаро ҳал намояд. Омӯзгорон метавонанд дар бораи муборизаҳо ва муваффақиятҳои худ нақл кунанд, ки ин ба донишҷӯён кумак мекунад, ки онҳо дар таҷрибаи худ танҳо нестанд. Масалан: «Вақте ки ман таҳсил мекардам, ман ҳам лаҳзаҳои душворро доштам, аммо онҳо маро қавӣ карданд.»

Истифодаи усулҳои интерактивии муошират - ҷалб кардани донишҷӯён ба муколама ва истифода бурдани саволҳои, ки донишҷӯёнро ба андешаронӣ дар мавзӯи дарс водор месозад, метавонад натиҷаи раванди таълимро баланд бардорад. Муаллим метавонад саволҳои кушодаеро ба монанди: «Шумо дар бораи ин мавзӯ чӣ фикр доред?» ё «Ин ба таҷрибаи шумо чӣ гуна алоқамандӣ дорад?» пешниҳоди донишҷӯён намояд. Истифодаи ин

усул донишчӯёнро барои иштироки фаъолона доштан дар муҳокимаи мавзуи дарс ташвиқ мекунад. Онҳо сари мавзуи дарс фикрронӣ намуда, онро ба таври дақиқ сарфаҳм мекунанд. [6, с. 44].

Раҳнамун сохтан ба музаффарият ё ҳавасмандгардонӣ - ба таври мусбат тарҳрезӣ кардани ҳадафҳо ва вазифаҳо ба фароҳам овардани фазои муваффақият мусоидат мекунад. Ба ҷои ибораи «бояд ин корро кунед!» истифода бурдан аз ибораи «имрӯз мо ин корро ёд мегирем ва ин дар оянда ба ту ёрӣ мерасонад» беҳтар буда, эътимоди донишчӯёнро ба шахсияти худ, иқтидори худ, тавонмандии худ меафзояд, ки ҳамзамон ҳавасмандиаш ба омӯзиши дарс низ, баланд мегардад.

Истифодаи метафораҳо ва ақидаҳои пешсафи ашхоси машҳур - Дар раванди дарс ба воситаи истифода аз метафораҳо, қиёсҳо ва ё ақидаҳои пешсафи ашхоси машҳур омӯзгор метавонад, мафҳумҳои мураккабро барои донишчӯён дастрас ва фаҳмотар гардонад. Масалан, омӯзгор метавонад омӯзиши забони навро бо саёҳат муқоиса кунад: «Омӯзиши забон мисли сафар аст: баъзан душвор, аммо ҳамеша ҷолиб.» [2] Ин ба донишчӯён кумак мекунад, ки маводро беҳтар фаҳманд ва ҳавасмандии онҳо нисбат ба омӯзиш баланд гардад.

Барои истифодаи усулҳои баландбардории ҳавасмандии донишчӯён муаллим метавонад муқаддимаи дарсро бо иқтибос ё ҳикояи илҳомбахш оғоз намояд, то донишчӯёнро ба руҳияи мусбӣ ҷалб кунад. Дар охири дарс бошад, ӯ натиҷаҳоро ҷамъбаст намуда, ба муваффақиятҳои гурӯҳ ва ҳар як донишчӯ таваҷҷуҳ менамояд. Омӯзгор ба таври мунтазам бояд фикру мулоҳизаҳои созандаеро, ки дастовардҳои донишчӯёнро таъкид карда, роҳҳои рушди минбаъдаи онҳоро бо кумаки омӯзгор пешниҳод намояд. Омӯзгор метавонад барои арзёбии натиҷаи истифодаи усули истифодабурдааш аз саволномаҳо, пурсишномаҳо ва тестҳо истифода бурда, фикру андешаҳои донишчӯёнро дар бораи ҷӣ гуна дарк кардани ҳавасмандӣ ва зарурати он дар раванди таълим гӯш карда, натиҷаи онро ба инобат гирад. Натиҷаҳои ба даст овардаи донишчӯёнро бо сатҳе, ки донишчӯён қабл аз истифодаи усули истифодабурдаи омӯзгор дар он қарор доштанд, муқоиса намояд. Бо истифода аз мувоҳида сатҳи тағйиротро дар ҳавасмандӣ ва ангезаи донишчӯён муайян сохта, камбудихоро бартараф намояд.

Баланд бардоштани ҳавасмандии донишчӯён як раванди мураккабест, ки дар он истифода аз дурнамоҳои забоншиносӣ нақши муҳим доранд. Истифодаи гуфторҳои позитивӣ, эҷоди ҳолатҳои эмотсионалӣ ва истифодаи усулҳои муоширати интерактивӣ метавонад таваҷҷуҳи донишчӯёнро ба омӯзиш ва муваффақияти онҳоро ба таври назаррас афзоиш диҳад. Дар хотир бояд дошт, ки ҳавасмандӣ на танҳо ҳолати дохилии донишчӯ, балки натиҷаи муносибат бо муаллим ва муҳити тарбиявии атроф мебошад. Бо истифода аз дурнамоҳои забоншиносӣ, омӯзгорон метавонанд муҳити илҳомбахш эҷод кунанд, ки ба омӯзиш ва рушди донишчӯён мусоидат мекунад.

Адабиёт:

1. <https://tnu.tj/> Масъалаи омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар партави Паёми Пешвои миллат. Санаи мурочиат 07.11.2024.
2. <https://www.lingoda.com/blog/ru/top-city-v-voi-vremya-obucheniya-yazyk/> Топ 20 ҷытат выдохнавлиющий на изучение языка. Санаи мурочиат 07.11.2024.
3. Деккер, А., Психология обучения: как мотивировать студентов. Издательство «Высшая школа», 2016 г.
4. Рейнольдс, М., «Эффективные методы преподавания: Психология и практика». Издательство «Педагогика», 2017 г.
5. Бандура, А., «Социальное обучение и модель поведения». Издательство «Психология», 1997 г.
6. Гордеева Т.О. Мотивация школьников XXI века: практические советы. Методическое пособие – М.: Благотворительный фонд «Вклад в будущее», 2022. – 135 с
7. Селевко, Г.К. «Современные образовательные технологии». Издательство «Академия», 2005г.

8. Савельева, Н.А., «Позитивная психология в образовании: как создать мотивационную среду». Журнал «Психология образования», 10(1), 10-22, 2019г.

9. Рабиев, С.М. Татбиқи усулҳои фаъоли таълим чун омили самарабахшии фаъолияти маърифатӣ ва инкишофи малакаҳои муоширатӣ. Номаи Донишгоҳ, ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров, №2(75)-2023

ИСТИФОДАИ ДУРНАМОҲОИ ЗАБОНӢ БАРОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ АНГЕЗАИ ОМУӢЗИШИ ЗАБОНҲОИ ХОРИЧӢ ДАР ДОНИШЧӢӢН

Дар мақола дурнамоҳои забоншиносӣ, ки ба баланд бардоштани ҳавасмандии донишчӯён дар раванди таълим нигаронида шудаанд, баррасӣ гардидаанд. Ҳавасмандӣ дар баланд бардоштани натиҷаҳои таълим нақши калидӣ дорад ва истифодаи усулҳои муайяни забон метавонад ҷалби донишчӯёнро ба таври назаррас беҳтар кунад. Дар мақола равишҳои асосии забоншиносӣ, аз қабилӣ гуфтори позитивӣ, эҷоди робитаи эмотсионалӣ, усулҳои муоширати интерактивӣ ва тафаккур барои муваффақият таъкид шудааст. Намунаҳои татбиқи амалии ин дурнамоҳо дар таҷрибаи таълимӣ, инчунин усулҳои арзёбии самаранокии онҳо, аз ҷумла саволномаҳо ва баррасиҳои фаъолият оварда шудаанд. Дар мақола аҳаммияти робитаи мутақобилаи омӯзгор ва донишчӯён, инчунин нақши забон дар фароҳам овардани фазои ҳавасмандгардонӣ барои омӯзиш ва рушд таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: Ҳавасмандӣ, ангеза, омӯзиши забонҳои хориҷӣ, дурнамоҳои забоншиносӣ, усули бозӣ, корҳои лоихавӣ, технологияҳои интерактивӣ, робитаи эмотсионалӣ, муносибати позитивӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ СТРАТЕГИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

В статье рассматриваются лингвистические стратегии, направленные на повышение мотивации студентов в образовательном процессе. Мотивация играет ключевую роль в успешности обучения, и использование определенных языковых приемов может значительно улучшить вовлеченность студентов. В статье выделяются основные лингвистические подходы, такие как позитивная лексика, создание эмоциональной связи, интерактивные методы общения и установка на успех. Приводятся примеры практического применения этих стратегий в учебной практике, а также методы оценки их эффективности, включая анкеты, анализ успеваемости и фокус-группы.

Статья подчеркивает важность взаимодействия между преподавателем и студентами, а также роль языка в формировании мотивационной среды, способствующей обучению и развитию.

Ключевые слова: мотивация, изучение иностранных языков, лингвистические стратегии, игровые методы, проектная работа, интерактивные технологии, эмоциональная связь, позитивная обратная связь.

USING LANGUAGE STRATEGIES TO INCREASE STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN FOREIGN LANGUAGES

The article discusses linguistic strategies aimed at increasing students' motivation in the educational process. Motivation plays a key role in the success of learning, and the use of certain linguistic techniques can significantly improve student engagement. The article highlights the main linguistic approaches, such as positive vocabulary, creating an emotional connection, interactive communication methods, and setting for success. The such examples as the practical implementation of the strategies in educational practice and methods for assessing their effectiveness as questionnaires, performance analysis, and focus groups are providing in the article. It emphasizes the importance of interaction between the teacher and students, as well as the role of language in creating a motivational environment conducive to learning and development.

Keywords: motivation, learning foreign languages, linguistic strategies, game methods, project based work, interactive technologies, emotional connection, positive feed-back.

Маълумот дар бораи муаллиф: Орифзода О.О., номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, orifov.02orzu@mail.ru

Сведения об авторе: Орифзода О.О., кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры методики обучения иностранных языков Кулябского государственного Университета имени А. Рудаки», Куляб, 735360, Республика Таджикистан, orifov.02orzu@mail.ru

Information about the author: Orifzoda O.O., candidate on pedagogical sciences, senior lecturer of the chair of methods of teaching foreign languages of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, Kulob, 735360, Republic of Tajikistan, orifov.02orzu@mail.ru

ТДУ: 373.1:372.854.

ИСТИФОДАИ НАМУДҲОИ ГУНОГУНИ ТАҶРИБАҲОИ ШАВҚОВАР – АСОСИ АЗХУДКУНИИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН АЗ ХИМИЯ

Расулзода С.П. н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Кори беруназсинфӣ дар таълими химия аҳамияти калони тарбиявӣ ва таълимӣ дорад. Он дониши дар синф гирифташударо амиқ ва васеъ намуда, ба хонандагон кори мустақилонаи эҷодӣ ва таҳқиқоти роҷӯна меомӯзонад.

Ҳар як хонанда кӯшиш мекунад, ки олами атроф ва ҳодисаҳои химиявиро пурратар ва чуқуртар фаҳмад. Дар байни хонандагон васеъ ташвиқот кардани донишҳои химиявӣ машғулиятҳои беруназсинфӣ нақши калон доранд.

Моҳирона дуруст ташкил кардани машғулиятҳои беруназсинфӣ барои ташаккули ҷаҳонбинии илмии хонандагон воситаи муҳим ҳисоб мешаванд.

Ҳангоми иҷрои чунин корҳо панҷ қисматро ҷудо кардан мумкин аст:

- ✓ таҷрибаҳо бо газҳо;
- ✓ таҷрибаҳо бо кристаллҳо ва маҳлулҳо;
- ✓ таҷрибаҳо бо намакҳо, кислотаҳо ва асосҳо;
- ✓ химияи таркишҳо ва оташфишонӣ;
- ✓ химия «муъҷизакор» [13, с. 25].

Дар давраҳои аввали омӯзиши химия таҷрибаҳои шавқовар диққати хонандагони синфҳои 8—9-ро ба худ ҷалб мекунад. Аммо набояд фаромӯш кард, ки дар паси таҷрибаҳои шавқовар (тақшонҳои ранга, тағйирёбии ранг, дурахшон ё таркишҳо) равандҳои химиявӣ ҳастанд, ки аз ҷиҳати маърифатӣ ҷолибанд ва онҳоро бояд дар синф бо хонандагон муҳокима кард. Танҳо интиҳоби роҳҳои пешниҳод ва гузаронидани таҷрибаҳои фароғатӣ, ки ба ҳадафҳои таълимии дарс мувофиқанд, натиҷаҳои самарабахш медиҳанд.

Таҷрибаҳо бо газҳо. «**Рақси парвона**»

Барои гузаронидани таҷриба пешакӣ «шапарақҳо» тайёр карда мешаванд. Болҳоро аз коғаз, матоъҳои гуногунранг бурида, ба бадан (пораҳои гӯгирд), ки часпонанд, то ин ки дар парвоз устувории бештар дошта бошанд.

Як зарфи даҳонаш васеъ тайёр намуда, бо пук ба таври герметикӣ муҳр карда шуда, ки ба он найчаи гузошта шудааст. Диаметри лулаи обрав дар боло набояд аз 10 см зиёд бошад. Кислотаи сиркои CH_3COOH ба зарф чунон рехта мешавад, ки қисмати поёни он ба сатҳи кислота тақрибан 1 см намерасад. Баъд чанд лавҳаи гидрокарбонати натрий NaHCO_3 -ро ба зарфи кислотадор мепартоянд ва «шапарақҳо»-ро дар як воҳид ҷойгир мекунад. Онҳо дар ҳаво «рақс» мекунад.

«Шапаракҳо» дар ҳаво тавассути ҷараёни дуоксиди карбон, ки дар натиҷаи реаксияи байни гидрокарбонати натрий ва кислотаи сирко ба вучуд омадаанд, нигоҳ дошта мешаванд:
$$\text{NaHCO}_3 + \text{CH}_3\text{COOH} = \text{CH}_3\text{COONa} + \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O}.$$

Дуд бе оташ

Зарбулмасали «бе оташ дуд нест» - ро баъзе реаксияҳои химиявӣ рад мекунанд.

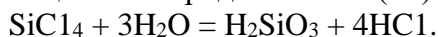
Агар ду гази беранг — аммиак ва хлориди гидрогенро дар колба дар ҳарорати хона омехта кунед, дарҳол дуди ғафси сафед пайдо мешавад. Он аз кристаллҳои хурди хлориди аммоний иборат аст:

Дуд ба зудӣ дар шакли қабати сафед дар девори зарф пайдо мешавад.

Хлориди силитсӣ (IV) SiCl_4 моеи хеле идоранашаванда аст. Барои пайдо шудани дуди сафед колбаеро, ки дар он ҷойгир аст, кушодан кифоя аст.

Вақте ки хлориди силитсӣ (IV) бухор мешавад, ба намии ҳаво ба реаксия меравад:

Дар натиҷаи ин реаксия дуди иборат аз зарраҳои саҳти кислотаи силикат H_2SiO_3 ба вучуд меояд.

Ба туфайли ин хосият хлориди силитсӣ (IV) дар қорҳои ҳарбӣ ҳамчун генератори дуд истифода мешавад [13, с. 24].

«Фаввора» дар зарф

Колбаи девораш ғафси 1-литриро бо хлориди гидроген пур карда, онро бо банди найчаи шишагӣ, ки як нуғи он даруни колба кашида мешавад, маҳкам кунед. Як найчаи резинӣ бо тазиқи дар қанори дигар ҷойгир кунед. Шишаро чаппа карда, найчаро ба як стакан обе, ки бо лакмуси кабуд ранг карда шудааст, фуруварда, тазиқи онро хориҷ кунед. Обро зӯран ба зарф андозед, он мисли фаввора берун мебарояд, рангаш сурх мешавад.

Ҳодисаи мушоҳидашуда бо он шарҳ дода мешавад, ки хлориди гидроген дар об хуб ҳал мешавад, бинобар ин дар колба фазои камёфт ба вучуд меояд, ки об мисли фаввора аз он қорӣ мешавад. Лакмус дар муҳити туршӣ сурх мешавад [15, с. 37].

Таҷрибаҳо бо кристалҳо ва маҳлулҳо.

Афзоиши кристалл

Дар колбаи конусӣ маҳлули сульфати магний MgSO_4 -ро бо гармкунӣ омода мекунанд. Пас аз он оҳиста хунук карда мешавад (бо оҳиста хунуккунӣ кристаллҳои калонтар пайдо мешаванд, бо тез хунук кардан бошад, хурдтар) ва чанд қатра ширеши ҷӯб меандозанд. Рӯзи дигар дар поёни конус призмаҳои зебои калони сульфати магний (диаметраш то 1 см), дарозияшон то 10 см пайдо мешаванд. Барои хунук кардани якчанд конусҳо ҷойгир кардан ва кристаллҳои бомуваффақият ташаккулёфтaro нишон додан лозим аст. Ширеш часпакии моеъро зиёд мекунад, ки ин ташаккули ядроҳои кристаллиро суст мекунад.

Колбаи тоза маҳлули аз ҳад зиёд сершудаи сульфати натрий Na_2SO_4 гирифта, ба он як кристали нахӯди сульфати натрий партоед. Дар маҳлул кристалл воридшуда ба маркази кристаллизатсия табдил меёбад, ки зуд тамоми кристаллҳоро фаро мегирад, ташаккули кристаллҳои дар колба. бо иштироки бевоситаи об ба амал меояд. Таркиби кристаллҳои сульфати натрий бо формулаи $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ тавсиф карда мешавад.

Агар дар охири ин раванд колбаро баръакс гардонед, ба назар чунин мерасад, ки кристаллҳои хурд тамоми моеъро «нӯшид» ва ба тӯби зиче табдил ёфт, ки қариб тамоми колбаро ишғол кардааст.

Тирамоҳи тиллоӣ

Дар поёни шиша 5-6 дона дихромати аммоний $(\text{NH}_4)_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ мегузоранд. Баъд маҳлули нитрати сурб $\text{Pb}(\text{NO}_3)_2$ ба ҳисоби 25 г ба 100 мл об тайёр кунед (обро гарм мекунанд). Баъди хунук шудан ин маҳлулро бо пораҳои дихромати аммоний ба стакан мерезанд.

Баъди чанд вақт дар пораҳои охири дар натиҷаи реаксияи байни селитра сурб ва дихромати аммоний кристаллҳои сӯзаншакли дихромати сурб пайдо мешаванд. Оҳиста-

оҳиста афзоиш ёфта, онҳо шакли «дарахтон»-ро дар либоси тиллоии тирамоҳӣ мегиранд. Пас аз чанд рӯз «чангалзор» шишаро пур мекунад [13, с. 38].

Манзараи зимистон.

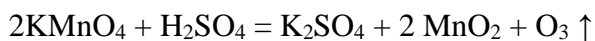
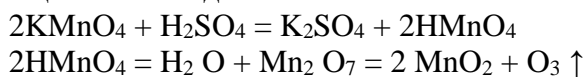
Таҷҳизот ва реактивҳо: штативи металли озмоишгоҳӣ, лавҳачаи оташнагиранда, лампаи спиртӣ, стакан (1 л), колбачаи мудаваар (500 мл), шохаҳои дарахти хушк; нафталин ё йод (кристаллӣ) 20 грамм нафталинро дар як стакани калоне, ки дар болои линейкаи оташнашаванда гузошта шудааст, ҷойгир кунед. Якчанд шохаҳои хушкро ба он тар кунед. Болои шишаро бо колбаи калони мудаваар, ки аз оби хунук пур карда шудааст, пӯшонед.

Ҳангоми дар лампаи спиртӣ гарм кардан нафталин баланд мешавад ва буғҳои он хунук шуда, конденсатсия шуда, дар шохаҳо ва деворҳои шиша дар шакли дурахши нукрагин (кристаллҳо) ҷойгир шуда, шабнамро ба хотир меорад ва манзараи зебои зимистонро ба вучуд меорад [16, с. 4].

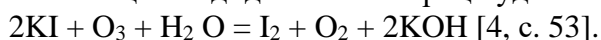
Таҷрибаҳо бо намакҳо, кислотаҳо ва асосҳо.

Таъсири кислотаи концентратшудаи сулфат ба перманганати калии кристаллӣ.

Микдори ками KMnO_4 -и кристаллро ба табақи бухоркунии чинӣ рехта, кристаллҳоро бо пипетка бо чанд қатраҳои концентратсияи H_2SO_4 тар кунед. Дар натиҷаи реаксияи шадид пораҳои оксиди марган (IV) MnO_2 ба боло партофта мешаванд ва бӯи озон дар ҳаво эҳсос мешавад:

Барои боварӣ ҳосил кардан, ки дар натиҷаи реаксия озон хориҷ мешавад, тасмаҳои қоғазӣ ёди крахмали бо оби соф таркардашударо ба девори стакан танг часпонед ва омехтаи реаксияро бо ин стакан мепӯшонед. Пас аз чанд вақт, тасмаҳои қоғазӣ дар натиҷаи оксидшавии ионҳои йодид аз озони хориҷшуда ба таври назаррас кабуд мешаванд:

Тухми ғаввосӣ

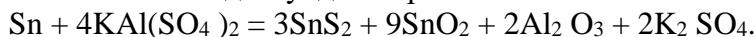
Барои таҷриба маҳлули сусти кислотаи гидрохлорид HCl тайёр кунед, ки тухм ба он тар карда мешавад. Он нисбат ба маҳлули кислотаи гидрохлорид зичтар аст, бинобар ин он ба қаъри меафтад. Дар маҳлул байни моддаи пӯст, карбонати калсий CaCO_3 ва кислотаи гидрохлорид реаксия оғоз мешавад, ки дар натиҷаи газҳои карбон ба вучуд меояд, ки хубобчаҳои он ба пӯст часпида, тухмро боло мебардоранд. Дар рӯи замин пуфакҳо қанда шуда, ба ҳаво медароянд ва тухм боз ба поён фурумада, боз баланд мешавад.

Пас, тухм то он даме, ки пӯсти он об мешавад, ғарқ мешавад [19, с. 15].

Тиллои алхимикҳо

Тилло, ки шумо мегиред, воқеан нахоҳад буд. Ин барги тилло номида мешавад — дисулфиди калбағӣ SnS_2 , аммо дар намуди зоҳирӣ ба металли начиб хеле монанд аст. Аз ин рӯй, ин модда аз замони қадим диққати алхимикҳоро ба худ ҷалб кардааст. Дар муддати тулонӣ он ҳамчун ранг барои ҷӯб ва дигар мавод истифода мешуд. Мо ба шумо тавсия медиҳем, ки ин моддаро бо усули дар дастанвисҳои қадимии алхимикҳои чинӣ тавсифшуда ба даст оред 2,6 грамм риштаҳои тунука, 1,9 грамм гилини хушки калий (дар натиҷаи хушк кардани гилхок дар косаи чинӣ дар ҳарорати 120°C гирифта мешавад) ва 5,2 грамм хлориди аммоний омехта кунед. Омехтаро ба тигели чинӣ гузоред, онро бо сарпӯш маҳкам кунед ва сарпӯшро бо шпакловка маҳкам кунед (онро аз вучуди майдашуда ва ширеши силикатӣ тайёр карда, компонентҳоро ба консистенсияи хамир омехта кунед). Пас аз хушк шудани шпакловка (3-4 соат), тигелро дар печи муфеле, ки то 500°C гарм карда мешавад, гузошта, тақрибан 30 соат гарм кунед (яъне 4-5 рӯз барои 5-6 соат). Албатта, шумо метавонед муддати камтар гарм кунед, аммо он гоҳ ҳосили маҳсулот камтар мешавад. Алхимикҳо бо вақт камтар маҳдуд буданд ва метавонанд моддаҳоро ҳафтаҳо ва моҳҳо гарм кунанд. Ҳатто як ҳодисаи маълум вучуд дорад, ки як алхимик симобро дар тули 15 сол пайваста гарм кард, то исбот кунад, ки бо он ҳеч чиз рӯй наводааст. Пас аз гарм кардан тигелро хунук кунед, сарпӯшро

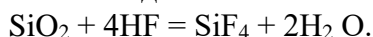
кушоед — дар таг ва девори тигель кристаллҳои зебои тиллои SnS_2 дар шакли платаҳо ё пораҳо намоён мешаванд. Муодилаи реаксия:

Хлориди аммоний дар ин синтез барои тоза кардани сатҳи металл аз плёнкаи оксид лозим аст. Илова бар ин, ин модда ба истехсоли кристаллҳои тобноқ дисулфиди қалъагӣ мусоидат мекунад [17, с. 47].

Расм дар рӯи шиша

Хусусияти назарраси кислотаи гидрофторид қобиляти мутақобила кардан бо оксиди силитсӣ SiO_2 , ки қисми шиша аст, барои ба вучуд овардани гази фториди силитсӣ SiF_4 ва об мебошад:

Ин хосияти кислотаи гидрофторӣ ба истифодаи он асос ёфтааст навиштаҷот, нақшҳо дар рӯи шиша, инчунин ба ашёи шишагӣ ранги матбанок додан.

Барои ба даст овардани нақш дар шиша, охиринро бо як қабати мум ё парафин, ки аз HF зарар намебинад, мепӯшанд, пас дар он ҷойҳое, ки намуна бояд ба даст оварда шавад, муми тоза карда пайдо мешавад ва минтақаҳои фошшуда бо гидрофторид дучор мешаванд.

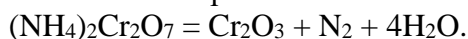
Химияи таркишҳо ва оташфишонӣ.

«Таркиш».

2 қошуқи дихромати аммоний $(\text{NH}_4)_2\text{Cr}_2\text{O}_7$ ба табақи асбест дар як тӯда рехта мешавад. Асои шишагинро дар болои лампаи спиртӣ гарм карда, ба худи мобайни пластинка мегузоранд. Пас аз оғози реаксия, ҷӯб хориҷ карда мешавад. Партоби шадиди хокаи сабз бо оташгиранда вучуд дорад. Ин расм аз рӯи намуди зоҳирӣ ба оташфишонии вулкони минийётура шабоҳат дорад. Таъсири реаксияро зиёд кардан мумкин аст, агар дихромати аммоний бо миқдори ками филизҳои магний омехта карда шавад. Дар ин сурат дар баробари «лава» «сангҳои гарм» парвоз мекунад.

Дихромати аммоний ҳангоми каме гарм кардан ба оксиди хром сабз, гази нитроген ва об таҷзия мешавад.

Реаксия экзотермӣ аст:

Ҳалли аҷиб

Ду маҳлули аз ҳад зиёд сергузаштаи тиосульфати натрий $(\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3)$ ва атсетати натрий $(\text{CH}_3\text{COONa})$ гиред, ки зичии гуногун доранд ва дар цилиндр ба осонӣ ду қабат ташкил мекунад. Ба болои ин ду қабат об мерезанд, то ки маҳлули боло пеш аз муҳлат кристалл нашавад.

Як пораи муми, ки ба нӯги ҷӯбчаи шишагӣ пешакӣ часпонида шудааст, дар болои лампаи спиртӣ каме гарм карда, ба он кристали хурди тиосульфатро часпонед. Кристаллро аввал ба маҳлули атсетати натрий меандозанд ва нишон дода шудааст, ки дар он ҷо кристаллшавиро ба вучуд намеоваранд; баъд онро ба маҳлули тиосульфат гузоред. Кристаллин дарҳол аз кристаллҳо пур мешавад.

Асои дорой кристаллҳо акнун метавонад аз цилиндр бехатар хориҷ карда шавад ва ба тамошобинон нишон дода шавад. Тамоми қабати тиосульфат зуд ба массаи саҳти кристаллҳо табдил меёбад.

Ҳамин тариқ, кристаллизатсия дар қабати атсетати натрий ба амал меояд.

Пас аз намоиш қабати болоии обро аз кристаллҳо ҳолӣ кунед ва цилиндрро бо стопори хуб маҳкам кунед, то намоиши навбатӣ монед.

Як рӯз пеш аз намоиши навбатии худ, цилиндрро ба як стакан оби хунук ғарқ кунед, цилиндрро дар тазиқи штатив маҳкам кунед, то ки он ба поёни шиша нарасад ва оби дар шиша бударо ҷӯшонед. Ҳарду қабати кристаллҳо дар цилиндр тадриҷан об мешаванд. Пас аз ин, ба болои оби гарм илова кунед ва цилиндрро дар ҳарорати хона хунук кунед.

Ҳамин тавр, як цилиндрро якчанд маротиба истифода бурдан мумкин аст, то даме ки қабати атсетати натрий, ки бо об тадриҷан ҳал карда мешавад ва аз ҳисоби пахншавии маҳлулҳо хеле кам шавад.

Маҳлуло ба роҳи гармкунӣ омода карда мешаванд.

Манзараи тобистона

Дар шишаи 300 мл маҳлули сершудаи сулфати мис $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ тайёр кунед. Дар поёни шиша кристаллҳои миёнаҳаҷми карбонати натрий (Na_2CO_3) гузошта шудаанд.

Пас аз чанд вақт, шумо метавонед пайдоиши навдаҳои сабزو мушоҳида кунед, ки ба алғо монанданд.

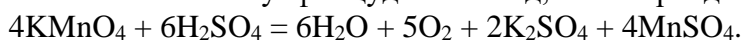
Беҳтар аст, ки таҷрибаро пешакӣ гузаронида, шаклҳои тайёро дар шиша нишон диҳед, зеро афзоиши кристаллҳо хеле суст аст.

Химияи «Муъҷизаҳо»

«Асои ҷодугарӣ»

Барои таҷриба шламеро тайёр кунед, ки аз омехтаи перманганати калий KMnO_4 ва кислотаи концентратшудаи сулфат H_2SO_4 (ба 5г перманганат 0,5 мл кислота) иборат аст. Баъд питаи лампаи спиртиро, ки бо спирт тар карда шудааст, бо ҷӯбчаи шишагине, ки ба целлюлоза тайёр карда шудааст, ламс мекунад. Пита якбора равшан мешавад.

Дар ҳолати оксидшавии спирт бо оксиген, ки ҳангоми таъсири мутақобилаи перманганат бо кислотаи сулфат ҷудо мешавад, оташгиранда ба амал меояд:

Нопадид шудани навиштаҷот

Меғӯянд: «Он чи ки бо қалам менависӣ, бо табар бурида намешавад». Аммо инро рад кардан мумкин аст.

Маҳлули крахмалро бо йод тайёр кунед ва онро бо порои тезшуда нависед. Агар варақеро, ки дар болои шуълаи лампаи спирти навишта шудааст, нигоҳ дошта, сипас онро бо латта пок кунед, навиштаҷот аз байн меравад [13, с. 55].

Хулоса, барои бомуваффақият таълим додани химия омӯзгор бояд таҷрибаи химиявии шавқоварро аз худ намояд. Дар натиҷаи гузарондани таҷрибаи химиявӣ хонандагон донишу малакаҳои зарурӣ мегиранд, ки ба тайёрии амалӣ ва касбии онҳо мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Аршанский Е.Я. Дар бораи озмоиши химиявӣ дар синфҳои гуманитарӣ // Химия дар мактаб. - 2002. - № 2. - Саҳ. 63 - 67.
2. Алексинский В.Н. Таҷрибаҳои шавқовар аз ҷанни химия. – М.: Маориф, 1980. – 127 с.
3. Беспалов П.И. Натиҷа ё намунаи парадоксики // Химия дар мактаб. - 2002. - № 4. — Саҳ. 68 — 72.
4. Амирова А.Х. Демонстрация и опыт учащихся на практике преподавания химии // Химия в школе. - 2004. - № 6. - С. 62 - 66.
5. Румянцев Б.В. Таҷрибаи умумӣ Фаъолияти хонандагон ҳамчун усули ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ // Химия дар мактаб. - 2004. - № 7. - Саҳ. 62 - 66.
6. Сечко О.И. Таҷрибаи химиявӣ дар синфҳои 8-уми мактабҳои таҳсилоти 12-сола // Химия: проблемаҳои таълим. - 2005. - № 3. — Саҳ. 9-19.
7. Полосин В.С., Прокопенко В.Г. Семинар оид ба методикаи таълими химия. – М.: Маориф, 1989. – 224 с.
8. Башков Л.Н., Цобкало Ж.А. Ташаккули фарҳанги саломатӣ дар байни мактаббачагони хурдсол тавассути таҷрибаи намоиши химиявӣ // Химия: масъалаҳои таълим. - 2004. - № 4. — Саҳ. 50 — 55.
9. Степин Б.Д., Аликберова Л.Ю. Вазифаҳои шавқовар ва таҷрибаҳои самарабахш дар химия. – М.: Бустард, 2002. – 432 с.
10. Злотников Е.Г., Гаркунов В.П. Функсияи озмоиши химиявии мактаб дар шароити таълими инкишоф // ВХО им. ДИ. Менделеев. - 1983. - № 5. — С. 15 — 17.
11. Кузнецова Н.Е. Такмили мазмун ва усулҳои таълими химия дар мактаб. – М.: Маориф, 1991. – 256 с.

12. Вивюрский В.Я. Тачриба аз фанни химия дар омузишгоҳҳои миёнаи касбӣ-техникӣ. – М.: Химия, 1980. – 236 с.
13. Сури́н Ю.В., Бале́зина С.С. Проблемный опыт изучения свойств ионов // Химия в школе. - 1985. - № 6. - С. 62-65.
14. Государственная программа формирования здорового образа жизни населения Республики Беларусь на 2002-2006 годы. // Здоровый образ жизни. - 2002. - № 2. - С. 6.
15. Стремплер Г.И., Лабунский Ю.В., Панин Г.И. Классификация химических элементов в антропологии // Химия в школе. - 2001. - № 9. - С. 50 - 52.
16. Химический эксперимент как средство формирования здорового образа жизни школьников / Д.С. Орехова, Н. Степанова, Т.В. Смирнова, А. Чиркина // Химия: проблемы образования. - 2003. - № 4. - С. 61 - 64.
17. Тачрибаи химиявӣ ҳамчун воситаи ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни мактаббачагон / Д.С. Орехова, Н. Степанова, Т.В. Смирнова, А. Чиркина // Химия: мушкилоти таълим. - 2003. - № 5. — Саҳ. 53 — 64.

ИСТИФОДАИ НАМУДҲОИ ГУНОГУНИ ТАҶРИБАҲОИ ШАВҚОВАР – АСОСИ АЗХУДКУНИИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН АЗ ХИМИЯ

Дар ин мақола барои бомуваффақият таълим додани химия муаллим бояд таҷрибаи химияи мактабиро азхуд кунад. Дар натиҷаи гузарондани таҷрибаи химиявӣ хонандагон донишу малакаҳои зарурӣ мегиранд, ки ба тайёрии амалӣ ва касбии онҳо мусоидат мекунад.

Мохирона дуруст ташкил кардани машғулиятҳои беруназсинфӣ барои ташаккули ҷаҳонбинии илмии хонандагон воситаи муҳим ҳисоб мешаванд. Ҳар як хонанда кӯшиш мекунад, ки олами атроф ва ҳодисаҳои химиявиро пурратар ва чуқуртар фаҳмад. Дар байни хонандагон васеъ ташвиқот кардани донишҳои химиявӣ машғулиятҳои беруназсинфӣ нақши калон доранд. Таҷрибаҳои химиявӣ аз ҷиҳати аёнӣ ҷолибанд ва доираи васеи равандҳои химиявиро нишон медиҳанд. Ин реаксияҳои химиявӣ намунаҳои намоёни тағйироти химиявӣ дар модда мебошанд. Масалан, таҷрибаҳои тағйирёбии ранг метавонанд тағйирёбии оксидшавӣ, тағйирёбии рН, тағйирёбии ҳарорат, реаксияҳои экзотермӣ ва эндотермӣ, стехиометрия ва дигар мафҳумҳои муҳимро нишон диҳанд.

Калидвожаҳо: таҷрибаҳо бо газҳо, таҷрибаҳо бо кристаллҳо, маҳлулҳо, таҷрибаҳо бо намакҳо, кислотаҳо, асосҳо, химияи таркишҳо химияи оташфишонӣ, химияи шавқовар, химияи муъҷизаҳо, шавқи маърифатӣ, хонандагон, рушд, мафҳумҳои химиявӣ визуалӣ, ташаккул, таълим, кори мустақилона.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ИНТЕРЕСНЫХ ОПЫТОВ - ОСНОВОЙ ПРИОБРЕТЕНИЯ ШКОЛЬНИКАМИ ЗНАНИЙ ПО ХИМИИ

В данной статье для успешного преподавания химии учителю необходимо овладеть опытом школьной химии. В результате химического эксперимента студенты приобретут необходимые знания и навыки, которые будут способствовать их практической и профессиональной подготовке.

Умелая и правильная организация внеклассной деятельности считается важным инструментом формирования научного мировоззрения учащихся. Каждый ученик старается полнее и глубже понять окружающий мир и химические явления. Большую роль в распространении химических знаний среди учащихся играет внеклассная деятельность. Химические эксперименты визуально интересны и демонстрируют широкий спектр химических процессов. Эти химические реакции являются наглядными примерами химических изменений в веществе. Например, эксперименты по изменению цвета могут показать изменения окисления, изменения рН, изменения температуры, экзотермические и эндотермические реакции, стехиометрию и другие важные понятия.

Ключевые слова: опыты с газами, опыты с кристаллами, растворами, опыты с солями, кислотами, основаниями, химия взрывов, химия огня, химия веселья, химия чудес,

познавательный интерес, ученики, развитие, наглядно-химические понятия, формирование, обучение, самостоятельная работа

THE USE OF VARIOUS TYPES OF INTERESTING EXPERIMENTS IS THE BASIS FOR SCHOOLCHILDREN TO ACQUIRE KNOWLEDGE OF CHEMISTRY

In this article, for successful teaching of chemistry, the teacher needs to master the experience of school chemistry. As a result of the chemical experiment, students will acquire the necessary knowledge and skills that will contribute to their practical and professional training.

Skillful and correct organization of extracurricular activities is considered an important tool for the formation of the scientific worldview of students. Each student tries to understand the world around them and chemical phenomena more fully and deeply. Extracurricular activities play a major role in disseminating chemical knowledge among students. Chemical experiments are visually interesting and demonstrate a wide range of chemical processes. These chemical reactions are clear examples of chemical changes in matter. For example, color change experiments can show oxidation changes, pH changes, temperature changes, exothermic and endothermic reactions, stoichiometry and other important concepts.

Key words: Experiments with gases, experiments with crystals, solutions, experiments with salts, acids, bases, chemistry of explosions, chemistry of fire, chemistry of fun, chemistry of miracles, cognitive interest, students, development, visual chemical concepts, formation, learning, independent Job.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулзода Субҳон Пирмад - номзади илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Муассисаи давлатии таълими «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав». **Суроға:** Тоҷикистон, 735140, ш. Бохтар тел: 935943931. E- mail: rasulov.subhon@mail.ru

Сведения об авторе: Расулзода Субҳон Пирмад, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой методики преподавания естественных наук Бохтарского госуниверситета им. Носира Хусрава. **Адрес:** Таджикистан, 735140, г. Бохтар, 935943931. E-mail: rasulov.subhon@mail.ru

Information about the author: Rasulzoda Subkhon Pirmad, candidate of pedagogical sciences, senior teacher of the department of methods of teaching natural sciences of Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. 935943931. E-mail: rasulov.subhon@mail.ru

ТДУ:351.01 (2-тоҷ)

ТКТ:351 (2-тоҷ)

P-68

ҲАМКОРИИ МУАССИСАИ ТАЪЛИМӢ, ОИЛА ВА ҶОМЕА – ОМИЛИ АСОСИИ ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОН ДАР РУҲИЯИ ВАТАНДӢСТӢ ВА ИФТИХОРИ МИЛЛӢ

Саодати Р., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Рушду нумуи ҳар як давлат ба ҳудогоҳию худшиносӣ ва ватандӯстии ватанпарварии шаҳрвандони он, баҳусус, ба ҷавонон саҳт марбут аст. Ҳудогоҳию худшиносӣ, ватандорию ватандӯстӣ омилҳои меҳварӣ ва калидии давлатсозию ҷомеасозӣ мебошанд. Ба ин маънӣ, дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ташаккули худшиносӣ, ҳудогоҳӣ ва ифтихори миллӣ дар ҳар як баромаду воҳӯриҳо ва Паёмҳои ҳамасолонашон ёдовар шуда, наврасону ҷавонон ва умуман, кулли шаҳрвандони кишварро ба эҳёи анъанаҳои миллӣ, ободгароиву созандагӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ даъват менамоянд.

Тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ вазифаи асосии тарбия дар ҳар як кишвар аст. Мавқеи фаёли ҳаётӣ ва ташаббуси ҳар як шаҳрванди Тоҷикистон шартӣ зарурии ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Аз ин рӯ, давлат имрӯз беш аз пеш ба тарбияи ахлоқӣ ва ватандӯстии насли наврас ва ташаккули шахсияти фаёлу созанда дар заминаи иҷтимоию фарҳангӣ ҳамчун асоси ҷомеаи шаҳрвандӣ манфиатдор аст.

Тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ, бешубҳа, ҳамкориҳои пайвастаи мактаб ва оила, муколамаи созандаи онҳоро, ки ба рушди насли наврас нигаронида шудааст, пешбинӣ мекунад. Дар марҳалаи ҳозираи рушди ҷомеа бо тамоми ҷиҳатҳои мураккаби он мактаб, муаллимон, падару модарон, хонандагон бояд ба ҳамдигар ёрӣ расонанд, дастгирӣ кунанд, ғамхорӣ намоянд, ба фаёлияти фаёлонаи эҷодӣ ҷалб карда шаванд.

Ин ҳолатҳо хусусияти мураккаби фаёлияти омӯзгорро, ки мавриди баррасӣ қарор дорад, нишон дода, ҳамзамон аҳаммияти таҳқиқоти мазкурро, ки ба омӯзиши тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллии хонандагон бахшида шудааст, ошкор месозад.

Дар шароити муосир масъалаи тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ яке аз масъалаҳои мубрами маорифи муосир мебошад.

Ташаккули асосҳои омӯзиши ҳувияти шаҳрвандӣ, ки бевосита бо мушкилоти тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ алоқаманд аст, аллақай дар марҳилаи таҳсилоти ибтидоии умумӣ амалӣ карда мешавад, дар ҳоле ки ҳувияти шаҳрвандӣ асоси ташаккули шахсияти шаҳрвандӣ мебошад. Рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва натиҷаҳои шахсии аз худ намудани барномаи асосии таълимии МТМУ бояд инъикос карда шаванд, аз ҷумла «ташаккули асосҳои шахсияти шаҳрвандии Тоҷикистон, ҳисси ифтихор аз Ватан, халқи тоҷик ва таърихи Тоҷикистон, огаҳӣ аз ҳувияти этникӣ ва миллии худ; ташаккули арзишҳои ҷомеаи Тоҷикистон; ташаккули самтҳои арзишҳои инсондӯстона ва демократӣ.

Арзишҳои миллие вучуд доранд, ки онҳо дар шакли мазмун доимианд ва муҳофизати миллатанд. Пас зарур аст, ки ин арзишҳо (арзишҳои ахлоқӣ, гуманистӣ-инсондӯстӣ, озодандешӣ, таҳаммулгарой, эҳтироми калонсолон, падару модар (мақоми падару модар), дастгирии муҳтоҷон, амали хайру саховат, сарватгункунӣ ва лачомгирии он аз рӯи арзиши исломӣ - ҳалолу ҳаром, ки ҳамаи ин арзишҳо аз тафаккури аҷдоди миллӣ азалии миллат пиндори нек, рафтори нек, кирдори нек сарчашма мегиранд, бояд чун сутуни фарҳанги ҳар як шахсу миллат ҳифз гарданд.

Пос доштан, эҳтиром намудану ба қадри арзишҳои миллӣ расидан ба ҷаҳонбинӣ, дониш, ташаккули ҷаҳони маънавӣ ва дарки масъулиятшиносии ҳар яке аз наврасону ҷавонон вобастагӣ дорад.

Албатта, дар амалӣ намудану дар замири хонандагон парваридани масъалаи мазкур ҳарчанд пойдевори он ба таври хеле оддӣ ва сода дар ҳаёти хонаводагӣ гузошта шавад ҳам, шакли мазмуни он дар муассисаҳои таълимӣ рушду тақвият меёбад ва хонандагон тадриҷан донишу малакаи худро марбут ба ватандӯстии ватандорӣ ва ифтихори миллӣ баланд бардошта, нисбат ба ҳимояи марзу бум, азиз доштани он ва амсол ба инҳо барин ҳислатҳои ҳамида тарбия меёбанд. Дар руҳияи ватандӯстии ифтихори миллӣ тарбия дидани хонандагон яку яқбора не, балки он дар натиҷаи корбарии самараноки омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ботадриҷ дар марҳилаҳои таҳсилот рушд ёфта, дар ҷомеа корбандӣ мегардад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳсилоти умумӣ дар ду марҳила амалӣ мегардад:

1. Марҳилаи таҳсилоти асосии ҳатмӣ;
2. Марҳилаи таҳсилоти миёнаи умумӣ;

Муҳлати таҳсил дар марҳилаҳои маълумоти асосӣ 9 сол ва дар марҳилаи таҳсилоти миёнаи умумӣ 11 солро фарогир аст.

Ҳар яке аз марҳилаҳои фавақ мақсаду вазифаҳои худро доранд ва вобаста ба маҳалли сукунати хонандагон ва шумораи онҳо алоҳида ва ё дар таркиби як таълимгоҳ вучуд дошта, корбандӣ мегарданд.

Дар Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр гардидааст, ки муаллимони МТМУ вазираданд, ки хонандагонро бо назардошти вигаҳои фанҳои тадрисшаванда таълим ва тарбия диҳанд; ба ташаккули фарҳанги умумии шахсият ва азхудкунии барномаҳои таълимӣ муроҷиат намоянд; аз роҳ, усулҳо ва воситаҳои гуногуни таълим истифода баранд; сатҳи омодагии мактаббачагонро ба талаботи стандарти давлатии таҳсилот таъмин намоянд. [1]

Мутолиа, баррасӣ, мушоҳида ва ба роҳбарӣ гирифтани ҳуҷҷатҳои меъёри оид ба тарбияи хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар руҳияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** шаҳодат бар онанд, ки имкон, васила ва воситаҳои таълим додану тарбия намудани онҳо дар ин ҷода хеле фаровон аст. Бо вучуди дар осори ҳамаи адибону мутаффакирон ва бузургони гузаштаву муосир истифода гардидани мавзуи **ватандӯстӣ ва маҳсусан, ифтихори миллӣ** дар барномаи таълимӣ оид ба таълими онҳо ҷудо кардани соатҳои алоҳида аз мадди назар дур мондааст. Ба пиндори мо, сабаб дар он аст, ки мурағибони барномаҳои таълимӣ ба масъалаи дар руҳияи **ифтихори миллӣ** тарбия намудани хонандагони МТМУ чандон диққати зарурӣ намодаанд.

Дуруст аст, ки таълим ва тарбияи самаранок бомақсади дар руҳияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** тарбия намудани хонандагони МТМУ-ро дар ҷараёни ҳама гуна фанҳои таълимӣ қорбандӣ намудан имконпазир аст.

Мушоҳида, таҳқиқу натиҷагирӣ ва андешаи мо вобаста ба самарабахшии ин раванд он аст, ки истифодаи шакл ва усулҳои фаъоли таълими зер мавқеи хосро ишғол мекунанд: ба роҳ мондани шабҳои саволу ҷавоб **марбут ба ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ**, ташкили баҳсу мунозираҳои адабӣ-бадеӣ ва мувоҳисаву мувоҳибаҳо, ташкил ва гузаронидани озмунҳо, конференсияҳои адабӣ-бадеӣ ва баргузориҳои воҳӯриҳо бо олимону қормандони барӯманди қасбу қорҳои муҳталиф, ходимони давлатӣ-ҷамъиятӣ ва амсоли инҳо.

Назарсанҷӣ ва таҳлили санадҳои меъёрии стандарти давлатии нақша ва барномаҳои таълимӣ ва натиҷаҳои қурсиши хонандагони МТМУ дар шаҳр ва деҳот таҳсилкунанда қор водор сохт ба ҳулосае оем, ки тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** унсурҳои таркибии тарбияи миллӣ буда, қорои омода намудани қорисони арзанда ва баору номуси қишвар, ки қоршду нумуи ояндаи мамлақати соҳибистиклоламон аз онҳо сахт вобастагӣ дорад, нақши қориз дорад. Татқиқ ва рағти ин ҷараён имкон фароҳам меорад, ки қоримни дар руҳияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** тарбия намудани хонандагони МТМУ онҳо тарбияи қорил қоранд, яъне:

- дониши қораноаткунанда оид ба тамаддун, таърих, анъана ва расму оинҳои гузаштаву муосир қоранд;
- дар руҳияи эҳтиром ба анъана ва арзишҳои миллӣ тарбия ёбанд;
- қоримни омӯзиши мавзӯҳои таълимӣ ба тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** қоралб қорда шаванд;
- қорбандӣ намудани тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** дар заминаи омӯхтани мавзӯҳои таълимӣ самаранок ба роҳ монда шавад;
- истифодаи маҳорати педагогӣ ҳамчун асос қорои ба даст овардани дониш ва малақаҳо марбут ба тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ бояд бошад**;
- дар рағти таълим диққати қориддӣ ба тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** равона қорда шавад.

Бо мақсади ривоҷ додани тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** дар ҷараёни таълим дар заминаи тамаддуни фарҳангиву педагогӣ омӯзонидани мавзӯҳо зарурат дорад. Ҳамчунин, яке аз роҳҳои манфиатбахши қори тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ алоқаи ногусастании мактаб бо оила мебошад. Олимон, муҳаққиқони соҳаи педагогика, психология (равоншиносӣ) ва иҷтимоиётшиносон ва таҷрибаи ҳаёти исбот намудааст, ки нақши оила дар ҳама гуна намудҳои тарбия, хосатан, дар тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллии хонандагон хеле қорон аст.

Хонавода ҳам як қорзи асосии қормеа маҳсуб шуда, дар руҳияи ҳислат, рағтор ва ахлоқи ҳамида тарбия намудани фарзандон нақши ҳалкунанда мебозад. Бешак, дар ҳолате ки

кӯдак тадричан ба олами ҳастӣ сарфаҳм мерафтагӣ мешавад ва соҳиби забони гӯё мегардад, ба истилоҳ «чашм во мекунад», падару модар ва дигар аъзои бузургсоли оилаи хешро мебинад. Муқаррар аст, ки ӯ дар хусуси олами ҳастӣ тавассути аъзои оила (албатта, вобаста ба синну соли хеш) маълумоти кофӣ мегирад ва тадричан захираи луғавии худро бой гардонидан мегирад. Гузашта аз ин, ба бузургсолони оила тақлид намуда, хислат ва рафтору одобашро низ дар пайравии онҳо ботадрич тағйир дода меистад, хоҳ хуб бошад хоҳ бад, зеро кӯдак ҳама гуна рафтору гуфтор ва амалҳои онҳоро намуна медонад. Кӯдак дар давраи синну соли томақтабӣ будан ба моҳият ва мазмуну мундариҷаи шунидаҳои худ чандон сарфаҳм намеравад, зеро дар ӯ дар ин давра қобилияти таҳлил кардани шунидаву дидаҳои ба дараҷаи даркорӣ ташаккул наёфтааст.

Ҳалиму меҳрубон, баодобу хушмуомила ва бомаърифату дорои рафтори наҷиб тарбия намудану ба воя расонидани ҳар як узви хурдтараки хонавода нахуствазифаи волидон маҳсуб меёбад ва дар вазъи нек тарбия гирифтани кӯдак кори таълиму тарбияро дар муассисаи таълимӣ осон мегардонад.

Оила офаридаи беҳамтои инсоният буда, пеш аз ҳама, аввалин намуди муносибат байни одамон ба ҳисоб меравад. Оила ҳамчун ячейкаи ибтидоии ҷомеа таърихи дуру дароз дорад, ки ҳамсарон ва фарзандони онҳоро муттаҳид менамояд, яке аз шаклҳои аввалини умумияти иҷтимоии одамон, гурӯҳи хурдтарини он аст, ки дар ин ҷо вазифаҳои барои ҷамъият муҳимтарин, қабл аз ҳама, вазифаи давом додани насли инсонӣ мебошад.

Тарбияи **ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ** аз оила манша мегирад. Аз ин рӯ, **ватандӯстӣ ва ифтихори миллиро** бояд дар ҷаҳони дарки хурдтаракон ҳанӯз аз даврони тифлӣ ба роҳ мондан ба мақсад мувофиқ аст, чунки то кадом дараҷа ба воя расидану тарбия дидани ӯ ба дониш, ақлу фаросат ва ҷаҳони маънавию масъулиятнокии бузургсолони оила, хосатан, падару модарон тавъам мебошад. Дар баробари ин, барои муваффақ гардидан ба тарбияи дурусти ба талаботи давр ҷавобгӯ будани фарзанд, пеш аз ҳама, оилаи солим ва дорои маданияту дониши қаноаткунандадошта зарурат дорад. Бе ин ҳама оила ҳеч гоҳ ба тарбияи фарзанди ҳаматарафа инкишофёфта муваффақ шуда наметавонад.

Таҳқиқот, таҷриба ва мушоҳидаҳо собит менамоянд, ки солҳои охир ҷараёни ҳамкориҳои байни муассисаҳои таълимию оилаҳо рӯз то рӯз суст гашта, хатари ба талаботи ҷомеаи кунунӣ ҷавобгӯ набудани рафтору ахлоқи хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба миён омадааст. Муноқишаҳо ва ҳатто задухӯрдҳои байниҳамии хонандагони баъзе муассисаҳои таълимӣ, аз хизмати ҳарбӣ саркашӣ кардани аксарияти ҷавонон, ки он ҳама дастпарварони муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ мебошанд, боис ба ташвиши падару модарон ва ҳам муассисаҳои таълимию ҷомеа шудааст.

Аз назари мо, омилҳои муҳимми бартараф намудани ин ҳама норасоӣҳо, ҷуноне ки таҷрибаҳо ва таҳқиқот нишон медиҳанд, ҳамкориҳои оила ва мактаб, ҳамчун субъекти асосӣ ва фаъоли муҳити тарбиявӣ, ки дар он шахс ташаккул ёфтааст, маҳсуб меёбад. Суст гаштани алоқаи байни муассисаҳои таълимию оилаҳо дар паст гаштани сифат ва мундариҷаи тарбияи оилавӣ ҳангоми афзудани зарурияти ҳамкориҳои байниҳамдигарӣ бо мактаб барои тарбияи ба талаботи давр ҷавобгӯ будани рафтори хонандагон ба назар мерасад.

Ҳеч ҷои пӯшида нест, ки солҳои охир бо сабаби ба оилаҳо таъсир расонидани ҳодисаҳои нави иҷтимоӣ: сатҳи пастӣ зиндагӣ, ба хоричи кишвар раҳти сафар бастанӣ падарону модарон, таъсири ҷараёнҳои динии ғайридавлатӣ ва монанди инҳо барои тарбияи дуруст гирифтани хонандагон монеаи пеш овард.

Қисме аз падару модарон ба тарбияи фарзандони худ эътибори ҷиддӣ намедиҳанд. Кори таълиму тарбияро саҳл доништа, танҳо мактабу муаллимонро дар тарбияи дуруст дидани онҳо вазифадор мешуморанду ҳалос ва худро канор мегиранд. Дар натиҷа фарзандони ҷунин оилаҳо ба таъсири одамони бад кӯчагарду дарсгурез, бадхону беодобу бадахлоқ мешаванд, гирифтори ақидаҳои гуногун гардида, бадмуомилаву фиребгар ба воя мерасанд.

«Тарбияи бачагон, - менависад А.С. Макаренко, - соҳаи муҳимми зиндагии мост. Бачагони мо шаҳрвандони ояндаи мамлакати мо ва шаҳрвандони ҷаҳон мебошанд. Онҳо

таърихро эҷод хоҳанд кард. Бачагони мо падар ва модарони оянда мебошанд, онҳо ҳам бачагони худро тарбия хоҳанд кард. Бачагони мо бояд шахрвандони хуб, падар ва модарони хуб ба камол расанд. Вале бо ин ҳам тамои намешавад, бачагони мо умеди айёми пирии моанд. Тарбияи дуруст пирии хушбахтонаи мост, тарбияи бад ғаму ғуссаи ояндаи мо, ашкҳои дидаи мост, дар назди дигар одамон, дар назди тамоми мамлакат гуноҳи мост» [2, с. 48].

Бо мақсади тарбияи дуруст дидани фарзанд зарур аст, ки падару модар ва аъзои дигари калонсоли оила якдигарро ҳурмату эҳтиром кунанд, байни ҳам муомилаи хуб дошта бошанд, бо рафтору одоб ва муносибату муоширати нарму ҳалимонаи худ диққати фарзандонро ҷалб намоянд ва дар иҷрои ҳар кору амал ва муносибату муомила барои ҷамъи оила, баҳусус, барои фарзандон намунаи ибрат бошанд. Кӯшиш ба харҷ диҳанд, ки фарзандро ҳақгӯ, ростқавл, далер, нотарс, қавирода поквичдон, ватандӯсту ватанпарвар, эҳтиромкунандаи хурду калон, хуллас, дар руҳияи сифатҳои неки инсонӣ ва ахлоқи ҳамида тарбия намоянд.

Нақши оиларо дар тарбияи хурд доништан мумкин нест. Тарбияи кӯдакон ва наврасон дар оила қисми таркибии тарбияи ҷамъиятӣ мебошад. Тарбияи оилавӣ ва тарбияи ҷамъиятӣ аз ҳам ҷудонашавандаанд. Дар таълиму тарбияи насли наврас оила баробари мактаб ҷавобгар мебошад.

Муҳтавои асосии кори тарбияи ташаккул додани хислат, одобу ахлоқ, ватандӯстию ваҳдат ва умуман, боигарии инсондӯстонаву инсонпарварӣ маҳсуб меёбад, ки инсон тамоми умр ба он ниёз дорад. Дастрасии донишҳои ҳамаҷаҳади ҷаҳонӣ чуқур ва ҷаҳонбинии васеи маънавӣ, ахлоқи ҳамида, ҷидду ҷаҳди бомасъул ва саъю кӯшиши мақсаднок имконият медиҳад, ки шахс ба воқеият таҷриба намуда, эҳтиётот ва қобилияти худро муайян намуда, мутобиқи донишу фаъолияти худ амалу таҳсил намояд. Барои ноил гардидан ба рафтору амалҳои фавқ нақши оила хеле баланд аст ва албатта, падару модарон ва дигар аъзоёни калонсоли оила худ дорои дониши қаноаткунанда ва соҳиби ахлоқи одоби шоиста бошанд.

Тарбияи фарзанд вазифаи аввалиндараҷаи оила маҳсуб меёбад ва мактаб ҳамчун муассисаи давлатӣ дар тарбияи ҳамаҷаҳади насли наврас нақши асосӣ ва марказӣ дорад. Мактаб дар асоси қонунҳои интизоркардаи давлат, урфу одати гузаштагон, осори ниёгон шогирдонӣ худро тарбия намуда, бо донишҳои илмӣ, ки қонунҳои табиат, ҷамъият ва тафаккури инсониро инъикос менамоянд, мусаллаҳ гардонидани, ҷаҳонбинӣ, эҳтиқод ва ақидаҳои муайянро ташаккул медиҳад. Иҷрои ин вазифаҳо пай дар пай беҳтар намудани сифати таълиму тарбияро талаб менамояд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» падару модарон ва шахсони ивазкунандаи онҳоро вазифадор мекунад: «барои сифатҳои ҷисмонӣ ва равонӣ бача пайваस्ता ғамхорӣ кунад, ӯро ба мактаб омода ва барои инкишофи қобилиятҳои вай шароити зарурӣ муҳайё созанд, фарзандонро дар руҳияи башардӯстӣ, нисбат ба аҳли хонавода, забони модарӣ, адабиёту таърих, эҳтиром нисбат ба арзишҳои миллӣ, таърихӣ, фарҳанги дигар мамлакатҳо тарбия намоянд, ба бачаҳо барои гирифтани маълумот дар муассисаҳои таълимию тарбиявӣ мусоидат намояд ва ё дар хона шароити муҳайё созанд, ки дар саҳти талаботи давлатӣ маълумот гирад, фарзандонро дар руҳияи эҳтиром ба қонун, ҳуқуқ ва озодии инсон, риояи қоидаҳои ҳаёт тарбия намоянд» [3, с. 2].

Дар руҳияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ тарбия намудани хонандагон сараввал оилаи бофазлу фаросат, хушмуомилаву хушсухан, покнатату ватандӯст, ба халқу миллат вафодор ва амсол ба ин гуна рафтору хислатҳоро нигаронӣ дорад. Аъзои оила, маҳсусан, падару модарон бомаърифат бошанд, фарзандон ба онҳо пайравӣ намуда, аз ҳар ҷиҳат мувофиқ ба меъёри ахлоқи ҳамида ва солимӯ бардам ба воя мерасанд. Чи хеле ки аз таҷриба ва мушоҳидаҳо бармеояд, дар кори тарбия нисбат ба падарон ва дигар бузургсолони оила, нақши модар ҷашмрастар аст, ба вижа дар ҳоли ҳозир.

Ҳанӯз Н.К. Крупская дар мақолаи худ «Соҳаи муҳимми кори комсомол» нишон дода буд, ки зан модари ҳозира ва оянда мебошад. Модар мураббии табиӣ мебошад ва дар кори ба камол расондани одамони сазовори ҷомеа қувваи пурзӯреро ба вучуд меорад.

Ҳар як даври замон ҷомеаи ободу солим ва тинчу осударо хоҳон буду ҳаст. Барои мушарраф гардидан ба чунин ҷомеа фарзандони закию бомаърифат ва баору номус, ватандӯсту ватанпарвар ва худшиносу худогоҳро ба воя расонид ва ҷомеаи ободу мутараққӣ фарзандони солихро тақозо дорад.

Дар руҳияи ҳештаншиносию худогоҳӣ, ифтихори миллӣ ва рафторҳои нек тарбия намудани хонандагон нахуст аз ҳама оилаи дорои ақлу дониш ва одоби ахлоқи қаноаткунандадоштаро нигаронӣ дорад, зеро сатҳи идроку фаҳмиши аъзои оила чи қадар боло бошад, фарзандони онҳо ҳамон қадар солиму бениҳсон ба воя расида, ба манфиати халқу миллат ва ватани хеш хизмат намуда, дар шукуфоии он ҳиссагузор мегарданд.

Дар суҳанҳои ҳикматомӯзи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон чунин омадааст: «...Мусаллам аст, ки ҷомеаи солим аз оилаи солим ва насли солим аз оилаи солим ташаккул меёбад». [5, с. 10]

Падару модарон вазифадоранд, ки ба тарбияи фарзандон аҳамияти ҷиддӣ дода, онҳоро аз рӯзҳои аввали ба дунё омадан дар руҳияи майл намудан ба ахлоқи шоиста, рафтори ба инсон ва аҳли ҷомеа мақбул ва дур будан аз хислатҳои бад ба воя расонанд. Падару модарон дар мавридҳои зарурӣ тавассути машварату маслиҳат бо аъзои дигари оила (бобою бибӣ, бародарону хоҳарони калонсол) оид ба ин ё он масъалаи таълимию тарбиявӣ қарори мушаххас мебароранд ва ин қарор ба самти аъзои хурди оила равона карда мешавад. Мақсади асосӣ он аст, ки хурдсолон ба калонсолон гӯш диҳанд, ба меъёрҳои муқарраршудаи оила риоя намуда, аз итоат қардан ба он саркашӣ нанамоянд ва ҳар он чи бузургсолони оила мефармоянд, бо камали мамнуният ислоҳ ва ба сомон расонанд. Дар ин сурат ба падару модарон зарур аст, ки ҳар як қарорро вобаста ба хусусияти синнусолӣ ва психологӣ кӯдакон ба роҳ монанд (ҳарчанд дар шакли содааш бошад ҳам, зеро на ҳама падару модар ба ин ҷиҳати масъала диққати ҷиддӣ медиҳад). Барои падару модарон ба ҳисоб гирифтани синну сол имкон фароҳам меорад, ки сатҳи ташаккулёбии аъзои хурдсоли оиларо аз ҷиҳати руҳӣ (психологӣ), муомила, муошират, муносибат, баёни афкор ва монанди инҳоро ба назар гирад, ҳамчунин, ба онҳо имконият дода шавад, ки тавассути бароҳмонии чунин намуди тарбия (албатта вобаста ба синну сол) дар онҳо рафтор ва хислату амалҳои нек тарбия ёбад.

Кӯдакон тавассути роҳбарӣ ва панду насиҳатҳои судманди падару модарон ҷӣ қор қардану ҷӣ гуна рафтору муносибат қарданро то дараҷае омӯзанд ва дар амалӣ намудани он сарфаҳм рафта хубро аз бад фарқ қарда тавонанд. Кӯдакон то давраи ба мактаб фаро гирифтанишон, асосан, дар оила тарбия мегиранд ва кӯшиши онҳо ба амалиёти нисбатан кӯтоҳмуддат ифода ва анҷом дода мешавад ва кӯдак натиҷаи амалиёту фаъолияти худро вобаста ба ҷаҳонбинии худ эҳсосу хулосабарорӣ менамояд. Аз ин рӯ, дар ин давра дар руҳияи ватандӯстӣ, дӯст доштану муқаддас донишгари ватан (бештар тавассути нақли қиссау афсона, нақлу ривоят ва ашъори бачагона) тарбия намудани бачаҳо ниҳоят аҳамияти қалони тарбиявӣ дорад.

Бо мақсади расидан ба ин паҳлуҳои тарбия падару модаронро лозим меояд, ки нисбати фарзандон самимӣ буда, меҳру муҳаббати махсус дошта бошанд ва кӯшиш ба ҳарч диҳанд, ки дар тарбияи дурусти онҳо саҳм гузоранд, ҳамчунин, ҷаҳд намоянд, ки ўро дарқ қарда тавонанд ва эҳтиром ҳам намуда, барои ташаккули хислатҳои ҳамидаву нек заминагузор гардида, барои тарбияи мусоид дидани онҳо имконият ва шароити мусоиди таълимию тарбиявӣ муҳайё намоянд.

Нахуствазифаи муассисаи таълимӣ он аст, ки хонандагонро аз ҳар ҷиҳат омода намуда, ҳамчун ватанпарварону ватандӯстони асил, тақягоҳи давлату миллат ва ниғаҳбони сарзамини аҷдодӣ ва ободкунандаи кишвар тарбия қарда, дар онҳо ҳисси садоқатмандии бепоёнро нисбат ба халқу миллати хеш ва миллатҳои дигари маскунӣ ватанамон ташаккул диҳад. «Тарбияи насли наврас - насли бошуур, фаъол, ватанпарвар, башардӯст, ба Ватан, ба халқи худ садоқатманд, тарбияи шахси ҳамаҷаҳади инкишофёфтаи вазифаи асосии мактаб,

оила ва аҳли чомеа мебошад» - кайд кардаанд муҳаккиқон Қурбонов Ш.Р. ва Исмоилов В.Б. [4, с. 13]

Хонандагони муассисаҳои таълимӣ бояд аз таъриху тамаддуни гузаштаву муосири халқу миллати худ, адабиёт, санъат ва аз мероси бойи фарҳангӣ ва расму оини ниёгон, дастовардҳои бузург ва шахсиятҳои оламшумули қавму қабоили хеш, ҷонфидоӣю қаҳрамоноҳои фарзандони шӯҷои миллат оғаҳ ва нафарони ба меҳнат қарин, ҳамчунин, ворисони арзандаву давомдиҳандагони қору қаҳрамоноҳои падарон, ватандӯсту ҳомии сулҳу амонӣ ба воя расанд. Дар ҳалли ин қазия нақши муассисаҳои таълимӣ аввалиндараҷа аст.

«Афроде, ки аз сарнавишти миллат, таърихи гузаштаи сарзамин ва марзу буми аҷдодӣ, мероси бойи фарҳангӣ ва расму оини ниёгон, дастовардҳои бузург ва шахсиятҳои оламшумули қавму қабоили хеш оғоҳӣ надоранд, ҳеч гоҳ инсонӣ комил ва фарзанди баруманди замони худ шуда наметавонанд» – таъкид намудаанд маорифпарвари асил, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон. [5, с. 8]

Одамро оила, мактаб, муҳит тарбия менамояд. Ташаккулёбии симои маънавӣ, сиёсӣ, инкишофи ақлӣ ва фарҳангии насли наврас на танҳо дар мактаб, дар натиҷаи омӯхтани асосҳои фан, ё дар натиҷаи тарбияи мактабӣ ва оилавӣ ба амал меояд, барои ташаккули вай ҳуди ҳаёт, муҳит низ ғаёлона таъсир мерасонад. Аз мактаб берун имконият ва воситаҳои бемаҳдуд мавҷуданд, ки барои ба сиёсат, муъҷизаҳои илм, техника ва фарҳанг ошно шудани кӯдакону ҷавонон таъсири қалон мерасонанд.

Ҷиҳати ташаккули ғояҳои тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ МТМУ нақши бағоят муҳим мебозанд. Аз назари мо, дар ташаккули тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ муассисаи таълимӣ дар алоҳидагӣ чандон ба муваффақият ноил шуда наметавонад ва дуруст аст, ки дар ба роҳ мондани қори таълиму тарбия нақши омӯзгор ва дастаҷамъии (коллективиӣ) ҳайати омӯзгорон бориз аст. Вале агар падару модарон ва дигар шахсонӣ масъули ивазқунандаи бачаҳо дар қори таълиму тарбия бо ҳайати омӯзгорон ҳамроҳӣ намоянд, қори тарбия дучанд самарабахшӯ ба мақсад ва талаботи даврони муосир ҷавобгӯ мегардад.

Дар руҳияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ тарбия намудани хонандагони муассисаҳои таълимӣ ҳоси ҳама фанҳои таълимист. Ҳар як омӯзгор зимни таълим додани ҳама фанҳои таълимӣ имкон дорад, ки хонандагонро дар руҳияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ ба камол расонад ва дар замири онҳо нисбат ба тарбияи ғаёқ меҳру муҳаббат ва самимияти баландро ҷойгузин намояд. Ҳамчунин, бад-ин васила ба дарқу ҷаҳонбинӣ хонандагон қорагар гардида, меҳру муҳаббат ва эҳтирому сипоси онҳоро бастаи ватану ватандӯстӣ, ҳудогоҳию хештаншиносӣ ва ифтихори миллӣ бедору қавӣ мегардонад.

Дар шароити қунии чумҳурии мо ташаккули инкишофи ҳамаҷонибаи шахсият дар заминаи демократӣ бояд сурат гирад. Аз ин лиҳоз, омӯзгор бояд дар бораи мақсад ва вазифаҳои тарбияи шаҳрвандӣ, ифтихори миллӣ, ваҳдати миллӣ, ҳисси баланди ватандӯстӣ саҳми ғаёқ гузорад, то шогирдон хусусиятҳои ҳисси дунявӣ ин соҳти ҷамъиятиро дар худ қомилан инъикос қарда тавонанд.

Аз нуқтаи назари мо, беҳтар мебуд агар мураттибони барномаҳои таълимӣ ҳамаи фанҳои муассисаҳои таълимӣ ба ҳалли ин масъала, яъне дар барномаҳо ҷудо қардани соатҳои алоҳида ҷиддан диққат диҳанд ва дар руҳияи ватандӯстӣю ифтихори миллӣ таълим доданро масъалаи дувумдараҷа наҳисобанд. Оид ба тарбияи ватандӯстӣю ифтихори миллӣ дар барномаҳои таълимӣ фанҳо вожаҳои «хештаншиносӣ, ҳудогоҳии миллӣ, андешаи миллӣ, ифтихори миллӣ, тарбияи миллӣ...» дучор намеоянд.

Мутобиқ ба ин маънӣ академик М.Лутфуллоев бамаврид ишора қардаанд:

«Умуман, тамоили тарбиявӣ барномаҳоро қурқувват қардан аз ғоида қолӣ нест. Тарбияи андешаи миллӣ хусусияти ҳамаҷарафа дорад. Ин қунин маъно дорад, ки мураттибони барномаҳои ҳамаи фанҳои таълим қи силсилаи фанҳои гуманитарӣ ва қи силсилаи фанҳои дақиқ тарбияи андешаи миллӣ ва ба ин восита рушди тағаққури техникаи талабагонро таъкид менамоянд. Фанне, ки барои миллатсозӣ ва тарбияи андешаи миллӣ хизмат намеқунад, қадру қиммат надорад. Дар ҳамин аст дарҳости чомеаи муосири мо. Маҳз

хамин ҷомеа талаб мекунад, ки масъалаи тарбияи андешаи миллиро аз мадди назар дур насозем: дар акси ҳол, луқмаи ҷаҳонгарой мешавем». [6, с. 258]

Бо мақсади самаранок ба роҳ мондани кори тарбия муқаддам ба омӯзгор лозим меояд, ки худ бастаи ватандӯстӣ, хосатан, ифтихори миллӣ дониши ҳаматарафа инкишофёфтаву васеъ дошта бошад. Зимни таълими мавзӯҳои барномавӣ агар муаллим ҷангоми ҳалли матнҳои бадеӣ, машқҳо, мисолу масъалаҳо ва супоришҳои тестӣ, истифодаи панду андарзҳо, қиссаву ривояту дostonҳо ва амсол ба инҳо диққати асосиро ба тарбияи ватандӯстию ватанпарварӣ, худшиносию худогоҳӣ ва ифтихори миллӣ равона созад, барои самаранок аз бар гардидани мавзӯҳои фавқӣ боис мегардад.

Ҳамчунин, ба омӯзгорони МТМУ ниҳоят зарур аст дар рафти таълими мавзӯҳо ба рамзҳои давлатӣ, ки онҳо ифтихори миллати мо - тоҷикон ҳастанд, диққати ҷиддӣ диҳанд.

Гузашта аз ин, дар хусуси фарзандони барӯманди миллати тоҷик, ки онҳо тавассути мероси илмию адабӣ, фалсафию тиббӣ ва дониши оламгир ва зӯру қувваи бозуи хеш ҷаҳонро мусаххар кардаанд, ба хонандагон як ҷаҳон маънӣ диҳанд, то ин ки онҳо ба ҷӣ будани мафҳуми «ифтихори миллӣ» дуруст сарфаҳм рафта, дарк карда тавонанд, ки ин фарзандони барӯманди гузаштаву муосири тоҷик ифтихори миллату ватани соҳибистиклоламон мебошанду ҳастанд.

Барои ба мафҳуми ватандӯстию ифтихори миллӣ сарфаҳм рафтани хонандагон худшиносу худогоҳ ва аз таърих, маданият, адабиёт, санъати гузаштаву муосири халқи худ ва халқҳои дигари бурунмарзӣ новобаста аз ирку наҷод ва миллату халқияташон ошноӣ доштан аст ва ин хислатҳои ҳамидаи инсониро дар замири кӯчаки онҳо падару модарон ва баъдтар дар муассисаи таълимӣ омӯзгорони кулли фанҳои таълимӣ побарҷову мустаҳкам намуда, моҳияти ифтихори миллиро мефаҳмонанд.

Ҳар як давлати миллӣ ба рамзҳои давлатии он робитаи ногусастани дорад. Дар моддаи 3 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Парчам, Нишон ва Суруди миллӣ мустаҳкам гардидаанд, ки онҳо боиси ифтихори миллии ҳар як шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор мераванд [7].

Яке аз рунҳои дигари ифтихори миллӣ Истиклолияти давлатӣ мебошад ва он дар назди миллати соҳибфарҳангу соҳибтамаддунӣ тоҷик масъулиятҳои хеле ҷиддӣ: оштии миллӣ, бунёди давлати миллӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва баланд бардоштани мақому манзалати инсон дар ҷомеа ва монанд ба инҳо мебошад. Ҳар як шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, хосатан, хонандагони муассисаҳои таълимӣ, ки тақдири ояндаи миллат аз онҳо вобастагии зиёд дорад, бояд баҳри шукуфоии Тоҷикистони соҳибистиклол-давлати воқеан ҳам дунявӣ демократӣ ҷидду ҷаҳд намоянд.

Ҳоло, ки Тоҷикистонро ҷомеаи ҷаҳонӣ чун кишвари демократӣ, ҳуқуқбунёд ва озод эътироф кардааст, мо бояд мисли ангуштҳои як даст, шохобҳои як рӯд, гулҳои як боғ, фарзандони як модар амал намуда, дар эъмори давлати воқеан ҳам дунявӣ саҳми фаъол бигзорем ва танҳо бо номи миллат ифтихор кунем.

Ба ақидаи мо, омӯзгор муваззаф аст, ки дар симои фарзандони машҳури таърихӣ, хунармандону санъаткорон, табибони барҷастаи шуҳрати ҷаҳонидошта, адибону мутафаккирон, шоирону олимон, файласуфону муаррихон ва монанд ба инҳо тарбияи ватандӯстию ифтихори миллиро дар замири хонандагон, новобаста аз фанни таълимӣ (зеро ҳар як фанни таълимӣ қодир аст, ки хонандаро дар руҳияи ватандӯстию ифтихори миллӣ тарбия созад) эҳё ва мустаҳкам намояд.

Хонандагонро дар ҷараёни таҳсил тавре таълиму тарбия додан лозим меояд, ки дар навбати аввал ба ҷо овардани эҳтиром, донишдони қадру қимати инсон, илму дониш ва дӯст доштани ватан, меҳру муҳаббати беандоза доштан нисбат ба он, сарфаҳм рафтан ба мафҳуми ҳештаншиносию худогоҳӣ, ватандӯстию ифтихори миллиро донанд ва эҳсос намоянд, ки онҳо аз қадом наслу авлоданд, ҳамчунин, вазифаи муқаддаси дар наздашон гузоштаро сомон дода тавонанд.

Ба андешаи мо, пеш аз ҳама, дастовардҳои самараноки фаъолияти ҳар як омӯзгор марбут ба тарбияи ватандӯстию ифтихори миллӣ ҷаҳонбинӣ, маҳорат, донишу истифодаи методҳои ҷадидтарини таълимро тақозо дорад.

Дар кори самаранок ба роҳ мондани тарбияи ватандӯстию ифтихори миллӣ ба муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷалб намудани хонаводаҳои намунавӣ дорои аҳаммияти калон аст.

Аз ин лиҳоз, ҷалб намудани онҳо ба ҷаласаҳои синфӣ ва ё умумимақтабӣ ва шаклҳои дигари корҳои беруназсинфӣ ва беруназмақтабӣ ба манфиати таълим ва ҳам тарбия аст, зеро онҳо тарбияи хонаводагии худро бо тарбияи муассисаи таълимӣ ва ҷомеа, бо тарбияе, ки муассисаи таълимӣ қорбандӣ менамояд, тавҷам мебинанд.

Ба ин маънӣ дар Консепсияи мактаби миллӣ қайд гардидааст, «Бунёди принципи гуманистӣ ва демократӣ, ки ҳоло ҷомеаи мо ба сӯи он роҳ гирифтааст, дар оила, боғча ва муассисаи таълимӣ рехта мешавад. Маҳз муассисаи таълимӣ қодир аст, ки бо тарзи ба роҳ мондани педагогикаи ҳамкорӣ байни муаллиму мактаб ва аҳли мактабу ҷомеа тарбияи маънавию рафтори шоистаи талабаҳоро сайқал диҳад» [8, с. 8].

Хулоса, нуқтаи назари мо, алоқаи мунтазами муассисаҳои таълимӣ бо хонаводаҳо ва ба хонаҳои хонандагон рафтани роҳбарони синфҳо воситаи муҳиммест баҳри тарбияи дурусти ватандӯстию ифтихори миллӣ ва дарки бошууронои он аз ҷониби хонандагон. Бо ҳамраибию ҳамдигарфаҳмӣ ва робитаи ногусастани аъзои хонавода ва муассисаи таълимӣ кори тарбия аз ҳар ҷиҳат беҳтар гардида, хубтар ба роҳ монда мешавад. Бодикқату бошууроно аз бар намудани силсилаи донишҳо ба рушду ташаккули тафаккур, тасаввурот, қобилияти ақлию зеҳнӣ, рушди истеъдод, васеъ гардидани ҷаҳони маънавии хонандагон боис мегардад ва бад-ин васила худ ва дигаронро шинохтан барои дониши қаноаткунанда андухтан марбут ба мафҳумҳои ватандӯстию ифтихори миллӣ заминаи мусоид мегузорад.

Ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ зухуроти эҳтироми баланд нисбат ба миллат ва хусусиятҳои этнопсихологии миллӣ ва саҳми миллат дар фарҳанги ҷаҳонӣ дар асоси огоҳӣ ва эътиқод мебошад.

Адабиёт:

1. Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]//Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, №206. -Душанбе, 2009.
2. Макаренко, А.С. Избранные педагогические сочинения [Текст]. В 2-х т./А.С.Макаренко//Сост. Л.Ю.Гордин. Под ред. И.А.Каирова и др.; коммент. Л.Ю.Гордина, А.А.Фролова. Т.1. - М.: Педагогика, 1978. -397 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» [Матн]. – Душанбе, 2011.
4. Қурбонов, Ш.Р., Исмоилов, В.Б. Муносибатҳои мактаб, оила ва ҷомеа/Ш.Р.Қурбонов, В.Б.Исмоилов [Матн]. - Душанбе, 2006.
5. Раҳмонов, Э. Молодёжь - будущее нации [Матн]/Э.Раҳмонов. - Душанбе: Ирфон, 1993. - 92 с.
6. Лутфуллоев, М. Инсон ва тарбия [Матн]/М.Лутфуллоев. - Душанбе, «Собириён», 2008. - 148 с.
7. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016.
8. Консепсияи мактаби миллии тоҷик [Текст]. - Душанбе, 1995.

ҲАМКОРИИ МУАССИСАИ ТАЪЛИМӢ, ОИЛА ВА ҶОМЕА – ОМИЛИ АСОСИИ ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОН ДАР РУҲИЯИ ВАТАНДӢСТӢ ВА ИФТИХОРИ МИЛЛӢ

Мақолаи мазкур ба тарбияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ, ҳамкориҳои пайвастаи мактаб ва оила, ҳамзамон ҷойгоҳи арзишҳои миллӣ дар рушди насли наврас бахшида шудааст.

Муаллиф қайд мекунад, ки албатта, дар амалӣ намудану дар замири хонандагон парваридани масъалаи мазкур ҳарчанд пойдевори он ба таври хеле оддӣ ва сода дар ҳаёти хонаводагӣ гузошта шавад ҳам, шаклу мазмуни он дар муассисаҳои таълимӣ рушду тақвият меёбад.

Хулоса алоқаи мунтазами муассисаҳои таълимӣ бо хонаводаҳо ва ба хонаҳои хонандагон рафтани роҳбарони синфҳо воситаи муҳиммест баҳри тарбияи дурусти ватандӯстию ифтихори миллӣ ва дарки бошууроноӣ он аз ҷониби хонандагон. Бо ҳамраӣи хамдигарфаҳмӣ ва робитаи ногусастани аъзои хонавода ва муассисаи таълимӣ кори тарбия аз ҳар чихат беҳтар гардида, хубтар ба роҳ монда мешавад.

Калидвожаҳо: таълим, тарбия, мунтазам, ватандӯстӣ, дониш, ифтихори миллӣ, наврас, ҳамкорӣ, мактаб, оила, синф, робита, арзиш.

СОТРУДНИЧЕСТВО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ, СЕМЬИ И ОБЩЕСТВА - ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ

Данная статья посвящена воспитанию патриотизма и национальной гордости, постоянному сотрудничеству школы и семьи, а также месту национальных ценностей в развитии подрастающего поколения.

Автор отмечает, что, конечно, при внедрении и культивировании этой проблематики в сознание учащихся, хотя ее основа закладывается весьма просто и понятно в семейной жизни, ее форма и содержание развиваются и закрепляются в учебных заведениях.

Следует отметить, что регулярное общение между образовательными учреждениями и семьями, а также визиты классных руководителей в дома учащихся являются важными инструментами для правильного воспитания патриотизма и национальной гордости, а также для осознанного понимания их учащимися. Благодаря солидарности, взаимопониманию и неразрывной связи между членами семьи и образовательным учреждением работа в сфере образования улучшается и осуществляется лучше во всех аспектах.

Ключевые слова: образование, воспитание, закономерность, патриотизм, знания, национальная гордость, подросток, сотрудничество, школа, семья, класс, связь, ценность.

COOPERATION BETWEEN EDUCATIONAL INSTITUTIONS, FAMILIES AND SOCIETY IS THE MAIN FACTOR IN EDUCATING STUDENTS IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM AND NATIONAL PRIDE

This article is devoted to the education of patriotism and national pride, constant cooperation between school and family, as well as the place of national values in the development of the younger generation.

The author notes that, of course, when introducing and cultivating this issue into the consciousness of students, although its foundation is laid quite simply and clearly in family life, its form and content are developed and consolidated in educational institutions.

In conclusion, it should be noted that regular communication between educational institutions and families, as well as visits by class teachers to students' homes, are important tools for the proper education of patriotism and national pride, as well as for the conscious understanding of them by students. Thanks to solidarity, mutual understanding and an inseparable connection between family members and the educational institution, work in the field of education is improved and carried out better in all aspects.

Key words: education, upbringing, regularity, patriotism, knowledge, national pride, teenager, cooperation, school, family, class, connection, value.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саодати Раҳмоналӣ – номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16, тел. 988414661

Сведения об авторе: Саодати Рахмонали - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16, тел. 988414661

Information about the author: Saodati Rahmonali - candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the department of preschool education and social work of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16, tel. 988414661

ТДУ: 891.550 - 2

ВАЗЪИ И ЭКОЛОГӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИМОӢ – ПЕДАГОГИИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОГИИ ХОНАНДАГОН

Сайдахмадова С.М., муаллими калон

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Табиат ва инсон бо ҳам алоқаи зич дошта, аз ҳамдигар чудо намешаванд. Барои ҷомеа дар умум ва барои ҳар як шахси алоҳида табиат муҳити ҳаёт ва манбаи ягонаи захираҳои барои ҳаёт зарур мебошад. Табиат ва захираҳои табиӣ пойгоҳеанд, ки бе онҳо ҷомеаи инсонӣ рушд намеёбад. Захираҳои табиӣ, инчунин сарчашмаҳои қонсӯгардонии талаботи моддӣ ва маънавии тамоми ҷомеаи башарӣ ба ҳисоб мераванд.

Рушди ҷомеа дар ҷараёни амали якҷояи мунтазам бо табиат рӯй медиҳад. Инсон ногузир ва мақсаднок ба табиат таъсир мерасонад. Қайд мегардад, ки тағйироти ба табиат вориднамудаи инсон дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ ва ғайра вобаста ба рушди фаъолияти истеҳсолӣ ва миқдори объектҳои табиӣ, ки ба фаъолияти саноатӣ дохил мешаванд, меафзоянд.

Давраи ҳозираи амали якҷояи ҷамъият ва табиат бо пайдошавии шиддатноки муайяни байни онҳо тавсиф меёбад. Онҳо тавассути як қатор масоил, ки аксари минтақаи оламро фаро мегиранд [9, с. 46] зоҳир мегарданд. Баъзе масъалаҳо то ба дараҷаи умумибашарӣ мерасанд. Масоили экологӣ ва муҳити атроф дар умум, назар ба масъалаи ҷангҳои ядрои хатарии камтар надоранд. Бо назардошти он ки оқибатҳои ҷангӣ ядрои ба нобудшавии инсон (бо сабабҳои экологӣ - пайдошавии «Зимистони ядрои») сабаб мешаванд, пас масъалаҳои экологӣ низ дар ҷаҳони муосир мавқеи муҳим доранд [6, с. 24].

Қадам масъалаҳои экологӣ ҷаҳонианд? Барои ҳалли онҳо чӣ кор карда мешаванд? Дар оянда мо бо қадам мушқилот дучор мегардем?

Агар қаблан масъалаҳои экологӣ вобаста ба миқдори афзоиши аҳолии сайёраи мо хусусияти маҳдуд дошта, пас дар идомаи 10 – 15 соли охир ҳалли ин масъалаҳо танҳо бо саъю кӯшиши якҷояи тамоми мамлакатҳо имконпазир аст.

Дар давоми сад соли охир ҳарорати ҳаво ба ҳисоби миёна беш аз 0,5⁰ С афзуд. Моделҳои гуногуни коркардшуда «самараи гармхонавӣ» нишон дод, ки ҳарорати зимистонаи ҳаво дар қиёс бо тобистона хеле баланд шуд. Дар чунин маврид самараи гармхонавӣ ба вучуд меояд. Моҳият дар он аст, ки газҳои захрдор – гази гидрогени карбон муриши озот, метан ва ғайра ба атмосфера афтида, чун шиша дар гармхона амал карда, додани гармиро ба рӯи замин мушқил мегардонад. Ба воридсозии газҳои гармхонавӣ ба атмосфера, аз ҷумла сӯзонидани сӯзишвории гуногун инсон саҳми асосӣ мегузорад. Ба ақидаи аксари олимон, вайроншавии фаъолияти ҷомеаҳо микробӣ мебошад, ки дар хоки Америкаи Шимолӣ ва Сибир ҷой доранд ва бо таъсири антропогенӣ ба вучуд меояд. Барои тағйирёбии ҷаҳонии иқлим мамлакатҳои саноатии олам гунаҳгори асосӣ ҳисоб меёбад. Бинобар ин, қайд мегардад, ки дар нимаи асри XXI агар ҷораҳои мувофиқи фаврӣ андешида нашавад, ҳарорати ҳаво 1,5 – 4,5⁰С афзоиш хоҳад ёфт [7, с. 76].

Ҳамин тариқ, тағйири начандон калони ҳарорати ҳаво дар сайёра метавонад ба мушкилоти калони ҷаҳонии экологӣ оварда расонад. Якум ҷараёни биёбоншавӣ босуръат меафзояд, ҳарчанде, ки ҳоло биёбонҳо 6 млн гектарро ташкил медиҳанд. Худуди биёбонҳо дар ҷануби Америкаи Шимолӣ, дар Африко васеъ мегардад, шароити иқлим дар Сибир, Осиёи Миёна ва минтақаҳои дигар тағйир меёбад. Дуюм, аз ҳисоби обшавии пирияхҳо сатҳи оби рӯи замин, аз ҷумла укёнусҳо хеле баланд мегардад. Дар давоми қарни гузашта баландшавии 10 то 12 см аз сатҳи укёнуси ҷаҳонӣ ба қайд гирифта шудааст, ҳоло бошад, суръатгирии ин ҷараён дахҳо маротиба афзуд ва аз рӯи баъзе пешгӯиҳо соли 2050 то 140 – 150 см баландшавӣ аз сатҳи укёнус имкон дорад. [9, с. 63].

Камшавии қабати азонӣ хатари воқеии экологӣ мебошад. Гарчанде, ки камшавии асосии қабати азонӣ дар қаламрави Антарктида рӯй медиҳад, ба ҳар ҳол, камшавии миқдори азон дар атмосфера дар ҳама ҷо қайд мегардад ва ҳар сол ба ҳисоби миёна то 3% кам мешавад. Маълум аст, ки камшавии миқдори азон дар қабати ҳаво танҳо ба 1 % бемории саратони пӯстро аз 5 то 7 % зиёд мегардонад, яъне ҳар сол 6 – 9 ҳазор одам маҳз аз ин сабаб ба бемории саратони пӯст дучор мешаванд [2, с. 16].

Аз 1 январи соли 1989 Протоколи Монреал доир ба ихтисори истеҳсоли хлорфторкарбонро то 50 % дар соли 1999 ба ҳукми қонун даровард. Аммо ҷомеаи ҷаҳонӣ қабули қарори иловагӣ дар бораи қатъи пурраи истеҳсоли хлорфторкарбонро аз соли 2000 талаб карда буд, ки дар асл ин қарор иҷро нашуда истодааст.

Норасоии оби нушокӣ мушкилоти муҳим мебошад. Дар миқёси ҷаҳонӣ миқдори оби тоза барои талаботи аҳоли нокифоя аст: сабабҳои норасоии оби тоза инҳоянд: зиёдшавии беназорати ифлосшавиҳои гуногун (нақлиётӣ, саноатӣ, кишоварзӣ, маишӣ), истеъмоли беназорат ва ноқилонаи захираҳои обӣ. Дар миқёси ҷаҳонӣ афзоиши хароҷоти об ба тайёр кардани маҳсулоти гуногун қайд мегардад. Афзоиши корхонаҳои саноатӣ ва истеъмоли зиёди об харҷи ками обро барои истеъмоли аз тарафи корхонаҳои саноатӣ талаб мекунад. Истифодаи бенизоми об, хусусан барои ноҳияҳои калону хурди маъмурӣ метавонад ба фочиа анҷом ёбад. Дар солҳои 50 уми асри гузашта мелиораторҳо аз оби Баҳри Арал барои обёрии майдони пахта истифода мебардагӣ шудаанд. Дарёҳоеро, ки оби худро ба Баҳри Арал мерезанд (Амурдарё ва Сирдарё) қариб пурра ба обёрии майдонҳои пахта истифода бурданд. Ин ба обёрии беҳад зиёди ботлоқшавӣ ва зерини майдони қитъаҳои калони аграрии хок дар Осиёи Миёна оварда расонд, майдонҳои калони заминаҳои кишт бинобар обхезӣ ва шӯршавӣ аз гардиши кишоварзӣ баромадаанд. Аз ин сабаб ҳоло дар 40 % майдонҳои пахта аз ҷиҳати иқтисодӣ муфид ҳосилнокӣ пасттар аст. Заводи коркарди моҳӣ дар минтақаи бӯйноқ, ки миқдори калони моҳии Баҳри Аралро коркард менамояд ҳоло дар нимбиёбон қарор дорад ва моҳии аз Атлантикаи Ҷанубӣ гирифташударо аз нав коркард месозад. Қаламрави хушкшуда, ки қарри Баҳри Аралро ташкил мекард, сарчашмаи миқдори калони намак мебошад ва шамол ҳар сол намакхоро ба гирду атрофи Баҳри Арал мепошаду ин ба ҳосилнокии заминҳои кишоварзӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Ифлосшавии обҳои зеризаминӣ низ мушкилоти ҷиддӣ мебошад. Ин мушкилот дар мамлаки Аврупои Ғарбӣ ва ИМА афзоиш меёбад. Бинобар ифлосшавии обҳои зеризаминӣ истифодаи оби зеризаминӣ аз ҷойҳои артезионӣ мушкил гаштааст. Обҳои зеризаминӣ аз истифодаи ноқилонаи нуриҳои минералӣ ва пеститсидҳо ифлос мешаванд, барои нӯшидан ноҷоиз мегарданд.

Дар Тоҷикистон ин масъала чандон тезутунд нест, чунки дар мамлакати захираҳои бузурги оби тоза, ки дар пирияхҳо мутамарказонида шудаанд, мавҷуданд. Аммо корбурди ғайрисиستمавии нуриҳо дар майдонҳо ба ифлоскунии заминҳои зерини ҷумҳурии мо қодир аст.

Масалан, дар баъзе минтақаҳои ИДМ дар майдонҳо миқдори беҳад зиёди нуриҳо ва пеститсидҳо истифода мегардад, ки бо мамлакатҳои мутараққии кишоварзӣ баробар ва ҳатто аз онҳо бештар аст. Дар ИМА пеститсидҳо ва нуриҳои минералиро асосан дар майдонҳои истифода мекарданд, ки дар онҳо зироатҳои техникӣ нест шудааст, дар мамлакатҳои ИДМ

бошад, аз онҳо дар майдонҳои кишти растаниҳои хушадор, сабзавот ва зироатҳои дигари хӯрокворӣ истифода мебаранд [7, с. 76].

Солҳои 1984 - 1986 Вазорати тандурустии ИҶШС таъсири пеститсидҳоро ба саломатии аҳоли мавриди таҳлили махсус қарор дод. Фактҳои алоқаи байни истифодаи пеститсидҳо бо афзоиши бемориҳои асаб, руда ва шуш дар байни калонсолон ва хусусан кӯдакон тасдиқи худро ёфтаанд. Ҳамзамон, дар калонсолон афзоиши бемориҳои асабу руҳӣ ва дар кӯдакон бемориҳои роҳҳои нафаскашӣ ба қайд гирифта шудааст.

Мушкилоти дигари калони проблемавӣ боришоти кислотаҳо мебошад. Дар натиҷаи ба атмосфера паҳн шудани оксиди сулфур, сӯзишвории истифодашуда кислотнокии барфу борон хеле афзуд. Боришҳои кислотаӣ ба заминҳои кишоварзӣ ҳосилнокии онҳоро нест мекунад, микрофлора ва микрофаунаро дар оби тоза нобуд месозанд ва ба нобудшавии растаниҳо оварда мерасонанд. Дар Аврупои Ғарбӣ аз ин боришот қариб нисфи ҷангалҳо зарар دیدанд, дар баъзе ноҳияҳои Сибир, Урал ва Белорусия, ки дар назди корхонаҳои калони саноатӣ, хусусан истеҳсолоти физикавӣ ҷойгиранд, бешаҳо нодир шуда истодаанд. Соли 1987 ба сари аҳоли тақрибан 90 кг диоксидаи сулфур, ки партови аксари истеҳсолоти саноатӣ мебошад, рост меомад. [3, с. 44]

Аксари мамлакатҳои Аврупо, инчунин ИМА ва Канада дар хусуси ихтисори партовҳои оксиди сулфур то 30% созишномаеро имзо карданд. Соли 1988 25 мамлакат (аз ҷумла собиқ ИҶШС) дар доираи Конвенсия дар бораи ифлосшавии байнисарҳадӣ ба созиш омаданд, ки то соли 1994 партовҳои оксиди азотро намеафзоянд ва онҳоро дар сатҳи соли 1987 нигоҳ медоранд.

Яке аз мушкилоти ҷаҳонии экологӣ ихтисори гуногунии гинетикӣ (намудӣ) – и объектҳои табиӣ мебошад. Он асосан бо нобудшавии ҷангалҳои нами тропикӣ, ки дар онҳо навҳои гуногуни растаниву ҳайвонот ҷамъ шудаанд, ба вучуд омадааст. Ин мушкилотест, ки дар натиҷаи он гуногунии гинетикӣ объектҳои табиӣ ихтисор мегардад, чунки барқарор сохтани намудҳои нобудшудаи растаниву ҳайвонот имконпазир аст. Дар мамлакатҳои ИДМ дар тури 5 то 10 сол тақрибан ду намуди ширхӯрон нобуд мешавад. Умуман, дар сайёра ҳар сол якчанд намуди ҳайвонот ва растанӣ аз байн меравад. Намудҳои гуногуни ҳайвоноту растаниҳо дар минтақаҳои Осиёи Миёна, Шарқи Дур, Кавказ, кӯли Байкал зери хатар қарор доранд. Эҳтимол, намудҳои бештаре, назар ба оне, ки мо аз сарчашмаҳои адабиёт медонем, нобуд мегардад, аммо нисбати ин масъала ахбороти аниқ мавҷуд нест. Эҳтимол, дар обанборҳо ҳар сол аз ифлосшавии техногенӣ миқдори калони намудҳои ҳайвоноти хурди бемӯҳра мефавтанд. Ҳамин тариқ, дар фаунаи сайёра дар давоми як моҳ ба ҳисоби миёна якчанд намуд нобуд мегардад.

Ҳоло ба Укёнуси ҷаҳонӣ ҳар сол то якчанд миллиард тонна партовҳои саҳту моеи истеҳсолот партофта мешавад. Тибқи маълумоти таҳқиқотҳо доир ба биоконцентрация (ҳодисаи ҷамъшавии бисёрқаратаи пайвастаҳои физикавӣ дар организмҳои зинда), дар як кг равшанмоҳии балтикӣ то 0,8 мл симоб ҷой дорад. Ҳамин тариқ, агар аз 5 – 6 дона моҳӣ барои хӯрок истифода барем, пас дар организми мо чунин миқдори калон симоб ҷамъ мешаванд, ки бо миқдори он дар ҳароратсанҷи тиббӣ мувофиқат мекунад. Ҳоло қитъаҳои калони укёнусҳо бе ҳаёт гаштаанд [2, с. 56]

Яке аз намудҳои садамаи экологӣ дар обанборҳои сайёра баҳри Баренс мебошад. Солҳои 60 – уми асри гузашта аз ин баҳр шӯрмоҳӣ ва равшанмоҳӣ мегиританд. Илова бар ин теъдоди зиёди мойва ва сайраро медоштанд. Аллақай, дар солҳои 80 – ум ин навҳои моҳӣ аз байн рафтаанд. Аммо дар системаи экологии баҳри Баренс сайра ва мойва навҳои асосии ғизо барои тюлен, парандаҳои баҳрӣ, инчунин ғизо барои шӯрмоҳӣ ва равшанмоҳӣ буданд. Ҷӯҷаҳои майда ва моҳихӯрак, ки дар соҳилҳои баҳри Баренс умр ба сар мебуданд, аз гуруснагӣ мефавтиданд. Миқдори кофии ғизоро надошта, шумораи умумии ин парандаҳо ҳоло якчанд маротиба ихтисор шудааст, популятсияҳои калони ин парандаҳо аз байн рафтаанд. Чунин садамаҳои экологӣ дар аксари ноҳияҳои Укёнуси ҷаҳон рӯй медиҳанд. [9]. Ин садамаҳои экологӣ ба нестшавии қисми асосии маҳсулоти сафедадор дар ғизои инсон оварда мерасонад.

Тамоми гуфтаҳои боло аз ҷаҳонишавии босуръати мушкилоти экологӣ гувоҳӣ медиҳанд. Қариб нисфи аҳолии олам дар соҳили дарёҳо зиндагӣ мекунад. Илова бар ин, дарёҳо аз худуди якҷанд мамлакат мегузаранд (масалан, дарёҳои Дунай, Фурот, Нил, Волга, Амударё ва ғ) ва масъалаи ифлосшавии об хусусияти байналмилалиро касб менамояд. Эрозияи хок ва афзоиши майдони биёбонҳо миллионҳо одамонро маҷбур месозанд, ки аз Африка ва Америкаи Лотинӣ ба минтақаҳои дигар кӯчанд, дар натиҷаи он масъалаи гурезаҳои экологӣ тезутунд мегардад. Ин масъала барои минтақаҳои Поволжeyи Поён, Сибир, Урал, Украина, ки дар онҳо ифлосшавии калони хок, ҳаво ва об бинобар ғайриҷамъияти корхонаҳои саноатӣ, инчунин, масалан, барои Қароқалпоқистон (заминҳои он шӯрхок мебошад, бинобар пастшавии сатҳи оби баҳри Арал норасоии оби тоза эҳсос мегардад) ва муҳим мебошад.

Барои тамоми олам садамаи Чернобил намунаи рафтори нодуруст нисбат ба табиат гаштааст. Оқибатҳои садамаи Чернобил барои аҳолии Чернобил фоҷиаовар шуд. Қаламрави калоне то ҳол бо радионуклидҳо захролуд мебошад, ҳазорон одамон ба минтақаҳои дигар кӯчиданд, дар ин ҷо ҳамчунин афзоиши бемориҳои саратон мушоҳида мегардад ва то ҳол идома дорад. Натиҷаи яке аз ташхисҳои илмӣ нишон дод, ки дар тули 50 сол баъд аз садамаи Чернобил дар ИДМ пайдошавии қариб 16 ҳазор беморони иловагии саратон имкон дорад.

Дар шароити рушди иқтисодиёт, пешрафти илму техника дар Тоҷикистон ҳамасола раванди антропогенӣ пурзӯр мегардад. Бинобар ин, риояи Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи табиат», «Дар бораи ҳифзи муҳити атроф» барои тамоми корхонаҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ зарур ба ҳисоб меравад [3, с. 32].

Замоне фаро расидааст, ки ҳар як шаҳрванди Тоҷикистон дар бораи қоидаҳои асосии экология, яъне дар бораи муносибати баробару оқилонаи тамоми мавҷудоти зинда бо муҳити атроф бояд тасаввуроти аниқ дошта бошад. Дар шароити имрӯза зимни рушди босуръати кишоварзӣ, сохтмон ва нақлиёт масъалаи ҳифзи муҳити атроф яке аз ҷораҳои таъхирнопазир мебошад.

Мавҷудияти захираҳои об дар Тоҷикистон омили объективӣ буда, дар аксари мавридҳо имконияти истифодаи онҳоро барои эҳтиёҷоти хоҷагии халқ муайян месозанд. Қариб 90 % оби нӯшоқӣ барои обёрии заминҳои кишт коркард мегарданд [11, с. 87].

Ба сифати оби дарёҳо партовҳои оби захролудшудаи заминҳои кишт аз пеститсидҳо ва нуриҳои минералӣ таъсири калон мерасонанд.

Таҷрибаи дар кишоварзӣ дар солҳои 1980 – 1984 истифодаи захрхимикатҳо нишон дод, ки аз оғози мавсими коркарди замин ҳодисоти ифлосшавии об дар каналҳо барои обёрӣ, шабакаҳои коллекторӣ – дренажӣ ва дарёҳо мушоҳида мегардад. Сабаби онҳо ифлосшавии баъзе обанборҳо бо захрхимикатҳо – тиодан, фозалон ва ғайра, ки аз майдонҳои бо захрхимикатҳо коркардшуда ба он ҷо меафтанд, мебошад. Аксари хоҷагиҳо аз захрхимикатҳо нодуруст истифода мекунанд: дар ҷойҳои муайяни механизмҳо бо сӯзишворӣ таъмин намегарданд, бо риоя накардани қоидаҳои муқарраршуда захрхимикатҳои хоҷагиҳо дар майдонҳои кушод, зери шипанг ва дар биноҳои барои ҳайвонот дастрас нигоҳ дошта мешаванд.

Дар натиҷаи сабабҳои мазкур ва корбурди нодурусти пеститсидҳо зимни коркарди майдонҳои кишт захрхимикатҳо ба обанборҳо афтида, ба ғайри ин моҳиҳо оварда мерасониданд. Масалан, дар дарёи Кофарниҳон, дар қитъаи хоҷагии ба номи В.И. Ленини деҳаи Кадучии ноҳияи Восеъ ва дар дарёи Вахш дар қитъаи Сангтудаи хоҷагии Ғайрати ноҳияи Данғара ба объектҳои обӣ афтидани захрхимикатҳо аз қаламрави хоҷагиҳои номбурда боиси ифлосшавии об ва ғайри ин моҳӣ гардид.

Обёрии аз меъёри муқарраршуда зиёдтар омили мураккаб буда, аксаран ба бадшавии вазъи мелиоративии замин, эрозияи хок, баландшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ ва дар натиҷа, ба пастшавии ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ оварда мерасонад [4, с. 14]. Баъдан бо мақсади беҳгардонии вазъи мелиоративии заминҳои ифлосшуда, сохтмони шабакаҳои коллекторӣ – дренажӣ ва равонидани намак аз заминҳои шӯрхок маблағгузори иловагӣ карда мешавад.

Партовҳои маводҳои инертии сохтмонҳо зимни афтидан ба соҳилҳои дарёҳо ба обанборҳо зарари калон мерасонанд. Аксари ташкилотҳои сохтмони Тоҷикгидроэнергосохтмон [1, с. 67]. Агентӣ доир ба сохтмону меъморӣ назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва корхонаҳои дигари нақлиёти ва хочагии роҳ дар соҳилҳои дарёҳои Кофарниҳон, Варзоб, Душанбе ва обанборҳои дигар коркарди маводҳои инертии сохтмониро ба роҳ монда истодаанд, аммо ҳамзамон доир ба пешгирии ифлосшавӣ ва таъсири зараровар ба обанборҳо чорабиниҳо иҷро карда намешаванд. Ин дар интиҳо ба дигаргуншавии маҷрои дарёҳо ба шусташавии иншоотҳои соҳилмустаҳкамкунанда ва сутунҳои кулҳо ба ифлосшавии соҳили дарёҳо бо партовҳои маишӣ ва сохтмонӣ оварда мерасонад.

Ифлосшавии муҳити атроф ва обанборҳо бо партовҳои маишӣ ва истеҳсоли боиси ташвиш гаштааст. Дар аксари нуқтаҳои аҳолинишин барои партовҳо ҷойи махсус муқаррар нашудааст ва хизматрасонӣ доир ба коркарди партовҳо мавҷуд нест.

Солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон усули муштараки мубориза бо зараррасонҳои растанӣ пахта ба таври васеъ паҳн гардид. Ин ба камтар истифода бурдан аз пеститсидҳои заҳрнок барои коркарди кишти пахта имкон дод. Илова бар ин, дар майдонҳои кишти назди дарёҳо ҷойгиршуда ба муқобили зараррасонҳои кишоварзӣ танҳо нуриҳои микробиологӣ, ки дарёҳои хурдро ифлос намеkunанд, истифода бурда мешавад [2, с. 76].

Таҳлили вазъи муосири муҳити табиат дар баъзе ноҳияҳои ҷумҳурӣ, ки аз тарафи пажуҳишгоҳи «Тоҷиксохтмон» иҷро шудааст, арзёбии зеринро нишон медиҳад:

- Камчангалӣ (камдарахтӣ) – и қаламрави Тоҷикистон;
- Серчангу ғубор будани ҳавои атмосферӣ;
- Тавозуни манфии истеҳсоли оксиген аз тарафи ҷомеаи растанӣҳо (чангалҳо, киштҳо, чарогоҳҳо, кабудизоркунии шаҳрҳо) ва харчи он аз ҷониби истеъмолкунандагон (аҳоли, ҳайвонот, автомобилҳо, техникаи кишоварзӣ, заводҳо ва устохонаҳо);
- Эрозияи баланди обӣ ва дефилятсияи хок;
- Ифлосшавии беҳад зиёди рӯи об;
- Фаъолнокшавии зухуроти селборон ва афтидани сангҳо;
- Ихтисоршавии сершумори ҳайвоноти ваҳшӣ.

Таҳлили сабабҳои вазъи ғайриқаноатбахши экологӣ алоқаи байниҳамдигарии ин падидаҳои гуногунро нишон дод. Чангалҳои камшумор, паранда ва камдарахт аз ўҳдаи истеҳсоли миқдори истеъмолшавандаи оксиген намебароянд, ҳарчанде, ки маҳз онҳо бояд ҳиссаи асосии истеҳсоли моддаҳои органикӣ (аз байни растанӣҳо маҳсулнокии аз ҳама 10 м ро) дар чангал дида мешавад.) ба ихтиёри худ гиранд. Буридан ва беназоратии буттаҳои дарахтон аз тарафи аҳолии маҳаллӣ барои эҳтиёҷи хочагӣ ва сохтмони худфаъолият ба бадшавии алафзор таъсир мерасонад. Чаронидани бесистеманокӣ чорвое, ки на танҳо алаф, балки пӯстлохи буттаҳоро низ меҳӯранд, дар чарогоҳ ба растанӣҳо ва ниҳоли дарахтон зарари бебозгашт мерасонанд, ки ба пурзӯршавии эрозияи об ва дефилятсияи хок мусоидат менамояд.

Оқибати дефилятсияи хок серчангу ғубор шудани ҳавои атмосфера мебошад. Эрозияи об ба ифлосшавии сатҳи рӯи об бо ҳиссаҳои аз меёрҳо беҳад зиёд оварда мерасонад.

Ноқобилияти чангалҳои камдарахт, буттазорҳо ва нишебиҳои тепаҳо, ки боришоти атмосфериро дар худ нигоҳ медоранд, ба партоиши босуръати онҳо, ки анбӯҳи норавшан, сел ва ҳатто афтидани сангҳо ба бор меоранду ҷараёнҳои эрозияро пурзӯр месозанд, оварда мерасонад.

Вайроншавии занҷирҳои экологӣ дар сатҳи ҷомеаи растанӣҳо ба бадшавии шароити зисти ҳайвоноти ваҳшӣ таъсир мерасонад, зеро ки ҷойи зисти онҳо на танҳо миқдоран кам мешавад, балки аз ҷиҳати сифат дар аксари мавридҳо бад мегардад [6, с. 56].

Бояд ба ҳулосае омад, ки табиати Тоҷикистон мустақилона ба бартарафсозии оқибатҳои таъсири антропогенӣ бо гумшавии худтанзимсозӣ ва қобилияти истеҳсоли қисматҳои асосии табиӣ (унсурҳои олами ҳайвонот) растанӣҳо, рӯйпӯши хок, захираҳои об,

ҳавои атмосфера) қудрат надоранд. Ҳоло вазъи экологии Тоҷикистон ҳалли ғаврии мушкилотро талаб мекунад, масъалаҳои экология дар замони муосир барои ҳифзи муҳити атроф, ҳам табиӣ ва ҳам тағйирёфта дар натиҷаи омилҳои антропогенӣ асоси илмиро ташкил медиҳанд. Дар принципҳои экологӣ коркарди кори мамнуъ ва ҳифзи муҳити атроф асос меёбад. Хусусияти фарқкунанди мушкилоти ҷаҳонӣ он аст, ки ягон мамлакат дар алоҳидагӣ аз ӯҳдаи онҳо намебарояд. Азбаски биосфера сарҳад надорад, аксари масъалаҳои экология танҳо бо саъю кӯшиши якҷоя дар пойгоҳи ҳамкориҳои васеи байналхалқӣ метавонанд ҳалли худро ёбанд.[6, с. 87].

Дар чунин ҳолат мушкилоти экологиро бо тақия бо инсондӯстии ҷомеа ба сатҳи коркарди илмӣ – техникаи он, инчунин ба масъулиятнокӣ ашхосе, ки қарорҳои сиёсӣ ва хоҷагидорӣ қабул мекунад, ҳал намудан мумкин аст. Ҳоло ҳамин масоили экологӣ кодекси ахлоқи инсоният мебошад. Инро ҳамаи одамоне, ки ба тарбияи насли оянда муносибат доранд, бояд фаҳманду фаромӯш насозанд.

Такмили маълумоти экологӣ ва тарбияи ҷавонон шартӣ муҳимми ҳалли бобарори масъалаҳои экологӣ ҳисоб меёбад [10, с. 67].

Бинобар ин, солҳои охир мақомотҳои маорифи халқ, МТМУ, муассисаҳои томақтабӣ ба масъалаҳои тарбияи экологии кӯдакон ва ҷавонон диққати бештар медиҳанд.

Яке аз вазифаҳои асосие, ки дар назди маорифи имрӯза меистад, такмили маълумоти экологии ҷавонон, фароҳам овардани шароит ба зиндамонии минбаъдаи ҷомеа мебошад [5, с. 43]. Мафҳуми «маълумоти экологӣ ва тарбияи экологӣ» ҷараёни самтнокии педагогӣ ва психологиро дар бар мегирад, ки ба ташаккули дар аҳолии донишҳо доир ба истифодаи табиат ва асосҳои илмӣ он, ба малакаву эътиқоди зарурӣ, мавқеи ғаволи ҳаётӣ дар соҳаи ҳифзи табиат, ба ҷорабиниҳо доир ба истифодаи оқилонаи боигариҳои табиат асос меёбад [3, с. 11].

Ҷараёни таълиму тарбияи экологӣ серчанба мебошад. Он на танҳо омӯзиши фанҳои анъанавии экологӣ, балки ҷанбаҳои ҷаҳонбинӣ ва экологиро низ дар бар мегирад. Масъалаҳои экологӣ, масъалаҳои алоқаи байни табиат ва ҷамъиятро дар маҷмӯъ бо фанҳои дигаре, ки ба масоили экологӣ муносибат доранд, омӯхтан зарур аст. Ба ақидаи мутахассисони ҳамгирой, байнифанӣ, яклухтии вижагиҳои таълиму тарбияи экологӣ мебошад [5, с. 76].

Ба андешаи аксари олимони педагогҳо, таълиму тарбияи экологӣ барои ҳамаи одамон зарур буда, тафаккури экологӣ, ақидаи эстетикиро оид ба олами атроф дар бар мегирад, мавқеи инсон дар он, ягонагии табиату инсонро муайян месозад, ҷаҳонбиниро оид ба дарки масоили экологӣ, ғаволияти моддӣ ва маънавиро доир ба нигоҳдории боигариҳои табиат ташаккул медиҳанд [2, с. 164].

Ғаволияти экологии мактабҷагон, ки ба он омӯзиш ва ҳалли масоили экологӣ, инчунин донишҳои назариявӣ хонандагон дар бораи табиат ва боигариҳои он, ғаволияти инсон доир ба ҳифзи табиат, мушкилоти экологӣ ва роҳҳои ҳалли онҳо дар истехсолот, шаҳрсозӣ, дар фароғат дар шароити хонаводагӣ (инчунин омӯзиши меъёрҳои экологӣ ва қоидаи рафтор) дохил мешаванд, ҷузъи муҳимми тарбияи экологӣ мебошад [5, с. 57]. Ҳалли ин масъалаҳо асосан дар ҷараёни корҳои синфӣ – дарсӣ, инчунин дар ҷараёни худомӯзӣ (тайёр кардани рефератҳо, маърузаҳо) дар маҳфилҳо ё дар клубҳо доир ба ҳифзи табиат рӯй медиҳад.

Дар хотима бояд қайд кард, ки муваффақияти тарбияи экологӣ аз майлу рағбати педагогҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки ба ташкили ғаволияти экологии хонандагон равона аст, вобаста мебошад.

Адабиёт:

1. Бабанский, Ю.К. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Под ред. Брабантского Ю.К. / Ю.К. Бабанский, В.А. Слостенин, Н.А. Сорокин [и др.]. -М.: Просвещение, 1988. -479 с.
2. Бердиев, Дж.Б. Основы экологии: Методический сборник. / Дж.Б. Бердиев. – Душанбе, 1990. -134 с.
3. Биогазов, Н.З. Психологический словарь / Н.З. Биогазов, И.Г. Гозман, Г.В. Сахаров. - Магадан, 1965. -291 с.
4. Будыко, М.И. Глобальная экология / М.И. Будыко. – М., 1977.
5. Давыдов, В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. -М.: Педагогика, 1986. -239 с.
6. Дадабоева, Н.Н. Экономические вопросы охраны окружающей среды / Н.Н. Дадабоева. -Худжанд: Херсон, 2008. -60 с.
7. Хочаев, Г.Х. География иктисодии Таджикистан ва асосҳои демография [Экономическая география Таджикистана и демографические основы] / Г.Х. Хочаев, М.А. Амонатов. –Душанбе, 2012.
8. Худоёров, К. Химико-экологические задачи: Методическое пособие / К. Худоёров [и др.]. -Куляб, 2010. – 39 с.
9. Червонецкий, В.В. Экологическое образование в школах развитых стран мира / В.В. Червонецкий. – М., 1992. – 94 с.
10. Чупахин, В.Н. Региональная экологическая схема борьбы с опустыниванием / В.Н. Чупахин. – Л.: Наука, 1990.
11. Шадриков, В.Д. Деятельность и способности / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 1994. – 320 с.
12. Шамова, Т.И. Управление образовательными системами: Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. Т.И. Шамсовой / Т.И. Шамсова, Т.М. Давыденко, Г.Н. Шибанов. – М.: Академия, 2002. -384с
13. Шилова, В.С. Социально-экологическое образование школьников: Сущность и общая структура / В.С. Шилова // Научные ведомости БелГУ. Серия экология. –Белгород. - 2000. -№3(12). –С.60-64.
14. Школьный экологический мониторинг: Учебно-методическое пособие / Под ред. Т.Я. Ашихминой. –М.: АГАР, 2000. –387 с.

ВАЗЪИ ЭКОЛОҒИ ВА МАСЪАЛАҶОИ ИҚТИМОӢ – ПЕДАГОГИИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОГИИ ХОНАНДАҶОН

Дар мақола масъалаҳои вобаста ба масъалаҳои экологӣ ва вазъи иқтимой – педагогии тарбияи экологии хонандагон баррасӣ гаштаанд.

Ба ақидаи муаллиф, чараҳои таълиму тарбияи экологӣ серчанба мебошад. Он на танҳо омӯзиши фанҳои анъанавии экологӣ, балки ҷанбаҳои ҷаҳонбинӣ ва экологиро низ дар бар мегирад. Масъалаҳои экологӣ, масъалаҳои алоқаи байни табиат ва ҷамъиятро дар маҷмӯъ бо фанҳои дигаре, ки ба масоили экологӣ муносибатдоранд, омӯхтан зарур аст.

Чуноне муаллиф қайд мекунад, норасоии оби нушоқӣ мушкилоти муҳим мебошад. Дар миқёси ҷаҳонӣ миқдори оби тоза барои талаботи аҳоли нокифоя аст. Сабабҳои норасоии оби тоза инҳоянд: зиёдшавии беназорати ифлосшавиҳои гуногун (нақлиётӣ, саноатӣ, кишоварзӣ, маишӣ), истеъмоли беназорат ва ноқилонаи захираҳои обӣ. Дар миқёси ҷаҳонӣ афзоиши хароҷоти об ба тайёр кардани маҳсулоти гуногун қайд мегардад. Фаъолияти экологии мактаббачагон, ки ба он омӯзиш ва ҳалли масоили экологӣ, инчунин донишҳои назариявии хонандагон дар бораи табиат ва боигарии он, фаъолияти инсон доир ба ҳифзи табиат, мушкилоти экологӣ ва роҳҳои ҳалли онҳо дар истеҳсолот, шахрсозӣ, дар фароғат дар шароити хонаводагӣ (инчунин омӯзиши меъёрҳои экологӣ ва қоидаи рафтор) дохил мешаванд, ҷузъи муҳими тарбияи экологӣ мебошанд.

Калидвожаҳо: вазъ, тарбия, хонандагон, рушд, миқдор, мушкилот, чаҳонишавӣ, олам, садама, каламрав, шароит, рушд, иқтисодиёт, шароит, захираҳо, сифат, анъана, таҷриба.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И СОЦИАЛЬНО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ

В статье обсуждаются вопросы, связанные с экологической ситуацией и социально – педагогические проблемы экологического воспитания учащихся.

По мнению автора, процесс экологического воспитания многогранен. Оно включает в себя не только изучение традиционных экологических предметов, но и аспектов мировоззрения и экологии. Необходимо изучать вопросы экологии, вопросы связи природы и общества в целом с другими дисциплинами, связанными с вопросами экологии.

Как отмечает автор, важной проблемой является нехватка питьевой воды. В мировом масштабе количество чистой воды недостаточно для нужд населения: причинами нехватки чистой воды являются: неконтролируемый рост различных загрязнений (транспортных, промышленных, сельскохозяйственных, бытовых), неконтролируемое и нерациональное потребление водные ресурсы. В мировом масштабе отмечается рост стоимости воды для приготовления различных продуктов. Экологическая деятельность школьников, включающая изучение и решение экологических вопросов, а также теоретические знания учащихся о природе и ее ресурсах, деятельности человека по охране природы, экологических проблемах и путях их решения на производстве, градостроительстве, в развлечениях в бытовых условиях. (а также изучение экологических норм и правил поведения), это важная часть экологического образования.

Ключевые слова: ситуация, образование, учащиеся, развитие, количество, проблема, глобализация, мир, катастрофа, территория, условия, развитие, экономика, условия, ресурсы, качество, традиция, опыт.

ECOLOGICAL SITUATION AND PROBLEMS OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL ECOLOGICAL EDUCATION OF STUDENTS

The article discusses issues related to environmental issues and the socio-pedagogical situation of environmental education of students. According to the author, the process of environmental education is multifaceted. It includes not only the study of traditional environmental subjects, but also aspects of worldview and ecology. It is necessary to study environmental issues, issues of the connection between nature and society as a whole with other disciplines related to environmental issues.

As the author adds, an important problem is the shortage of drinking water. On a global scale, the amount of clean water is insufficient for the needs of the population: the reasons for the shortage of clean water are: uncontrolled growth of various pollution (transport, industrial, agricultural, household), uncontrolled and irrational consumption of water resources. On a global scale, there is an increase in the cost of water for the preparation of various products. Environmental activities of schoolchildren, including the study and solution of environmental issues, as well as theoretical knowledge of students about nature and its resources, human activities in nature conservation, environmental problems and ways to solve them in production, urban development, in entertainment in everyday life. (as well as the study of environmental standards and rules of conduct), is an important part of environmental education.

Key words: situation, education, students, development, quantity, problem, globalization, world, disaster, territory, conditions, development, economy, conditions, resources, quality, tradition, experience.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдахмадова Садбарг Мираҳмадовна–муаллими калони кафедраи таҳсилоти томақтабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел: (992) 985-04-07-33

Сведения об авторе: Саидахмадова Садбарг Мирахмадовна – старший преподаватель кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 734065, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел: (992) 985-04-07-33

Information about the author: Saidakhmadova Sadbarg Mirakhmadovna – senior lecturer, department of preschool education and social work, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 734065, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Tel: (992) 985-04-07-33

ТДУ: 37.0+03(075.8)

Ф-22

ИСТИФОДАИ ТИК ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Файзалии М., муаллими калон

Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон

Худ ба худ фаҳмида мешавад, ки ташаккул ва рушди муваффақонаи ҷомеаи иттилоотӣ бе баланд бардоштани сифати таҳсилоти шахсӣ ва дар натиҷа, беҳтар кардани сифати таҳсилоти ҷамаи ҷомеа ғайриимкон мебошад. Азбаски, мафҳуми услубии муайянкунии истилоҳи «*сифат*»-ро дар хошияи таҳсилот надорем, чунин мешуморем, ки ба ин мафҳум чунин қобилиятҳои инсониро дохил кардан мумкин аст:

– қобилияти гароиш (ҳаракат) кардан дар соҳаҳои гуногуни илм ва техника;

– қобилияти аз худ кардани малакаҳои мутобикаткунанда ба талаботи навини технология ва бозор;

– қобилият дар худомӯзӣ ҳамчун асоси такмилёбии ҳамешагии фарҳангӣ ва касбӣ.

Ҳамин тавр, *сифати таҳсилотро* қобилияти инсон дар ҷавобгӯӣ будан ба талаботи ҷаҳони муосири ӯ муайян мекунад, аммо дониши илмӣ ва касбият ҳамчун маҳсулоти таҳсилоти сифатнок бояд муваффақияти иштироки инсонро дар рушди ҷомеа таъмин карда тавонад [4].

«Принсипан имкониятҳои нави ба даст овардани иттилоот, ҳаҷми доимо афзояндаи он ва роҳҳои нави коммуникатсия наметавонанд ба таҳсилот таъсири назаррас нарасонанд. Худи раванди омӯзиш, нақши омӯзгор ва хонанда ба таври қатъӣ тағйир ёфтандро оғоз кардаанд. Агар пештар омӯзгор ба хонанда дониши худро тақсим карда, ба онҳо барои гирифтани дониш аз китобҳо кумак мекард, пас имрӯзҳо дар шароити мавҷуд будани шабакаҳои нави ҷаҳонӣ, рушди босуръати технологияҳои компютерӣ ва имкониятҳои нави таҳсилоти фосилавӣ нақши омӯзгор дигар шудааст ва таваччуҳи бештар дар таълимдихӣ ба кори мустақилонаи хонанда гузашта истодааст. Ин дар назди омӯзгорон масъалаҳои нави боз ҳам мушкилтар мегузорад. Вай бояд дар баҳри беканори иттилоот гароиш дошта бошад, ба хонандагони худ омӯзонад, ки иттилоотро ба дониш табдил кунанд ва дар онҳо завқи ин корро парвариш намояд». [10]

«*Омӯзгори анъанавӣ* (инҳисоргар дар интиқол ва ҳамгирии донишҳои зарурӣ) сахнаро тарк мекунад. Симои нави омӯзгор пайдо шуда истодааст: ин таҳқиқотчӣ, тарбияткунанда, машваратдиханда, роҳбари лоиҳаҳо мебошад». [2, с. 89-95]

Яке аз дигар *тамоюлҳои таҳсилоти муосир* – баргаштан аз амсилаи «*таҳсилот барои тамоми ҳаёт*» ба амсилаи «*таҳсилоти дар тамоми давраи ҳаёт*» мебошад. Аллакай, имрӯзҳо «*роҳбарони ҷамаи мамлакатҳои дунё кӯшиши мекунанд, ки шаҳрвандони худро ба он омода кунанд, ки дар сатҳи зарурӣ ба талаботи асри XXI мувофиқат намояд ва изҳор менамоянд, ки мақсади дигаргун намудани системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии худро ба пайвастании таълимгирандагон доранд, зеро ки барои ҷомеаи иттилоотӣ шаҳрвандоне зарур мебошанд, ки донишҳои зарурии муосиро фаро гирифта бошанд*». [5]

Чунин табдилдихӣ дар асоси ТИК мумкин аст, ки он калиди навсозии таҳсилот мебошад. Ҳамин тавр, амалан дар ҳамаи мамлакатҳои тараққикарда барои чунин навсозӣ кӯшиш ба харҷ дода мешавад. «Дар як қатор мамлакатҳо ТИК чузъи асосӣ дар баланд бардоштани сифати таҳсилот бо роҳи ворид кардани тағйирот ба курсҳои таълимӣ, омӯзонидани малакаҳои амалии нав ва васеъ кардани мундариҷаи фанҳои таълимӣ ҳисоб карда мешавад. Дар дигар мамлакатҳо ТИК асосан барои осон кардани дастрасии гурӯҳҳои гуногуни аҳоли ба таҳсилот ё дар мақсадҳои бориктари кумак дар омӯзиши мустақилона ба воситаи барномаҳои таълимӣ дар телевизион ва радио истифода бурда мешавад. Мамлакатҳои сеюм диққати асосиро ба истифодаи технология барои табиӣ додани шароитҳои омӯзиш ва қонеъ кардани талаботи махсуси категорияҳои гуногуни таълимгирандагон дода истодаанд». [2, с. 29]

Ҳолати дигари манфӣ дар истифодаи ТИК дар равандҳои омӯзишӣ – ин ба таври қиддӣ кам шудани миқдори алоқаҳои ҷамъиятӣ, паст гардидани сатҳи муошират ва дар натиҷа, рушди фардиат мебошад. Ба ғайр аз ин, бо доштани бартариятҳои техникӣ дар намуди воситаҳои ТИК, на ҳамаи таълимгирандагон ва омӯзгорон аз озодии бадастоварда, ки ба онҳо ҳамин технологияҳо пешниҳод мекунад, дуруст истифода бурда метавонанд. Аксар вақт маводи печида ва мураккаб хонандаро аз моҳияти раванди таҳсил дур мекунад ва роҳҳои ғайримантиқии пешниҳод метавонанд, сабаби ба дигар тараф ҷалб шудани диққати таълимгиранда аз номутобиқатҳои гуногуни маводи таълимӣ гарданд. Илова бар ин, сохтори мураккаби маводи омӯхташаванда хонандагонро ба ҷустуҷӯи роҳҳои осон тела медиҳад ва ӯ ба пайравӣ кардан аз пайвандҳои маҷбурӣ шуруъ мекунад. Дар натиҷаи қорҳои ғайрикасбӣ бо иттилоот хонанда метавонад истифодаи адабиёти ҳақиқатан илмиро то ҳадди ақал кам намояд. [7]

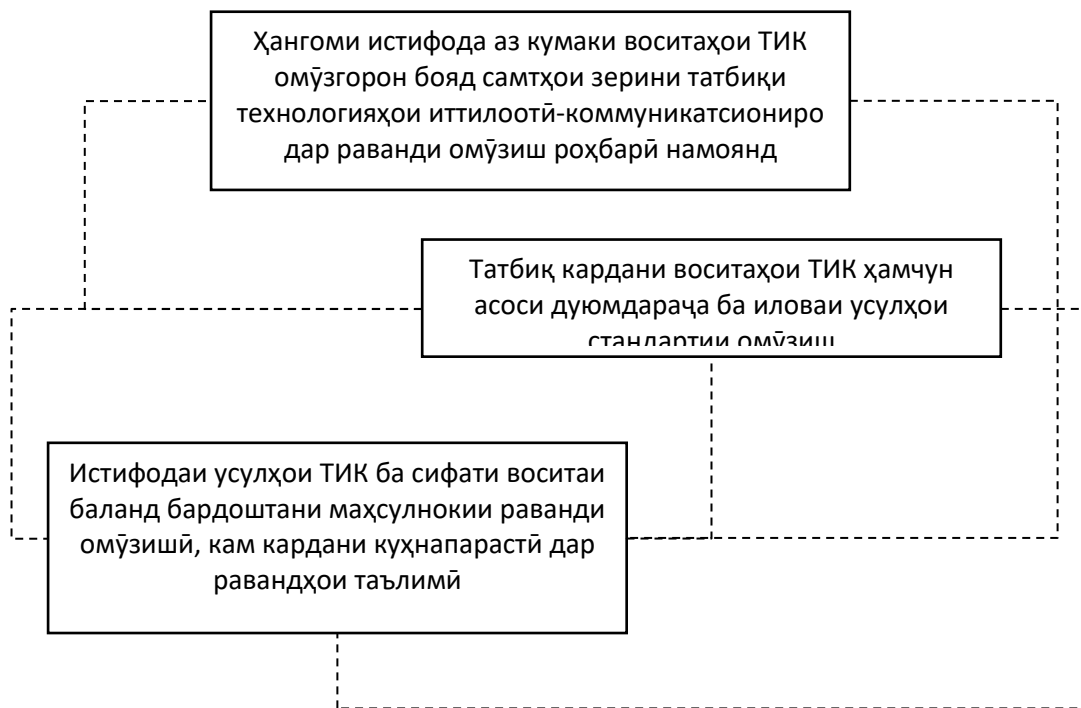
Ҳаҷми бузурги додаҳо, ки баъзе аз воситаҳои иттилоот аз он ҷумла, онлайн-энциклопедияҳо, маълумотномаҳо, Википедия ва дигар Интернет-захираҳо пешниҳод мекунад, ҳамчунин қобилият доранд, ки аз курси пешниҳодшуда омӯзишро нест карда, диққатро ба тарафи дигар кашида, азхудкуниро кам кунад. Ба ғайр аз он, яке аз қобилиятҳои кӯтоҳмуддат (фаврӣ)-и хотира – имкониятҳои маҳдуди он мебошад. Дар аксари ҳолатҳо одами миёна метавонад дар як вақт то ҳафт категорияҳои фикриро ба таври возеҳ таҳия ва дар хотирааш нигоҳ дорад. Вақте ки ба таълимгиранда дар як вақт маводи аз рӯи сохтор ва намуд гуногун нишон дода мешавад, тавачҷуҳи ӯ ғолибан аз як иттилоот ба дигараш гузашта, кӯшиш мекунад, ки моҳияти онро назорат кунад ва дар натиҷа, ҳаҷми муайяне аз иттилооти муҳимро аз худ карда наметавонад. [1, с. 155-159]

Яке аз дигар омилҳои манфии татбиқ кардани воситаҳои ТИК дар таҳсилот бо принсипи хароҷоти камтарини кӯшишҳои пешниҳодшаванда алоқаманд аст: аз шабака гирифтани қорҳо ва ҳал кардани масъалаҳо, ки таълимгирандагон аз он хеле зиёд истифода мебаранд ва он самаранокии манфии омӯзишро баён мекунад. Баъзе аз ҳолатҳои манфӣ дар худ омӯзиши сатҳии воситаҳои ТИК ва захираҳоро дар Интернет, бо пайомадҳои истифодаи онҳо ҳангоми иҷрои камарзиши лоиҳаҳои таълимӣ дар шакли инфиродӣ ва ҳам таркиби гурӯҳӣ иҷрошаванда доранд.

ТИК имрӯзҳо на танҳо воситаи қиддии рушди зеҳнӣ, равандҳои фикронии таълимгиранда, шахсияти вай, имкониятҳои иртиботӣ, рушди бисёрдонӣ гардидааст, балки дар муқобил метавонад равандҳои фикррониро дар асоси қолабҳои бадастомада, муносибати сатҳӣ ба фаъолияти худ, набудани ташаббусқорӣ ва дигар оқибатҳои манфиро ба вучуд оварад. [9]

Дар баъзе ҳолатҳо дар омӯзиш истифода бурдани воситаҳои ТИК, мутаассифона, аз таълимгирандагон имконияти машғул шудан ба таҷрибагузаронихоро дар шароити воқеӣ, ки онҳоро бо дастони худ мегузарониданд, мегирад. Ин ҳолат ҳамчунин натиҷанокии манфии омӯзишро нишон медиҳад.

Охири чизе, ки қайд кардан мехоҳем, ин таъсири манфӣ ба вазъи саломатии ҳама бо назардошти таълимгирандагон мебошад, ки дар натиҷаи аз ҳад зиёд истифода бурдани воситаҳои иттилоотикунонӣ дар раванди омӯзиш пайдо мешавад.

Расми 1. – Амсилаи воситаҳои ТИК ва кумаки он

Бо ёрии ТИК таълимгирандагон метавонанд мустақилона иттилооти заруриро ҷустуҷӯ, таҳлил ва интиҳоб намоянд, ки он имкон медиҳад, салоҳиятҳои калидӣ, рушди қобилиятҳои таҳлилий-рефлексии хонандагон ва амалӣ кардани имкониятҳои эҷодии онҳо ташаккул дода шавад. Омӯзгор дар фаъолияти худ ТИК-ро истифода бурда, ҳамчунин имконият пайдо мекунад, ки фаъолияти худро фикр кунад ва мутобиқати усулҳои кор бо ҳадафҳоро ба натиҷаи бадастомада баҳогузорӣ намояд. Фардикунонии бештар фаъолияти таълимие мебошад, ки дар он худи таълимгирандагон мундариҷаи предмети омӯзишро муайян мекунад ва омӯзгорон принципҳои ба шахсият нигаронидашудаи омӯзишро амалӣ карда, равандҳои таълимиро дар мутобиқат бо талаботи муосир дигаргун менамоянд. [8]

Бо сабаби набудани пойгоҳи методӣ ва методологии таҳқиқоти ТИК дар таҳсилот дар раванди аз худкунии он проблемаҳои ба вучуд меоянд, ки педагогро маҷбур менамоянд, танҳо ба таҷрибаи шахсӣ ва тавоноии дарёфти роҳҳои самараноки татбиқи кардани ТИК тамоюл намояд. Истифода бурдани ТИК на танҳо самаранокии омӯзишро хеле баланд бардошта, дар бехтар гардонидани шаклҳо ва усулҳои гуногуни омӯзиш кумак мекунад, балки таваҷҷуҳи хонандагонро ба азхудкунии амиқи маводи барнома зиёд мегардонад. Азбаски даст кашидан аз шаклҳои аллакай таҳияшуда ва самаранокиашон исботшудаи омӯзиш ва ҷорӣ кардани шаклҳои нав дар муддати кӯтоҳ ғайриимкон мебошад, воридкунии ТИК ба бехтар кардан ва гуногуншакл гардонидани намудҳои анъанавии интиқол ва аз худ кардани маводҳои таълимӣ кумак мерасонад. [1, с. 102-105]

Рушди суръатноки технологиякунонии равандҳои таълимӣ, пурра кардани он бо воситаҳои ТИК ва интернет-технологияҳо ба дигаргун гардидани муҳити таълимӣ ва амалияи таълимӣ оварда мерасонад. Иттилоотикунони чомеа – ин раванди ҷаҳонии иҷтимоӣ мебошад, ки хусусияти он чамъоварӣ намудан, захиракунӣ, коркард кардан, нигоҳ доштан, интиқол додан ва истифода бурдани иттилооти бо ёрии воситаҳои муосири бисёрпротсессорию техникаи ҳисоббарорӣ ва ҳамчунин дар асоси роҳҳои гуногуншакли мубодилаи иттилоотӣ ҳосилгардида мебошад. Хусусияти хоси асосии иттилоотикунонӣ ин ҷорӣ намудани ТИК аст.

Қонунмандӣ ва зарурати истифода бурдани ТИК дар равандҳои таълимии мактабӣ имрӯз барои касе шубҳаро ба вучуд намеоварад. Дар баробари ин, тавре ки таҳлили адабиёти илмӣ-методӣ доир ба ин масъала нишон медиҳанд, методикаи мушаххас оид ба ҳар яке аз

соҳаи фаннӣ ҳам бо дараҷаи илман асоснокшавиашон ва ҳам бо сифати иҷрошавиашон хеле фарқ мекунад. [3]

Сифати муҳимми технологияҳои муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ин ҳамакора буданашон буда, онҳо метавонанд, асос барои ташкили дилхоҳ фаъолияти ба мубодилаи иттилоотии аз сохтани фазои умумии иттилоотӣ асосёфта бошанд. [8]

Ба асоси равандҳои технологияи омӯзиш дастрас кардан ва табдил додани иттилоот дохил мешаванд ва барои ҳамин дилхоҳ технологияи педагогиро метавонем технологияи иттилоотӣ номгузорӣ намоем. Дар замони ҳозира бо ёрии воситаҳои ТИК омӯзгорон метавонанд машғулиятҳои беназирро коркард карда гузаронанд ва ба сохтани онҳо хонандагонро ҷалб намоянд. Татбиқи кардани технологияҳои навин, қабул кардани маводи омӯхташавандаро осон мекунад, яъне ба самаранокии равандҳои таълим таъсири мусбат мерасонад.

Адабиёт:

1. Колеева, Э.Р. Информационно-коммуникационные технологии в образовании: анализ преимуществ и ограничений [Текст] / Э.Р. Колеева // Информационно-коммуникационные технологии в современном образовательном процессе: научное издание. Сборник научных статей. – Челябинск: «Печатный двор», 2016. – 296 с.

2. Комилов, Ф.С. Ҷанбаҳои омӯзиши фанни технологияи иттилоотӣ дар гузариши мактаб ба муносибатҳои босалоҳият ба таълим [Матн] / Ф.С. Комилов, Ҷ.Х. Мирзоев, Ш.Х. Тағоев, Ф.Р. Файзуллоев, Д.С. Шарапов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2018. – №1 (73). – С. 27-37.

3. Комянчина, К.В. Возможности использования информационно-коммуникационных технологий при интерактивных методах обучения [Текст] / К.В. Комянчина // Информационно-коммуникационные технологии в современном образовательном процессе: научное издание. Сборник научных статей. – Челябинск: «Печатный двор», 2016. – 296 с.

4. Одинаева, С.А. Усулҳои истифодаи ТИК-и муосир дар раванди таълими технологияи иттилоотӣ [Матн] / С.А. Одинаева, М. Файзали // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – №10. – С. 243-246.

5. Сангов, М.Т. Нақши калидии почтаи электронӣ дар раванди таълими таҳсилоти фосилавӣ [Матн] / М.Т. Сангов, М. Файзали // Паёми Донишқадаи ноҳияи Рашт, 2020. – С. 210-212.

6. Файзали М. Бартариятнокии методҳои рушди қобилиятҳои донишҷӯён дар раванди омӯзиши ТИК [Матн] / М. Файзали // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои рушди иқтисодӣ миллӣ дар шароити ҷаҳони пасокоронавирусӣ». – Душанбе, 2021. – С. 150-156.

7. Файзали М. Истифодаи ТИК барои ҳалли масъалаҳои таълимӣ ва идоракунии раванди таълим дар низоми маориф [Матн] / М. Файзали, Р.Р. Мирзоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – №10. – С. 201-205.

8. Файзали М. Методикаи омӯзиши ТИК дар рушди қобилиятҳои ҷустуҷӯӣ-эҷодии донишҷӯён [Матн] / М. Файзали // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Самтҳои муосири татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар рақамикунонии таҳсилот, илм ва истеҳсолоти саноатӣ». – Душанбе, 2021. – С. 223-225.

9. Файзали М. Тамоюлҳои инкишофи таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ тавассути технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ [Матн] / М. Файзали // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар, 2020. – №1-4 (80). – С. 39-42.

10. Файзали М. Таҳлили фаъолияти педагогӣ бо истифодаи ТИК [Матн] / М. Файзали // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Методҳои омӯзиши технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ олии касбӣ» ДССХ. – Душанбе, 2021. – С. 195-196.

ИСТИФОДАИ ТИК ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои истифодабарии ТИК (технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ) дар равандҳои омӯзишӣ дида баромада шудааст. Дар раванди таҳлили сатҳии воситаҳои ТИК дар соҳаи таҳсилот метавон нишон дод, ки мавҷудияти онҳо дар равандҳои таълимӣ ҳамеша дуруст аст ва дар натиҷаҳои ниҳой чун калиди мусбат инъикос карда мешавад. Аммо, бо вучуди ҳамаи ин, ба ҳамаи ҷиҳатҳои мусбат нигоҳ накарда, рушд додани соҳаҳои иттилоотикунӣ дар системаи таҳсилоти муосир дар худ ғайр аз ҷанбаҳои мусбӣ инчунин, баъзе омилҳои манфиро фаро мегирад.

Масалан, ба сифати ҷанбаи мусбати истифода бурдани воситаҳои ТИК дар раванди омӯзиш аксар вақт имкониятҳои фардикунонии равандҳои омӯзишӣ оварда мешавад. Аммо дар якҷоягӣ бо афзалиятҳои бешубҳа мусбат дар ин ҷо як қатор норасоии назаррас ҳамроҳ мебошанд, ки ба пурра гардонидани фардикунонии таҳсилот алоқамандӣ доранд. Фардикунонӣ муоширати бе ин ҳам маҳдудӣ байни педагогҳо ва таълимгирандагон ва байни ҳуди таълимгирандагонро кам карда, ин ҳамкориҳоро ба истилоҳ «муқола ба техника» иваз мекунад.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илм, ТИК, ташкилотҳо, шахрвандон, маориф, стратегияи давлатӣ, лоиҳа, системаҳои автоматӣ, сифат, интернет, омӯзгор, техника.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в учебных процессах. По мнению автора, в процессе поверхностного анализа инструментов ИКТ в образовании можно показать, что их наличие в образовательных процессах всегда верно и отражается в конечных результатах как положительный ключ. Автор считает, что несмотря на все положительные стороны, развитие областей информатизации в современной образовательной системе само по себе, помимо положительных аспектов, включает в себя и некоторые отрицательные факторы.

В качестве положительного аспекта использования инструментов ИКТ в процессе обучения часто приводятся возможности персонализации процессов обучения. Но в сочетании с положительными преимуществами здесь есть ряд существенных недостатков, связанных с полной индивидуализацией образования. Автор считает, что персонализация сводит к минимуму и без того ограниченное общение между педагогами и учащимися, а также между самими учащимися, заменяя это взаимодействием так называемым «диалогом с техникой».

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Министерство образования и науки, ИКТ, организации, граждане, образование, государственная стратегия, проект, автоматизированные системы, качество, интернет, педагог, технический.

THE USE OF ICT IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the use of ICT (information and communication technologies) in educational processes. In the process of a superficial analysis of ICT tools in education, it can be shown that their presence in educational processes is always true and is reflected in the final results as a positive key. However, despite all this, despite all the positive aspects, the development of the fields of informatization in the modern educational system itself, in addition to the positive aspects, includes some negative factors. For example, the possibilities of personalizing learning processes are often cited as a positive aspect of using ICT tools in the learning process. But in combination with undoubtedly positive advantages, there are a number of significant disadvantages associated with the complete individualization of education. Personalization minimizes the already limited

communication between teachers and students, as well as between students themselves, replacing this interaction with the so-called "dialogue with technology".

Keywords: Republic of Tajikistan, Ministry of Education and Science, ICT, organizations, citizens, education, state strategy, project, automated systems, quality, Internet, teacher, technical.

Маълумот дар бораи муаллиф: Файзалии Мирзоали, муаллими калони кафедраи барномасозӣ ва низомҳои зехнии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, маҳаллаи Борбад, 48/5. Тел.: 985435414, E-mail. 985435414@mail.ru

Сведения об авторе: Файзали Мирзоали, старший преподаватель кафедры программирования и интеллектуальных систем Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбада, 48/5. Телефон: 985435414, Эл. 985435414@mail.ru

Information about the author: Faizaliy Mirzoali, senior lecturer, department of programming and intelligent systems, International University of tourism and entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. Phone: 985435414, Email: 985435414@mail.ru

ТДУ: 37.0+071 (075.8)

P-61

ҶАҶОНБИНИИ ИЛМӢ ҲАМЧУН ТАШАКУЛЛИ ҚОБИЛИЯТИ ФИКРРОӢ ДАР РАВАНДИ ОМУӢЗИШИ МАТЕМАТИКА БО ИСТИФОДА АЗ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛОӢТӢ

Шоҳсанами Р., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Раванди ташаккулёбии ҷаҳонбинӣ ҳангоми омӯзиши асосҳои илмҳои табиӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар қиёс бо сикли фанҳои ҷамъиятӣ як қатор махсусиятҳоро соҳиб мебошад. Ин хусусиятҳо пеш аз ҳама бо он муайян карда мешаванд, ки ин донишҳо бо ҳамон соҳаҳои ҳақиқатҳои воқеӣ, ки дар онҳо инъикоси худро ёфтаанд, чӣ гуна муносибат доранд. Манбаи ба ҳам таъсиррасонии табиатшиносӣ ва ҷаҳонбинӣ дар ҳамин мебошад. Тасодуфӣ нест, ки маҳз ин проблема сабаби баҳсҳои алоқаманд ба ҷаҳонбинии бошууронаи дастовардҳои илми табиатшиносии муосир гаштаанд. Дар ин маврид истифодаи технологияи муосири замонавӣ аз эҳтимол дур нест, зеро «таракқиёти тамоми соҳаҳо аз истифодаи техника ва технологияи муосири замонавӣ вобаста аст». Истифодаи технологияи компютерӣ низ дар тафаккури имрӯзаи хонандагон, баҳри ташаккули қобилияти онҳо дар асоси коркарди маълумоти гуногун асос ёфтааст [6, с. 213].

Дар баҳши илмҳои табиатшиносӣ на ҳама вақт ба таври мукамал ҷанбаҳои боарзиш ва иҷтимоии он арзёбӣ мешаванд. Ин алалхусус, ба илмҳои фундаменталӣ хос мебошад «барои таҳқиқотҳои фундаменталӣ ба сифати арзишҳои олӣ ҳақиқате қабул карда мешаванд, ки ба ҷустуҷӯи ғайримунтазир» - и дониш равона шудааст. [8, с. 103-104].

Дар таҳқиқоти педагогӣ қайд карда мешаванд, ки донишҳои табиатшиносӣ ҷузъиёти ҷаҳонбинӣ ба ҳисоб мераванд. Яке аз вазифаҳои муҳимтарини илмҳои табиатшиносӣ – ин ба хонандагон расонидани фаҳмиши донишҳои илмӣ ҳамчун инъикоси объективии ҳақиқати воқеӣ ва воситаҳои табдилдиҳандаи он мебошад. Аз он ки донишҳои илмӣ қисми органикии таркибдиҳандаи ҷаҳонбинӣ ба шумор мераванд, ин маънои онро надорад, ки онҳо бевосита ин нақшо роҷро мекунанд. Масалан, агар инсон дар бораи сохт ва принципҳои кори синхрофазотрон, дар бораи моҳияти назарияи оламшумули ирсият, дар бораи қонунҳои Нютон ва дигар кашфиёт маълумот дошта бошад ҳам, бо вучуди ин ҳама муҳимияти донишҳои илмӣ худ аз худ бешарҳи мувофиқ ва умумсозӣ ба андозаи зарурӣ вазифаҳои

чаҳонбинии худро амалӣ сохта наметавонад. Донишҳои илмӣ ба таври автоматӣ на ба чаҳонбинии шахсиятҳои алоҳида на ба чаҳонбинӣ ҳамчун маданияти маънавии беназир табдил меёбанд. Ин нуқта ба донишҳои илмӣ дилхоҳ, алаҳхусус, илмҳои табиатшиносӣ тааллуқ дорад.

Барон он ки дониш функцияи чаҳонбиниро гирад, кори махсус – иҷроиши бошуурона ё бешууронаи барандаи чаҳонбинӣ афзалият дорад. Моҳияти ин функция аз он иборат аст, ки натиҷаи ҳосилнамудаи илмро дар чаҳони ботинии худ нусхабардорӣ намой.

Ҳамин тавр, донишҳои илмӣ, ки бо мундариҷаи чаҳонбинӣ дохил мешаванд, бояд бевоситаи дар ташаккулёбии мавқеи ҳаётии шахсият, дар муносибат ба воқеияти сифати асоси мантиқӣ қабул гардида, иштирок намоянд. Донишҳои илмҳои табиатшиносӣ эҳтимол дар бораи донишҳои илмҳои ҷамъиятшиносӣ асоси ташаккулёбии муносибатҳоро ба олам ҳамчун объекти инкишофёбанда ва маърифатӣ, ки он инсонро метавонад ба кулли тағйир диҳад, ташкил дода шаванд.

Вазъияти баёнгардида ба чаҳонбинии ба сифати нотақрор дида баромадашуда нисбат дорад. Дар ин маврид донишҳои илмҳои табиатшиносӣ вазифаи органикиро иҷро намуда, ҷузъиёти механикӣ нест. Онҳо ҳамин тавр ба тарзи муқаррарӣ ба система дохилнашаванда дар зери таъсири байниҳамдигарии таркибдиҳандаҳои дигар – идеология, фалсафа, маърифати ахлоқӣ, бо системаи арзишҳо, камолоти эстетикӣ, маърифатҳои таҳрифёфта қор қарда мешаванд. Алаҳхусус, самтгирии иҷтимоӣ – синфӣ чаҳонбинӣ усулҳои принципалии баҳогузорию ҳамин гуна ҳаёти ҷамъиятии беназирро ба монанди донишҳои илмӣ ва алоқаи он бо дурнамои прогресси илмӣ, техникӣ, ҳамзамон фарқиятҳои асосии вазифаҳои донишҳои илмҳои табиатшиносӣ дар чаҳонбиниро муайян мекунад.

Ҳамин тавр, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки сикли табиатшиносии фанҳои таълимии мактабӣ ба сифати иҷрокунандаи яке аз вазифаҳои муҳими ташаккулёбии чаҳонбинии хонандагон бояд дар алоқаи зич бо ҳамаи шаклҳои шуури ҷамъиятӣ дар маҷмуъ қарор дошта бошад. Ин алоқа бо гирифтани донишҳои нави илмӣ ифода меёбад. Барои онҳо чаҳонбинӣ хусусияти функсионалӣ мебошад.

Табдилдиҳии функционалӣ ё мундариҷавии донишҳои чаҳонбинӣ бо ду ҳолати муҳим алоқаманд мебошанд. Пеш аз ҳама, донишҳои интегрелироивани чаҳонбинӣ дар худ на танҳо сарбории махсусро балки усулҳои гуногуни истифодабарии донишро бо шаклҳои зохиршавии он дар ҷомеа дар бар мегирад. Ҳамзамон, ин функцияи чаҳонбинӣ баҳои махсуси донишҳоро дар мактаб мегузаронад. Ин метавонад ба системаи баҳогузорию ҳамон дониш дар ҳамон илм мувофиқат намояд. Масалан, дар физика, химия, биология аз ҳама муҳим: натиҷаҳои таҳқиқоти фундаменталӣ, назарияи квантҳо, назарияи умумии нисбият ва ғайраҳо ба шумор мераванд. Аммо барои чаҳонбинӣ бошад:

- ✓ мавқеи махсусро соҳаҳои амалии дар алоқаи зичбуда бо прогрессияи илмӣ техникӣ ва иҷтимоӣ ташкил медиҳанд;
- ✓ проблемаҳои глобалие, ки дар зехни инсоният дар асри инқилобҳои илмӣ – техникӣ дар шароити муборизаи ду системаи ҷамъиятӣ, ду чаҳонбинӣ;
- ✓ тақдири ихтироот;
- ✓ ҷанбаҳои ахлоқии илм.

Ин вазъият бори дигар ҳамон далелро пеш меоварад, ки маводи дар сикли фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ омӯхташаванда, барои он ки ба системаи чаҳонбинӣ дохил шаванд, бояд дар матн – мавқеи васеи иҷтимоӣ – синфӣ дар ҷаҳорҷӯбаи як фан дида баромада ҳамаи мундариҷаи маълумоти мактабиро низ дар ҳамин асос тарҳрезӣ намоянд.

Хусусияти фанҳои табиатшиносӣ дар замони муосир байниҳам воридшавии онҳо дар сатҳи молекулавӣ, атомӣ, субатомӣ ба шумор меравад, ки хонандаро ба ҳулосаҳои муҳими чаҳонбинӣ оид ба ягонагии олам, шаклҳои баҳамтабдилёбии мавҷудияти материя, ҷаҳишҳои сифатӣ дар инкишофи онҳо, ба таври бутун (том), нишон додани раванди намоиши олам ба инсон оварда мерасонад. Дар физика, химия, биология раванди маърифатӣ ба таври пурра инъикос ёфтааст: маводҳои ҳастанд, ки мувофиқан ҳодисаҳои физикавӣ,

химиявӣ, биологиро тасвир мекунад, маълумоти умумишудаи аввалияе ҳастанд, ки назарияи дараҷаҳои гуногунро пешниҳод менамоянд, принципҳои татбиқи амалии назария ва амалия дар таҷрибаҳо ва дар охир натиҷаҳои худӣ фаъолиятҳои амалӣ мавҷуданд. Ба ғайр аз ин, имконияти баҳогузорӣ ба натиҷаҳои фаъолияти амалии инсон ҷой дорад.

Дониш ҳама вақт ба ҷаҳонбинӣ мегузарад, ки он характери эътимоднокӣ, боварии пурра ва ивазнашавандаро дар идеяҳо, ақидаҳо ва принципҳои инсон ба вучуд орад. Ба шаклдарории ҷаҳонбинӣ «коркарди равандҳои тамоюли роҳи ҳаётии шахсият, худмуайянкунӣ, чамъоварии мақсадҳои арзишҳои муайянро» пешниҳод менамояд. Ҷаҳонбинӣ бо ду роҳи шитоб намуда шакл мегирад: бо роҳи дарки тарҳи воқеияти объективӣ ва асосҳои амиқи он ва бо роҳи худ дарккунӣ ва худмаърифатии шахсият ва мавқеи он дар олам [3, с. 145].

Аз рӯи зарурияти таҳқиқот саҳми ҳар як фанни таълимиро мухтасар дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии илмӣ хонандагон дида мебароем. Физика имкон медиҳад, ки қонунҳои умумии табиатро, ки ба шаклҳои гуногуни ҳаракати материя алоқаманданд (механикӣ, ҳароратӣ, электромагнитӣ). Тасаввуротро дар бораи сохтори ташкили материяи ифодакунандаи ягонагии олам ба вучуд меорад.

Физика масъалаҳои зеринро мекушояд:

- ❖ баҳамалоқмандии фазо, вақт ва ҳарорати материя;
- ❖ тасаввуроти фундаменталиро дар бораи моҳияти худинкишофёбии материя медиҳад;
- ❖ хонандагонро ба ҷаҳони маърифати ҳодисаҳо ворид месозад.

Астрономия якҷанд идеяҳои физикиро барои синфи нави ҳодисаҳо, инкишоф дода, тасаввуроти хонандагонро оиди ягонагии олам қонуниятҳои дар Замин ва дар дигар ҷирмҳои осмонӣ баамалояндаро пур мекунад. Ҳамзамон, астрономия хулосаро дар бораи он, ки қонуниятҳои дар сайёраи Замин иҷрошавандаро ҳатто дар дохили Галактика ва дар маҷмӯъ дар Коинот татбиқнашавандаанд, асоснок менамояд.

Химия. Тасаввуроти хонандагонро дар бораи сатҳи (дараҷаҳои) сохтории ташкили материя васеъ намуда, қонуниятҳои тағйирёбии ҷисмҳоро нишон дода, имконияти синтези сунъии ҷисмҳои дар табиат набударо таъмин месозад. Инчунин, дар химия тасаввурот дар бораи характери қонуниятҳо ва алоқаҳои сабабӣ – натиҷавӣ дар натиҷаҳои гуногун, сохтори ташкилӣ материя амиқ мегарданд. Дар дараҷаҳои атомӣ ва субатомӣ физика ва химия предмети омӯзишиашонро ҷудо намекунад.

Биология гуногуннавьии табиати зиндари кушода, дар назди худ проблемаи ҷӣ гуна пайдошавӣ ва инкишофи онро мегузорад. Қайд менамоем, ки биология дар замони муосир яке аз фанҳои пешбаранда дар ташаккулёбии манзараи илмӣ олам мебошад. Имрӯзҳо биология дар чорроҳаи бисёр илмҳо, пеш аз ҳама физика, химия, математика волеҳӯрад. Бинобар ин онро ҳамчун миёнарави моҳаки таҳқиқотӣ дар фанҳои гуногун истифода мебаранд. Хонандагон дар бораи равандҳои мураккаб тафриқасозӣ ва якҷоякунӣ дар илм ва ҳаёт сохтани воситаҳои нави техникии маърифатӣ, тавлиди соҳаҳои нави инкишофии донишҳои биологӣ дар сарҳади илм ва ғайраҳо маълумот доранд.

Шарҳи дурусти масъалаҳои инкишофи математикӣ, фаҳмондадиҳии чунин хусусиятҳои математикӣ ба монанди характери абстраксии мафҳумҳо, эътимоднокӣ ва тавсеаи татбиқи хулосаҳои математикӣ мебошад. Фаҳмонидани баҳамалоқамандии мураккаби мантикии мафҳумҳо ва хосиятҳои онҳо самтҳои асосии ба амал баровардани функсияҳои математика ҳамчун фанни таълимӣ ба ҳисоб мераванд.

Бисёре аз мафҳумҳои математикӣ ба инкишофи тафаккури диалектикий хонандагон таъсир мерасонанд. Чунин мафҳуми бунёдии математика ба монанди вобастагии функционалӣ алоқаи байни бузургҳоро инъикос намуда, ҷиҳатҳои миқдорӣ равандҳои муоинашавандаро тавсиф медиҳад [9].

Математика ба таври васеъ дар рӯзгор, техника ва илм истифода бурда мешавад. Функсияҳои ҷаҳонбинии худро ҳамчун воситаи аппарати (дастгоҳи) мантикии худ ва истифодаи донишҳои математикӣ дар дигар илмҳо иҷро менамояд.

Курси математика дар азхудкунии чунин мафҳумҳои ҷаҳонбинӣ аз қабилӣ донисташавандагии олам ва қонуниятҳои инкишофи он, баҳамалоқамандии ҳодисаҳои олами объективӣ, нақши амалия дар маърифати илмӣ ва ғайраҳо саҳми сазовор мегузорад. Ҳангоми омӯзиши арифметика, алгебра, геометрия, функсияҳои тригонометрӣ ба хонандагон нишон додани бозғамии ҳудудҳои математикӣ муҳим мебошад. Ин эътимоднокӣ пеш аз ҳама инҳоро таъмин месозад:

1) Чунин далелҳои ба сифати бе исбот қабулшуда оварда мешаванд, ки дурустии онҳоро амалия дарозмуддат ва таҷрибаи фаъолияти истеҳсолӣ – техникӣ собит намудааст.

2) Шаклҳои тафаккур, амалҳои мантиқӣ, исботҳои тартибдодашуда, аз озмоиши вақт гузаштан.

Ҳудудҳои математикӣ барои ҳалли масъалаҳои гуногуни амалӣ татбиқшавандаанд, барои он ки дар онҳо ҳосиятҳо ва қонуниятҳои бисёр ашёҳои воқеӣ ва ҳодисаҳо таҷассум ёфтаанд.

Математика аз инъикоси бевоситаи воқеияти инсонро ихотақунанда ба вуҷуд омада, мунтазам далелҳои воқеиятро дар шакли абстрактӣ умумӣ қунонида, онҳоро аз воқеият ҷудо намуда, барои дониста гирифтани олами объективӣ бо роҳи инкишофи дохилӣ равона шуда, мафҳумҳои нав ва назарияҳоеро, ки дар оянда ба татқиқот татбиқ мешаванд, рӯи қор меорад.

Географияи физикӣ синтетикӣ ба худ ҳосро намоиш дода, ба хонандагон манзараи томи инкишофи сайёраи Заминро мекушояд. Ҳамзамон, дар омӯзиши маводҳои курс дар хонандагон тасаввурот доир ба натиҷаҳои даҳлати инсон ба ин инкишофҳои пайдо мешавад. Аён аст, ки алаҳусус, географияи физикӣ ба худ масъулияти зиёдро дар маълумотдиҳии хонандагон ба зимма мегирад.

Ҳамин аст асоси мундариҷавии ташаккулёбии ҷаҳонбинии илмӣ дар сикли фанҳои илмҳои табиатшиносӣ. Барои он ки ҷаҳонбинӣ таъсирбахш бошад, ташкили фаъолияти махсуси ҷаҳонбинӣ, ки дар онҳо хонандагон иштирок мекунанд, зарур аст. Дар намуди умумӣ механизми ин воридшавӣ чунин аст. Ҳодисаҳои мушаххас ва қонуниятҳои инкишофи табиат дар қисматҳои фанҳои илмҳои табиатшиносӣ ва ҷомеа дар қурсҳои фанҳои гуманитарӣ хонандагонро дар дарсҳои ҷамъиятшиносӣ ба донишҷӯи қонунҳои умумии материализми диалектикӣ ва таърихӣ меорад: Барои азхудкунии ояндаи ин донишҳо дар системаи муайяни мавқеъгирии боарзиши шахсият ташкили таҳассусӣ барои фаъолияти ҷаҳонбинӣ зарур аст, ки дар он системаи тасаввурот ба сифати танзимгари фаъолияти фард баромад мекунад. Ҳамаи системаи фаъолияти таълимии хонанда бояд ба ташаккулёбии муносибатҳои шахсият ба маводи омӯзишӣ ва вазифагузориҳои воқеӣ ба фаъолияти гуногуннавьӣ он равона шавад.

Дар сикли фанҳои табиатшиносии мактабӣ дар ҷои аввал нақши фаъоли инсон дар донишҷӯи табиатшиносӣ мавҷудияти объективӣ меистад. Дар ин ҷо функсияи муҳимми ҷаҳонбиниро бояд донишҷӯи инъикосқунандаи «инсон воситаи ихотақунанда» ва ғайраҳо иҷро намоянд.

Ҳамин тавр, «дар замони мо фаҳмиши инсон ба таври мақсаднок тавассути меҳнати ҷамъиятӣ ўро ба табиат наздик месозад, водораш менамояд, ки ба қонунҳои инкишофдиҳандаи табиат амиқ ворид шавад, онҳоро барои нигоҳдорӣ ва мукамалсозии табиат истифода барад» [5, с. 18].

Шиканиш (тақсимшавӣ)- и ба худ ҳос дар фанҳои таълимии табиатшиносӣ дар худ идеяи инкишофи ҷаҳонбинии пешбарандаро пайдо кардааст. Барои ташаккулёбии он бояд ба инкишофи ҳамаи сиклҳои фанӣ дар масири таърих: аз материяи ғайризинда то пайдошавии ҳаёт барои ташкил ва инкишофи шакл ва намудҳои мавҷудияти он пайгирӣ намудан зарур аст.

Ин махсусияти фанҳои табиатшиносӣ нақши онро дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии хонандагон муайян мекунад, ки аз бандҳои зерин иборат аст:

✚ дар шуури хонандагон мавқеъ гирифтани қонунҳои объективии инкишофи табиат;

✚ қорқарди муносибати ҷаҳонбинии муайян ба воқеият;

- ✚ инкишофи тасаввурот дар бораи моҳияти назарияи маърифат, нақши сиёсат дар ин раванд;
- ✚ истифодаи ҳолномаи олимон ба сифати ибрат дар мавқеъгирии ҷаҳонбинӣ;
- ✚ коркарди тасаввурот дар бораи нақш ва мавқеи инсон дар олам;
- ✚ кушодани моҳияти прогресси илмӣ – техникӣ ҳамчун табдилдиҳандаи томи олам;
- ✚ нишон додани имконияти истифодабарии натиҷаҳои илм дар алоқамандӣ аз идеология;
- ✚ истифодабарии қонуниятҳо ва категорияҳо барои шарҳи ҳақиқатҳои илмӣ мушаххас;
- ✚ дарки идеяи инкишофи табиат дар асоси маҷмуи ҳамаи донишҳои илмҳои табиатшиносӣ;
- ✚ истифодаи технологияи муосири компютерӣ;
- ✚ коркарди маълумоти ҳархела тавассути барномаҳои дар компютер истифодашаванда;
- ✚ донишҳои роҳҳои объективии ТИК;
- ✚ вобаста ба маълумоти бадастомада, коркарди он бо истифода аз забонҳои барномарезӣ, барномаҳои компютерӣ ва натиҷагирӣ аз он;
- ✚ ҳифзи маълумоти гуногун тавассути барномаҳои компютерӣ.

Адабиёт:

1. Виноградова Л.В. Методика преподавания математики в средней школе: учеб. пособие – Ростов н/Д.: Феникс, 2005.
2. Егорова Л.И. Создание ситуации успеха на уроке// Математика в школе. 1996. №6.
3. Карпушина Н.М. Считать скучно, а играть интересно// Математика в школе. 2006. №9.
4. Маликов С.В. Современные информационные технологии в учебном процессе / С.В. Маликов, Н.В. Маликова // Применение новых технологий в образовании. – Троицк, 2005. – С. 55-62.
5. Нугмонов, М. Дарси математикаи мактабӣ: Васоити таълимӣ [Матн] / М. Нуъмонов – Душанбе: «Ирфон», 2000. – 287 с.
6. Комилов, Ф.С. Игровая технология как разновидность интерактивной педагогической игры [Текст] / Ф.С. Комилов, Ш.Х. Тағоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2015. – Т.2. – № 1/5 (188). – С. 3-10.
7. Комилиён, Ф.С. Технологияи бозиҳои педагогӣ дар рушди салоҳиятҳои хонандагон дар ҷараёни таълими системаҳои ҳисоб. Дастури таълими иловагӣ аз фанни технологияи иттилоотӣ барои хонандагони синфи 11 [Матн] / Ф.С. Комилиён, Ш.Х. Тағоев, А.Ш. Комили. – Душанбе: ҚДММ «Ганҷи хирад», 2019. – 160 с. – ISBN 978-99975-356-3-4.
8. Шодиён, М.С. Технологияи омодакунии завқи математикӣ хонандагон [Матн] / Б.А. Мӯсоева, М.С. Шодиён // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2020. – № 1/4(80). – С.103-105. – ISSN 2663-5534.
9. Шарифов, Ҷ. Ташкили корҳои мутақилонаи хонандагона аз математика: Монография [Матн] / Ҷ. Шарифов – Душанбе: «Матбуот», 2002. – 109 с.
10. Шарифов, Ҷ. Қори мустақилонаи хонандагон ҳангоми омӯзиши мавзӯи нав: Васоити таълимӣ [Матн] / Ҷ. Шарифов – Душанбе: «Матбуот», 1974 – 45 с.

ЧАҲОНБИНИИ ИЛМӢ ҲАМЧУН ТАШАККУЛИ ҚОБИЛИЯТИ ФИКРРОНӢ ДАР РАВАНДИ ОМУӢЗИШИ МАТЕМАТИКА БО ИСТИФОДА АЗ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ

Мақолаи мазкур ба проблемаи ҷаҳонбинии илмӣ ҳамчун ташаккули қобилияти фикрронӣ дар раванди омӯзиши математика бо истифодаи технологияи иттилоотӣ бахшида шудааст. Муаллиф маҳз ин проблемаро сабаби баҳсҳои алоқаманд ба ҷаҳонбинии бошууронаи дастовардҳои илми табиатшиносии муосир мешуморад. Истифодаи технологияи компютерӣ низ дар тафаккури имрӯзаи хонандагон, баҳри ташаккули қобилияти онҳо дар асоси коркарди маълумоти гуногун асос ёфтааст. Раванди ташаккулёбии ҷаҳонбинӣ ҳангоми омӯзиши асосҳои илмҳои табиӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар қиёс бо сикли фанҳои ҷамъиятӣ як қатор махсусиятҳоро соҳиб мебошад.

Муаллиф ба хонандагон расонидани фаҳмиши донишҳои илмиро ҳамчун инъикоси объективии ҳақиқати воқеӣ ва воситаҳои табдилдиҳандаи он мешуморад, ки он яке аз вазифаҳои муҳимтарини илмҳои табиатшиносӣ мебошад.

Муаллиф мутмаин аст, ки донишҳои илмӣ бояд нақши роҳнамои муайянро барои шахсият дар муносибат бо воқеияти ихотақунанда, дар ташкил ва батартибдорӣ ин муносибатҳо, дар фаҳмиши ин маъно иҷро намоянд.

Донишҳои илмие, ки бо мундариҷаи ҷаҳонбинӣ дохил мешаванд, бояд бевосита дар ташаккулёбии мавқеи ҳаётии шахсият иштирок намоянд.

Дониш ҳама вақт ба ҷаҳонбинӣ мегузарад, ки он характери эътимоднокӣ, боварии пурра ва ивазнашавандаро дар идеяҳо, ақидаҳо ва принсипҳои инсон ба вучуд меорад.

Муаллиф чунин меҳисобад, ки дар сикли фанҳои табиатшиносии мактабӣ дар ҷои аввал нақши фаёли инсон дар дониш ва табдил додани мавҷудияти объективӣ меистад. Дар ин ҷо функсияи муҳими ҷаҳонбиниро бояд донишҳои инъикоскунанда иҷро намоянд.

Ҳамин тавр, дар замони мо фаҳмиши инсон ба таври мақсаднок тавассути меҳнати ҷамъиятӣ ўро ба табиат наздик месозад, водораш менамояд, ки ба қонунҳои инкишофдиҳандаи табиат амиқ ворид шавад, онҳоро барои нигоҳдорӣ ва мукамалсозии табиат истифода барад.

Калидвожаҳо: мушкilot, илм, ҷаҳонбинӣ, тарз, тафаккур, раванд, омӯзиш, математика, истифода, технологияи иттилоотӣ.

НАУЧНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ КАК СПОСОБ МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Данная статья посвящена проблеме научного мировоззрения как способа мышления в процессе изучения математики с использованием информационных технологий. Именно эту проблему автор считает причиной споров, связанных с сознательным мировоззрением достижений современного естествознания.

Использование компьютерных технологий также основывается на сегодняшнем мышлении учащихся, чтобы сформировать на их основе способность обрабатывать различную информацию. Процесс формирования мировоззрения при изучении основ естественных наук в общеобразовательных учреждениях по сравнению с циклом общественных дисциплин обладает рядом особенностей.

Автор рассматривает предоставление учащимся понимание научных знаний как объективное отражение реальной истины и ее преобразующих средств, что является одной из важнейших задач естественнонаучных наук.

Автор убежден, что научные знания должны выполнять определенную руководящую роль для личности в отношениях с окружающей реальностью, в организации и упорядочении этих отношений, в понимании этого значения.

Научные знания, связанные с мировоззренческим содержанием, должны принимать непосредственное участие в формировании жизненной позиции личности.

Знание все время переходит в мировоззрение, которое приобретает характер надежности, полной и незаменимой уверенности в идеях, мнениях и принципах человека.

Автор считает, что в цикле школьных естественнонаучных дисциплин на первом месте стоит активная роль человека в познании и преобразовании объективного существования. В этом случае они должны выполнять важную мировоззренческую функцию-отражать знания.

Так, в наше время понимание человека целенаправленно посредством общественного труда приближает его к природе, побуждает глубоко проникать в развивающиеся законы природы, использовать их для поддержания и обустройства природы.

Ключевые слова: проблема, наука, мировоззрение, способ, мышление, процесс, изучение, математика, использование, информационная технология.

SCIENTIFIC WORLDVIEW AS A WAY OF THINKING IN THE PROCESS OF STUDYING MATHEMATICS USING INFORMATION TECHNOLOGY

This article is devoted to the problem of scientific worldview as a way of thinking in the process of studying mathematics using information technology. It is this problem that the author considers to be the cause of disputes related to the conscious worldview of the achievements of modern natural science.

The use of computer technology is also based on the current thinking of students in order to form on their basis the ability to process various information. The process of forming a worldview in the study of the basics of natural sciences in general education institutions, compared with the cycle of social disciplines, has a number of features.

The author considers providing readers with an understanding of scientific knowledge as an objective reflection of the real truth and its transformative means, which is one of the most important tasks of the natural sciences.

The author is convinced that scientific knowledge should play a certain guiding role for the individual in relations with the surrounding reality, in the organization and ordering of these relations, in understanding this meaning.

Scientific knowledge related to the ideological content should be directly involved in the formation of a person's life position.

Knowledge constantly transforms into a worldview that acquires the character of reliability, complete and irreplaceable confidence in human ideas, opinions and principles.

The author believes that in the cycle of school natural science disciplines, the active role of man in cognition and transformation of objective existence is in the first place. In this case, they should perform an important ideological function -to reflect knowledge.

So, in our time, understanding a person purposefully through social work brings him closer to nature, encourages him to penetrate deeply into the developing laws of nature, use them to maintain and arrange nature.

Keywords: problem, science, worldview, method, thinking, process, study, mathematics, use, information technology.

Маълумот оид ба муаллиф: Шоҳсанами Ризо – муаллими калони кафедраи илмҳои компютери факултети физика ва математикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ.735360, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. тел: (992) 200 09 13 09.

Сведения об авторе: Шоҳсанами Ризо – старший преподаватель кафедры компьютерных наук факультета физики и математики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ.735360, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. тел: (992) 200 09 13 09.

Information about the author: Shokhsanami Rizo is a senior lecturer at the department of computer sciences, faculty of physics and mathematics, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT.735360, Kulob, S. Safarov Street 16. Tel.: (992) 200 09 13 09.

**АМАЛИГАРДОНИИ УСУЛҲОИ ТАЪЛИМИ БИОЛОГИЯ ДАР ЗИНАИ
ТАФРИҚАВИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ**

Ёрова М.Қ., омӯзгор
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Хонанда ҳар қадар зудтар дарк кунад, ки руҳи ӯ дар қучост, касбаш ҳамон қадар дурахшонтар мешавад.

Дарс унсури асосии раванди таълим буд ва боқӣ мемонад, аммо дар шароити муосир вазифаҳо ва шаклҳои ташкили он ба таври назаррас тағйир меёбанд. Ҷорӣ намудани стандартҳои давлатии таълим имкон дод, ки таълими биология дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ду самт — базавӣ ва тафриқавӣ якҷоя карда шавад. Дар ин бобат дар назди омӯзгорон масъалае ба миён меояд: ба талаба дониши васеъ «бор» накунад ва дар айни замон, манзараи табию илмӣ ҷаҳонро ташаккул надиҳанд ва чунон таҳкурсии донишҳои биологиро гузоранд, ки дар оянда маълумоти боэътимоди биологиро фарқ карда тавонанд. Ва баръакс - ташаккул додани донише, ки дар оянда ба хонанда имкон медиҳад, ки дар донишгоҳ бо илми биология машғул шавад. Муҳим аст, ки аз мактаби ибтидоӣ ба мактаби миёна гузаштани талабагон яке аз душвортарин масъалаҳо аст. Дар ин давра талаботи маърифатии онҳо, талабот ба таълим ва натиҷаҳои он меафзояд. Аз ин рӯй, омӯзгорро зарур аст, ки технологияҳои таълимро интихоб намояд, ки ҳам ба инкишофи ҳамаҷонибаи хонандагон ва ҳам барои аз худ намудани донишҳои мустақкам дар соҳаи биология мусоидат намояд.

Яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи таълими равиявӣ - омода намудани шахси аз ҷиҳати биологӣ ва экологӣ босавод, ки маъноӣ ҳаётро арзиши олий дарк намуда, муносибатҳои худро бо табиат дар асоси эҳтиром ба ҳаёт ва одамон бунёд карданро донанд, мебошад [17, с. 144]. Имрӯз фанни «Биология» дар таҳсилоти тафриқавӣ ҷойи махсусро ишғол менамояд. Талабот ба мутахассисони дорой маълумоти биологӣ афзуд. Дар робита ба ин, шумораи хатмкунандагони мактабҳо, ки имтиҳони биологияро дар шакли имтиҳони ягонаи давлатӣ интихоб кардаанд, меафзояд [16, с. 269].

Мақсади асосии таълими тафриқавии биология, чуноне ки муаллифон ҳангоми омӯзиши ин масъала қайд мекунанд, азхудкунии системаи донишҳои биологии талабагон мебошад, ки имкон медиҳад омӯзиши биология дар мактаби олий идома ёбад [6, с. 155. 4, с. 96]. Фарқи интихоби омӯзгори методикаи таълими биологияро бо назардошти сатҳи базавӣ ва тафриқавӣ дида мебароем. Азбаски сохтор ва мазмуни курси биология дар сатҳи базавӣ ба қонуниятҳои инкишофи қобилияти маърифатии хонандагон мувофиқ буда, инчунин системаи мафҳумҳои биологиро ошкор менамояд, ба омӯзгор тавсия дода мешавад, ки аз усулҳои тафсирий, тасвирӣ ва амалии таълим истифода намояд. Намунаи харитаи технологиро барои дарси биология дар синфи 10 тафриқавӣ базавӣ дар мавзуи «Дараҷаи молекулавӣ: тавсифи умумӣ» пешниҳод менамоем [10, с. 47-49].

(Ҷадвали 1)

Харитаи технологияи дарси биология дар синфи 10 дар мавзуи «Дараҷаи молекулавӣ: тавсифи умумӣ»

Зинаҳои дарс, вақт, мақсад	Ҷаъолияти омӯзгор	Ҷаъолияти хонанда	Воситаи таълим
1	2	3	4

1. Ҳавасмандкунии фаъолияти таълимӣ (лаҳзаи ташкилӣ) (2 дақ.) Ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти таълим	омода намудани ҷойи кор, аз ҷиҳати психологӣ ба кор омода шудан		
2. Фаъолсозии дониш (3 дақ) Дар асоси донишҳои маълум ба донишҳои номаълум гузаштан. Пешниҳод кунед, ки мавзуи дарс тартиб дода шавад	А. Сухбат 1. Принципҳои асосии таълимоти атомию молекулавиро дар хотир доред? 2. Элементи химиявӣ чист? 3. Онҳо дар ҳаёти организм кадом нақсро мебозанд? Б. Хонандагон мавзуи дарсро таҳия мекунанд	Ба саволҳо ҷавоб гардонед. Хонандагон мавзуи дарсро таҳия мекунанд	Ҷадвали элементҳои химиявӣ, китоби дарсӣ, дафтари корӣ
1	2	3	4
3. Омӯзиши маводи нав /кашфи донишҳои нав (20 дақ) А. Мақсади дарсро мураттаб сохта, нақшаи дарсро тартиб диҳед	А. Муайян кардани ҳадаф аз ҷониби хонандагон ва муҳокимаи ҳадафҳо бо омӯзгор. Банақшагирии фаъолияти якҷоя бо омӯзгор Варианти тахминии нақшаи омӯзиши мавзӯ 1. Таркиби химиявии организми зинда. 2. Элементи химиявии ҳуҷайраи зинда. 3. Моддаҳои ғайриорганикӣ ва органикӣ хуҷайраи зинда дар дарс	Мақсади дарсро мураттаб сохта, нақша тартиб медиҳанд ва мувофиқи нақша ба омӯзиши маводи нав шуруъ менамоянд	Китоби дарсӣ, дафтари корӣ, слайдҳои презентатсия
Б. Аз рӯи плани тартибдошуда омӯхтани маводи нав	Б. Аз рӯи план омӯхтани маводи нав. 1. Таркиби химиявии организми зинда - кори хонандагонро бо ҷадвали элементҳои химиявӣ ташкил мекунанд. 2. Элементҳои химиявии ҳуҷайраи зинда - кори хонандагонро бо презентатсия ташкил мекунанд, ки ҳуҷайраҳои	Иҷрои вазифаҳо дар варақаи корӣ дар самти дошуда Ба саволҳои омӯзгор ҷавоб диҳед: чаро карбон асоси сохтани аксари моддаҳои органикӣ мебошад? Моддаҳои ғайриорганикӣ дар ҳуҷайраи зинда чӣ гуна аҳамият дошта	Китоби дарсӣ, дафтари корӣ, варақаи корӣ, слайдҳои презентатсия, ҷадвали элементҳои химиявӣ

	<p>гуногуни салтанатҳои табиати зиндари пешкаш мекунад. Муҳокимаи мавҷудияти элементҳои гуногуни химиявӣ ва пайвастиҳои онҳо дар ҳуҷайраҳои зинда.</p> <p>3. Моддаҳои ғайриорганикӣ ва органикӣ ҳуҷайраи зинда – муҳокимаи саволҳои оид ба пайвастиҳои химиявӣ ташкил мекунад, кори хонандагонро бо презентатсия ва варақаҳои корӣ ташкил мекунад</p>	метавонанд?	
<p>4. Истифодаи амалии донишҳои гирифташуда (15 дақ)</p> <p>Фароҳам овардани шароит барои дар амал татбиқ намудан ва мустаҳкам намудани донишҳои хонандагон</p>	<p>1. Ташкили кор дар варақаҳои корӣ дар гурӯҳҳо аз рӯи саволҳои барои мустаҳкам намудани маводи омӯхташуда.</p> <p>2. Ташкили назорати мутақобила (мубодилаи варақаҳои корӣ байни аъзоёни гурӯҳ, байни гурӯҳҳои гуногун)</p>	<p>1. Муҳокима бо иштирокчиёни аъзои гурӯҳи корӣ.</p> <p>2. Назорат ва санҷиши супоришҳо</p>	Варақаи корӣ
<p>5. Хулосаи дарс (5 дақ.)</p> <p>Чамбаст кунед, хулоса бароред, вазифаи хонагиро сабт кунед</p>	<p>Муҳокимаи масъалаҳои ташкил мекунад:</p> <p>Ҳадафи дарс чӣ буд?</p> <p>Оё ба мақсади гузаштагон расидед?</p> <p>Шумо дар дарс чӣ навигариро омӯхтед?</p> <p>Дар ин дарс чӣ ба шумо мушкилтарин буд?</p> <p>Вазифаи хонагиро тартиб медиҳад</p>	<p>1. Онҳо ҳамроҳи омӯзгор хулоса мебароранд ва натиҷаҳои корро чамбаст мекунад.</p> <p>2. Худтаҳлили аз кори гузаронидашуда</p>	

Дарси тасвирии таълими биология дар сатҳи ибтидоӣ дар бораи таркиби химиявии организми зинда тасаввурот дода, ягонагии табиати зинда ва бечонро шарҳ медиҳад.

Методикаи таълими биология ба талабагон ва шаклҳои ташкили дар синфҳои махсус, ба фикри В.П. Викторов ва А.В. Теремов, хусусиятҳои ба худ хос доранд. Дар байни онҳо намудҳои лексияю семинарӣ машғулиятҳо, корҳои лабораторӣ, инчунин кори мустақилонаи мактаббачагон бо захираҳои информатсионӣ бояд бартарӣ дошта бошанд. Чорабиниҳои берунасинфӣ метавонанд воҳӯриҳои эҷодӣ бо олимон, озмунҳои лоиҳавӣ ва таҳқиқотӣ, олимпиадаҳо, лагерҳои тобигона ва зимистонаи экологии мактабӣ ва ғайраро дар бар гиранд [19, с. 49].

Ҳангоми таълими биология дар сатҳи тафриқавӣ зарур аст, ки дар мактаббачагон аз дарсҳои аввал маҳорати гузаронидани мушоҳидаҳо дар табиат ташаккул дода, онҳоро бо гуногунрангии объектҳои биологӣ шинос карда, ба онҳо тавассути худшиносӣ омӯхтани организми худро омӯзондан лозим аст. Мазмуни дарс бояд вазифаҳои намудҳои гуногунро дар бар гирад: санҷишҳо, корҳои лабораторӣ ва амалӣ, тартиб додани ҷадвал ва диаграммаҳо, кор бо матн ва расмҳо. Дарсҳои биология дар сатҳи тафриқавӣ бояд маҷмуи малакаҳои мушаххаси фанӣ, аз ҷумла: тавсиф, шинохтан, муайянкунӣ, гурӯҳбандӣ ва таҳлили объектҳо ва падидаҳои биологиро инкишоф диҳанд. Дар натиҷаи омӯзиш дар мактаббачагон салоҳиятҳои асосӣ ташаккул меёбанд ба монандӣ: таълимӣ ва маърифатӣ, таҳқиқотӣ, муошират, иттилоот [14, с. 15].

Барои амалӣ намудани талаботи таълим дар сатҳи тафриқавӣ раванди таълимро тавре таъдил додан лозим аст, ки тафаккур бар хотира ва қори мустақилонаи хонадагон аз монологи омӯзгор бартарӣ дошта бошад. Равиши ба фаъолият асосёфта, ки ба азхудкунии амалии дониш ва фаъолияти таълимии хонандагон нигаронида шудааст, яке аз равишҳои муосири ноил шудан ба мақсаду вазифаҳо мебошад. Маҳорати мустаҳкам мустақилона азхуд намудани дониш ҳангоми таҳсил дар синфҳои таҳассусӣ имкон медиҳад, ки шавқу ҳаваси хонандагон ба фанни биология гум нашавад ва муаллим ин шавқу ҳавасро нигоҳ дошта, мустаҳкам намуда, ба талабагон дар интиҳоби касби оянда кумак мерасонад. Истифодаи як қатор технологияҳои гуногуни таълим, усулҳо ва шаклҳои қори дарсӣ ва беруназсинфӣ натиҷаҳои таълимро муайян мекунад.

Хулосаҳо. Аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, ки барои ошкор намудани моҳияти раванду ҳодисаҳои биологӣ ҳангоми таълими биология дар сатҳи тафриқавӣ истифодаи усулҳои тафсирий, иллюстративӣ ва амалӣ кифоя нест. Зарур аст, ки ҳар як мавзӯи дарс чуқур ошкор карда шавад, он бо материали факту далелҳо сар карда шавад. Фаъолияти омӯзгори дарси биология дар синфҳои ибтидоӣ на танҳо ба ташаккули дониши мустаҳкам хонандагон, балки ба фаъолияти умумии таълимӣ, ки барои худшиносии ҳар як хонанда дар оянда ниҳоят заруранд, вобаста аст. Раванди технологияи ташкили зинаҳои базавӣ ва тафриқавии таълими биология дар марҳилаи татбиқ қарор дорад, вале бо вучуди ин, натиҷаҳои мобайнии онро метавон қайд кард.

Ҳамин тавр, системаи интиҳоби воситаҳо, усулҳо ва шаклҳои мувофиқи таълими биология, инчунин воситаҳои диностикӣ сифати ҷараёни таълимро беҳтар намуда, барои худмуайянкунии касбии хонандагон шароит фароҳам меоварад.

Адабиёт:

1. Акулова, О.В. Информационная работа в условиях профильного обучения: Учебно-методическое пособие для учителей / Под ред. А.П. Тряпицыной / О.В. Акулова. - СПб.: КАРО, 2005. -80 с.
2. Алиев, Н.У., Таҳлили проблемаи фаъолгардони маърифати мустақилонаи шахсият / Н.У. Алиев, С. Холназаров. Вестник Курган-Тюбинского Государственного Университета имени Носира Хусрава. – Бохтар, 2018. – «№1/1(51). – с. 68-74.
3. Верзилин, Н.М. Общая методика преподавания биологии / Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская.- М.: Просвещение, 1976. -384 с.
4. Всесвятский, Б.В. Системный подход к биологическому образованию в средней школе: Книга для учителя / Б.В. Всесвятский. –М.: Просвещение, 1985. – 143 с.
5. Глейзер, Г.Д. Индивидуализация и дифференциация обучения в вечерней школе: Пособие для работников вечерней школы / Г.Д. Глейзер, Д.У. Байсалов, Л.Н. Белоновская / Под ред. Г.Д. Глейзер. –М.: Просвещение, 1985. – 143 с.
6. Зубайдов, У.З. Теоретико-практические основы дифференцированного обучения в школах Республики Таджикистан / У.З. Зубайдов. -Душанбе: Маориф, 1999. -203 с.
7. Зубайдов, У.З. Таълими тафриқавӣ-талаботи замон / У.З. Зубайдов. – Душанбе: Статус, 2007. -85 с.

8. Лутфуллоев, М. Дидатикаи муосир = [Современная дидактика] / М. Лутфуллоев. - Душанбе: Маориф, 2001. -401 с.
9. Лутфуллоев, М. Таълимгоҳҳои типӣ нав ва дурнамои онҳо =[Учебные заведения и новые перспективы] / М. Лутфуллоев / Маориф. 1996. -№5-6. –С.43-46.
10. Мансурова, С.Е. Система работы в классах химико-биологического профиля / С.Е. Мансурова, Г.Г. Манке // Биология в школе. -1994. -№6. -С.47-49.
11. Махмудов, М.И. Организация проблемного обучения в школе: Книга для учителей / М.И. Махмудов. –М.: Просвещение, 1997. -240 с.
12. Мельников, М.А. Опыт дифференцированного обучения в советской средней школе / М.А. Мельников. - М.: Педагогика, 1962. -36 с.
13. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. -180 с.
14. Монахов, В.А. Концепция дифференцированного обучения в средней общеобразовательной школе / В.А. Монахов, В.Н. Орлов. -М., 1990. -29 с.
15. Расулов, С.П. Основные принципы профильного обучения / С.П. Расулов, Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2017. - №3/7-с257-260.
16. Расулов, С.П. Индивидуализация и дифференциация профильного обучения биологии в общеобразовательных учреждениях республики Таджикистан / С.П. Расулов. С. Холназаров. Вестник таджикского национального университета. – Душанбе, 2018. - №1-с.268-269.
17. Расулов, С.П. Моделлҳои таълимии профилӣ барои омӯзгори биология дар зинаи таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / С.П. Расулов. Вестник Бохтарского государственного Университета имени Носира Хусрава.-Бохтар, 2018.- №1/3(55). – с. 142-146.
18. Холназаров, С. Организации школы нового типа в Хатлонской области / С. Холназаров. – Душанбе: Маориф ва Фарҳанг, 2004. -73 с.
19. Якубов, С. Профильное обучение / С. Якубов, Т.Н. Боздарикова. - Душанбе, 1993. -68 с.

АМАЛИГАРДОНИИ УСУЛҲОИ ТАЪЛИМИ БИОЛОГИЯ ДАР ЗИНАИ ТАФРИҚАВИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Мақолаи зерин таҳти мавзӯи «Амалигардонии усулҳои таълими биология дар зинаи тафриқавии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ» барои омӯзгори муассисаҳои таҳсилоти миёна маводи методӣ мебошад. Мақсади асосии таълими тафриқавии биология, азҳудкунии системаи донишҳои биологии талабагон мебошад, ки имкон медиҳад омӯзиши биология дар мактаби олии идома ёбад. Барои инкишофи тафаккури мустақилона, ҷустуҷӯи эҷодии талабагон чунин навҳои омӯзиш имкониятҳои васеъ фароҳам меоварад. Тафаккур аз пайдоиши масъала, савол, вазифае оғоз мешавад, ки бомуваффақият тавассути ҷустуҷӯи қисман ё усули эвристикии ҳал карда мешавад. Моҳияти он дар он аст, ки як ишораи хурди омӯзгор майдони ҷустуҷӯро кам мекунад ё супориш ба зервазифаҳо тақсим мешавад ва ба ин васила мушкилот боқӣ мемонад ва ҳаракати қадам ба қадам ба сӯи ҳалли ниҳой мусоидат мекунад. Усули ҷустуҷӯ сатҳи баландтарини омӯзиши мушкилот аст.

Калимаҳои калидӣ: биология, дарс, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, хонандагон, таълими тафриқавӣ, базавӣ, омӯзгор, донишҳои мустақам, салоҳитянокии, интиҳоби касб.

ВНЕДРЕНИЕ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ НА ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОМ УРОВНЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Данная статья посвящена теме «Внедрение методики преподавания биологии на дифференцированном уровне общеобразовательных учреждений» представляет собой методический материал для учителей общеобразовательных учреждений. Основная цель дифференцированного биологического образования – овладение системой биологических знаний учащимися, позволяющей продолжить изучение биологии в высшей школе. Для

развития самостоятельного мышления, творческого поиска учащихся такие виды обучения предоставляют широкие возможности. Мышление начинается с возникновения проблемы, вопроса, задачи, которые можно успешно решить частичным перебором или эвристическим методом. Суть ее в том, что небольшой жест преподавателя уменьшает область поиска или задача разбивается на подзадачи, а тем самым проблема остается и облегчает поэтапное движение к окончательному решению. Метод поиска – высший уровень решения задач.

Ключевые слова: биология, урок, общеобразовательное учреждение, учащиеся, дифференцированное образование, базовое, учитель, сильные знания, компетентность, выбор профессии.

IMPLEMENTATION OF METHODS OF TEACHING BIOLOGY AT THE DIFFERENTIATED LEVEL OF GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS

The following article on the topic "Implementation of the methodology of teaching biology at the differentiated level of general education institutions" is a methodological material for teachers of general education institutions. The main goal of differentiated biological education is to master the system of biological knowledge of students, allowing them to continue studying biology in higher education. For the development of independent thinking, creative search of students, such types of training provide ample opportunities. Thinking begins with the emergence of a problem, question, task that can be successfully solved by partial enumeration or heuristic method. Its essence is that a small gesture of the teacher reduces the search area or the task is divided into subtasks, and thus the problem remains and facilitates the step-by-step movement to the final solution. The search method is the highest level of problem solving.

Keywords: biology, lesson, general education institution, students, differentiated education, basic, teacher, strong knowledge, competence, choice of profession.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёрова Мичгона Чурахоновна – омӯзгори кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. тел-(992)987.24.17.54.

Сведения об авторе: Ёрова Миджгона Джурахоновна - преподаватель кафедры методики преподавания естественных наук, Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава. тел-(992)987.24.17.54

Information about authors: Yorova Mijgona Jurakhonovna - lecturer, department of teaching methods of natural sciences, Bakhtar State University named after Nasyr Khusrav. Tel (992)987.24.17.54

**ТДУ:37+37.0 (075.8)
Қ-93**

НИҶОДИ МУҲТАСИБ ДАР «ЗАХИРАТ-УЛ-МУЛУК»- И МИР САИД АЛИИ ҲАМАДОНӢ

Қураева М.К., ассистент
Донишгоҳи давлатии тиббии Хатлон
Фатхуллозода А.Ф., н.и.и., дотсент, Қураев К., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар адабиёти илмӣ ва осори пурғановати мутафаккирони бузурги тоҷик масоили мубрами таърихи муосирашон ҷиҳати осон намудани маърифат, фаҳму дарки онҳо, истифода бурдани таҷрибаи гузаштагон ва дарки илмии масоили гуногуни фалсафию сиёсӣ, ҳуқуқию ахлоқӣ мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтаанд. Масоили фалсафию ахлоқӣ, панду ҳикмат, масоили риёзию мусиқӣ, кимиё, ҷуғрофӣ аз масоили мавриди таҳлилу баррасигардида мебошанд. Вале оид ба масоили давлату баъзе соҳаҳои ҳуқуқ, мақомот ва

ниҳодҳои гуногуни давлатдорӣ дар осори илмии мутафаккирони гузаштаи тоҷик таҳлилҳои илмӣ хеле зиёд ба назар расида, сабаби асосии он-уламо ба сиёсати давлатӣ ва давлатдорӣ таъсири бузург дошта, баъзан мисли Рӯдакиву Низомулмулк мушовиру вазир бошанд ҳам, кӯшиш кардаанд, ки бештар аз ин, дониши худро тарғибу паҳн нанамоянд. Аз ҷониби дигар ҷаҳонбинии динӣ, афкори динӣ, ки зиндагии ин дунёро муваққатӣ меҳисобад ва бехтар кардани онро амали дуҷумдараҷа мешуморад. Агар ин ҳама сабаби рушд наёфтани донишҳои сиёсӣ давлатдорӣ гашта бошанд, аз ҷониби дигар, даст кашидани пешвои мазҳаби ҳанафӣ - Нуъмон ибни Собит аз вазифаҳои давлатӣ ҳамоҳангон ва пайравони зиёдеро дар дунёи ислом пайдо намуд. [7, с. 67]

Хушбахтона, дар доираи уламои бузурги Осиёи Марказӣ нақши ҷараёни «Нақшбандия» ва таълимоти он «даст ба кору дил ба ёр» таъсирҳо дошта, қисмати азими мутафаккирони тоҷик аз ин гуфтаҳои пири ирфонии худ баҳраҳо бардоштаанд.

Яке аз абармардони ҷаҳони фалсафӣ ва ирфонии асрҳои миёна Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мебошанд, ки на танҳо оид ба ҳар як масоили фалсафӣ ирфонӣ, динӣ, ахлоқии доғи рӯз, балки оид ба ниҳодҳои давлатдорӣ ва адолати судӣ низ таҳқиқот бурда, хазинаи илму маърифати моро ғанӣ гардондааст. Махсусан дар китоби «Захират-ул-мулк» боби панҷум «Дар аҳкоми салтанат, вилоят ва аморат ва ҳуқуқи раоё ва шароити ҳукумат ва хатари уҳдаи он ба вучуби адл ва эҳсон» бахшида шуда, дар он оид ба асос ва шароити эҳтисоб, вазифаи муҳтасиб афкори ҷолиберо баён мекунад. [8, с. 67]

Дар ин боби китобаш мутафаккир оид ба ниҳоди муҳимтарини давлатдории давраи исломии тоҷикон ва дигар мардуми машриқзамин, ки дар сарзамини мусалмонон зиндагӣ ба сар мебуданд, ниҳоди муҳтасиб суҳбат мекунад. Китоби мазкур яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини таҳқиқи ин ниҳод ба шумор меравад, ки то имрӯз аз назари муҳаққиқони таърихи ҳуқуқ берун мондааст.

Таърихи таъсири ниҳоди муҳтасиб низ ҷолиб буда, дар адабиёти таърихӣ илмӣ онро ба ашхоси гуногун ва марҳилаҳои гуногуни замони хилофат нисбат додаанд. Ғайр аз ин муҳаққиқон ин ниҳоди ҷолиби диққати давлатию динии онро падидаи зарурӣ барои ҳар як давлатдорӣ номидаанд ва ба он баҳои баланд додаанд.

Алии Ҳамадонӣ шартӣ мавҷудият ва қабули ҳар яке аз ин аслҳои ниҳоди таҳқиқшавандаро баён намудааст. Аз таҳлили таҳқиқоти муаллифи асар маълум мегардад, ки оид ба ин масъала ӯ огоҳии комил дошта, шароити фаъолияти эҳтисобро пурра баён доштааст. Муҳтасиб, ба қавли Алии Ҳамадонӣ, бояд мусалмон, мукаллаф ва соҳиби қудрат бошад. Ба ақидаи мутафаккир вазифаи муҳтасибро шахси ба балоғатрасида, пайрави дини ислом, соҳибақл ишғол карда метавонад. Ғайримусалмон ҳуқуқи эҳтисоб карданро надорад. Инчунин, ба қӯдак татбиқи амали шаръӣ воҷиб нест. Қӯдак, девона, очиз қудрати баҳо додану эҳтисоб карданро надоранд ва агар қӯдак амалеро анҷом диҳад, ки ба амалҳои наҳйшаванда дохил шавад ҳам, манъ намудани ӯ маънои эҳтисобро надорад. [8, с. 73]

Тибқи таълимоти баъзе муҳаққиқон муҳтасиб, яъне ашхосе, ки ба амри маъруф ва наҳйи мункар машғуланд, ин амалро бояд бо иҷозаи сарвари давлат, яъне ҳоким, нисбат ба дигарон анҷом диҳанд. Дар ин ҳолат ҳуди ҳоким аз эҳтисоб истисно мегардад ва эҳтисоб аз ҳоким вобаста мегардад. Гурӯҳи дигари муҳаққиқон, одил, соҳибтақво будани муҳтасибро шартӣ муҳим мешуморанд. Алии Ҳамадонӣ ҳар ду андешаи муҳаққиқони масъалаи муҳтасибро инкор мекунад ва ба андешаи мутафаккир, эҳтисоб махсус зидди мункарон, зулм, золимон нигаронида шудааст ва «агар ҳоким ва подшоҳ розӣ бошанд, дар савоби он шарик бошанд ва агар ҳоким қореҳи (бадбинӣ) он бувад, қароҳияти ӯ аз қумлаи мункарот аст ва инкор бар ҳоким воҷиб аст». [8, с. 78]

Пас, ҳулоса мекунад, мутафаккир, «чун дар мувоҷиҳати мункарот инкор бар нафси ҳоким воҷиб аст, иҷозати (изни) ҷи гуна шарт бувад. Аз ин сабаб иҷозаи ҳоким барои эҳтисоб лозим нест. Дар радифи гуфтаҳои худ ҳикоятро аз зиндагонии шайх Абулҳасани Нурӣ, ки дар замони халифа Муътаззу биллоҳ мезист ва ҳар мункаро мекӯшид, доимо ба ислоҳи он мекӯшид, овардааст. Шайх Нурӣ рӯзе ба қанори Дачла рафт ва заврақеро бидид, ки дар он сӣ хуми муҳрқарда ва дар ҳар яке навишта «латиф». Оид ба онҳо аз маллоҳ пурсид.

Маллоҳ ҷавоб дод, ки «чӣ кор дорӣ». Дуюмбора пурсид ва ҷавоб шунид, ки дар хумҳо хамр (шароб) аст барои халифа. Шайх ҷӯби гаронеро аз заврақ гирифт ва хумҳоро як-як бишикаст. Шаҳна Юнус бинни Афлаҳ даррасид ва ўро назди Халифа Муътаззу биллоҳ бурд. Муътаззу биллоҳ бонг зад, ки ту кистӣ, ки ин густохӣ мекунӣ? Шахс ҷавоб дод ман мухтасибам. Гуфт: Ба амри кӣ эҳтисоб мекунӣ? Гуфт: Ба амри Худой, азза ва ҷалла ва Расул. Гуфт: Кӣ туро мухтасиб гардонид? Гуфт: Оне ки туро подшоҳӣ дод, маро мухтасибӣ дод. Муътаззу биллоҳ соате сар пеш кард ва баъд сар баровард гуфт: Туро чӣ чиз бар ин дошт. Гуфт: Шафқат (рахм) дар ҳаққи ту кардам ва туро аз гирифтории қиёмат халос кардам ва мункаре, ки дар изолати он тақсир раво доштӣ, онро аз ту манъ кардам. Муътаззу биллоҳ гуфт: Туро иҷозат додам. Баъд аз ин ҳар мункаре, ки бинӣ, тағйир кун ва ҳеч кас туро аз он манъ накунад. Шайх фармуд, ки мо ин маънӣ ба амри Ҳақ мекардем, чун фармони ту шуд, баъд аз ин яке аз уммоли ту хоҳам буд, ки ба фармони ту халқро меранҷонанд, ин натавонам кард. Хулоса, аз ҳикояти овардашуда, уламои динӣ эҳтисобро қарзи динии худ медонистанд ва аз барои Худо ин амалҳоро анҷом медоданд ва намегузоштанд он наҳӣ, ки ба мункар шудааст, онро мардум амалӣ созанд. Дар фаҳмиши аҳли уламо ва Шайх Нурӣ, эҳтисоб вазифаи ҳар як мусалмон ва донишманд аст, ба иҷозаи ҳоким ва фармони вай вобаста нест. Масъалаи дигар, ки адолат шартӣ эҳтисоб ҳаст ва ё на, ба андешаи Ҳамадонӣ барои манъи маъсият ва гуноҳ, шарт нест, ки шахс одил бошад. Фосиқ низ метавонад, ки фосиқи дигарро аз фисқ манъ созад. Масалан, шахсе, ки либоси абрешимин дорад (ки он ба ҷумлаи мункарот дохил аст), метавонад, шахсеро аз шаробнӯшӣ ва ё зино манъ кунад. Шаробнӯш (шориб) қотилро аз қатъи нафсе манъ намояд. Ба ҳар як шориб вочиб аст, ки ходимону аҳли оилаи худро аз шароб манъ намояд. Албатта, мутафаккир, ҳолати руҳии мардумро хуб медонад. Масъалаи он ки мардум ба фосиқ бовар надоранд ва агар фосиқ амр ба маъруф кунад, мардум қабул намекунанд ва болои ин нисбат ба амри маъруф ва наҳии мункар мутанаффир мешаванд, дар ин амр вай адолатро зарур мешуморад. Яъне, аз таҳлили афкори Ҳамадонӣ бармеояд, ки ба ҳар як фард вочиб аст, ки наҳӣ мункар намояд, вале амр ба маъруф хоси ашҳоси одил мебошад. Дуюм, ба кавли Ҳамадонӣ, эҳтисоб, яъне амали мухтасиб бар зидди мустаҳабун илайҳи ба панҷ навъ сурат мегирад. Якум, таъриф; дуввум, ваъз ба талаттуф ва сухани дилпазир: севвум, ҳолати дуруштӣ, унф ва таҳқиромез (масалан: гӯяд: Эӣ чоҳили аҳмақ, эӣ бешарм); чаҳорум, ҳолати манъ аз мункарот бар сабили мубошарати феъл, чун шикастани зарфи хамр, кашидани чомаҳои абрешимин аз тани мардон, рабудани ашъи ғасбшуда (мағсуб) ва боз гардонидан ба соҳиби он; панҷум, ҳолати муованат ва нусрат мухтоҷ аст ва ин маънӣ ба ғавфо ва фитна хоҳад кашид, бе иҷозаи ҳоким ва подшоҳ нашояд, зеро ки амри ҳоким дар инфози (амали гаштан) амсоли ин умур садди фитна ва таскини ғалаёни таассуботи омма аст. Эҳтисоб ба андешаи мутафаккир ба се навъ мебошад: Навъи аввал: эҳтисоби амсол ба амсол, яъне эҳтисоби ашҳоси аз чиҳати мартаба баробар, авом ба авом. ҳавос ба ҳавос. Навъи дуюми эҳтисоб, эҳтисоби авло ба адно, яъне роҳбар ба зертобеъ, мисли подшоҳ ба раият, волидон бар фарзандон, шавҳар ба зан, сайид ба банда. Дар ин навъи эҳтисоб кулли ҳолати эҳтисобро истифода бурдан ва мункаро рафъ намудан муяссар аст, ба андешаи Ҳамадонӣ. Навъи сеюми эҳтисоб эҳтисоби адно бар аъло (эҳтисоби тобеон бар ҳокимон) чун эҳтисоби раоё бар султон, шогирд ба устод, фарзанд бар падар, зан ба шавҳар, банда ба сайид (ғулом ба ғуломдор). Дар ин навъи эҳтисоб дар мартабаи сеюм ва панҷум, ки аз таҳқир кардан ва задан аст, соқит аст ва дар мартабаи аввал ва дуюм вочиб ва дар мартабаи чорум ихтилоф аст, чи фарзанди солехро бар падари фосиқ дар мартабаи аввал ва дуввум, ки таъриф ва ваъз (амри маъруф) аст, эҳтисоб вочиб аст ва дар мартабаи севум, ки таҳлил, дашном (саб) ва унф (дуруштгӯӣ) аст ва дар мартабаи панҷум, ки задан (зарб) аст, ҳаром бувад ва дар мартабаи чаҳорум, ки мубошарати тағйир аст, чун шикастани мазомир (асбобҳои мусиқӣ), рехтани хамр, кашидани чомаи абрешимин аз тани мард, рабудани матои ғасб, сутурдани сурати девор аз хона ва шикастани зарфҳои тиллоӣ ва нуқра. Ва амсоли ин эҳтисоб рухсат аст, ки падар ба сабаби он мутааззи (дард) ва мутаалим (алам, ранҷ) хоҳад шуд, ихтилоф аст. Саҳеҳ он аст, ки фарзандро дар мисоли ин эҳтисоб рухсат аст. Аммо эҳтисоби фарзанд падарро ба

унф (дуруштӣ, сахтгӯӣ), саб (дашном) ва мубошарати зарб (задан) ҳаром аст, зеро ки дар ҳукуки волидайн ба таҳсис оёт ва ахбор ворид аст, ки мучиби истисноӣ ҳукм мегардад.

Аксари муҳаққиқон андешаеро тарафдоранд, ки ҷаллод набояд падари худро дар ҳадди қасос қатл кунад, агарчанд падараш кофир бошад! Он ҷӣ вобаста ба қудрат аст, қайд намудан лозим аст, ки бар нотавон эҳтисоб вочиб нест. Нотавон танҳо мункар ба дил (қалб) мекунад, аз он ҷи дид ва шунид. Нисбат ба султон эҳтисоб дар шакли таъриф, ваъзу насихат амалӣ мегардад. Эҳтисоб бар муҳтасиб вобаста ба қудрату тавоноӣ ва очизи ҷаҳор ҳолат доштаниш мумкин аст: яқум, вучуб (ҳатмӣ, зарурӣ будан); дуюм, сукути (соқит гаштани) эҳтисоб, сеюм, эҳтисоб, ҷаҳорум, ихтиёр. Ҳолати аввал, ҳангоме ба вучуд меояд, ки муҳтасиб яқин медонад, ки бо эҳтисоби ӯ тағйири мункар хоҳад шуд ва ба сабаби эҳтисоб намудан ҳеч зиён (моли, пули, ҷонӣ) ба ӯ нахоҳад расид. Дар ин ҳолат эҳтисоб ҳатмӣ (вочиб) аст бар муҳтасиб. Ҳолати дуюм, ҳангоме, ки муҳтасиб яқин медонад, ки эҳтисоб ғоида надорад ва дар баробари он ба вай зарар хоҳад расид. Дар ин ҳолат эҳтисоб ҳатмӣ нест, яъне соқит гаштан вочиб аст. Ҳолати сеюм, донад, ки эҳтисоб ғоида надорад, вале хавфи зарар низ вучуд надорад. Дар ин ҳолат эҳтисоб мустаҳаб аст, яъне агар эҳтисоб кунад, савоб гирад. Шартӣ эҳтисоб он аст, ки агар муҳтасиб донад, ки дар натиҷаи эҳтисоб тағйири ҳолат руҳ мебахад ва эҳтисоб ба мункар асар дорад, вай бояд аз ҷизе андеша накунад ва эҳтисоб намояд. Вале агар бар вай зарар расад, ё ба наздикони вай таъсири манфии мерасад пас, эҳтисоб накунад, чунки пешгирии гуноҳ ба сар задани гуноҳи дигар сабаб нашавад. Масалан, дар ҳолате, ки шахсеро эҳтисоб карда шуд, ки минбаъд ба ҳашм омада, шахси дигарро қатл намуданиш мумкин аст. Мисоли дигар, агар шахсе, узви худро қатъ кардан мехоҳад ва эҳтисоб ба яқин ба қатъи нафс ё кушта шудани он шахс оварданиш мумкин аст, шахс бояд ки эҳтисоб кунад, чунки қатъи узви худ маъсият (гуноҳ) аст, ки бояд эҳтисоб шавад. Ғараз пешгирии маъсият (гуноҳ, мункарот) аст, ки ба тариқи сарех манъ шудааст. Ба андешаи мутафаккир қулли гуноҳхое, ки асоси эҳтисоб мешаванд, се навъанд: гуноҳи гузашта; гуноҳи ҳоло содиршудаистода; гуноҳе, ки дар оянда содир шуданиш мумкин аст. Гуноҳи гузашта, масалан, зино ва шаробнӯшӣ, ки дар гузашта содир шуда ва осори он қатъ шудааст. Ҷазои онҳо муайян ва барои онҳо ҷазои ҳадд муқаррар карда шудааст. Муҳтасиб ва ашхоси райиятро бар он коре нест, яъне эҳтисоб нисбат ба ин навъи гуноҳ, таҳти тобеияти муҳтасиб нест. Гуноҳи содиршудаистода, масалан, шахсе ҷомаи абрешимин пӯшида ва ё шароб менӯшад. Ин навъи гуноҳ, дар тобеияти муҳтасиб аст ва эҳтисоб дар ин навъи гуноҳ ҳатмӣ аст. Барои гуноҳҳои дар оянда содиршаванда, бар андешаи аксари муҳаққиқон эҳтисоб ҳатмӣ нест, чунки гуноҳ эҳтимол ба вуқӯъ ояд ва ё наояд. Танҳо дар ҳолатҳое, ки тайёрии ашхос ба яқин сабаби гуноҳ мегардад, эҳтисоб лозим аст. Масалан, ҷамъ омадани авбошон бар дари ҳаммоми занон барои назораи онон, ҷамъ омадани ду бегона, ки зану шавҳар нестанд ба хилват бояд пешгирӣ карда шавад. Рукни дуюм худӣ фаъолияти эҳтисоб аст. Адаби ин рукноро ҳафт дараҷа бошад: аввал, маърифатӣ, шинохти мункар, дуюм таъриф ба ваъз ва насихат; сеюм, дағалӣ, дуруштӣ (унф); ҷаҳорум, тағйир, панҷум, таҳдид ба зарб (таҳдиди задан); шашум, мубошарати зарб (задан); ҳафтум, истизҳор ба аъвон ва муқобала (мурочиат намудан ба ёрдамчиён ва фаъолона зиддият намудан). Дараҷаи аввал, шинохт ва ё маърифати мункар аст. Муҳтасиб бояд барои дарёфти мункар кӯшиш накунад. Таҷассус, яъне тафтиши мункар барои муҳтасиб раво нест. Масалан, агар аз хонаи касе овози баланд меояд, ки ба овози ашхоси маст ва шаробнӯш монанд аст, муҳтасиб ҳаққи дохил шудан ба он хонаро бе иҷозати соҳиби хона надорад. Ҳатто агар ду нафар шоҳид шоҳидӣ диҳанд, ки дар хонае май менӯшанд, қавли саҳеҳ он аст, ки бе иҷозаи соҳибхона ба он дохил шудан мумкин нест. Агар шахсе зерӣ ҷома зарфиро дорад, ки ба шишаи шароб монанд аст, муҳтасиб ҳукуқи таҳқиқу тафтиши онро накунад. Хулосаи ин масъала он аст, ки муҳтасиб танҳо нисбат ба ашхосе эҳтисоб мекунад, ки маъсият, гуноҳи ошкоро кардаанд ва барои исбот намудани он таҳқиқу тафтиш бурдан лозим набошад. Дар сурати зарурати таҳқиқу тафтиши амал, барои таҳқиқ он ба мақомоти қозӣ, шаҳна ва ё мазолим ирсол мегардад. Дараҷаи дуввум, таъриф аст. Одоби муҳтасиб он аст, ки «ибтидоӣ таъриф ба вачҳи аҳсан кунад дар мавъиза ва насихат ҳаққи шафқати уҳувват ба ҷой орад, чунки иллати аксари иқдоми оммаи халқ бар мункарот ҷаҳл

аст ба ҳақиқати он». Насиҳат ба гунае боодобона, нозукона ба самъи мардум расонида шавад, ки ба иззати нафси онҳо нарасад ва хуб қабул кунанд. Дар акси ҳол насихат манфиатбахш намегардад. Дар насихати мухтасиб он чӣ дар китоб ва ҳадис ва ривоятҳо омадааст, бояд гуфта шавад, то шахс бо дониши тамом содир шудани гуноҳхоро пешгири намояд ва ё аз он даст кашад. Ин андеша дар таҷрибаи ҷаҳонии имрӯза низ васеъ истифода мегардад, ки чазо бояд мутобиқ ба ҷурм бошад ва натавонад, ки ҷинояткорро ба сӯи ҷиноят хидоят намояд. Тибқи андешаи мутафаккир, мухтасиб бояд муъминонро мушобеҳи як тан шуморад, чунонки Паёмбар фармудааст, ки «муъминон ҳама чун як тананд ва хосияти тан он аст, ки чун як узв аз он алам (дард, ранҷ) ёбад, ҳама аъзо дар таб ва бедории шаб ба он узв шарик гарданд». [5]

Яъне содир намудани гуноҳ мусибат барои ҷамъият ва аҳли дин аст ва шахс бояд, ки барои пешгирии он мубориза барад ва дар сурати содир шудани он бояд эҳтисоб кунад. Дарачаи сеюм, сахтгӯй (таъниф, тағлиз) ба сухани дурушт ва дашноми ғайрифаҳш. Яъне мухтасиб дар сурати баён намудани мункарот, фаҳмонидани роҳи дуруст ва насихат намудани гунаҳкор, мушоҳида намояд, ки гунаҳкор аз содир намудани гуноҳ боз намеистад, ба содир намудани он исрор дорад, ислоҳ нашуд, пас, барӯ лозим мегардад, ки ӯро ба сухани дурушт, таҳдид, дашном аз он кирдор манъ намояд. Ҳангоми истифодаи ин дарачаи эҳтисоб, мухтасиб бояд сухану дашномери истифода барад, ки он кизб, зиёдаравӣ, дашноми номуносиб набошад. Масалан, лафзҳои зеринро истифода бурдан мумкин аст: эй аҳмақ, эй чоҳил, эй фосиқ. Ба ақидаи Ҳамадонӣ ҳар касе дар мутобаати ҳавои нафс муҳолифати ҳақро раво дорад, ӯ аҳмақ аст. Дар баробари ин мухтасиб он чӣ мегӯяд бояд сухани ҳақ гӯяд ва мухтасар гӯяд ва дар дурушти аз ҳадд ва қадри зарурат дарнагузарад. Агар мухтасиб донад, ки бо рӯй турш кардан, яъне бад-бад нигоҳ кардан шахс аз содир намудани кирдори ношоам даст мекашад, рӯй турш кардан вочиб мегардад. Агар донад, ки қаҳру ғазаб метавонад пеши роҳи содир шудани кирдорро гирад, пас, қаҳру ғазаб кардан ба мухтасиб ҳатмӣ мегардад. Дарачаи чаҳорум, тағйири мункарот аст ба даст. Мухтасиб агар дарк намояд, ки бо се роҳи аввал мақсуд ҳосил намегардад ва шахс аз содир намудани кирдор барнагардад, ва ё дар ҳолатҳои зерин, шахс уд, тора, чанг, ки асбобҳои мусиқӣ мебошанд дар дасташ аст, маллоҳ хуми шароб овардааст, шахс шароб нӯшида истодааст, дигар ҷомаи ҳарир ба бар дорад, шахсе моли дигарро ғасб карда истодааст, дар ҳамаи ин ҳолатҳо мухтасиб бояд бо даст тағйири кирдори ашхос намояд. Яъне вай уду чангро метавонад аз дасти шахс гирифта шиканад: хуми шаробро шиканад ё резад: ҷомаи ҳарирро аз тани ҷомапӯш кашад, молро аз чанги ғосиб кашида гирад ва ба соҳибаш баргардонад. Дар ин дарача низ мухтасиб бояд ба қадри ҳоҷат иктифо кунад. Мухтасиб агар метавонад аз дасти ғосиб гирифта, аз хонаи мазлум ӯро берун кунад, вай бояд ба гиребону рӯю риши ӯ чанг назад. Агар зарурат бошад, аз гиребони ӯ гирад ва берун орад. Агар зарфи шаробро соҳиби он метавонад барои нигоҳдории ашӯи дигар истифода кунад, пас, нашоад онро шикастан. Баръакс, агар зарфи шароб дар ҷое бошад, ки мухтасибро дасташ ба он нарасад, вале агар санг андозад, мерасад, пас, лозим мегардад, ки мухтасиб санг занад то он зарф шиканад. Дарачаи панҷум таҳдид ва тарсонидани (тахвиғӣ) фосиқ аст. Масалан мухтасиб гӯяд: ин кор бигзор, вагарна саратро бишканим, ё туро таъзир кунам, ё ҳад бар ту биро нам. Шартӣ муҳимми ин дарачаи эҳтисоб он аст, ки шахсро (мухтасабун алайҳиро) ба ҷазое таҳдид накунад, ки дар шарият он ҷоиз набошад. Мисоли он, таҳдиди хонаатро хароб кунам, зан ё фарзандатро ба асирӣ мегирам. Дар ҳолате ки мухтасиб ин таҳдидро кардааст, агар дар сари қаҳр гуфта бошад, пас, он ҳаром аст, дар акси ҳол вай дуруғгӯй бошад, чунки амалӣ намудани ин таҳдидҳо тибқи шарият раво нест. Мухтасиб метавонад дар ҳолате, ки яқин мекунад, ки бо боздоштан ва зӯри фосиқ аз кирдори худ даст мекашад, зиёдаравӣ кардан боке надорад. Муболиға дар ин ҳолат мумкин аст. Дарачаи шашум, мубошарати зарб аст ба даст ва пой ва ғайри он. Мухтасиб дар дарачаи шашум, метавонад бо роҳи фаёл - ҷазои ҷисмонӣ бо роҳи задан бо даст, пой ва олоти дигар эҳтисоб намояд, то гунаҳкор аз кирдори худ бозмонад ва аз он даст кашад. Шартӣ муҳим дар ин дарача задан то қадри зарурат бошад, яъне бо роҳҳои аввалу то ҷорум гунаҳкорро ислоҳ кардан муяссар нагардад, яъне ба вай насихат, дуруштӣ, сахтгӯй, таҳдид таъсир накунад.

Шарти дуом, дар задан аз ҳад нагузаронад ва бар қадри ҳоҷат иктифо кунад ва чун даст аз задан боздошт, дигар ба ранҷонидани вай кӯшиш накунад. Агар барои эҳтисоб даст ба силоҳ бурдан лозим гардад, пас, муҳтасиб бояд силоҳ ба даст гирад, то пеши роҳи мункаротро бигирад. Дарачаи ҳафтум он аст, ки муҳтасиб заиф бувад ва фосиқ қавӣ ва дар дафъи мункар ба силоҳ, ёридихандагон ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ муҳточ бошад. Дар ин ҳолат баъзе уламо тарафдори он ҳастанд, ки дар ин ҳолат султон ва мақомот бар дафъи мункар муваззаф ҳастанд. Ҳамадонӣ дар баррасии ин масъала андешаи дигар дорад. Дар ин ҳолат низ вай эҳтисоби ашхосро ҳатмӣ мешуморад. Агар дар чараёни мубориза фосиқ кушта шавад, хуни вай ҳадар ва агар муҳтасиб кушта шавад, ӯ шаҳид мегардад. Ҳамадонӣ то дарачаи ҳафтум расидани исрори мункаро ҳодисаи наводир мешуморад. Аз ин сабаб аз ҳамагон даъват ба амал меорад, ки метавонад ба забон, бо даст, бо нафс, бо силоҳ ва бо ёридихандагон тағйири мункар намоянд. Яъне кулли омма вазифадоранд, то бар зидди вайронкунандагони қавоиди умумӣ мубориза баранд, барои ислоҳи бародарон ва ҳамсоягони худ кӯшиш намоянд, то тартибот дар ҷомеа устувор гардад. Рукни сеюм муҳтасабун алайҳи аст. Шахсе, ки ба сабаби тарки маъмур ё иртиқоби манҳӣ муставҷиби иқоби эҳтисоб гаштааст, яъне шахсе, ки фаъолияти манъшударо содир кардааст. Барои мункар оқил, ба балоғат расидан, озодӣ шарт нест. Масалан, кӯдаке шароб нӯшад, ё девонае зино кунад, ҳарчанд эҳтисоб ҳисоб намекунад, вочиб аст, ки манъ карда шаванд. [4, с. 137]

Хулоса он аст, ки муҳтасиб дар ҳақиқат ниҳоди давлатии динӣ буда, намояндагони сулолаҳои ҳукмрон низ онро тақвият дода, ба ҳукми ӯ тобеъ шудаанд. Албата ҷомеаи муосири тоҷикон ҷомеаи дунявӣ ва шахрвандӣ буда, маориф ва фарҳанги миллии тоҷикон имконоти бузурги тарбияи ахлоқию сиёсӣ ва шахрвандӣ дорад. Мавҷудияти «пулису ахлоқ» метавонад пайдоиш ва ташаккули амалҳои маҳкумшуда, манъшударро дар ҷомеа пешгирӣ намуда, барои аз фасоду амалҳои зишт барҳазар намудани мардум хизмати шоиста намояд.

Адабиёт:

1. Абдулхонов Ф.М. Таърихи муурофияи судӣ дар Тоҷикистони шӯравӣ. Дисер. номз. илмҳои ҳуқуқ. Душанбе, 2011.-190 с.
2. Буриев И.Б. Муассисаҳои судии давлатдорӣ Тоҷикистони пеш аз Ҳокимияти Советӣ. Душанбе: Ирфон, 2010. 188 с.
3. Зоиров Д.М., Сафаров Б.А. Давлати соҳибхитӣ дар фазои пасошуравӣ: замина ва раванди ташаккул (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон. Санкт-Петербург: РЕНОМЕ, 2012.336 с.
4. Кук М. Аркони шашуми ислом. Манъи маҳкумшудагон // Тарҷума. аз англисӣ. СПб.: Нашриёти «ДИЛЯ», 2008. -352 с.
5. Қуръон. Сураи Наҳл, ояти 90.
6. Сафаров И.Д. Низоми ҳуқуқии давлати Сомониён. Душанбе, Ирфон. 1999.
7. Соқит М.Х. Ниҳоди додраси дар Ислом. Қум, 1385.
8. Ҳамадонӣ М.С.А. Захират-ул-мулук / Таҳиягарон Асоев Ҳ., Турдиев К. Душанбе: Ирфон, 2008.

НИҲОДИ МУҲТАСИБ ДАР «ЗАХИРАТ-УЛ-МУЛУК»- И МИР САЙИД АЛИИ ҲАМАДОНӢ

Мақола ба ҷойгоҳи масоили фалсафӣ ахлоқӣ ва панду ҳикмат дар китоби «Захират-ул-мулук» -и мутафаккири бузург Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ бахшида шудааст.

Муҳаққиқон бобҳои китоби мутафаккиро мавриди баррасӣ қарор дода, ниҳоди муҳтасибро, ки ниҳоди муҳимтарини давлатдорӣ давраи исломии тоҷикон ва дигар мардуми Машриқзамин буд мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

Ба қавли муаллифон китоби мазкур яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини таҳқиқи ин ниҳод ба шумор меравад, ки то имрӯз аз назари муҳаққиқони таърихи ҳуқуқ берун мондааст.

Таърихи таъсиси ниҳоди муҳтасиб низ ҷолиб буда, дар адабиёти таърихӣ илмӣ онро ба ашхоси гуногун ва марҳилаҳои гуногуни замони хилофат нисбат додаанд. Ғайр аз ин

муҳаққиқон ин ниҳоди чолиби диққати давлатию диниро падидаи зарурӣ барои ҳар як давлатдорӣ номидаанд ва ба он баҳои баланд додаанд.

Калидвожаҳо: фалсафа, ахлоқ, панд, мутафаккир, китоб, давлатдорӣ, ислом, муҳаққиқ, сарчашма, чолиб, адабиёт, таърих, илм, марҳила, гуногун, баланд

ОПИСАНИЕ РОЛИ И ФУНКЦИИ НАДЗИРАТЕЛЯ ИСЛАМА В «ЗАХИРАТ-УЛ-МУЛУК» МИР САЙИДА АЛИ ХАМАДОНИ

Статья посвящена месту философских и этических вопросов, а также наставлений и мудрости в книге «Захират-ул-мулук» великого мыслителя Мир Сайида Али Хамадони.

Исследователи рассматривают главы книги этого мыслителя и изучают роль и функции надзирателя ислама, который был важнейшим элементом государственного устройства в исламский период таджиков и других народов Востока.

По словам авторов, эта книга является одним из важнейших источников для исследования данного института, который до сих пор оставался вне поля зрения исследователей истории права.

История создания и функции надзирателя ислама также представляет интерес, и в историко-научной литературе его связывают с разными личностями и этапами периода халифата. Кроме того, исследователи назвали этот интересный государственно-религиозный институт необходимым элементом для любого государства и высоко оценили его роль.

Ключевые слова: философия, этика, совет, мыслитель, книга, государственность, ислам, исследователь, источник, интересный, литература, история, наука, этап, разный, высокий

DESCRIPTION OF THE ROLE AND FUNCTION OF THE OVERSEER OF ISLAM IN MIR SAYYID ALI HAMADONI'S ZAHIRAT-UL-MULUK

The article is devoted to the place of philosophical and ethical questions, as well as instructions and wisdom in the book «Zakhirat-ul-muluk» by the great thinker Mir Sayyid Aliyah Hamadoni.

Researchers examine the chapters of this thinker's book and study the role and functions of the overseer of Islam, which was the most important element of the state structure in the Islamic period of Tajikistan and other peoples of the East.

According to the authors, this book is one of the most important sources for the study of this institution, which until now has remained outside the field of view of researchers of the history of law.

The history of the creation and functions of the overseer of Islam is also of interest, and in historical and scientific literature it is associated with different personalities and stages of the caliphate period. In addition, researchers have called this interesting state-religious institution a necessary element for any state and highly appreciated its role.

Keywords: philosophy, ethics, advice, thinker, book, statehood, Islam, researcher, source, interesting, literature, history, science, stage, different, high

Маълумот дар бораи муаллиф: Кураева Муаззама Қарақуловна - ассистенти кафедраи фанҳои чомашиносии Донишгоҳи давлатии тиббии Хатлон. Суроға: шаҳраки Данғара, кӯчаи И.Шариф Телефон: 98 856 1708

Фатхуллозода Абдухолиқ Фатхулло, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, декани факултети молиявӣ иқтисодии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров – 16.Тел.: 988-01-96-66. Почтаи электронӣ: kholiq8989@mail.ru

Кураев Қаракул - муаллими калони кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров – 16.. Телефон: 98 836 1047

Сведения об авторах: Кураева Муаззама Каракуловна - ассистент кафедры социологии Хатлонского государственного медицинского университета. Адрес: г. Дангара, ул. И. Шарифа Телефон: 98 856 1708

Фатхуллозода Абдухолик Фатхулло, кандидат экономических наук, доцент, декан финансово-экономического факультета Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова, 16. Тел.: 988-01-96-66. Электронная почта: kholiq8989@mail.ru

Кураев Каракул - старший преподаватель кафедры финансы и кредита Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова - 16. Телефон: 98 836 1047

Information about the authors: Kuraeva Muazzama Karakulovna - assistant of the department of sociology of Khatlon State Medical University. Address: Dangara, I. Sharif Street. Phone: 98 856 1708

Fathullozoda Abdukholik Fathullo, candidate of economic sciences, associate professor, dean of the faculty of finance and economics of Kulob State University named after Abuabdullokhi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov Street, 16. Phone: 988-01-96-66. E-mail: kholiq8989@mail.ru

Kuraev Karakul - senior lecturer of the department of finance and credit of Kulob State University named after Abuabdullokhi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street - 16. Phone: 98 836 1047

ТДУ: 37.0.372.8 (575.3)

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ АСОСИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ БОЛОЙ БО ИСТИФОДА АЗ ЗАХИРАҲОИ ИНТЕРНЕТӢ

Мисралиева Ф.Н., ассистент

Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионии ш. Кӯлоб

Салоҳиятҳои асосӣ ҳамчун яке аз хусусиятҳои муҳимми таҳсилоти муосир дар амалияи Аврупо тақрибан 25 сол пеш ба вуҷуд омадаанд.

Дар ибтидои солҳои 2000-ум, Шурои ҳамкориҳои фарҳангӣ бо назардошти тамоюлҳои муҳимтарини таҳсилоти миллӣ ва ҷаҳонӣ, тавачҷух ба зарурати таҳия ва ба таври меъёрӣ муттаҳид кардани маҷмуи салоҳиятҳои калидӣ, ки ҳар як ҷавони аврупоӣ бояд аз худ кунад, то рақобатпазир ва касбӣ дар ҷаҳони муосир боқӣ монад. Муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим, ки дар ин замина ташаккул ёфтааст, дар заминаи раванди болоӣ низ баррасӣ мешавад, зеро дар ҳаёти имрӯза истифодаи технологияи интернетӣ ба таври васеъ инкишоф ёфтааст.

Чунон ки Н.А Селезнева қайд кардааст «истифодаи чунин равиш метавонад барои бартараф намудани самтҳои анъанавии маърифатии таҳсилоти олий мусоидат намуда, ба дидгоҳи нави худӣ мазмуни таълим, усулҳо ва технологияҳои он оварда расонад». [1, с. 33] Ин равиш метавонад арзишҳои фарҳангӣ, таърихӣ, этноичтимоиро ҳифз кунад, агар салоҳиятҳои асосиро шаклҳои мураккаби шахсӣ, аз ҷумла ҷузъҳои зеҳнӣ, эҳсосӣ ва ахлоқӣ баррасӣ кунанд. Ҳамин тарик, масъалаи зарурати ташаккул ва рушди салоҳиятҳои асосӣ на танҳо барои ҳар як давлати алоҳидаи ҷаҳон, балки мушкilotи муҳимми тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад, ки ҳалли он риояи принсипҳои касбият, таҳассус ва мураккабӣ ба ҳисоб мераванд.

Салоҳиятҳои асосӣ ҷузъи муҳимми модели касбӣ, унсурҳои муҳимми таҳассуси хатмкунанда, мувофиқати касбӣ ва мувофиқати ӯ мебошанд.

Ин масъала аксар вақт аз нуқтаи назари илмӣ дар таҳқиқоти муаллифони муосир баррасӣ мешавад. Аз ҷумла, И. Зимня дар монографияи худ салоҳиятҳои асосиро ҳамчун

асоси самарабахш-мақсадноки равиши салоҳиятноки дар таълим, ҳамчун яке аз проблемаҳои мубрами оmodасозии мутахассисон дар замони ҳозира баррасӣ мекунад. [2, с. 336]

Олим бо таҳлили байналмилалие, ки вазъи салоҳиятҳои асосӣ ва муқаррар намудани хусусиятҳои ҳуқуқии онҳоро таҳлил намуда, менависад, ки «худи мафҳуми салоҳият, ки ба як қатор мафҳумҳо, аз қабилӣ маҳорат, салоҳият, қобилият шомил аст, то ҳол аз ҷиҳати мафҳум муайян карда нашудааст». [2, с. 339] Чараҳои муосири таълим дар ягон кишвари ҷаҳон бидуни истифодаи васеи воситаҳои ТИК ғайриимкон мегардад. Талаботи рақамисозӣ имрӯз на он қадар ҷонибдори давлат аст, балки равшан ва ҳаётан муҳим аст: ҳар як соҳаи ҳаёти инсонӣ муосир бо инноватсия ва технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ алоқаманд аст, ки аз ин раванд сарфи назар кардан ва аз он дур мондан ғайриимкон аст. Ин махсусан ба раванди таълим дахл дорад.

Қариб ҳамаи мактаббачаҳои муосир сатҳи баланди азхудкунии гачетҳо ва дигар воситаҳои ТИК-ро доранд, аксар вақт сатҳи азхудкунӣ ҳатто аз калонсолон - масалан, муаллим ё волидон болотар аст. Дар салоҳиятҳои рақамии худ, донишҷӯ хеле фасеҳ ва динамикӣ аст - ӯ метавонад ба осонӣ бо истифода аз ҳамон гачет барои ҳалли мушкилоти рӯзмарра, омӯзиш, бо ҳадафҳои фарҳангӣ ва фароғатӣ ва муошират мутобиқ шавад. Ба ӯ лозим нест, ки бисёрҷониба ё аҳаммияти васеи амалии ин гуна воситаҳоро фаҳмонад, барои ба кӯдак истифода бурдани қобилиятҳои муайян кӯшиш кардан лозим нест. Аз ин лиҳоз, ҳулосаи возеҳ ин аст, ки истифодаи воситаҳои ТИК дар раванди таълим на танҳо ба кадрӣ кофӣ, балки осон ва дастрас буда, метавонад амалисозии раванди таълимро аз ҷониби омӯзгор ба таври қобили мулоҳиза осонтар гардонад.

Дар мактаби миёна аҳаммияти истифодаи воситаҳои ТИК меафзояд, зеро ҳар як хонанда ба марҳилаи гузариш аз муассисаи таҳсилоти умумӣ ба таҳсилоти олий наздик шуда, имтиҳонҳои ҷамъбастиро месупорад, ки дар ин ҳолат тасдиқи воқеии аз худ намудани маҷмуи салоҳиятҳои муайяни ӯ сурат мегирад.

Ҳамин тариқ, дар мактаби миёна истифодаи воситаҳои ТИК ва захираҳои интернетӣ мураккабтар ва муҳимтар, баъзан ҳатто хусусияти ҳалқунанда дорад.

Дар бораи таъсири истифодаи захираҳои интернетӣ барои ташаккули салоҳиятҳои асосӣ дар байни хонандагони синфҳои болоӣ суҳан ронда, бояд дарк кард, ки ҳама гуна салоҳиятҳо дорой сохтори мураккаби дохилӣ мебошанд. Одатан, мазмуни он ҳамчун маҷмуи унсурҳои берунӣ ва дохилӣ муайян карда мешавад, ки дар он ҳар як унсур, аввалан, аҳаммияти алоҳидаи худро дорад. Сониян, дар баробари ин, танҳо маҷмуи онҳо аҳаммияти бузурги сифатӣ дорад.

Аз як тараф, сатҳи кунунии рушди захираҳои интернетӣ имкон медиҳад, ки онҳо воситаи муҳимми таълиму тарбияи донишҷӯён бошанд; дар ин маврид ҳама гуна воситаҳои иттилоотӣ ва системаҳои иттилоотӣ идоракуниё, ки дар Шабакаи иттилоотии ҷаҳонӣ ҷойгиранд, метавонанд ҳамчун захираҳои интернетӣ баромад кунанд.

Захираи педагогии онҳо, пеш аз ҳама, ҳодисаи ахборро ба вучуд меорад, ки ба хонандагони синфҳои болоӣ имкон медиҳад, ки объектҳои иттилоотро умумӣ, таҳлил, тасниф, табил диҳанд, дар муҳити виртуалӣ муошират кунанд. Гуногунии фаъолиятҳо дар Интернет ба тамоми ҷузъҳои салоҳиятҳои асосии таълимии донишҷӯён фаъолна таъсир мерасонад; барои рушди ҷузъи маърифатии салоҳиятҳои таълимӣ имкониятҳои бештар фароҳам оварда мешаванд. Аз тарафи дигар, маълум аст, ки иттилооти пастсифат ва муоширати виртуалӣ бо гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ метавонад арзишҳои иҷтимоиро таҳриф карда, бо нашъамандии интернетӣ ҳамроҳӣ дошта, хатарҳои равонӣ ва таҳдидҳои ташаккули шахсияти кӯдакро ба вучуд оварад. [4, с. 4]

Ҳамин тариқ, мо шоҳиди рушди ҳамаҷонибаи якҷанд салоҳиятҳои асосӣ ҳастем. Аввалан, азбаски мо то ҳол дар бораи формати гурӯҳии фаъолият ҳарф мезанем, салоҳиятҳои муошират ва ҳамкориҳои иҷтимоӣ такмил меёбанд - гурӯҳ ҳамчунон ҳадафи умумӣ дорад ва метавонад дар мавзӯи зикршуда баҳсу мунозира кунад.

Равшан аст, ки истифодаи воситаҳои ТИК рушди салоҳияти технологияҳои иттилоотиро дар назар дорад, ки дар ин ҳолат дар истифодаи захираҳои гуногуни Интернет

ифода меёбад. Бори дигар сухан дар бораи такмили салоҳияти фаннӣ меравад, зеро сухан дар бораи ҳалли масъалаи ҳуқуқӣ меравад. Раванди ҷустуҷӯ амалисозии салоҳият барои ҳалли масъалаҳои маърифатӣ мебошад. Илова бар ин, дар ин марҳила рушди салоҳияти ҳамгирии дониш ба амал меояд. Самаранокии ташаккули салоҳиятҳои асосии таъйиншуда аз ҳисоби ҷорӣ намудани муҳлат барои иҷрои амалҳои мушаххас афзоиш меёбад.

Вазифаи сеюм таҳияи роҳи ҳалли он аст, ки барои он гурӯҳ бояд боз як бори дигар сյужети парванда, иттилооти марбут ба ин вазъияти мушкил, инчунин маълумотеро, ки дар Интернет оид ба масъалаи зикршуда пайдо шудааст, муҳокима кунад. [1, с. 24] Равшан аст, ки дар ин марҳила гурӯҳ қарори пешакиро аз рӯи коре, ки даста пеш аз гузаронидани ҷорабиниҳои ҷустуҷӯӣ қабул кардааст, ба таври назаррас аз нав дида мебарояд - пас гурӯҳ диди худро дар бораи вазъият танҳо дар асоси тахминҳо ва таҷрибаи ночизи ҳаёти асоснок мекунад. Ҳоло гурӯҳ аллакай, дар бораи вазъияти мушкил назари касбӣ дорад, илова бар ин, эҳтимолан, гурӯҳ аллакай аз маслиҳат дар шакли машварат бо мутахассис истифода кардааст. Бояд қайд кард, ки мутахассис ҳақ надорад, ки ба саволҳо бевосита ҷавоб диҳад ё вазъияти мушкилро барои гурӯҳ пурра ҳал кунад, вай танҳо қобилияти додани маслиҳат ва тавсияҳоро дорад, инчунин ба саволҳои пешбарандаи гурӯҳ ҷавоб медиҳад;

Бинобар ин, дар марҳилаи сеюм гурӯҳ бояд тамоми маълумоти мавҷударо ҷамъ карда, онро таҳлил намояд ва қарори пешакиро оид ба парванда таҳия намояд. Он бояд дар ҳама гуна муҳаррири матнии планшет ё компютер таҳия карда шавад, қарор бояд лоиҳаи машварати стандартии ҳуқуқӣ бошад, ки одатан аз ҷониби адвокат дода мешавад (дар ин шакл, натиҷаҳо баъдан ифода карда мешаванд, аз ҷумла дар таъйиноти суд), аз ҷиҳати сохторӣ ҷавобҳоро ба саволҳои муҳимми зерин дар бар мегирад:

- Ин вазъияти мушкилро аз нигоҳи ҳуқуқӣ чӣ гуна метавон ҳал кард?

- Оё мумкин аст, ки вазъияти мушкилро ба ғайри муштарӣ/мурочиаткунанда ҳал кард?

- Барои ба таври мусбат ҳал шудани қазия тарафҳо бояд чӣ гуна ҷораҳо андешанд?

- оё ҳавфи бо натиҷаи манфӣ ҳал шудани кор мавҷуд аст?

- агар имконпазир бошад: меъёрҳои, қонунҳо, кодексҳо ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ дар ин ҳолат вайрон карда шудаанд (эҳтимол дорад, ки донишҷӯён аз сабаби зиёд шудани мураккабии он ба ин савол ҷавоб ёфта наметавонанд, аммо супоришро тавассути истифодаи манбаъҳои интернетӣ иҷро кардан мумкин аст). Ҳамин тариқ, дар доираи вазифаи сеюм, гурӯҳ қарори пешакии парвандаро тартиб дода, онро дар шакли матн тартиб медиҳад. Тахмин меравад, ки дар ин марҳила гурӯҳ аз қарори пешаки оид ба парвандаи таҳияшуда боз муҳокимаи мушкилоти зикршударо идома медиҳад. Ин ба гурӯҳ имкон медиҳад, ки то чӣ андоза онҳо супоришро ба ҳубӣ иҷро карданд, оё онҳо дар бораи ҳалли ин вазъияти мушкил саволе доранд ва оё барои ворид кардани ислоҳҳо ягон маълумоти иловагӣ лозим аст ё не. Ворид кардани ислоҳҳо вазифаи ҷорум дар ин ҷустуҷӯ мебошад. Ҳоло, ки гурӯҳ қарори пешакии таҳияшударо оид ба парванда дорад, онҳо боз имкон доранд, ки воситаҳои ТИК-ро дар форматҳои гуногун барои равшанӣ андохтан, таҳлили маълумоти истифодашуда истифода баранд, ба қарори пешаки оид ба парванда ислоҳот ворид кунанд ва онро бо ҳама гуна унсурҳои муҳим пурра кунанд.

Аввалан, бояд гуфт, ки барои педагогикаи ватанӣ истилоҳи «салоҳиятҳои асосӣ» нисбатан нав ба назар мерасад, зеро он камтар аз ним аср пеш паҳн ва омӯхта шуда буд. Имрӯз аҳаммияти амалии салоҳиятҳои калидӣ ва таъсири назарраси онҳо ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти инсон аллакай аён аст ва ин бори дигар аҳаммияти мавзӯи муайяншудаи таҳқиқотро тасдиқ мекунад.

Салоҳиятҳои асосӣ ҳамчун объекти муҳим ва ҷолиби фаъолияти таҳқиқотӣ барои ҷомеаи касбии педагогӣ боқӣ мемонанд, зеро онҳо дорои аҳаммияти баланди амалӣ ва ҳамзамон сатҳи нокифояи фаҳмиши назариявӣ мебошанд. Инро аз нуктаи назари олимон, муаллимон ва равоншиносони муосир, ки дар ин банд оварда шудаанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Таҳлили ин мафҳумҳо ба мо имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерин барорем.

Дар ниҳояти қор, маҷмуи салоҳиятҳои зерин асоси таҳқиқи муҳаққиқи соҳа И.А. Зимней ба ҳисоб меравад:

- сарфаи саломатӣ;
- арзиш-маъноӣ;
- шаҳрвандӣ;
- рушд ва тақмили худ;
- ҳамгироии дониш;
- ҳамкориҳои иҷтимоӣ;
- муошират;
- ҳалли масъалаҳои маърифатӣ;
- субъект – фаъолият;
- технологияи иттилоотӣ. [2, с. 18]

Мо метавонем хусусиятҳои истифодаи захираҳои интернетиро барои ташаккули салоҳиятҳои асосии хонандагони синфҳои боло баррасӣ кунем..

Хулосаи зерин, ки дар маводи таҳқиқотӣ оварда шудааст, нишон медиҳад, ки дар мактаби миёна аҳамияти истифодаи воситаҳои ТИК меафзояд, зеро ҳар як донишҷӯ ба марҳилаи гузариш аз муассисаи таҳсилоти умумӣ ба таҳсилоти олий наздик шуда, имтиҳонҳои хатмиро месупорад, ки дар он тасдиқи воқеии азхудкунии онҳо маҷмуи салоҳиятҳои муайян ба амал меояд.

Ҳамин тариқ, дар мактаби миёна истифодаи воситаҳои ТИК ва захираҳои интернетӣ мураккабтар ва муҳимтар, баъзан ҳатто хусусияти ҳалқунанда дорад.

Баъдан, муаллиф хусусиятҳои истифодаи воситаҳои ТИК-ро барои рушди салоҳиятҳои асосии инфиродӣ муфассалтар баррасӣ намуда, мисолҳои амалӣ пешкаш мекунад.

Ҳамин тариқ, маълум аст, ки як намуди мушаххаси методология ё усули бештар аз хусусиятҳои ҳуди салоҳият, аз ҳадафҳо ва вазифаҳо, ки ин салоҳият барои ноил шудан ба он равона карда шудааст, вобаста аст.

Дар ниҳоят, воситаҳои педагогӣ, ки барои ташаккул додани ин ё он салоҳияти асосӣ истифода мешаванд, метавонанд универсалӣ ё, баръакс, мушаххас ё маҷмуи хусусиятҳои гуногунро муттаҳид созанд. Дар ҳар сурат, қадом воситаи мушаххас истифода мешавад, бевосита аз хусусиятҳои ҳуди салоҳияти қалидӣ дар маҷмуъ вобаста аст.

Адабиёт:

1. Н.А Селезнева, Сетевые структуры и формирование информационного общества. // Р. Абрамов / Социологические исследования. – 2002г. - №3. – 33с.
2. Авторы-составители: И. А. Зимней:// Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе: учебно-методическое пособие - Барнаул: БГПУ, 2006г. с. 18-336-339с
3. Абалуев Р.Н., Астафьева Н.Г., Баскакова Н.И. Интернет-технологии в образовании. /Учебно-методическое пособие. - Тамбов: Изд. ТГТУ, 2002г. – 68с.
4. Абдулкаримова Г.А. Инновационные образовательные технологии в профессиональной подготовке учителей / Г.А. Абдулкаримова // Вестник Московского городского педагогического университета Серия: Информатика и информатизация образования. – 2008г. - № 14. -с. 4-8.
5. Левин, А.М., Смирнова, В.В. О необходимости решения типовых задач/А.Н., Левин, В.В. Смирнова//Математика в школе, 1963, №1.-58с.
6. Махмутов, М.И. Проблемное обучение/ М.И. Махмутов-М.: Педагогика, 1975.- 263с.
7. Пелвин, А.Ю. и др. Роботландия: Книга для школы.-М.: Научный центр программных средств обучения при МГК по народному образованию, 1991.-312с

ҶАНБАҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҶОИ АСОСИИ ХОНАНДАГОНИ СИՆФҶОИ БОЛОИ БО ИСТИФОДА АЗ ЗАХИРАҶОИ ИНТЕРНЕТИ

Дар мақолаи мазкур муаллиф таъсири истифодаи захираҷои интернетиро барои ташаккули салоҳиятҷои асосӣ дар байни хонандагони синфҷои болоӣ баррасӣ намудааст. Ӯ инчунин зарурати консепсияро ба назар гирифтааст, ки ҳар як салоҳият дорои сохтори мураккаби дохилӣ мебошад. Одатан, мундариҷаи он ҳамчун маҷмуи унсурҷои берунӣ ва дохилӣ муайян карда мешавад, ки дар он ҳар як унсур дида баромада шуда, аввалан, аҳаммияти алоҳидаи худро дошта, баъдан, дар баробари ин, танҳо маҷмуи онҳо аҳаммияти бузурги сифатино доро мебошанд.

Технологияи ташаккули салоҳиятҷои асосии таълимии хонандагони синфҷои болоӣ дар раванди таълим инкишофи системаи шаклҷо, усулҷо, методҷо ва воситаҷои таълимино дар бар мегирад, ки пайваста дар се марҳила (пешбинӣ, асосӣ, ниҳой) амалӣ карда мешаванд, то ки пешрафтро таъмин намоянд. Хонандагони синфҷои болоӣ аз сатҳи паст ба сатҳи баланд бо дастгирии субъективӣ ва худшиносӣ бо истифода аз манбаъҷои интернетӣ метавонанд роҳандозӣ намоянд.

Калидвожаҳо: салоҳият, ташаккул, захираҷо, маҷмуъ, таъсир, амалия, сифат, раванд, қарор, пешакӣ, муваффақият, коркард, вазъият.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ РЕСУРСАМИ СЕТИ ИНТЕРНЕТ

В данной статье автор рассматривал влияние использования ресурсов сети Интернет для формирования ключевых компетенций учащихся старших классов. Также учитывали необходимость понятие, что любая из компетенций имеет сложную внутреннюю структуру. Традиционно ее содержание определяется как совокупность внешних и внутренних элементов, где каждый элемент, во-первых, обладает собственной обособленной значимостью. Во-вторых, параллельно только их общая совокупность имеет наибольшее качественное значение.

Технология формирования ключевых образовательных компетенций у учащихся старших классов в процессе развивающего обучения включает в себя систему последовательно реализуемых на трёх этапах (предварительном, основном, заключительном) форм, методов, приёмов и средств обучения с целью обеспечения продвижения старшеклассников с низкого к более высокому уровню с опорой на субъектность и самоактуализацию.

Ключевые слова: компетенция, формирование, ресурсы, сет, влияние, практика, качество, процесс, решение, предварительно, успех, обработка, ситуация.

THEORETICAL ASPECTS OF FORMATION OF THE BASIC COMPETENCIES OF HIGH SCHOOL STUDENTS USING INTERNET RESOURCES

In this given article, the authors considered the impact of using Internet resources to form key competencies in senior school students. They also took into account the need for the concept that any of the competencies has a complex internal structure. Traditionally, its content is defined as a set of external and internal elements, where each element will be considered, firstly, has its own separate significance. Secondly, in parallel, only their totality has the greatest qualitative value.

The technology of forming key educational competencies in senior school students in the process of developmental learning includes a system of forms, methods, techniques and means of teaching consistently implemented at three stages (preliminary, main, final) in order to ensure the advancement of senior school students from a low to a higher level based on subjectivity and self-actualization by using the Internet resources in their future activities.

Key words: competence, formation, resources, network, influence, practice, quality, process, decision, preliminary, success, processing, situation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мисралиева Фируза Назримадовна, ассистенти кафедраи технологияҳои барномасозӣ ва техникаи компютери Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионии шаҳри Кӯлоб. Почтаи электронӣ – misralieva92_@mail.ru, Тел. 987-54-24-62

Сведения об авторе: Мисралиева Фируза Назримадовна, ассистент кафедры технологий программирования и вычислительной техники Института технологий и инновационного менеджмента города Куляба. Электронная почта – misralieva92_@mail.ru, Тел. 987-54-24-62

Information about the author: Misralieva Firuza Nazrimadovna, assistant of the department of programming technologies and computer engineering of the Institute of Technology and Innovation Management of the city of Kulyab. E-mail – misralieva92_@mail.ru, Tel. 987-54-24-62

ТДУ:37.0+373(075.8)

С-23

ШАРТҲОИ АСОСИИ ҲАМКОРИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБӢ ВА ХОНАВОДА ДАР ОМОДА НАМУДАНИ КӮДАКОН БА ТАЪЛИМИ МАКТАБ

Сайдалиева С.А., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Пешрафти ҷомеаи муосир дар назди ҳамаи муассисаҳои таҳсилоти касбии олии ва миёнаи махсуси омӯзгорӣ вазифаи гузоштааст, ки сифати таълимро беҳтар гардонда тайёрии назариявӣ ва амалии кормандони ояндаи кӯдакестону мактабро таъмин намоянд [1, с. 6].

Ҳукумати мамлакат бошад, ба рушди соҳаи маориф ва таълиму тарбияи насли наврас ҳамеша аҳамияти аввалиндарача медиҳад. Бо ин мақсад дар панҷ соли минбаъда бояд беш аз 1000 иншооти соҳаи маориф дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот сохта, ба истифода дода шавад.

Дар даврони соҳибистиклолӣ мо бунёди маорифи миллӣ ва воридгардидан ба фазои таҳсилоти байналмилалиро ҳадафи муҳимтарин ва самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат ва ҳукумати мамлакат қарор додем. Зеро мо чунин мешуморем, ки бунёди миллат аз маориф оғоз меёбад ва ғамхорӣ нисбат ба маориф – сармоягузорӣ барои рушди неруи инсонӣ ва ояндаи ободии давлат ва Ватан мебошад. Дар замони истиқлолият аз ҷониби ҳукумат 196 муассисаи таҳсилоти томактабӣ ва умумии хусусӣ бунёд гардида, ба истифода дода шудааст ва ин бунёдкорихо дар ин самт то ҷашни 35-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистони азизамон рӯ ба тараққиёт меорад.

Бояд ҳама донанд, ки дар рушду камолати сифатҳои маънавӣ-психологӣ кӯдакон нақши оила, нақши Муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва мутахассисони соҳавӣ басо муҳим аст. Зеро ки ибтидои хислатҳои шахсияти бача маҳз дар оила ва кӯдакестон гузошта мешавад ва табиист, ки инкишофи минбаъдаи хулқу атвори кӯдак ба ҳамин зинаи синнусолӣ рост меояд. Психологҳо муайян намудаанд, ки нисфи инкишофи қобилияти фикрии одам ба 3-4 соли ҳаёти бачагӣ ӯ рост меояд. Агар дар ин зинаи синнусолӣ ба тарбияи бача падару модарон ва мураббӣ ба таври қиддӣ машғул нашаванд, дар ин сурат бача аз ҷиҳати инкишофи психологӣ қафо мемонад ва ё дар ӯ одатҳои бади маънавӣ ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, дар ин зинаи синнусолӣ ба инкишофи ҷисмонӣ, психологӣ ва тарбияи рафтори маданияи кӯдакон аҳамияти калон додан зарур аст.

Ба мактаб рафтани таълим гирифтани ҳар як кӯдак воқеаи муҳимест дар ҳаёти ӯ, зеро бача ба фаъолияти нави ҳаётӣ қадам монда, бо ҳамин мавқеи ҷамъиятии ӯ ба кулӣ тағйир меёбад. Акнун фаъолияти асосии ӯ таълим қарор мегирад. Дар рафти таълим тавассути муошират, доираи ҷаҳонбинӣ, маҳорат ва малакаҳои кори таълимии ӯ инкишоф ёфта,

муносибаташ бо атрофиён чиддитар мегардад, алалхусус, бо муаллиму ҳамсинфонаш. Барои он ки бача хуб хонад ва ба фаъолияти таълимӣ комилан тайёр шавад, зарур аст, ки ўро дар кӯдакистон ва дар оила аз ҷиҳати психологию педагогӣ ба мактаб омода намоем.

Бо ин мақсад нақшаю барномаҳои таълимии мактабӣ дар асоси ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои синнусолӣ, психологӣ ва талаботи гигиению дидактикӣ мураббӣ сохта шудааст. Дар нақшаю барномаҳои таълимӣ миқдору ҳаҷми дониш, маҳорат ва малакаҳое, ки бача бояд аз худ намояд, муқаррар карда шудааст. Ҳамон вақт бача нақшаю барномаҳои таълимиро аз худ мекунад, ки то ба мактаб омадан ўро аз ҷиҳати психологию педагогӣ, маънавию ҷисмонӣ ва гигиенӣ ба мактаб тайёр намоем. [11, с. 58]

Бачаҳое, ки дар кӯдакистон ба тарбия фаро гирифта шудаанд, тайёрии психологию педагогии онҳо ба мазмуни машғулият вобаста мебошад. Зеро давомнокии машғулиятҳои таълимӣ дар гурӯҳи тайёрӣ ба мактаб 20-25 дақиқа давом мекунад. Бачаҳо на танҳо донишу маҳорат ва малакаҳои қори таълимиро аз худ мекунанд, балки ба онҳо роияи қоидаҳои талабагӣ ёд дода мешавад. Дар рафти машғулияти таълимӣ (ҳангоми машғулияти инкишофи нутқ, расмкашӣ, ҳисоб, мусиқӣ, муҷассамасозӣ, аппликатсия, бачаҳо тарзҳои истифодаи қаламу қоғаз, микрозу ширеш, пластилин ва гилро ёд мегиранд ва дар баробари ин равандҳои психологӣ (эҳсос, идрок, хотир, тафаккур, ҳаёл, нутқу диққат) - и онҳо инкишоф меёбад.

Бачаҳо дар бораи хусусиятҳои алоҳидаи предмети ашё, ҳодисаю воқеаҳо маълумоти муайян пайдо карда, дониши худро бою рангин месозанд.

Дар ин давраи синнусолӣ ҳисси таваччуҳӣ бачагонро предмети ҳодисаҳо бештар ба худ ҷалб мекунад. Хусусан, бачаҳо ба нақлҳои аҷоибу таъсирбахши мураббӣ диққати чиддӣ дода, онҳоро дер гоҳ дар хотир нигоҳ медоранд. Ба инкишофи бодикқати бача бошад, машғулиятҳои сермаҳсул (расмкашӣ, аппликатсия, муҷассамасозӣ ва бозиҳои сохтмонӣ) мусоидат мекунад.

Бачаҳои гурӯҳи тайёрӣ ба мактаб олами зебоии худро тавассути машғулияти расмкашӣ ва мусиқӣ бою рангин сохта, 12 намуди рангҳоро ба хуби дарк мекунанд ва дар рафти тасвири расмҳо аз онҳо истифода мебаранд, ки ин ба инкишофи қобилияти сенсории онҳо таъсири мусбӣ мерасонад. [3, с. 85]

Дар рафти машғулиятҳои мусиқӣ бачаҳо бо суруду оҳангҳо ва шеърҳои шоирону бастакорони тоҷик ва ҷаҳонӣ шинос шуда, дуруст дарк кардани мусиқиро аз бар мекунанд. Мураббӣ ҳангоми ташкили сайругашт ба табиат бояд ба бачаҳо тарзу усулҳои мушохидабариро ёд диҳад. Зеро бачаҳо ҳангоми дарки олами зебӣ, дониш ва тасаввуроти худро доир ба табиати атроф бой мегардонанд ва дар онҳо ҳисси кунҷқобӣ, хоҳиши бештар дониستاني олами воқеӣ ба вучуд меояд. Онҳо ба мураббӣ бо саволҳои: “Чаро шамол мешавад?”, “Чаро барги дарахтон мерезад?”, “Барои чӣ дар атрофи гулҳо занбӯри асал зиёд?”, “Барф аз кучо мерезад?”, “Чаро шабу рӯз мешавад?” ва ғайра муроҷиат намуда, бо ҳамин роҳ олами маърифатии худро бой мегардонанд. Аз тарафи дигар, дар синни тайёрӣ ба мактаб, хотираи бача то андозае инкишоф меёбад. Ҳамаи предмети ашёҳо ва ҳодисаю воқеаҳое, ки бача аз сар гузаронидааст ё онҳоро ў бевосита дидааст (онҳо ўро мутаассир карда, ба вачд меоранд) шавку ҳаваси ўро беихтиёр ба худ ҷалб мекунанд. Бача дидаву амалҳои азсаргузаронидаашро ба хотир мегирад, дар хотир нигоҳ медорад ва аз нав ба ёд меорад.

Дар сини 6-7 солагӣ дар кӯдак бештар хотираи аёнӣ-образӣ ва механикӣ инкишоф меёбад. Мураббӣ ҳамин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта, дар вақти гузаронидани машғулиятҳои таълимӣ аз асбобҳои аёнӣ васеъ истифода бурда, шавку ҳаваси маърифатии бачагонро бояд бедор намояд. Албатта, бачагони ин синнусол бедушворӣ шеърҳоро аз ёд мекунанд, дар вақти зарурӣ шеърро аз нав тақрор кунанд ҳам, вале ба маънои онҳо дурустсарфаҳм намеравад. Ҳамин ҷиҳатро мураббӣ ба ҳисоб гирифта, кӯшиш мекунад, ки то андозае ба бачагон маънои шеърҳои азбаршударо фаҳмонад ва ба инкишофи хотираи калимагӣ-мантиқии онҳо заминаи бозътимод гузорад. Қабл аз ин, яъне пеш аз ба мактаб омадан, нутқи бача хеле инкишоф меёбад. Нутқи ў аз ҷиҳати грамматикӣ дуруст шакл

мегирад ва ӯ ифоданок баён намуданро ёд мегирад. Захираи луғавӣ ва таркиби луғавии нутқи бача дар рафти машғулияти инкишофи нутқ, ҳисоб ва саёҳат васеъ мешавад. Ҳангоми азёд кардани шеър суруд, шунидани афсонаҳои шавқовар, мақолу зарбулмасалҳо ва чистон бача бо калимаҳои нав, ибораю мафҳумҳо шинос шуда, онҳоро ба хотир мегирад. Ҳатто бача бо калонсолон ва атрофиён муоширати нутқӣ барқарор намуда, на танҳо моҳияти нутқи онҳоро дуруст дарк мекунад, балки худ низ аз ибораю калимаҳои нав истифода мебарад ва бо ҳамин роҳ ӯ пайдарпай баён намудани фикрро ёд мегирад. Ба инкишофи қобилияти фикрии кӯдакон машғулияти ҳисоб ва аппликатсия мусоидат мекунад. Дар рафти машғулият бача аз амалҳои фикрии тафаккур (муқоиса, таҳлил, таркиб) истифода бурда, дар бораи монандӣ ва фарқияти фигураҳои геометрӣ (доира, нимдоира, секунча, росткунча) маълумоти муайян пайдо мекунад ва дар вақти ширеш кардани фигураҳои геометрӣ тарзи ҷо ба ҷогузори онҳоро мефаҳмад. Ҳангоми муқоиса кардани предмету ашёҳо аз мафҳумҳои каму зиёд, хурду калон, дарозу кӯтоҳ, чамъу тарҳ ва ғайра истифода мебарад. Дар рафти шунидани афсонаю ҳикояҳо, тамошои барномаҳои телевизионӣ, машғулияти расмкашӣ, мучассамасозӣ ҳаёл ва фантазияи бачаҳои гурӯҳи тайёрӣ ба мактаб инкишоф меёбад. Ҳамин аст, ки маҳсули таҳияюлоти бачаҳо дар тасвири расмҳо ва ифодаи фикри онҳо зоҳир мешаванд [6, с. 36].

Дар сини томактабӣ бозӣ яке аз фаъолияти асосӣ ва муҳимми инкишофи психологии бачагон ба шумор меравад. Вале баъди ба фаъолияти нав, яъне ба таълимомӯзӣ гузаштани бачаҳо бозӣ комилан қатъ намегардад, балки мавқеи он ҳамчун фаъолияти инкишофдиҳандаи психологии бача қадре суст мешавад.

Дар рафти бозиҳои миллии тоҷикӣ бачаҳо на танҳо аз ҷиҳати психологӣ, маънавӣ ва ҷисмонӣ инкишоф меёбанд, балки бозӣ (дидактикӣ, соҳтмонӣ, нақшдору сужанок ва серҳаракат) ба ташккули сифатҳои иродавии характер (мустақилиятӣ, боинтизомӣ, ҷасурӣ, устуворӣ, қатъиятӣ, истодагарӣ ва амсоли онҳо) мусоидат мекунад. Зимни бозӣ бачагон ба иҷрои ин ё он намуди меҳнат машғул шуда, ба туфайли ин маҳорату малакаҳои меҳнатии онҳо ташаккул меёбад. Зиёда аз ин, ҳангоми ба коргарони соҳаҳои мухталиф (ошпаз, боғбон, доя, ҳамшираи шафқат) шинос гардидан ӯ дар бораи мазмун ва мундариҷаи касбҳои гуногун маълумоти муайян пайдо мекунад ва ба ҳубӣ мефаҳмад, ки иҷрои ҳелҳои меҳнат ин шаъну шараф ва ифтихори инсон аст. Бинобар ин, дар рафти машғулият барои аз бар намудани меъёрҳои ахлоқии барои бачаҳо муқарраршуда аҳаммият додан зарур аст. То ки бачаҳо оромӣ боинтизомиро ёд гиранд ва талабу хоҳиши мураббияро сари вақт иҷро намуда, маънаван бою ахлоқан пок ба воя расанд. Ҳамин тавр, дониш, маҳорат ва малакаҳои, ки кӯдакон дар рафти таълиму тарбия дар боғчаи бачагон аз худ мекунанд, онҳоро аз ҷиҳати объективӣ ба таълими мактабӣ омода месозад. Баробари ин бачаро ба мактаб аз ҷиҳати субъективӣ тайёр кардан зарур аст.

Бо ин мақсад, мураббия ба бачагони гурӯҳи тайёрӣ ба мактаб дар бораи моҳият, мақсад, вазифа ва зарурияти баровардани хату савод ҳар гоҳ хотиррасон намуда, бифаҳмонад, ки бе илму дониш ба ҳеч вачҳ соҳибкасби варзида шудан аз имкон берун аст. Касе хоҳад, ки дар оянда гиромӣ ва азизу муътабар шавад, танҳо ба туфайли меҳнати ҳалол, хондан, илмомӯзӣ ва ҷидду ҷаҳди зиёд ба мартабаи баланд мерасад. Ҳамаи шахсони касбу кори гуногун бо шарофати роҳнамоӣ ва мададгории мураббӣ ва муаллим муътабар мешаванд. Сайидои Насафӣ дар ин росто гуфтааст;

**Бе мураббӣ зери гардун, муътабар натвон шудан,
Моҳи навро рафта-рафта ҷарҳ оламгир кард.**

Хуб мешавад, ки мураббӣ бо мақсади тасдиқи гуфтаҳои боло бачагонро ба яке аз мактабҳои наздик бурда, бо шароит, талабот, қоидаҳои талабагӣ, бо ашёҳои таълимӣ шинос карда, тарзу усулҳои ҷи гуна муносибат карданро ботафсил фаҳмонад. Сипас, бо муаллимони синфҳои ибтидоӣ вохӯрӣ ташкил карда, суҳбат орояд. Ҳангоми суҳбат муаллимон диққати бачагонро ба он ҷалб намоянд, ки барои дар мактаб хондан на танҳо донишу, маҳорату малакаҳои кори таълимӣ муҳимтӣ, балки ахлоқи ҳамида зарур аст. Зеро бача, ба мактаб, ба таҳсил дода шуда, доираи муоширати ӯ бо муаллимон, хонандагони синфҳои болоӣ, ҳамсолон, либосдорӣ мактаб, ошпазу фаррош ва дигар шахсони касбу кори

гуногуни мактаб барқарор мешавад, ки он аз бача боинтизомӣ, бодикқатӣ, гапдарой, самимӣ, худдорӣ ва риояи одоби муоширатро талаб мекунад. Бача бо муҳити мактаб, синфхона, асбобу ашӯҳои таълимӣ шинос шуда, онҳоро бояд тавре истифода барад, ки барои худ ва дигарон ғоида орад. Инчунин, муаллим, таваччуҳи бачагонро бояд ба он ҷалб кунад, ки дар вақти ба мактаб қадам гузоштан, шахсони аз худ калонро ҳурмат кунад, ба хурдтаракон, ҳамсолон ва ҳамсинфон ёрӣ расонад. Ба одоби салому алайк риоя намояд ва аз мададу ёрии дигарон изҳори миннатдорӣ карданро фаромӯш накунад. Ба бачагон фаҳмонидан зарур аст, ки дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ба одоби муошират ва тарзи суҳанронии худ диққат дода, дар рафти бо дигарон муносибат кардан аз мафҳумҳои “раҳмат”, “миннатдорам”, “мебахшед”, “ташаккур”, “хоҳиш дорам...” ва ғайра ба мавқеъ истифода баранд. Инчунин, дар вақти бо калонсолон муоширати нутқӣ барқарор намудан бодикқатӣ зоҳир намоянд, ба миёни гуфтугӯи дигарон надароянд ва ба онҳо ҳалал нарсонанд, зеро ин аз ӯшай беодобист. Бар замми ин, ба бачагони гурӯҳи тайёри ба мактаб мураббия ва муаллимон талқин намоянд, ки одам танҳо зиндагӣ карда, таълим гирифта ва ё меҳнат карда наметавонад. Ў бояд дар коллектив ҳамчун шахс рушду камол ёбад. Зеро дар коллективе, ки бача таълиму тарбия мегирад, бо дигарон муносибати дӯстию рафоқат барқарор намуда, бо ҳамсолону ҳамсинфон бодикқатӣ зоҳир намояд, фикру ақидаи аҳли гурӯҳро эътироф карда, дар рафти муносибат меъёрҳо ва қоидаҳои одоби муоширатро риоя намояд.

Қисми зиёди кӯдакони синни томактабӣ дар ҷумҳурии мо ба боғчаи бачагон фаро гирифта нашудаанд. Аз ин рӯ, тайёрии психологию педагогии онҳо тавассути оила ба вуҷуд меояд. [7, с. 12]

Таҳқиқоти раваншиносон ҳаминро собит месозанд, ки кӯдаконе, ки дар боғчаи бачагон таълиму тарбия нагирифтаанд, на танҳо ба шароити нави таълимӣ бо тезӣ мутобиқ намешаванд, балки аз ҷиҳати инкишофи фикрӣ нисбат ба бачаҳое, ки дар ясли-боғчаҳо тарбия гирифтаанд, аз ҷиҳати сатҳи ҷаҳонбинӣ ва инкишофи равандҳои маърифатӣ қафо мемонанд. Ин барои пурсамар ташкил намудани кори таълиму тарбия дар мактаб ба муаллимон як қатор душворихо меорад. Ҳамин ҷиҳати масъаларо ба ҳисоб гирифта, ба падару модарон ва дигар шахсони калонсоли оила зарур аст, ки ба тайёрии психологию педагогии бачагони ин синнусол муносибати ҷиддӣ зоҳир намоянд.

Барои бачаро ба мактаб тайёр намудан хуб мешавад, ки муаллимон тахминан дар охири моҳи март ба хонаи оилаҳое, ки синни фарзандҳояшон ба таълими мактабӣ мувофиқ аст, рафта, бачаҳоро ба рӯйхати мактаб дохил кунанд. Аввалан, муаллимон бояд муайян кунанд, ки дар оила бачаи синни мактабӣ ҳаст ё не? Баъд бо ҳуҷҷат (шаҳодатномаи таваллуд)-и бача шинос шуда, ному насаб, рӯз моҳ ва соли таваллуди ӯро ба дафтар қайд кунанд. Бо падар ё модари бача суҳбат намуда, ба як қатор саволҳо оид ба вазъи саломатӣ, ҳолати руҳӣ, рафтору кирдор ва фаҳмиши бача ҷавобҳои муайян гиранд. Баъд, бо ҳуди бачае, ки синнаш ба мактаб мувофиқ аст, суҳбат намуда, муайян кунанд, ки бача аз ҷиҳати ҷисмонӣ, психологӣ ва маънавӣ ба таълими мактаб то чӣ андоза тайёр аст. Оё бача дар бораи моҳият, вазифа ва мақсади таълими мактабӣ, дониш ва тасаввуроти муайян дорад ё не? Ў таълими мактабиро чӣ гуна тасаввур мекунад? Баъд, дар рафти суҳбат, муаллим бояд ба бача фаҳмонад, ки ӯ акнун калон шудааст, аз соли нави хониш бояд ба мактаб равад. Дар мактаб ба ӯ дониш, маҳорат ва малақаҳои кори таълимӣ; хондан, навиштан, ҳисоб кардан, расм кашидан ва ғайра омӯзонида мешавад.

Муаллимон нисбат ба ӯ хайрхоҳанд ва ӯро дар мактаб интизоранд. Бинобар ин, муаллим таъкид намояд, ки бача бояд мушоҳида кунад, ки хоҳар ё додари ӯ, чӣ тавр вазифаи хонагашонро зебою хушсифат иҷро мекунанд, супориши мактабу муаллимонро сари вақт иҷро карда кӯшиш мекунанд, ки аз дарсҳо қафо намонанд, ашӯҳои таълимӣ худро чи хел эҳтиёт мекунанд ва ғайра. Чунин шаклҳои тарзи суҳбат имкон медиҳад, ки дар кӯдак ҳисси масъулият нисбати таълим зиёд шавад, дар бораи мактаб фикр кунад, бачаҳои мактабхонро бештар мушоҳида намуда, нисбат ба мактаб ҳисси таваччуҳ зоҳир намояд.

Минбаъд падару модар ва дигар шахсони калонсоли оила ҳар гоҳ ба бача хотиррасон кунанд, ки ӯ калон шуда истодааст, акнун ба мактаб меравад, дар он ҷо хату савод мебарорад

ва ҳамеша бо баҳои хубу аъло таҳсил мекунад ва сазовори боварии аҳли оила мегардад. Хар як тухфае, ки минбаъд ба бача харида мешавад, ба таълими мактабӣ вобаста бошад. Масалан, волидайн ба бача чизҳои харидаашонро тухфа карда истода мегӯянд; “Ин шиму куртаро барои он харидем, ки ту пӯшида ба мактаб меравӣ”. “Барои навиштан дафтари қалам ва ручка лозим аст, ту бояд онҳоро эҳтиёт кунӣ”, “Ана, бин, ба ту чӣ хел чузвдони зебо харидем, акнун дафтари қалам, китоб ва дигар ашёҳои таълимиро ба он андохта ба мактаб меравӣ” ва ғайра. Инчунин, падару модарон кӯшиш кунанд, ки ба фарзандон бештар китобчаҳои рангину суратдор ва шавқоварро харида, тухфа кунанд. Афсонаю шеърҳои онро ба бачагон хонда диҳанд, якҷоя шеър азёд кунанд ва ба саволҳои онҳо ба таври фаҳмо ҷавоб диҳанд. Бар замми ин, дар бачаҳо маҳорат ва малақаҳои одитарини меҳнатиро ташаккул диҳанд.

Дар тайёр ва омода намудани кӯдакони синни томактабӣ ба таълими мактабӣ аз ҷиҳати ахлоқӣ, иҷтимоӣ, ҷисмонӣ, фикронӣ, махсусан муҳаббати самимонаи падару модарон, мутахассисони соҳавӣ, таҷрибаи андӯхтаи бачагони калонсоли оила, аҳаммияти калон дорад. Ҳамин тавр, тайёрии психологию педагогии бача ба мактаб он вақт натиҷаи дилхоҳ медиҳад, ки агар дар ин кор мактабу кӯдакостон ва оила якҷоя саҳм гиранд.

Адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». Моддаи 35, банди 2.
2. Богачёва, Н.В. Родительство как фактор устойчивости семьи в современном российском обществе. Дисс. ... канд. социол. Наук/Н.В.Богачёва. - Казань, 2005. - 245 с.
3. Варга, А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс/А.Я.Варга. - М., 2010.- 226 с
4. Голод, С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ/С.И.Голод. СПб.: «Петрополис», 1998.- 271с.
5. Гурко, Т.А. Брак и родительство в России/Т.А.Гурко - М.: Институт социологии РАН, 2008. - 212 с.
6. Гурко, Т.А. Родительство в изменяющихся социокультурных условиях/Т.А.Гурко // Социол. исслед. 1997. № 1.
7. Кон, И.С. Ребенок и общество/И.С. Кон. - М.: Наука.- 1988.-269с
8. Кон, И. С. Материнство и отцовство в историко-этнографической перспективе/И.С.Кон //Советская этнография.- 1987.- №6.
9. Крылова, Н.Б. Культурология образования/Н.Б. Крылова. - Москва: Народное образование.- 2000. - 272с.
10. А.С. Макаренко Кукулин, И. Новое родительство и его политические аспекты/И.Кукулин,М.Майофис//Pro et Contra.-2010.
11. Кульчицкая, И.Ю. Формирование педагогической культуры родителей в учреждении дополнительного образования. Дисс. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук/И.Ю.Кульчицкая.- Ставрополь. 2005. - 169 с.
12. Овчарова, Р.Б. Психологическое сопровождение родительства /Р.Б. Овчарова. - М.: Изд-во Института Психотерапии.- 2003. -319с.
13. Философский энциклопедический словарь.- М.: ИНФРА-М, 2000.
14. В.А. Сухомлинский, Харчев, А.Г. Социология воспитания/А.Г. Харчев.- М.: Политиздат.- 1990
15. Хямяляйнен, Ю. Воспитание родителей/Ю. Хямяляйнен//Пер. с. финск. М.: Просвещение, - 112 с

ШАРТҲОИ АСОСИИ ҲАМКОРИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБӢ ВА ХОНАВОДА ДАР ОМОДА НАМУДАНИ КӢДАКОН БА ТАЪЛИМИ МАКТАБ

Дар мақола масъалаҳои рушди сифатҳои маънавий-психологӣи кӯдакон, нақши оила, муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва мутахассисони соҳавӣ дар омода намудани кӯдакон ба таълими мактаб баррасӣ гардидаанд.

Муаллам аст, ки хислатҳои шахсияти бача маҳз дар оила ва кӯдакистон гузошта мешавад ва табиист, ки инкишофи минбаъдаи хулқу атвори кӯдак ба ҳамин зинаи синнусолӣ рост меояд. Психологҳо муайян намудаанд, ки нисфи инкишофи қобилияти фикрии одам ба 3-4 соли ҳаёти бачагӣ ӯ рост меояд. Агар дар ин зинаи синнусолӣ ба тарбияи бача падару модарон ва мураббӣён ба таври чиддӣ машғул нашаванд, дар ин сурат бача аз ҷиҳати инкишофи психологӣ қафо мемонад ва ё дар ӯ одатҳои бади маънавий ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, дар ин зинаи синнусолӣ ба инкишофи ҷисмонӣ, психологӣ ва тарбияи рафтори маданияи кӯдакон аҳаммияти калон додан зарур аст.

Муаллим фикрҳои худро чамъоварӣ намуда қайд менамояд, ки ба мактаб рафтани таълим гирифтани ҳар як кӯдак воқеаи муҳиммест дар ҳаёти ӯ, зеро бача ба фаъолияти нави ҳаётӣ қадам монда, бо ҳамин мавқеи чамъиятии ӯ ба куллии тағйир меёбад. Акнун фаъолияти асосии ӯ таълим қарор мегирад. Дар рафти таълим тавассути муошират, доираи ҷаҳонбинӣ, маҳорат ва малакаҳои кори таълимии ӯ инкишоф ёфта, муносибаташ бо атрофиён, алалхусус, бо муаллиму ҳамсинфонаш чиддитар мегардад, Барои он ки бача хуб хонад ва ба фаъолияти таълимӣ комилан тайёр шавад, зурур аст, ки ӯро дар кӯдакистон ва дар оила аз ҷиҳати психологию педагогӣ ба мактаб омода намоем.

Калидвожаҳо: кӯдак, тайёрӣ, омодагӣ, инкишоф, шартҳо, таълим, тарбия, мактаб, муассиса, мураббия, малака, маҳорат, маънавиёт.

ОСНОВНЫЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ И СЕМЬИ В ПОДГОТОВКЕ ДЕТЕЙ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ

В статье рассматривается развитие духовно-психологических качеств детей, роль семьи, дошкольных образовательных учреждений и специалистов в подготовке детей к школьному обучению.

Известно, что особенности личности ребенка закладываются в семье и детском саду, и естественно, что дальнейшее развитие поведения ребенка соответствует этому возрастному уровню. Психологи определили, что половина развития интеллектуальных способностей человека соответствует 3-4 годам его детства. Если на этом возрастном уровне родители и педагоги серьезно не займутся воспитанием ребенка, то ребенок будет отставать в психологическом развитии или у него появятся вредные моральные привычки. Поэтому на этом возрастном уровне необходимо уделять большое значение физическому, психологическому и нравственному развитию детей.

Автор подытоживает свои мнения и отмечает, что подготовка к школе и получение образования – важное событие в жизни каждого ребенка, ведь у ребенка начинается новая жизненная деятельность и вместе с этим полностью меняется его социальное положение. На этом этапе его основная деятельность – обучение. В процессе обучения через общение развиваются его мировоззрение, умения и навыки учебной работы, становятся более серьезными отношения с окружающими, в частности, с учителями и одноклассниками. Детский сад и семья готовят его психологически и педагогически к школе.

Ключевые слова: ребенок, подготовка, развитие, условия, образование, воспитание, школа, учреждение, наставник, умение, мастерство, духовность.

MAIN CONDITIONS OF COOPERATION BETWEEN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND FAMILIES IN PREPARING CHILDREN FOR SCHOOL

The article discusses the development of spiritual and psychological qualities of children, the role of the family, preschool educational institutions and specialists in preparing children for school.

It is known that the characteristics of a child's personality are laid in the family and kindergarten, and naturally, the further development of the child's behavior corresponds to this age level. Psychologists have determined that half of the development of a person's intellectual abilities corresponds to 3-4 years of his childhood. If at this age level parents and teachers do not seriously engage in raising a child, then the child will lag behind in psychological development or he will develop bad moral habits. Therefore, at this age level it is necessary to pay great attention to the physical, psychological and moral development of children.

The author sums up his opinions and notes that preparation for school and receiving an education is an important event in the life of every child, because the child begins a new life activity and at the same time his social status completely changes. At this stage, his main activity is learning. In the process of learning through communication, his worldview, skills and abilities of academic work develop, relationships with others, in particular, with teachers and classmates, become more serious. The kindergarten and family prepare him psychologically and pedagogically for school.

Key words: child, preparation, training, development, conditions, education, upbringing, school, institution, mentor, skill, mastery, spirituality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдалиева Сочида Абдуллоевна – ассистенти кафедраи таҳсилоти томақтабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 734360, Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров - 16. тел: (992) 987323247

Сведения об авторе: Сайдалиева Соджида Абдуллоевна - ассистент кафедры дошкольного образования и социальной работы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 734360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова - 16. Тел: (992) 987323247

Information about the author: Saidalieva Sojida Abdulloevna - assistant of the department of preschool education and social work of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 734360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16. Tel: (992) 987323247

ТДУ 504.75:374

ТАРБИЯИ ЭКОЛОҒИ - ТАМОЮЛДИҲАНДАИ ШАХСИЯТИ ҲАМАҶОНИБА ИНКИШОФЁФТА

Хайров Т.Г., ассистент
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар байни мушкилоте, ки башарият дар пеш дорад, мушкилоти экологӣ дар ин рӯзҳо аҳаммияти аввалиндарача пайдо кардаанд. Мусаллам аст, ки мактаб дар ташаккули шуури экологӣ нақши бузурге мебозад, ки метавонад ва бояд дар хонандагон ҳисси мансубият ба табиатро бедор намояд, ки ин имкон намедихад, ки ба табиат истеъмолий муносибат кунанд. Таълим ва тарбияи мактаббачагон дар соҳаи муҳити зист дар айни замон, яке аз самтҳои афзалиятноки қор бо хонандагон мебошад [2, с. 58].

Ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ин проблемаҳо омӯзгорони имрӯзаро водор намуд, ки муносибатро ба ҷаҳолияти педагогии худ тағйир диҳанд. Дигаргунӣ, ки дар соҳаи

маориф ба амал меоянд, дар назди мактаб вазифа гузоштанд, ки шахсеро тарбия кунад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо олами беруна нигоҳ доштанро донанд [12, с. 86]. Ин бунёди чунин фазои тарбиявиرو дар дарсҳо ва корҳои беруназсинфӣ дар назар дорад, ки дар он ҳар як хонандаи мактаб метавонад худшиносӣ кунад, худро дар тичорат пайдо кунад ва дар мактаб дар ҳалли мушкилоти таълимӣ “вазъияти муваффақ”-ро эҳсос кунад [9, с. 53].

Дар мактабҳои мо тарбияи экологӣ аз дарси муқаррарии мактабӣ оғоз шуда, дар корҳои беруназсинфӣ идома меёбад. Аз синфи 1 хонандагон бо мафҳумҳои асосии муҳити зист ва ҷораҳои экологӣ шинос мешаванд.

Муаллимони синфҳои ибтидоӣ бо мактаббачагонӣ хурдсол кор карда, аз шакли усулҳои гуногун истифода мебаранд: инҳо давраҳои мушоҳидаи растаниҳо ва ҳайвонот дар вақти экскурсия, таҷрибаҳои оддӣ оид ба тозакунии об, муайян кардани хосиятҳои об, таркиби хок, суҳбатҳои муҳити зист гузаронида мешаванд.

Дар доираи ҳар як фанни таълимӣ проблемаи экологие, ки аз мазмуни ин фан ва хусусиятҳои он бармеояд, баррасӣ карда мешавад. Ҳамин тариқ, дар дарсҳои биология ба биосфера, биосенос диққати махсус дода, мафҳумҳои экологӣ: «муҳити зист», «омилҳои экологӣ» фаҳмида мешавад. Дар дарсҳои химия хонандагон бо таркиби химиявии об, ҳаво ва хок шинос мешаванд. Онҳо проблемаҳои бо партовҳои одам ифлос кардани табиатро ошкор мекунанд. Дар бораи ба сифати нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо истифода бурдани моддаҳои табиӣ ва синтезшуда тасаввурот дода мешавад.

Тарбияи экологии хонандагон дар корҳои беруназсинфӣ идома дорад, ки барои эҷодкорӣ имконияти васеъ фароҳам меорад. Шароити зиндагонии муосир аз омӯзгор талаб мекунанд, ки шаклҳои нави таълиму тарбия ҷустуҷӯӣ кунанд. Барои ҳалли проблемаҳои таълиму тарбияи экологӣ мо шаклҳои нави кор бо бачаҳо — дарсҳои ғайристандартӣ дар шакли машғулиятҳои бозӣ оид ба экология истифода мебарем. Ташаккули фарҳанги экологӣ дар байни хонандагон дар муҳити кабинетӣ корӣ имконнопазир аст. Ҷузъи муҳимми чунин тарбия алоқаи бачагон бо объектҳои табиӣ, омӯхтани набототу ҳайвонот бевосита дар табиат, мушоҳидаи ҳаёти онҳо мебошад [4, с. 67]. Бо ин мақсад киштзорҳои ҷангалзор, «буттаҳо», майдонҳои мактаб ҷойҳои дӯстдоштаи бачагонӣ мо мебошанд.

Майдони таълимию таҷрибавии мактаб шартӣ муҳимми ташаккули асосҳои идоракунии оқилонаи муҳити зист ва эҳтиром ба муҳити зист мебошад. Майдонча намунаи маданияти деҳқонӣ, лабораторияи илмӣ-таҳқиқотӣ ва мактаби коргарии талабагон мебошад. Дар ин ҷо хонандагон аз синфи 1 аввалин маҳорати моҳирона кор карда баромадани заминро гирифта, дар бораи ҳосилхезии он ғамхорӣ карданро ёд мегиранд. Майдони мактаб қисми таркибии кабинетӣ биология, «лабораторияи сабз»-и ҳавои кушод мебошад, ки дар он талабагон корҳои амалӣро иҷро мекунанд. Ҳамин тариқ, донишҷӯён дар кафедраи биологияи растанӣ кор карда, маводҳои гуногуни намоишӣ ва варақаҳои гуногунро истехсол мекунанд, ки дар дарсҳои биология истифода мешаванд. Аз ин шӯъба барои дарсҳои лабораторӣ дар фасли зимистон варақаҳо ва материалҳои намоишӣ тайёр карда мешаванд.

Бачаҳо гербарийҳои растаниҳои гурӯҳҳои систематикӣ гуногун, коллексияи меваҳо ва тухмҳо, маҷмуи навъҳои гуногуни ҷойгиршавии баргҳо дар поя, маҷмуи навъҳои гуногуни баргҳо сохтанд.

Хонандагон ҳангоми кори мустақилона бо зироатҳои хоҷагии қишлоқ, технологияи агротехника, дар корҳои таҷрибавӣ фактҳои конкретӣ таъсири одамро ба растаниҳо мебинанд (бо роҳи беҳтар намудани шароити зист онҳо ба баланд шудани ҳосилнокии меҳнат ноил мегарданд, донишҳои фенологияро барои аз касалиҳо ва ҳашароти зараррасон муҳофизат намудани ҳосил истифода мебаранд).

Ҳосили ҷамъоваришуда барои бо хӯрок таъмин кардани ошхонаи мактаб истифода мешавад. Навъҳои зимистонаи сабзавотро дар ошхона нигоҳ дошта, барои хонандагон истифода мебаранд. Себҳои боғи мактабро коркард намуда, меваи хушк сохта, компот тайёр мекунанд.

Мактабҳои мо барои тарбияи экологӣ имкониятҳои калон доранд. Дар синфхонаҳои мактабҳо бисёр растаниҳои дарунӣ хонагӣ мавҷуданд. Кӯдакон медонанд, ки растаниҳо на

танҳо дар мактаб барои оро гузошта шудаанд, онҳо ҳамзамон ҳаворо тоза мекунанд. Мо ба кӯдакон тарзи нигоҳубини растаниҳо ва парвариши онҳоро меомӯзем. На танҳо дохили мактаб, балки атрофи он ҳам сабзу хуррам аст.

Ташаккули муносибати ғамхории хонандагон ба муҳити зист тавассути чорабиниҳои дар мактаб гузаронидашуда: «Тоҷикистони сабз», «Баҳори сабз», «Парандаҳо дӯстони мо», «Нигоҳубин ба майдонҳои сабз дар майдони мактаб», «Соҳили тоза» сурат мегиранд, тозагии «Рӯзи умумичаҳонӣ». Биёед онро соли 2024 созем"

Яке аз чорабиниҳо дар доираи Соли экология 2024 «Ҳафтаи экология» буд. Кӯдакон маҳсусан рӯзеро, ки бо «Бародарони хурдии мо» алоқаманд буданд, дар хотир доштанд. Кӯдакон ҳайвоноти хонагии худро ба мактаб оварданд, нақл карданд, ки онҳоро чӣ гуна нигоҳубин мекунанд, чӣ ғизо медиҳанд ва аз асрори муошират бо ҳайвонот нақл карданд. Эрудитсияи экологии «Полигон бо номи Замин» касеро бетараф нагузошт. Дар натиҷаи пажӯҳишҳо ҳуди хонандагон мутмаин шуданд, ки дар ҳаёти оддӣ бе мақсади бад худашон ва оилаҳои онҳо ба муҳити зист зарар меоранд. Онҳо захираҳои табиӣ барқарорнашавандаро истеъмол мекунанд, об ва ҳаворо ифлос мекунанд. Онҳо миқдори зиёди хошк истеҳсол мекунанд. Дар рафти чорабинӣ бачагон ба чунин ҳулоса омаданд, ки ҳар яки мо аз хонаи худ берун набаромада, табиатро муҳофизат карда метавонем — ин маънои сарфа кардани об, қувваи чараёни барқ, бе воситаҳои вайронкунандаи озон истифода бурдани аэрозолҳоро дорад.

Бо мақсади тарбия намудани фарҳанги аз ҷиҳати экологӣ босаводонаи рафтори инсон дар муҳити зист, дар мактабҳо бояд дар мавсими баҳор-тобистон пайроҳаи экологӣ гузаронида шавад. Масири пайроҳаи экологӣ намудҳои гуногуни ҷамъиятҳои наботот, обанбор, шаклҳои хоси замин, инчунин ҷойҳои мушаххаси экскурсияро фаро гирад. Ҳамин тавр, хонандагон бо объектҳои табиӣ кор карда, бо навъҳои гуногуни организмҳои зинда дар дарахтзор, марғзор ва обанбор шинос мешаванд. Намудҳои мушоҳидашуда ба онҳо имкон медиҳанд, ки дар бораи нақши ин намуд дар эҷод ё нигоҳ доштани ҳолати мутавозини экологии муҳити зист ба таври возеҳ суҳбат кунанд.

Корҳои муҳофизати табиат дар фасли баҳор ва тобистон давом доранд. Кӯдакон олами наботот ва ҳайвоноти зодгоҳашонро меомӯзанд. Дарахту бутта мешинонанд, масолеҳи кишт мекоранд. Барои ободонии саҳни мактаб ва боғчаи бачагон ниҳолҳои гул парвариш мекунанд. Онҳо нашъунамо ва инкишофи онҳоро мушоҳида намуда, таҷрибаҳо мегузаронанд. Дар мактабҳои мо барои омӯхтани табиати диёри худамон кори ғаёлонаи илмӣ-таҳқиқотӣ бурда мешавад. Мо вазъияти экологии дарё ва ҳавзи назди мактабро меомӯзем. Дар асоси ҳамаи ин мо лоиҳаҳоеро эҷод мекунем, ки дар конференсионҳои сатҳҳои гуногун пешниҳод менамоем.

Мо ҳангоми машғул шудан ба ғаёлолияти волонтерӣ дар боғча ва майдончаи варзишӣ барои кабудизоркунӣ ниҳолҳо парвариш мекунем, инвентаризатсия ва ҳифзи мурчаҳо месозем, барои парандагон лона месозем, худуди деҳаамонро бо гулҳо оро медиҳем, оид ба муҳофизати табиати диёри худ кори васеи тарбиявӣ мегузаронем: варақаҳо, китобчаҳо мебарорем, дар бораи вазъияти муҳити зисти малли зистамон маълумот медиҳем.

Мо боварии комил дорем, ки дастпарварони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии мо, ки дониши муайяни экологӣ гирифтаанд, дар оянда ба табиат бештар эҳтиёткорона муносибат мекунанд, то чӣ андоза ноустувор ва беҳифозат будани табиатро мебинанд, ки ин ҳолат дар оянда метавонанд ба беҳтар шудани вазъияти экологии минтақаи мо таъсир расонад.

Адабиёт:

1. Акрамов С. Асосҳои муҳофизати табиат. Душанбе. с. 1991.
2. Алифбеков З. Тоҷикистон дар масъалаҳои глобалии асри XXI// Здоровье и народонаселение. Ежегод. научно-попул. журнал. Вып II.: - Душанбе, 2001.
3. Бердиев Ҷ. Асосҳои маърифати экологӣ ва ҳифзи табиат. -Қӯрғонтеппа, 2002.
4. Бердиев Ҷ., Нарзуллоев М. Маърифати экологии хонандагон. - Қӯрғонтеппа, 2005.

5. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы земли и её окружения. - М.: Наука, 1986
6. Вронский В.А. Влияние человека на окружающую природную среду. // География в школе, 1991 (6). №6.
7. Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни. - М., 1995.
8. Ефремов Ю.К., Хозин Г.С. Всемирная стратегия охраны природы. - М.: Знание, 1981.
9. Давлатов А.С. Курси махсуси экология. Душанбе. с. 1996.
10. Протасевич, Р.Т. Генетика ва муҳити зист / Р.Т. Протасевич, А.Н. Папилова. – Минск: «Илм ва техника», 1989. – 76 с.
11. Садовникова А.К. Экология и охрана окружающей среды при химическом загрязнении. М. «Высшая школа», 2006.
12. Холназаров С., Шамсуллоева С., Икромов С., Исломов М. Асосҳои методикаи таълими биология. ҚДММ «Матбаа» и ш. Бохтар, кучаи М.Осимӣ, 22а, 132 сах.

ТАРБИЯИ ЭКОЛОҒӢ - ТАМОҶУЛДИҲАНДАИ ШАХСИЯТИ ҲАМАҶОНИБА ИНКИШОФӢFTA

Мақолаи мазкур таҳти мавзӯи «Тарбияи экологӣ - тамоҷулдиҳандаи шахсияти ҳамаҷониба инкишофӣ» дар бораи дуруст тарбияи экологӣ гирифтани хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нақл мекунад. Шароити зиндагонии муосир аз омӯзгор талаб мекунад, ки шаклҳои нави таълиму тарбияро ҷустуҷӯй кунад. Мусаллам аст, ки мактаб дар ташаккули шуури экологӣ нақши бузурге мебозад, ки метавонад ва бояд дар хонандагон ҳисси мансубият ба табиатро бедор намояд, ки ин имкон намедихад, ки ба табиат истеъмоли муносибат кунанд. Таълим ва тарбияи мактаббачагон дар соҳаи муҳити зист дар айни замон, яке аз самтҳои афзалиятноки қор бо хонандагон мебошад. Барои баланд бардоштани савияи донишу маърифати экологии хонандагон, барои ноил шудан ба рушди устувор дар системаи маърифати экологии ҷаҳонӣ аз таҷриба, усул ва шаклҳои гуногун истифода мекунанд, ки дар ин самт ба баланд бардоштани донишҳои экологии хонандагони мактаб таъҷ намудан зарур ва ба манфиати умум хоҳад буд.

Калидвожаҳо: тарбияи экологӣ, проблемаҳои экологӣ, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, хонандагон, тафаккури эҷодӣ, қори таҳқиқотӣ, табиат, таълими экологӣ.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – РАЗВИТИЕ ВСЕСТОРОННЕ РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ

В данной статье «Экологическое образование – развитие всесторонне развитой личности» рассказывает о правильном экологическом воспитании учащихся общеобразовательных учреждений. Современные условия жизни требуют от учителей поиска новых форм обучения. Понятно, что большую роль в формировании экологического сознания играет школа, которая может и должна прививать у учащихся чувство сопричастности к природе, не позволяющее относиться к природе как к потребителю. Обучение и воспитание школьников в области экологии в настоящее время является одним из приоритетных направлений работы со учащимися. В целях повышения уровня экологических знаний и образования учащихся, достижения устойчивого развития в глобальной системе экологического образования они используют различный опыт, методы и формы.

Ключевые слова: экологическое воспитание, экологические проблемы, общеобразовательное учреждение, учащиеся, творческое мышление, научно-исследовательская работа, природа, экологическое образование.

ENVIRONMENTAL EDUCATION – DEVELOPMENT OF A WELL-ROUNDED PERSONALITY

The following article on the topic «Environmental education - development of a comprehensively developed personality» tells about the correct environmental education of students in general education institutions. Modern living conditions require teachers to search for new forms of education. It is clear that a major role in the formation of environmental awareness is played by the school, which can and should instill in students a sense of belonging to nature, which does not allow them to treat nature as a consumer. Teaching and educating schoolchildren in the field of ecology is currently one of the priority areas of work with students. In order to improve the level of environmental knowledge and education of students, to achieve sustainable development in the global system of environmental education, they use various experiences, methods and forms.

Keywords: environmental education, environmental issues, general education institution, students, creative thinking, research work, nature, environmental education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайров Точиддин Гулмаҳмадович - омӯзгори кафедраи экологияи умумии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, тел- (992) 001998876

Сведения об авторе: Хайров Тоджиддин Гулмахмадович - преподаватель кафедры общей экологии Бахтарского государственного университета имени Носири Хусрава, тел: (992) 001998876

Information about author: Khairov Tojiddin Gulmakhmadovich - teacher of the department of general ecology of the Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav, tel: (992) 001998876

ТДУ. 372.800.2

РУШДИ МАЛАКАҲОИ ТАҲЛИЛӢ ВА ЭҶОДИИ ДОНИШЧӢӢН ДАР ТАЪЛИМИ МОДЕЛСОЗИИ МАТЕМАТИКӢ ВА КОМПЮТЕРӢ

Маҳсиддинов Б.С., унвончӯӣ
Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Таълим дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ як қисми муҳими таҳсилот дар муассисаҳои олии касбӣ мебошад, ки мақсади он таъмини донишчӯён бо малакаҳо ва хислатҳои муҳим барои шиносӣ ва ҳалли муаммоҳои мураккаб дар муҳити амалӣ мебошад. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ метавонад як раванд ё як усули олии омӯзиш бошад, ки донишчӯёнро ба таҳлил, пешгӯӣ ва муҳокимаи муаммоҳо тавассути моделсозии математикӣ ва алгоритмҳои компютерӣ ҷалб мекунад. Ин равандҳо тавассути шиносоии маълумоти вазнин ва таҳлили байни алоқаи мураккаб, маълумот ва вазъияти назариявӣ ё амалӣ дарк карда мешаванд.

Моделсозии математикӣ ва компютерӣ дар таълим аҳамияти калон дорад, зеро онҳо имконият медиҳанд, ки донишчӯён мафҳумҳои математикӣ ва таҳлиро, ки барои шиносоии динамикаи системаҳо ва мушкилоти гуногун дар ҳар як соҳа муҳим мебошанд, фаҳманд. Масалан, моделсозии динамикӣ ё моделсозии математикӣ дар соҳаи муҳандисӣ, иктисодиёт, ё илмҳои иҷтимоӣ, метавонад ба донишчӯён кумак кунад, ки ҷазоҳои гуногуни маълумотро дарк намуда, стратегияи дуруст барои ҳалли муаммоҳои мураккабро интихоб кунанд.

Моделсозии математикӣ ва компютерӣ бар асоси истифодаи усулҳои таҳлилӣ, ки якҷо бо математика ва технологияҳои муосир барои эҷод ва таҳлили моделҳои компютерӣ ба қор меравад, мебошад. Вале на танҳо математика ва амалияи алгоритмӣ, балки усулҳои ҳамгироии барномаҳои технологӣ ва ҳисоббарорӣ низ ба рушди малакаҳои таҳлилӣ ва эҷодии донишчӯён кумак мерасонанд. Моделсозии математикӣ ё моделсозии алгебраӣ – яке

аз унсурҳои муҳимми таълим дар соҳаи математика мебошад, ки қобилиятҳои таҳлилий ва систематизатсияи маълумотро раванқ медиҳад. Моделсозии компютерӣ низ ба муҳити компютерӣ равона шудааст, ки ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки бо истифодаи барномасозии компютерӣ муаммоҳо ва саволҳоро бе гузаштан аз рамзи назария ба амалия, бо истифодаи кодҳо, функсияҳо ва алгоритмҳои махсус ҳал кунанд. Моделсозии компютерӣ ҳамчунин ба донишҷӯён кумак мекунад, ки бо истифодаи асбобҳои эҷодии компютерӣ на танҳо моделҳои математикӣ балки мушкилотро дар муҳити воқеӣ эҷод кунанд, аз ҷумла моделҳои динамикӣ ва таҳлили ихтилофи маълумот.

Ҳамчунин, бо истифодаи моделсозии компютерӣ ва математикӣ донишҷӯён метавонанд бо муаммоҳои пешгӯии ҷадид ва гуногун бо истифодаи якҷанд усулҳо шинос шаванд. Масалан, эҷоди моделҳои динамикаи иҷтимоӣ ё экологӣ бо истифодаи омӯзиш ва пайгирии тағйироти муҳити зист ва омилҳои гуногун метавонанд ба таҳлили динамикӣ ва ҳалли ҷузъҳои проблемаҳои муҳимми оянда кумак кунанд. Ин шиносоии моделсозии компютерӣ ва математикӣ инчунин ба донишҷӯён кумак мерасонад, ки имкониятҳои комилан эҷодиро бо усулҳои самаранок ва амалӣ истифода баранд.

Малакаҳои таҳлилий дар таълими моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба қобилият дарк кардани маълумот, фаҳмидани робитаҳо ва муаммоҳо, таҳлили ин маълумот ва ё таҳияи ҳалли муассир барои масъалаҳои муайян шомил мебошанд. Донишҷӯён, ки моделсозии математикӣ ва компютериро омӯхтаанд, бояд қобилият дошта бошанд, ки маълумоти назариявии мураккабро ба сатҳи амалӣ баранд. Ин кумак мекунад, ки онҳо муаммоҳои мураккабро ба қисмҳои хурдтари таҳлилий тақсим карда, бо истифода аз усулҳои математикӣ ва компютерӣ роҳҳои ҳалли самаранокро пайдо кунанд.

Моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки маводи назариявиро дарк кунанд ва ҳамаи муаммоҳои вобаста ба натиҷаҳои назариявиро бо истифода аз усулҳои амалии таҳлилий ҳалли самаранок пешниҳод кунанд. Таҳлили динамикаи экосистема, таҳлили динамикии иқтисодӣ, ё таҳлили мушкилоти рақамии ададӣ метавонад барои донишҷӯён ба сифати барномасозии компютери амалӣ амал дошта бошад.

Дар муҳити таълимӣ, моделсозии математикӣ ва компютерӣ на танҳо ба таҳлил балки ба эҷоди алгоритмҳо, моделҳои динамикӣ ва муаммоҳои амалии нав равона карда шудааст. Ба ин маъно, таълим дар моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки малакаҳои эҷодии худро бо истифодаи дастгоҳҳои замонавии барномасозӣ ва таҳлили динамикӣ рушд диҳанд.

Аз рӯи андешаи З.Б. Ғафоров моделсозии математикӣ ва компютерӣ дар таълим ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки ба ташаккул додани шуури шахсият машғул шаванд. [1, с. 118]

Истифодаи самаранокии методҳои таълим вобаста ба ҷанбаҳои майлу хоҳиши касбомӯзии донишҷӯён ба роҳи усулҳои интихоби методҳои таълим кӯшиш кунанд, то муаммоҳои таълимиро бо истифода аз усулҳои муосир ва амалии моделсозӣ ҳал кунанд.

Боз ҳам, ин усулҳои таълим барои рушди малакаҳои таҳлилий ва эҷодӣ дар шароити эҷодии омӯзиш зарур мебошанд. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ метавонад ба донишҷӯён кумак кунад, ки онро бо мақсади баланд бардоштани қобилияти тафаккури мантиқӣ ва ҳалли масъалаҳои динамикӣ дар ҳар як соҳа истифода баранд. Бо истифода аз ин усулҳо, донишҷӯён метавонанд роҳҳои самаранок ва эҷодиро барои таҳлили динамикии муаммоҳои ҳалнашуда пайдо кунанд.

Моделсозии математикӣ ва компютерӣ на танҳо ба таҳсилот ё омӯзиши илмӣ вобаста нест, балки метавонад дар иқтисод, муҳандисӣ ва дигар соҳаҳои амалӣ ҳамчун як восита барои таҳлили системаи динамикӣ ва интихоби стратегияи дуруст барои ҳалли муаммоҳо истифода шавад. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ дар таҳсилот метавонад барои таҳлили омилҳои иқтисодӣ, экологӣ ва иҷтимоии глобалӣ кумак кунад. Аз ин рӯ, таълим дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ барои донишҷӯён на танҳо барои руҳияи таҳлилий, балки имконият барои шиносоии омилҳои гуногуни муҳити иҷтимоии мураккаб аст.

Малакаҳои таҳлилӣ дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ асосан қобилият дар шиносоии муаммоҳои мураккаб, ёфтани ва таҳлил кардани алоқаи байни муаммоҳо ва рамзи моделии онҳо мебошад. Ин малакаҳо барои донишҷӯён муҳиманд, зеро онҳо имкон медиҳанд, ки муаммоҳоро на танҳо дарк, балки таҳлил ва хулоса кунанд, ки дар натиҷа кумак мекунад, ки роҳҳои ҳалли самаранок ва дуруст пайдо карда шаванд.

И.М. Федоткин чунин мешуморад, ки «концепсияҳо умумӣ мебошанд ин гуна дониш ва тарзи фикрронии донишҷӯён дар ин раванд ассимилятсияи математикӣ ва компютерӣ» мебошад. [10, с. 63]

Моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки ба таҳлили моделҳо ва эҷоди алгоритмҳо шуруъ кунанд, ки ин равандҳоро метавон дар вазифаҳои муҳими илмӣ ва амалӣ истифода кард. Масалан, истифодаи методологияи моделсозии математикӣ дар омӯзиши системаи дифференциалӣ ё системаи динамикӣ як шеваи муҳим дар таълим аст. Моделсозии динамикӣ кумак мекунад, ки донишҷӯён муҳити таҳлилро фаҳманд, ки чӣ тавр тағйироти хурд дар параметрҳои модел метавонад ба натиҷаҳои раванди динамикӣ таъсир расонад. Вақте ки моделҳои динамикӣ таҳия мешаванд, донишҷӯён бо таҳлили маҷмуи муаммоҳо, шиносоии алоқаи байни ҷузъҳо ва шиносоии стратегияҳо барои ҳалли муаммо машғул мешаванд.

Дар таълими моделсозии математикӣ ва компютерӣ, донишҷӯён на танҳо моделҳоро таҳлил мекунанд, балки вазифаҳои амалиро барои шиносоии роҳҳои самараноктарини хулосабарорӣ ва таҳлил пешниҳод мекунанд. Масалан, таҳлили параметрҳои динамикӣ, муодилаҳои дифференциалӣ ва ҳисобкуниҳои рақамӣ ба донишҷӯён кумак мекунанд, ки на танҳо дар дарккунии маълумот саҳм гузоранд, балки дар таҳияи усулҳои мавҷуд барои шиносоии динамикӣ ва маҷмуи моделҳо низ иштирок кунанд.

Малакаҳои эҷодӣ дар таълими моделсозӣ аҳамияти калон доранд, зеро онҳо ба донишҷӯён имконият медиҳанд, ки моделҳои эҷодии нав ва беҳтарро барои ҳалли муаммоҳо таҳия кунанд. Вақте ки мо дар бораи малакаҳои эҷодӣ дар моделсозии математикӣ ва компютерӣ гап мезанем, мо бояд фаҳмем, ки ин малакаҳо ба донишҷӯён кумак мекунанд, ки ба таври инноватсионӣ ва ботачриба муаммоҳои ғайримуқаррариро ҳал кунанд. Эҷоди моделҳо ва алгоритмҳои мувофиқ бо муаммоҳои амалӣ ё назариявӣ ҳар рӯз метавонад донишҷӯёнро ба равандҳои нави ҳалли проблемаи тасаввуршаванда расонад, ки дар натиҷа амалҳои дуруст ва самаранок барои пешгӯӣ ва эҷоди шеваҳои ҳалли муаммоҳои ҳозира ба назар мерасанд.

Аз рӯи таҳқиқоти Ф.Ф. Шарипов чунин хулоса бароварда шуд, «Аз ин рӯ, барои фаҳмидани баъзеҳо далелҳо ва падидаҳо дар шароити муосир шумо бояд системаи таълими онҳоро пайгирӣ кунед ва решаҳои онро дарёбед, гузаштаро нисбатан дур таҳлил намоед» [13, с. 96].

Дар таълими моделсозии математикӣ ва компютерӣ, дарсҳои таҳсилотӣ яқчо бо фаҳмидани мафҳумҳои таҳлилӣ, ба мисли функцияҳо, муодилаҳои дифференциалӣ ва параметрҳо кумак мекунанд, ки донишҷӯён моделҳои нави математикӣ ё компютериро эҷод кунанд. Моделсозии математикӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки дар бораи муносибатҳо ва робитаҳои байни параметрҳо ва маълумоти воқеӣ фикр кунанд ва барои ҳалли масъалаҳои усулҳои самаранок ва бозғатимод пешкаш намоянд. Масалан, модели динамикӣ, ки барои таҳлили муносибатҳои байни омилҳои муҳити зист ва иқтисодӣ таҳия шудааст, ё модели барои шиносоии тасаввуроти статистикӣ дар ҷамъоварии маълумоти назариявӣ метавонад ба донишҷӯён имконият диҳад, ки бо истифодаи усулҳои таҳлилӣ ва эҷодии компютерӣ на танҳо таҳлил, балки ҳаракат кардани моделҳо дар муҳити воқеӣ ва амалиро пайваст кунанд. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ дар ин замина барои ҷалби донишҷӯён ба таҳия ва эҷоди стратегияҳои хос барои шиносоии муаммоҳо, инчунин бо пайваст кардани назария бо амалия, нақши муҳим мебошад.

Дар таҳсили моделсозии математикӣ ва компютерӣ, як қисми муҳими раванд шиносоии самаранок ва пешгӯии қадамҳои амалӣ барои рафъи муаммоҳо мебошад. Моделсозии компютерӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки назарияро бо амалия пайваст

кунанд ва ба эҷоди моделҳои мушаххас дар барномаҳои гуногун шуруъ намоянд. Моделҳои математикӣ ва компютерӣ метавонанд ба донишҷӯён кумак кунанд, ки на танҳо таълимиро омӯхта, балки барои ҳалли муаммоҳои аниматсионӣ ва амалӣ бо истифодаи усулҳои нав ба мақсадҳо расанд. Инчунин, истифодаи барномаҳо ва алгоритмҳои пешрафтаи компютерӣ дар таҳияи моделҳои нав кумак мекунад, ки онҳо бартариҳои назариявии таҳлилро бо амал ва усулҳои иҷтимоии воқеӣ пайваст кунанд. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ инчунин дар эҷоди системаи омӯзишии интерактивӣ, ки донишҷӯён метавонанд дар он мубодила ва муҳокима кунанд, нақши муҳим мебозад. Барномаҳои таҳлили статистикӣ ва алгоритмҳои оптимизатсия барои донишҷӯён имконият медиҳанд, ки роҳи ҳалли эҷодии муаммоҳои воқеии рӯзмарро дар муҳити таълимии аниматсионӣ ва алтернативӣ пайдо кунанд.

Принсипҳои рушди таҳсилот дар асарҳои Ю.Ю. Тарасевич чунин қайд гардидааст: «таъмини ҳавасмандӣ, огоҳӣ, тамомиат, воқеият ва самарабахшии донишҳои ташаккулёфтаи хонандагон ва донишҷӯён мебошад». [8, с. 212]

Ниҳоят, моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки худро дар муҳити муосир ва рақамии технологӣ ба таври самаранок дарк кунанд. Бо эҷоди моделҳо, донишҷӯён на танҳо бо таҳлили муаммоҳо машғул мешаванд, балки онҳоро дар муҳити воқеӣ амалӣ мекунанд, ки ин кор дурустӣ ва самаранокии қарорҳоро баланд мебардорад.

Барномаҳои компютерӣ ва технологияи муосир нақши муҳим дар таҳияи моделҳои математикӣ ва компютерӣ дар таълим доранд. Бо рушди назаррас дар соҳаи технологӣ ва компютерӣ, имкониятҳо барои таҳсил дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба таври назаррас зиёд шудаанд. Воситаҳои пешрафтаи компютерӣ имконият медиҳанд, ки донишҷӯён бо роҳҳои самаранок ва осон ҳалли дурусти муаммоҳои илмӣ ва амалиро, ки ба моделсозии математикӣ ва компютерӣ марбутанд, пайдо кунанд.

Барномаҳои MATLAB, Mathematica ва Python аз барномасозии пешрафта ва маъруфи компютерӣ барои таҳия ва таҳлили моделҳои математикӣ, динамикӣ ва эҷоди алгоритмҳо дар раванди омӯзишии моделсозӣ мебошанд. Ҳар яке аз ин барномаҳо барои мақсадҳои муайян ва тақмили муайяншудаи таҳлилии истифода мешаванд.

➤ **MATLAB** - Барномаи MATLAB як муҳити компютерӣ аст, ки барои таҳлили математикӣ ва моделсозии динамикӣ истифода мешавад. MATLAB барои моделсозии системаҳои хаттӣ ва ғайрихаттӣ, таҳлили маълумот, ҳалли муодилаҳои дифференциалӣ ва амалӣ кардани алгоритмҳои оптимизатсионӣ як воситаи муҳим аст. Донишҷӯён метавонанд бо истифода аз MATLAB таҳлилҳои амалӣ ва назариявии моделҳоеро эҷод кунанд, ки кумак мекунанд, ки бо муаммоҳои амалӣ ва илмӣ шинос шаванд ва онҳоро ҳал кунанд.

➤ **Mathematica** - Mathematica як муҳити баландтехнологии дигар барои таҳияи моделҳо ва таҳлили маълумот аст, ки ба донишҷӯён имконият медиҳад, муаммоҳоро ба осонӣ моделсозӣ ва ҳал кунанд. Ин барнома на танҳо барои моделсозии математикӣ, балки барои эҷоди графикҳои дурусти амалӣ ва таҳлили амалӣ низ кумак мерасонад. Mathematica бо қобилиятҳои графии пурқудрат ва хусусиятҳои динамикӣ, ки дар ин муҳити компютерӣ ҷойгиранд, ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки моделҳои мураккаби динамикӣ ва муодилаҳои математикӣ таҳия ва таҳлил кунанд.

➤ **Python** - Python, ки барои барномасозии компютери умумистандартӣ ва таҳлили маълумот пкшнӣ шудааст, инчунин барои таҳия ва моделсозии алгоритмҳои математикӣ ва компютерӣ дар соҳаи моделсозии динамикӣ истифода мешавад. Ин барнома қобилияти ба осонӣ эҷод кардани алгоритмҳои математикии динамикӣ ва таҳлили маълумотро барои донишҷӯён фароҳам меорад. Python бо китобхонаҳои махсус барои таҳлили маълумот ва моделсозии динамикӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки моделҳои санҷиширо таҳия ва таҳлил кунанд.

Барномаҳои компютери MATLAB, Mathematica ва Python барои таҳияи моделҳо ва таҳлил кардани системаҳои динамикӣ дар муҳити таълимӣ барои донишҷӯён хеле муҳим мебошанд, вале дар робита ба иҷрои алгоритмҳои пешрафта ва сохтани моделҳои мураккаб, ба донишҷӯён лозим аст, ки барои дарк ва эҷод кардани назарияҳои моделсозии математикӣ

низ салоҳиятҳои барномасозиро омӯзанд. Дар ин замина, таълим дар барномасозии компютерӣ барои донишҷӯён аз аҳаммияти махсус бархӯрдор аст. Дарсҳои барномасозии интерактивӣ, ки ба донишҷӯён имкон медиҳанд, дар муҳити барномасозӣ моделҳои динамикӣ ва алгоритмҳоро эҷод кунанд ва таҷрибаи мустақилона дар соҳаи барномасозӣ дар шакли таҷрибавӣ самарани баланди таълимиро ба вучуд меоранд.

Барномаҳои компютерӣ барои таълими донишҷӯён дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ як қатор афзалиятҳо ва имкониятҳо доранд:

— **Интерактивӣ ва дастрасӣ** - Барномаҳои компютерӣ барои таълим имкон медиҳанд, ки донишҷӯён бо моделҳо ва алгоритмҳои мураккаб бо осонӣ ва ба таври интерактивӣ кор кунанд. Онҳо метавонанд моделҳоро таҳия, симулятсия ва таҳлил кунанд, ки ин амалҳоро ба таври зудафзор анҷом диҳанд.

— **Шиносоии амалия бо назария** - Барномасозӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки назария ва амалияро пайваст кунанд. Онҳо метавонанд моделҳоро бо истифодаи барномасозии компютерӣ эҷод ва амалӣ кунанд ва дарк кунанд, ки чӣ тавр моделҳои математикӣ метавонанд дар ҳалли муаммоҳои амалӣ ё илмӣ кумак кунанд.

• **Таҳлил** - Барномаҳо ва асбобҳои компютерӣ барои таҳлили муаммоҳои гуногун истифода мешаванд. Моделсозии динамикӣ дар муҳити компютери рафтор ва алгоритмҳои дуруст таҳлил карда мешаванд, ки самарани баланд ва дақиқи натиҷаҳо ба даст меоранд.

Барномаҳои компютерӣ ва технологияи муосир дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ имконият медиҳанд, ки донишҷӯён бо истифода аз усулҳои таҳлили мураккаб, моделсозӣ ва алгоритмҳои интерактивӣ, инчунин асбобҳои баландтехнологии компютерӣ, малакаҳои назариявии математикӣ ва алгоритмии худро такмил диҳанд. Ин барномасозии компютери муосир барои таҳсилоти моделсозии математикӣ ва компютерӣ ба донишҷӯён кумак мекунад, ки муаммоҳоро бо роҳҳои самаранок эҷод ва амалӣ кунанд.

Таълим дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ боиси рушд ва такмил ёфтани малакаҳои таҳлилӣ ва эҷодии донишҷӯён мегардад. Ин соҳа на танҳо ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки бо асбобҳои математикӣ ва компютерӣ муаммоҳо ва таҳлили динамикаи системаҳоро омӯзанд, балки инчунин онҳоро барои эҷоди моделҳои математикии нав ва муфид омода мекунад. Аз ин рӯ, такмили равандҳои таълим дар ин соҳа барои омӯзгорон ва донишҷӯён аҳаммияти муҳим дорад.

Таҷрибаи Р.Н. Одинаев нишон медиҳад, ки дар айни замон он бояд амалҳоеро нишон диҳад, ки барои хонандагон ва донишҷӯён вучуд доранд ва макон ва вақти ташаққули махсусро муайян мекунад. [3, с. 66]

Дар раванди таълим, истифодаи технологҳои муосир ва барномаҳои компютерӣ, ба монанди MATLAB, Python ва Mathematica, ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки маҳорати худро дар таҳияи алгоритмҳо, моделсозӣ ва таҳлили натиҷаҳои моделҳо афзоиш диҳанд. Ин барномаҳо барои таълими интерактивӣ, эҷоди моделҳои динамикӣ, инчунин барои таҳлили моделҳои мураккаб ва ё эҷоди шабакаҳои нейронӣ ё алгоритмҳои муосир истифода мешаванд. Бо ҳамин роҳ, донишҷӯён метавонанд ҳам донишҳои назариявиро омӯзанд ва ҳам таҷрибаҳои амалӣ дар муҳити компютери воқеӣ ва ҳамкори гурӯҳӣ дошта бошанд, ки ба таҳияи малакаҳои эҷодӣ ва таҳлилӣ кумак мекунад.

Рушди усулҳои интерактивӣ ва технологӣ дар таълим бояд дар барномаҳои таълимии олии касбӣ зиёдтар ба назар гирифта шаванд. Пайвастанӣ омӯзиш ба вазъи воқеии ҳаёт ва моделсозии муаммоҳои рӯзмарра барои донишҷӯён кумак мекунад, ки мафҳумҳоро бо осонӣ ва дақиқият бештар фаҳманд. Дар айни замон, таълими амалӣ дар муҳити комилан интерактивӣ ва истифодаи усулҳои омӯзиши муосир барои шогирдони имрӯза муҳим аст, чунки онҳо метавонанд имконият пайдо кунанд, ки мавзӯҳоро на танҳо аз рӯи назария, балки дар асоси амалия ва таҷриба омӯзанд.

Ҳамчунин, бояд зикр кард, ки усулҳои амалии моделсозӣ дар омӯзиши муаммоҳои динамикӣ ва алгоритмии математикӣ, инчунин таҳия ва истифодаи технологияи нави барномасозӣ бояд бо усулҳои анъанавӣ муттаҳид карда шаванд. Ба ин манзур, роҳҳои

омӯзишӣ, ки дар онҳо бо технологияи муосир истифодаи моделсозӣ ва барномасозии компютерӣ омешиш меёбад, бояд эҷод карда шаванд.

Таълим дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ яке аз василаҳои асосии рушди малакаҳои таҳлилий ва эҷодии донишҷӯён мебошад. Ба донишҷӯён кумак мекунад, ки на танҳо мафҳумҳои мураккабро фаҳманд, балки онҳо бо истифодаи методологияҳои муосир, барномасозии интерактивӣ ва технологияи компютерӣ шуруъ кунанд, ки метавонанд дар соҳаҳои гуногун таъсири мусбат гузоранд. Бо истифодаи усулҳои муосир ва технологияҳои барномасозӣ, донишҷӯён метавонанд малакаҳои муҳимро рушд диҳанд, ки дар ҳаёти касбӣ ва илмӣ ба онҳо кумак мерасонад.

Адабиёт:

14. Гафоров, З.Б. Мотивация студентов использованием мультимедийной технологии в процессе обучения информатики / З.Б. Гафоров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – № 1-3(101). – С. 118. – EDN LINTKK.

15. Одинаев, Р.Н. Создания мотивации к изучению предметов информатики и программирования в СОУ ах, ВУЗ ах на примере компьютерного моделирование движения автомобилей на языке программирования "с++" / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2020. – № 4. – С. 103-110. – DOI 10.51884/2413-452X_2020_4_103. – EDN TUQQDX.

16. Одинаев, Р.Н. Развитие мотивации на уроках информатики и программирования как средство повышения уровня обученности учащихся в образовательных учреждениях Республики Таджикистан / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Института развития образования. – 2021. – № 2(34). – С. 66. – EDN GTCAGR.

17. Одинаев Р.Н., Гафоров З.Б., Хамидова А. Формирование учебной мотивации студентов на уроках информатики в вузах Республики Таджикистан. Материалы XII – международной научно-практической конференции «Современные проблемы математического моделирования и её применения», посвященная «2020-2040 годы, 20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в области науки и образования» и «75-летию Таджикского национального университета» (Таджикистан, Душанбе, 18 мая 2024). С. 393-396.

18. Одинаев Р.Н., Туманова Ш.С, Хамидова А. Современные методы развития логического мышления учеников старших классов на уроках информатики. Материалы XII – международной научно-практической конференции «Современные проблемы математического моделирования и её применения», посвященная «2020-2040 годы, 20-летию изучения и развития естественных, точных и математических наук в области науки и образования» и «75-летию Таджикского национального университета» (Таджикистан, Душанбе, 18 мая 2024). С. 401-404.

19. Рафиев С.А., Фуломов С.Р. Таъминоти илмию методиҳои фанҳои таълимӣ дар соҳаи тайёр кардани веб-дизайнерҳои оянда. Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои педагогӣ. № 4 - 2 (33) 2023 - С.178-188

20. Тарасевич, Ю.Ю. Математическое и компьютерное моделирование. Вводный курс: Учебное пособие / Ю.Ю. Тарасевич. - М.: ЛИБРОКОМ, 2013. - 152 с.

21. Тарасик, В.П. Математическое моделирование технических систем: Уч. / В.П. Тарасик. - М.: Инфра-М, 2017. - 212 с.

22. Федосеев, В.В. Математическое моделирование в экономике и социологии труда. Методы, модели, задачи: Учебное пособие / В.В. Федосеев. - М.: Юнити, 2007. - 167 с.

23. Федоткин, И.М. Математическое моделирование технологических процессов / И.М. Федоткин. - М.: КД Либроком, 2018. - 63 с.

24. Формалев, В.Ф. Математическое моделирование сопряженного теплопереноса между вязкими газодинамическими течениями и анизотропными телами / В.Ф. Формалев, С.А. Колесник. - М.: Ленанд, 2019. - 316 с.

25. Ҳафизода А.Ф. Саводнокии рақамии синфҳои болоӣ дар дарси информатика. Маводҳои конференсияи XII – уми байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои муосири моделсозии математикӣ ва татбиқи он», бахшида ба «Солҳои 2020-2040 эълон гардидани 20-солаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» ва «75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» (Тоҷикистон, Душанбе, 18 майи 2024) С. 419-421.

26. Шарипов, Ф.Ф. Особенности обучения языкам программирования в образовательных учреждениях Республики Таджикистан / Ф.Ф. Шарипов, З.Б. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. – 2020. – № 4. – С. 96. – EDN AREEKR.

РУШДИ МАЛАКАҲОИ ТАҲЛИЛӢ ВА ЭҶОДИИ ДОНИШЧӢӢН ДАР ТАЪЛИМИ МОДЕЛСОЗИИ МАТЕМАТИКӢ ВА КОМПЮТЕРӢ

Мақола ба таҳқиқи аҳамияти таълим дар соҳаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ барои рушди малакаҳои таҳлилӣ ва эҷодии донишчӯён бахшида шудааст. Моделсозии математикӣ ва компютерӣ як роҳи муассир барои тақвияти қобилияти таҳлил ва эҷод дар донишчӯён мебошад. Дар мақола, ба таври муфассал дар бораи усулҳои муосир ва асбобҳои таълимӣ, ки барои таҳияи моделҳои математикӣ ва компютерӣ истифода мешаванд, сухан меравад. Технолоҷҳои муосир ва барномасозии интерактивӣ барои таҳияи моделҳои динамикӣ ва мураккаб дар муҳити таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ шудаанд. Мақсади асосии мақола ин аст, ки ҷи гуна истифодаи моделсозии математикӣ ва компютерӣ метавонад ба донишчӯён дар фаҳмидани мафҳумҳои мураккаби математикӣ ва таҳияи алгоритмҳои эҷодӣ кумак кунад. Мақола инчунин, пайванди байни таҳсил ва таҷрибаҳои амалӣ, инчунин пешниҳоди усулҳои барои тақмили равандҳои таълимӣ дар соҳаи моделсозиро пешниҳод мекунад.

Калидвожаҳо. моделсозии математикӣ, моделсозии компютерӣ, таълим, малакаҳои таҳлилӣ, малакаҳои эҷодӣ, технологияи муосир, барномасозии интерактивӣ, донишчӯён, омӯзиш, усулҳои муосир.

РАЗВИТИЕ АНАЛИТИЧЕСКИХ И ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКОМ И КОМПЬЮТЕРНОМ МОДЕЛИРОВАНИИ

Статья посвящена исследованию значения обучения в области математического и компьютерного моделирования для развития аналитических и творческих навыков студентов. Математическое и компьютерное моделирование является эффективным инструментом для усиления аналитических и творческих способностей студентов. В статье подробно рассматриваются современные методы и образовательные инструменты, которые используются для создания математических и компьютерных моделей. Современные технологии и интерактивное программирование для разработки динамических и сложных моделей в рамках высшего образования также обсуждаются. Главная цель статьи заключается в том, чтобы показать, как использование математического и компьютерного моделирования может помочь студентам в понимании сложных математических концепций и создании творческих алгоритмов. Статья также предлагает связь между обучением и практическим опытом, а также рекомендации по улучшению образовательных процессов в области моделирования.

Ключевые слова: математическое моделирование, компьютерное моделирование, обучение, аналитические навыки, творческие навыки, современные технологии, интерактивное программирование, студенты, обучение, современные методы.

DEVELOPMENT OF ANALYTICAL AND CREATIVE SKILLS OF STUDENTS IN MATHEMATICAL AND COMPUTER MODELING EDUCATION

The article focuses on exploring the importance of teaching mathematical and computer modeling for the development of analytical and creative skills among students. Mathematical and computer modeling serves as an effective means to enhance students' analytical and creative

abilities. The article discusses in detail the modern methods and educational tools used to develop mathematical and computer models. Contemporary technologies and interactive programming for the creation of dynamic and complex models in higher education are also explored. The main goal of the article is to demonstrate how the application of mathematical and computer modeling can help students understand complex mathematical concepts and create innovative algorithms. The article also presents the connection between learning and practical experience, along with suggestions for improving educational processes in the field of modeling.

Keywords. mathematical modeling, computer modeling, education, analytical skills, creative skills, modern technology, interactive programming, students, learning, modern methods.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳсиддинов Бахтовар - унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи А.Рудакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кулоб, хиёбони С. Сафаров 16. Телефон: 918-15-64-58. E-mail: bakhtovar89.89@mail.ru.

Сведения об авторе: Махсиддинов Бахтовар - соискатель кафедры методики обучения информатики Кулябского государственного университета имени А.Рудяки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: 918-15-64-58. E-mail: bakhtovar89.89@mail.ru.

Information about the author: Mahsiddinov Bakhtovar - applicant department of methods of teaching computer science Kulob State University named after A.Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. Kulob S. Safarov 16 street, Phone: 918-15-64-58. E-mail: bakhtovar89.89@mail.ru.

ТДУ (УДК) 519:536. 424+538.9

НАҚШИ МАСЪАЛАҲОИ ШАВҚОВАР ДАР РУШДИ ТАВАЧЧУҲИ ХОНАНДАГОН БА ОМУЪЗИШИ МАТЕМАТИКА

Мирзоев А.Х., унвонҷӯ
Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи А.Ҷомии АТТ

Рушди таваччуҳи хонандагон ба омӯзиши математика як ҷанбаи муҳимми таълимоти мактабӣ мебошад. Математика на танҳо як фанни асосии таълимӣ аст, балки асоси бисёре аз малакаҳо ва донишхоест, ки дар зиндагии ҳаррӯза ва касбҳои гуногун истифода мешаванд. Барои инкишоф додани таваччуҳи хонандагон ба омӯзиши математика, усулҳо ва равишҳои гуногуни таълимӣ метавонанд истифода шаванд. Усулҳои асосӣ барои рушди таваччуҳ ба математика **метавонад: истифодаи масъалаҳои шавқовар ва амалии математика** - Масъалаҳо ва муаммоҳои шавқовар метавонанд таваччуҳи хонандагонро бедор кунанд ва онҳоро ба фикрронии мантиқӣ ва эҷодкорона водор созанд. Масъалаҳои амалӣ, ки бо зиндагии ҳаррӯзаи онҳо иртибот доранд, метавонанд хонандагонро ба омӯзиши фан хавасманд гардонанд; **истифодаи технологияҳои таълимӣ** - Барномаҳо, сайтҳо ва воситаҳои интерактивӣ метавонанд таълимоти математикии хонандагонро шавқовар ва дастрас гардонанд. Истифодаи барномаҳои таълимии компютерӣ, симуляторҳо ва бозихҳои таълимӣ метавонад дарси математикии хонандагонро ҷолибтар созад; **ташкили маҳфилҳои беруназсинфӣ** - Маҳфилҳо ва гурӯҳҳои таълимӣ, ки ба ҳалли муаммоҳои математика ва бозихҳои фикрӣ машғуланд, метавонанд муҳити ғаъоли омӯзиширо фароҳам оваранд. Хонандагон метавонанд дар гурӯҳҳо кор кунанд, аз якдигар омӯзанд ва тавассути ҳамкорӣ фикрронияшонро рушд диҳанд; **ташкили озмунҳо ва мусобиқаҳо** - Озмунҳои математика, ки дар сатҳҳои мактабӣ, шаҳрӣ ва ҷумҳуриявӣ баргузор мешаванд, метавонанд ба хонандагон имконият диҳанд, ки донишҳои худро санҷанд ва аз муваффақиятҳо лаззат баранд. Ин мусобиқаҳо метавонанд руҳияи рақобатро баланд бардоранд ва таваччуҳи хонандагонро ба фанни математика афзун кунанд; таълими амалии математика - истифодаи

таҷрибаҳо ва амалҳои муҳандисӣ, ки бо математика иртибот доранд, метавонанд ба хонандагон кумак кунанд, ки донишҳои назариявиро дар амал татбиқ намоянд. Масалан, сохтани моделҳо, ҳал кардани муаммоҳои муҳандисӣ ва татбиқи математика дар тарҳрезии лоиҳаҳо метавонад ба онҳо нишон диҳад, ки математика чӣ қадар муфид ва шавқовар аст; пайдо кардани омӯзгорони илҳомбахш - Омӯзгороне, ки бо шавқу завқ ва эҷодкорӣ фанни математикаро таълим медиҳанд, метавонанд ба хонандагон илҳом бахшанд. Омӯзгорони муваффақ метавонанд тавачҷуҳи хонандагонро ба фанн афзун кунанд ва онҳоро ба омӯзиши ҷиддии математика ҳавасманд гардонанд. [1, с. 5]

Рушди тавачҷуҳи хонандагон ба омӯзиши математика як раванди мураккаб ва бисёрҷанба аст, ки талошҳои ҳамаҷонибаи омӯзгорон, падару модарон ва муассисаҳои таълимиро талаб мекунад. Истифодаи масъалаҳои шавқовар, технологияҳои таълимӣ, маҳфилҳои беруназсинфӣ, озмунҳо, таълими амалии математика ва илҳомии омӯзгорони эҷодкор ҳама метавонанд ба ин раванд кумак расонанд. Бо ин роҳ, хонандагон на танҳо аз омӯзиши математика лаззат мебаранд, балки инчунин малақаҳои муҳимми зехниро меомӯзанд, ки онҳоро дар зиндагӣ ва касби ояндашон муваффақ мегардонад.

Масъалаҳои шавқовар ва интерактивӣ метавонанд нақши муҳимро дар рушди тавачҷуҳи хонандагон ба омӯзиши математика бозанд. Ин гуна масъалаҳо хонандагонро ба фикрронии мантиқӣ ва ҳалли мушкилот таҳриқ медиҳанд ва онҳоро ба омӯзиши фаъол ва шавқовар даъват мекунад. Биёед баъзе аз аҳамиятҳои асосии масъалаҳои шавқоварро дар омӯзиши математика дида бароем [7]:

➤ **Баланд бардоштани шавқ ва ҷалб кардани диққат** - Масъалаҳои шавқовар ба таври табиӣ диққати хонандагонро ҷалб мекунад. Онҳо метавонанд тавассути ҳикояҳо, бозӣ, ё мушкилоти воқеии зиндагӣ пешниҳод карда шаванд, ки ин боиси шавқу рағбат ба омӯзиш мегардад.

➤ **Фикрронии мантиқӣ ва ҳалли мушкилот** - Масъалаҳои шавқовар хонандагонро маҷбур мекунад, ки фикрронии мантиқии худро истифода баранд ва қарорҳои эҷодӣ қабул кунанд. Ин равандҳо ба рушди малақаҳои ҳалли мушкилот ва таҳлил мусоидат мекунад, ки инҳо барои омӯзиши математика муҳиманд.

➤ **Таъмини муҳити фаъол ва ҳамкорӣ** - Масъалаҳои шавқовар метавонанд дар гурӯҳҳо ё ҷуфтҳо ҳал карда шаванд, ки ин ҳамкориро ва муҳити фаъоли омӯзиширо таъмин мекунад. Хонандагон метавонанд идеяҳои худро бо якдигар мубодила кунанд ва дар якҷоягӣ кор кунанд, ки ин боиси афзоиши тавачҷуҳ ва ҳавасмандӣ мегардад.

➤ **Фаҳмидани мафҳумҳои асосӣ тавассути таҷриба** - Масъалаҳои шавқовар кумак мекунад, ки хонандагон мафҳумҳои асосии математикиро дарк кунанд ва онҳоро ба таври амалӣ истифода баранд. Ба ҷои омӯзиши мафҳумҳои абстрактӣ, онҳо метавонанд ин мафҳумҳоро тавассути ҳалли масъалаҳо ва таҷрибаомӯзӣ фаҳманд.

➤ **Рушди эҷодкорӣ** - Масъалаҳои шавқовар хонандагонро ташвиқ мекунад, ки роҳҳои нави ҳалли мушкилотро бичӯянд ва аз фикрронии қолабӣ дур шаванд. Ин метавонад эҷодкорӣ ва қобилияти фикрронии мустақилро рушд диҳад.

➤ **Мустаҳкам кардани донишҳои дарсӣ** - Масъалаҳои шавқовар метавонанд ҳамчун воситаи такрор ва мустаҳкам кардани донишҳои дарсӣ истифода шаванд. Онҳо кумак мекунад, ки хонандагон мафҳумҳои омӯختаро ба таври амалӣ истифода баранд ва онҳоро дар ёд гиранд.

➤ **Таҳриқ додани тавачҷуҳ ба касбҳои илмӣ** - Масъалаҳои шавқовар метавонанд хонандагонро ба касбҳои илмӣ, технологӣ, муҳандисӣ ва математика (STEM) ҳавасманд кунанд. Онҳо нишон медиҳанд, ки математика метавонад шавқовар ва амалӣ бошад ва ба хонандагон кумак мекунад, ки имкониятҳои касбии марбут ба ин фанҳоро бубинанд. [11, с. 13]

Масъала. (Фаҳмидан). Аз картон ду доира созед, чунон ки дар расми 1 нишон дода шудааст. Радиуси доираи калони 20 см ва доираи хурд 8 см бошад.

Доираи хурдро ба доираи калон гузored ва онҳоро ба ҳамдигар маҳкам кунед, то ки доираи хурд атрофи маркази умумии онҳо гардон шавад. Бо ёрии ин ду доираи маҳкамшуда шумо метавонед тахмин кунед, ки кадом нависандаи русро рафиқи шумо фикр мекунад [18].

Ин тавр анҷом дода мешавад. Рафиқи шумо бояд якero аз нависандагон интихоб кунад, ки номҳояшон дар секторҳои доираи калон навишта шудаанд; пас шумораи секторро, ки номи ин нависанда дар доираи хурд қарор гирифтааст, назар кунед ва доираи хурдро ба самти нишон додашуда чарх занед, ки ин рақамро ишора мекунад. Кадом ҷойро доираи хурд дар оғоз мегирад, аҳаммият надорад. Чанд сектор рафиқи шумо доираро чарх мезанад, барои шумо муҳим нест.

Барои тахмин кардани нависандаи фикркарда, шумо бояд назар кунед, ки кадом ҷойро доираи хурд мегирад. Дар муқобили нависандаи фикркардашуда ҳамавақт адади 12 ҷойгир аст.

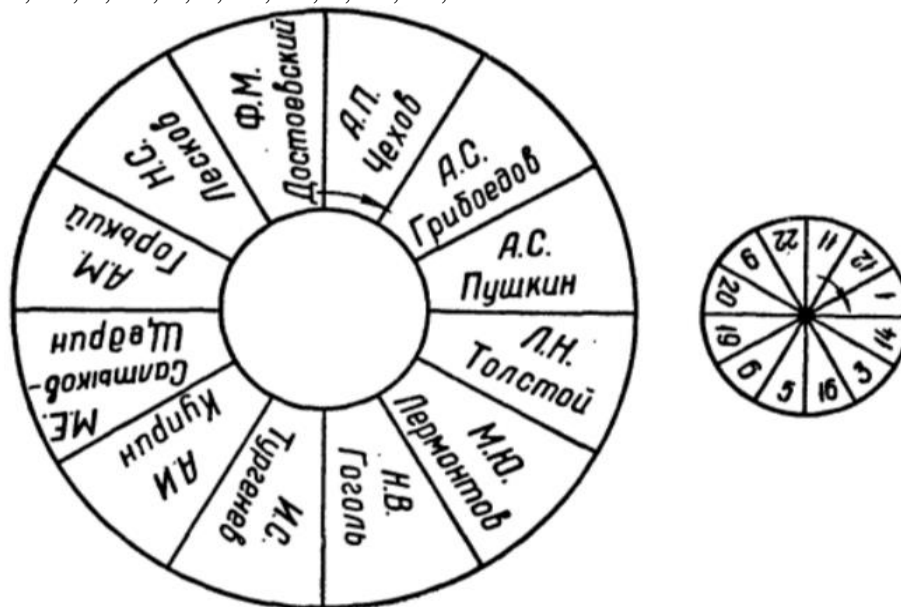
Сохтори доираҳо:

Доираи калон:

- А.С. Пушкин
- Л.Н. Толстой
- М.Ю. Лермонтов
- Н.В. Гоголь
- И.С. Тургенев
- А.И. Куприн
- М.Е. Салтыков
- А.М. Горький
- Н.С. Лесков
- Ф.М. Достоевский
- А.П. Чехов
- А.С. Грибоедов

Доираи хурд:

- 1, 14, 3, 16, 5, 6, 19, 20, 9, 22, 11, 12

Расми 1. Доираҳои сеҳрнок

Ҳангоми якҷоя намудан ин доираҳо намуди зеринро мегирад:

Расми 2. Шакли пурраи доира

1. Мисоли 1:

- Рафики шумо номи «А.С. Пушкин»-ро интихоб мекунад.
- Номи «А.С. Пушкин» дар сектори 1 қарор дорад.
- Доираи хурдро ба самти соат 1 сектор чарх занонед.
- Пас, вақте ки шумо назар мекунад, рақами 12 дар муқобили номи «А.С.

Пушкин» қарор мегирад.

Натиҷаи бозиро дар расм мебинем:

Расми 3. Натиҷаи бозӣ барои мисоли 1

2. Мисоли 2:

- Рафики шумо номи «М.Ю. Лермонтов»-ро интихоб мекунад.
- Номи «М.Ю. Лермонтов» дар сектори 3 қарор дорад.

- Доираи хурдро ба самти соат 3 сектор чарх занонед.
- Пас, вақте ки шумо назар мекунад, рақами 12 дар муқобили номи «М.Ю. Лермонтов» қарор мегирад.

Натиҷаи бозиро дар расм мебинем:

Расми 4. Натиҷаи бозӣ барои мисоли 2

3. Мисоли 3:

4. Рафиқи шумо номи «А.И. Куприн»-ро интихоб мекунад.
5. Номи « А.И. Куприн» дар сектори 6 қарор дорад.
6. Доираи хурдро ба самти соат 6 сектор чарх занонед.
7. Пас, вақте ки шумо назар мекунад, рақами 12 дар муқобили номи «А.И. Куприн» қарор мегирад.

Натиҷаи бозиро дар расм мебинем:

Расми 5. Натиҷаи бозӣ барои мисоли 3

Ин масъаларо метавон ҳамчун як воситаи шавқовар барои ҷалби хонандагон ба омӯзиши математика истифода бурд. Хонандагон метавонанд тавассути ин амал бо концепсияҳои асосии математикӣ ва мантиқӣ шинос шаванд ва тавачҷух ва шавқи худро ба омӯзиши математика афзоиш диҳанд.

Масъалаҳои шавқовар, аз қабилӣ масъалаи «тахмин кардани нависандагон бо ёрии доираҳо», метавонанд як воситаи пурқувват барои ҷалби хонандагон ба омӯзиши математика бошанд. Ин гуна масъалаҳо на танҳо фикрронии мантиқӣ ва малақаҳои ҳалли мушкилотро инкишоф медиҳанд, балки тавачҷуҳи хонандагонро ба фанни математика афзун мекунад.

Ин гуна масъалаҳо фикрронии мантиқӣ ва ҳалли мушкилотро инкишоф медиҳанд. Хонандагон мефаҳманд, ки чӣ гуна компонентҳои гуногун метавонанд бо якдигар ҳамкорӣ кунанд ва натиҷаҳои гуногунро ҳосил кунанд. Истифодаи донишҳои геометрӣ ва ҳисоб низ дар ин масъалаҳо муҳим аст. Масалан, дар масъалаи «тахмин кардани нависандагон», хонандагон бояд доираҳоро бо радиусҳои додашуда созанд ва онҳоро дуруст ба ҳамдигар пайваст кунанд. Ин ҷанбаҳои геометрия ва ҳисоби вақтро дар бар мегирад, ки ба хонандагон кумак мекунад, донишҳои худро дар амал истифода баранд. [14, с. 17]

Масъалаҳои шавқовар муҳити фаъол ва ҳамкориро таъмин мекунад. Одатан, чунин масъалаҳо дар гурӯҳҳо ё ҷуфтҳо ҳал карда мешаванд, ки ин ҳамкориро ва муҳити фаъоли омӯзиширо таъмин мекунад. Хонандагон метавонанд идеяҳои худро бо якдигар мубодила кунанд ва дар якҷоягӣ кор кунанд, ки ин боиси афзоиши тавачҷуҳ ва ҳавасмандӣ мегардад. Ҳамчунин, ин гуна масъалаҳо ташаккули эҷодкориро таҳрик медиҳанд. Хонандагонро ташвиқ мекунад, ки роҳҳои нави ҳалли мушкилотро бичӯянд ва аз фикрронии қолабӣ дур шаванд. Ин метавонад эҷодкориро ва қобилияти фикрронии мустақилро рушд диҳад.

Масъалаҳои шавқовар метавонанд ҳамчун воситаи такрор ва мустаҳкам кардани донишҳои дарсӣ истифода шаванд. Онҳо кумак мекунад, ки хонандагон мафҳумҳои омӯхтаҳо ба таври амалӣ истифода баранд ва онҳоро дар ёд гиранд. Ҳамчунин, онҳо метавонанд хонандагонро ба касбҳои илмӣ, технологӣ, муҳандисӣ ва математика (STEM) ҳавасманд кунанд. Масъалаҳои шавқовар нишон медиҳанд, ки математика метавонад шавқовар ва амалӣ бошад ва ба хонандагон кумак мекунад, ки имкониятҳои касбии марбут ба ин фанҳоро бубинанд.

Масъалаҳои шавқовар метавонанд як воситаи самаранок барои ҷалби хонандагон ба омӯзиши математика бошанд. Онҳо тавачҷуҳ ва шавқи хонандагонро баланд мебардоранд, фикрронии мантиқӣ ва малақаҳои ҳалли мушкилотро рушд медиҳанд, муҳити фаъоли омӯзиширо таъмин мекунад ва эҷодкориро ташвиқ мекунад. Бо ин роҳ, хонандагон на танҳо аз омӯзиши математика лаззат мебаранд, инчунин малақаҳои муҳимми зехниро меомӯзанд, ки онҳоро дар зиндагӣ ва касби ояндашон муваффақ мегардонад.

Адабиёт:

1. Водзинский, Д.И. Воспитание интереса к знаниям у подростков. /Д.И. Водзинский. - М.: Просвещение, 2006. –138 с.
2. Занимательная математика / Е.Г. Бурлак, сост.- Донецк: ПКФ «БАО», 1998. – 352 с.
3. Истомина, Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах/Н.Б. Истомина// Учебное пособие, - М.:1998. –285 с.
4. Шмырева, Г.Г. Развитие познавательных интересов учащихся на уроке математики/Г.Г. Шмырева, С.М. Нестерович.// Начальная школа – 2003. - №2 -с.118-121.
5. Шуба, М.Ю. Занимательные задания в обучении математике/ М.Ю. Шуба: Просвещение, 1994.-225с.
6. Щукина, Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся/ Г.И. Щукина. –М.: Педагогика, 2002. -203 с.
7. Начмиддиниён, А.М. «Математика» [Матн]: китоби дарсӣ барои синфӣ 1 / Б.Бӯриев, А.М. Начмиддиниён, Б. Ҳақимова. Душанбе,– ПРМ ба номи А.Ҷомӣ, 2022 с., 186 саҳ. (барои синфҳои 1 - уми мактабҳои махсуси кӯдакони қар ва гуруҳи дуҷуми мактабҳои кӯдакони шунавоиашон суҷт ва дерқаршуда, қарори ҳайати мушовараи ВМИ ҚТ, №17/12 аз 30.11.2022).
8. Начмиддиниён, А.М. «Математика» [Матн]: китоби дарсӣ барои синфӣ 2 / Б.Бӯриев, А.М. Начмиддиниён, Б. Ҳақимова. Душанбе,– ПРМ ба номи А.Ҷомӣ, 2022 с., 170

сах. (барои синфҳои 2 - юми мактабҳои махсуси кӯдакони қар ва гурӯҳи дуҷуми мактабҳои кӯдакони шунавонашон суҷт ва дерқаршуда, қарори ҳайати мушовараи ВМИ ҚТ, №17/12 аз 30.11.2022).

9. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. М., 1981. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности; Проспект - Москва, 2012. - 534 с.

10. Козлов С.В. Вопросы внедрения и использования образовательных автоматизированных систем в учебном процессе // Инфокоммуникационные технологии в региональном развитии: Сборник трудов шестой ежегодной межрегиональной научно-практической конференции. – Смоленск: СПЭЖ, 2013. – С.129-133.

11. Одинаев, Р.Н. Развитие мотивации на уроках информатики и программирования как средство повышения уровня обученности учащихся в образовательных учреждениях Республики Таджикистан / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Института развития образования. – 2021. – № 2(34). – С. 183-190. – EDN GTCAGR.

12. Одинаев, Р.Н. Создания мотивации к изучению предметов информатики и программирования в СОУ ах, ВУЗ ах на примере компьютерного моделирование движения автомобилей на языке программирования "с++" / Р.Н. Одинаев, З.Б. Гафоров // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2020. – № 4. – С. 103-110. – DOI 10.51884/2413-452X_2020_4_103. – EDN TUQQDX.

13. Гафоров, З.Б. Мотивация студентов использованием мультимедийной технологии в процессе обучения информатики / З.Б. Гафоров // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – № 1-3(101). – С. 221-226. – EDN LIHTKK.

14. Нугмонов, М. Стандарт ва барномаи фанни «Математика» барои синфҳои 5-11. [Текст] // М. Нугмонов, С. Қурбонов, С. Туронов / Душанбе: «Маориф», 2018, - 112с.

15. Нугмонов, М. Маводи дидактикӣ аз алгебра барои синфҳои 11. Дастур барои муаллим. [Текст] // М. Нугмонов, С. Қурбонов, С. Туронов / Душанбе, 2010, – 70с.

16. Нугмонов, М. Пайдарҳамии таълими математика дар мактаби таҳсилоти умумӣ. Монография. [Текст] // М. Нугмонов / Д.: АИП, 2005, – 168с.

17. Обухова, Л. Ф. Развитие дивергентного мышления в школьном возрасте [Текст] / Л.Ф. Обухова, С.М. Чурбанова // –М.: Из-во МГУ, 1994, – 79 с.

18. Нагибин, Ф.Ф. Математическая шкатулка [Текст] // Ф.Ф. Нагибин / Государственное учебно – педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР . Москва – 1958 – 167с.

НАҚШИ МАСЪАЛАҲОИ ШАВҚОВАР ДАР РУШДИ ТАВАЧЧУҲИ ХОНАНДАҒОН БА ОМУЗИШИ МАТЕМАТИКА

Масъалаҳои шавқовар як воситаи самаранок барои ҳавасманд қардани хонандагон ба омӯзиши фанни математика мебошанд. Онҳо таваччуҳ ва шавқи хонандагонро баланд мебардоранд, фикрронии мантикӣ ва малақаҳои ҳалли мушкилотро рушд медиҳанд, муҳити фаъоли омӯзиширо таъмин мекунанд ва эҷодқориро ташвиқ мекунанд. Бо ин роҳ, хонандагон на танҳо аз омӯзиши математика лаззат мебаранд, инчунин малақаҳои муҳимми зехнро меомӯзанд, ки онҳоро дар зиндагӣ ва касби ояндашон муваффақ мегардонад.

Дар мақолаи мазкур нақши масъалаҳои шавқовар дар рушди таваччуҳи хонандагон ба омӯзиши математика оварда шуда, як масъалаи геометрӣ бо шарҳи мисолҳо дида баромада шудааст. Инчунин, аҳамияти ин масъала ба омӯзиши математика асоснок гардидааст.

Калидвожаҳо. масъалаҳои шавқовар, рушди таваччуҳ, доира, нависандаи интихобшуда, рушди эҷодқорӣ, масъалаи геометрӣ, воситаи самаранок, омӯзиши математика, малақаҳои муҳими зехнӣ.

РОЛЬ ИНТЕРЕСНЫХ ЗАДАЧ В РАЗВИТИИ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ МАТЕМАТИКИ

Интересные задачи являются эффективным инструментом для мотивации учащихся к изучению математики. Они повышают интерес учащихся, развивают логическое мышление и навыки решения проблем, обеспечивают активную среду обучения и поощряют творчество. Таким образом, учащиеся не только получают удовольствие от изучения математики, но и приобретают важные интеллектуальные навыки, которые сделают их успешными в жизни и будущей карьере.

В данной статье представлена роль интересных задач в развитии интереса учащихся к изучению математики и рассмотрена геометрическая задача с объяснением примеров. Кроме того, важность этой проблемы была обоснована изучением математики.

Ключевые слова: интересные задачи, развитие интереса, круг, выбранный писатель, развитие творчества, геометрическая задача, эффективный инструмент, изучение математики, важные интеллектуальные навыки.

THE ROLE OF INTERESTING TASKS IN DEVELOPING STUDENTS' INTEREST IN STUDYING MATHEMATICS

Interesting tasks are an effective tool for motivating students to study mathematics. They increase the interest and interest of students, develop logical thinking and problem-solving skills, provide an active learning environment and encourage creativity. Thus, students not only enjoy learning mathematics, but also acquire important intellectual skills that will make them successful in life and future careers.

This article presents the role of interesting problems in the development of students' interest in learning mathematics and considers a geometric problem with an explanation of examples. In addition, the importance of this problem has been justified by the study of mathematics.

Keywords: interesting tasks, development of interest, circle, selected writer, development of creativity, geometric problem, effective tool, study of mathematics, important intellectual skills.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Акмал Ҳақимович – унвонҷӯи Пажухишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Тел. (+992) 927701551; E-mail: hakimzodaakmal@gmail.com

Сведения об авторе: Мирзоев Акмал Ҳақимович – соискатель Института развития образования им.А. Джомии Академия образования Таджикистана. Тел. (+992) 927701551; E-mail: hakimzodaakmal@gmail.com

Information about the author: Mirzoev Akmal Khakimovich - is a candidate of the Institute of Educational Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan. Tel (+992) 927701551; E-mail: hakimzodaakmal@gmail.com.

ТДУ: 37 + 796.08

НАВОВАРИИ ПЕДАГОГӢ ДАР СОҲАИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ

Назаров Ф.Л., унвонҷӯ
Донишгоҳи давлатии Данғара

Навоварӣ, ки дар забони умумистеъмоли бо мафҳуми инноватсия (заб. англ. innovation) ифода мегардад, хоси ҳама гуна фаъолияти касбии инсон аст. Навоварӣ худ аз худ ба вучуд намеояд ва он натиҷаи ҷустуҷӯи илмии таҷрибаи пешқадами педагогии муҳаққиқон, омӯзгорон, муаллимони алоҳида ва тамоми пажухишгарони соҳаи педагогика мебошад. Ин

раванд стихиявӣ буда наметавонад, онро метавон ба таври системанок идора намуд [10, с. 232].

Мафҳуми «инноватсия» маънои навоарӣ, навгонӣ, тағйиротро дорад. Дар робита ба раванди педагогӣ навоарӣ маънои дар мақсад, мазмун, усул ва шаклҳои таълиму тарбия чорӣ намудани чизи навро дорад ва дар худ чунин хусусиятҳоро фаро мегирад:

- ташкили фаъолияти самараноки муштараки омӯзгор ва донишҷӯ;
- системаи мониторинги озод ва арзёбии мукаммали он;
- таъминоти таълимию методӣ ва ғайра [11, с. 168].

Омӯзиши инноватсионӣ иқтидори пурраи қобилиятҳои шахсро инкишоф дода, инкишофи қобилияти яқоя амал кардан дар ҳолатҳои нави ғайриоддиро дар назар дорад. Мо мехоҳем дар мақолаи мазкур принципҳои асосии омӯзиши инноватсиониро мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор диҳем, ки барои ин пеш аз ҳама мафҳумҳои калидиро доништан барои таҳқиқоти минбаъда муфид хоҳад буд.

Принсип (лотинӣ - асос) - муқаррароти асосие, ки барои истифода ҳатмист. Бо дарназардошти таҳқиқоти соҳавӣ ва пажӯҳишҳои педагогӣ, принципҳои асосии омӯзиши инноватсиониро метавон ба таври зайл раддабандӣ намуд:

1. Чустуҷӯи роҳи баромадан аз ҳолатҳои мушқил;

2. Дохил намудани ҷузъҳои истеҳсолии эҷодкорӣ ба таълим, имконияти ба вучуд омадани навъи муносири муносибатҳои ҷамъиятӣ миёни муаллим ва шогирд, ташаккули муносибатҳо дар асоси ҳамкории тарафайн (яъне омӯзгор ва шогирд, ё омӯзгор ва оилаи шогирд), ёрии ҳамдигарӣ ва яқоя эҷод кардан ё ҷалби шогирд ба фаъолияти эҷодкорона;

3. Муҳайё намудани шароит барои инкишофи шахсият [1, с.36]. Ин хусусиятҳо мутааллиқ ба принципҳои педагогии ҳамкориҳои тарафайн ва технологияи инсондустӣ-шахсии педагоги маъруф Амонашвили Ш.А. ба ҳисоб мераванд.

Технологияҳои ба шахсият нигаронидашуда таҷассуми принципҳои фалсафавӣ инсондӯстӣ (гуманистӣ), психология ва педагогика мебошанд. Таваҷҷуҳи омӯзгор ба шахсияти беназир, ҳамаҷонибаи кӯдак нигаронида шудааст, ки кӯшиш ба ҳадди аксар амалӣ намудани қобилиятҳои худ (худшиносӣ), барои дарки таҷрибаи нав кушода, қобилияти интихоби бошуурона ва масъулиятнок дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёт мебошад [8, с.29].

4. Навоварӣ (инноватсия) (аз лотинии **innovatio**) тағйирот, таҳияи усулҳо ва натиҷаҳои фаъолияти одамон мебошад. Моҳияти навоарӣ фаъолияти инноватсионӣ буда, мазмунаш раванди мураккаби офаридан ва истифодаи воситаҳои нави амалӣ (навоарӣ) барои қонеъ гардонидани талаботи инсон, ки таҳти таъсири рушди ҷомеа тағйир меёбад, мебошад. Дар баробари ин, ин раванд тағйиротест, ки бо ин навоарӣ дар муҳити иҷтимоӣ ва моддӣ, ки марҳилаи гузаришро дар бар мегирад, алоқаманд аст. Вобаста ба мундариҷаи предмети навоарӣ, техникӣ (истеҳсолӣ, технологӣ) ва иҷтимоӣ (иқтисодӣ, ташкилӣ, фарҳангӣ) ва аз рӯйи сатҳи навоарӣ ва хусусияти тағйироти амалишаванда – куллан ва тақмилшаванда ҷудо карда мешавад.

Инкишофи назария ва амалияи психологию педагогии омӯзиши инсон дар навоариҳои педагогӣ равшан зоҳир мегардад, ба мисли: саводнокии айёни, аз мактаб ҷудо кардан; гипнопедия (**гипнопедия** – аз калимаи юнонӣ ὑπνος — хоб, παιδεία — омӯхтан; дар хоб омӯхтан) ва синектика (**синектика** – аз калимаи юнонӣ – «омезиши унсурҳои ба ҳам монанд») [9, с.122]. **Саводи визуалӣ** (аз з.анг. – *visual literacy*) яке аз самтҳои муносири илми педагогӣ ба шумор рафта, намунаҳои дарк ва дарёфти иттилооти айёниро аз ҷониби хонандагон, унсурҳои асосии он, ба монанди хатҳо, шаклҳо, самтҳо, сохторҳо, миқёсҳо, андозаҳо, омор ва динамикаи он, рангҳо, оҳангҳо ва ғайраро мавриди муҳокима қарор медиҳад.

Ҳамзамон, саводи визуалӣ яке аз қобилиятҳои шахсӣ мебошад, ки бояд ба таври мунтазам инкишоф дода шавад. Шахси босавод, ки рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, ашёнӣ меъморӣ, тархрезиро медонад, рамзҳо, тасвирҳо ва ғояҳои атрофи худро дар амалияи ҳаррӯза шарҳ медиҳад ва эҷодкорона истифода мебарад. Концепсияи педагогии саводнокии визуалӣ дар робита ба рушди васоити ахбори омма, шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои интернетӣ,

инчунин бо афзоиши аҳаммияти барномаҳои компютерӣ дар раванди таълим аҳаммияти хоса пайдо кардааст.

Дескулизатсия (аз забони англисӣ **deschooling**, айнан - deschooling), мафҳуми барҳам додани мактаб ҳамчун як ниҳоди иҷтимоӣ ва иваз кардани он бо шаклҳои ғайрианъанавии иҷтимоишавии ҷавонон [4] ҳамчун мафҳуми назариявии барҳам додани мактаб, ҳамчун муассисаи иҷтимоӣ ба шумор рафта, тарафдорони ин назария системаи таълимии расмиро интиқод карда, бар ин назаранд, ки мактаб ҷаҳонбинии одамонро «мӯҳр» мекунад ва онро ба мувофиқат равона мекунад. Ин нобаробарии иҷтимоӣ ва тартиботи ноодилонро пайдор мегардонад. Мувофиқи таълимоти ин концепсия дар самти ҷомеашиносӣ ва педагогика, ки поягузори он – П. Гудман ба шумор меравад, ки дар асоси он объективии падидаи омӯзиши инсон, ба майли табиӣ шахс ба азхудкунии таҷрибаи муфид пешниҳод мекунад, ки ҷомеашиносии наслҳои нав тавассути муоширати ғайрирасмӣ ва дар раванди инкишофи амалии моделҳои гуногуни фаъолияти касбӣ ба роҳ монда мешавад. Ба ақидаи П. Гудман, рад кардани низоми анъанавии маориф боиси сифатан иваз шудани ҷомеаи «бегона ва истисмор» бо иттиҳодияи инсондӯстонаи шахрвандони аз маҷбурии беруна озодшуда мегардад [11, с.170].

Гипнопедия (аз забони юн. ὕπνος — хоб, παιδεία — омӯхтан; дар хоб) як усули омӯзиш дар вақти хоби табиӣ аст, ки хонанда ба овози гипнозгар гӯш медиҳад ё ҳангоми хоб сабт мекунад [7, с.76] системаи ба даст овардани дониш ва эътиқодест, ки дар асоси интиқоли иттилоот ба субъект дар ҳолати гипноз ё хоби сунъӣ мебошад. Имконияти пешниҳоди гипнозӣ ё пас аз гипноз муддати тулонӣ маълум аст. Хоби табиӣ ва сунъиро ҳамчун воситаи интиқоли иттилоот руҳонӣ буддой ва пайравони таълимоти йогаи Ҳиндустон бо муваффақият истифода бурдаанд. Таҳқиқоти илмӣ назариявӣ ва таҷрибавӣ самарабахш будани истифодаи ин усулро барои дар хотира мустаҳкам намудани калимаҳои хориҷӣ, формулаҳои гуногун, аломатҳои алифбо ва ғайра тасдиқ намуданд.

Аммо проблемаи таъсири гипнопедия ба саломатии талабагон ба кадри кифоя омӯхта нашудааст. Самаранокии гипнопедия аз синну сол, хосиятҳои инфиродии хотираи донишҷӯ, вақти таълим, ҳаҷми барнома, инчунин аз хусусиятҳои интонатсияи нутқи гипнопедолог вобаста аст [11, с.171].

Синектика (ба маънои айнан — муттаҳидсозии равишҳои гетерогенӣ) системаи рушди тафаккури эҷодии ғайристандартӣ донишҷӯён мебошад, ки аз ҷониби олими амрикоӣ В. Гордон таҳия шудааст. Ин системаро муаллим дар вақти муайяншуда муҳокима ва ташкил мекунад. Дар ин раванд гурӯҳ роҳҳои гуногуни ҳалли масъалаи муайянро муҳокима мекунад. Қарорҳои таноқузӣ ва ғайриривиялӣ, ки дар асоси омезиши равишҳо ва идеяҳои ноҳамвор сохта шудаанд, ташвиқ карда мешаванд [5, с.51].

Усулҳои инноватсионии таълим. Дар адабиёти илмӣ ва пажӯҳишҳо мафҳумҳои «методҳои фаъоли таълим», «усули фаъоли таълим», «методҳои инноватсионӣ», «методҳои муосир»-ро пайдо кардан мумкин аст, вале онҳо амалан ба якдигар ҳаммазмунанд. Усулҳои фаъоли таълим усулҳои мебошанд, ки хонандагонро ба тафаккури фаъол ва фаъолияти амалии раванди азхудкунии маводи таълимӣ ташвиқ мекунад [6, с. 22-29]. Инҳо усулҳои мебошанд, ки дар татбиқи онҳо фаъолияти донишҷӯ хусусияти истехсолӣ, эҷодӣ, ҷустуҷӯӣ дорад. Онҳо ба инкишофи максималии тафаккури эҷодӣ мусоидат мекунад, ба талабагон дар бораи моҳияти ҳодисаҳо фикр кардан, ҷустуҷӯи муносибатҳои байни онҳо, ҳамчун пешниҳодҳои назариявӣ хулоса бароварданро меомӯзонанд. Усулҳои фаъоли таълим фаъолияти маърифатии донишҷӯро дучанд намуда, дар асоси муколамаҳои сохта мешаванд, ки мубодилаи озодаи афкорро дар бораи роҳҳои ҳалли мушкилоти мушаххас дар бар мегирад. Ба инҳо сӯҳбат, муҳоҷиса, семинари тематикӣ, бозии тичоратӣ ва тренинг дохил мешаванд. Дар амалияи муосир, онҳо асосан дар байни мактаббачагон ва донишҷӯёни синни болоӣ истифода мешаванд [11, с.171-172].

Се дараҷаи зуҳури фаъолияти инфиродӣ дар раванди омӯзиш вучуд дорад:

1. Фаъолияти такрористеҳсоли бо хоҳиши хонанда барои фаҳмидан, дар хотир нигоҳ доштан, дубора тавлид кардани дониш ва азхуд кардани усулҳои татбиқ аз рӯи намуна ҳос аст;

2. Фаъолияти тафсири бо хоҳиши донишҷӯ барои дарки маънои чизи омӯхташаванда, барқарор намудани алоқаҳо ва аз худ намудани усулҳои татбиқи дониш дар шароити тағйирёбанда алоқаманд аст;

3. Фаъолияти эҷодӣ саъю кӯшиши донишҷӯро барои дарки назариявии дониш, ҷустуҷӯи мустақилонаи роҳҳои ҳалли масъалаҳо ва зухуроти пуршиддати шавқу завқи маърифатиро дар назар дорад.

Таснифи усулҳои инноватсионии таълим аз рӯи меъёрҳои зерин амалӣ карда мешавад:

1. Хусусияти фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ (методи тақлидӣ ва ғайритақлидӣ);

Хусусияти усулҳои ғайритақлидӣ модели марҳилавии омӯхташаванда мебошад (ба монанди лексияи проблемавӣ, конференсия, лексия бо хатоҳои пешакӣ пешбинишуда; суҳбати эвристи; семинарҳо ва суҳбатҳо, қори мустақилонаи донишҷӯён бо адабиёти тавсияшуда).

Вале хусусияти фарқкунандаи усулҳои тақлидӣ бошанд, мавҷудияти модели раванди омӯхташаванда (тақлид ба фаъолияти касбии инфиродӣ ё коллективӣ) мебошад. Усулҳои тақлидӣ ба қисматҳои зерин ҷудо мешаванд:

– бозӣ (бозиҳои таълимӣ, бозиҳои қорӣ, вазъиятҳои бозӣ, омӯзиши ғаёл, усулҳо ва расмиёти бозӣ);

– ғайрибозӣ (Casy stady – қори эҷодӣ бо супоришҳои таҳқиқотӣ).

2. Шумораи иштирокчиён (инфиродӣ, гурӯҳӣ, коллективӣ);

3. Қойи баргузори (синфӣ, берунасинфӣ);

4. Истифодаи компютер (дастӣ - бе компютер, бозиҳо дар компютер ва ғайра);

5. Навъи фаъолияти иштирокчиён ҳангоми ҳалли мушкилот:

– гурӯҳбандӣ аз рӯи хусусиятҳои гуногуни предмет ва амал;

– интиҳоби тактикаи амал дар идоракунии муошират ва вазъиятҳои муноқиша;

– лоихақашӣ ва сохтмони объектҳо;

– мутамарказ ва ҷалби тавачҷуҳ нисбат ба эҷодқорӣ, асолат, тафакқури зудамал.

Аҳаммияти истифодаи усулҳои инноватсионӣ дар амалия ва таҷрибаи омӯзгорӣ бешубҳа аст. Бе истифодаи ин усулҳо дар шароити муосир дигар натиҷаҳои баланд ба даст овардан ғайриимкон аст. Баррасии метод ва усулҳои инноватсионии таълим барои ба таври воқеӣ ва самаранок идора намудани ҷараёни таълими фанни тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш кумаки бесобиқа мерасонад.

Дар шароити имрӯзаи инкишоф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои мухталифи тарбияи хонандагон диққати махсус равона карда мешавад. Пас аз соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон дар муассисаҳои томақтабӣ, мактаби миёна ва олий, тарбияи варзишӣ дар маркази диққати ҳукумат қарор дорад. Ин аст, ки ҳамасола дар муассисаҳои гуногуни кишвар миқдори зиёди таълимгоҳҳои варзишӣ сохта, ба истифода дода мешаванд.

Умуман, дар шароити Тоҷикистон тағйироту дигаргуниҳо дар таълим пас аз оғози давраи “Бозсозӣ” ба миён омада, зарурати тағйироту дигаргуниҳо дар мактабҳои шуравӣ пайдо гардида буд. Дар Анҷумани умуми иттифоқии муаллимони шуравӣ (с. 1988) барои аз нав намудани системаи маориф, шикастани қолаби шахшудаи сохтору типии мактабҳо, нақшаҳои таълим, ноқисҳои қорҳои моддиву таълим, сарбории мазмуни таҳсилот, ба талаботи давр ҷавобгӯ набудани кадрҳои ҷавони омӯзгорӣ, камбудии ҷиддии тарбияи томақтабӣ ва баҳогузори саҳт танқид карда шуд. Методологияи таълим дар ҳама мактабҳои ибтидоӣ, миёна ва олий аз омӯзиши қарору хучҷати анҷуманҳо, пленумҳои ҷизбӣ, иттифоқҳои қасаба ва комсомол сурат мегирифт.

Аз хонандагон ва донишҷӯён талаб он буд, ки ба илмҳои назариявӣ бештар диқат диҳанд. Қорҳои таҷрибавӣ хело суст ба роҳ монда шуда буданд. Дар ин равия ба қорҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш диққати ҷиддӣ дода намешуд. Барномаҳои таълим то ба охир

ичро намегардид. Дар корхонаҳо ва таълимгоҳҳо толорҳои варзишӣ кам ба назар мерасид. Аз рӯйи таҳқиқот ва омӯзиши фанни тарбияи ҷисмонӣ солҳои 70-ум ва 80-ум асри ХХ-ро мисол гирем, варзиш танҳо дар марказҳо ва корхонаҳои азим рушд ёфта, дар таълимгоҳҳои асосӣ ин соҳа рушд надошт. Варзишгарони соҳибистеъдод дар маҳаллаҳо аз надоштани мураббихоӣ таълим аз бисёр мусобиқаҳо канор мемонданд.

Бе ҷамъияти солим, давлати бонизом ва пурқувватро ташкил кардан номумкин аст. Варзиши ҳар давлат бешубҳа аз варзиши суннатии миллии хеш пеш меравад. Бе донишони таърихи ниёгон, бе омӯзиши таълимоти гузашта, ояндаро бунёд кардан номумкин аст. Варзишҳои бостонии миллии тоҷик, аз ҷумлаи паҳлавонӣ, гӯштингирӣ (рӯзҳои 28-31 августи соли 2024 – Нахустин Чемпионати ҷаҳон оид ба гӯштингирӣ дар ш. Душанбе баргузор гардид), ҷавғони болои алаф, пойгатовии асп, чарх задан, давидану ҳаво додани найза, санг партофтани, ба кӯҳ баромадан, шамшербозӣ, оббозӣ, рақс дар бозиҳо, аргунҷабозии духтарон, дар мусобиқаҳои миллий бо як по давидан, паридан ба баландӣ, паридан ба дарозӣ ва ғайраҳо машқҳои мебошанд, ки онҳо ба варзишӣ суннатии миллии мо имрӯзҳо дохил шуда, мақоми устувор дар варзиш пайдо кардаанд [3, с. 37].

Бисёр бозиҳои варзишӣ, аз қабили баскетбол, волейбол, гандбол, хоккей дар болои алаф, футбол ба барномаҳои бозиҳои олимпӣ роҳ ёфтаанд. Аз ин хотир дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба ин навъҳои варзиш диққати махсус равона карда мешуд. Лекин, ба бозиҳои варзишии бейсбол, голф, футболи америкой бинобар ҷиҳати тарбиявӣ надоштан ва ба ахлоқи коммунистӣ муҳолифат доштан, истифода намешуд.

Хонанда ё донишҷӯ пеш аз бозӣ аз мураббӣ ва китоби варзишӣ, қоидаҳои бозиро бояд омӯзад, ё ин ки маҳорати худро пеш аз бозӣ бо машқ сайқал дода бошад. Дар машқ ҳар қадар душворӣ кашад, дар бозӣ он барояш осон мегардад. Бозингар бояд партофтани тӯб, шайбаро ба дарвоза ё сабадча моҳирона ва устокорона истифода намояд. Асоси муҳимияти бозиҳо, душвории он дар ҳаракати тактикаи даставӣ аст.

Агар яқдигарфаҳмии аъзоёни даста набошад, онҳо ба ғолибият муваффақ намегарданд. Аз бозингар ташаббус, матонатунотарсӣ, эҷод ва ғаълонокӣ бо шарик талаб карда мешавад. Комёбӣ ҳамон вақт ба даст меояд, ки мақсадро барои мубориза муайян карда, вазифаҳоро донанд, ба қонуни бозӣ риоя намояд.

Ба варзишгар дар бозиҳо, пеш аз ҳама, саломатӣ лозим аст. Бозингаре, ки гирифтори ягон беморӣ бошад, аз рӯйи меъёрҳои байналмилалӣ ба мусобиқаҳо роҳ дода намешавад. Аз ҷумла, варзишгароне, ки нашъаманд ҳастанд ё худ дар вақти мусобиқа аз он истифода мекунанд, мутлақо ба мусобиқаҳо роҳ дода намешаванд. Дар шароити имрӯза дар сатҳи ҷаҳонӣ ба муқобили истифодаи воситаҳои муҳаддир дар варзиш мубориза бурда мешавад. Қайд намудан зарур аст, ки аз байн бурдани чунин истифодабарӣҳо танҳо дар ҷараёни тарбияи дурусти варзишӣ баргараф карда мешавад. Аз ин хотир дар шароити имрӯза тарбияи варзишӣ ба яке аз масъалаҳои муҳим мубаддал гардидааст [7, с. 38].

Мураббихоӣ варзишӣ дар машғулиятҳои худ ба шогирдон қоида ва усулҳо, ритми мавзунӣ, мунтазамӣ, усулҳои варзиши ҷисмонӣ, варзиши сабук, рақси болои ях бо конкӣ, иҷрои бозиҳои акробатикӣ, ритми ҳаракати мувофиқи зарб бо оҳангро меомӯзанд, ки ин ба ғаълолият ва қобилияти варзишгарон кумак мерасонад. Варзишгаре, ки ба оҳанги мусиқӣ ҳаракат мекунад, дар ӯ эҳсоси аҷиби қобилият ва ғайрат пайдо мешавад. Ба варзишгар лозим аст, ки дар бораи “биоритм” фаҳмиш дошта бошад. Дар вақти бозӣ эҳсосоти ӯ вазнро муайян карда тавонад.

Дар маҷмӯъ биоритм дар варзиш рушди ҳақиқӣ дар баҳши дониш, муайян кардани қувваро пеш мегузорад. Ба варзишгар захираҳои қувва ва эҳсосоти қобилиятнокии одамро баҳри иҷрои коре дуруст сафарбар менамояд.

Рақиши таълиму тарбия хангоми омӯзиш ва машқдихӣ аз омӯзгор ё мураббӣ талаб менамояд, ки ӯ ба машғулият ҳаматарафа тайёр бошад. Дар машғулият аз китоби дарсӣ, маводҳои нав омӯхташуда аз ҳаёт ва таҷрибаи пешқадам, истифода намояд. Барои шавқовар гузаштани машғулият ҳамчун асбоби аёнӣ: сурат, варақа, картотекаҳо, рӯзнома, маҷалла,

наворҳои видеой, магнитофон, нақшаҳои бозӣ, навигариҳои варзиш, тахтаҳои нақшавӣ ва харита дошта бошад [2, с. 17].

Чараёни таълиму машғулиятҳо аз рӯйи ҳар бозии варзишӣ бояд аҳамияти худро аз мундариҷаи бозӣ нишон диҳад. Умумияти бозиҳо, миёни онҳо бо низом ва методикаи машққунӣ, характери онҳо мувофиқат дошта бошад. Мураббӣ дар вақти таълим ва машққунӣ, бояд методикаи худро дошта бошад. Бозиҳои варзишӣ яке аз воситаи тадбирҳои тарбияи ҷисмонӣ буда, он дар худ бояд хусусиятҳои ахлоқи ҳамида дошта бошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд аст, тарбияи ҷисмонӣ бояд ташаккули одами навро барои таълими ҷаҳонишавии варзиш омода созад. Мақсади асосии тарбияи ҷисмонӣ ин пеш аз ҳама дар руҳияи ҷавонон бедор намудани ҳисси ватандӯстӣ ва инсонпарварӣ аст.

Ҳамин тариқ, дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон ба масъалаи навоарӣ дар таълим ва баргузории машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш диққати махсус равона карда, олимони соҳа дар пайи бозҷӯии метод ва усулҳои инноватсионии таълими тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш корҳои илмӣ-таҳқиқотиро давра ба давра анҷом дода истодаанд, ки ин барои рушди босуботи соҳа заминаи мусоид фароҳам хоҳад овард.

Адабиёт:

1. Амонашвили Ш.А. Педагогическая симфония. Гуманно-личностный подход к образованию. Амрита, 2019. – 312 стр.
2. Аҳамияти тарбия ва методикаи тарбия. Душанбе, 2015. – 126 с.
3. Бозиҳои миллӣ ҳамчун тамаддуни халқи тоҷик. – Душанбе, 2012. – С.37.
4. Большая российская энциклопедия. [Манбаи электронӣ]. URL: https://old.bigenc.ru/education/text/1949_309 (санаи мурочиат: 12.03.2024).
5. Кокшарова Н.М. Синектика как инструмент компетентностного подхода. ЖУРНАЛ Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Статья поступила в редакцию, 20.03.2017. №1. – С. 50-56.
6. Роберт И.В. Толкование слов и словосочетаний понятийного аппарата информатизации образования / И.В. Роберт // Информатика и образование. 2004. № 5. – С. 22–29.
7. Российская педагогическая энциклопедия в двух томах. Т.1. — М.: «Большая российская энциклопедия», 1993. – С.76.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие / Г.К. Селевко. М.: Народное образование, 1998. 256 с. – С. 29.
9. Сидоров А. А. Педагогика / А. А. Сидоров, М. В. Прохорова, Б. Д. Синюхин. М.: Терра-Спорт, 2000. – 272 с.
10. Шамова Т.И. Управление образовательными системами: учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений / Т.И. Шамова, Т.М. Давиденко, Г.Н. Шибанова. 3-е изд., стер. М.: Академия, 2006. 384 с.
11. Ямалетдинова, Г.А. Педагогика физической культуры и спорта: курс лекций: [учеб. пособие] / Г.А. Ямалетдинова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. — 244 с.

НАВОВАРИИ ПЕДАГОГӢ ДАР СОҶАИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ

Мақолаи мазкур оид ба роҳу усулҳои самараноки навоариҳои педагогӣ дар самти тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш баҳс менамояд. Муаллиф дар мақола зикр менамояд, ки омӯзиши инноватсионӣ иқтидори пурраи қобилиятҳои шахсро инкишоф дода, инкишофи қобилияти яқоя амал кардан дар ҳолатҳои нави ғайриоддиро дар назар дорад. Мо мехоҳем дар мақолаи мазкур принципҳои асосии омӯзиши инноватсиониро мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор диҳем, ки барои ин пеш аз ҳама мафҳумҳои калидиро доништан барои таҳқиқоти минбаъда муфид хоҳад буд. Технологияҳои ба шахсият нигаронидашуда таҷассуми принципҳои

фалсафаи инсондӯстӣ (гуманистӣ), психология ва педагогика мебошанд. Тавачҷуҳи омӯзгор ба шахсияти беназир, ҳамаҷонибаи кӯдак нигаронида шудааст, ки кӯшиш ба ҳадди аксар амалӣ намудани қобилиятҳои худ (худшиносӣ), барои дарки таҷрибаи нав кушода, қобилияти интихоби бошуурона ва масъулиятнок дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёт мебошад. Ҳамзамон, саводи визуалӣ яке аз қобилиятҳои шахсӣ мебошад, ки бояд ба таври мунтазам инкишоф дода шавад. Шахси босавод, ки рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, ашӯи меъморӣ, тарҳрезиро медонад, рамзҳо, тасвирҳо ва ғояҳои атрофи худро дар амалияи ҳаррӯза шарҳ медиҳад ва эҷодкорона истифода мебарад. Консепсияи педагогии саводнокии визуалӣ дар робита ба рушди васоити ахбори омма, шабакаҳои иҷтимоӣ ва сомонаҳои интернетӣ, инчунин бо афзоиши аҳаммияти барномаҳои компютерӣ дар раванди таълим аҳаммияти хоса пайдо кардааст.

Калидвожаҳо: педагогика, навоарӣ, навоарии педагогӣ, тарбия, тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, метод, вазифаҳои тарбия.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА

В данной статье рассматриваются эффективные пути и методы педагогических инноваций в сфере физического воспитания и спорта. В статье автор отмечает, что инновационное обучение раскрывает весь потенциал способностей человека и предполагает развитие способности действовать сообща в новых и необычных ситуациях. В этой статье мы хотим изучить и обсудить основные принципы инновационного обучения, для чего будет полезно знать ключевые понятия для дальнейших исследований. Личностно-ориентированные технологии воплощают в себе принципы гуманистической (гуманистической) философии, психологии и педагогики. Внимание педагога сосредоточено на уникальной, всесторонней личности ребенка, который пытается максимально реализовать свои способности (самосознание), открыт для понимания нового опыта, обладает способностью делать осознанный и ответственный выбор в различных жизненных ситуациях. В то же время визуальная грамотность — одна из личных способностей, которую необходимо регулярно развивать. Грамотный человек, знающий живопись, скульптуру, архитектурные объекты, дизайн, интерпретирует и творчески использует окружающие его символы, образы и идеи в повседневной практике. Педагогическая концепция визуальной грамотности приобрела особое значение в связи с развитием средств массовой информации, социальных сетей и интернет-сайтов, а также с ростом значения компьютерных программ в образовательном процессе.

Ключевые слова: педагогика, инновация, педагогическая инновация, образование, физическое воспитание, спорт, метод, задачи воспитания.

PEDAGOGICAL INNOVATIONS IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

This article discusses effective ways and methods of pedagogical innovations in the field of physical education and sports. In the article, the author notes that innovative learning reveals the full potential of human abilities and involves the development of the ability to act together in new and unusual situations. In this article, we want to study and discuss the basic principles of innovative learning, for which it will be useful to know the key concepts for further research. Person-oriented technologies embody the principles of humanistic (humanistic) philosophy, psychology and pedagogy. The teacher's attention is focused on the unique, comprehensive personality of the child, who tries to maximize his abilities (self-awareness), is open to understanding new experiences, has the ability to make conscious and responsible choices in various life situations. At the same time, visual literacy is one of the personal abilities that needs to be regularly developed. A literate person who knows painting, sculpture, architectural objects, design, interprets and creatively uses the symbols, images and ideas around him in everyday practice. The pedagogical concept of visual literacy has acquired special significance in connection

with the development of mass media, social networks and Internet sites, as well as with the growing importance of computer programs in the educational process.

Keywords: pedagogy, innovation, pedagogical innovation, education, physical education, sports, method, educational tasks.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Фирӯзҷон Латифович – унвонҷӯи кафедраи педагогика ва психологияи Донишгоҳи давлатии Данғара. Тел: +992 904466256.

Сведения об авторе: Назаров Фирузджон Латифович – соискатель кафедры педагогики и психологии Дангаринского государственного университета. Тел: +992 904466256.

Information about the author: Nazarov Firuzdzhon Latifovich – applicant of the department of pedagogy and psychology of Dangara State University. **Phone:** +992 904466256.

ФИЛОЛОГИЯ

ТДУ: 81+81'22(075.8)

В-19

ДОИР БА АРЗИШИ ЗАБОНШИНОСИИ ДУ ТАҲҚИКИ АКАДЕМИК АБДУЛҒАНӢ МИРЗОЕВ

Вализода Ҳокимхон, номзади илмҳои филологӣ

Академик Абдулғанӣ Мирзоев аз нимаи дуҷуми солҳои 40 -уми асри ХХ то поёни умр, яъне соли 1976, бо фаъолияти пурсамари илмӣ дар соҳаи адабиётшиносӣ, алалхусус, адабиёти классикии тоҷик маъруфу машҳур гардидааст, ки ин ба ҳамаи аҳли илм, ба хусус, муҳаққиқони улуми филологӣ маълум аст. Аммо бояд батаъкид бигӯем, ки оид ба фаъолияти забоншиносии ин донишманди тавоно, ки марҳилаи аввали фаъолияти илмии ӯро дарбар мегирад, камтар сухан гуфта шудааст.

Доир ба фаъолияти забоншиносии ин донишманди тавоно баъзе ишораҳо ва қайдҳои тавзеҳӣ мухтасар бо номбар кардани осори марбути ӯ ба илми забоншиносӣ дида шавад ҳам, таҳқиқи алоҳидаю густурдае, ба истиснои мақолаи профессор Ҳочаев Д. бо номи «Саҳми академик Абдулғанӣ Мирзоев дар рушди илми забоншиносии тоҷик» (Дар кит: Ёдномаи академик Абдулғанӣ Мирзоев.-Душанбе, с.282-287) то ҳол ба таъб нарасидааст.

Дар воқеъ, саҳми ин донишманди бориқназар дар шаклгирӣ ва рушди забоншиносии навини аҳди шуравии тоҷик хеле назаррас аст.

Академик А.Мирзоев пас аз ду соли фаъолияти меҳнатӣ дар зодгоҳаш-деҳаи Варганзаи ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Ўзбекистон, соли 1928 ба пойтахти Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон-шаҳри Душанбе, омада, иқомати доимиро ихтиёр намуда, ба корҳои матбуот машғул мешавад. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ худро ҳамчун муҳбир ва ҷамоатчи фаъол ва ҷӯяндаи илму фарҳанг нишон медиҳад ва дар байни аҳли зиё эътибори баланд пайдо менамояд.

Ҳанӯз соли 1930 ӯ зери унвони «Дар гирди алифбои нави тоҷикӣ» (хулосаи фикри баъзе аз рафиқону талабаҳои ман) мулоҳизаҳои як зумра муҳаққиқону хонандагонро таҳлилу баррасӣ намуда, андешаҳои худро дар ин замина ибраз доштааст. Масалан, ӯ чунин нигоштааст: «Чанд вақт аст, ки баъзе рафиқон дар гирди алифбои нави тоҷикӣ (лотинӣ) ба майдони мубоҳиса баромада, ба воситаи матбуоти пролетарӣ фикру талаби худашонро изҳор карда истодаанд, дар бораи ба ҳоли аввалашон гузоштан ё кам кардани ҳарфҳои овоздор, тағйир додан ё ба ҳоли аввалааш гузоштани опостроф, дар бораи ҳарфи «ғ» ва ғайра ба фикри якдигар ҳамроҳ нашуда, далелҳои нишон дода истодаанд».[3, с. 26]

Дар иртибот ба ин масъала А.Мирзоев фикри рафиқони ба мубоҳиса баромадаро ёдрас шуда, андешаҳои худро нисбати онҳо мухтасар баён кардааст, чунончи, дар масъалаи ҳарфи калон андешаи А.Бухоризодаро меорад, ки гӯё ҳарфи калон дар таълим душворӣ меоварда бошад, аммо масъала гузоштаю бетараф меистад. Аз ин ҷост, ки А.Мирзоев таъкид кардааст: «Оё касе, ки душворӣ овардани чизро мефаҳмад, чаро дар бораи қабул шудани он бетараф меистад».[11, с. 583]. Фикри А.Бухоризодаро мубоҳисакунандагони дигар Обид Исмаиӣ низ ҷонибдорӣ карда, гуфтааст: «Ҳуруфи калон ҳеҷ лозим нест, ғайр аз кори таълимро душвор кардан дигар фоида надорад». [11, с. 583]. «Ба фикри ман, -мегӯяд А.Мирзоев, ин сухани рафиқон тамоман хато аст, дар ин ҷо андаке барои таълим душворӣ оварданро далел нишон медиҳанд. Ҳоло он ки қабул кардани он андаке барои таълим душворие оварад ҳам, аммо аҳаммиятҳои бузурге дорад. Дар техника тарзи навишт, хусни хат, ёфтани сарҷумла, исмҳои хос, зарур будани он дар илми ҳандаса ва ғайра осониҳои калоне меоварад» [11, с. 583].

Дар бораи опостроф ҳам фикрҳои мухталиф баён карда мешавад. А.Мирзоев фикри мубоҳисакунандагон - Бухорӣ, Обид Исмаиӣ ва Юлдошзодаро дар бораи тағйири шакли

опостроф рад карда чунин қазоват мекунад: «Лекин рафиконе, ки дар бораи тағйир додани шакли опостроф фикр меронанд, ба фикри ман, саҳеҳ нест, чунки опостроф дар имлои мо ду вазифаро ба ҷо меоварад:

1. Маълум кардани овози ҳамза монанди «а' ло», «а' мо», «а' зам».

2. Ҷудо кардани ҳиҷои калима, монанди «ма' кул», «мас' ул». [11, с. 583].

Ҳамчунин, А.Мирзоев дар бораи овозҳои садонок (соитҳо) дар масъалаи тағйир додани баъзе ҳарфҳо, аз ҷумла, ҳарфи қ (ع) низ андешаҳои муфид баён кардааст.

Ин мақолаи академик А.Мирзоев дар он солҳо моҳияти тарғиботӣ дошт, ки ин андешаро ҳуди муаллиф дар хотимаи мақола чунин таъкид кардааст: «Ман дар ин мақолаи худ фикри якҷанд рафиконро, ки дар рӯзномаҳои «Овози тоҷик» ва «Тоҷикистони сурх» нашр шудааст, қисман дарҷ намудам. Мурод аз ин мақсад он аст, ки ҳар як нависандае, ки дар ғушаи Тоҷикстон ҳастанд, аз фикри рафикон огоҳ бишаванд» [11, с. 583].

Аз мақолаи мазкур, ки яке аз аввалин таълифоти академик А.Мирзоев дар соҳаи илми забоншиносӣ маҳсуб мешавад, назари ин муҳаққиқи соҳибистеъдоду ҷӯянда равшан маълум мегардад.

Комиссариати халқи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ӯро барои таҳсил ба Донишгоҳи давлатии Ленинград - ҳоло Санкт-Петербург, мефиристонанд. Абдулғанӣ Мирзоеви 25-сола, ки собиқаи кории 7-сола дошта, таҳсили хуби хонаводагию мактабӣ ҳам дида буд, ба таҳсил ҷиддӣ ва пайгиронаву мақсаднок муносибат менамояд. Вай аввал дар факултаи забоншиносии Институти таърих, фалсафа, адабиёт ва забоншиносии Донишгоҳи Ленинград таҳсил намуда, сипас ба шуъбаи шарқшиносии ин Донишгоҳ мегузарад. Вай мадхали забоншиносӣ ва забоншиносии умумиро аз академик Н.Я. Марр, профессор И.И. Мешанинов, И.Ю. Крачковский меомӯзад. А.Мирзоев грамматикаи таърихӣ ва забони форсиро аз узви вобастаи АФ СССР А.А. Фрейман, забоншиносии муқоисавиро аз И.И. Зарубин, таърихи халқҳои Осиёи Миёнаву Эрон ва илми бостоншиносиро аз А.Ю. Якубовский, назмшиносиро аз А.Лоҳутӣ, матншиносиро аз А.Н. Болдирев, курси пурраи адабиётшиносӣ ва таърихи адабиёти тоҷику форсро аз профессор Е.Э. Бертелс меомӯзад.

Тавре ки мебинем, А.Мирзоев тамоми бахшҳои илми филологияро аз машҳуртарин донишмандони ҳарфай азбар кардааст ва худ ба пажӯҳиши мавзӯҳои мубрами илмӣ мепардозад. Аввалин қадамҳои ӯ дар ҷодаи илми филология ба бахши забоншиносӣ иртибот мегирад ва ҳанӯз дар айёми донишҷӯӣ ба таҳқиқи мавзуи «Дар атрофи палеонтологияи забон» машғул мешавад ва онро соли 1935 бо алифбои лотинӣ ба нашр мерасонад.

Ин таълифи академик А.Мирзоев дар илми забоншиносии тоҷик муҳимтарин ва наватарин таҳқиқ ба шумор рафта, имрӯз ҳам аз беҳтарин пажӯҳиш маҳсуб меёбад. Баҳои воқеӣ ва ҳолисонаву ҳидояткунандаро ба ин таҳқиқи муҳаққиқи ҷавон-академики оянда Абдулғанӣ Мирзоев, академики собиқ Иттиҳоди шуравӣ-шарқшиносии машҳур Э.Е. Бертелс додааст, чунончи: «Ба шакли сода ифода кардани асосҳои фанни забоншиносӣ вазифаи осоне нест. Барои хонандагоне, ки ба ин фан ошно нестанд, мумкин аст, бисёр масъалаҳо торик монад. Инчунин, имконияти надоштани дарҷ кардани мисолҳои муфассали эзоҳотӣ мумкин аст, сабаби баъзе хатоҳо гардад, бинобар ин ҷойи тааҷҷуб нест, ки ҳатто дар забони русӣ низ дар ин соҳа асарҳои тамоман қаноатбахш бисёр кам мебошад.

Лингвисти ҷавони тоҷик рафик А.Мирзоев бо вучуди душворихое, ки дар ин соҳа дар пеши вай истода буд, дар ҳар ҳол кӯшиш кардааст, ки дар ин соҳа барои хонандагони тоҷик асаре пешниҳод кунад. Ин ташаббусро, албатта, табрик кардан лозим аст. Ба ҳамаи ин ки асари мазкур вазифаи ҳудро то охир пурра иҷро накарда ва дар айни ҳол баъзе масъалаҳоро комилан ба дараҷаи кифоя фаро нагирифтааст, дар ҳар сурат ин кӯшиши нахустини лингвисти ба қор оғозкунанда ғоиданок аст ва барои дар байни хонандагони тоҷик паҳн кардани фанни асосҳои нави забоншиносӣ ёрӣ хоҳад дод. «Дар атрофи палеонтологияи забон» ном асари А.Мирзоев масъалаҳои хеле душвор, ки солҳои 30-40 асри ХХ академик Марр ва пайравони ӯ ба миён гузошта буданд, баррасӣ шудааст, чунончи:

1. Тавзеҳоти механикӣ дар атрофи палеонтологияи забон;

2. Моҳияти ҳулосаи палеонтология;

3.Баъзе самараҳои фароҳамовардаи он.

Барои ошкор намудани моҳияту арзиши фанни нави забоншиносӣ, яъне палеонтология, муҳаққиқ ба омилҳои пайдоиши он рӯ оварда, таъкид менамояд, ки «фанни нави забоншиносӣ дар оғӯши фанни забоншиносии буржуазӣ – мактаби муқоисавӣ-таърихӣ наъунамо ёфта, методи муқоисавиро ба кор бурда, барои тараққиҳои ояндаи худ роҳ мекушояд». Пас аз ин А.Мирзоев дар бораи таълифоти бунёдгузори фанни нави забоншиносӣ бо исми яфиситидология академик Марр сухан ронда, қайд мекунад, ки асарҳои лингвистӣ-забоншиносӣ, ки дар бораи забонҳои яфисӣ ва хешӣ-наздикии ин забонҳо бо забонҳои сомӣ (гурӯҳи забонҳои арабӣ, яҳудӣ, ошурӣ- бобулӣ (ассиро - вавилонский) ва якҷанд забонҳои дигар)... навишта шудааст, қонуни савтиёти муқоисавӣ монанди як базаи асосӣ рӯя карда шуда ва ин қонун - методи як такаҷоҳи азназаргузаронӣ ва тадқиқоти забонҳои яфисӣ гардидааст. Алалхусус, бинобар таҳқиқи А.Мирзоев, академик Марр дар соли 1922 дар натиҷаи чуқур гардидани таҳлилоти палеонтологӣ дар «Яфисҳо» ном асари худ дараҷаи инкишофи фанни нави забоншиносиро ба панҷ зинаи муайян тақсим карда, муваффақиятҳои ҳар як аз ин дараҷаҳоро алоҳида тасвир мекунад.

Хулосаи ин давраҳоро А.Мирзоев ин тариқа чамбаст кардааст:

Давраи якум - тамоми диққат ва тадқиқоти илмист, ки дар атрофи муносибатҳои дутарафаи забонҳои яфисӣ ва забонҳои сомӣ дар як нуқта марказият пайдо кардаанд.

Давраи дуюм - тадқиқ кардани забонҳои бехат – беалифҳои Кавказ мебошад, ки ин тадқиқот ба равшан гардидани масъалаи ба ду шоха тақсим шудани забонҳои яфисии Кавказ: ба шоҳаҳои сибилантӣ ва спирантӣ имкон медиҳад. Инчунин тадқиқи забонҳои бехат дар бораи навҳои чуфтшавии (скрешение) ин забон ҳаваси назариявиро тавлид мекунад.

Давраи сеюм - пурқувват гардидани омӯзиши хатти мехӣ мебошад. Дар ин ҷо чунин ҳақиқате ба миён меояд, ки гӯё забонҳои имрӯзаи яфисии Кавказ ва забонҳои хаттии мехӣ ҳомил - барандаи қадимтарин типҳои забони яфисӣ мебошанд.

Давраи чорум - ёфтани забони вертикалӣ (дар Помир) ва муайян кардани забонҳои яфисии ғарбӣ- атрусӣ, баскӣ (баскиский) ва ғайраҳо мебошад.

Давраи панҷум - дар натиҷаи чуқур гардидани таҳлилоти палеонтологӣ ба амал омадани давравии инкишофи забон ва дар натиҷаи раванди чуфтшавӣ (скрешение) гузаштан аз як давра ба давраи дигар мебошад. Дар ин ҷо забонҳои ҳиндуаврупо монанди дигар забонҳо на як оилаи забонҳои дорои хосияти хос ва мустақил аз забонҳои дигар (чи навъе ки мактаби муқоисавӣ-таърихӣ пешниҳод мекунад), балки давраи баъдинаи тараққиҳои худии забонҳои яфисӣ гуфта, қабул карда мешавад (Дар ин ҷо мурод аз забонҳои яфисӣ ҳамон гурӯҳи забонҳоеанд, ки раванди умумии геотогонӣ (раванди умумии тараққиҳои забон) хосияти махсуси як давраро ба худ инъикос карда, дар баробари ба худ гирифтани як хел система ба давраи сеюми тараққиҳои забон дохил мешавад, ҳамон хосиятро нигоҳ дошта меояд, на оилаи забонҳои дорои хосияти хос). Ва худ яфиситидология як фанни нави фарогирандаи умумии забоншиносиро ташкил мекунад.

Пас аз он ки назарияи яфисии академик Марр вусъати тоза пайдо намуда, инкишоф меёбад, олимони забоншиносии собиқ Иттиҳоди шуравӣ дар муносибат ба ин назария ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд.

Аз ин се гурӯҳи забоншиносон - таъкид мекунад А. Мирзоев, яке ба ду тақсим мешавад:

Якум, қасоне ҳастанд, ки дар мусодамаҳои яфиситидология тайёр шуда, ё пайравӣ карда омада ва имрӯз низ ҳамон позитсияи (мавқеи Х.В.) худро тағйир надодаанд.

Дуюм ин гурӯҳи қисми якум онҳоеанд, ки баъд аз ғалабаи ин фан ва комилан равшан гардидани моҳияти вай нишондодҳои асосии ӯ ба ин тараф гузаштанд.

Дуюм - тарафдорони назарияи мактаби ҳиндуаврупо мебошанд, ки аз аввал ба муқобили фанни нави забоншиносӣ мубориза карда омада ва ҳанӯз саргарми позитсияи худ мебошанд.

Ба қисми сеюм, - мегӯяд А.Мирзоев, қасоне дохил мешаванд, ки фанни нави забоншиносиро рӯякӣ мефаҳманд.

Ба ин гурӯҳи назариячиёни механикии соҳаи фанни нави забоншиносӣ муаллифи асари «Назарияи яфисии академик Марр» Г.И. Пинигинро, ки соли 1932 дар Тошканд нашр шудааст, дохил менамояд.

Муҳаққиқ А.Мирзоев таъкид менамояд, ки Г.И. Пинигин ба асарҳои пештараи академик Марр таъя карда, ба таври механикӣ мулоҳиза ронда, аз истифодаи асарҳои баъдинаи академик Марр ва ба сурати ҳақиқӣ ифода кардани масъалаҳои муҳим канорагирӣ мекунад, масалан, «Таълимоти забон ва тафаккур» ва вобастагиҳои чудонопазири ӯ, ки яке аз асоситарин қисмати фанни нави забоншиносӣ ва ягона бақои назарияи академик Марр мебошад. Г.И. Пинигин дар асари худ дар ин бора чизе дарҷ накарда, ҳатто забон ҳам намекушояд, ҳол ин ки ин асари академик Марр як сол пеш аз асари Г.И. Пинигин чоп ва паҳн карда шуда буд»

Ба ҳамин тариқ, муҳаққиқ А.Мирзоев андешаҳои худро оид ба ин асари Г.И. Пинигин ба ин тарз хулоса кардааст: «Дар бораи ҷаҳор унсури забон: чуфтшавӣ (скрешение), палеонтологияи забон низ фикрҳои механикӣ ва хатоҳои аз ҳад зиёде дида мешавад.

Умуман ин асар ҳамин гуна тартиб дода шудааст, ки аз манфиат зиёдтар ба хонанда зарар мерасонад».

Пас аз ин муҳаққиқ А.Мирзоев боз дар бораи палеонтологияи забон фикру андешаҳои профессор Бошинҷақиянро оварда, нуктаҳои ҷолиби андешаҳои ӯро ҷонибдорӣ намуда, таъкид кардааст, ки палеонтологияи забон ҳамчун методи таҳқиқи лингвистӣ ба муқобили методи муқоисавӣ-формалистии буржуазӣ меистад. А.Мирзоев дар таъя ба манбаъҳо талаботи методи палеонтологияро аз се чиз иборат медонад:

1. Омӯхтани ҳамаи фактҳо ва ҳама зухуроти забон дар таърихи инкишоф ва пайдоиши онҳо.

2. Омӯхтани ҳамаи фактҳои забон бо мураккабии печдарпечӣ ва муносибати дутарафаи онҳо.

3. Омӯхтани ҳамаи фактҳои забон, тамоми зухуроти забон ва умумии протсессе, ки дар соҳаи забон ва дар масруфи иҷтимоии он (социальной обусловленности) зухур мекунад.

А.Мирзоев чунин фикри академик Марро, ки палеонтологияи яфисӣ барои омӯхтани дигар забонҳо, ҳатто забонҳои ҳиндуаврупо дорои хати мутавозӣ (паралельно) мебошад. Аммо палеонтологияи забоншиносии ҳиндуаврупо ба куллӣ, аз бех то сар, хости муаммой (проблематический) мебошад, ҷонибдорӣ намуда, камбудихои методи муқоисавӣ-таърихӣ буржуазиро танқид кардааст. Ӯ таъкид менамояд, ки инкишофи ҷамъият дар ҳар як давра монанди дигар қисматҳои ҳаёти инсонӣ ба муносибатҳои истехсолӣ дар соҳаи забон низ дигаргунӣ ба амал бароварда, гоҳо дар қисмати калимоти забон шакл ва мундариҷаи нав бино мекунад ва гоҳо дар баробари нигоҳ доштани шакли аввал мундариҷаи тозаеро ҳамроҳ мекунад. Барои тасдиқи андешаҳои худ ду калимаеро аз забони тоҷикӣ оварда таҳлил мекунад.

Он ду калима: яке вожаи байналҳалқии «пролетар» ва дигаре калимаи «раис» мебошад. Муҳаққиқ вобаста ба тағйироту инкишофи ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ тағйири маъно кардани ин вожаҳоро бо далелҳо нишон додааст.

Дар хотимаи таҳқиқи палеонтологияи забон муҳаққиқ А.Мирзоев хулосаҳои дар бораи забони ягонаи умумии ҷаҳони оянда баровардаи академик Марро оварда, чунин таъкид кардааст: «Академик бо ин хулосаи баровардаи худ исбот кард, ки дуруст аст, дар инсон ҳар нафас ва ҳар рӯз барои як забони умумии ҷаҳонӣ эҳтиёҷ зиёд мешавад... Ба вучуд омадани забон ва тафаккури умумии ҷаҳонӣ ба сохтмони ҷамъияти бесинфи умумиҷаҳонӣ, ки коммунизм ва муқаддимаи ӯ сотсиализм бошад, маҳкам вобаста аст».

Асари дигари академик А.Мирзоев, ки пас аз «Дар атрофи палеонтологияи забон» соли 1939 дар шаҳри Ленинград (ҳозираи Санкт-Петербург) навишта шудааст, «Духтархона чист?» мебошад. Ин асар соли 1940 дар Нашриёти давлатии Тоҷикистон шӯъбаи таълим - педагогӣ бо алифбои лотинӣ чоп мешавад.

Ин асар таҳқиқи забоншиносӣ-таърихӣ барои муайян кардани мафҳуми мавқеи грамматикӣ вожаи мураккаби тобеи «духтархона» мебошад.

Дар тақризе, ки ба ин асари муҳаққиқи ҷавон профессор Э. Бертелс навиштааст, аз ҷумла ҷунин гуфта шудааст: «Ин асар яке аз аввалин ташаббусест, ки барои дар як давраи муайяни таърихӣ аз назар гузаронидани як термини тоҷикӣ бурда шудааст, дар баробари ин тадқиқ кардани ҳамин тариқа терминест, ки таърихи вай таҳлили муфассали ҳаёти кӯхнаи халқҳои Осиёи Миёнаро талаб менамуд». Ба ин рисолаи муҳтасари А. Мирзоев устод Айнӣ низ тақризи навишта, аз ҷумла ҷунин таъкид кардааст: «... Дар ин китоби тадқиқоти забонӣ бо тадқиқоти иҷтимоӣ, экономикӣ (иктисодӣ Ҳ.В) ва таърихӣ вобаста карда бурда шуда..., барои ба дурустӣ ҳал шудани масъала муаллиф ... нуқтаи назари исломро ба ғулом ва каниз, ҳам маънии иқтисодиву сиёсии ин нуқтаи назарро ва ҳам ҳодисаҳои таърихию, ки ба иваз шудани калимаи «духтархона» ба ҷойи каниз омил шудаанд, бо фактҳои равшан ва бо ситатҳое (иктибосот Ҳ. В.), ки аз муаллифони фикҳи ислом овардааст, равшан нишон додааст. Дар натиҷа бо ҳам муносибати қавӣ доштани калимаи «духтархона»-ро бо калимаи «каниз» исбот карда тавонистааст... ва мавқеи грамматикӣ «духтархона»-ро муайян намудааст». [3, с. 125].

Дар воқеъ, ин рисола, ки ба таҳқиқи як истилоҳи аз нигоҳи сохт мураккаби тоҷикӣ бахшида шудааст, арзиши баланди забоншиносӣ, яъне решашиносии калима, маънишиносӣ ва таърихию иҷтимоӣ ва сиёсӣ дорад.

Муҳаққиқ А. Мирзоев таъкид кардааст, ки «духтархона» чист ва ҷиро ифода мекунад? Ва худ бо як ҷумлаи мураккаби пайваст ҷавоб медиҳад: - Вай маънии «каниз»-ро ифода мекунад, духтархона исми канизи миллӣ. «Дар ин ҷо, боз таъкид мекунад муҳаққиқ, танҳо ин ду ҷумла ҷавоби калимаи «духтархона» шуда наметавонад, зеро барои ба ҳубӣ равшан кардани семантикаи ин калима ба як қатор саволҳо, махсусан, ба саволҳои зерин ҷавоб додан лозим меояд:

1. Дар сурате ки калимаи «духтархона» бо семантикаи худ аз калимаҳои монанди «нонхона» фарқ мекарда бошад, чаро ин калимаҳо шаклан як ҳамрангӣ ва ҳамохангиро дарбар кардаанд, таркиби калимаи «духтархона» ва таркиби он калимаҳое, ки исми маконро ташкил мекунанд, як аст ё не?

2. Чаро «духтархона» маънии «каниз»-ро ифода мекунад ва аз кучо функцияи «каниз»-ро дар бар кардааст?

Барои ҳалли масъалаи семантикаи (маъноӣ) нав гирифтани калимаи «духтархона» ва шакл иваз кардани вазифаи «каниз» муҳаққиқ ба маводи бозгӯяндаи назари ислом рӯй овардааст, зеро бетафтишу баррасии ин мавод сабаби ба зиммаи калимаи «духтархона» гузаштани функция ё вазифаи калимаи «каниз»-ро равшан кардан аз имкон берун аст. Аз ин ҷиҳат муаллиф бисёр маводеро аз манбаву осори исломӣ оварда, мазмунӣ онҳоро ба вазифаҳои «духтархона», ки аз нақлу ҳикояи ашхоси духтархонагиро аз сар гузаронида ё ўро дидаву ҳамсухбат шуда пайдогардида муқоиса намуда, дар ин замина ба ҳулосае мерасад, ки «он чизе, ки муаллифони асарҳои фикҳии ислом нисбат ба «каниз» иҷозат додаанд, нисбат ба «духтархона» ба қуллӣ ба қор бурда шудааст, яъне ҳамаи функцияе, ки калимаи «каниз» дошт, «духтархона» дарбар кардааст».

Муаллифи рисола А. Мирзоев омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии тағйири маъноии вожаи «духтархона»-ро низ то ҷое равшану мушаххас кардааст.

Таҳқиқу баррасии хусусиятҳои грамматикӣ (дастурии) вожаи «духтархона» ва таркиби он низ дар асар ҷолиби тавачҷуҳ мебошад. Масалан, муҳаққиқ комилан дуруст таъкид мекунад, ки «духтархона» бо мафҳуми худ аз калимаҳои навъи саисхона, кукнорхона, соячихона, ҷойхона, лулихона ва ингунаҳо тамоман фарқ мекунад, дар таркиби худ низ аз ин гуна калима фарқ дорад. Аммо ин муҳокимаву ҳулосаи муҳаққиқ, ба назари мо, бахтоб аст: «Инро бояд донист, ки ин навъ калимаҳо (яъне калимаҳои навъи ҷойхона) дар таркиби худ, чи навъе ки баъзе забоншиносон мепиндоранд, аз шаклҳои дигаргуншудаи конструкцияи шаклҳои изофии категорияи исмҳои забони тоҷикӣ намебошанд, зеро авваланмартаба ин гуна калимаҳо, масалан: хасхона, меҳмонхона, қоҳхона, ангурхона ва ғайра дар практика, азбаски соҳаи семантика иҷозат намедиҳад, бо изофат (бо сифати муайяншаванда ва

муайянкунанда ба кор бурда шудани ҳар қисмати калимаҳо) кор фармуда нашудаанд ва намешаванд».

Агар ба хона тааллуқ доштани хусусияти ягон чизро ифода кардан лозим ояд, яъне муносибати дохилии чизе ва калимаи хонаро (ҳамчун муайяншаванда ва муайянкунанда) бо конструкцияи (қолаби Х.В) изофӣ ифода кардан рост ояд, одатан дар охири калимаи хона суффикси (пасванди Х.В) нишондиҳандаи хусусияти нисбӣ (гӣ) пайдо мешавад, ки калимаҳои нонхона шакли нони хонагӣ, кори хонагӣ, паррандаи хонагӣ, ҳайвони хонагӣ - ро дар бар мегиранд.

Муҳокимаҳои фавқӣ муаллиф ҷолиби таваҷҷуҳ буда, калимаҳои мураккаби навъи ҷойхона, хасхона, меҳмонхона, коҳхона, ангурхона бо калимаҳои мураккаби сарчашма, соҳибхона аз ҷиҳати маъно (семантика) ва таркибу тарзи алоқаву қолаб дар як қатор намеистанд. Калимаҳои ҷойхона - хонаи ҷойнушӣ; хасхона - хонаи хаснигоҳдорӣ; меҳмонхона - хонаи меҳмонпазирӣ; коҳхона - хонаи коҳнигоҳдорӣ; ангурхона - хонаи ангурнигоҳдорӣ калимаҳои мураккаби типӣ тобеъ буда, калимаи «хона» ҷузъи асосии калимасоз мебошад, ки ба ин қолаби калимасозӣ ҳанӯз дар асри VIII Шамси Қайси Розӣ ишора карда, бо калимаи «об» 22 вожаи мураккаб, ба мисли гулоб, дӯлоб, кӯдоб, селоб, ғарқоб, гирдоб, заҳоб, сароб, буноб, шуроб, поёноб, тезоб, кӯроб, зардоб, хуноб, симоб, сапедоб, хушоб, душоб, қитъаоб, кузоб, симоб¹-ро овардааст. [22, с. 174].

Дар ин мавқеъ калимаи “об” хусусияти пасвандгунагӣ пайдо карда аст, аммо аз ҷиҳати маъно (семантика) ҷузъи асосӣ ҳисоб мешавад, зеро аз маънии луғавӣ комилан дур нашудааст. Вожаи “хона” низ ҳамин хусусиятро доро мебошад, дар зинаи имрӯзаи инкишофи забони тоҷикӣ бо калимаи “хона” тахминан 30 калима сохта мешавад, мисли китобхона, ҷойхона, мактабхона, беморхона, шифохона, тӯйхона, тарабхона, ҳалвохона, шарбатхона, ошхона, хасхона, коҳхона, аспхона, уштурхона молхона, кабкхона, хирсхона, оғилхона мурчахона, кабутархона, паррандахона, мурғхона, мушхона, саисхона, лулихона....

Дар калимаҳои навъи овардашуда муносибати дастурии таъйинот аст, яъне хонае, ки китоб нигоҳ дошта мешавад, хонае, ки ҷой ва макони ҷойнушӣ аст, хонае, ки вазифаи мактабро адо менамояд...

Дигар аз масъалае, ки муҳаққиқ дар бораи он муҳокимаву андешаҳои ҷолиб баён кардааст, рад намудани ақидае, ки гӯё калимаи “духтархона” шакли тағйирёфтаи калимаи “духтархон” бошад, аст

Дар поварақ муҳаққиқ А.Мирзоев аз нигоҳи маъно вожаи “духтархон”-ро бо тафсил чунин шаҳр додааст: “Мафҳуми ин калимаҳо (муаллиф дар назар дорад, калимаҳои “духтархон”, “хоҳархон”, “падархон”, “модархон”, “апахон”, “акахон”) чунин аст: одаме, ки фарзанд надорад, духтару писари каси дигарро аз хурдӣ гирифта, тарбия намуда бо худ писар ё духтар меҳонад (яъне фарзанди худ ҳисоб мекунад-қарор медиҳад), ҳатто ӯ пас аз сари худ вайро меросхӯр ҳам мегардонад.”

Инчунин зане, ки аз ақрабони худ марди наздик надорад, мардеро додар ва ё падар меҳонад (марди мазкур низ он занро духтар ва ё хоҳар меҳонад) бо ин коре, ки дастраси ӯ нест, ба воситаи падархон ва ё додархони худ пеш мебарад; ин тариқа падархонӣ ва хоҳархонӣ одатан дар вақтҳои дармондагӣ - дар вақтҳои беморӣ пайдо шуда метавонад, яъне вақто ки каси беморшуда одами наздик надорад ва ягон каси бегона сар карда ба вай нигоҳбин мекунад, дар ин мавқеъ, барои барҳам додани мамониаҳои аз номаҳрамӣ (сатр) пайдо мешудагӣ хоҳархон ва додархон карда, ба худ маҳрам мегардонад. Яъне агар зан бошад, пас аз ин, аз одами падархондагиаш рӯй намепӯшонад.

Дар ин ҷо, яъне дар ин калимаҳои лафзи “хон” (хонд) ғайр аз мафҳуми одии худ аҳаммияти қабул намуданро ҳам дарбар мекунад.

Тавре ки аз тавзеҳи фавқ бармеояд, муҳаққиқ тафовути маънои вожаҳои “духтархон”-ро аз “духтархона” хеле содаву мушаххас нишон додааст.

Ба ҳамин тариқ, муаллифи рисолаи “Духтархона чист?” аз таҳқиқи худ дар 7 банд натиҷагирӣ кардааст, ки фишурдаи он ин аст:

1. «Каниз» ва «духтархона» бо функсияи (вазифаи ҲВ.) худ як маъно як мафҳумро дарбар карданд. Духтархона ҳамон канизи миллӣ аст ва тараккии минбаъдаи худи каниз аст.

2. Он нуқтаи назаре, ки ислом дар бораи каниз ва ғуломдорӣ дошт, дар натиҷаи тағйироти ҳаёт ва муносибатҳои ҷамъиятӣ, дигаргуниҳои политикӣ (сиёсӣ Ҳ.В.) экономикӣ (иқтисодӣ Ҳ.В.) ва ғайраҳо бо як ҳолат истода натавониста, тағйир ёфта меояд...

3. Он фикре, ки муаррихони буржуазӣ паҳн карда буданд ва ҳоло баъзе ин муаррихони давраи мо низ ҳамон фикрро дунболагирӣ мекунанд, яъне пас аз муоҳидаи соли 1873 ғулом ва каниздориро дар Осиеи Миёна ба кулӣ ва абадан барҳам ёфтагӣ мешуморанд, тамоман дуруст нест.

4. Сабаби ягонаи абадан барҳам ёфтани каниздорӣ- духтархонадорӣ танҳо Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр шуд. Вай на танҳо духтархонадорӣ- каниздориро барҳам дод, балки асос ва решаи духтархонадорӣ, яъне он тарзи ҳаёти ҷамъиятиро, ки хоҳу ноҳоҳ каниз- духтархона, аз вай зухур карда меомад, ба кулӣ аз реша барканд ва духтархонаҳои беҳукукро ба ҳукукҳои инсонӣ мушарраф гардонид.

5. Калимаи “духтархона” на дар мафҳум, на дар таркиби худ ба калимаҳои шакли нонхона (ҳамчун исми макон) ба “духтархона” муносибат надорад.

6. “Духтархона” бо таркиби худ шакли ивазшудаи конструксияи изофӣ-духтари хона мебошад, ки ҷараёни семантикавӣ ва таъсири факторҳои иҷтимоӣ таърихан ин ду (“духтархона” ва “духтари хона”)-ро ба калимаҳои мустақили ифодакунандаи мафҳумҳои конкретии хоси аз якдигар фарқкунандае мубаддал гардонидаанд.

7. “Духтархона” ҳоло дар забони тоҷик танҳо мавзеи исм (исми канизи миллӣ)-ро ишғол кардааст ва бояд дар грамматика ва лексияи забон ҳамон таърифро дар бар гирад.

Хулоса, муҳаққиқ А.Мирзоев дар асоси маводҳои илмӣ, таърихӣ, забоншиносии мардумшиносӣ маънии семантики вожаи “духтархона”-ро, таркиби сарфиву вазифаи нахвӣ онро вобаста ба сиёсату иқтисод, ҳаёти иҷтимоӣ, зинаҳои инкишофи ҷамъият таҳқиқи густурда намудааст.

Бо таълифи ин ду асар муҳаққиқ А.Мирзоев дар шакли бахшҳои маъношиносии палеонтологияи забоншиносии тоҷик саҳми арзанда гузоштааст.

Адабиёт:

1. Абӯалӣ ибни Сино. Донишнома // Осори мунтахаб.-Душанбе, 1980.Ҷ.1.-С.29-139.
2. Абӯалӣ ибни Сино. Махориҷ –ул-хуруф // Осори мунтахаб.-Душанбе, 1983.Ҷ. 2.-С.228-245.
3. Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик // Шарқи сурх, 1952, №6. -3-8.
4. Ализода С. Сарфу нахви тоҷикӣ. –Душанбе, 2006. -79 с.
5. Ахвледиани В. Т. Арабское языкознание средних веков // История лингвистических ученых. Средневековый Восток.-Л., 1981. – С.53-94.
6. Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России конец XIX –начало XX в. –М., 1968. – 310 с.
7. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. –М., 1978. – 378 с.
8. Герценберг Л. Г., Саймидинов Д. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время // История лингвистических ученых. Средневековый Восток.-М., 1981. – С.69-115.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. – Душанбе, 1985. Ҷ.1. -350 с.
10. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 2017. -320 с.
11. Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо.-Душанбе, 2007, с.583.
12. Мирзоев А. Дар атрофи палеонтологияи забон.- Ленинград, 1936.-56 с.
13. Мирзоев А. Духтархона чист? Тадқиқоти лингвистӣ-таърихӣ барои муайян кардани мафҳум ва мавқеи грамматикӣ ин калима. –Сталинобод, 1940. – 70 с.

14. Мирзоёров Ф. Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XVI – XIX вв. Автореф. дисс.канд. филол. наук. – Душанбе, 2001. -22 с.
15. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. - 70 с.
16. Саломов М.Қ. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе, 2001. - 134 с.
17. Таджиев Д.Т. Слова об в современном таджикском языке (из материалов по таджикской лексикологии) Труды Института языкознания А.Н. СССР.-М., 1952. С. 120-153.
18. Тӯсӣ Насриддин. Меъёр – ул – ашъор. – Душанбе, 1992. – 127 с.
19. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X – XVI. – Душанбе, - 2013. - 343 с.
20. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад. – Душанбе, - 2011. -229 с.
21. Хоҷаев Д., Додаров О.М.Таърихи афкори забоншиносии тоҷик. – Душанбе, - 2022. -303 с.
22. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам- Душанбе, 1991, с 174.

ДОИР БА АРЗИШИ ЗАБОНШИНОСИИ ДУ ТАҲҚИҚИ АКАДЕМИК АБДУЛҒАНИ МИРЗОЕВ

Дар мақола сухан аз арзиши забоншиносии ду асари донишманди тавоно, академик А.Мирзоев, ки дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX таълиф шудаанд, меравад. Ин ду асар ба таҳқиқи масъалаҳои муҳими забоншиносӣ бахшида шудаанд. Дар мақола таъкид мегардад, ки то таълифи ин ду асар: яке бо номи «Дар атрофи палеонтологияи забон», дигаре «Духтархона чист?» Ҳанӯз соли 1930 муҳаққиқи ҷавон А.Мирзоев бо унвони «Дар гирди алифбои нави тоҷикӣ» мулоҳизаҳои як зумра муҳаққиқону хонандагонро таҳлилу баррасӣ намуда, андешаҳои худро дар заминаи онҳо иброз доштааст. Баъдан, ин ҷавони ҷӯяндаи илм дар солҳои таҳсил дар факултаи забоншиносии Санкт-Петербург таҳсил карда, аз донишманди машҳури шарқшинос, аз ҷумла академик Н.Я. Марр, узви вобастаи АФ собиқ СССР А.А. Фреиман, профессорон И.И. Зарубин, А.Н. Болдирев, Е.Э. Бертелс ва дигарон сабақ меомӯзад, ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии забоншиносӣ даст зада, дар ҳамон айёми донишҷӯӣ ду мақолаи таҳқиқии муфассал менависад. Дар мақолаи аввал дар бораи палеонтологияи забон ақидаҳои баҳсноки забоншиносонро таҳлилу баррасӣ намуда, андешаҳои худро оид ба фаҳмиши дурусти палеонтологияи забон иброз доштааст. Дар мақолаи дуюм дар бораи вазифаҳои семантикӣ ва дастурии калимаи «духтархона» ибрази андеша кардааст.

Ин ду мақола дар таърихи забоншиносии навини тоҷикӣ, хусусан маъношиносӣ нақши муҳим бозидаанд.

Калидвожаҳо: палеонтологияи забон, лингвист, тавзеҳоти механикӣ, мактаби муқоисавӣ – таърихӣ, забонҳои яфисӣ, забонҳои сомӣ, яфиситидология, савтиёт, забонҳои беҳат, хатти мехӣ, забони вертикалӣ, протсессии ҷуфтшавӣ (скрешение), забоншиносӣ, духтархона, хон, ғулум, нонхона, аспхона, чойхона, “исми макон” “хучаин”, канизии харидашуда, моли каниздор.

О ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЦЕННОСТИ ДВУХ ИССЛЕДОВАНИЙ АКАДЕМИКА АБДУЛГАНИ МИРЗОЕВА

В статье рассматривается лингвистическая ценность двух трудов великого ученого, академика А. Мирзоева, написанных в 1920-е и 1930-е годы. Эти две работы посвящены изучению важных лингвистических проблем. В статье подчеркивается, что до написания этих двух работ: одна под названием «Вокруг палеонтологии языка», а другая — «Что такое наложница?» Еще в 1930 году молодой исследователь А. Мирзоев в своей работе «Вокруг нового таджикского алфавита» проанализировал и обсудил мнения ряда исследователей и читателей и на их основе высказал собственные идеи. Позднее молодой ученый учился на факультете языкознания в Санкт-Петербурге, где учился у известных востоковедов, в том

числе академика Н.Я. Марр, член-корреспондент АН бывшего СССР А.А. Фрейман, профессора И.И. Зарубин А.Н., Болдырев Е.Е. Он преподает курсы под руководством Бертельса и других, занимается исследованиями теоретических вопросов лингвистики и пишет две подробные исследовательские статьи во время студенчества. В первой статье по палеонтологии языка он проанализировал и обсудил спорные взгляды лингвистов и высказал свои мысли о правильном понимании палеонтологии языка. Во второй статье он высказал свои мысли о семантических и предписывающих функциях слова «наложница».

Эти две статьи сыграли важную роль в истории современного таджикского языкознания, особенно семантики.

Ключевые слова: палеонтология языка, таджикский, мысль, лингвист, механические объяснения, сравнительно-историческая школа, яфийские языки, саамские языки, яфиситидология, звук, бесписьменные языки, клинопись, вертикальный язык, процесс скрещивания, лингвистика, служанка, хан, слуга, пекарня, хлев, чайхана, «топоним», «господин», купленная служанка, товары рабовладельца.

ON THE LINGUISTIC VALUE OF TWO STUDIES BY ACADEMICIAN ABDULGHANI MIRZOEV

The article examines the linguistic value of two works by the great scientist, Academician A. Mirzoev, written in the 1920s and 1930s. These two works are devoted to the study of important linguistic problems. The article emphasizes that before writing these two works: one entitled "Around the paleontology of language" and the other - "What is a concubine?" Back in 1930, the young researcher A. Mirzoev in his work "Around the new Tajik alphabet" analyzed and discussed the opinions of a number of researchers and readers and, based on them, expressed his own ideas. Later, the young scientist studied at the Faculty of Linguistics in St. Petersburg, where he studied with famous orientalists, including Academician N.Ya. Marr, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the former USSR A.A. Freiman, professors I.I. Zarubin A.N., Boldyrev E.E. He teaches courses under the supervision of Bertels and others, conducts research on theoretical issues of linguistics, and writes two detailed research articles during his student years. In the first article on the paleontology of language, he analyzed and discussed the controversial views of linguists and expressed his thoughts on the correct understanding of the paleontology of language. In the second article, he expressed his thoughts on the semantic and prescriptive functions of the word "concubine".

These two articles played an important role in the history of modern Tajik linguistics, especially semantics.

Key words: paleontology of language, Tajik, thought, linguist, mechanical explanations, comparative-historical school, Jafic languages, Sami languages, Japhisitidology, sound, unwritten languages, cuneiform, vertical language, process of crossing, linguistics, maid, khan, khand, maidservant, servant, bakery, barn, teahouse, "toponym", "master", purchased maidservant, goods of a slave owner.

Маълумот дар бораи муаллиф: Вализода Ҳокимхон – номзади илмҳои филологӣ, унвонҷӯи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тамос: (+992) 988 57 49 49.

Сведения об авторе: Вализода Хокимхон – кандидат филологических наук, соискатель Таджикского национального университета. Тел: (+992) 988 57 49 49.

Information about the author: Valizoda Hokimkhon – Valizoda Khokimkhon – candidate of philological sciences, applicant at the Tajik National University Phone: (+992) 988 57 49 49.

ОБРАЗ ТРУДОВОГО МИГРАНТА В ПРЕССЕ И МАССОВОМ СОЗНАНИИ РОССИЯН

Рахимов А.А., д.ф.н., доцент,

Аминова Ш., соискатель

МОУ ВО Российско-Таджикский (Славянский) университет

В настоящее время иммиграция является для России ключевым источником пополнения численности населения и восполнения дефицита трудовых ресурсов. Российские власти уже не рассматривают массовую миграцию исключительно как угрозу, однако она представляет собой потенциальный или реальный вызов для безопасности государства и общества, поскольку нарушает устоявшееся социальное равновесие. Как и другие страны, принимающие мигрантов, Россия становится этнически и конфессионально более разнородной, что усиливает конфликтогенный потенциал общества.

Эффективность взаимодействия между местным населением и этническими мигрантами в значительной степени зависит от характера межкультурной коммуникации. Как мигранты, так и принимающее общество формируют взаимные социальные образы. Когда эти образы лишены оценочных и эмоционально насыщенных характеристик, социальное взаимодействие становится более предсказуемым и менее конфликтным. И напротив, когда во взаимных представлениях начинают преобладать оценочные характеристики, а образы друг друга наполняются эмоционально насыщенными метафорами, возможности эффективного взаимодействия становятся затрудненными [8]. Социальное восприятие неизбежно приводит к формированию стереотипов, фобий и мифов. Устойчивые социальные представления, основанные на стереотипах, существенно влияют на уровень взаимного доверия и, следовательно, на характер взаимодействий [5].

Образ мигранта, как и любой социокультурный феномен, является сочетанием как рациональных, так и иррациональных суждений, основанных на оценках, ощущениях и ассоциациях. Этот образ лишь частично соотносится с образом конкретной страны или этнической группы. Отношение к мигрантам всегда амбивалентно, сочетая симпатии и антипатии; оно может включать не только стереотипы, но и мифологемы. В отличие от многих других образов, образ мигранта формируется не только на основе широкого социального опыта и наблюдений, но также через процесс формирования общественного мнения, что делает его ориентированным на широкую аудиторию. Как и стереотипы и фобии, представления о мигрантах и миграции зачастую архаичны и статичны, и их трансформация возможна лишь при изменении отношения принимающего общества.

В области исследований миграции и мигрантов можно выделить несколько взаимосвязанных дискурсов: медийный, административно-бюрократический, политический и академический, каждый из которых обладает своими специфическими особенностями, аргументацией и идеологией. Миграционная проблематика отличается кольцевой или перекрестной аргументацией, когда СМИ ссылаются на чиновников и учёных, а те, в свою очередь, на данные, предоставляемые СМИ, что позволяет легко объединять противоположные точки зрения на данную проблему.

Медиа-сфера играет ключевую роль в формировании образов миграции и мигрантов, при этом печатные средства массовой информации оказывают значительное влияние на этот процесс. В современных СМИ миграция зачастую представляется как объективный и неизбежный процесс, однако она нередко ассоциируется с экспансией. Российская аудитория, как правило, воспринимает миграцию негативно, так как ей постоянно напоминают о сложности этой проблемы и отсутствии её решения. Власть, подчеркивая через СМИ важность миграции для России в связи с дефицитом трудовых ресурсов и

демографическим спадом, одновременно актуализирует необходимость «охранительной» стратегии и строгого контроля за миграционными потоками.

Пресса, описывая социальный контекст, с помощью различных выразительных средств формирует или закрепляет уже существующий у аудитории образ мигранта. В этом дискурсе доминирует националистический и имперский стереотип, который накладывается на общее прошлое, поскольку большинство постсоветских стран имеют длительную историю многосторонних социально-экономических и культурных взаимодействий с Россией.

В медийном дискурсе мигранты часто изображаются как безликая масса, источник рабочей силы, и одновременно как инструмент для вытеснения коренного населения с рынка труда. Более того, они нередко интерпретируются как своего рода "антропологическое оружие" в необъявленной демографической войне [7]. Такое представление мигрантов как обезличенной массы способствует закреплению в сознании россиян схематичных и предвзятых стереотипов, в то время как образ России, как принимающей страны, персонифицируется и снова эксплуатируется через нарратив "России, страдающей от насилия и унижения".

Анализ публикаций в прессе позволяет выделить два основных типа образов этнических мигрантов. Первый тип характеризуется преимущественно негативными чертами, такими как агрессия, угроза экономическому благосостоянию и культуре коренного населения, рост преступности, наркомании, ухудшение эпидемиологической обстановки, а также несоответствие нормам, принятым в принимающей стране. Мигранты в этом образе воспринимаются как изолированные в пределах своих этнических общин. Второй тип образа, хотя и реже встречается, наделяется более позитивными характеристиками, вызывающими сочувствие в связи с проблемами адаптации и трудностями, с которыми сталкиваются мигранты. Однако именно первый, негативный образ преобладает в прессе и оказывает наибольшее влияние на формирование этнических стереотипов и социальных представлений как у населения в целом, так и у читательской аудитории в частности.

Созданный средствами массовой информации негативный социально-психологический фон усиливает существующие в обществе тревоги, опасения, недоверие и другие отрицательные эмоциональные установки по отношению к этническим мигрантам [8]. Пресса способствует переводу бытовых, неформальных стереотипов на уровень внешне аргументированных обоснований поведения «чужого» или «другого». Это формирует оппозицию "мы – они" ("свои – чужие") и усиливает стереотипы массового сознания, что ведет к росту социальной дистанции, замкнутости и осложняет процесс адаптации мигрантов. В принимающей среде это может привести к дискриминации и ограничению прав определённых категорий мигрантов, а со стороны самих мигрантов – к актам агрессии. По данным Федеральной миграционной службы России, в 2008 году 40% граждан РФ считали, что российские СМИ способствовали формированию нетерпимого отношения к мигрантам. Возникает вопрос: действительно ли негативное отношение россиян к мигрантам обусловлено исключительно влиянием СМИ?

Растущая конфликтность в обществе по отношению к мигрантам подтверждается результатами социологических опросов. Многочисленные исследования, проводимые Левада-центром с 1990 года, демонстрируют негативную динамику отношения россиян к мигрантам, которая характеризуется как смещённая агрессия [2]. По мнению директора Левада-центра Л. Д. Гудкова, «этнические фобии и неприязнь к мигрантам представляют собой архаическую защитную реакцию на реальные или воображаемые угрозы в условиях, когда население ощущает ограниченность ресурсов для выживания или сохранения своих позиций и интересов» [2]. Массовая ксенофобия выступает реакцией на системные трансформации, включая интенсификацию территориальной и социальной мобильности населения, что, хотя и является примитивной формой самозащиты, отражает стремление общества защититься от прогнозируемого усложнения социальной системы и внешних воздействий. Напряжённость в обществе, связанная с мигрантами, выражается как в рефлексивной, так и в нерефлексивной форме неприязни к приезжим («понаехали тут»), и

мигрантофобия становится неизбежным элементом адаптационных механизмов принимающего общества [2, с. 65].

Отношение к мигрантам отражает не только специфику взглядов отдельных социальных групп, но и общее состояние массового сознания, что позволяет судить о коллективной идентичности и механизмах поддержания социальной солидарности. Ксенофобия возникает как реакция на внутренние социальные напряжения и комплексы, а затем переходит в проективную реакцию, когда недоброжелательность оправдывается мнимыми аргументами о враждебности и агрессии со стороны других групп.

Изначально толерантное и даже благоприятное отношение к мигрантам, характерное для конца 1980-х годов, претерпело значительные изменения, и в течение 1990–2000-х годов напряженность в межэтнических отношениях продолжала углубляться [2]. В этот период наблюдались значительный рост ксенофобии и массовое требование ужесточения государственного контроля над миграцией. В начале 1990-х годов вопрос миграции не вызывал значительного беспокойства в обществе, и отношение к беженцам и вынужденным мигрантам было в основном терпимым. Однако после распада СССР, на фоне межнациональных конфликтов и экономических проблем, ситуация резко изменилась. К середине 1990-х годов до половины опрошенных заявляли, что миграция является "большой проблемой" для России, а через десять лет уже две трети респондентов считали, что "приезжих слишком много". Социологический анализ данных за период с 1997 по 2009 год показывает устойчивую тенденцию к снижению числа людей, выражающих положительное отношение к мигрантам, при одновременном росте доли нейтрально настроенных респондентов, которая достигла почти половины [2]. Наиболее нестабильным показателем остается доля лиц с резко негативным отношением к мигрантам.

Общество начало воспринимать мигрантов как угрозу, и уже во второй половине 1990-х годов оно начало искать способы "самозащиты", объединяясь на основе внутренней ксенофобии. На рубеже 1990–2000-х годов социологические исследования зафиксировали укрепление в коллективном сознании россиян представлений о национальной исключительности, а также значительное распространение охранительно-запретительных установок. Эти настроения проявлялись в ожиданиях не только проведения ограничительной миграционной политики, но и в поддержке дискриминационных мер в отношении этнических мигрантов.

К 2005 году только четверть россиян не воспринимала многонациональный характер страны и приезд людей различных национальностей как угрозу. Лозунг "Россия для русских", который в середине 1990-х годов был неприемлем для большинства населения (тогда его поддерживало лишь 10–15% респондентов), к 2009 году находил поддержку уже у более чем 60% опрошенных. Более того, к этому времени более половины респондентов были готовы поддержать меры по ограничению числа иностранцев, приезжающих в Россию. За семь лет доля таких респондентов увеличилась на 25%, что связано с уменьшением числа тех, кто выступал за смягчение административных барьеров и использование трудовых мигрантов в интересах экономического развития страны.

Российское общество демонстрирует сопротивление осознанию неизбежности и целесообразности миграции в страну, при этом около половины населения выражает категорическое несогласие с присутствием мигрантов. Негативное отношение к мигрантам указывает на внутренние социальные напряжения в современном российском обществе, что проявляется в распространенности регрессивных форм социальной адаптации, наличии непреодолимых барьеров, препятствующих социальной мобильности, и затруднениях на пути формирования позитивных жизненных стратегий. Сложившиеся фобии и стереотипы в обществе в значительной степени обусловлены не этнической или происхождением мигрантов, а архаическими страхами и стремлением избежать контактов с "другими", чтобы сохранить культурно однородную и предсказуемую среду.

Общественность в России выделяет три основные группы мигрантов, пришедших в страну в 1990-е и первое десятилетие 2000-х годов: русские, выходцы из стран СНГ и

Балтии; представители титульных этносов Средней Азии и Закавказья («кавказцы» и «таджики»); а также мигранты из Азиатско-Тихоокеанского региона, объединённые в категорию «китайцы». Иерархическое восприятие этих этносов ведёт к формированию специфической шкалы социальной дистанции. Наибольшая конфликтность в российском обществе фиксируется по отношению к народам Кавказа (независимо от их гражданства) и к гражданам Китая. Эти группы воспринимаются как "чуждые" по сравнению с принимающим обществом, обладающие отличительными социокультурными, религиозными, национальными и расовыми характеристиками.

Вокруг граждан Китая в российском обществе сохраняется значительное напряжение. Восприятие России и Китая, как и Востока в целом, менялось в зависимости от политической конъюнктуры. В массовом сознании россиян сформировался значимый, но противоречивый образ Китая, сочетающий устойчивый интерес к китайской культуре с иррациональным ощущением угрозы, связанной с территориальной, экономической и демографической экспансией Китая. В 1990-е и начале 2000-х годов в средствах массовой информации неоднократно поднималась антикитайская риторика, популяризирующая идею «китайской угрозы». Если в те годы китайское присутствие описывалось через такие категории, как «желтая опасность» или «желтая угроза», то в настоящее время акценты сместились с расовых характеристик на национальные.

Китайская экспансия рассматривается не только в контексте массовой миграции китайских граждан и китаизации российского Дальнего Востока, но также в свете интереса Китая к сырьевым ресурсам Сибири и Дальнего Востока. По мнению иркутского исследователя В.И. Дятлова [3], современную Россию в большей степени волнует не сам факт миграции китайцев, а китайская проблема, выраженная в концептах «экспансия», «эксплуатация» (прежде всего природных ресурсов) и «криминал». Парадоксально, но при доминировании негативных оценок китайского присутствия в России, в целом россияне сохраняют благожелательное отношение к Китаю и его сотрудничеству с Россией. Это сочетание факторов делает китайскую тему широко обсуждаемой в различных дискурсах, включая масс-медиа.

Современное отношение россиян к китайским мигрантам вписывается в общий контекст отношения к трудовым мигрантам. В обществе существуют взаимоисключающие точки зрения относительно использования китайской рабочей силы: преобладает мнение, что это ведёт к росту безработицы среди местного населения, в то время как чуть менее половины жителей Дальнего Востока считают, что привлечение китайских рабочих способствует восполнению дефицита трудовых ресурсов [4]. Социокультурные оценки китайцев среди россиян остаются заниженными: положительными качествами считаются трудолюбие, предприимчивость, неприхотливость и адаптивность, тогда как среди отрицательных качеств выделяют хитрость, неискренность и скрытое высокомерие.

Китайские мигранты в России сумели занять свою экономическую нишу и минимизировать конкуренцию, благодаря чему россияне до сих пор признают и помнят, что китайская продукция сыграла значительную роль в обеспечении населения необходимыми товарами в трудные времена. Однако постепенно тема китайского массового потребления теряет актуальность для средств массовой информации. Традиционно в России восприятие китайцев не было персонализированным, хотя в 1990-е годы взаимодействие с ними чаще происходило на личном уровне. В последние годы усиливается восприятие китайцев как безличной массы. Несмотря на значительное количество материалов в СМИ, включая телевидение, образ китайских мигрантов в медиа остается схематичным и обезличенным.

Кроме того, в массовом сознании россиян отсутствует чёткое различие между мигрантами из Закавказья и коренным населением российского Кавказа, что приводит к объединению всех этих групп под общим термином «лицо кавказской национальности». Кавказофобия в России была практически неизбежной, поскольку с советских времен кавказские народы воспринимались как чуждые, а в постсоветский период к этому добавились страхи, связанные с экономическими проблемами, развалом страны и угрозой

терроризма. Образ «кавказца» как врага сознательно поддерживался и со стороны российской власти. В массовом сознании россиян до сих пор доминируют негативные характеристики кавказцев, воспринимаемых как скрытая угроза, и этот образ закрепился на уровне общественного мнения, несмотря на отдельные информационные всплески, такие как события на Манежной площади. Если в 1990-е и начале 2000-х годов кавказофобия фокусировалась на темах насилия, войны и террора, то в настоящее время она смещается в сторону мигрантофобии, хотя основной поток миграции с постсоветского Кавказа уже иссяк [3]. Несмотря на провозглашённую политику толерантности, СМИ продолжают сохранять культурно-этнический негативизм и скрытый национализм, порожденные осознанием того, каких материальных усилий требует сохранение Кавказа в составе России.

Миграция из стран постсоветской Средней Азии и Закавказья способствует увеличению численности мусульман в России, и именно ислам все чаще ассоциируется с притоком иммигрантов в страну. Вопрос, который ранее рассматривался в социально-экономическом контексте, постепенно перешел в сферу восприятия как «мусульманской угрозы». Более половины европейцев считают исламских иммигрантов угрозой, и три четверти из них не верят в возможность интеграции мусульман в европейское общество. В российском обществе также преобладает мнение, что ислам несовместим с ценностями западного мира. Несмотря на декларации о толерантности и политкорректности, на уровне массового сознания ислам продолжает восприниматься как чужеродное явление. В настоящее время около четверти россиян считают ислам чуждой религией. Безусловно, увеличение числа мусульманских мигрантов может способствовать укреплению позиций и политического влияния ислама и мусульманских организаций в России. Однако до сих пор мигрантские диаспоры в России формировались преимущественно на этнической, а не религиозной основе. Вопрос исламской составляющей миграции все чаще поднимается в общественном дискурсе, но реального проявления этой тенденции пока не наблюдается, что существенно отличает российскую ситуацию от западноевропейской. В российской прессе проблема интеграции мусульманских иммигрантов в российское мусульманское сообщество практически не освещается. Вместе с тем эксперты отмечают попытки увязать трудовую миграцию из Центральной Азии с угрозой «исламского экстремизма», хотя эта риторика пока не находит значительного отклика в российской аудитории [3].

Мигранты из Таджикистана, Узбекистана и Киргизии воспринимаются российским обществом преимущественно не как представители исламской веры, а как низкоквалифицированная рабочая сила, зачастую рассматриваемая как люди второго сорта. К ним часто обращаются с пренебрежением и оскорблениями, при этом только треть россиян демонстрирует нейтральное отношение к трудовым мигрантам. Присутствие мигрантов из Центральной Азии оказывает ощутимое влияние на этнический ландшафт страны, однако оно не вызывает явного социального отрицания. Среднестатистический россиянин воспринимает мигрантов из постсоветской Центральной Азии через образ «таджика». Это может быть связано с тем, что первыми трудовыми мигрантами из этого региона были именно таджики, хотя в настоящее время количественно преобладают узбеки. Термин «таджик» стал массовым и устойчивым элементом российской повседневности. Фактически слово «таджик» стало синонимом термина «гастарбайтер» (немецкого происхождения, также несущего негативную окраску), а сам жаргонизм широко используется в российской массовой речевой практике [3]. Негативное отношение к таджикским мигрантам в значительной степени обусловлено тем, что они нередко упоминаются в СМИ в контексте проблем, связанных с наркотиками, что формирует негативную ассоциативную цепочку: «таджик – мигрант – иностранец – гастарбайтер – наркоторговец».

Жизнедеятельность и трудовая деятельность мигрантов из Средней Азии до сих пор преимущественно осуществляются в теневом секторе экономики, что способствует закреплению их маргинального статуса как особой социально-профессиональной группы и даже особого слоя в социальной структуре постсоветского российского общества. Этот вывод подтверждается как в медийном, так и в академическом дискурсе. Мигранты в

значительной степени остаются закрытой и маргинализированной общностью, ориентированной в первую очередь на внутригрупповые интересы, а не на интеграцию в систему социальных отношений в России [6]. Российское общество последовательно пытается исключить мигрантов из своей социальной структуры. Этнические, расовые и культурные аспекты миграции все больше нивелируются, уступая место единой мигрантофобии, что свидетельствует о том, что россияне продолжают придерживаться оборонительной стратегии по отношению к мигрантам.

Литература:

1. Гудков Л. Д. Смещенная агрессия: отношение россиян к мигрантам // Вестн. обществ. мнения. 2005. Ноябрь-декабрь. № 80.
2. Гудков Л. Динамика ксенофобии в постсоветской России // Вестн. Ин-та Кеннена в России. М., 2002. Вып. 1.
3. Дятлов В. И. «Граждане ближнего зарубежья» и другие... // Дружба народов. 2011. № 4.
4. Ларин А. Г. Китайские мигранты в России. История и современность. М., 2009.
5. Мукомоль Вл. Российские дискурсы о миграции // Вестн. обществ. мнения. 2005. № 1 (75).
6. Пяткова Е. А. Социальная адаптация трудовых мигрантов из Средней Азии: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. Екатеринбург, 2005.
7. Скребцова Т. Г. Образ мигранта в современных российских СМИ // Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2007. Вып. 3 (23). URL: <http://www.philology.ru/linguistics2/skrebtsova-07.htm>
8. Титов В. Н. О формировании образа этнического иммигранта (анализ публикаций прессы) // Демоскоп Weekly. 22 ноября – 5 декабря 2004. № 179–180. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0179/analit03.php> (опубликовано: СОЦИС. 2003. № 11).

ОБРАЗ ТРУДОВОГО МИГРАНТА В ПРЕССЕ И МАССОВОМ СОЗНАНИИ РОССИЯН

В статье рассматривается миграция в России как ключевой источник пополнения численности населения и восполнения дефицита трудовых ресурсов. Российские власти уже не воспринимают массовую миграцию исключительно как угрозу, однако она по-прежнему представляет потенциальный вызов безопасности государства и общества, нарушая социальное равновесие.

Россия, как и другие страны, принимающие мигрантов, становится этнически и конфессионально более разнородной, что увеличивает конфликтогенность общества. Эффективность взаимодействия между местным населением и мигрантами зависит от характера межкультурной коммуникации и формирования социальных образов. Когда эти образы лишены оценочных характеристик, взаимодействие становится предсказуемым и бесконфликтным, однако при эмоционально насыщенных метафорах взаимодействие усложняется.

Ключевые слова: трудовые мигранты, мигрантофобия, адаптация, коммуникация, масс-медиа, общественное мнение.

СИМОИ МУҲОЧИРИ КОРӢ ДАР МАТБУОТ ВА ШУУРИ ОММАВИИ РУСҲО

Дар мақола муҳочират дар Русия ҳамчун манбаи асосии афзоиши аҳоли ва чуброни норасоии захираҳои меҳнати баррасӣ шудааст. Мақомоти Русия акнун муҳочирати оммавиरो танҳо ҳамчун як таҳдиди наметодонад, аммо он ханӯз ҳам барои амнияти давлат ва ҷомеаи ҷолишҳои эҳтимолии эҷод карда, мувозинати иҷтимоиро вайрон мекунад.

Русия мисли дигар кишварҳои, ки муҳочиронро қабул мекунад, аз лиҳози этники ва мазҳаби гуногунранг шуда истодааст, ки ин эҳтимолияти муноқишаҳо дар ҷомеаи афзоиш

медихад. Самаранокии робитаи байни аҳолии маҳаллӣ ва муҳочирон аз хусусияти муоширати байнифарҳангӣ ва ташаккули симои иҷтимоӣ вобаста аст. Вақте ки ин симоҳо аз хусусиятҳои арзёбӣ холи ҳастанд, таъсирирасонӣ пешгуишаванда ва бидуни низоъ мегардад, аммо дар ҳолатҳои ҳассосияти шадид, таъсири мутақобила мураккабтар мешавад.

Калидвожаҳо: муҳочирони меҳнатӣ, муҳочирсигезӣ, мутақобилшавӣ, муошират, ВАО, афкори ҷамъиятӣ

THE IMAGE OF A LABOR MIGRANT IN THE PRESS AND THE MASS CONSCIOUSNESS OF RUSSIANS

The article considers migration in Russia as a key source of replenishment of the population and filling the shortage of labor resources. The Russian authorities no longer perceive mass migration solely as a threat, but it still poses a potential challenge to the security of the state and society, upsetting the social balance.

Russia, like other countries receiving migrants, is becoming ethnically and confessionally more heterogeneous, which increases the conflict-prone nature of society. The effectiveness of interaction between the local population and migrants depends on the nature of intercultural communication and the formation of social images. When these images are devoid of evaluative characteristics, the interaction becomes predictable and conflict-free, but with emotionally saturated metaphors, the interaction becomes more complicated.

Keywords: migrant workers, migrant phobia, adaptation, communication, mass media, public opinion.

Сведения об авторах: Рахимов Абдухамит Абдибосирович – Межгосударственное образовательное учреждение высшего образования Российско-Таджикский (Славянский) университет, доктор филологических наук, доцент кафедры отечественной и международной журналистики, 734025, Душанбе Республика Таджикистан, ул. М. Турсунзаде 30. E-mail: rtsuok@mail.ru, тел.:992918622121

Аминова Шамима - соискатель кафедры отечественной и международной журналистики Межгосударственное образовательное учреждение высшего образования Российско-Таджикский (Славянский) университет ул. М. Турсунзаде 30, 734025 Душанбе, Республика Таджикистан E-mail: shamima.aminova@mail.ru, тел.:887708855

Маълумот дар бораи муаллиф: Рахимов Абдухамит Абдибосирович – Муассисаи таҳсилоти байнидавлатии таҳсилоти олии Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, дотсенти, кафедраи журналистикаи ватанӣ ва байналмилалӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. М. Турсунзода 30. E-mail: rtsuok@mail.ru, тел.:992918622121

Аминова Шамима – унвонҷӯи кафедраи журналистикаи ватанӣ ва байналмилалӣ Муассисаи таҳсилоти байнидавлатии таҳсилоти олии Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. М. Турсунзода 30. E-mail: shamima.aminova@mail.ru, тел.:887708855

Information about author: Rahimov Abduhamit Abdibosirovich – Interstate educational institution of higher education Russian-Tajik (Slavonic) University, doctor of philological sciences, associate professor of the department of domestic and international journalism, 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade st. 30. E-mail: rtsuok@mail.ru, тел.: 992918622121

Aminova Shamima - applicant of the department of domestic and international Journalism interstate educational institution of Higher Education Russian-Tajik (Slavic) University, 30 M. Tursunzade str., 734025 Dushanbe, Republic of Tajikistan E-mail: shamima.aminova@mail.ru phone:887708855

ҚОЛАБИ ФЕЪЛҲОИ НОМӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Шодиев Р.А., д.и.ф., профессор
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Феълҳои номӣ ва ё шакли деноминатив аз асосҳои номӣ бо замимаи пасванди *-īd* ва аломати масдар *-an* (*=īdan*) сохта шудаанд. Пайдоиши ин навъи феълҳо дар қолаби конверсия (*conversion*) ба забони форсии миёна иртибот дорад. Усули ташкили феълҳои номӣ дар чунин қолаби вожасозии феъл тавассути ҷузъҳои номии гуногун сурат гирифта, нахуст аз роҳи замимаи пасванди феълии *-īd* аз асоси номӣ асоси замони гузашта ва бо нишонаи *-an* шакли масдар сохта мешавад. Ин равиш дар пайдоиши феълҳои нав бо истифода аз асосҳои номии мухталиф яке аз манбаъҳои доимии ташаккули луғати феъл маҳсуб мегардад. Дар ин қолаби вожасозии феъл ташкили асосҳои феълӣ аз асосҳои номӣ тавассути пасванди *-īd* сурат гирифта, аммо омили асосӣ дар бунёди ин қолаб асосҳои номӣ ба шумор меравад. Дар мавриди тавзеҳоти дигар вобаста ба ташкил ва сохтори феълҳои номӣ ниг.: Расторгуева, Керимова 1964, 9-10; Пейсиков 1973, 125-126.

Дар забони форсии миёна дар ташкили феълҳои номӣ як теъдоди муайяни асосҳои номӣ истифода шудааст, ки бархе аз онҳо дар форсии нав идома ёфта ва бархе дигар идома пайдо накардаанд:

а) феълҳои, ки аз форсии миёна бо таҳаввулотии овоӣ ба форсии нав ворид шудаанд: *anjāmīdan* <ф.м. *hanjāmīdan* «анҷомидан» (*hanjām* «анҷом»), *farjāmīdan* <ф.м. *farjāmīdan* «фарҷомидан» (*farjām* «фарҷом»), *sigālīdan* <ф.м. *sikālīdan* «сиголидан, андешидан» (*sigāl* «андеша»), *duzdīdan* <ф.м. *duzdīdan* «дуздидан» (*duzd* «дузд»), *kāmīdan* <ф.м. *kāmīdan* «комидан» (*kām* «хоҳиш»).

б) феълҳои, ки дар форсии нав идома наёфтаанд: *drōjīdan* «дурӯғ гуфтан» (*drōj* «дурӯғ»), *vināsīdan* «гуноҳ кардан» (*vinās* «гуноҳ»), *hambārīdan* «анбор кардан, пур кардан» (*hambār* «анбор»), *kēnīdan* «кина доштан» (*kēn* «кина»), *padkārdan*, «пайкор кардан» (*padkār* «пайкор, набард») ва ғайра.

Пас аз забони форсии миёна ин равиши вожасозӣ дар ташкили феъли форсии дарӣ вусъати бештар пайдо карда, дар ин қолаб феълҳои номии мухталиф сохта шудаанд. Дар давраи аввали ташаккули забони форсии дарӣ даҳҳо чунин феълҳои номӣ дар қолаби конверсия шакл гирифта, ба захираи луғати феъл ворид шудаанд. Яке аз вижагиҳои феълҳои номӣ дар давраи аввали ташаккули забони форсии дарӣ иборат аз он аст, ки ҷузъи номии ин феълҳо вожаҳои форсӣ (точикӣ) буда, дар асоси маъноӣ ҷузъи номӣ маъноӣ феъл дар иртибот ба иҷрои амал ва ё ҳолат берун меояд. Ҳамин тариқ, ин қолаб манбаи муҳим дар такмил ва ташаккули луғати феъл дар давраҳои баъдии рушди забони форсии нав, ба вижа форсӣ ва тоҷикии муосир гардидааст.

Ҳамчунон, ки аз фарҳангномаҳои форсии дарӣ ва вожаномҳои осори манзум ва мансури қарнҳои гуногун дида мешавад, луғати феъл дар қолаби феълҳои номӣ дар ҳоли такмил ва ташаккул будааст. Бар асоси манобеи назму насри форсии дарӣ ва маводи фарҳангномаҳои кӯҳан ва муосир метавон ба ин натиҷа расид, ки феълҳои номӣ, асосан маҳсули осори манзум буда, бештар дар сабки хуросонӣ истифода шудаанд, ки яке аз намунаҳои он ашъори шуарои аҳди Сомониён, аз ҷумла «Шоҳнома» - и Фирдавсӣ мебошад. Дар «Шоҳнома» ва чанде аз осори дигари давраи аввали форсии дарӣ дар ин қолаб якҷо бо қорбурди шаклҳои суннати форсии миёна, ҳамчунин феълҳои номии дигар низ сохта шудаанд, ки теъдоди аз онҳо эҷоди худи шоирону нависандагон доништа мешавад. Дар «Шоҳнома» низ бештари феълҳои номиро дар қолаби мазкур, чунон ки Л.С. Пейсиков тазаккур медиҳад, метавон ба Фирдавсӣ марбут донист [Пейсиков 1975, 93].

Л.С. Пейсиков ташкили феълҳои номиро дар форсии нав аз замони пайдоиши ин забон то ба имрӯз як раванди бисёр муассир номидааст. Дар мавриди ривочи феълҳои номӣ дар давраи оғози ташаккули забони адабии форсии дарӣ ин пажухишгарон «Шоҳнома»- и Фирдавсиро ҳамчун намуна дар қорбурди ин гуна афъол зикр карда ва чанд мисолро, ки ба андешаи онҳо шояд эҷоди

муаллифи ин дoston буда бошанд, ёддошт кардаанд: *šetābīdan* «шитобидан», *horušīdan* «хурӯшидан», *gorāzīdan* «гурозидан», *setīzīdan* «ситезидан», *basičīdan* «басичидан» ва ғайра [Šafi'ī 1343; Пейсиков 1973, 124].

Дар иртибот ба ин чанд феъл, ки Л.С. Пейсиков ҳамчун эҷоди Фирдавсӣ тахмин доштааст, нукоти зерро бояд тазаккур дод.

Ҳама ин феълҳо дар осори дигар шоирону нависандагони қабл аз Фирдавсӣ ва замони Фирдавсӣ низ истифода шуда, худуди густариши онҳо фарох будааст. Бинобар маводи фарҳангномаҳои кӯҳан ва «Луғатнома»- и Деххудо корбурди ин феълҳои номӣ дар осори форсии дарӣ чунин аст:

Sitēzīdan «чангу хусумат ва пайкор намудан, ситеза кардан», шакли таркибии номии он *sitēzakardan*. Феъли *sitēzīdan* дар ашъори Фирдавсӣ, Манучехрӣ, Фаррухӣ, Сӯзанӣ, Анварӣ, Низомӣ ва дигар шоирон ба кор рафтааст [«Луғатнома»- и Деххудо, ҷ. 9]. Шакли таркибии номии он *sitēzakardan* низ дар «Шоҳнома» ва осори дигар омадааст. Дар паҳлавӣ феъли таркибии номӣ - *stēzagburdan* «ситеза кардан».

Šitābīdan «шитобидан», гунаи дигари он- *šitāftan* «шитофтан, шитоб кардан, ачала кардан». Феъли *šitābīdan* дар ашъори ин шоирон истифода шудааст: Фирдавсӣ, Манучехрӣ, Асадии Тусӣ, Носири Хусрав, шакли *šitāftan*: Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Низомӣ, Таърихи Байҳақӣ ва ғайра [«Луғатнома»- и Деххудо, ҷ.9].

Xurūšīdan «хурӯшидан, бонг задан, фарёд кардан, ғурридан»: Фирдавсӣ, Асадии Тусӣ, Фаррухӣ, Масъуди Саъди Салмон, Хоқонӣ ва дигарон. Дар «Луғатнома» дар шарҳи ин феъл аз Фирдавсӣ 30 намуна шоҳид оварда шудааст [«Луғатнома»- и Деххудо, ҷ. 9].

Gurāzīdan «хиромидан, ба нозу такаббур ва ғамза роҳ рафтан ва хиромидан»; дар ашъори Касоӣ, Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Лабибӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав, Сӯзанӣ, Мавлавӣ ва дигарон ба кор рафтааст [«Луғатнома»- и Деххудо, ҷ. 12].

Basičīdan| basijīdan| pasičīdan «корҳоро ораста ва омода кардан, таҳия ва корсозӣ кардан, оростан, тадорук кардан, ҳозир кардан»; дар ашъори Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Лабибӣ, Калила ва Димна, Рӯдакӣ, Фаррухӣ, Сӯзанӣ, Носири Хусрав ва дигарон истифода шудааст [«Луғатнома»- и Деххудо, ҷ. 3].

Дар иртибот ба ин мавзӯ Л.С. Пейсиков овардааст, ки аз чумлаи панҷоҳ феъли номии аз ҷаҳор ҷилди «Шоҳнома» гирдоваришуда, бештари онҳо эҷоди Фирдавсӣ тахмин карда мешаванд [Пейсиков 1975, 93]. Ҳамчунон ки аз маводи «Шоҳнома» бармеояд, феълҳои номӣ ҳам дар шакли тасрифӣ ва ҳам дар шакли масдар ба кор рафтаанд, аммо шакли масдари ин феълҳо дар муқобили шаклҳои тасрифӣ бештар истифода шудааст.

Яке аз нуктаҳои мавриди баҳс дар иртибот ба бархе аз феълҳои номӣ, масъалаи марбут будани кадоме аз шаклҳо ба забони меъёр аст. Дар мисоли феълҳои *anbāgīdan*, *anbārdan*, *anbāštan* «анбоштан, пур кардан, анбор кардан» ва *šekāgīdan*, *šekārdan*, *šekaḡīdan* «шикор кардан, куштан, сайд кардан» Л.С. Пейсиков оварда, ки дар мавриди чунин афъол наметавон қазоват кард, ки Фирдавсӣ кадоме аз ин шаклҳоро дар забони меъёр тарҷеҳ додааст. Ба назари мо, дар ташхиси чунин афъол бо гунаҳои овой бояд ба пешинаи корбурди онҳо дар форсии миёна муроҷиат кард. Аз ин роҳ метавон истифодаи ин гуна афъолро бо шаклҳои овоии онҳо дар суннати хаттӣ ташхис намуд. Дар забони форсии миёна феъли «анборидан» дар се шакл: *hambāgīdan*, *hambārdan*, *anbāštan* (асоси замони ҳозира *anbāz-*) ба маънои «анбор кардан, пур кардан, гирд овардан» маъмул будааст. Аз ин шаклҳо *hambāgīdan*, *hambārdan* аз исми *hambār* «анбор» сохта шуда, аммо *anbāštan* бо асоси замони ҳозираи *anbāz-* феъли содаи бунёдӣ маҳсуб мешавад. Бо дарназардошти истифодаи ин се шакл дар форсии миёна метавон ба ин натиҷа расид, ки дар форсии дарӣ се шакли истифодаи феъли мазкур бар асоси равиши форсии миёна мутадовил гардидааст ва ин се шакл дар забони меъёр ва осори форсии дарӣ низ роиҷ будаанд. Аз ин рӯ, ин шаклҳо дар осор ба таври баробар истифода шудаанд.

Феъли «шикоридан» низ дар ҳамин равиши суннатӣ ва қолаби феълҳои таркибии номӣ дар форсии дарӣ шакл гирифтааст. Феъли *šikāgīdan* бо гунаҳои овоии *šikardan*, *šikaḡīdan* дар осори форсии миёна ба мушоҳида намерасад. Ҷузъи номии ин феъл *šikār-* дар форсии нав аз форсии миёнаи *wiškar* «шикор» буда ва он аз роҳи дигаргунии овоии *wiškar* дар форсии нав ба *šikār* тағйири

шакл кардааст. Чунин таҳаввулоту овой дар оғози ин вожа бо гурӯҳи wi- қабл аз ҳамсадоҳои -šk- иртибот дорад. Таҳаввулоту овоии таърихии вожаи wiškar дар форсии нав (бо табилли wi->bi-) вожаи biškar(d) буда, ки он дар фарҳангҳои кӯхани форсии дарӣ чунин ташреҳ шудааст: biškard «шигардан, шикор, сайду шикор, шикоргоҳ; шикорӣ, сайёд ва шикорчӣ» (Бурҳони қотеъ, Нозимул-утабо, Муайяд-ул-фузало, Луғатномаи Деххудо, ҷ.4). Дар фарҳангномаҳо аз ду шакли дигари ин вожа- bišgar, bišgard низ ёд шудааст [Дар бораи вожаи форсии миёнаи wiškar ниг.: MacKenzie 1971, 92]. Вожаи маъмул ба маънои «шикор» дар форсии миёна пахсӣ буда, тавассути он дар як таркиб бо пешоянди *ō* + феъли *šudan*, яъне *ōпахсӣšudan* феъли таркибии номӣ сохта шудааст. Ҳамин вожаи пахсӣ дар шакли пахсӣ дар «Шоҳнома»- и Фирдавсӣ дар ҳамон маънои форсии миёнаи он, яъне «шикор, сайд» омадааст. Муқоиса шавад дар «Шоҳнома»: «Намабӯмҳāpurzināхсӣrgāšt». Вожаи пахсӣ дар «Шоҳнома» ҳамчун чузъи аввали вожаҳои мураккаби пахсӣrgīг ва пахсӣrjōу «шикорчӣ», яъне «чӯяндаи шикор» ва дар феълҳои таркибии номии пахсӣr kardan «шикор кардан» ва пахсӣrgiriftan «нахчир гирифтани», яъне «шикор кардан» низ омадааст.

Раванди ташаккули феълҳои номиро дар забони форсии нав бар асоси фарҳангномаҳои кӯхан, Фарҳанги форсии Муин, Луғатномаи Деххудо, Роҳномаи решаи феълҳои эронӣ таълифи Муҳаммад Муқаддам [Muqaddam1342], Фарҳанги муштакоти масодири форсӣ таълифи Халилӣ [Xalilī 1379] ва вожаномаҳои замима ба чопи осор метавон мушоҳида кард. Бархе аз луғати феълҳои номӣ аз дастнависҳои кӯхани форсӣ дар таҳқиқоти Ж.Лазар дар феҳристи вожагон гирдоварӣ шудаанд [Lazard 1963, 501-513].

Дар «Шоҳнома» мисли дигар осори давраи аввал ҳама феълҳои номӣ вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ буда, дар ин шумор луғати портӣ низ шомил аст. Феълҳои номии маъмул, ки дар «Шоҳнома» омадаанд, дар зер ба таври намуна зикр мешаванд: *āgāmīdan* (<*āgām* «ором») – «ором гирифтани», *āšubīdan* (<*āšub*- ошӯб, шӯру ғавғо) «шӯридан», *arzīdan* (<*arz* «арзиш, қиммат») – «арзиш доштан, қиммат доштан, арҷ доштан» (муродифи ин феъли номӣ дар «Шоҳнома» феъли таркибии *arj dāstanāzarj* ба маънои «арз, арзиш», *arj* шакли овоии *arz* (*z=j*), *basījīdan* (<*basīj* «тадорук, омодагӣ, сози сафар») – «муҳайё кардан, орошта кардан, омода кардан, тадбир кардан», *āyāzīdan* (<*āyāz* «оғоз») – «оғоз кардан», *gumānīdan* (<*gumān* «андеша, ҳаёл») – «гумон кардан, бовар кардан», *sigālīdan* (<*sigāl* «андеша, фикр») – «андешидан», *jarāngīdan* (<*jarang* «занг, садо») – «занги задани шамшер ва гурз» ва ғайра.

Феъли *nafrīdan* «нафрин кардан, дуои бад кардан, лаънат кардан» (аз *nafrīn* «нафрин, дуои бад, лаънат») дар шакли ихтисор ва ё муҳаффаф бо ихтисори *-īn* дар анҷоми вожа сохта шудааст.

Дар забони форсии дарӣ бештари феълҳои номӣ дорои баробариҳои таркибии номӣ буда, ин баробариҳо бо феълҳои номӣ маънои муштарак доранд. Дар «Шоҳнома» низ аз баробариҳои таркибии феълҳои номӣ вобаста ба тақозои матн истифода шудааст. Ба таври мисол: *nigāgīdan* = *nigār kardan* «нигоштан, нақш кардан, навиштан», *āramīdan* = *āram giriftan*, *āramyāftan* «осуда шудан, оромиш ёфтан, оромиши хотир пайдо кардан», *āyāzīdan* = *āyāz kardan* «шурӯъ кардан, бунёд ниҳодан, пай афкандан» ва ғайра.

Тасодди дигари феълҳои номӣ бидуни баробариҳои таркибӣ ба қор рафта, дар ҳама маврид баробариҳои таркибро иваз кардаанд: *parhēzīdan* «парҳез кардан, дурӣ чустан», *panāhīdan* «паноҳ бурдан», *gumānīdan* «гумон кардан» шакли дигари таркибии ин феъл дар «Шоҳнома»- *gumānburdan* ва дар шакли сода *gumāndan* «гумонидан, гумон кардан», *farēbīdan* «фиреб додан» ва ғайра.

Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» аз як идда феълҳои нодир, ки дар осори дигар шоирон ва нависандагони Хуросон низ ба қор рафтаанд, истифода кардааст. Дар иртибот метавон аз ин чанд феъли номӣ - *alfanjīdan*, *žāzīdan*, *maxīdan*, *šukūhīdan* ёд кард. Л.С. Пейсиков вобаста ба ташкили феълҳои номӣ дар давраи ташаккули адабиёти бадеӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ дар сабки хуросонӣ ба яке аз муҳаққиқони осор ва забони Носири Хусрав мунаққиди эронӣ Абдулалӣ Дастгайб истинод намудааст. Бинобар қавли Дастгайб «системаи феъли Носири Хусрав идомаи суннати сабки хуросонӣ буда, ин чанд феъли номии махсуси ин сабк дар «Шоҳнома» мушоҳида намешаванд: *alfanjīdan* «андӯхтан, гирд овардан», *žāzīdan* «сухани ҳарза ва ёва гуфтан», *šukūhīdan* «шукӯҳ ва манзалат доштан», *maxīdan* «хазидан, чунбидан, ҳаракат кардан» [ниг.: Пейсиков 1975, 94].

Бояд афзуд, ки шоҳиду далелҳои «Шоҳнома» дар мавриди корбурди ин феълҳои номӣ казоват ва ё хулосаи мазкурро на таъйид, балки рад мекунад. Аз ин феълҳо, ки дар осори шоирон ва нависандагони Хуросон дар замони Фирдавсӣ ва қарнҳои баъдӣ истифода шудаанд, дар «Шоҳнома» низ, ба истиснои *žāžīdan* ҳамчун луғати маъмулӣ дар забони меъёр ба қор рафтаанд. Дар «Шоҳнома» вожаи *žāž* «суханони ҳарза ва ёва», ки он бунёди феъли номии *žāžīdan* аст истифода шудааст: (Nagāh-isuxanbuduguftār-ižāž [šāhmabyātī 1375, 317]. Вожаи *žāž* дар ҳамин маънои маҷоз дар ашъори Абӯшақури Балхӣ, Фаррухӣ, Лабибӣ, Хоқонӣ, Мавлавӣ ва дигар шоирон низ омадааст. Бо ин вожа дар забони форсии дарӣ феълҳои таркибии номӣ аз қабилӣ *žāždarādan* «беҳуда гуфтан» = *žāžguftan*, *žāžlāidancoхта* шудааст [ниг.: Луғатномаи Деххудо, ҷ.9].

Alfanjīdan (шаклҳои дигари он: *alfaydan*, *alfaxtanalfāxtan*, *alfandīdan*, *alfīdan*) [Луғатномаи Деххудо, Фарҳанги форсии Муин]. Аз ин панҷ гунаи овоӣ, ки дар фарҳангномаҳо зикр шудаанд, дар «Шоҳнома» танҳо *alfanjīdan* «андӯхтан, гирд овардан, захира қардан» ва сифати феълии *alfayda* «чизи захирашуда» ба қор рафтааст:

Mayalfanjīdušmančūšāhīkunī.

Феъли *alfanjīdan* дар осори дигар, аз ҷумла Абӯшақури Балхӣ ва Носири Хусрав низ истифода шудааст.

Феъли *šukūhīdan* дар «Луғатнома» бар асоси шарҳи фарҳангҳои кӯҳан маънӣ шудааст. Шарҳи ин феъл дар фарҳангномаҳо чунин аст: «изҳори бузургӣ қардан, азамати ҳеш изҳор қардан, изҳори бузургӣ ва чоҳу қалол қардан, муҳтарам шудан, бовиқор будан». Дар «Луғатнома» дар тавзеҳи феъли мазкур ҳеҷ гуна шоҳид аз осор оварда нашудааст. Дар «Шоҳнома» дар маънои «шукӯҳидан» аз феъли таркибии номии *šukūhdāstan* истифода шудааст, ки дар маънӣ қардани ин феъл дар «Луғатнома» аз «Шоҳнома» шоҳид оварда шудааст.

Феъли *maxīdan* «хазидан, чунбидан, ҳаракат қардан» дар «Шоҳнома» ҳамчун феъли пешвандӣ (*darmaxīd*) дар шакли замони гузашта омадааст, ки намунаи он чунин аст:

چو شد مست از می سوی او دوید / برهنه بر اندام او در مخید

Дар «Фарҳанги луғот ва таркиботи Шоҳнома» фароҳамоваранда Дориюши Шомбаётӣ [Шомбаётӣ 1375, 474] ҳамин як шоҳид дар таъйиди ин феъл оварда шудааст. Дар «Луғати Фурс» (ба тасҳеҳ ва ихтимоми Аббос Иқбол) [Луғати Фурс 1319, 114] Асадии Тӯсӣ дар шарҳи «махидан» чунин овардааст: *maxīd*, яъне «бичунбид»; Абӯшақур гӯяд:

سبک نیک زن سوی چاکر دوید / برهنه با اندام من در مخید

Дар маънӣ қардани феъли *maxīdan* Деххудо дар «Луғатнома» шарҳи «Луғати Фурс»-ро бо ин шоҳид овардааст. Аммо шоҳид аз «Шоҳнома» дар ҳеҷ фарҳангҳои кӯҳан зикр нашудааст. Дар «Фарҳанги муштақоти масодири форсӣ» ин байт ба Рӯдакӣ нисбат дода шудааст.

Феъли *maxīdan* ба гунаи *muxīdan* ба маънои «пинҳон шудан, хазидан» дар бархе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳифз шудааст, ки ин далели пайдоиши феъли мазкур дар ҳавзаи забонии Хуросон ва Мовароуннаҳр мебошад.

Дар «Шоҳнома» ва дигар осори давраи авали форсии дарӣ ҳама феълҳои номӣ вожаҳои эронӣ буда, дар ин қолаб вожаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла луғоти арабӣ истифода нашудааст. Баъдан дар ташкили феълҳои номӣ теъдоде аз вожаҳои иқтибосии арабӣ низ ба ин қолаб ворид гардидаанд, ки онҳо дар забони форсӣ бо истилоҳи масдарҳои ҷаълӣ ёд мешаванд: рақсидан, ғоратидан, фаҳмидан ва ғайра [Xānlarī 1377, 118-119].

Адабиёт:

1. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973.- 199 с.
2. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М., 1975.- 203 с.
3. Расторгуева В.С., Керимова А.О. Система таджикского глагола.- М., 1964.- 291 с.
4. Lazard G. La langue des plus anciens monuments de la prose persane. – P., 1963.– 535 с.
5. MacKenzie D.N. A concise Pahlavi Dictionary. - L., 1971.- 235 с.

6. خانلری پرویز نائل. تاریخ زبان فارسی. تهران، ۱۳۷۷.

7. دهخدا علی اکبر. لغت نامه. جلدهای 1-، 9. تهران، ۱۳۷۷.

8. شامیباتی داریوش. فرهنگ لغات و ترکیبات شاهنامه. تهران، ۱۳۷۵.
9. شفیع محمود. شاهنامه و دستور. تهران، ۱۳۴۳.
10. فرهنگ مشتقات مصادر فارسی. مصادر مرکب، تالیف دکتر کامیاب خلیلی، تهران، ۱۳۷۹.
11. کتاب لغت فرس. تالیف ابو منصور علی بن احمد اسدی طوسی. تصحیح و اهتمام عباس اقبال - طهران، ۱۳۱۹.
12. مقدم محمد. راهنمای ریشه فعلهای ایرانی، تهران، ۱۳۴۲.
124. منصور یبداالله، حسن زاده جمله. بررسی ریشه شناختی افعال در زبان فارسی. تهران، ۱۳۸۷.

ҚОЛАБИ ФЕЪЛҲОИ НОМӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф оиди қолаби феълҳои номӣ дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавси қорҳои назаррасеро ба анҷом расонидааст. Чунончи маълум гардид, дар забони форсии миёна дар ташкили феълҳои номӣ як теъдоди муайяни асосҳои номӣ истифода шудааст. Сипас, баъд аз забони форсии миёна ин равиши вожаҳои дар ташкили феъли форсии дарӣ вусъати бештар пайдо карда, дар ин қолаб феълҳои номии мухталиф сохта шудаанд.

Бояд тазаққур дод, ки дар давраи аввали ташаккули забони форсии дарӣ дахҳо чунин феълҳои номӣ дар қолаби конверсия шакл гирифта, ба захираи луғати феъл ворид шудаанд. Яке аз вижаҳои феълҳои номӣ дар давраи аввали ташаккули забони форсии дарӣ иборат аз он аст, ки чӯзӣ номии ин феълҳо вожаҳои форсӣ (точикӣ) буда, дар асоси маънои чӯзӣ номӣ маънои феъл дар иртибот ба иҷрои амал ва ё ҳолат берун меояд. Ҳамин тариқ, ин қолаб манбаи муҳим дар такмил ва ташаккули луғати феъл дар давраҳои баъдӣ рушди забони форсии нав, ба вижа форсӣ ва тоҷикии муосир гардидааст.

Калидвожаҳо: феъл, феълҳои номӣ, вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ, забони форси миёна, луғат, қолаб, теъдод, захира, ташаккул, манбаъ, давра, аср

ОБРАЗ ИМЕННЫХ ГЛАГОЛОВ В «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ

В данной статье автор рассматривает образец именных глаголов в «Шахнаме» А. Фирдоуси. Как оказалось, в среднеперсидском языке при образовании именных глаголов используется определенное количество именной основы. Затем, после среднеперсидского языка, этот словообразовательный подход в образовании персидского глагола дари получил более широкое распространение, и по этой схеме были созданы различные именные глаголы. Следует отметить, что в первый период формирования персидского языка дари десятки таких именных глаголов образовались в форме обращения и вошли в словарь глаголов. Одной из особенностей именных глаголов в первый период формирования персидского языка дари является то, что именной частью этих глаголов являются персидские (таджикские) слова, и исходя из значения именной части выявляется значение глагола в отношении совершения действия или состояния. Таким образом, этот шаблон стал важным источником в совершенствовании и формировании словарного состава глагола в более поздние периоды развития нового персидского языка, особенно современного персидского и таджикского.

Ключевые слова: глагол, именные глаголы, персидско-таджикские слова, среднеперсидский язык, словарь, модель, количество, ресурс, формирование, источник, период, век

STRUCTURE OF NOMINAL VERBS IN FERDOWSI'S "SHAHNAMA"

In this article, the author examines a sample of nominal verbs in A. Ferdowsi's "Shahnama" and has done significant work. As it turns out, in the Middle Persian language, a certain amount of nominal stem is used in the formation of nominal verbs. Then, after Middle Persian, this derivational approach in the formation of the Persian verb Dari became more widespread, and various nominal verbs were created according to this pattern. It should be noted that in the first period of the formation of the Persian language, Dari, dozens of such nominal verbs were formed in the form of address and entered the dictionary of verbs. One of the features of nominal verbs in the first period of the formation of the Persian language Dari is that the nominal part of these verbs are Persian (Tajik) words, and based on the meaning of the nominal part, the meaning of the verb is revealed in relation to the commission of an action or state. Thus, this pattern became an important source in the improvement and formation of verb vocabulary in later periods of the development of the new Persian language, especially modern Persian and Tajik.

Key words: verb, nominal verbs, Persian-Tajik words, Middle Persian language, dictionary, model, quantity, resource, formation, source, period, century

Маълумот дар бораи муаллиф: Шодиев Рустамхон Азизуллоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, профессори кафедраи филологияи Эрони факултети забонҳои Осӣ ва Аврупо. Нишона: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 17. телефон: 919270791; e-mail: nazirov.1995@bk.ru

Сведения об авторе: Шодиев Рустамхон Азизуллоевич - Таджикский национальный университет, профессор кафедры иранской филологии факультета Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. телефон: 919270791; e-mail: nazirov.1995@bk.ru

Information about the author: Shodiev Rustamkhon Azizulloevich - Tajik national University, profesor, department of iranian philology, faculty of Asian and European languages. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. phone: 919270791; e-mail: nazirov.1995@bk.ru/

ТДУ: (066)070 (075.8)

Г-81

ХУСУСИЯТҲОИ НАШРУ ПАХШИ ОЧЕРК ДАР ВАСОИТИ АХБОРИ ОММА

(дар мисоли очеркҳои солҳои 80-уми асри XX)

Гулов С.Н., н.и.ф., дотсент мудири кафедраи телевизион ва радиошунавонӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Қариб 150 сол аст, ки очерк чун жанри таҳқиқию бадеӣ ба публитсистика ва адабиёт хизмат мекунад. Дар ин давра мазмун, мундариҷа, сабку услуби ин жанр ба тағйироти ҷиддие дучор омад. Дар намудҳои гуногун он хусусиятҳои қариб ҳамаи жанрҳои публитсистикаро дучор омадан мумкин аст. Ин аз он сабаб аст, ки доираи даҳлати жанр хеле васеъ гардид. Имрӯз соҳаеро дучор омадан мушкул аст, ки мавзӯи ин ё он навъу намудҳои очерк қарор нагирифта бошад. Аз ҳамин сабаб жанри очерк ва таҳқиқи он мавриди таваҷҷуҳи беш аз пеши олимони қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар бораи очерк дар қатори муҳаққиқони русу хоричӣ, донишмандону эҷодкорони тоҷик, аз ҷумла С. Табаров, М. Шукурӣ, Ф. Муҳаммадиев, А. Саъдуллоев, И. Усмонов, А. Нуралиев, П. Гулмуродзода, Д. Давронов, М. Муродӣ, М. Муқимов, Н. Солеҳов, М. Абдуллозода, Ш. Муллоев, Б. Ҳошимзода, Н. Усмонова, Д. Самадова, З. Исмоилзода, Э. Сафарзода, С. Шарифов, Н. Охунзода, А. Абдумачид ва дигарон андешаронӣ қардаву таҳқиқот анҷом додаанд. Албатта, наметавон гуфт, ки ин ҳама таҳқиқоту кӯшишҳо ба кулӣ тамоми паҳлуҳои очерки муосири тоҷикро ба дараҷаи бояд омӯхта бошанд. Ҳатто дар шинохти навъу намудҳои очерк андешаву мулоҳизаҳо гуногун буда, баъзан муҳолифи якдигар ҳастанд.

Очерк аз гунаи жанрҳои публитсистика ва насри мустанад аст, ки бо вучуди баъзе ҷиҳатҳои умумӣ аз дигар жанрҳо тафовути хоса дорад. Ин мушаххасот, қабл аз ҳама, дар муносибати муаллиф ба факт, воқеа ё қаҳрамон ба мушоҳида мерасад. Гузашта аз ин муносибати хоси муаллиф ба рӯйдод, воқеа чандон тоза нест. Муҳаққиқон собит намудаанд, ки ҳадафи аслии очерк тавсиф (тавсифи қорнома, фидокориҳои инсон ва нақши ӯ дар замин, манзараҳои, ки дар натиҷаи заҳмати одам ё руҳдодии табиат диданбоб шудааст ва ғ.) аст. Муҳаққиқон ҳамчунин «нишонаи асосии очеркро дар руҳияи публитсистӣ» [11, с. 9] доштаниаш медонанд.

Мо намунаҳои олии насри мустанад дорем, ки аз «Авесто»-то ба имрӯз идома ёфтаанд. Барои исботи фикр ба «Сафарнома»-и Носири Хусрав як назар меафканем. Олимони Ян Рипка [10, с. 192], А. Бертелс [6, с. 133] сабаби сафари адибро дар тағйири мазҳабии ӯ доништа, ба маркази исмоилия - Миср шинофтаниширо дар кӯшишҳои вай баҳри ҳалли

муаммоҳои фалсафии даврон донистаанд. Ба сафари адиб чизе, ки боис нашуда бошад, мундариҷаи ғоявӣ ва сабки бадеии асар бетағйир мемонад. Носири Хусрав дар «Сафарнома» хотироти ҳаррӯза, чизҳои дида ва шунидаашро қайд карда, шахристонро деҳқадаҳо паи ҳам, аз рӯи хронологияи сафар зикр шуда, доир ба шахру музофоти кишварҳои мухталиф, мавқеи ҷуғрофӣ, обу ҳаво, молу меваҳо, ободонии роҳҳо, ёдгориҳои маданӣ, сохти давлатдорӣ, урфу одати халқи он мавзеоҳо маълумот медиҳад. Ҷолиб он аст, ки дар «Сафарнома» мусоҳибаҳои гуфтугӯи шоир бо удабою уламои замон оварда шудааст. Худи Носири Хусрав дар хатми китоб оварда: «Ва дар ин саргузашт он чӣ дида будам, ба ростӣ шарҳ додам. Ва баъзе ки ба ривоятҳо шунидам, агар дар он ҷо хилофе бошад, хонандагон аз ин заиф надонанд ва муахазату накӯҳиш накунад.» [9, с. 105].

Аз ин гуфтаҳо ба хулосаи зайл омадан мумкин аст.

1. Тамоми гунаҳои очерк (сафарӣ, проблемавӣ, портретӣ ва анвои онҳо) наметавонанд дар як қолиб нигошта ва танҳо ҳадафи тавсифӣ дошта бошанд.

2. Ҳатто дар асри ХI, ки бисёр халқҳои бонуфузи имрӯзӣ мероси хаттӣ надоштанд, Носири Хусрав барин нигорандагон аз баёни ҳақиқати воқеа парҳез накарданд.

3. Муносибати муаллифон ба факту воқеият аз тарзи муносибати даврон ва қавияти эътиқоди нависанда маълум мегарданд. Масалан, барқарор кардани мутобиқату ҳамоҳангии оламҳо усули таъвилро (барои мушаххассозии «офариниш» ва «олами дин») кор мефармояд ва муқоисаи ҷанбаҳои гуногуни як фикр имкон медиҳад, ки мо ақидаҳои исмоилиёнро пай бурда, ҳамзамон аз усули фалсафа ва илоҳиёти исмоилия огоҳие пайдо кунем.

Албатта, таърихи ташаккули жанрҳои наср, аз ҷумла насри мустанади дар ҳар адабиёт вобаста ба шароити зисти маскунину вазъи маданӣ гуногун ҷараён гирифтааст ва агар мо аз асри X-XV то ба оғози асри XX хати пайванде бикашем, баъзе монандиҳои ҷолибе мушоҳида мешавад. Ин ҷо сухан аз баъзе махсусиятҳои жанри очерки миллӣ меравад. Ҳатто даъвати маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» (1932, №3-4) ба адибон дар бораи «аз талабҳои замони худ қафо намонда, бо вай по ба по» рафта, ки як маводи маъмулии аввали солҳои сӣ - солҳои «инкишофи бемисли насри реалистии тоҷик» (13), зоҳиран ба вижагиҳои ҳосаи очерк он қадар дахл надорад. Ҳар як адиб нахустасари мустанади худро вобаста ба сатҳи маърифат ва талаботи давр эҷод кардааст. Ҳамчунин, агар дар адабиёти дигар халқҳо, аз ҷумла адабиёти рус насри таърихӣ ва ҳозиразамон аз якдигар ҷудо шуда бошанд, дар адабиёти мо таърихият «тамоми наср, ҳамаи навъу жанрҳои онро фаро гирифта буд» [13].

Устод Айнӣ дар очерки «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» анъанаи насри кӯҳнаро пайравӣ намуда, дар асари хеш симои ҳар як намояндаи сулолаи амиронро ҷун хукмрони замон ба тасвир гирифтааст. Аммо ҳарчанд симои ҳокимон хеле барҷаста пеши назар омада бошад ҳам, ин симо ба маънии портрети кунунӣ нест. Ҳатто дар насри ривоятӣ ва пораҳои мансури адабӣ подшоҳон ғолибан мадҳу ситоиш карда мешуданд. Ҳадафи Устод Айнӣ бошад, комилан дигар - «бераҳмонаи фаш кардани сулолаи манғитиён» будааст. Устод дар муқаддимаи як нашри ўзбекии асарҳояш ин кори худро «аксуламали маслаки пешиниён» номида будааст. Аммо, як ҷиҳат дар ҳама ҳолат ба ҷашм мерасад. Вай таҷрибаи «равияи танқидии зиддифеодалии насри классикиро, ки дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Рисола» («ё Таърихи амирони манғит») ва «Наводир-ул-вақоеъ»-и Дониш хеле барҷаста ифода ёфта буд, мустақиман идома ва инкишоф додааст.

Боз аз як ҷиҳати асарро набояд сарфи назар кард. Тасвири мустақими озод ва истифодаи калимаву ибораҳои хоси насри бадеӣ ва ё асари ҳаҷвӣ-танқидӣ бори аввал дар асари номбурдаи Устод Айнӣ ба мушоҳида мерасад. Худи нависанда роҷеъ ба корбурди калимаву ибораро, ки шахсиятро муҷассам мегардонад ва ё воқеаро бидуни тасвири тулонӣ возеҳ месозанд, ҷунин мегӯяд «Мо дар зикри амирони манғитияи Бухоро, хусусан дар тарҷумаи аҳволи амир Абдулаҳад суханро зиёда бепарда рондем. Чизҳоеро, ки ба нашри онҳо одоби қалам мутлақо мусоидат намекард, фошофош нигоштем... таърих моро ба нигоштани аз ин қабил ғажоеъ ва фазоеъ маҷбур кард» [1, с. 126]. Аз як тараф, истифодаи калимаву иборарои фошкунандаи маънавиёти амирони манғит (аз қабилҳои фиску фучур, наҷосати бадан, хуни бинӣ, фоҳишагӣ - мароми зот ва ғ.), аз сӯи дигар, ҷонибдорӣ рӯирости

муаллиф дар интиқоди аслу насаби ҳокимон («хунрезӣ - лозими зоти ин сулола», «ҳаракати маҷнунона ва мағрурона - лозими зоти ин сулола», «заҷру зӯр», «ҷонвари фармонфармо» ва ғ.) ба нависанда имкон додааст, ки қаҳрамонашро дар масири рӯйдодҳои таърихӣ чун як шахси манфур манзури хонанда гардонад.

Очеркҳои таърихӣ ва тасвири С. Айнӣ («Қашни таърихӣ», «Канали Туксанкорез», «Колхозии Коммунизм»), аз нигоҳи фароғии мавзӯ ва таъкиди ҷузъиёти мушаххассозандаи объекту симои инсон саҳифаи хоси адабиёти мустанади муосири тоҷикро ташкил медиҳанд. Бояд гуфт, ки «кулли асарҳои мустанади С. Айнӣ барои матбуот ва нашриёт (нашрия, маҷалла ва китобчаҳои ҷудогона) навишта шудаанд. Гарчӣ то соли вафоти устод (соли 1954) аз тариқи радиои ҷумҳурӣ беш аз сад асар ва порчаҳои осори ӯ қироат шудаанд, нависанда хоса барои хондани шифоҳӣ асаре таълиф накардааст.» [8, с. 22]. Аммо он чи боқӣ мондааст, баёнгари он маъниест, ки устод Айнӣ ҳадафи асари мустандро хеле хуб дарк намуда, ба воситаи ёддошт, муросала ва хитобаю очеркҳо ба замон сидқан хизмат кардани буд.

Жанрҳои публицистика аз лаҳзаи арзи вучуд кардани васоити ахбор (ҳатто дар шакли воизӣ) хидматгузори ҷомеа буданду ҳастанд. Гоҳе адибон вақти аз муҳтавои эҷодиёти бадеии хеш суҳан рондан, паҳлуҳои публицистии фаъолияти худро надида мегиранд, ки ин чандон дуруст нест. Ҳарчанд исботи ин фикр ба факту далел эҳтиёҷ надорад, ин ҷо таъкид намуданим, ки дар таърихи тамаддуни башарӣ (аз ҷумла тамаддуни тоҷикон) намоёндаеро наметавон ном бурд, ки хитобае нагуфта ва шеъре насароида ё ба халқаш аз минбарҳо ва ба хангоми суҳбатҳо бо суҳанони пандомез ё талқини ин ё он ғоя муроҷиат накарда бошад.

Муаллифони китоби «Ҳамосаи инсонии қор» А. Саъдуллоев ва П. Гулмуродзода овардаанд: «Очерк дорои қонунмандии хос ва хислати вижае мебошад. Дар очерк хислати асосӣ - иртиботи ҷиҳатҳои адабӣ ва журналистӣ бо ҳамдигар созгор шуда, очеркнависро дар он водор месозад, ки «байни чехраи адабӣ ва авзои журналистӣ» (В.Г. Короленко) қарор гирифта, бад-ин васила хонанда ӯро ҳамчун тасвиргар, журналист ва мутафаккир бишиносад. [12, с. 35] Аслан аз ин гуфта муҳтавои дигаре сар мезанад, ки онро ба таҳқиқи бадеӣ ва публицистӣ нисбат медиҳад. Зеро очерк жанрест, ки ғолибан зиндагиро дар саҳнаи васеъ, аниқтараш дар пасманзари муҳташам ба тасвир гирифта, роҷеъ ба масъалаҳои умда ва ҳалталаби замон андеша меронад ва онро тарзе пешкаш менамояд, ки зимни баёнаш чехраи қаҳрамон низ пеши назар падида меояд. Ба таъкиди муҳаққиқ Алишери Абдумачид «Донишу маҳорат, малакаву қобилият ва ҷаҳонбинии муаллиф дар навиштани очерк нақши бориз дорад. Ҳунари мушоҳида ва донишу ҷаҳонбинӣ имкон фароҳам меорад, ки очерк шакл пайдо кунад ва лаҳзаҳои ҷолиб тасвир гарданд.» [3, с. 18] Адабиётшиносии шуравӣ жанрҳои публицистӣ, аз ҷумла очеркро байрақбардори адабиёт мешумурд. Ҳарчанд мақому нақши ин жанрҳо дар мисоли таблиғӣ костааст, саҳми онҳо дар талқини ғояҳои ҳаётбахш кам нест. Адиби машҳур Чингиз Айтматов гуфтааст: «ман мехоҳам қаламам ба силоҳ айнаиёт дошта бошад.» [2]

Аз замони чун жанр ташаккул дидан очерк жанри гуногунпаҳлу буду ҳаст. Муҳимтарин нуқтаи ба санъат қаробат доштани очерк он аст, ки дар он факт ба сари худ маънӣ ва муҳтавои хоса дорад ва ончунон ораста мешавад, хангоми мутолиа мундариҷаи дохилӣ чун неруи умумиятдиҳандаи бадеӣ зухур мекунад. Аммо чунон ки М. Горкий навишта буд: «...факт ҳанӯз тамоми ҳақиқат нест, вай ба сони масолеҳу ҳам аст, ки усто (адиб) бояд гудозад, чавҳари ҳақиқатро мучалло созад» [7, с. 296] Далел фақат аз тариқи образ дарк ва эҳсос мешавад. Ин ҷо қорбурди калимаи «образ» маънии тавъам будани он ба образи бадеиро надорад. Дар публицистика симои воқеа, инсон, қаҳрамон, далелу санади барҷаста низ бо калимаи «образ» ё «образнокӣ» ифода меёбад. Образ бошад, гоҳе тавассути андеша ва тафаккур ва гоҳи дигар хангоми тасвири фаъолияти қаҳрамон ё объект ифода мегардад. Барои исботи ин андеша ба ду очерке муроҷиат менамоем, ки дар як газета, вале дар солҳои гуногун, дар як мавзӯ, вале бо услуб ва ҳадафи дигар ба таъъ расидаанд. Очерки А. Убайдуллоев «Ёди рӯзҳои рафта» («Комсомоли Тоҷикистон», 1989, 26 март) ва Ҳ. Ҳотаму Х. Ҳайдаршо «Ифтихор» («Комсомоли Тоҷикистон», 1988, 4 март)-ро мавзӯи Афғонистон ва

қиссаҳои набарди ҷавонони шуравӣ, аз ҷумла тоҷикистониён дар ин кишвар муттаҳид намудааст. Очерки «Ифтихор» як ҳафта қабл аз нашр (25. 02. 88) ва очерки «Ёди рӯзҳои рафта» баъди чоп аз тариқи барномаи якуми Радиои тоҷик (25. 03. 89) садо доданд. Кормандони радио ғайр аз чанд тағйироти техникӣ ба сохтори ин асарҳо ислоҳе ворид накардаанд.

Баъзе хусусиятҳои очерки муосири тоҷикро дар мисоли ҳамин ду мавод таҳлил менамоем. Аввалан дар хусуси мавзӯ. Охири солҳои 80-ум, баъди баровардани кушунҳои шуравӣ аз Афғонистон, мавзуи корнамоии фиристодагони кишвари шуроҳо ба мавзӯҳои асосиву марказии тамоми воситаҳои ахбороти омма табдил ёфта буд. Лавҳаю очеркҳо дар бораи ҷанговарони интернационалист қариб ҳар рӯз дар ин ё он нашрия мушоҳида мегардид. Гарчӣ бозсозӣ дар маънавиёти халқ бо ҷӯшу хурӯш идома дошт, ханӯз дар бораи беҳуда ворид шудани кушунҳои шуравӣ ба Афғонистон, хеле кам сухан ба миён оварда мешуд. Мақсади асосии воситаҳои ахбор дар мисоли тавсифи корномаҳои фиристодагони Тоҷикистон баланд бардоштани ҳиссиёти ватанпарваронаи ҷавонон буд, ки очеркҳои номбурда низ истисно нестанд.

Муаллифони очерки «Ифтихор» аз муҳорибаҳои шадида қаҳрамонанон ёд намебаранд. Онҳоро бештар проблемаҳои ахлоқи ҷавонон ва маънавиёти онҳо ба худ кашидааст. Шояд як сабаби чунин сурат гирифтани асар ҷавонмарг шудани қаҳрамон ва огоҳ будани нависандагон аз корномаи ӯ бошад. Аммо, тарзе ки равиши нақл далолат медиҳад, гурез аз баёни муҳорибаҳои қаҳрамон бошуурона интиҳоб шудааст. Чунон ки аз ишораҳо ба ҷузъиёти баён бармеояд, ҳарчанд ҷавонон иродаи Ватанро ба ҷо оварда, мардона мечангиданд, назари мардуми ҷаҳон ва одамони шуравӣ ба оқибатҳои ҷанг тағйир ёфта буд ва нақли ошқорои манзараҳои ҷанг ба тасвири симои мусбати қаҳрамон чизе илова намекард. Аммо бояд гуфт, ки усули нақли муаллифон низ ба симои қаҳрамон каме равшанӣ меандозад. Дар очерк чор лаҳза - сахнаи бо падар дар троллейбус бо ҷавонони сабукмағз дучор омадан, суҳбати кампири Ниёзмоҳ бо ду бузбалаи ношуд, баҳси бригадир Нағзӣ бо Азизу Икром ва сахнаи мӯйсафеди Ниёз барои писараш овардани китоб ба тасвир омадааст. Табиист, нақли ретроспективӣ имкон додаст, ки чехраи қаҳрамон дар лаҳзаҳои андешарониҳо муаррифӣ шавад. Икром як шахсияти андешапарвар аст. Ахлоқи ҷавонон дар нақлиёт (ҷой надодан ба мӯйсафедон), нокора будани сардори бригада (ба Азиз ғамхорӣ накарда фақат кор талаб намудан), писаронро то синни камол сарҳӯй сар дода, баъд паи тарбия шудан (бобои Ниёз барои ватандӯст шудани писараш «Гвардияи ҷавон»-и Фадеевро меҷӯяд) ва ғайраю ва ҳоказо, ҳатто то сахнаҳои хуб дар ёд доштани дарси муаллим дар омӯзишгоҳ, боиси фикру андешаҳои Икром мешаванд. Баъди мутолиаи тасвирҳои тулонии андешаманд сар ба тавозуъ бурдани Икром кас ба хулосае меояд, ки чунин шахсияти мутафаккир бояд корномаи хосае нишон диҳад, вале чунин намешавад. Сарлавҳаи очерк «Ифтихор» аст ва бояд корномаи Икром мояи ифтихор бошад, бояд муаллифон барои ба амал овардани чунин ҳиссиёт аз тарзу услуби гуногун истифода кунанд. вале ҳассостарин лаҳзаи андешапарварии қаҳрамон ҳам аз кинояи миннатолуда орӣ нест. Масалан, Икром аз хусуси айёми ишқу ошиқӣ чун гулғунча будани ҷавонӣ ҳаёл карда, зери лаб мегӯяд: «Шукр, ки ин қабил ҷавонон, - Икром як ба Илҳому Иззат назар афканда боз давом дод: - ҳамин суханонро аз китобе хондаанд, вагарна... Мачбур хондаанд? Набошад ҷӣ! Он ки дар хеш нишоне аз ҷавонмардӣ надорад, ба ҷуз булҳавас, каси дигаре нест. Шабпаракро мемонад, ин гуна одами кораш аз як гул ба гули дигар паридан. Дар ҳаваси рӯи зебо, баногӯши чун субҳ сафед, чашмони фатгону дилрабо суханаке чанд ёд гирифтаниш лозим. Афсӯс, ба чизи хондааш дуруст сарфаҳм намеравад. Ҷавонӣ айёми ишқ, айёми ошиқӣ гуфта, аз хеш Мачнун метарошад. То ком ба даст ояд, таъна ба Мачнун ҳам мезанад. Анна баъд...»

Профессор Т. Амондосов [4, с. 56] таъкид мекунад, ки «бо мурури вақт публицистика тамоми соҳаҳои ҳаёти замони инқилоби илму техникаро фаро мегирад». Ин чунин маъно ҳам дорад, ки барои публицистика ва таҳқиқи бадеӣ-публицистӣ соҳаҳои сирф дастнорас намемонад. Муҳаққиқи публицист метавонад аз тамоми паҳлуҳои афкори қаҳрамонанон хонандаро огоҳ созад. Аммо бояд чунин усул ба нафъи кор бошад ё қаҳрамон

(объект)-ро аз сӯе муаррифӣ кунад, ё паҳлуҳои нодири характери вайро таъкид намояд ё бо баёни маърифати волои қаҳрамонон ба хонанда низ маърифате бахшад, дониши ӯро зиёд гардонад.

Аввали солҳои давраи таҳлилшаванда роҷеъ ба очерк афкори мухталифе баён мешуд. Ва ин бештар аз он сарчашма мегирифт, ки дар очерк типпи нави иҷтимоии одамон ба тасвир меомад. Аз тариқи тасвири қору зиндагии чунин одамон сатҳи маърифати ҷомеа тавсиф мегардид. Баҳусус, муколамаҳои қаҳрамонон тавре мураттаб мешуд, ки ҳам аз замони зисти ҳамзамонҳо қисса мекард, ҳам намунае аз одоби муоширати инсонҳои босаводу соҳибзавқ муаррифӣ мегардид. Дар чунин асарҳо далел ба ҷои дуввум мегузашт. Шахсияти қаҳрамон ва муҳити ӯ худ бозгӯи санадҳои гуфтор маҳсуб мегашт.

Дар очерки номбурда се мавзӯ – Афғонистон, деҳаи Айвочи Шаҳритус ва мактаби рақами 9 оварда шудааст, ки ҳамагӣ ба макону иқомату амалиёти қаҳрамон далолат медиҳанд. Даста, рота, баталиён, полки хизматӣ, ҳамяроқон, омилҳо ва ҷараёни фаъолияти ҷангии Иқром Тӯраев мушоҳида намешавад, ки ин ҷузъиёт боиси ба лавҳа ё новелла наздик шудани очерк гардидааст. Вале, азбаски муколамаю тахайюли қаҳрамон якмаром буда, муназзамияти инкишофи воқеаҳо заиф аст, мундариҷаи ғоявии асар камтаъсир баромадааст. Масалан, вақти ғазб кардани Иқром дар троллейбус (аз он ки бачаҳо ба мӯйсафедон ҷо намедиҳанд) хонанда интизори ифшои баъдии характери ӯ мешавад. Вале вай дар сахнаҳои дигар низ «дуд мекунаду намесӯзад». Ба ин сабаб, портрети ӯ ҷуноне дар оғоз хира буд, ҳамон зайл номаълум мемонад. Муаллиф дар як ҷо аз мушоҳидаи падар ба хислати Иқром ишорат мекунад: «Қаҳрамонро аз ҷашми сиёҳи меҳрубонаш муайян кардан мушкил, вале... Иқром ҳар гоҳ аз чизе норозӣ, аз касе қаҳрӣ шавад, дар сари руҳсораҳои камгӯшташ андак сурхӣ медамад». Ин ҷузъи портрет аст, агар дар сахнаҳои дигар «сурхӣ»-и рӯй каму зиёд мешуд, ё ба амале ифода мегардад, симои Иқром чун ҷавони замон пеши назар меомад.

Муаллифи очерки «Ёди рӯзҳои рафта» гӯё ана ҳамин ҷиҳатро ба назар гирифта, Ҷӯрабекро нисбатан фаъол нишон додааст. Дар ин асар ҳам мисли очерки «Ифтихор» даҳолати нависанда ба равиши воқеаҳо саҳт эҳсос намешавад, аммо муносибаташ ба рӯйдодҳо барҷаста аст. Инак, мисоле. Пас аз задухӯрди шадид ҷанговарон гузаштаи на чандон дурро ба ёд меоранд, «яке машғули хондани номаи падару модар, ёру бародар, дигар дар даст номаи ёри дилсӯз». Вале лаҳзае баъд бонги хатар баланд шуд. Муаллиф таъкид менамояд, ки ҷанг қонуни худро дорад, рафти онро пешгӯӣ кардан маҳол аст. Дар ҳоле ки дар рафтори ҳамяроқон як тараддуду ташвиши тасвирнопазире эҳсос мегардад, «Ҷӯрабек хомӯшу беқарор аз ҷо хест». Ин ифода аз ҷонибдории муаллиф бозгӯ мекунад. Ӯ хушдор доданист, ки Ҷӯрабек дар ҳар гуна лаҳзаи ҳассос тамкин ва инони ихтиёрро аз даст намедиҳад ва ба қорнамоии ҷиддӣ омода аст. Характери Ҷӯрабек низоми ҳоси такомул дорад. Вай «тарсу ҳаросро ба дилаш роҳ намедиҳад ва шояд ҳамин хушёрӣ ӯро аз боронҳои нотақрори оташ эмин медоранд». Зиёда аз ин, Ҷӯрабек кӯр-кӯрона амал карданро бад мебинад. Ёди ҳамдиёрони шаҳидаш Садриддину Абдусаттор хушдораш медиҳанд.

Нависанда фаъолияти ҷангии Ҷӯрабекро паиҳам ба тасвир оварда, аз ӯ симое сохтааст, ки ҳамватану ҳамдиёронро дӯст медорад ва ҳам дар лаҳзаи зарурӣ худро низ фаромӯш намекунад. Ин хислати ҷавони худогоҳи замон аст ва онро надида гирифтани хуб нест. Масалан, баъди бозгашт аз набардгоҳҳои Афғонистон, Ҷӯрабек ба Институти забон ва адабиёти руси Тоҷикистон дохил мешавад. Муаллиф қаҳрамонашро дар ҳолатҳои гуногун ба тасвир меорад, лаҳзаҳои саропо гӯшу хуш ба устодон эътибор доданро ҳаёли кӯху камари диёри мардумаш азияткашида, ба майдони набард, ба он ҷой мекашад, ки «хуни худро рафиқон, ҳамсилоҳонаш рехтааст. Боз дар гӯшаш нидоҳои имдодҷӯёнаи занону кӯдакони бепанох, модарони шӯрбахт, мӯйсафедони бе ёру мададгор садо медиҳанд... ҳаёл ӯро ба он макон, ба он кулбаи нимвайронаи поҳсагин ба он подараху гулдараҳои аз дасти душманон хуснгуҷарда мебарад».

Ин ҷо, қабл аз он ки аз аҳаммияти ҳуди қаҳрамон сухан ба миён орем, як нуқтаро хотиррасон карданӣем. Охири солҳои ҳафтодум ва солҳои ҳаштодум калимаи душман маҳфумҳои гуногун дошт. Аскарони шуравӣ мучоҳидинеро ашроқ ё душман меномиданд, ки

барои озодии ватанашон мечангиданд. Назди онҳо ҳам неруҳои шуравӣ ва ҳам қувваҳои мусаллаҳи режими Бобраку Начибулло душман махсуб мегардиданд. Барои қаҳрамони А. Убайдуллоев, табиист, кулли мучоҳиддини мусаллаҳ душман буданду вай барои нест кардани онҳо аз тамоми имкону воситаҳо истифода мебард. Ва бояд гуфт, ки муаллиф дар тасвири ин манзараҳо комёбие дорад. Қаҳрамони ӯ, ки барои ҷӣ чангиданаширо медонад, аз макру найрангҳои душманон ҳамеша пешакӣ огоҳӣ меёбад ва чораҷӯӣ мекунад. Шояд яке аз сабабҳои сихату саломат бо ордену медалҳои ҷангӣ ба Ватан баргаштани ӯ низ, ҳамин хушёрӣ ва омодагии ҷангиаш бошад. Ҷӯрабек мақоми худро хуб ҳис мекунад, ғурур дорад, аллакай вай аз овони пирӣ фикр меронад. Таваҷҷуҳ намоед ба андешаҳои ӯ: «ӯро оянда шогирдонаш ҳалқавор печонида хоҳанд гирифт. Ва ҳар яке кунҷковона диловариҳои ӯро пурсон хоҳанд шуд. Он дам Ҷӯрабек дар бораи мардонагӣ, часурӣ, одамдӯстӣ мушкилнописандӣ, ростқавлӣ, хоксории рафиқони шаҳидгаштааш, ҷои ҳалоки дӯсти шӯробиаш, майдони ҳарбӣ нақлҳо хоҳад кард». Ҷунонҷӣ мебинем, дар тасвири портрети қаҳрамон унсурҳои гуногуни барҷастасозӣ - муколама, тавсиф, тасвири фаъолият ва нақли ҳуди қаҳрамон истифода шудааст. Ва он имкон додааст, ки ҷузъиёти характери як ҷавонмарди ҳудогоҳ, боғуруру ватандӯст офарида шавад. Ҷунин тарзи нигориш ҳам аз хусусияти очерки муосири тоҷик шуморида мешаванд.

Очерк бо тасвири хусусиятҳои инсон фаъолияти як бахши муайяни воситаҳои ахбори омма ташкил медиҳад. Ҷиҳати дигари созгории жанро ба васоили иртиботи ҳамагонӣ фаромӯш набояд кард. Қаҳрамони очерк (ё ҳуди очерк) бо суръати нашр, тозагӣ ва ҳамоҳангиаш бо соири мавҷудот ҳамоҳангии ҷолибе касб мекунад. Азбаски аксари маврид дар очерк ташаббускорону навоварони ҳаёт, пешоҳангони кори рӯзмарра, ватанпарастони воқеӣ, шахсиятҳои арзанда ба тасвир меоянд ва онҳо саргузашт ё зиндагии ҷолиберо паси сар кардаанд, ҳатто вобаста ба маҳорати нигорандагии муаллифон, мавод хонданбоб мешавад ва агар дар ҳар шумора ҷунин маводе дар ҳалқаи ахбору маводе дар жанрҳои дигар таҳия шаванд, нашрия бешак, бурде хоҳад дошт. Гузашта аз ин, очерк дар симои зоҳири ботинии муосирон воқеиятеро нишон медиҳад, ки бозгӯкунандаи вазъи ҷомеа ва аз нигоҳи бадеию сиёсӣ муассир аст.

Охири солҳои 70-ум очеркҳои арзи вуҷуд карда буданд, ки дар онҳо вақти мушаххас, санад як навъ ба қанор гирифта мешуд. Муҳимтарин нуқта дар ҷунин нигоштаҳо таассуроти нависанда аз рӯйдод, тафаккури муаллиф махсуб мешуд. Дар ҷунин асарҳо на фаъолияти қаҳрамон, балки ҳуди факт типӣ кунонида мешуд. Масалан, очерки Абдурофеъ Рабиев «Афсонаи нави Аспанзод» аз фаъолияти археолог Абдуллоҷон Исҳоқов нақл мекунад. Вале очерк тарзе сохта шудааст, ки хонанда на ба давуғечи бостоншинос, балки ба сарнавишти олоти қадимии суғдиён - аҷдодони тоҷикон, корезҳои сеҳроқи Панҷакент ва умуман ҳафриёти ин шаҳри бостонӣ эътибор диҳад. Ин ҷо муаллиф фаъол аст. Фикру ҳаёли қаҳрамон ӯро бештар мутаҳайир месозанд, вай худ ба бозёфтҳои кашфиётҳо баҳо медиҳад, қимати амалию таърихӣ тангаҳои қадимӣ, дизи корезҳо ва муносибати роҳбарони имрӯзаро ба сарнавишти халқ худ арзёбӣ мекунад. Дар ҷунин очерк на ҳуди факт, балки таъсири он ба қаҳрамон (ва ё муаллиф) муҳим аст. Муаллиф ҷузъиёти характери қаҳрамонро ҳини таҳқиқи факт мушаххас месозад, факт ба навъе ҷамъбаст карда мешавад, муаллиф ба он аз тариқи муколамаҳо ва шарҳҳои худ баҳо медиҳад ва бо ҳамин васила таъсири онро дучанд мегардонад. Ба муаллифи ҷунин очеркҳо нишон додани воқеа ҷун вақт кам аст. Вай бояд ҷараёни таҳқиқи факт, ҷиҳатҳои умдаи онро кашф намояд, умумияти он рӯйдодро таъкид намояд, ба таъбири дигар, бояд факт умумият дода шавад, то эътибораш пеши хонанда афзояд. Ин гуна очеркҳо дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев, М. Начмиддинов, И. Файзуллоев, Ш. Ҳаниф, Р. Мардон, Б. Муртазоев ва дигарон зиёд дучор меоянд.

Солҳои 80-ум ин анъана идома ёфта, инкишоф ёфтааст. Ҷарҷанд охири солҳои 80-ум дар натиҷаи бозсозӣ дар насри мустанади тоҷик ҳам дигаргунӣ ба амал омад, вале ин тағйирот аксаран дар интиҳоби воқеа ва қаҳрамон мушоҳида мешуд. Ин солҳо мавзуи истехсолот камтар ва паҳлуҳои ҳаёти маънавӣ бештар мавриди таҳқиқи бадеӣ-публицистӣ қарор меёфтанд. Масалан, аксари муаллифони ду ҷилди китоби «Дарси ҳештаншиносӣ» аҳли

зиё ҳастанд, нигоштаҳояшон низ, ки ба жанри очерк наздик аст, бештар доир ба масъалаҳои фарҳангу маориф, забону миллат баҳс мекунанд.

Аз таҳлилу тавзеҳҳои боло ба натиҷаҳои зайл метавон расид:

1. Очерки муосири тоҷик дар оғози ташаккул ғолибан ба илҳом аз нигоштаҳои адибони забардасти ҳамонвақтаи шуравӣ (М. Горкий, Н. Тихонов, Л. Леонов ва диг.) ё дар пайравӣ бо очеркҳои маҷаллаҳои навташкили ҳамонвақта («Наши достижения») навишта шуда, усулашон аксар тасвири айнии воқеаҳои ҳаётӣ буд. Дар чунин асарҳо бештар фактҳои барҷастаи рӯйдода аз диди сиёсати замон тавзеҳ дида, аз таҳайюл камтар кор гирифта мешуд. («Тирози ҷаҳон»-и С. Айнӣ, «Ҳикояти устои мисриён»-и Ҳ. Карим, «Муаллими замони мо»-и Раҳим Ҷалил, «Як қаҳрамони асри мо»-и Ҷ. Иқромӣ ва ғ.).

2. Солҳои 50-60-ум очерки тоҷик таҳаввули тоза дид. Ба шарофати ба адабиёт қадам гузоштани Ф. Муҳаммадиев, П. Толис, М. Наҷмиддинов барин адибон насри мустанад аз таҳқиқи факту воқеият оҳиста-оҳиста ба таҳқиқи характер ё ҷузъиёти он пардохт. Очеркҳои «Ҷӯра саркор»-и А. Сидқӣ, «Муҳочирон»-и Ф. Муҳаммадиев, «Қатрае, ки аз мавҷ канда шуда нарафт»-и А. Баҳорӣ, «Имтиҳони аввалин»-и П. Толис ин кӯшиши офаридани симои шахсиятҳои воқеӣ буд ва очерки тоҷикро ба зинаи нав бардошт.

3. Охири солҳои 80-ум ва солҳои баъдӣ аз нигоҳи банду баст ба очерки тоҷик чизи нава зам накардаанд. Муҳимтарин нукта дар мавзуи асарҳо ба мушоҳида мерасад. Умумият додани факт, даҳолати мустақим ба сарнавишти қаҳрамон, мавриди таҳқиқи бадеӣ қарор додани зиндагиномаи аҳли илму фарҳанг аз хусусиятҳои фарқкунандаи очерки солҳои охири адабиёти тоҷик ба шумор меравад.

4. Усули таъбу нашри очерки матбуотӣ низ ба тағйироти ҷиддие мувоҷеҳ нашуд. Агар солҳои ба ном ташаббуси гагановӣ (солҳои 60-ум) ва баъзе маърақаҳои ҷашнвораву рӯйдодҳои фавқулъодаро истисно намоем, очерк ҳамоно дар саҳифаи яку чори рӯзномаҳо (қолибҳои ФА-2 ва ФА-3) ба таъб мерасид. Адабиётшиносии мо, ҳарчанд гоҳ-гоҳе миёни «очерки газетӣ» ва «очерки бадеӣ» (матбуоти рӯзмарра ва маҷаллаҳои адабиву маҷмуаҳо) тафовут мегузорад, ба ҳангоми арзёбии умумӣ ба онҳо яксон баҳо додааст.

5. Баъди солҳои 50-ум очерки радиой ва очерки телевизионӣ чун як гунаи очерки муосир мақом пайдо карданд. Табиист, тафовути очерки телевизионӣ матбуотӣ бениҳоят бузург аст. Аввалан ин, ки очерк дар телевизион аксари маврид ду матн (сценария ва матни кироятшаванда) дорад. Сониян иштирок ва даҳолати муаллиф дар он фаълтар аст ва саввум воситаҳои тасвирӣ ва техникаи телевизиону кино эффеќти таъсиррасонии асарро афзун мегардонанд. Очерки радиой қариб дар ҳамаи идораҳои Радиои тоҷик истифода мешуду мешавад. Очерки нақл, очерки овоздор ва очерк-инсценировка маъмул гаштанд. Воситаҳои тасвир дар очерки радиой ба очерки матбуотӣ мегаравид.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Куллийёт. Ҷ. 10. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1966. - 343 с.
2. Айтматов Ҷ. А. Мир - прежде всего // Правда, 1982, 16 октябр.
3. Алишери Абдумачид. Таҳлили мавзӯи ва мундариҷавии очеркҳои Шодон Ҳаниф. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) доктор аз рӯи ихтисоси 10.01.10 – Рӯзноманигорӣ. – Кӯлоб, 2023. -150 с.
4. Амондосов Т. Современная казахская публицистика. Диссертация на соискание ученой степени док. фил. наук. - М., 1982. - 310 с.
5. Арабзода Н. Носири Хусрав. - Душанбе: Маориф, 1994. - 176 с.
6. Бертельс А.Е. Насири Хосрав и исмаилизм. - М.: Изд. АН СССР, 1956, - 133 с.
7. Горький М. Собр. соч. Т. 26. - М.: Госиздат, 1953. - 464 с.
8. Гулов С. Махсусияти очерки муосири тоҷик. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 136 с.
9. Носири Хусрав. Сафарнома. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 133 с.
10. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М.: 1970. – 440 с.
11. Садуллаев А., Аминов А. Очерк: генезис, развитие и современное состояние. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 216 с.

12. Саъдуллоев А., Гулмуродзода П. Ҳамосаи инсонии кор. - Душанбе: Пайванд, 1995. – 64 с.
13. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Ҷ. 2. - Душанбе: Дониш, 1978. – 308 с.

ХУСУСИЯТҲОИ НАШРУ ПАХШИ ОЧЕРК ДАР ВАСОИТИ АХБОРИ ОММА

(дар мисоли очеркҳои солҳои 80-уми асри XX)

Мақолаи мазкур ба таҳлилу баррасии хусусиятҳои нашру пахши очерк дар васоити ахбори омма (матбуот, радио, телевизион) дар солҳои 80-уми асри XX бахшида шудааст. Очерк аз гунаи жанрҳои публицистика ва насри мустанад аст, ки бо вучуди баъзе ҷиҳатҳои умумӣ аз дигар жанрҳо тафовути хоса низ дорад. Ин мушаххасот, қабл аз ҳама, дар муносибати муаллиф ба факт, воқеа ё қаҳрамон ба мушоҳида мерасад. Гузашта аз ин муносибати хоси муаллиф ба рӯйдод, воқеа чандон тоза нест. Муҳаққиқон собит намудаанд, ки ҳадафи аслии очерк тавсиф (тавсифи корнома, фидокории инсон ва нақши ӯ дар замин, манзараҳое, ки дар натиҷаи заҳмати одам ё рухдоди табиат диданбоб шудааст ва ғ.) аст. Муаллиф қайд мекунад, ки тафовути очерки телевизионӣ матбуотӣ бениҳоят бузург аст. Аввалан ин, ки очерк дар телевизион аксари маврид ду матн (сценария ва матни кироятшаванда) дорад. Сониян иштирок ва даҳолати муаллиф дар он ҷаболтар аст ва саввум воситаҳои тасвирӣ ва техникаи телевизиону кино эффеќти таъсиррасонии очеркро афзун мегардонанд. Очерки радиои қариб дар ҳамаи идораҳои Радиои тоҷик истифода мешавад. Очерки нақл, очерки овоздор ва очерк-инсенировка маъмул гаштанд. Воситаҳои тасвир дар очерки радиои ба очерки матбуотӣ мегаравид.

Калидвожаҳо: жанр, насри мустанад, очерк, воқеият, таҳайюл, факт, тасвир, тавсиф, образ, характер, маҳорати муаллиф, қаҳрамон, очерки сафарӣ, очерки портретӣ, очерки проблемавӣ, очерки радиои, очерки телевизионӣ

ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИКАЦИИ И ТРАНСЛЯЦИИ ОЧЕРК В СМИ

(на примере очерков 80-х годов XX века)

Статья посвящена анализу и рассмотрению особенностей публикации и трансляции очерков в средствах массовой информации (печать, радио, телевидение) в 1980-е годы. Очерк — жанр публицистики и документальной прозы, который, несмотря на некоторые общие черты, имеет и специфические отличия от других жанров. Эта специфика проявляется, прежде всего, в отношении автора к факту, событию, персонажу. За исключением уникального подхода автора к событию, история не очень ясна. Исследователи доказали, что основной целью очерка является описание (описание подвига, жертвы человека и его роли на земле, ландшафтов, созданных в результате человеческого труда или природных явлений и т. д.). Автор отмечает, что разница между телевизионным и печатным очерком огромна. Во-первых, телевизионный очерк часто имеет два текста (сценарий и устный текст). Во-вторых, участие и вмешательство автора в него более активны, и, в-третьих, изобразительные и технические средства телевидения и кино усиливают воздействие очерка. Радиоочерки использовались и используются практически во всех редакциях Таджикского радио. Популярными стали повествовательные очерки, закадровые очерки и постановочные очерки. Наглядные пособия в радиоочерке напоминают те, что были в газетном очерке.

Ключевые слова: жанр, документальная проза, очерк, реальность, вымысел, факт, описание, образ, персонаж, мастерство автора, герой, путевой очерк, портретный очерк, проблемный очерк, радиоочерк, телевизионный очерк.

FEATURES OF PUBLICATION AND BROADCASTING OF ESSAY IN THE MASS MEDIA

(In the example of, essays from the 1980s)

This article is devoted to the analysis and review of the features of the publication and broadcasting of essays in the mass media (press, radio, television) in the 80s of the 20th centuries.

The essay is a genre of journalism and authentic prose. Which, despite some common features, also has specific differences from other genres. These specifics are observed in the author's attitude to the fact, event or hero. Moreover, the author's specific attitude to the event, the situation is not very clear. Researchers have proven that the main purpose of the essay is description (description of the feat, self-sacrifice of man and his role on earth, landscapes that have become visible as a result of human labor or natural phenomena, etc.).

The author notes that there is extremely large difference between television and press essays. Firstly, a television essay often has two texts (script and text to be read). Secondly, the author's participation and intervention is more active in it, and thirdly, the visual and technical means of television and film enhance the impact of the essay. Radio essays were and are used in almost all departments of Tajik Radio. Narrative essays, voice-over essays, and staged essays have become popular. The means of illustration in radio essays are similar to press essays.

Keywords: genre, authentic prose, essay, reality, fiction, fact, description, image, character, author's skill, hero, travel essay, portrait essay, Problem-Solution essay, radio essay, television essay.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулов Сангин Нурович, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи телевизион ва радиоишунавонии факултети журналистикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. 734025. E-mail: gulsang@mail.ru Телефон: (+992) 93-567-60-35.

Сведения об авторе: Гулов Сангин Нурович, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедры телевидения и радиовещания факультета журналистики Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. 734025. E-mail: gulsang@mail.ru. Телефон: (+992) 93-567-60-35.

Information about the author: Gulov Sangin Nurovich, Candidate of Philology, Associate professor, Head of TV and Radio broadcasting Department of Tajikistan National University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave., Postal Code: 17. 734025. Contacts: E-mail: gulsang@mail.ru Tel.: (+992) 93-567-60 -35.

ТДУ: 809.155.0 (575.3)

ТКБ: 83.3. (точик)

М-86

КОРБУРДИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ ТОҶИКӢ ДАР ҚАСОИДИ МАНУЧЕҲРИИ ДОМҒОНӢ

Муслимзода Ҳ.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи технологии Тоҷикистон

Таркиби луғавии ҳар забон калимаҳои мавҷудаи ҳамон забони муайянро дар бар мегирад ва чигунагии ҳолати забонро дар худ инъикос менамояд. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ ҳазинаи пурбори луғавии ин забони таърихи куҳандошта буда, дар он инъикоси бевоситаи ашё, ҳодисаю воқеаҳо ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо мушоҳида мешавад. Таркиби луғавии забон низоми муайяни маъноии забон маҳсуб ёфта, ҳодисаҳои ҳаёти воқеиро, ҳамчунон ки дар шуури инсон мавҷуд аст, инъикос мекунад.

«...Забони адабии тоҷик дар чараёни ташаккул ва таҳаввули худ роҳи ниҳоят пурфочеро тай намуда, аз санҷишу имтиҳони таърихӣ гузашта, ба шарофати хизматҳои бузург, заҳматҳои бедареғ, мероси гаронбаҳо ва корномаҳои беназири фарзандони барӯманди халқи тоҷик дар шакли зебову ноб, ба захираҳои ғаниву рангини луғоту таъбирот бароямон мерос мондааст» [Ғаффоров 1977, 5].

Аз давраи зиндагии шоири тавоно Манучеҳрии Домғонӣ беш аз ҳазор сол сипарӣ шуда бошад ҳам, устувори таркиби луғавӣ, нигоҳ доштани маънии вожаҳо, таркиби овозии

онҳо дар забон ба дараҷаи баланди ташаккул расида будааст. Аммо калимаҳо дар қолаб ва маънои шахшуда то имрӯз бетағйир истеъмол нагардида, баръакс онҳо маъноҳои нав ба нав гирифта сермаъно мешаванд, муродифу омонимҳо пайдо мекунанд ва таркиби луғавию маъноиро ғаноманд мекунанд.

Мусаллам аст, ки таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар рафти инкишофи таърихии худ тағйироти муайянро аз сар гузаронида, он дар осори хаттии нимаи дуюми асри X ва ибтидои асри XI инъикоси худро ёфтааст.

Маводи асосии таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро вожаҳои аслии тоҷикӣ фаро гирифта, аксарияти он калимаҳо ҳоло дар забонамон ба сифати вожаҳои ғаёл мавриди корбурд қарор доранд ва ин вожаҳо хусусияти хоси забони тоҷикиро ифода карда, ҳислати комилан, миллии онро муайян мекунанд.

Калимаҳои аслии тоҷикӣ, ки аз замонҳои хеле қадим дар забонамон вучуд доранд, бунёди забонамон – пойдевори ҳастии онро ташкил медиҳанд. Калимаҳои аслии гоҳо бо лексикаи фонди асосии луғавии забон омехта карда шуда, бо онҳо як доништа мешаванд. Ин дуруст нест. Дар ҳақиқат, қисми зиёди лексикаи ҳазинаи асосии луғавӣ ва аслии тоҷикӣ бо ҳам мувофиқат мекунанд. Дар забон мавқеи устувор доранд, ба мафҳумҳои ҳаётан муҳим далолат мекунанд, ифодагари ашёи мушаххас буда, муътадилоҳанг мебошанд. Сарфи назар аз ин ҳама дар умумияти байни ин гурӯҳҳо фарқ ҳаст. На ҳар як калимаи фонди асосии луғавӣ (масалан, калимаҳои иқтибосӣ) ба ҷумлаи калимаҳои аслии тоҷикӣ дохил мешаванд ва баръакс на ҳамаи калимаҳои аслии тоҷикӣ (ҷунончи, калимаҳои куҳнашуда ва таърихӣ) мансуби фонди асосии луғавӣ мебошанд. Пас, ин мафҳумҳоро набояд бо ҳам омехт [Маҷидов 2007, 88-89].

Вожаҳои аслии тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки захираи аслии таркиби луғавии забонамонро ташкил намуда, онҳо ё аслии аз худӣ ҳамин забон пайдо шудаанд ва ё аз ягон сарчашмаи нисбатан қадимтарини забонамон гирифта шудаанд. Таркиби луғавии осори Манучехриро, пеш аз ҳама, вожаҳои аслии тоҷикӣ, ки аз шаклҳои мухталифи забони порсии бостон маншаъ гирифтаанд, ташкил медиҳанд ва вожаҳое мебошанд, ки барои ифодаи мафҳумҳои гуногун омада, дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле ғаёланд. Масалан, калимаҳои **сар**, **чашм**, **рух**, **даст**, **дил**, **сабз**, **сафед**, **мо**, **ту** ва амсоли инҳо аз ҷумлаи чунин вожаҳои решагианд, ки дар назми шоир фаровон истифода шудаанд:

Дили хешу кафи хешу рухи хешу *сари* хеш¹,
Бизудою бигушою бифурузу бифароз. [52]

Ба сони чоҳи замзам аст *чаими* ман,
Ки Каъбаи вухуш шуд сарои ӯ. [93]

Барнеҳ ба кафи *дастем* он чоми чу Кавсар,
Чоми дигар овар ба кафи *дасти* дигар неҳ. [99]

Ман *дил* ба ту супурдам, то шуғли ман басечӣ,
З-он *дил* ба ту супурдам, то ҳаққи ман гузорӣ. [110]

«Вожаҳои аслии таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати баромади худ, асосан, ба забонҳои ғарбии эронӣ баробар тааллуқ доранд... Аз тарафи дигар, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба калимаҳое низ дучор мешавем, ки ба забонҳои қадимаи эронӣ мансуб буда, дар шароитҳои гуногуни таърихӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд» [Забони адабии ҳозираи тоҷик 1973, 23].

Забоншинос М.Н. Қосимова дар бораи вожаҳои худӣ ибрози андеша карда, чунин қайд менамояд: «Таркиби луғавии забон аз калимаҳои худӣ ва иқтибосӣ иборат аст. Қисми асосии таркиби луғавии забонамонро калимаҳои худӣ ташкил медиҳанд. Воҳидҳои аслии

¹ Манучехрии Домғонӣ. Девон. – Бо эҳтимоми дуктур Саидмуҳаммад Дабир Саёқӣ. – Техрон, 1390 ш.– 421 с. – Минбаъд дар қавсайн ба саҳифаҳои ҳамин асар ишора мешавад.

таркиби луғавии забони адабии тоҷик иборатанд аз: 1. Калимаҳое, ки аз чихати баромади худ ба забонҳои гурӯҳи ғарбии эронӣ баробар тааллуқ доранд: **мард, зан, марг, даст, сар, тан, пой, гӯш, кӯх, хона, омадан, шудан, дидан, шунудан, сафед, сиёх, дароз, бузург, ман, мо, ту, ӯ, он, ин, як, дах, дувист, ҳазор, бад, нек, сахт, боло, гирд, пас, пеш** ва амсоли ин. 2. Калимаҳое, ки ба забонҳои гурӯҳи шарқии эронӣ мансуб буданд (махсусан ба забони суғдӣ): **нағз, мағз, оғоз, олуғда, кат//кад, палағда** ва ғайра. 3. Ба лексикаи худӣ калимаҳое низ дохил мешаванд, ки бо ёрии воситаҳои забони тоҷикӣ (аффиксатсия, калимасозии мураккаб, таркибӣ) калимаҳои нав сохта шудаанд: **пир – пирамард, мард – мардӣ – мардона – мардафкан...**» [Қосимова 2003 «А», 77-78].

Калимаҳои аслии забони адабии форсии тоҷикиро Манучехрии Домгонӣ дар осори худ бо дарку эҳсосот ва шавқу завқи баланди шоирӣ истифода кардааст: **ангушт** [11], **банда** [110], **бозу** [61], **бузург** [51], **гавҳар** [91], **дарахт** [115], **дил** [116], **дебо** [121], **даст** [131], **зулф** [112], **канор** [231], **кин** [113], **мардум** [123], **ором** [121], **офарин** [107], **офтоб** [134], **парниён** [64], **падид** [23], **пахно** [31], **пардоз** [341], **ранча** [21], **рӯз** [21], **соя** [131], **сӯз** [31], **сазо** [124], **танҳо** [231], **теғ** [31], **Худо** [21], **об** [8], **хок** [331], **хурд** [12], **хуш** [61], **хубон** [21], **хунар** [19], **шаб** [91], **пеша** [128], **чаҳон** [87], **сухан** [99], **гуноҳ** [101], **бомдод** [86], **овоз** [22], ки мо ин ҷо барои намуна чанд байте аз осори Манучехрии Домгонӣ меоварем.

Ман *бандаро* зи раҳмат кардӣ бузург, шоҳо,
Поянда бод бахтат, поянда бахтиёрӣ. [110]

Офарин з-он маркаи маймун, ки дидам бар дараш,
Маркабе зинкардаву хорабуру чодурубой. [107]

.....
Фаррухфаре, ки бар сараш аз моху *офтоб*,
Чатр аст, чун ду боли хумои хучастафай. [134]

Гар ҳаме хоҳӣ биншаст, маликвор нишин,
В-ар ҳаме тохтан оӣ, ба сӯи *хубон* тоз. [51]

Навбахор аз хеду гул орошт гетӣ ранг-ранг,
Арғувонӣ гашт хоку *парниёнӣ* гашт санг. [64]

Хусусияти дигари калимаҳои аслии тоҷикӣ дар он зоҳир мешавад, ки бештарашон дар забонҳои дигари эронӣ бо баъзе тағйироти овозӣ дучор мешаванд. Чунончи, калимаи **об** дар забони порсии қадим дар шакли [**apī**], дар забони авастой [**ari**] – **об** ва дар санскрит [**avha**] – **чило** [Таджиев 1952, 40-62] ба назар мерасанд.

Мавриди зикр аст, ки ҳанӯз дар асри XIII Шамси Қайси Розӣ хусусияти пасвандгунаи калимаи «**об**»-ро нишон додааст. Чунончи, ӯ мегӯяд: «Ва аз чинси **бе** ҳеч ҳарфи зойд, ки ба авохири калимот дарояд: нест, илло калимаи **об**, ки дар бисёр мавозеъ мутақаррир (такрор) мешавад, чунон ки **гулоб** ва **дӯлоб** ва **кудоб** ва **селоб** ва **ғарқоб** ва **гирдоб** ва **заҳоб** ва **сароб** ва **буноб** ва **шӯроб** ва **поёб** ва **тезоб** ва **кӯроб** ва **зардоб** ва **хуноб** ва **симоб** ва **сапедоб** ва **хушоб** ва **дӯшоб** ва **қитъаоб** ва **кӯзоб** [Шамси Қайси Розӣ 1991, 30].

Дар осори Манучехрии Домгонӣ низ вожаи **об** ҳамчун вожаи аслии тоҷикӣ қорбасти гардида, барои таъсирбахш баромадани сухани шоир мусоидат кардааст. Чунончи:

Гӯянд сардтар бувад об аз сабӯи нав,
Гарм аст *оби* мо, ки куҳан шуд сабӯи мо. [6]

Ҳамин тарик, калимаҳои аслии тоҷикиро метавон вобаста ба вижагиҳо, маъно, мавриди қорбурд ва тарзи истифода ба гурӯҳҳои маъноӣ ё мавзӯӣ ҷудо кард. Бо чунин усули таҳлил бо далелу намуна аз матн гиреҳи хусусияти луғавӣ ва маъноии калима бештару осонтар кушода гардида, ҷойгоҳи луғавию маъноии вожа равшан ва муайян мешавад.

А) Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ

Муносибатҳои ҳешутаборӣ дар ҷомеаи инсонӣ пайдо шудааст ва ҷанбаҳои гуногун дорад. Дар осори Манучехрии Домғонӣ вожаҳое, ки мафҳумҳои ҳешутабориро ифода мекунад, бештарашон вожаҳои асли буда, аз забонҳои эронии қадим маншаъ мегиранд.

Ба ин гурӯҳ вожаҳои **падар**, **модар**, **писар**, **бародар**, **фарзанд** ва монанди инҳо дохил мешаванд. Забоншиноси рус В.В. Иванов қайд мекунад: «Таркиби овозии **-ар (-ор, -р)** дар охири калимаҳои духичоии **падар**, **модар**, **хоҳар**, **сунҳор**, **эвар** ва монанди инҳо ханӯз дар ҳиндуаврупоии қадим пасванди махсуси ифодагари мафҳумҳои ҳешутаборӣ будааст» [Иванов 1963, 210]. Шоири тавоно Манучехрии Домғонӣ вожаи «падар»-ро ба таври фаровон ба кор бурдааст:

З-он кучо нест маҳи равшану хуршеди мирон,
Ба насаб боз шаванд ин **писарон** бо **падарон**. [197]

Ту з-он чи бигуфтанд басе беҳтар будӣ,
Бар ҷону равони **падаронат** бифузудӣ. [158]

Аз бари аҳли замин в-аз бари тахти **падар**,
Ҳаст чу шамс-уз-зуҳо, ҳаст чу бадр-уз-зулам. [70]

Вожаи «**падар**» дар порсии қадим дар шакли **pitar / pita**, авестой **pitar** [Bartholomae 2004, 905; Mayrhofer 1975, 277; Абаев 1958, 488; Horn 1893, 286], ҳиндии қадим **pitar**, хутанӣ **petar**, порсии миёна **pit/d**, **pidar**, **pita**, арманӣ **haiz**, курдӣ **pier**, афғонӣ **plār** [Каримов 1978, 46; Саймиддинов 2007, 175] омадааст. Вожаи мазкур дар фарҳанг ҷунин маънидод шудааст: «марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, волид» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 5].

Дар осори шоир вожаи **модар** ҳам серистеъмом аст. Ин вожа дар забони порсии қадим дар шакли **matar [mātā]** ва порсии миёна **mat**, **matar** ба кор бурда мешуд, ки ин вожа аз ҳиндуэронии **matē** буда, асоси калима **māter** аст ва дар авестой **mātar**, санскрит **mātar** вучуд дошта [Мухторов 2003, 59]. Вожаи мавриди таҳлилро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба гунаҳои волида, зани фарзанддор медонанд [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 697].

Модар бачаро то зи шикам н-орад берун,
Бистар накунад в-ин на ниҳон аст, аён аст. [13]

Шоҳе, ки зи **модар** малику меҳтар зодаст,
Гетӣ бигирифтасту бихӯрдасту бидодаст. [156]

Фарзанд. Дигар аз вожаҳои аслие, ки мафҳуми ҳешутабориро ифода мекунад, калимаи **фарзанд** мебошад. Вожаи зикршуда дар порсии миёна дар шакли **frazand <fra-zan-ta>** (аз зодан, яъне меваи инсон) вучуд доштааст [Мухторов 2003, 137]. Вожаи мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маъноҳои «писар ё духтар нисбат ба падар ва модар, авлод, насли одам» маънидод шудааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 413]. Дар осори Манучехрии Домғонӣ ин вожа зиёд ба кор рафтааст:

Инчунин осон **фарзанд** назодаст касе,
Ки на дарде мутавотир бигирифташ, на табе. [195]

Кунун **шӯяш** бимурду гашт фартут,
Аз он **фарзанд** зодан шуд сатарван. [86]

Калимаи **хоҳар (xʷāhar)** низ вожаи қадимаи эронӣ (забони форсии қадим-М. Ҳ.) буда, аз шакли эронии қадим ***hvāha-ra** маншаъ гирифтааст [Turner 1973, 125], (муқоиса шавад: авестой **xʷāhar-**; ҳиндии қадим **svāsar**) [Turner 1973, 128].

Басе **хоҳаронанд** бар роҳи раз,
Сияҳмӯзагону саманҷодарон. [75]

Писар. Вожаи дигари аслии тоҷикӣ, ки дар осори Манучехрии Домғонӣ ба мафҳуми ҳешутаборӣ далолат мекунад, вожаи **писар** мебошад. Шакли ориёии ин калима **putra** аст [Мухторов 2003, 82]. Дар забони порсии қадим шаклҳои **puṣa**, **pusra**, **pusah**, дар авестой **puṣra**, порсии миёна **pus**, портӣ **puhr>pur** бо пасванди **-ar**, яъне **pusar** [Саймиддинов 2007,

178] вучуд доштан, ки дар даврони баъдина бо табдили садоноки кӯтоҳи **u > e, i** дар форсии классикӣ, форсии муосир **pesar** ва дар тоҷикӣ **pisar** роиҷ шудааст. Аз вожаи мазкур дар насабҳо ҳамчун анчома (**-пур**) истифода мешавад. Дар луғат «фарзанди нарина, маҷозӣ – ҷавон» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 66] маънидод шудааст. Мисол:

Эй **писари** майгусор нӯш лабу нӯш гӯй,
Фитна ба чашму ба хашм, фитна ба рӯю ба мӯй. [179]

Тӯрон бад-он **писар** деҳӣ, Эрон бад-ин **писар**,
Машриқ бад-ин қабилаву мағриб бад-он табор. [40]

Дар ду байти дигар ба ҷойи вожаи **фарзанд** муродифи он, калимаҳои «**бача**»-ро Манучехрии Домғонӣ дар осораш ба кор бурдааст, ки имрӯз низ истеъмол мегарданд.

То модаратон гуфт, ки ман **бачча** бизодам,
Аз баҳри шумо ман ба ниғаҳдошт фитодам. [154]

Вожаи «**бача**»-ро мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ додаанд, «фарзанди одамизод, кӯдак, тифл» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 399].

Айбеш ҷуз ин нест, ки обастан гаштаст,
Ў нав зи яке **духтараке** тоза ҷавон аст. [13]

Духтарак шакли тасғир ва навозишии **духтар**; духтарча, духтари хурдсол; духтари наврас [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 502].

Ҳамин тавр, аз баррасии вожаҳои аслии ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ дар осори Манучехрии Домғонӣ бармеояд, ки шоир бо завқу салиқаи шоирӣ тавонистааст, ин калимаҳоро ончунон моҳирона истифода барад, ки хонанда бе монеа дар таносуби маъноӣ ба маънии истифодашуда сарфаҳм меравад. Шоир хеле моҳирона таносуби маъноии ин калимаҳоро бо вожаҳои **зан, меҳр, ҳомила, қабила, табор, мард, шикам, фартут, зоидан, байт, шоҳ, тахт** ва амсоли инҳо, ки аксаран низ калимаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд, нишон додааст.

Б) Вожаҳои ифодагари номи гулу гиёҳ, рустаниву меваҳо

Яке аз қабатҳои луғавии осори Манучехрии Домғониро вожаҳои ифодагари номи гулу гиёҳ, рустанӣ ва меваҳо ташкил медиҳад ва ин гурӯҳи вожаҳо барои тасвири манзараи зебои табиат қорбаст гардидаанд. Дарахтон ва гулҳо низ дар шеърӣ Манучехрии Домғонӣ чилвафурӯшии шигифте доранд: **гули сурх** [102], **ёсаман** [14], **саман** [124], **настаран** [132], **чинор** [121], **норван** [13], **гулнор** [76], **сумани сурх** [34], **савсан** [99], **арғувон** [86], **лола** [67], **лолаи Нуъмон** [86], **шоҳиспарам** (нозбӯй, райҳон) [36], **сунбул** [76], **гули хайрӣ** [124], **савсани кӯхӣ** [136], **сарви кӯхӣ** [56], **бунафша** [86], **гули сурӣ** [70], **бед** [123], **мушкбед** [96], **гули сапед** [45], **пилгӯш** (нилуфар, савсан) [23], **анор** [24], **ангур** [123], **себ** [223], **ёсамин** [51], **чинӣ** [51], **васмаа** [51], **алойӣ** [51].

Дар осори Манучехрии Домғонӣ вожаҳои ифодагари номи **гулу гиёҳ, рустаниву меваҳо** ҳам ба маъноӣ асли ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ қорбаст гардидаанд. Дар луғатномаву фарҳангҳо, вожаи **гул** чунин маънидод шудааст: 1) ғунча ва ё муғчаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунанд ва баъд аз муддате ба ҷойи он тухм ё мева ба вучуд меояд [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 281-282].

Гул шукуфту **лола** бинмуд аз ниқоби сурх рӯй,
Он зи анбар бурд бӯю ин зи гавҳар бурд ранг. [64]

Лола нарӯйид дар чаман, бодом накшӯйид даҳан,
Не шабнам ояд бар саман, не баршукуфта андия. [101]

Лола гули саҳроии пиёзакбех, ки баргҳои сурху зард ва дигар рангҳо дошта, тарафи думчааш сиёҳ аст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 719].

Омад ба боғ наргис чун ошиқи дужам,
В-аз ишқи **пилгӯш** дароварда сар ба ҳам. [183]

Пилгӯш//Пилғуш гуле аз чинси савсан. Ин вожа аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб ва ҳоло ба қатори вожаҳои содаи рехта шомил аст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, с. 99].

Манучехрии Домғонӣ гуфта:

Зардгул бинӣ, ниҳода рӯйро бар настаран,

Настаран бинӣ, гирифта зардгулро дар канор. [36]

Настаран гулест хурди сафеду сурхи хушбӯйи зебо, ки дар шоҳаҳо ғучум-ғучум кушода мешавад; раъно, насрин [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 904]. Вожаи **настаран** ифодагари соҳаи рустанӣ буда, аз ҷиҳати сохт содаи рехта ва ба ҳиссаи нутқи исм мансуб аст.

Дар фарҳангҳои тафсирий, аз ҷумла дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи **ғиёх** чунин арзёбӣ гардидааст: «**ғиёх** – алаф, набототи ғайриҷӯбӣ» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 262].

Бар фарқи сари наргис аз зарр куллоҳ,

Бар фарқи сари чакова як мушт **ғиёх**. [172]

Дар ин байтҳои оварда вожаи **ғиёх** ба маънои асли омада, дар инъикоси ҳолат таъсирбахш ифода ёфтааст.

Бунафша дар байти зери Манучехрии Домғонӣ ба мазмуни асли наомада, ба маънои мачозӣ, яъне ба вазифаи ташбеҳ қардани ин ғиёх ба аломати ин ё он шайъ омадааст. Аз мазмуни байт бармеояд, ки шоир вожаи бунафшаро аз ҷиҳати аломати зоҳириаш дар ташбеҳот қорбурд дорад.

Бӯстон чун масчиду шоҳи **бунафша** дар рукуъ,

Фохта чун муаззин в-овози ӯ бонги намоз. [55]

Шанбалид ғиёҳест, ки гули зардранги он бӯйи тезу ғализ дорад ва бар сари роҳҳо мерӯяд [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 653].

Бехта барги суман бар оризайни **шанбалид**,

Рехта барги бунафша бар руҳони чулланор. [36]

Навбахор омаду овард **гулу ёсумано**,

Боғ ҳамчун Тибату роғ ба сони Адано. [2]

Калимаи **ёсуман** (ёсаман) мансуби забони тоҷикӣ буда, дар луғат ба чунин маънӣ омадааст: **Ёсуман** гулбуттае, ки гули сафеду кабуд ва зарди хушбӯй дорад, суман [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 416]. Дар осори Манучехрии Домғонӣ вожаи **ёсамин** истифода шудааст, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба се шакли навишт оварда шудааст: **ёсаман//ёсамин//ёсмин**. Дар забони адабии ҳозира тоҷик бо шакли **ёсуман** истифода шуда, дар забони русӣ шакли **жасминро** гирифтааст.

Аз **арғувон** камар кунам, аз займурун зирах,

Аз норван пиёдаву аз норвон савор. [39]

Арғувон дарахте аст аз тираи парвонаворон ва сардастаи арғувониҳо. Дорои баргҳои кулваишакл (гурдашакл) ва гулҳои ба ранги сурх моил ба бунафш ва пеш аз он ки баргҳои дарахт зоҳир шаванд, мешукуфанд [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 80].

То ту гаҳе ба зери гулу гоҳ зери бед,

Гаҳ зери **арғувону** гаҳе зери **гулино**. [40]

Гулнор гули анори одии мевадор ва инчунин, гули анори садбарги наринаи бесамар, ки рангаш сурх аст ва онро гулнори фарт низ мегӯянд, гули анор. 2. *мач*. сурхранг, сурх [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 353].

Доир ба васфи меваҳои гуногун, ки Манучехрии Домғонӣ дар мусаммату қасидаҳоиаш пай дар пай овардааст, метавон чанд андешае ибраз дошт.

Аз рӯйи таҳқиқоти забоншиноси тоҷик Д. Саймиддинов бармеояд, ки аксари номгӯйи дарахтон дар забони форсии миёна дар кадом шакле, ки буд, бе тағйир дар забон идома ёфтааст: «...аз эҳтимол дур нест, ки дар маънои чанде аз анвои дарахтон дар форсии миёна то ба форсии муосиру тоҷикӣ тағйироте рух навода бошад» [Саймиддинов 2001, 98].

В-он **себ** ба кирдори яке мардуми бемор,

К-аз ҷумлаи аъзову тан ӯро ду руҳон аст...

Як нима руҳаш зарду дигар нима руҳаш сурх,

Инро ҳаяҷони даму онро ярақон аст. [15]

Себро шоир чун беморе дидааст, ки аз тамоми аъзои тан фақат ду рух дорад. Вале аз ин рухон, ба назари ӯ, нимаш зард тобад, ними дигараш сурх намудааст. Ин тавсифи табиини себи нимсурхгашта мебошад ва ин навъ тавсифҳо ба кас ҳаловате мебахшад. Маъноии луғавии вожаи **себ** меваи хуштамъ ва хушбӯйи хушхӯр, ки навъҳои гуногун дорад [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 236].

Шохи **бодом** аз шукуфа лубате шуд озарӣ,

Чомҳои май гирифта баргҳо ҳар сӯ ба чанг. [64]

Вожаи **бодом** низ аз нигоҳи баромад тоҷикӣ буда, дарахте, ки аввали баҳор пеш аз дигар дарахтон гул мекунад ва мағзи донаки он бомаза ё талх аст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 227].

Кори шаҳ беҳ шаваду кори аду беҳ нашавад,

Нашавад **хурмо** хору хор **хурмо** нашавад. [34]

Қайд бояд кард, ки мураттиби «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» бо тақия ба ахбори вожаномаҳои пешин овардааст, ки гунаи вожаи **хурмо** дар форсии нав: **xurmā** форсии миёна: **xurmā//xormā** [Ҳасандӯст, Ҷ. 2. 1129-1130] навишта шудааст. Пас маълум мешавад, ки вожаи мазкур таърихи тулонӣ дошта, аз забонҳои эронии қадим сарчашма мегирад.

Манучехрии Домғонӣ чун шахси эҷодкор зебоии табиат, гулу гиёҳо, дарахтони гулбасару меваҳои хуштамро бо чашми чираю хушбин мидид ва бо таъби нозуки шоирона эҳсос мекарду бо маҳорати баланди эҷодкорӣ тасвир мекард. Ҳамин аст ки то имрӯз он маъниҳои тоза дар таносуби каломи шоир **атри гулҳо, қилваи бедҳо, ранги боғҳо, таъми меваҳо** ва **арғувонику парниёнии** табиати бихиштосоро нигоҳ доштааст.

В) Номи баъзе хӯрокворӣ ва анвои хӯриш

Вожаҳои ифодакунандаи номи баъзе анвои хӯрокворӣ ва анвои хӯриш қисми лексикаи фаъоли нутқро дар бар гирифта, луғати умумистеъмоли махсуб меёбанд. Ин гурӯҳи калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик сермахсуланд. Манучехрии Домғонӣ онҳоро бо мақсади муайян намудани дараҷаи иқтисодиёти даврони худ, дар қадом сатҳ будани дараҷаи зисту зиндагонии мардуми сокинони шаҳру деҳотҳои гуногун мавриди истифода қарор додааст. Ғайр аз ин, ин вожаҳо аз қабилҳои вожаҳоеанд, ки дар ҳаёти рӯзмараи мардум истифода мешаванд ва ба шарҳу тафсири онҳо эҳтиёҷ ба фарҳангҳо нест. Аз ин рӯ, дар осори Манучехрии Домғонӣ барои содафаҳм гардидани мафҳум ин вожаҳо истифода шудааст. Ба ин гурӯҳ вожаҳо **шир** [43], **нон** [87], **набот** [65], **моҳӣ** [45], **шӯрбо** [34], **об** [90], **намак** [98], **донак** [65], **чарб** [123], **гӯшт** [91] ва ғайра дохил мешаванд.

Ин гурӯҳи луғавии вожаҳо аз давраҳои қадими забони тоҷикӣ маншаъ гирифта, то давраи нав омада расидааст. Дар осори Манучехрии Домғонӣ ин гурӯҳи калимаҳо кам ба назар расанд ҳам, вале қорбурди онҳо бисёр ҷолибу назаррас мебошанд.

Боз шарвон шав, бад-он ҷое ки додан-т ҳаме,

Гӯшти хуки мурдаи якмоҳаву **нони чавин**. [91]

Манучехрии Домғонӣ зимни калимаи **нон** таркиби **нони чавинро** дар шакли ибора сохтааст, ки ба халқияти забони осори ӯ мусоидат кардааст.

Вожаи **нон** хӯроки асосии инсон, ки аз орд хамир карда мепазанд [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 942].

Гӯшт. Вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар фарҳанг ба чунин маъни овардаанд: моддаи нарми рӯйи устухонҳои инсон ва ҳайвон, ки бо пӯст пӯшида шудааст, лаҳм [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 308]. Вожаи мазкур таърихи тулонӣ дошта дар забони форсии миёна дар шакли **gōšt**, эронии бостон **gauštā**, сақоӣ **ggūštā**-ро гирифтааст [Ҳасандӯст, 1393, Ҷ. 2. 2472].

Манучехрии Домғонӣ ба воситаи вожаи **гӯшт** дар хусуси навъҳои гӯшт маълумот дода, оид ба анвои ғайриодат истифода бурдани баъзе намудҳои гӯшт, аз ҷумла гӯшти хуқро нишон дода, зикр намудааст, ки дар фарҳанги мардумӣ истеъмоли гӯшти хуқ норавост. Ин андеша имрӯз низ дар байни мардуми мо роиҷ аст.

Ҳамчун сари пистони арӯсони парирӯй,

В-андар сари пистон бари **шир** омада ҳамвор. [43]

Шир. Вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар фарҳанг «моеи сафедранги ширинтаъм, ки баъд аз зоида аз пистони занон ва ҷонварони пистондор таровида мебарояд» маънидод шудааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 589].

Азбаски калимаҳои анвои хӯрданӣ ба ҳаёти инсон зич алоқаманд аст ва чун вожаҳои маъмули умумистеъмом мебошанд, ба ҳамин хотир аксари онҳо асли тоҷикӣ буда, аз забони халқ гирифта шуда, қабати асосии лексикаи ҳар як забонро ташкил медиҳанд. Онҳо солҳои тулонӣ қабати асосии лексикаи забонро ташкил карда, боз чандин асрҳо барои инсоният хизмат хоҳанд кард. Лексикаи ҳаёти маишӣ, ҳешутаборӣ, номгӯи исмҳои ифодагари узвҳои инсон ва анвои хӯрданӣ дар давоми асрҳо ҳамчун қисми асосии фонди луғавӣ устувории худро нигоҳ медорад. Забоншиноси рус Н.М. Шанский дар хусуси бойгариҳои фонди луғавии забони русӣ сухан ронда қайд мекунад, ки «калимаҳои славянӣ, ки солҳои тӯлонӣ қабати лексикаи забонро ташкил кардаанд, асосан вожаҳои исми маҳсуб меёбанд» [Шанский 1972 75]. Воқеан, аксари калимаҳои ифодагари анвои хӯрокворӣ низ вожаҳои асли мебошанд:

Г) Номи парандаҳо, ҳайвонҳо ва ҳашарот

Аксарияти вожаҳои мансуби ин гурӯҳ таърихи қадима дошта, аз забони порсии миёна (пахлавӣ) омада, қариб тағйири шакл накардаанд. Аз ҷиҳати маъно низ онҳо устувор мондаанд.

Исми парандаҳо, ҳайвонҳо ва ҳашарот дар осори Манучехрии Домгонӣ истифодашуда, ҳама вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд. Муҳаққиқи забони форсии миёна Саймиддинов Д. дар хусуси номи парандаҳо, ҳайвонҳо ва ҳашарот дар забони форсии миёна чунин қайд мекунад: «Ин гурӯҳи луғат дар муқоиса бо дигар гурӯҳҳои луғавӣ дар шакли комилтар маҳфуз мондааст» [Саймиддинов 2001, 91]. Ин гурӯҳи луғавиро метавон вобаста ба муҳтавошон боз ба чандин зергурӯҳ ҷудо кард:

1. Парандаҳо. Дар осори Манучехрии Домгонӣ калимаҳои ифодакунандаи номи парандаҳо низ ба қор рафтааст, ин қисматро вожаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд ва то имрӯз мавриди истифодаи омма қарор дорад. Аз ин қисмат калимаҳои **мурғ**, **хурӯс**, **мурғобӣ**, **зоғ**, **товус**, **кабӯтар** ва ғайра ба қор рафтаанд:

Дар шавад бе захму зачру дар шавад бе тарсу бим,

Ҳамчу озаршист б-оташ, ҳамчу **мурғобӣ** ба ҷӯй. [147]

Вожаи **мурғобӣ** дар забони порсии нав **mury**, портӣ **mwrgr**, **mrga**; санскрит **mrgá** [Ҳасандӯст, Ҷ. 4. 2599-2601] истифода мешуд дар луғат мурғи хонагии обии аз қоз хурдтар... омада, [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 787] маънидод шудааст.

Гардад шамар эдун чу яке доми **кабӯтар**,

Дидор зи як ҳалқа басте симини минқор. [44]

Кабӯтар. Вожаи мазкур мансуби забони тоҷикӣ буда, дар луғат ба маънои парандаи зебои гуногунхел, ки ба одам зуд ром мешавад, кафта омадааст [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 650].

Омада бонги **хурӯс** муъззини майхорагон,

Субҳи нахустин намуд рӯй ба наззорагон. [179]

Хурӯс. Ин вожа хоси забони тоҷикӣ буда, дар луғат ба маъноҳои мурғи нари хонагӣ; **хурӯс ҷег задан** дамидани субҳ наздик шудан, субҳ дамидан шарҳ ёфтааст [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 484] ва дар байти Манучехрии Домгонӣ ба ҳамин маънӣ омадааст.

Кабк парандае аз гурӯҳи мурғони хонагӣ бо қаду думи кӯтоҳ ва сари кӯчак ва бидуни кокулбаранг, қирмизӣ, қаҳваранг ва чашмони зебо. Кабк маъмулан дар навоҳии бидуни дарахт ва кӯҳистонҳои ҳокӣ зиндагӣ мекунад. Дар осори Манучехрии Домгонӣ ин вожа бо маънои аслию маҷозӣ истифода шудааст.

Гоҳ раҳворӣ чу **кабку** гоҳ ҷавлон чун уқоб,

Гоҳ барчастан чу **боша**, гоҳ баргаштан чу **боз**. [53]

Боша парандаи шикорӣ бо чашмони зардранг ва ҷуссаи кучактар аз боз. Қирқӣ. Вошақ. **Боз** – парандаи шикорӣ бо парвоз сареъ ва чанголҳои қавӣ ва минқори маҳрути шакли нӯгтези кӯтоҳ бо болҳои дар интиҳо нӯгтез. Дарозии ин паранда ҳудуди чихил

сантиметр аст. Онро дастомӯзӣ кунанд ва дар шикори парандагон ба кор баранд [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 252].

2. Ҳайвонҳои хонагӣ аз замони пайдоиш ва инкишоф, махсусан, аз забони паҳлавӣ дар осор бо тағйироти начандон зиёде дарҷ гардидаанд. Аз он ки бо решаи **gāu\gau** дар забонҳои эронӣ калимаҳои гуногуни марбут ба ҳайвоноти хонагӣ (чорво, сугур) мисли гавазн (<**gau-azna\gau-asna**>), говмеш (**gaumaiša**), гӯспанд (<***gau-spanta**>) ва ҳатто гӯшт (<**gau-šta\gau-šti**, форсии миёна, **gōšt**) сохта шудаанд, чунин ба назар мерасад, ки вожаи **gau** аслан ба маънии «**чорво**» ба кор мерафтааст [Шарифова 2011, 15].

Дар осори Манучехрии Домғонӣ номи ҳайвонҳои **чаҳорпой** оварда шудааст. Чунончи: **гӯсфанд** [176], **асб** [108], **уштур** [108], **гов** [205].

Аспу уштур, зарру симу чому уду мушки ноб,
Ром гиру барфишону барфарозу сӯзу сой. [108]

Дигар аз вожаҳои аслие, ки мафҳуми ҳайвонҳои хонагиро дорад, вожаи **гӯспанд/гӯсфанд** мебошад. Вожаи зикршуда дар порсии миёна дар шакли **gōspand**, порсии нав: **gōspand**, забони авастой: **gaō-spənta** вучуд доштааст [Ҳасандӯст, 1393, Ҷ. 4. 2469].

Ин рамаи **гӯсфанд** саҳт калон аст,
Як тана танҳо бад-ин ҳазира шубон аст. [176]

Инчунин **аспе** маро додаст безин Шаҳриёр,
Аспи безин ҳамчунон бошад, ки бедаста сабӯй. [147]

Ифриқия ситабли **сутурони** боргир,
Аммурия гурезғаҳи бозу боздор. [40]

Вожаи **штур** дар шакли **уштур**, ки тарзи навишти дигари он аст, дар осори Манучехрии Домғонӣ зикр шудааст. Калимаи **сутур**, ки «ҳар ҷонвари чорпойро гӯянд умуман ва **асп** ва **устур** ва **харро** хусусан» [Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон 1362, 1102]. Вожаи мазкур дар забони порсии нав: **sutōr**, порсии миёна **stōr**, эронии бостон **staura**. Решаи ин калима аз ҳиндуаврупоӣ **steu-ro** сохта шудааст [Ҳасандӯст 1393, Ҷ. 3. 1694-1695]. Муҳаққиқи таърихи забон Д. Саймиддинов дар баробари омӯзиши калимаҳои забони форсии миёна ин вожаро чунин шарҳ додааст: «Маънои нахустини **stōr** дар бунёд «чорвои калон», аз ҷумла «чаҳорпой саворӣ», дар забони авасто **staora** – «гови нар» дар шакли ҷамъ **stōrān** «чаҳорпоён», аммо аз роҳи ташхиси маъно «асп», дар порсии миёна **stwr** «асп» [Саймиддинов 2001, 96]. Дар порсии миёна он дар шакли **asp** (форсии қадим **aspa**) мавҷуд будааст [Маҳшиди 1374, 54].

Хинг муродифи вожаи **асп/асб** буда, дар осори Манучехрии Домғонӣ истифода шудааст. Мураттибони фарҳангномаҳо дар шарҳи маънои калимаи **хинг** ҳамфикр нестанд. Дар вожаномаҳои муосир ин калима асп, аспӣ сафеду хокистаранг эзоҳ ёфтааст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 478]. Воқеан, дар ин ҷумлаи «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ин вожа дар ифодаи маънои асп омадааст: «... амир... аз тахт фуруд омаду бе мӯза пой дар рикоби хинги навбатӣ овард ва рӯй ба Бухоро ниҳод» [Ҳасанов 2003, 153]. Вале мураттиби «Фарҳанги Рашидӣ» ҳангоми таҳлили вожаи мазкур таъкид кардааст, ки «хинг-билқаср мутлақи сафед умуман ва аспӣ сафед хусусан ва чун ба сабзӣ моил бошад, сабзхинг гӯянд ва чун ба сурхӣ моил бувад, сурххинг... ва чун сафеди холис бошад, нуқрагин гӯянд» [Фарҳанги Рашидӣ ҷ.1. 612]. Наҳҷувонӣ низ дар шарҳи вожаи **хинг** овардааст, ки «асперо гӯянд, ки аз сафедӣ ба сиёҳӣ занад» [Ҳасанов 2003, 196]. Вожаи мазкурро дар гӯйишҳои маҳаллӣ ба маънои «хира» (чашми хира), ранг (хокистаранг, кабудӣ хиратоб, сафеди хиратоб) истифода мебаранд, вале дар байти зеро Манучехрии Домғонӣ вожаи **хинг** ба маънои **асп** омадааст:

Рӯзи базм аз баҳши молу рӯзи разм аз наъли **хинг**,
Рӯйи дарё кӯху рӯйи кӯх чун дарё кунад. [25]

Дар мавриди вожаи **гов** ҳамаи фарҳангшиносон изҳори назар карда, вожаи мазкурро дар забони порсии нав **gāv**, порсии миёна **gāw**, порсии бостон **gav**, авестой **gav**, эронии бостон **gāvam**, **gav**, санскрит **gāv** донистаанд [Ҳасандӯст, 1393, Ҷ. 4. 2326].

Пас ба гардун-ш ниҳод уву аёли ӯ,
Гову гардун бикашиданд риҳоли ӯ. [205]

Мардуми тоҷик аслан ба кишоварзӣ ва чорводорӣ машғул буданд, ин аст, ки номгӯӣ чорвои хонагӣ баромади сирф тоҷикӣ доранд. Номи ҳайвонҳои майдаи хонагӣ амсоли **саг** (форсии миёна **sak** < **sag** форсии қадим **spaka**) [ниг. ба Саймиддинов 2001, 110] низ дар осори Манучехрии Домғонӣ ба назар мерасад:

Моро рамабонест на з-ӯ дар рама ошӯб,
На эмин аз ӯ гургу на **саг** з-ӯ ба фиғон аст. [14]

Аз нафси ту наёяд феъли хасиси дун,
Овози **саг** наёяд аз мавзеи заир. [49]

3. Ҳайвонҳои ваҳшӣ. Номи ҳайвонҳои ваҳшии дар осори Манучехрии Домғонӣ истифодашуда аз забони тоҷикии қадим ва миёна сарчашма гирифтаанд. Чунончи:

Гург якояк тавон гирифт шубонро,
Сабр ҳаме бояд ин фулону фулонро. [176]

Баромади калимаи **gurbag** дар «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» аз забони эронии бостон **vrpaka** дониста, ҳамрешаи калимаи гург мегӯяд [Ҳасандӯст 1393, Ҷ. 4. 2358].

Бо мулк чи кор аст фалонрову фалонро,
Хирс аз дари гулшан наю хук аз дари гулзор. [157]

Хук. Мавриди зикр аст, калимаи **хук** аз чумлаи қадимтарин унсури луғавии эрониасл мебошад. Шакли қадимии он **hūka** буда, дар забонҳои порсии нав **xūk**, порсии миёна **xūk**, авастой **hū**, санскрит **sūkará** [Ҳасандӯст 1393, Ҷ. 3. 1212] мавҷуд мебошад.

Хирс. Вожаи хирс дар луғат ҳайвони ваҳшии чангалии маъруф [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 480] маънидод шудааст. Баромади калимаи **xirs**-ро муаллифи «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» аз забони форси миёна **hirs**, эронии бостон **rsa**, санскрит **rksa** [Ҳасандӯст 1393, Ҷ. 2. 1246] медонад.

4. Ҳазандаҳо. Дар осори Манучехрии Домғонӣ дар баробари номгӯӣ ҳайвонҳои ваҳшӣ, як қатор вожаҳои ифодагари номи хазандаҳо зикр шудааст. Номи хазандаҳо дар осори шоир бо исмҳои гуногун зикр шудааст. **Мор** хазандаи маъруф аст, ки навъҳои гуногун дорад ва, асосан, ба заҳрдору безаҳр чудо мешавад. Чунончи:

Гашта рӯи бодия чун хонаи ҷавшангарон,
Аз нишони **сусмору** нақши **морони** шикан. [83]

Сусмор ҷонвари хазандаи баданаш дарозрӯяи думдароз аз ҷинси калтакалос [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 285].

Мор то пинҳон бошад, натавон кушт ӯро,
Натавон кушт аду, то ошкоро нашавад. [34]

Мор ҷонвари хазандаи дорои бадани дароз бидуни пою даст, ки заҳрдору безаҳр мешавад; заҳрдораш бо нӯги дандонҳояш заҳр мезанад [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 816].

Бо чунин камдушманон кай хоҷа оғозад ба чанг,
Аждаҳоро ҳарб нанг ояд, ки бо ҳирбо кунад. [25]

Аждаҳор \ **Аждар** ҷонвари бадҳайбат ва хавфноки афсонавӣ ба шакли сусмор буда, ҳама чизро несту нобуд карда метавонад [Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ 2008, 42].

5. Ҳашарот. Ин қисматро вожаҳои ифодакунандаи ҷонварони хурдтарини табиат, ки дар осори шоир зикр гардидаанд, аз қабилҳои *мағас*, *малах* ва *паша*, ташкил медиҳанд.

Пайдоиши вожаи **пашаро** ба забони санскрит мансуб донистаанд [Каримов 1978]: **paśa** > **paśša**.

Аз **паша** анову алами пили бузург аст,
В-аз мӯр фасоди бачаи шери жаён аст. [14]

Арзане бошад ба пеши ҳамлааш Аржангдев,
Пашае бошад ба пеши гурзааш пури Пашанг. [62]

Ту гуфти ҳар замоне жандапиле,
Биларзонад зи ранчи **пашагон** тан [87].

Вожаи **каждум** низ дар паҳлавӣ вучуд доштааст: **každom** > **gaždum** (эронии қад***gaza-duma**) [Каримов 1978].

Роҳати **каждум** зада, куштаи **каждум** бувад,
Майзадаро ҳам ба май дорую марҳам бувад. [179]

6. Дигар намуди чонварон. Калимаи **моҳӣ** дар порсии миёна дар шакли **māhīg// māhīk**, порсии нав **māhī**, эронии бостон, **masyaka**, санскрит **mātsya**, авестой **masya** [Ҳасандӯст 1393, Ҷ. 3. 1243, Саймиддинов 2001, 92] омадааст ва дар фарҳанг чунин тафсир дорад: «чонвари обӣ, ки баданаш бо пулакчаҳо пӯшида шудааст ва бо ғалсамаҳо нафас мегирад» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, 820] маънидод шудааст.

Вожаи **оҳу** аз сифати авестой **asu**, маънояш тезрав буда, дар порсии қадим шакли **āsuka** доштааст [Каримов 1978, 45].

Аз думи товуси нар **моҳие** сар бар задаст,
Дастагаке мардтар гуйё бар пар задаст. [180]

Мурғи бебарбат ба барбат сохтан доно шавад,
Оҳу андар дашт чун маъшуқагон шотир шавад. [31]
Моҳӣ дар обгир дорад чаз ин зираҳ,
Оҳу дар марғзор дорад симиншикам. [70]

Номи парандаҳо, ҳайвонот ва ҳашарот дар осори Манучехрӣ ҳам ба маънои асли ва ҳам бо тобишҳои маъноҳои иловагӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Агар дар як байт зарари зиёд расонидани пашшаро ҳатто ба пил нишон дода бошад, дар байти дигар назарногирии пашша ва кувваи иттиҳоди мурчагонро ба шери жаён таҷассум намудааст.

Дар байти дигар баднеширо тавассути **каждум**, муҳаббатро бо **моҳӣ**, об ва зебоиро бо **оҳу** дар марғзор будан тасвир карда ва ба хонанда пешкаш намудааст.

Г) Номи унсурҳои табиат ва падидаҳои он

Номи мафҳумҳои табиат ва падидаҳои он дар осори Манучехрии Домғонӣ мавқеи хосро касб кардааст. Аз қадимулайём гузаштагони мо таркиби дунёро аз чор унсур иборат медонистанд, яъне аз **хоку боду обу оташ**. Манучехрии Домғонӣ ҳам ин нуктаро дар яке аз қасидаҳои чунин таъкид кардааст:

Аз **хоку боду оташу обат** зиён мабод,
То ҳукми об, бар сари оташ бувад равон. [53]

Холӣ мабод чашму дил аз обу оташаш,
То **боду хоку оташу об** аст дар ҷаҳон. [26]²

Вожаҳои ифодагари чор унсур, яъне **обу хок, оташу ҳаво** таърихи пайдоишашон хеле куҳан буда, ба давраи забони порсии қадим рост меояд: **āpiy** > **āb**; ***vāta** > **bād**; ***ātarš** > **ātaš**; ***xāka** > **xāk**.

Дар мавриди вожаи **офтоб** гуфтан ҷоиз аст, ки он аз ду ҷузъ **āf** ва **tāb** (эронии қадим **āpa-tāpa**) иборат буда, маънояш ҷисми рӯшан аст [Маҳшиди 1374, 14].

Бар кафи ман не набид, пештар аз **офтоб**,
Низ масӯзам баҳӯр низ марезам гулоб [170].

Номҳои ҷирмҳои осмонӣ – **замин** ва **ситора** низ дар Авесто дида мешаванд: **zam-īna-zm** > **zamīk** > **zamīn**; **stāraka- stārak** > **setāra** [Саймиддинов 2001].

Осмон (**āsmān//āseman**) фазое, ки болои сари имтидод дорад, фалак, гардун, муқобили замин... форсии миёна **asmān** «осмон» <форсии бостон **asmānan**, ки ҳолати маъфулӣ аст аз **asman**; муқ. шавад: авестой **asmān** «санг; осмон», санскрит **ásman** -> санг;осмон» аз ҳиндуаврупой ***akmen** [Ҳасандӯст 1393, Ҷ.1., 26].

2. Манучехрӣ (мунтахабот). Таҳияи Ҷобул Додалишоев. – Душанбе: Дониш, 1974. – 96 с. - Минбаъд дар қавсайн ба саҳифаҳои ҳамин асар ишора мешавад.

Аз фарози ҳиммати ӯ **осмон**ро нест роҳ,
В-аз варои мулкати ӯ ин **замин**ро нест чой. [106]

Хуршедро **ситора** басте ҳаст бар фалак,
Лекин ба **моҳ** боз диҳад нуру равшанӣ. [144]

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар осори Манучехрии Домғонӣ калимаҳои марбут ба ҷисмҳои табиӣ дар замин мавҷудбуд, ки баромади тоҷикӣ доранд, мисли **санг** [27], **кулӯҳ** [29], **кӯҳ** [63] хеле зиёд аст.

Мафҳумҳои ба **об** иртиботдоштае, ки масоҳати зиёдеро ишғол намуда, ҷорӣ мешаванд, ба монанди **дарё, рӯд, чашма, ҷӯйбор** ва ё оби зиёде, ки он аз зери замин гирифта мешавад дар осори Манучехрии Домғонӣ қорбаст шудаанд. Дар маҷмӯъ, дар забоншиносӣ ин вожаҳоро гидронимҳо меноманд. Гидронимҳо чун ҷузъи таркибии топонимика номи мавзеи ба об иртиботдоштаро мефаҳмонад [Ҳомидов 2014, 63]. Шакли қадимаи онҳо дар таърихи забонамон, аз ҷумла, дар порсии бостон чунин аст: **drayah** – дарё; **rautah** – рӯд; **ĉah** – чоҳ [Машҳиди 1374]. Баромади калимаи «**об**» сирф тоҷикӣ буда, ба давраи қадими забони форсӣ мерасад ва дар давраи миёна ҳамсадои **p** ба **b** ҷойҳои худро иваз мекунанд. Вожаи мазкур дар забонҳои форсии нав **āb**, форсии миёна **āp/āb**, форсии бостон **āp**, авестой **āp**. [Ҳасандӯст, Ҷ. 1,1].

Имрӯз Каё бӯса диҳад бар лаби **дарё**,
К-аз дасти шаҳаншоҳи бад-ӯ ёфт раҳой. [151]

Бояд зикр кард, ки вожаи **дарё** дар осори ниёгонамон бештар мафҳуми баҳрро ифода мекард ва, зоҳиран, набудани баҳр дар Мовароуннаҳр сабаби тағйири маънои **draya** шудааст.

Гар биравад **рӯди** Нил бар дари қадраш,
Аз ҳунараш ҷазр гирад аз карамаш мад. [23]

Чашма дар забони порсии миёна дар шакли **ĉašmak** (дар эронии қад. **ĉašmaka**) буда, бо мурури замон овози «к» аз таркиби он афтидааст [ниг. ба Каримов 1978].

То кону **чашма** бошад, то кӯҳсор бошад,
То **бӯстон**у **сабзӣ**, то комгор бошад. [20]

Бӯстон – боғе, ки дорои меваю гулҳои фаровон ва сабзавоту полиз аст; боғи сабзу хуррам; гулистон, гулзор, ҷойи шукуфтагиҳо.

Сабзӣ – мавзеи сабзу хуррам, сабззор, сабза.

Ин боғу роғ мулкати Наврӯзмоҳ буд,
Ин кӯҳу кӯҳпояву ин **ҷӯю ҷӯйбор**. [39]

Ин падидаҳои табиӣ то ҳол аз истеъмол нарафтааст, ба ҳамин хотир маънояш бетағйир мондааст.

Кафи кофиш ки хуррамдил аз ӯ родон,
Бод чун **абри** гуҳарбор ба озодон. [207]

Ба ҳар ҷониб аз **барф** бар **кӯҳ** суддае,
Ба ҳар гӯша аз **меғ** бар **кӯҳ** васлае. [132]

Калимаи «**бод**» бо баъзе тағйироти овозӣ, ки дар он руҳ додааст, идомаи забони форсии миёна мебошад ва шакли қадимии онро низ дар эронии бостон барқарор кардаанд. Вожаи мазкур дар забонҳои форсии нав **bād**, форсии миёна **bāt/vāt**, эронии бостон **vāta** ва авастой **vāta** [Ҳасандӯст, Ҷ. 1. 352].

Дар осори Манучехрии Домғонӣ ҷойи дигар вожаи **меғ** омадааст, ки маънояш **абри сиёҳ, абр, тумани ғализ, туман** мебошад [Фарҳанги забони тоҷикӣ, Ҷ. 1. 1969, 683]. Калимаи зикршуда дар осори шоир бо вожаи **абр** синоним аст. Дар «Луғати фурс» низ оварда шудааст, ки «меғ» абр бувад, ки дар забони осори шоирони классик мустаъмал бувад [Асадии Тусӣ 1336, 125].

Хулоса, омӯзиш ва таҳлилу баррасии осори бузургони адабиёти классикии тоҷику форс, аз ҷумла, осори шоири тавонои асри X ва аввали асри XI Манучехрии Домғонӣ аз

нигоҳи таркиби луғавӣ барои муайян намудани бойгари таркиби луғавии забони адабӣ дар ин давра ва инкишофи минбаъдаи он аҳамияти муҳимми назарӣ ва амалӣ дорад.

Ошкор сохтани хусусиятҳои забони осори ҳар як шоиру нависанда барои бахши вожашиносӣ ҳеле муҳим буда, манзалати таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро равшан менамояд.

Мавриди зикр аст, ки осори ин адиби соҳибистеъдоду нозуксанҷ аз эҷодиёти дигар адибони номвари тоҷик кам нест, зеро осори Манучехрии Домғонӣ ҳамчун ёдгории адабии бостон ва хазинаи ганҷинаи шеърӣ тоҷикӣ дар солҳои тулонӣ баҳри рушди забони тоҷикӣ ҳисса гузошта, то имрӯз омада расидааст.

Мазмуни осори шоир аз бисёр ҷиҳат аҳамияти илмиву маърифатӣ ва тарбиявӣ дорад. Ашъоре, ки соҳибсухан ба тасвири табиат, ишқу муҳаббат бахшидааст, руҳи ҳаёти гирифтаанд ва тасвири бевоситаи мавзӯҳои воқеанд.

Ҳамчунин, осори мондагори Манучехрии Домғонӣ ба таври умда таъсирбахш буда, бо вучуди гуногунмавзӯ будан оҳангу садои завқбахшро дорост. Забон ва тарзи баёни осори шоир, ҳеле фасеҳу хушоҳанг буда, дар он фасоҳати суҳан ва салосати он нуҳуфтааст. Ба қор рафтани таъбиру ифодаҳои халқӣ, гуфторҳои хушсадо ва ифодаҳои маҷозӣ забони ўро форами дилнишин кардаанд.

Таркиби луғавии осори Манучехрии Домғонӣ, асосан, аз калимаҳои худӣ-аслии тоҷикӣ иборат буда, шоир дар ашъори хеш аз захираи луғавии забони модарии худ моҳирона истифода бурда, ба хоҳири боз ҳам инкишоф додани таркиби луғавӣ ва сохтори дастурии забони адабии тоҷикӣ аз калимаҳои ибораҳои зебои аслии тоҷикӣ гулчин намудааст.

Адабиёт:

1. Асадии, Тӯсӣ. Луғати фурс / Т. Асадӣ. – Техрон, 1336. – 211 с.
2. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон. / Р. Ғаффоров – Душанбе, 1977. – 208 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе, 1973. – 458 с.
4. Иванов, В.В. Хеттский язык / В.В. Иванов – М., 1963. – 437 с.
5. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ / А. Каримов – Душанбе, 1978. – 146 с.
6. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Қисми 1. / М. Н. Қосимова – Душанбе, 2003. – 490 с.
7. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов, – Душанбе, 2007. – 243 с.
8. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
9. Маҳшиди, Маширӣ. Фарҳанги забони форсӣ /Маширӣ Маҳшид.–Техрон: 1374.–1190 с.
10. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотей /Бурҳон Муҳаммадхусайн. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 416 с.
11. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотей /Бурҳон Муҳаммад Хусайн. Бо эҳтимоми дуктур Муҳаммад Муин дар ҷаҳор ҷилд. – Техрон, 1362. – 2469 с.
12. Саймиддинов, Д. Форсии бостон /Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 211 с.
13. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
14. Таджиев, Д.Т. Слово «об» – вода в современном таджикском языке. / Д. Т. Таджиев. // Труды ИЯ АН СССР. Т.1. –М., 1952. – С. 42 – 60.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, ҷилди 1. –1969. –951 с.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, ҷилди 2. –1969. – 950 с.
17. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
18. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
19. Фарҳанги Рашидӣ. Абдуррашид ибни Абдулғафур ал-Хусайнӣ ал-Маданӣ ат-Татавӣ. Ба эҳтимоми дуктур Муҳаммад Аббосӣ. Дар ду ҷилд. –Техрон, 1337. Ҷилдҳои 1-2
20. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷ.1-4 (а-йо). /Ҳасандӯсти Муҳаммад. –Техрон, 1393 х.

21. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолабҳои сарфию нахви осори садаҳои X–XIII дар ғуӣиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) / А. Ҳасанов. – Нашриёти «Нури маърифат», Хучанд, 2003. – 253 с.
22. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд / Д. Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
23. Шамси Қайси Розӣ. Алмуъҷам. – Душанбе, 1991. – 464 с.
24. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский – М.: Просвещение, 1972. – 326 с.
25. Шарифова, Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Ҳучвирӣ / Ф. Шарифова. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 140 с.
26. Bartholomae Chr. Altiranisches Wörterbuch. Zusammen mit zum Altiranischen Wörterbuch von Christian Bartholomae. Mit einem persischen Vorwort von Badr al-zaman Gharib. – Teheran: Asatir, 2004. – 1999 p.
27. Mayrhofer, M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch das altindischen. / M. Mayrhofer–Heidelberg, 1975. – 346 p.
28. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В.И. Абаев. Т.1. –М. – Л., 1958. – С. 3 – 100.
29. Horn, P. Grundriss der neupersische etymologie. / P. Horn. –Strassburg, 1893. –678.
30. Turner R.L. Acomparative dictionary of the Indo–Aryan languages–second impression. / R. L. Turner –London, 1973. – 9987 p.

Манбаъ

31. 1. Манучехрии Домғонӣ. Девон. Бо эҳтимоми дуктур Саидмуҳаммад Дабири Саёқӣ. – Техрон, 1390-и ш.- 421 с.
2. Манучехрӣ (мунтахабот). Таҳияи Ҷобул Додалишов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 96 с.

КОРБУРДИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ ТОЧИКӢ ДАР ҚАСОИДИ МАНУЧЕХРИИ ДОМҒОНИ

Дар мақолаи мазкур муаллиф вожаҳои аслии тоҷикиро дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ мавриди таҳлил қарор додааст. Ҳангоми таҳлил ба назарияҳои маъношиносӣ таъя намуда, дар пояи андешаи донишмандон вижагии калимаҳои аслии тоҷикиро дар намунаи қасоиди Манучехрии Домғонӣ нишон додааст.

Муаллифи мақола ба ақидаҳои забоншиносони муосири ватанию хориҷӣ таъя намуда, ба таври муфассал оид ба паҳлуҳои гуногуни вожаҳои аслии тоҷикӣ ва истифодаи он дар забони шеър, инчунин, ҷойгоҳи ин падидаи маъноӣ дар ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ андешаҳои хешро баён намудааст. Ҳангоми баррасии масъала бо мисолҳои мушаххас аз қасоиди Манучехрии Домғонӣ вижагии ин падидаи луғавӣ-маъноиро ба гурӯҳҳо тасниф намудааст.

Калидвожаҳо: калимаҳои аслии тоҷикӣ, таркиби луғавӣ, душворфаҳм, осонфаҳм, махсус, таркиб, калима, қасоид, маъноӣ, шакл, хусусиятҳои луғавӣ, содаву равон, фарҳанг, луғат, вожа, забон, забони шеър, байт.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРИГИНАЛЬНЫЕ ТАДЖИКСКИЕ ЛЕКСЕМЫ В ОДАХ МАНУЧЕХРИИ ДОМГОНИ

В данной статье автор анализирует оригинальные таджикские лексемы в одах Манучехрии Домгони. В ходе анализа, опираясь на семантические теории и основываясь на идеях ученых, он показал уникальность исконно таджикских слов на примере од Манучехрии Домгони.

Автор статьи, опираясь на идеи современных отечественных и зарубежных лингвистов, подробно изложил свои мысли относительно различных аспектов исконно таджикских лексем и их использования в языке поэзии, а также их места и значения в обогащении лексического состава таджикского языка.

Рассматривая этот вопрос на конкретных примерах из од Манучехрии Домгони классифицировал специфику и лексико-семантическое значение лексем по группам.

Ключевые слова: исконные таджикские слова, лексический состав, сложный для понимания, легкий для понимания, особенный, композиция, слово, ода, значение, форма, лексические особенности, простой и понятный, культура, словарь, лексема, язык, поэтический язык, стих.

USE OF ORIGINAL TAJIK LEXEMES IN ODES OF MANUCHEHRI DOMGONI

In this article, the author analyzes the original Tajik lexemes in the odes of Manuchehri Domgoni. During the analysis, relying on semantic theories and based on the ideas of scientists, he showed the uniqueness of native Tajik words using the example of Manuchehri Domgoni's odes.

The author of the article, relying on the ideas of modern domestic and foreign linguists, outlined in detail his thoughts regarding various aspects of native Tajik lexemes and their use in the language of poetry, as well as their place and significance in enriching the lexical composition of the Tajik language. Considering this issue using specific examples from the odes of Manuchehri Domgoni classified the specifics and lexical-semantic meaning of lexemes into groups.

Key words: original Tajik words, lexical composition, difficult to understand, easy to understand, special, composition, word, ode, meaning, form, lexical features, simple and understandable, culture, dictionary, lexeme, language, poetic language, verse.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муслимзода Ҳайдар Абубакр –дотсент, мудири кафедраи забони тоҷикии факултети менеҷмент ва маркетинги байналмилалии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. 907-93-10-94, почта: haidar.m@mail.ru

Сведения об авторе: Муслимзода Ҳайдар Абубакр - доцент, заведующий кафедрой таджикского языка факультета менеджмента и международного маркетинга Таджикского технологического университета. 907-93-10-94, электронная почта: haidar.m@mail.ru

Information about the author: Muslimzoda Haidar Abubakr - associate professor, head of the department of tajik language, faculty of management and international marketing, Tajik Technological University. 907-93-10-94, Email: haidar.m@mail.ru

ТДУ: 82 372 (2-тоҷ)

ТКТ: 82-2 (2-тоҷ)

P-71

ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХӢ-ЗАБОНШИНОСИИ ГИДРОНИМИЯИ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА МУҚОЙСАИ ОН БА АВАСТО ВА «ТАЪРИХИ СИСТОН»

Рустамшозода Ш.Р., доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси филология, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Таҳқиқу таҳлил ва омӯзиши осори хаттии давраҳои гуногуни таърихӣ барои рушд ва инкишофи пахлуҳои гуногуни илм, аз ҷумла забоншиносӣ мусоидат карда метавонад. Яке аз чунин асарҳои пурқимати сатҳи ҷаҳонӣ, ки хеле маъмул ва машҳур аст - «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ мебошад. Асари мазкур дар баробари фарогирандаи муҳимтарин осори пурқимати фарҳангиву адабии тоҷику форсро нишон додан, мавзуи асосии он татбиқкунандаи ғояҳои баланди ватандӯстию инсондӯстӣ, дӯстиву рафоқат, сулҳу ваҳдат, худшиносиву худоғоҳӣ, ифтихори милливу давлатдорӣ, васфи зебоии ватану сарзамин ва дигар арзишҳои милливу инсониро талқин менамояд.

Ҷанбаҳои муҳими мавзуи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар шароити барҳӯрди тамаддунҳо ва ҷиҳати беҳтар гардонидани тарбияи насли наврасу ҷавон дар руҳияи

озодагӣ, ватандӯстӣ, сидку сафо, вафодорӣ, муттаҳидӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаи инсонӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Ин масъала ҳам дар баробари дигар сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла, дар Авасто ва «Таърихи Систон» мавзуи меҳварӣ боқӣ мондааст.

Мавзӯе, ки дар мақолаи мазкур мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор мегирад, ин нишон додани ҷанбаҳои таърихӣ-забоншиносии гидронимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва муқоисаи он ба Авасто ва «Таърихи Систон» мебошад. Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар баробари фарогирии масъалаҳои гуногуни зикршуда, инчунин, истифодаи онимҳо хеле зиёд ба кор бурда шудааст. «Шоҳнома» ҳам аз ҷиҳати образҳо, банду баст ва ниғориши воқеаҳо ва боигарии таркиби луғавиаш нотақрор боқӣ мемонад, ҷунки қабатҳои зиёди лексикаи ономастикии он бисёр аст...

Профессор М.Қосимова «Шоҳнома»-ро «яке аз нодиртарин асарҳои асри X ва дорои хусусиятҳои барҷастаи забонӣ» [18, с. 469] будани онро таъкид намудааст. Бинобар ин, омӯзиши ҳамаҷонибаи забони «Шоҳнома», аз ҷумла топонимия ва бахшҳои алоҳидаи он аз масъалаҳои муҳимми илми эроншиносӣ, махсусан, забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад ва дар ин бахш моро зарур аст, ки таҳқиқи комило дар омӯзиши гидронимияи «Шоҳнома» роҳандозӣ намоем ва тавассути он захираи луғавии ин шоҳасари таърихро муайян намоем.

Дар забоншиносии тоҷик тайи даҳсолаҳои охир таҳқиқи комили лексикаи ономастикӣ ва дигар масъалаҳои муҳимми забони «Шоҳнома» қорҳои илмӣ-таҳқиқотии зиёд аз қабилӣ Р.Х. Додихудоев [13], С.А. Муллоҷаев [21], С. Анварӣ [7], А. Исмаилов [15], М. Муҳаммадиев [22], О.Х. Қосимов [17], Р. Шофақирова [26], Х.А. Элназарова [27], Д. Майнусов [20], С. Қурбонмамадов [19] ва дигарон таҳия ва ба нашр расидаанд, ки қорҳои хуби илмӣ-таҳқиқотӣ ба шумор мераванд. Дар забоншиносии хорич, аз ҷумла Эрон низ омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои гуногуни «Шоҳнома» аз ҷониби муҳаққиқони эронӣ-Муҳаммад Алави Тӯсӣ, Ризодаи Шафак, Абулхусайн Нушин, Парвизи Атобакӣ, Хусейн Шаид Мозандаронӣ қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва луғатномаҳои гуногунҳаҷми «Шоҳнома» мураттаб ва нашр гардидаанд.

Устод Садриддин Айнӣ пас аз таҳқиқоти зиёди илмӣ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ асари алоҳидае таълиф намуда, забони ин шоҳқории бузурги адабиёти классикии форсу тоҷикро дар сатҳи баланди илмӣ-бадеӣ арзёбӣ менамояд: «Забони «Шоҳнома» барои тақмили забони адабии муосири тоҷик аҳаммияти қалон дошта, омӯзиши ҳамаҷонибаи он дар оянда аз вазифаҳои муҳимми забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад» [4, с. 7].

Мавзуи мавриди омӯзиш дар асарҳо вобаста ба хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ, ҳамчунин, ҷанбаҳои таърихӣ-муқоисавӣ, замони таълифи онҳо ва дигар вижагиҳои забонии гидронимҳо аз ҷиҳати таърихӣ-забоншиносӣ баррасӣ ва арзёбӣ гардидааст.

Лозим ба ёдоварист, ки дар китоби Авасто қорбасти зиёди гидронимҳо, аз қабилӣ дарёву дарёчаҳо, шохоби дарёҳо, рӯдҳо, чашмаҳо, баҳрҳо ва дигар номгӯи мавзёҳои ифодакунандаи об оварда шудааст. Таҳлилу таҳқиқ, баррасӣ ва маъниқушоии гидронимҳо дар айни замон, бо дарназардошти ҷанбаҳои забонӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба сомон расонида мешавад, ки хеле ҷолиби диққат аст.

Масъалаи муҳимме, ки дар асарҳо дида мешавад, вижагии сермаъноии номҳо мебошад, масалан, як ном дар осори хатгӣ давраҳои гуногуни таърихӣ ҳамчун дарё, баҳр, қул, давлат, шаҳр ва дигар бахшҳои топонимия дар Авасто, «Шоҳнома», «Таърихи Систон» сермаъно буда, ифодакунандаи номҳои гуногун мебошанд.

Мавриди тазаққур аст, ки шакли асли ва мабдаи пайдоиши гидронимҳо дар Авасто ба қайд гирифта шудаанд, ки ин аз ҷанбаҳои таърихӣ асари мазкур шаҳодат медиҳад. Зимни ҷамъоварии маводи мавриди таҳқиқ, маълум шуд, ки аксарияти гидронимҳо то асрҳои X-XII номи худро тағйир надидаанд ва қисми қисми онҳо то имрӯз бо номи аслии худ арзи вучуд доранд.

Агар муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ ба ҷанбаҳои луғавӣ-маъноии гидронимияи асарҳои таърихӣ ва мавзёҳои ҷуғрофӣ шаҳру ноҳияҳои таҳқиқоти пурқимат анҷом дода бошанд ҳам, вале хусусиятҳои марбут ба вижагиҳои дигари ифодагари марбут ба об, аз

чумла омилҳои асосии ном гузоштани онҳо, таърихи баромади номҳо, муайян намудани вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ, сермаъноӣ, истифодаи онҳо барои тақсимои мавзӯҳои ҷуғрофӣ шарҳу тавзеҳ наёфтаанд.

Бинобар ин, лозим донистем, ки оид ба масъалаҳои зикршуда чанд ақидаи худро баён намоем.

Дар номшиносӣ унсурҳое, ки ифодакунандаи гидронимҳо мебошад, ин *дарё, ҷӯй, рӯд, наҳр, канал, баҳр, ҳавз, чашма, шаршара, кӯл, бандар, поёноб* ва монанди инҳо истифода мешавад, ки ҳар яке аз онҳо дорои маънои луғавӣ мебошад ва аз ҳамдигар бо хусусиятҳои махсуси худ тафовут доранд.

Авасто ҳамчун сарчашмаи нодири динӣ-таърихӣ буда, хазинаи бойи номвожаҳо ба шумор меравад. Дар илми номшиносӣ истилоҳи лимонимия маҷмуи номи кӯлҳо ва ҳавзҳо, умуман, гидронимҳоеро, ки дар ҳолати оромӣ қарор дошта, ба онҳо об дохил мешавад, лекин худ ҷорӣ нестанд, ифода мекунанд. Яке аз чунин баҳрҳо Фарохкارت (Воуракаша) мебошад, ки таҳқиқи этимологии онро мувофиқи мақсад донистем.

Дар Авасто баҳре, ки хеле зиёд васфу ситоиш шудааст, ин баҳри *Фарохкарт (Воурукаш)* мебошад.

Воурукаша [Vaurukaša]. Дар матни ба хатти кириллӣ чопшудаи Авасто танҳо як маротиба зикр шудааст. Дар қавсайн муаллиф шарҳ додааст, ки баҳри мазкур ба номи *Фарохкарт [Farāhkart]* дар асари таҳқиқшаванда серистеъмол аст. Воқеан нисбат ба дигар гурӯҳи гидронимҳои Авасто номи Фарохкарт ба ҳайси дарё серистеъмол буда, васф ва чандомади он хеле зиёд ба чашм мерасад.

Фарохкарт (дар Авасто Воурукаша ва дар паҳлавӣ Фарохкарт ё Фарохкард, ба маънии «фарох бурида», номи дарёест бузург дар асотири Эрон, ки дар саросари Авасто пайваста аз он ном бурда мешавад, шарҳ ёфтааст.

Таҳқиқи решашиносӣ ва этимологию семасиологии баҳри Воурукаша (аз калимаи ав. *vouru. kaša*, паҳл. *varkaš* ё *fraxvkard*) яке аз мавзӯҳои ҷуғрофӣи Авасто мебошад. Номи баҳр одатан чунин тарҷума мешавад: «бо халиҷҳои васеъ» [8, с. 1429-1430].

Дар Авасто ситоиши баҳри мазкур хеле хуб инъикос ёфта, ҳамчун як укёноси ҷаҳонӣ, ихотақунандаи гирду атрофи замин муаррифӣ шудааст. Ташаккулёбии баҳри мазкур дар Авасто аз тамоми обҳои ҷаҳон сарчашма гирифта, ба маънои «обҳои ҷамъанд» (аз ав. *arō asti hanjaumānəm*) гирифта шудааст.

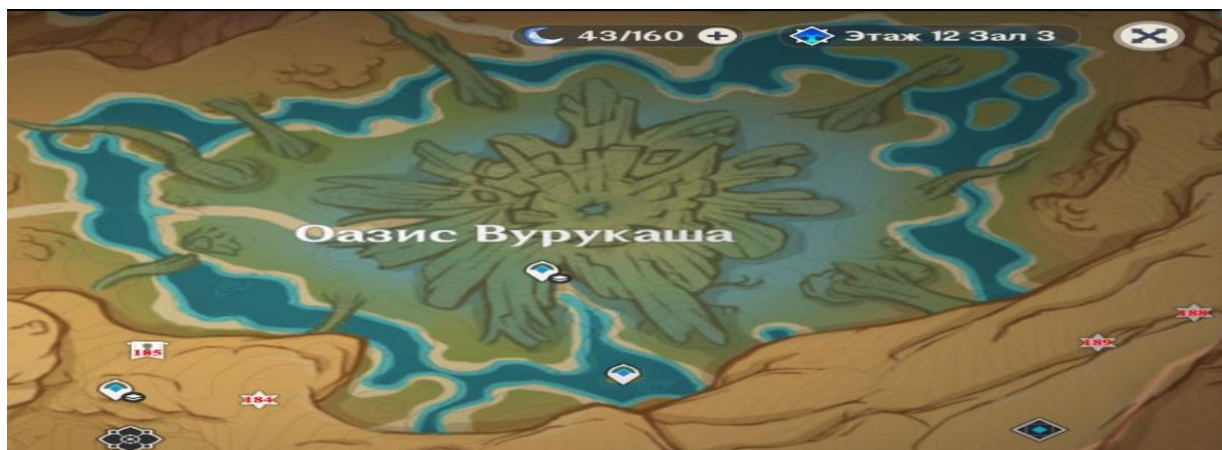
Аз рӯйи методи оморӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки чандомади дарёи *Фарохкарт [Farāhkart]* дар Авасто 34 маротиба, саҳифаҳои 127, 185, 246, 246, 249, 249, 250, 250, 250, 251, 251, 251, 252, 253, 254, 312, 312, 326, 327, 389, 390, 390, 390, 390, 390, 390, 391, 391, 391, 391, 500, 607, 613 зикр шуда, аз ҷиҳати сохтори калимасозӣ мураккаб буда, аз ҷузъҳои «Фарох» + «карт» ташкил шудааст. Дар асар бо шарҳи «*Дарёи Фарохкарт ҷойи гирд омадани ҷамаи обҳост. Дарёи Фарохкартро меситоям*» [11, с. 613] оварда шудааст.

Дар Авасто баҳри Воурукаша ва соҳили он саҳнаи набард байни ситораи Тиштрия ва Апаоша (ав. Апаоша) ва деви хушксолист (Яшт 8, 20-29) истифода шудааст. Дар Авасто дар шакли зайл «*Ҳардувон – Тиштари роҷуманди фарраманд ва Апаошаи дев ба ҳам даровезанд*» оварда шудааст [11, с. 27]. Баҳри Воурукаш дар Авасто «*қавӣ, зебо, амиқ, фарох*» шарҳ ёфта, аз решаи калимаи авастии «*amavatō huraodahe jafrahe uruārahe*» гирифта шудааст. Мувофиқи маълумоти Авасто ҷойи сукунати худоён ин баҳри Воурукаша маҳсуб меёбад. Дар асоси маълумоти Авасто, баҳри Воурукашаро унсури муҳимми мифология ва тасвири ҷаҳон номидаанд.

То имрӯз дар эроншиносӣ дар ин масъала ягонагии фикр дар бораи мавзӯҳои зикршуда вучуд надорад. Умуман, ҳатто боварӣ нест, ки баҳри Воурукашаро дар харита ҷойгир кардан мумкин аст. Шояд мо бояд розӣ шавем, ки Воурукаша як ашёи истисноӣ асотирист, ки дар Авасто аз он хеле зиёд ёд шудааст.

Яке аз шохоби машҳури дарёи Фарохкарт ин *Авжданван [Avždanvan]* мебошад, ки дар Авасто чунин шарҳ дода шудааст: «*Аз он ҷост, ки шохобае ба номи Авжданван аз дарёи Фарохкарт падид омад*» (с.391). Мавриди зикр аст, ки дарёчаи Авжданван дар Авасто 3

мароїба зикр шуда, “*Номи шохаест, ки Ҷангоми ғурехтани Фарр аз Афросиёб, аз дарёи Фарохкарт падид меояд*” [11, с. 619].

Хулоса, баҳри Воурукаша, аз рӯи ақидаҳои авестой, унсури муҳимми мифологияи авестой, укёноси ҷаҳонии гирду атрофи замин ва инчунин, ҷойи ҷамъшавӣ ва захираи обҳои ҷаҳонӣ, ки дар системаи гардиши об дар табиат сабт шудааст, оварда шудааст.

Ҷирманд, Ҷидманд, Ҷилманд, Ҷийрманд [Hirmand, Hidmand, Hilmand, Hirmand]. Дар Авасто рӯди Ҷирманд ду маротиба (с. 392, 607) зикр шудааст. Дар асар тавсифи рӯди мазкур “*Фарре, ки аз он касест, ки хостгоҳи шаҳриёриш вай ҷои фурӯ рехтани рӯди Ҷирманд ба дарёчаи Киёнисийа аст, он ҷо, ки кӯҳи Ушедам сар баркашидааст ва аз кӯҳҳои гирдогирди он оби фаровон фароҳам ояд ва сарозер шавад*” [11, с. 392].

Зикри дарёи Ҷилманд ба шакли авастоии “**Ҷаётумант**” [Haētumant] ифодакунандаи рӯди мазкур истифода шудааст. Дар асар номи 11-ум кишвар аст, ки хеле сарзамини дорои хусусиятҳои махсус, аз ҷумла Ҷаётумант– Ҷилманд (с.16) мебошад.

Шарҳи он дар сарчашмаҳо ҷуногун буда, дар шаклҳои Ҷилманд, Ҷилман, Ҷирманд, ки дар Авасто чанд бор аз он сухан рафта, номи рӯдхонаест пуроб, ки аз кӯҳҳои наздики Кобул сарчашма мегирад ва ба дарёчаи Ҷомун (Каёна, Зирех) мерезад. Ин рӯд дар Зомёд-яшт бо шукӯҳу фарр бо амвоҷи сафеди барангезандаву туғёнкунанда муаррифӣ шуда, ки нерӯи асбе ва шере ва марде далер дар он аст. Ҷирманд ба андозае дорои фарри каёнист, ки метавонад мамолики ғайри Эронро ғарқа созад ва душманонро нобуд ва дучори саргаштагию гуруснагӣ кунад. Ин рӯд дар қадим мӯҷиби баракати сарзамини Систон буд ва оби Ҷомун, ки муқаддасу эзадӣ талаққӣ мешуда, аз ҳамин рӯд таъмин мешудааст. Дар “Китоби муқаддас” аслан сарзамини Систон ба номи ин рӯд “Ҷирманд” хонда шудааст” [14, с.613].

Зикри дарёи Ҷилманд дар дигар сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла “Таърихи Систон” низ зикр шудааст. Дар асари мазкур дарозӣ ва давомнокии дарёи Ҷилманд, ҳамчунин, гирди Систон давр задани он ва дар қадом дарё резӣш ёфтани он оварда шудааст: «*Ва дигар рӯди Ҷидманд (Ҷилманд) аст. Аз ҳадди Гузгонон бикшояд, аз наздики Ғур бар Дурғаш ва Тал ва Бӯст бигзарад ва аз гирди Систон ояд. Ва баъзе ба қор шавад ва баъзе ба дарёи Зараҳ афтад*» [14, с. 28].

Дар Авасто чунин зикр шудааст: “Заренумаити: номи яке аз рӯдхоест, ки ба дарёчаи Киёнисийа (Ҷомун) мерезад. Ин ном сохти модинаи (муаннаси) Заренумант (Зарманд ё дорои зар) аст. Дар «Бундаҳишн» (бахши2, банди 34) Ҷирманд ва Зарманд номи як рӯдхона хонда шуда, аммо дар «Зомёд йашт» (банди 67) аз Заренумаити ва Ҷаётумант (Ҷирманд) ҷудоғона ёд шудааст” [11, с. 682].

Аксари авестошиносон дар нигоштаҳои худ Ҷомуни Ҷилмандро меҳани Зардушт медонанд, ки “қисмати ҷанубу шарқи Ирони Шарқии ҳазорсолаи дуҷуми то милоди Масих аст” [10, с. 134]. Маълумоти дигаре, ки бархе аз авестошиносон дар осори худ зикр менамоянд, ки “меҳани нахустини ориён-ирониёни Ависто маҳз ҳамин Ҷомуни Ҷилманд аст-пахлуи дигари рӯди Ҷинд” [10, с. 135].

Муҳаққиқ ва забоншиноси маъруф О. Ғафуров шарҳи дарёи Ҳилмандро чунин овардааст: “Асли номи ин дарёи Афғонистон дар асри IV пеш аз мелод Ҳетумант будааст, ки маънояш тахминан «пулдор» мебошад” [12, с. 139].

Авестошинос Бобо Назар Ғафор дараҷаи ҷойгиршавии дарёи Ҳилмандро чунин шарҳ медиҳад: “Ҳилманду гирду ванаи у дурусттараи Сийстон, ки Ҳироту Балх ва кишвари Ариане (ҷанубтари у)-и манбаҳои йунонии нас аз истилои Александри Румиро фаро мегирад...” [10, с. 139].

Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ дар баробари дигар қабатҳои ономастика, ки хеле зиёд истифода шудаанд, як бахши асосии онро гидронимҳо ташкил медиҳанд, ки бо роҳҳои гуногун сохта шудаанд. Яке аз хусусиятҳои хоси номҳо, ки онҳоро ба қабатҳои алоҳида ҷудо намудан осон аст, бо муайян намудани анҷомаҳо мебошад. Дар муайян намудани гидронимҳо, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ истифода мешуд, ин анҷомаи гидронимсози «-рӯд» мебошад. Анҷомаи «-рӯд» ба гидронимҳо илова гардида, ифодакунандаи номи дарё, рӯд, ҷӯй, баҳр ва ё кулро ифода мекунад. Ин анҷома дар «Шоҳнома» корбурди васеъ дошта, ҳамаи он гидронимҳое, ки бо ин формант, ё худ анҷома сохта шудаанд, ба номи ифодакунандаи об марбут ҳастанд. Масалан: *Алмосрӯд [Almāsrōd]* [7 – 239], *Марврӯд [Marvrōd]* [6-61], *Арвандрӯд [Arvanrōd]* [11–105] ва ғайра.

Алмосрӯд [Almāsrōd]. Ин гидроним дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ номи дарёест, ки бо форманти «-рӯд» сохта шудааст:

Фиристам ҳама сӯи *Алмосрӯд*,

На хангоми ноз асту рӯду суруд [7 – 239].

Арвандрӯд [Arvanrōd]. Дар асар дар шакли Арвандрӯд низ дучор меояд ва номи дарёи Дачла дар Ироқи имрӯзаро ифода мекунад.

Ба *Арвандрӯд* андаровард рӯй,

Чунон чун бувад марди дайҳимҷӯй [3, с. 105].

Дар «Фарҳанги мухтасари Шоҳнома» номи мазкур ба се маъно омадааст:

I. Авранд//Арван. Ҷалол, шукуҳ, эътибор.

Зи ту ёфтам фарру авранду бахт,

Бузургиву гурдиву дайҳиму тахт. [3, с. 19]

II. Авранд//Арванд. Писари Кайпашин, падари Луҳросп.

Ки Луҳросп буд пури Арвандшоҳ,

Ки ўро будӣ он замон тоҷу гоҳ. [3, с.20]

III. Аврандрӯд. Дарёи Дачла. дар Ироқи имрӯза

Чу омад ба наздики Арвандрӯд,

Фиристод зи рудбонон дурӯд. [3, с.20]

Марврӯд [Marvrōd]. Дарёе, ки аз Марв мегузарад ва вобаста ба номи маҳал ба худ номи ҳамон маҳалро бо иловаи анҷомаи «-рӯд» гирифтааст. Номи дарё ва шаҳре дар Хуросон мавҷуд аст.

Сӯи Толиқон омаду *Марврӯд*,

Сипехраш ҳаме дод гуфтӣ дуруд [3, с. 61].

Марв. Номи шаҳре, феълан дар қаламрави Туркманистон.

Бирафтанд ҳар ду баробар, зи Марв,

Хиромон чу дар зери гулбун тазарв. [3, с. 196].

Дар ҷилди 1-уми “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ гидронимҳои зерин, бо унсурҳои “дарё” гидронимҳои Синд (с.41, 248), Чин (с.41,76, 248, 331, 420), Нил (с.199, 261, 384, 385, 467), Гелон (с.221), бо вожаи “рӯд” Арвандрӯд (с.104, 104), Абушшахррӯд (с.460), Кашф (с.324), Кашфрӯд (с.327), рӯди Об (с.463), рӯди Нил (с.42, 327)...

Мавриди зикр аст, ки истифодаи гидронимҳои *Хвастра [Hvastra]* аз калимаи авастоии “*xvāstrā*” гирифта шуда, ба маънои «ҷароғоҳи хуб»), ба номи Хашрӯд [Hašrūd]; *Хваспа [Hvaspa]* аз вожаи авестоии “*hvuaspā*”, Хуспас (рӯди Хуспас) манша гирифта, ба маънои «равзанаи хуб»; *Фрадата [Fradata]* аз авестоии “*fradaθā*” ба маънои «обод» гирифта шуда, дар шакли Фарахрӯд//Фарахрӯд; *Хваренангайтӣ [Hvarenangayti]* (Hvarənaṅhaiti,

«пур аз чалоли дурахшон») - Харрутруд (Харрут-рӯд), шохоби шимолии дарёи Ҷомун аст; *Уштавайти* [Uštavaiti]. (Авест. uštavaaitī, «пур аз саодат») - Хушкрӯд (Хушк-рӯд); *Урва* [Urva]. (Авест. uruua, uruua-δsa, «чорӣ»), Харрутруд; *Эрезӣ* [Erezi]. (Авест. erezi) – Зиберруд ва монанди инҳо дар “Шоҳнома” ва “Таърихи Систон” низ бо хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ-калимасозӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Нуктаи назари ҷолибе вучуд дорад, ки ҳангоми кӯчиши қабилаҳои эронӣ аз як ҷо ба ҷойи дигар ҳатман бо истифода аз суннатҳои худ номи макону дарёҳоро бо худ мебурданд. Ин андеша то имрӯз арзи вучуд дорад. Масалан, дар шаҳру ноҳияҳои зиёде мардум ҳангоми кӯч бастан аз як ноҳия ба ноҳияи дигар ҳатман номи деҳа, кӯча ва ё маҳаллаи худро ба ҷойи сукувати нав меоранд. Аз ҷумла, деҳа ва ё маҳаллае, ки ғайр аз ҷойи асосии ҷуғрофӣ «*Ҳазор чашма*» «*Тағноб*», «*Ёл*», «*Сари Ҳосор*» ва монанди инҳо дар мавзёҳои дигари ҷуғрофӣ Тоҷикистон ба ҷашм мерасанд.

Ҳангоми сохтани анҷома ва унсурҳои махсуси гидронимсоз мавҷуд аст, ки дар истифодаи гидронимҳо хеле зиёд аст, аз ҷумла *рӯд*, *дарё*, *ҷӯй* ва ғайра.

Ба ақидаи муҳаққиқи шинохтаи тоҷик Д. Ҳомидов “Вожаи «дарё» сирф калимаи тоҷикӣ буда, дар забони форсии бостон дар шакли “drayah”-бахр, дар забони форсии миёна “darya” ва дар забони форсии нав-тоҷикӣ (муосир) “darya”-дарё арзи ҳастӣ кардааст” [23, с. 130].

Дар забоншиносӣ вожаи дарё “ҳамчун анҷомаи гидронимсоз буда, дарё аз қабили вожаҳои кӯҳани забони модариамон дар се давраи инкишофи таърихи забони тоҷикӣ ба тағйири шакл дучор гардидааст. Шакли қадимаи ин калима drayan-бахр [аз ҳиндуаврупой: dreī-рафтани, дарафтани, ҳамла кардани-фақат дар забонҳои ҳиндуаврупой, ҳиндӣ қадим jrayas-давидани, чараён, авестӣ zrayah-бахр]-порсии миёна dzaya[б] тоҷикӣ drayah-дарё буда, ба маъноӣ давидани, чараёни об меояд [23, с. 45].

Таҳқиқи вожаи дарё, аз ҷиҳати хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва решашиносӣ, таърихи баромади он дар давраҳои рушди забони тоҷикӣ ва муқоисаи он бо дигар забонҳои мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Аз нуктаи назари олимони хориҷӣ, аз ҷумла В.С. Расторгуева, Д.И. Эделман, В.И. Абаев вожаи “дарё” аз ҷиҳати таърихи баромад чунин шарҳу тавзеҳ дода шудааст: Калимаи “дарё” шаклдигаркардаи гунаи қадимии “dānu” – об, дарё, натиҷаи бадалгардии ‘н’ ба ‘р’ ва аблаут мебошад. Гунаи ор. дарёро ‘dāny’, ҳ.қ.м. ‘dhānu, dānu’, ав. ‘dānu’ – дарё, рӯд, рӯдхона овардаанд. Маъноӣ онро асос ба решаи ҳ.қ.м. ‘dhanayati’ - давидани, ҳаракат кардани, ‘dhanvati’ давидани, чорӣ шудани, ‘jrayas’- ҳаракат, роҳ; ф.қ. ‘dhanuvati’ чорӣ шудани; чоришаванда, шоранда муайян намудаанд. Дар сақоӣ ‘dan, don’-дарё, об буда, то ҳол осет. ‘don’ ифодагари дарё, рӯд, об, ‘donkæny’ шино кардани мебошад, ки онҳоро аз эр.қ. ‘dāny’ медонанд [24, с. 450; 1, с. 309]

Бояд илова намуд, ки дар ф.м. ‘zreh (zlyh, парф. zryh) – баҳр, кӯлро аз эр.қ. zrayah-, ав. zrayah -, ки дар ф.қ. гунаи drayah-ро гирифтааст ва ба ф.қ. дар шакли darya расидааст зикр кардаанд ва ҳ.қ.м. ‘jrayas’- ҳаракати тез, бо суръати тези чоришавии дарё; ‘jrayati’ – чар задани, чорӣ шуданиро бо он дар иртибот овардаанд [2, с. 39].

Дигар калимаҳое, ки мансудӣ унсурҳои ифодакунандаи гидронимия мебошанд, ба таври кӯтоҳ шарҳ медиҳем: **Рӯд [Rōd]**, калимаи тоҷикӣ буда, дар забони форсии бостон, миёна дар шаклҳои gautah-«дарё», «рӯд», «мачро»>rod-(rud) «рӯд», «дарё», «мачро» арзи ҳастӣ кардааст [23, с. 113].

Дар маҷмӯи истифодаи гидронимияи «Таърихи Систон»-ро ба чунин бахшҳо ва ҷанмаҳои онҳоро дар асар тақсим намудани мумкин аст. Номи ҷӯйҳо: *ҷӯйи Барунҷ* [Barunj], *ҷӯйи Надандун* [Nadandun], *ҷӯйи Шаъба* [Ša`ba]; номи чашма: *чашмаи Самур* [Samur]; номи дарёҳо: *Базён* [Bazyn], *Муҳит* [Muhit], *Сайроф* [Sairāf], *дарёчаи Зирех* [Zireh], *Ҷайхун* [Jaihun], *Оби Девона* [Obi Devāna], *Поргин* [Pārgin], *Арҷаноб* [Aržanāb], *Шом* [Šām], *Фурот* [Furāt], *Сурхон* [Surhān], *Даҷла* [Daġla], *Фарох* [Farāh], *Ҳирманд* [Hirmand], *Тирмид* [Tirmid]; номи рӯдҳо: *Ҳирманд* [Hirmand], *Рухадрӯд* [Ruhadrōd], *Ҳошрӯд* [Hāšrōd], *Фарохрӯд* [Farāhrōd], *Хушкрӯд* [Hušcrōd], *Ҳарутрӯд* [Harutrōd], *Зариқ* [Zariq], *Фарох* [Farāh], *Ҳошрӯд* (Ҳошрӯд) [Hāšrōd/Иāšrōd]; *Зирех* [Zireq] (номи кӯл); *Дӯшоб* [Dušāb] (номи

поёноб); *Суроф/Сауроф [Sirāf/Sairāf]* (номи бандари бузурги асри X) ва *Рӯди Таом [Rōdi Taām]* (номи канал) истифода гардидааст.

Ҳангоми таҳқиқи маводи гидронимияи Авасто танҳо номи як чашма - *Аредвисур//Аредвисура [Aredvisur//Aredvisura]* истифода шуда, 4 маротиба (с.517, 201, 439, 438) корбаст гардидааст.

Авасто дорои маводи зиёди ономастикӣ буда, истифодаи гидронимҳо ва тавсифи онҳо, хусусиятҳои шифобахшӣ, давомнокӣ ва чоришавии гидронимҳо вобаста ба фаслҳои сол нишон дода шудааст. Ҷолибияти дигари асар дар он аст, ки мановфеи маводи ономастикӣ асар дар қиёс ба дигар сарзаминҳо оварда шуда, шакли таърихӣ онҳо зикр шудааст.

Дар баробари дигар қисматҳои гидронимияи Авасто номгӯи зерини мавзёҳои гидронимӣ ҷамъоварӣ карда шуд. Номи дарёву шохоби онҳо бо нишон додани саҳифа ва чандомади он чунин аст: *Авжданван [Avždanvan]* (шохоби дарё) с.391; *Аредви [Aredvi]* с.406; *Вангҳаздаҳ [Vanghazdah]* (дарёча) с.390; *Хусрав [Husrav]* с.444, 374, 374, 356, 356, 224, 390; *Чайчаст [Čayčast]* с.260, 260, 259, 444, 224, 374, 374, 375, *Замӣ [Zami]* с.233; *Заренумант [Zarenumant]* с.437; *Киёнисийа [Kaynisiya]* с.392, 395, 601; *Фароҳкарт [Farāhkart]* с.127, 607, 185, 246, 246, 249, 249, 250, 250, 250, 250, 251, 251, 251, 252, 253, 254, 312, 312, 326, 327, 389, 390, 390, 390, 390, 390, 390, 391, 391, 391, 391, 613, 500; *Фраздан [Frazdan]* с.235...

Дар қисми бисёр аз потамонимияи асар вожаи гидронимсози рӯд [*rud*] истифода гардидааст, ки муроди вожаи об аст ва дар забон барои ифодаи зиёди номвожаҳои ҷуғрофӣ корбаст гардидааст, аммо дар Авасто чунин вижагии рӯдҳо ба чашм нарасид. Масалан: *Вангӯҳи//Вангӯеуш Vanguhi//Vanghquš* с.245; *Даитӯа Daitya* с. 201, 260, 261, 235, 236, 375, 600, 350, 350; *Даитӯа// Даитӯаи нек Daitya// Daityai nek* с.260, 376, 379; *Дарёча Dareja* с.600, 602; *Ерезива Ereziva* с.392; *Ҳирманд Hirmand* с.392, 607; *Ҳусна Huspa* с.392; *Рангҳа Ranghā* с.312, 313, 363; *Раҳа Raha* с.227, 291, 230, 355; *Урвада Urvada* с.392; *Уштавадгоҳ Uštavadgāh* с.193, 399, 399, 400, 406, 409, 607; *Уштаваити тавоно Uštavaitii tavānā* с.392; *Фрадата Fradata* с.392; *Хвараннғаити Hvarannghaiti* с.392; *Хвостра Hvāstra* с.392...

Бояд махсус қайд намуд, ки дар Авасто истифодаи гидронимҳо бо анҷомаҳои гидронимсоз ба чашм намерасад ва дар шакли таърихӣ корбаст гардидааст. Истифодаи баъдинаи онҳо нишон дод, ки анҷомаҳои гидронимсоз дар давраҳои дигари таърихӣ дар “Шоҳнома” ва асарҳои таҳқиқшаванда бо шаклҳои тағйирёфта ва ивази ном ба чашм мерасанд.

Гидронимияи Авасто, “Шоҳнома” ва “Таърихи Систон” вазифаҳои гуногунро иҷро намуда, ҳамчун мавзёҳои муқаддас, фарогирандаи соҳили шароҳҳои фаровон, макони ибодати зардуштиён, ҷойи ҷамъомади маросимҳои дини зардуштӣ ва истиқомати онҳо истифода шудааст.

Ҳамин тариқ, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ аз беназиртарин шоҳкориҳои адабиёти классикӣ форсу тоҷик ба ҳисоб рафта, қиммати илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ худро то ба ҳанӯз гум накардааст.

Хулоса, таҳлил, таҳқиқ ва омӯзиши маводи гидронимии Авасто, “Шоҳнома” ва “Таърихи Систон” ҷиҳати ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусбат арзёбӣ шуда, таҳқиқи таҳлили амиқ намудани он мавзуи васеи алоҳидаро талаб менамояд. Баромади таърихӣ маводи гидронимии асарҳо гуногун буда, қисми зиёди онҳоро гидронимҳое ташкил медиҳанд, ки то имрӯз истифода мешаванд. Дар баробари ин, қисми зиёди гидронимияи асарҳо дар луғатномаҳо шарҳ наёфтаанд. Ҳамчунин, дар асар як гидронимия ба чанд маъно: рӯд, дарё, ҷуй, деҳа ва номи одам низ истифода шудааст. Таҳқиқ ва баррасии гидронимияи асар нишон медиҳанд, ки гидронимияи Авасто фарогири худуди Эрони қадим, Афғонистон ва ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна мебошад.

Адабиёт:

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка: Том 2. L-R / В. И. Абаев – М.: Книга по Требованию, 2013. -449 с.

2. Абаев, В.И. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки / редкол. д.ф.н. В. И. Абаев, чл. корр. АН СССР, д.ф.н. М. Н. Боголюбов (отв. ред.), В.С. Расторгуева. - М.: Наука, 1981. -544 с
3. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома, ҷ.1. –Душанбе: Адиб, 1987. –480 с.
4. Айнӣ С. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ. \\\ Куллиёт, ҷилди 11, қисми 1. – Душанбе: 1964. –С.- 7-51.
5. Ализода И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». –Душанбе: Адиб, 1992. –492 с.
6. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб//Ҷ.Алимӣ. - Душанбе: 1995, -196 с.
7. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома». –Душанбе: Маориф, 1994. –181 с.
8. Бартоломе, С. Фарҳанги эронии бостон . – Страсбург: нашри Карл Ҷ. Трюбнер, 1904. – 2000 с.
9. Бертельс, Е.Э. История таджикско-персидской литературы/Е.Э. Бертельс; отв. ред. И.С.Брагинский. –М.: Изд-во Восточная литература, 1960. – Т.1. – 556 с.
10. Бобо–Назар Ғафор. Кеши Зардуштӣ (Маҷмуаи мақолаҳо дар зардуштизм ва масоли марбути он).-Душанбе: “Ирфон”, 2011, -152с.
11. Бобо-Назар, Ғафор, Мухтарам Ҳотам, Муаззами Диловар. Авасто. Ҷилди I. – Душанбе: «Бухоро», 2014. –784 с.
12. Ғафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои чуғрофӣ. –Душанбе: Маориф, 1983. -144 с.
13. Додихудоев, Р.Х. Сухане чанд андар истеъмоли исми хос дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ //Известия академии наук Республики Таджикистан, серия Востоковедение, история, филология, № 2 (34) 1994. – С. 84-89.
14. Имомов М. А.Абдусаттор. Таърихи Систон. -Душанбе: “Бухоро”, 2014. -352 с.
15. Исматов А. Анализ лексики означющей головных уборов в «Шахнаме» Фирдоуси. Автореф.дис. канд. филол. наук.-Душанбе, 2001.– 18с.
16. Каримов А.Таҳлили лексикӣ-грамматикӣи матнҳои тоҷикӣи қадим./А. Каримов.- Душанбе: УДТ, 1986.- 100 с.
17. Касимов О. Х. Деривация в «Шахнаме» Абулькасими Фирдоуси. –Душанбе: 2006. –186с.
18. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик. –Душанбе: 2011. –566с.
19. Курбонмамадов С. Поэтонимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: 2016. –164 с.
20. Майнусов, Д.Ф. Антропонимҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ. Монография / Д.Ф.Майнусов. – Хучанд: Ношир, 2016. – 76 с.
21. Муллоҷаев С.А. Военная лексика «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси.Автореф.дис.кан.фил.наук.-Душанбе, 1980.-24 с.
22. Муҳаммадиев М. Баъзе хусусиятҳои лексикаи «Шоҳнома». -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. -138с.
23. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кушрӯд//Д.Ҳомидов. –Душанбе: 2002. -184 с.
24. Расторгуева В.С. Эдельман Д.И.Этимологический словарь иранских языков. Т.2. М.: Восточная литература, 2003. -502с.
25. Шералиева, С.М. Ташаккули гидронимияи вилояти Хатлон (таҳқиқи таърихӣю лингвистӣ)//Шералиева С.М. -Душанбе: 2014, -184 с.
26. Шофақирова Р. Симои зан-модар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Душанбе, 2007. – 123с.
27. Эльназарова Х.А., Религиозная лексика в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси. Автореф. дис. канд.филол.наук. –Душанбе: 2012. – 23 с.

ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХӢ-ЗАБОНШИНОСИИ ГИДРОНИМИЯИ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА МУҚОИСАИ ОН БА АВАСТО ВА «ТАЪРИХИ СИСТОН»

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи таърихӣ-забоншиносӣ, хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва ҷанбаҳои сохторӣ-калимасозии гидронимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва муқоисаи он ба Авасто ва «Таърихи Систон» мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Ба андешаи муаллиф, «Шоҳнома» яке аз асарҳои пурқимати таърихӣ буда, дар он истифодаи зиёди номҳо, аз ҷумла гидронимҳо қорбасти шудаанд. Истифодаи муқоисаи онҳо бо Авасто - китоби муқаддаси дини зардуштӣ ва «Таърихи Систон» асари пурқимати таърихӣ асри XI сурат гирифта, дар он маводи пурқимати таърихӣ, фарҳангӣ ва динӣ оварда шудааст.

Ҷуноне муаллиф меафзояд, маводи гидронимии «Шоҳнома» яке аз бахшҳои асосии асарро ташкил дода, қорбасти он ба масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва таърихӣ-ҷуғрофӣ сарзамини Эрон вобастагии зиҷ дорад. Истифодаи лексикаи асар, аз ҷумла гидронимияи сервизифа ва серистеъмом буда, аз ҷиҳати баромади мансубияти забонии онҳо хеле ҷолиб аст. Аслан лексикаи гидронимии «Шоҳнома» ва муқоисаи он бо асарҳои таҳқиқшаванда, ки бештар дарёву дарёчаҳо, рӯдҳо, чашмаҳо ва баҳрҳои ташкил медиҳад, аз муҳимтарин масъалаҳои забоншиносӣ ба шумор меравад. Дар мақола таҳқиқи таърихӣ-забоншиносӣ баҳри Воурукашӣ, Ҳилманд, Арвандрӯд ва дигар гидронимҳо ба таври мушаххасу амиқ шарҳ дода шудааст.

Гидронимияи «Шоҳнома» вазиғаҳои гуногунро иҷро намуда, ҳамчун мавзӯҳои муқаддас, фарогирандаи соҳили ҷароғоҳҳои фаровон, макони ибодати зардуштиён, номи шаҳру мавзӯҳои суқунати одамон, ҷойи ҷамъомади маросимҳо ва зиндагии онҳо истифода шудааст. Таҳлил, таҳқиқ ва омӯзиши маводи гидронимии «Шоҳнома» ва муқоисаи он ба Авасто ва «Таърихи Систон» ҷиҳати ғайи гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусбат арзёбӣ шуда, омӯзиши амиқи масъалаи мазкур таҳқиқи алоҳидаро талаб менамояд.

Қалидвожаҳо: номҳо, гидронимия, сарчашмаҳои қадима, Авасто, «Шоҳнома», «Таърихи Систон», хусусиятҳои таърихӣ, таҳқиқи таҳлил, забон, луғавӣ-маъноӣ, таърихӣ-забоншиносӣ, гидронимҳо, дарё, калимасозӣ, шарҳи маъно, ҷандомад, Авасто, зардуштӣ, Воурукаша, расму ойин.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГИДРОНИМИИ «ШАХНАМЕ» АБУЛКАСИМА ФИРДОУСИ И ЕЕ СРАВНЕНИЕ С АВЕСТОЙ И «ИСТОРИЕЙ СИСТАНА»

В данной статье изучаются и обсуждаются историко-лингвистические исследования, лексико-семантические особенности и структурно-словурационные аспекты гидронима «Шахнаме» Абулкаси́ма Фирдоуси и его сравнение с Авестой и «Историей Систана».

По мнению автора, «Шахнама» является одним из наиболее ценных исторических произведений, в нем использовано множество названий, в том числе гидронимов. Их использование и сравнение с Авестой - священной книгой зороастрийской религии и "Историей Систана" - ценным историческим трудом XI века, содержащим ценный историко-культурный и религиозный материал.

Автор отмечает, гидронимический материал «Шахнама» является одной из основных частей произведения, и его использование тесно связано с социальными, экономическими и историко-географическими проблемами земли Ирана. Использование лексики произведения, в том числе гидронимии, многозадачно и многократно, а с точки зрения вывода очень интересна их языковая принадлежность. По сути, гидронимическая лексика «Шахнама» и ее сопоставление с исследовательскими работами, в число которых входят преимущественно реки, ручьи, родники и моря, относятся к числу важнейших вопросов языкознания. В статье конкретно и глубоко изложено историко-лингвистическое исследование морей Вурукаши, Гильменда, Арвандрода и других гидронимов.

Гидроним «Шахнама» выполнял различные функции и использовался как священное место, охватывающее берега обильных пастбищ, место поклонения зороастрийцев, название городов и мест проживания людей, место сбора обрядов и их быта. Анализ, исследование и изучение

гидронимического материала «Шахнама» и его сравнение с Авасто и «Историей Систана» получили положительную оценку с точки зрения обогащения словарного запаса таджикского языка, а углубленное изучение этого вопроса требует отдельное исследование.

Ключевые слова: имена, гидронимия, древние источники, Авасто, «Шахнама», «История Систана», исторические особенности, исследование и анализ, язык, лексико-семантическая, историко-лингвистика, гидронимы, река, словообразование, интерпретация значения, частотность, Авасто, Зороастризм, Вурукаша, ритуалы.

HISTORICAL AND LINGUISTIC STUDY OF HYDRONYMY “SHOHNOMA” BY ABULKOSIM FERDOWSI AND ITS COMPARISON WITH THE AVASTA AND “HISTORY OF SYSTON”

This article studies and discusses historical and linguistic research, lexical-semantic features and structural and dictionary aspects of the hydronym “Shahnoma” by Abulkasim Firdavsi and its comparison with Avasta and the “History of Sistan”.

According to the author, the Shahnama is one of the most valuable historical works; it uses many names, including hydronyms. Their use and comparison with Avasta - the holy book of the Zoroastrian religion and the "History of Sistan" - a valuable historical work of the 11th century, containing valuable historical, cultural and religious material.

As the author adds, the hydronymic material of the Shahnama is one of the main parts of the work, and its use is closely related to the social, economic and historical-geographical problems of the land of Iran. The use of the vocabulary of the work, including hydronymy, is multitasking and reusable, and from the point of view of output, their linguistic affiliation is very interesting. In fact, the hydronymic vocabulary “Shahnoma” and its comparison with research works, which mainly include rivers, streams, springs and seas, are among the most important issues in linguistics. The article specifically and deeply outlines the historical and linguistic study of the seas of Vurukashi, Helmand, Arvandrod and other hydronyms.

The hydronym “Shahnoma” performed various functions and was used as a sacred place covering the shores of abundant pastures, a place of worship for Zoroastrians, the name of cities and places of residence of people, a gathering place for rituals and their way of life. . Analysis, research and study of the hydronymic material “Shokhnoma” and its comparison with Avasto and “History of Sistan” received a positive assessment from the point of view of enriching the vocabulary of the Tajik language, and an in-depth study of this issue requires a separate study.

Key words: names, hydronymy, ancient sources, Avasto, “Shakhnama”, “History of Sistan”, historical features, research and analysis, language, lexical-semantic, historical-linguistics, hydronyms, river, word formation, interpretation of meaning, frequency, Avasto, Zoroastrianism, Vurukasha, rituals.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рустамшозода Шахбоз Рустамшо, доктори фалсафа PhD-и, доктор аз рӯи ихтисоси филология, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров16. Тел: 988491010. Почтаи электронӣ: rustamshoh-90@bk.ru

Сведения об авторе: Рустамшозода Шахбоз Рустамшо, доктор философских наук (PhD), доктор по специальности филологии, дотсент кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С.Сафарова, 16. Тел: 988491010. Электронная почта: rustamshoh-90@bk.ru

Information about the author: Rustamshozoda Shahboz Rustamsho, doctor of philosophy (PhD), doctor of philology, associate professor of the department of linguistics and history of language at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov Street, 16. Tel.: 988491010. E-mail: rustamshoh-90@bk.ru

РОЛЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ Н.В. ГОГОЛЯ

Юнусова Г.С., к.ф.н., доцент

Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова

Как известно, уже много веков человек изучается различными науками, в том числе и литературой. За все свое существование он пытается всесторонне изучить себя, отразив свою жизнь и деятельность в своих трудах, в которых передает свои знания, свое понимание окружающей действительности в качестве наследия последующим потомкам. Что, в свою очередь, помогает осуществить язык, который во всей своей красе проявляется в устном народном творчестве. В культурном развитии народа заключается неиссякаемый источник — то, что проникает в его суть и составляет кровля народной души с самого возникновения. С течением веков наполняются традиции, обычаи и исторические судьбоносные моменты, сливаясь в величественное дерево культуры.

Пословицы и поговорки, как наследие поколений, несут особую значимость для народного творчества. Они хранители национальных ценностей — моральных ориентиров и духовных идеалов народа; отражают его жизненные пути и эволюцию взглядов на мир.

Возникновение первых пословиц в Древней Руси остаётся загадкой, ведь они возникли задолго до письменных летописей. Неизвестно точно, когда эти краткие мудрости — живые зеркала народного опыта и быта — впервые зазвучали на просторах России. Поговорки же, с их ёмкими формулами, всегда были верными проводниками в понимании жизни народа; они не только разъясняли события эмоционально, но и глубоко проникали в суть происходящего.

Пословица является не простым высказыванием. Её сущность заключается в представлении общего мнения, которое народ уберег на протяжении многих лет и оставалась несколько неизменным. В пословицах были включены общенародные мнения явлениям жизни, сопутствующие посторонним наблюдением народа.

Мы все знакомы с пословицами и поговорками. Наша речь звучит обоснованно и восхитительно, когда мы при помощи пословиц и поговорок высказываем свои мысли и впечатления. Мы знакомы с очень точным высказыванием народа, в котором говорится, что дом не строится без углов, речь без пословицы не молвится. Пословицы и поговорки очень близки друг к другу по композиционным элементам.

Одной из наиболее устойчивых форм народного творчества являются пословицы и поговорки, прошедшие испытание временем с древности. Они отличаются метрическим совершенством рифмы, легко запоминающейся структурой, а их содержимое заслуженно ценится за убедительность и правду — благодаря этому эти изречения становятся неотъемлемой частью культурного наследия, устойчивыми к забвению элементами коллективной мудрости.

Пословицы и поговорки — наследие древности в народном творчестве. Этот словесный пласт прорастает из глубин веков, возник еще до появления письменных знаков. Они не только отражение духа народа, но сами по себе — произведения искусства, выражающие его жизненные устои и нравственные ценности.

На протяжении времен пословицы и поговорки сохраняют свою вневременную актуальность: всегда к месту, словно вечные напоминания. В XIX столетии русские фольклористы вроде Аникина (В.П.) рассматривали их как «искусство родного слова», воплощающее народный быт и мудрость [1, с. 14]. Гоголь же видел в них «результаты коллективных представлений о жизни во всех её гранях» [8, с. 56].

В пословицах заключены бесценные педагогические уроки народа — его духовные

законы. Даль (В.И.) называл их «сводом народной премудрости и суемудрия», «цветом народного ума», «своего рода судебником, никем не судимым» [11, с. 12-13].

Гоголь в своих изысканиях русского языка объединил гениальное литературное дарование с глубоким научным подходом. Виноградов В.В., академик, особо отмечал эту синтетическую природу его труда «широкие интересы историка, этнографа, филолога. Обладая необыкновенным, гениальным чутьем русского языка, Гоголь усовершенствовал и обогащал его огромным, самоотверженным трудом лингвиста, самостоятельного исследователя словарного состава русского языка и законов его семантики, а также его конструктивных своеобразий» [4, с. 30-53].

Гоголь погружался в изучение русского словаря глубже прочих: уделял внимание народным оборотам, пословицам — темам особо ценными для него. В своих трудах писатель акцентировал, что «пословица не просто высказывание о деле, но итог его развертывания», где заключено «отстоянное и перебродившее» [8, с. 42]. Гоголь утверждал, что в пословицах проявляется уникальный русский ум — «ум выводов, задний ум», который делает народ крепким [8, с. 44] и даже превосходит мудрость всех других наций, по его убеждению, [8, с. 45]. Гоголь выделял исключительную роль пословиц в русской культуре: одна лишь фраза могла завершить речь, «объяснив народу непостижимое» [8, с. 47]. Многие литературные жемчужины — будь то созданы писателем или усвоены из уст народа — остаются загадкой авторства [2, с. 5], словно исключения в общем потоке.

Величие Гоголя проявляется через неповторимость его произведений. Они поражали современников своей непохожестью на всё существующее: открывая тайны жизни во всём её многообразии — от забавного до трагического, обыденного и величественного. Его творения словно внезапно поднимают занавес над глубинными пластами русской души.

Вершители русской культуры — А.С. Пушкин и В.Г. Белинский — с восторгом приветствовали Гоголя за его ранний шедевр «Вечера на хуторе близ Диканьки». Сразу же, без преувеличения, великий поэт отметил: «Они поразили меня. Вот настоящая радость, откровенная, естественная, не принужденная, естественная. Все это так великолепно в нашей сегодняшней литературе, что я доселе не образумился» [6].

Подобная оценка принадлежит В.Г. Белинскому, который распространил своё видение на творчество Гоголя в целом, отмечая непреходящую значимость таких произведений для национального самосознания и литературы: «Не уезжая из своей любимой и прекрасной Украины, писатель исследовал русские традиции, обычаи и какую величественную и мощную поэзию нашел он тут! Мы... и не знали ее!» [3, с. 87].

Практически все повести книги «Вечера на хуторе близ Диканьки», — это легенды и сказки. В них доминируют фольклорные мотивы и национальная фантастика. Ими переполнены жанровые фрагменты и красочные изложения. В творческом мире Диканьки сохранились искренность и эмоциональная насыщенность, благоприятное начало народной жизни. Образы не боятся темных, зловещих сил, а порой они просто забавны.

В творчестве Н.В. Гоголя 30-х годов огромную роль преобладали обычаи обрядовой традиции. Во многих «малороссийских» повестях событие разворачивается на фоне или накануне праздника. («Вечер накануне Ивана Купала», «Майская ночь», «Ночь перед Рождеством»).

В поэзии Гоголя большую роль занимает изображение церемоний обрядов и традиционного поведения героев. Здесь основную позицию занимают свадьба и ее составные части, которые представлены не только в ранних созданиях («Сорочинская ярмарка», «Вечер накануне Ивана Купала», «Страшная месть»), но и в большинстве других гоголевских произведениях — от «Ревизора» и «Женитьбы» до «Мертвых душ». В повестях «Вечеров...» превышают яркие цвета, повышенный тон и ликование. Гоголь показывает горизонт своим радостным воображением. Мир Диканьки — настоящий, обыкновенный и единый. Если нравственное и эмоциональное благополучие осталось в селе, значит, есть возможность, что оно сохранилось из огромного мира общенародной жизни. Повесть «Вий» была опубликована в сборнике «Миргород» через некоторое время, в стилистическом и

тематическом плане похожа на произведения сборника «Вечера на хуторе близ Диканьки». А.М. Докусов отметил, что в «Вий» Гоголь раскрывает смысл народных преданий, мифов и изречений. Таким образом сохраняет народные обычаи и образ жизни народа Малороссии» [10, с. 62]. Николай Гоголь, как выдающийся русский писатель и драматург украинского происхождения, в своих произведениях активно использует элементы украинского народного творчества и мифологии. Влияние украинской культуры на его творчество многогранно и проявляется на разных уровнях — от фольклорных мотивов до более глубоких культурных и мифологических связей. Гоголь вырос в Черниговской губернии, в украинской семье, и в его детстве звучала украинская речь, а также активно передавались народные обычаи и сказания. Все это оказало большое влияние на его творчество. Уже в ранних произведениях Гоголь использует элементы украинского фольклора, такие как народные сказки, песни, пословицы и поговорки. Он делает их частью своих произведений, придавая особую атмосферу и колорит.

Влияние украинского народного творчества и мифологии на Гоголя было не только очевидным, но и основополагающим для многих его произведений. Через фольклорные мотивы и мифологические образы писатель создает уникальные образы мира, в котором переплетаются реальность и сверхъестественное, где народная культура играет важную роль в формировании духовных ценностей и национальной идентичности. Именно в руках Гоголя народные песни и пословицы заиграли как мощная сила национального духа. Без учета фольклорного наследия невозможно постичь ни глубину, ни сатирический колорит его произведений; это основа, пронизывающая все творения. В «Авторской исповеди» Гоголь сам признавался: чем больше размышлял о своих произведениях, — тем больше осознавал: не произвольно выбирал персонажей. Их характеры должны были быть такими, чтобы на них наиболее отчетливо и глубоко проступили исконно русские черты» [7, с. 146].

Н.В. Гоголь часто использует народную речь, пословицы и поговорки, чтобы подчеркнуть характеры героев, особенности их поведения, а также для создания атмосферы. В повести «Вий», где лирическое начало тесно переплетается с пословицами и фразеологизмами: - Хома Брут обращается к старухе: «Умилосердись, бабушка! Как же допустимо безвинное исчезновение душ христианских?» — центральная тема обретает своё завершение [5, с. 188]. Аналогично звучит пословица «скачи враже як пан каже!» в диалоге Хома Брута и отца возлюбленной, демонстрируя проникновение народного языка в сюжет.

В повести «Вий», несмотря на ее мистический характер, также встречаются элементы народной мудрости, которые служат для создания атмосферности и усиливают ощущение традиционной русской культуры. «Не родился ещё такой человек, который бы мог Вия победить!» — в этой фразе звучит пословица или поговорка, обозначающая неизбежность или неодолимость чего-то. Это выражение отражает народное понимание силы зла и судьбы, которая не может быть изменена.

«Один в поле не воин!» — эта поговорка символизирует важность коллективных усилий и в контексте повести подчеркивает необходимость объединения усилий для борьбы с силами тьмы.

Особенности национальной идентичности и ценностное отношение к человеческому достоинству наглядно проявляются через русские пословицы и поговорки. Тот самый «пословичный» метод стал фундаментом для образной системы в «Тарасе Бульбе». Посредством пословиц и поговорок писатель передает ключевые идеи, например: - «На зеркало неча пенять, коли рожа крива» из «Ревизора» — глубокая народная мудрость [9].

Гоголь в «Тарасе Бульбе» использует множество народных поговорок и пословиц, которые подчеркивают философию казачества, его взгляд на жизнь, честь и справедливость. Например: «Не будет сына у отца в порядке, если не будет порядочного человека в доме» — поговорка о значении порядка в семье, которая отражает культурные традиции казаков, где каждый должен быть честным и справедливым.

«Лучше умереть, чем жить позорно» — эта пословица очень характерна для казачьего мировоззрения, подчеркивающая ценность чести и достоинства выше жизни.

«Небо на землю не упадет!» — используется для описания ситуации, когда человек, несмотря на трудности, не теряет надежды и уверен в своем успехе. Это также отражает казачью стойкость и веру в собственные силы.

Язык Гоголя — это яркий пример комического остроумия: - «Спятил с ума!», «Не в бровь, а в глаз!» [5, с. 218] — и лексические конструкции, ставшие пословицами: - «Что, сынку, помогли тебе твои ляхи?» [5, с. 294], «Я тебя породил, я тебя и убью!» [5, с. 294].

В повести «Тарас Бульба» Гоголь создает атмосферу драматизма с богатым высоким стилем: - Метафоры расцветают на страницах произведения, - Сцены наполнены героическим духом и глубокими философскими размышлениями.

Защитники Родины под водительством Тараса стезю выбрали непростую — встала Запорожская Сечь как грозная крепость. Эти воины воплощали дух неутомимого народа, чье искусство мастерства приводило инородцев в изумление: от вина до пороховой науки и кузнечного дела владели казаки безупречно; не только днем трудились, но и ночью веселие звучали на полную катушку [5, с. 213].

В романе «Тарас Бульба» Гоголь запечатлел фразу-приговор: «А что ж вы, паны? - спросил Тарас. - Еще ли в запасе сила у казаков? Не подкосилась козацкая стать?» И ответом ему было: «Есть еще, батьку! Сила не ослабнет; казаки крепки!» [5, с. 291].

В произведении Гоголя встречаются и остроумные выражения. Так, атаману-неудачнику бросали в лицо: «Этот несчастный атаманишка окончательно спятил с ума! «Он сошел, спятил с ума» - пословица, что означает полное помрачение рассудка. «Терпи, казак-атаман будешь!» [5, с. 243] – Гоголь наставляет через уста героев: стойкость преодолевает невзгоды; шутливо напоминают о том, кто жалуется на судьбу. В образе матери Остапа и Андрия в «Тарасе Бульбе» Н. Гоголя – степная чайка распростерла крылья над спящими детьми, предчувствуя разлуку: «Сыны мои, сыны мои милые! Что будет с вами? Что ждёт вас?» - эти безответные вопросы звучат вечным напевом материнской тоски. Даже суровый Тарас не укрылся от этой боли; в его сердце, казалось бы, непробиваемом, нашла место великая сила любви и страдания. Вот так Гоголь через судьбы героев повествует о духе народа – нестигаемой силе души: «Подойдите, дети, к матери: молитва материнская и на воде, и на земле спасает» [5, с. 217]. Так обратился он к Остапу и Андрию в прощальной сцене из «Тараса Бульбы», что потрясла всю русскую литературу своей глубиной. После расставания с матерью молодые казаки отправлялись в путь, сердца полные тревоги: слезы готовы были пролиться, но страх перед отцом удерживал их и тот, в свою очередь, тоже был спокоен [5, с. 217].

В повести «**Ночь перед Рождеством**», наполненной фольклорными элементами, пословицы и поговорки играют важную роль в раскрытии народной мудрости и традиций: «Что посеешь, то и пожнешь!» — классическая пословица о кармическом возмездии, которая встречается в контексте сюжета, где персонажи сталкиваются с последствиями своих поступков.

«Без труда не вытащишь и рыбку из пруда» — отражает трудолюбие народа и необходимость усилий для достижения чего-либо, в частности, в отношениях с нечистой силой.

«Старый ларец, а золотой ключик» — поговорка, которая используется для выражения идеи, что старые вещи или методы могут приносить новые результаты, и она вносит элемент волшебства и фольклорной мудрости в сюжет.

«Окаменевший душой» - такова пословица, описывающая человека под гнётом ужасающего испуга. Из глубин народного творчества приходит это изречение – дивное сочетание противоположностей в одном слове, отображающее мгновение полной эмоциональной растерянности: страх парализует разум и волю к действию [5, с. 217].

Эти пословицы и поговорки играют не только роль выразительных средств, но и помогают глубже понять культуру, нравственные ориентиры и психология героев Гоголя.

В гоголевском наследии затаились неотмеченные пословицы – золотые страницы будущих мифологических сводов. Небольшие трансформации в формулировках: добавление

или перестановка слов – и вот уже перед нами полноценная народная мудрость, ритмичная, метрическая, живая [5, с. 217]. Эти выражения, даже извлечённые из контекста первоисточника, сохраняют законченный смысл. Их компактность и нравоучительность делает их идеальными пословицами в произведениях Гоголя – часто двухчастные, где одна часть усиливает другую или противостоит ей [5, с. 217]. Однако лишь верхушка айсберга видима: «скрытые» народные мудрости. Полное раскрытие этого богатства требует тщательного и систематического погружения во все творения Гоголя – от романов до личной переписки, включая письма к друзьям, родным [5, с. 217].

В классических русских мифологических источниках подчёркивается грандиозное число пословиц и поговорок, интегрированных в творчество Гоголя. Это - обширный пласт национального фольклора: изречения, выражения и говоры органично вошли в ткань его произведений, став их неотъемлемой частью.

Николай Гоголь действительно активно использует элементы повседневной речи, устойчивые выражения, пословицы и поговорки в своих произведениях. Это явление имеет несколько важных аспектов, которые помогают лучше понять стиль писателя и его стремление передать реалии жизни своего времени.

Гоголь был мастером проникновения в повседневный язык. В его произведениях встречаются не только формальные, литературные обороты речи, но и разговорные элементы, характерные для различных социальных слоев. Это может быть как речь крестьян, так и речь мелких чиновников, представителей среднего класса. В этом контексте Гоголь часто использует диалекты, а также обращается к интонациям и особенностям местной речи, что делает персонажей и их поведение более живыми и реальными.

А.Н. Кожин, исследуя использование пословиц и поговорок в произведениях Н.В. Гоголя, акцентирует внимание на том, как народная мудрость и фольклорное наследие тесно переплетаются с художественной тканью повестей писателя. Он отмечает, что пословицы и поговорки у Гоголя служат не только как выразительные средства, но и как ключевые элементы, которые помогают глубже понять социальный и культурный контекст произведений. [12, с. 164].

Применяя элементы народного языка, Гоголь делает свои произведения более доступными для широкого круга читателей. Он углубляется в народные традиции, быт и внутреннюю психологию людей, тем самым выводя на первый план реалистичность и народность своих произведений. Таким образом, использование повседневной речи, пословиц и поговорок в произведениях Гоголя является важным инструментом, который помогает не только оживить персонажей и сделать их более реальными, но и усилить комический и сатирический эффект, а также раскрыть особенности общества того времени.

Василий Стасов, известный литературный критик и теоретик, много внимания уделял творчеству Николая Гоголя. В своем анализе Стасов отмечает, что пословицы и поговорки в повестях Гоголя играют важную роль, подчеркивая народный колорит и характеры героев. Они служат не только для усиления образности и выразительности речи, но и как элемент народной мудрости, который помогает создать атмосферу реалистичности и повседневности.

Стасов считал, что Гоголь, используя пословицы и поговорки, делает своих персонажей более живыми и правдоподобными. Он подчеркивал, что эти элементы не являются просто украшением речи, а имеют глубокое значение, порой раскрывающее внутренний мир героев и их отношение к действительности.

Кроме того, Стасов обращал внимание на то, как Гоголь мастерски использует пословицы для создания комического эффекта, часто иронизируя над народной мудростью и показывая, как она может быть несовершенной или даже абсурдной. Это позволяет читателю увидеть сложность и многослойность гоголевской прозы, где фольклорные элементы переплетаются с глубокими философскими размышлениями о человеческой природе.

Таким образом, Стасов признает, что пословицы и поговорки у Гоголя – это не просто декоративные элементы, а важные компоненты, которые помогают раскрывать

характеры и придают произведениям особую народную окраску [14].

В. Г. Белинский в своих статьях о Гоголе уделяет внимание не только стилю, но и использованию народных пословиц и поговорок в произведениях писателя. Он утверждает, что такие элементы играют важную роль в создании народного колорита и воссоздают атмосферу жизни российской провинции. Белинский видит в этом способ подчеркнуть жизненную правду, свойственную народной мудрости, и сделать произведение более близким и понятным читателю.

В.Г. Белинский высоко оценивал способность Гоголя использовать народную речь, включая пословицы и поговорки, как средство создания характерных образов и передачи народной истины, одновременно придавая произведениям живость и естественность [13, с. 87].

Владимир Набоков в своей лекции о творчестве Николая Гоголя, особенно в контексте «Вечеров на хуторе близ Диканьки» и других произведений писателя, уделяет внимание использованию пословиц и поговорок.

Набоков замечает, что Гоголь использует пословицы и поговорки не только как декоративный элемент, но и как средство, которое служит для создания юмора, иронии и даже для усиления художественной напряженности. Важно, что эти фразы зачастую трансформируются в своего рода «психологические» метафоры, которые раскрывают характеры героев и их внутренний мир. Писатель с юмором интерпретирует народную мудрость, подчеркивая иногда абсурдность или противоречивость общепринятых понятий.

Набоков подчеркивает, что использование пословиц и поговорок в произведениях Гоголя — это не просто фольклорная дань, а инструмент, который позволяет писателю глубже и многограннее раскрывать персонажей и общественные явления [13, с. 87].

Таким образом, тема использования пословиц и поговорок в творчестве Н.В. Гоголя является важным аспектом, который раскрывает особенности национального характера и социальную картину России XIX века. Гоголь умело вплетает народную мудрость в свои произведения, что придает им особую колоритность, живость и многозначность. Пословицы и поговорки становятся не только элементами языка, но и средствами глубокой психологической характеристики героев, создания ярких диалогов и выражения народных традиций.

В произведениях, таких как «Вечера на хуторе близ Диканьки», «Тарас Бульба», «Вий», «Ночь перед Рождеством» Гоголь с особым мастерством использует эти элементы фольклора, делая их важной частью структуры текста и смыслового наполнения.

Особенность употребления пословиц и поговорок у Гоголя заключается в их сочетании с авторской ироничной интонацией, что создает уникальный эффект — народная речь становится средством выявления социального конфликта и человеческих пороков.

Литература:

1. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957. С.14.
2. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г., Крылатые слова, Москва, «Художественная литература», 1960, с. 5.
3. Белинский В.Г. Статьи о Гоголе / = Статьи о Гоголе / В.Г. Белинский; Вступ. ст. Иванова-Разумника: "Белинский о Гоголе". — Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, 1913. — XXII, 87 с.
4. Виноградов В.В. О работе Н.В. Гоголя над лексикографией и лексикологией русского языка: (Гоголь и Общество любителей российской словесности). - М.: Академия, 2005.с.30-53
5. Гоголь Н.В. Избранные повести.- Ярославль: Верхнее- волжское книжное издательство, 1977.-С. 360
6. Гоголь Н.В. «Переписка А.С. Пушкиным. Акад., X, 1838г.
7. Гоголь Н.В. Авторская исповедь / Н.В. Гоголь // Гоголь Н.В. Полн. собр. соч.: в 14

т. – Т. 8. – М.: Л., 1952.с.252

8. Гоголь Н.В.- М.: «Художественная литература», 1984. С.56

9. Гоголь Н.В. *Ревизор*. Издательство · Стрекоза, 2018 г.; Серия Школьная программа; с.128

10. Докусов А.М. Повесть Н.В. Гоголя «Вий» / А.М. Докусов. Л., 1963. 62 с.

11. Даль В.И. Пословицы русского народа в 2-х томах, Москва, «Художественная литература», 1984, сс.12-13.

12. Кожин А.Н. Введение в теорию художественной речи Издательство Флинта, 2013.-С.224

13. Набоков В. Николай Гоголь // Собр. соч. американского периода в пяти томах, т. 1. — СПб., 1997, с. 455. Гоголь Н.В. Избранные повести. - Ярославль: Верхнее- волжское книжное издательство, 1977.-С.243

14. Стасов В.В. Избранные сочинения в трех томах. Издательство Искусство, 1952.- С. 208

15. Снегирёв И.В. Русские в своих пословицах, книга 2, Москва, 1831, с. 277.

16. Храпченко М.Б. Н. Гоголь. Литературный путь. Величие писателя / М.Б. Храпченко. М., 1984. 653 с. 32.

РОЛЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ Н.В. ГОГОЛЯ

Статья посвящена исследованию роли пословиц и поговорок в творчестве Н.В. Гоголя. Автор анализирует, как фольклорные элементы используются в произведениях писателя для создания глубины образов, передачи народной мудрости и обогащения художественного языка. Автор обращает внимание тому, как Гоголь интегрирует пословицы и поговорки в контексте русской национальной традиции, а также их функции в раскрытии социальных, моральных и философских тем.

Особое внимание уделяется взаимосвязи между фольклорными выражениями и характером персонажей, а также тому, как они помогают передать атмосферу и настроения в произведениях, таких как «Тарас Бульба», «Вий», «Ночь перед Рождеством».

Статья также рассматривает влияние фольклора на структуру и стиль произведений Гоголя, выявляя роль пословиц и поговорок как важного компонента литературного наследия писателя.

Ключевые слова: своеобразие, пословицы и поговорки, национальные традиции, народное творчество, фольклор, особенность, словарный состав, исторические события, повседневная речь, устойчивые выражения.

НАҚШИ ЗАРБУЛМАСАЛУ МАҚОЛ ДАР МЕРОСИ АДАБИИ Н.В. ГОГОЛ

Мақола ба омӯзиши нақши зарбулмасалу мақол дар осори Н.В. Гогол бахшида шудааст. Муаллиф дар эҷодиёти нависанда чӣ гуна унсурҳои фолклориро барои эҷоди умқи образҳо, расонидани хикматҳои мардумӣ ва ғанӣ гардонидани забони бадеӣ мавриди истифода қарор дода, таҳлил кардааст. Гоголь зарбулмасалу мақолҳоро дар заминаи анъанаҳои миллии рус ба ҳам пайваस्त намудааст. Инчунин дар мақола ба вазифаҳои онҳо дар кушодани мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фалсафӣ диққат дода мешавад.

Дар асарҳои «Тарас Бульба», «Вий», «Шаби пеш аз Мавлуд» ба муносибати байни ифодаҳои фолклорӣ ва характери персонажҳо, инчунин чӣ тавр ёрӣ расондани онҳо дар интишори фазо ва кайфият диққати махсус дода мешавад.

Дар мақола инчунин таъсири фолклор ба сохт ва услуби осори Гоголь мавриди таҳқиқ қарор гирифта, нақши зарбулмасалу мақол ҳамчун ҷузъи муҳими мероси адабии нависанда муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: асолат, зарбулмасалу мақол, анъанаҳои миллии, хунароҳои мардумӣ, фолклор, хусусият, лексика, ҳодисаҳои таърихӣ, гуфтори рӯзмарра, воҳидҳои фразеологӣ.

THE ROLE OF PROVERBS AND SAYINGS IN THE LITERARY HERITAGE OF N.V. GOGOL

The article is devoted to the study of the role of proverbs and sayings in the works of N.V. Gogol. The author analyzes how folklore elements are used in the writer's works to create depth of images, convey folk wisdom and enrich the artistic language. Attention is paid to how Gogol integrates proverbs and sayings in the context of the Russian national tradition, as well as their functions in revealing social, moral and philosophical themes.

Particular attention is paid to the relationship between folklore expressions and the character of the characters, as well as how they help convey the atmosphere and mood in works such as "Taras Bulba", "Viy", "The Night Before Christmas".

The article also examines the influence of folklore on the structure and style of Gogol's works, identifying the role of proverbs and sayings as an important component of the writer's literary heritage.

Key words: originality, proverbs and sayings, national traditions, folk art, folklore, culture, vocabulary, historical events, everyday speech, set expressions.

Сведения об авторе: Юнусова Гулчехра Саидовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и зарубежной литературы факультета русской филологии «Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова». Тел. 927922252 g.yunusova65@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Юнусова Гулчехра Саидовна, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи адабиёти рус ва хориҷии факултети филологияи руси Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров. Тел. 927922252 g.yunusova65@mail.ru

Information about the author: Yunusova Gulchekhira Saidovna, candidate of philological sciences, associate professor of the department of russian and foreign literature of the faculty of russian philology of the Khujand State University named after Academician B. Gafurov. Tel. 927922252 g.yunusova65@mail.ru

ТДУ: 82-1/9 (2-точ)

ТКТ:83.3 (2-точ)

Ҷ-12

ЧЕХРАҲОИ АДАБӢ ДАР ШИНОХТИ АСОСГУЗОРИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ – ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Шамшоди Ҷ., доктори фалсафа (PhD) аз рӯи ихтисоси филология, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Адабиёти бадеӣ нисбат ба инсон ва ҷамъият вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад. Ин маънои онро дорад, ки адабиёт метавонад ба таври муайян ба ҷомеа ва шахсиятҳо таъсир расонад. Ба таъкиди адабиётшиноси сатҳи ҷаҳонӣ Андре Боннер: «Гумон мебаред, ки адабиётро танҳо барои мутолиа эҷод кардаанд, балки баҳри дар ҳаёт татбиқ намудан офаридаанд. Агар вай ҳунари зистанро омӯзонида натавонад, пас ба бозичае шабоҳат дошта метавонаду халос» [2, с. 3]. Воқеан, одамон метавонанд осори адабиро бо мақсади ба даст овардани дониш, ташаккули меъёрҳои ахлоқӣ ва дарки зебӣ, барои фароғат ва муошират мутолиа кунанд. Барои ҷомеаи муосир ҳаётро бидуни адабиёт тасаввур кардан душвор аст.

Адабиёти ҳар як халқ замоне рушд мекунад, ки давлату ҳукумат ба ин соҳаи муҳим тавачҷуҳи махсус зоҳир карда бошад. Аҳли илму адаб ва осори гаронмояи онҳоро кадр намояд. Агар ба таърих назар афканем, давраи ҳукумронии сулолаи Сомониён ҳамчун давраи тиллоии адабиёту фарҳанги тоҷик шинохта шудааст. Забон, адабиёт, фарҳанг ва дигар

соҳаҳои маънавиёту маърифат ба дараҷаи аъло рушд карда, заминаи аслии адабу фарҳанги минбаъдаи халқи тоҷикро ташкил намуданд.

Бо гузашти асрҳо ва афтодану хестанҳои ин миллати сарсахту некманиш ва ватандӯсту фарҳангпарвар тоҷик аз нав соҳиби давлат гардид. То расидан ба ин рӯз, дар ин роҳи пуршебу фароз фарзонафарзандони зиёде заҳмату талош ва ҷоннисорӣ кардаанд. Дар ин миён номи абармарди дунёи сиёсат, посдорандаи илму фарҳанг ва адабиёт – Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо хатти заррин сабт гардидааст. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон замоне ба курсии роҳбарӣ қадам ниҳоданд, ки мамлакат аз ҳама ҷиҳат фалаҷ буд ва барқарор кардани онҳо кори сахлу осон наменамуд. Он замон ҳадафи асосӣ, пеш аз ҳама, барқарорӣи сулҳу субот ва якпорчагии Тоҷикистони азиз маҳсуб меёфт. Хушбахтона, дар чанд соли аввали истиқлолият бо хиради азали ва маҳорати баланди роҳбарии муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вазъи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ беҳтар гардида, зиндагии мардум маҷрои муайяно гирифт.

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳар як баромаду суҳанронӣ аҳли зиёи мамлакат, аз ҷумла адибонро баҳри ташаккули худшиносиву ҳудогоҳӣ ва тақвияти эҳсоси ватандӯстии ҷавонон даъват менамуданд. Чунки ба андешаи муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: «Адибон дар ҳар давра замон баёнгарӣ орзуву омол, ҷонсӯз ва нангбардори миллати хешанд. Онҳо дар тафаккури худ ҳикмати асру замонҳо ва халқро чун ганҷи бебаҳо маҳфуз медоранд ва ба воситаи асарҳояшон зебову хотирнишин ба мардум пешниҳод мекунанд» [6, с. 215].

Сарвари муаззами миллат ба адабиёт ва аҳли илму адаб тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, онҳоро «сарнавиштнигори давраи миллати худ» пиндоштаанд. Агар кас осори таърихию фарҳангӣ ва илмию адабии Сарвари давлатро варақгардон кунад, дар симои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон олими соҳаҳои гуногун, чун сиёсат, фалсафа, фарҳангу таърих, забону адабиёт ва ғайраро дармеёбад. Басо ҷолиб аст, ки афкори андешаҳои муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ҳам тавҷам буда, пеш аз ҳама, баҳри ободӣ ва пояндагии кишвари азизамон – Тоҷикистони ваҳдатфар равона шудаанд.

Хизматҳои шоёнӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар соҳаи адабиёт бебаҳо аст. Гиромидошт ва таҷлили сатҳи ҷаҳонии зодрӯзи намояндагони илму адаб, ба монанди Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Ҷалолоддини Балхӣ, Носири Хусрав, Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ, Камоли Хуҷандӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзодва ва чанде дигарон яке аз ташаббусҳои асосӣ дар ин самт мебошад. Суҳанҳои мондагори муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Ҷеҳраҳои мондагор» [15] нақши саромадони адабиёти паҳновари тоҷикро барои дарки худшиносӣ ва ифтихори миллии хонандагон боз ҳам устувор гардонидаст.

Ғайр аз ин, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китобҳои алоҳида ва як қатор суҳанрониҳо дар шинохти адабиёт ва аҳли илму адаб суҳан ронда, ба эҷодиёти онҳо баҳои воқеӣ додаанд. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳам оид ба намояндагони адабиёти классик ва ҳам адабиёти муосир ибрази назар карда, суҳани мондагор ва ҷовидонаро ташвиқ кардаанд. Аз ҷумла, зимни суҳанронӣ дар нахустин иҷлосияи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 апрели соли 1995 бо вучуди душвориҳо ва гуногунии ақидаву эътиқод ва мақоми ҷамъиятӣ сарҷамъу иттиҳодиро сарҷамъи дурахшонии ояндаи кишвар доништаанд. Самтҳои гуногуни хоҷагии халқи мамлакатро таҳлилу баррасӣ намуда, як нуктаи хеле муҳим – бо роҳи дӯстию рафоқат, ҳамбастагӣ ва ҳислатҳои волои инсонӣ муаррифӣ намудани миллати тоҷикро ба миён гузошанд. Ба таъкиди муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин ҷода таълимот ва афкори адабии адибони тоҷик, ки тарғибгари ғояҳои неки инсонӣ мебошанд, метавонад таъсиррасон бошад: «Воқеан поягузори маънавиёт, ворисони суҳани воломақом аз қадим ифтихор ва шиносномаи мардуми мо буданд... Башарияти тараққипарвар дар сафи бузургони ҷаҳон ҳамеша аз устод Рӯдакӣ, ҳаким Фирдавсӣ, шайх Саъдӣ, Ибни Сино, Ҷалолоддини Румӣ, Хоча Ҷофиз, Абдурахмони Ҷомиву Бедил ёдовар мешавад. Анъанаи гузаштагони барумандро дар даврони нав устод Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо

Турсунзода, Сотим Улуғзода, Чалол Икромӣ, Раҳим Чалил, Бокӣ Раҳимзода идома дода, ин адабиётро бо чустучӯ ва эҷодҳои нав ба нав ғанитар сохтанд» [6, с. 215].

Яке аз чехраҳои тобнок ва мондагори адаби сардафтари адабиёти классики тоҷику форс, султони шоирон Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ мебошад, ки бо эҷоди ашъори баландмазмун на танҳо дар таърихи адабиёти форсу тоҷик, балки дар байни дигар халқу миллатҳо низ мавқеи махсусро касб кардааст.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суханронӣ дар чорабиниҳои гуногун ва паёмҳои табрикотӣ бахшида ба Рӯзи Рӯдакӣ шахсияти шоирро намунаи ибрат ва осори мондагори ӯро василаи муҳимми худшиносию таҳкими сулҳу субот донистанд. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таҷлили Рӯзи Рӯдакиро «рамзи ҷовидонаи миллати фарҳангсози тоҷик» номида, ҳанӯз 21 сентябри соли 2001 чунин баён намуда буданд: «Рӯзи Рӯдакӣ на танҳо иди бузургдошти сардафтари адабиёти оламгири тоҷику форс, балки иди мероси адабию илмӣ, фанӣ ва ахлоқии беш аз ҳазорсолаи тоҷик, рӯзи ифтихор аз камолоти тамаддуни миллии мост» [9, с. 3].

Воқеан эҷодиёти устод Рӯдакӣ саросар ҷанбаи таълимию маърифатӣ дошта, барои хонандаи имрӯз, ки дар гирумони ҷаҳони пурасор ва бархурди тамаддунҳо қарор доранд, дарси ибрат мебошад. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бар он таъкид кардаанд, ки «Мо бояд меҳру муҳаббати устод Рӯдакиро дар қалби насли наврас маҳз дар ҳамин руҳия, руҳияи чунин асарҳои пурмазмун, ба монанди драмаи таърихӣ «Рӯдакӣ ва киноповести «Қисмати шоир»-и Сотим Улуғзода барафрӯзем, дониши ҷавонро дар бораи осору аҳволи поягузори адабиётмон тавассути таҳқиқоти пурарзиши ховаршиносони маъруф афзун намоем» [12, с. 320].

Умуман, афқору эҳсос ва ғояву андешаҳои гуманистии устод Рӯдакӣ, ки дорои моҳияти умумибашарианд, на танҳо имрӯз, балки фардо низ барои тарбияву ташаккули инсонии комили сайёраи мо хидмати шоистае анҷом хоҳад дод.

Дигар аз саркардагони дунёи илму адаб, ки эҷодиёташ саропо тарғиби ғояҳои неки инсонӣ, давлату давлатдорӣ ва дӯст доштани ватан мебошад, ҳамосасарои бузуруг Абулқосим Фирдавсӣ мебошад. «Шоҳнома»-и безаволи ӯ шоҳкории бузург на танҳо дар адабиёти мо, балки дар тамоми дунё маҳсуб меёбад. Дар ин асари безавол мавзӯҳои ватандӯстӣ, худшиносии миллии, омӯзиши илму дониш ва тарғиби ахлоқи неки инсонӣ ҷойгоҳи аввалиндараҷа доранд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба шоҳкориҳои Фирдавсӣ баҳои баланд додаанд. Таҷлили ҷашни бошукӯҳи ҳазораи «Шоҳнома», ки ба солҳои аввали соҳибистиқлолӣ рост меояд, тадбири басо муҳим ва саривақтӣ дар шинохти шахсияти Фирдавсӣ ва асари безаволи ӯ мебошад. Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳанӯз 19 март соли 1993 зимни баррасии масоили раҳӣ аз бӯҳрони сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, яке аз василаи муҳим иттиҳоду ҳамбастагии кишрҳои гуногуни ҷомеаро ҳисобиданд. Дар ин давра, ки авҷи даргириҳои дохилӣ буд, мутаассибони динӣ ба қомат афрохтани мӯҷассамаи ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар пойтахти кишварро муҳолифат доштанд. Сарвари давлат ин амали таассуфоварро саҳт мазаммат карда, баръакс «Шоҳнома»-и безаволро чун шиносномаи миллати тоҷик дар роҳи шинохти таърих ва ҳувияти миллии халқи тоҷик арзёбӣ кардаанд: «Дар ин асари мукаммалу ҷовидонӣ таърихи ҷандинҳазорсолаи халқҳои эронӣасл, ки аз замонҳои қадим бар зидди торикию ҷаҳолат, ҷангҳои хонумонсӯз мубориза мебуданд, бо каломии зебои шеър тасвир шудааст. Фирдавсӣ ҳислатҳои ҳамидаи некию нақӯқорӣ, ақлу фаросатро ба дараҷаи олии бардошта, дӯстии халқҳоро тараннум мекард» [5, с. 35].

Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми суханронӣ дар симпозиуми байналхалқӣ бахшида ба ҳазораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ санаи 5 сентябри соли 1994 Фирдавсиро «ситоишгари адлу ростӣ ва нуру хирад» унвон дода, баргузор шудани ин симпозиумро басо муҳим ва саривақтӣ ҳисобиданд ва фалсафаи ҳаётбахши Фирдавсиро барои огоҳии ҷомеа аз таърихи пурғановати гузашта ва сабақи омӯзанда барои наслҳои имрӯзу фардо василаи муҳим арзёбӣ кардаанд: «Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ ба сифати як инсонии покнаҷоду

покгухар ва шахсияти нобиғаву дostonсарои беҳамто, султони шеърӯ адаби форсигӯени ҷаҳон, воқеан фалсафаву адаби моро неруи тоза бахшида, шеърро ба ҳар дард даво ва ёвару мададгор ва ҷонбахши мардум гардонид. Фалсафаи манзуми ӯ молмоли ғояҳои ватанпарастӣ, башардӯстӣ, покию нафосат, сулҳу сафо, панду андарз ва ахлоқи ҳамида, шеъри набарду мубориза ва ҷонбозиҳо дар роҳи озодии халқу ватан, дар роҳи адолату ростӣ аст» [12, с. 125].

Носири Хусрави Кубодиёнӣ яке аз чеҳраҳои мондагор ва маълуму маъруфи қарни ёздаҳи халқи тоҷик буда, муҳаққиқон аз ӯ чун нависандаи ҳақиқатнигор, шоири андарзгӯ ва файласуфи заковатманд ном бурдаанд, ки дар ҷустуҷӯи ҳақиқату адолати иҷтимоӣ як қатор кишварҳоро паймудааст. Ин мутафаккир дар таърихи адабиёти тоҷик ҷойгоҳи хоса дошта, афқору андешаояш, пеш аз ҳама тарғибгари масъалаҳои ахлоқӣ мебошад.

Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суҳанронӣ бахшида ба 1000-солагии зодрузи Носири Хусрав 8 сентябри 2003 таълифоти ин мутафаккирро барои тарбияи насли наврас василаи муҳим хонда, қайд намуданд, ки «Ҳаким Носири Хусрави Кубодиёнӣ аз ҷумлаи чунин бузургони фарҳангу хиради миллати тоҷик ба шумор меравад, ки умри азизи хешро баҳри худшиносӣ, ситоиши ифтихори миллию ватандорӣ ва раҳой аз зулму истибдоди аҷнабиён, хурофот ва дигар падидаҳои манфӣ сарф кардааст» [9, с. 197].

Дар шинохти муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Носири Хусрав ҳамчун шоири ватандӯсту ватанпарвар ва марди андеша, мунодии роҳи озодӣ, пеш аз ҳама истиқлолхоҳ маҳсуб меёбад. Ӯ чун дигар озодихоҳони гузаштамон дар бедор кардани эҳсоси худшиносӣ, хувияти миллий, ифтихори ватандорӣ аз бузургии каломӣ мавзун, фаъолияти адабӣ, маърифтапарварӣ ва тарғиботию мунозироти фалсафӣ кор гирифтааст.

Боиси қайд аст, ки бо гузашти асрҳо андешаву афқор ва таъсири суҳанони намояндагони илму адаби мо аҳаммияти дучанд пайдо карда, дархӯри ҷомеа гардидаанд. Дар ин миён, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ яке аз пурқортарин адибони форсу тоҷик ба ҳисоб рафта, бо осори гаронмояи худ дар ташаккули фарҳанги мо – тоҷикону форсизабонони ҷаҳон саҳми бузурге дорад.

Оид ба Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мақолаҳои ҷудогона, суҳанронӣҳо ва китоби «Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ» (2012) андешаҳои худро баён намуда, осори ҷовидонаи ин орифро чун даво ба дарди имрӯзаи ҷомеаи мо – тарғиби сулҳу ваҳдат ва иттиҳоду ҳамбастагӣ, ҳисобидаанд. Ҷунончи, дар мақолаи «Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва ҷаҳони муосир» (рӯзномаи «Садои мардум», 29 март соли 2007), муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон афқору андешаҳои Мавлоноро мӯяи асосии сарфарозӣ ва василаи муҳимми ҳамдилию ҳамбастагӣ ҳисобида, мутолиаи ашъори баландмазмунӣ ин орифро роҳи расидан ба ахлоқи бузург медонад: «Рӯмӣ тарғибгари ахлоқи ҳамида, чун вафодорӣ, шафқат бар заифон, эҳтироми худ ва дигарон, ростӣ, эҳсон, хоксорӣ, саховату қаромат ва ғайра буд. Ӯ ахлоқи бад – молу ҷоҳпарастӣ, ҳасад, ҳирсу тамаъ, ришвахорӣ ва амсоли онро мазаммат мекунад» [11, с. 421].

Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон санаҳои 7-ум ва 8-уми сентябри соли 2007 дар конфрӯси байналмилалӣ илмӣ ва маҷлиси бошукӯҳ ба ифтихори 800-умин солгарди зодрузи Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ иштирок ва суҳанронӣ намуданд. Дар шинохти Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Мавлоно Ҷалолиддин на танҳо мутафаккир ва орифи бузург, балки пайвандгари инсоният ва тамаддунҳои гуногуни башарият мебошад. Вусъати назару баландии андешаи Мавлоно бесобиқа буда, тасвирҳои вай бамавқеъ ва нишонрас мебошанд. Афқору андешаҳои пурқимати Ҷалолиддини Балхӣ дар шароити кунунӣ, ки бархурди тамаддунҳо, густариши анъаноти бегона ва гавариши ҷавонон ба ҳар гуна гурӯҳҳои ифротӣ чашмрасанд, василаи муҳимми таълиму тарбия маҳсуб меёбанд.

Адабиёту фарҳанги давраи нави тоҷик бо заҳмати фидокоронаи як идда маорифпарварон, ки сарсупурдаи фарҳанги миллат буданд, ба талаби давраи замони роҳандозӣ шудааст. Ин давраи адабиёт аз осори безаволи устод Садриддин Айнӣ оғоз мегардад. Устод дар муддати умри бобаракати хеш асарҳои зиёди бадеӣ, публицистӣ ва илмӣ таълиф

намудааст. Ба қавли М.Турсунзода: «Агар маҳсули адабӣ ва хизмати ҷамъиятии устодро бо маҳсули адабӣ ва хизмати як коллективи калони адибон андоза кунем, вазни хизматҳои Айнӣ бемуболиға афзалтар хоҳад буд» [13, с. 218].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон саҳми устод Айнӣ ва дигар пайравони ӯро дар пайдории миллати тоҷик ва ташаккули худшиносии миллӣ хеле бузург ҳисобидаанд. Аз ҷумла, санаи 19 март соли 1997 зимни мулоқот бо зиёиёни мамлакат аз ҳодисаҳои мудҳиши солҳои аввали ҷанги шаҳрвандӣ ёдовар шуда, ишора намуданд, ки маҳз бо тақя ба ирода ва ақлу заковати халқ пеши ин ҳама қатлу хунрезӣ гирифта шуд: «Зиёиёни мо метавонанд мафкураи ваҳдати миллиро дар зехну шуури мардум ҷой карда, халқро барои якдигарфаҳмӣ омода созанд» [6, с. 119].

Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баён намуданд, ки маҳз ғурури миллӣ, ҷаҳд барои бақои ваҳдат буд, ки Фирдавсӣ «Шоҳнома»-и безаволро ва С. Айнӣ «Темурмалик»-ро навиштанд. Барои М. Миршакар, Б. Раҳимзода, Р. Ҷалил ва С. Улуғзода қор бо ҳамроҳии мардум дар водии Вахш, каналҳои калони Фарғонаю Ҳисор илҳомбахши навиштани асарҳои бузург гардиданд. Сарвари давлат нигаронӣ аз он намуданд, ки аксари сурудаҳои санъаткорони тоҷик маҳз дар ин давра «ғайр аз оҳу нола, ғаму алам, дод аз дасти фалак» дигар чизе беш набуд. Барои халқ сурудҳои лозим буданд, ки ҳисси ватандӯстӣ, ифтихори миллӣ ва садоқату вафодориро бо ҳиссиёти баланд тараннум кунанд. Ба таъкиди муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: «Дар назми тоҷик Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Аскар Ҳаким, Гулруҳсор, Бозор Собир, Камол Насрулло, Гулназар, Муҳаммад Ғоиб ва ҷанде дигарон диди шоиронаи худро аз ҳодисаҳои баамаломата тасвир намуданд. Ин хуб аст. Як қатор шеърҳои, ки ваҳдати миллиро тақвият медиҳанд, эҷод шуданд. Вале публитсистикаи касбии тоҷик комилан аз байн рафтааст» [6, с. 121].

Интиқоди муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бар он буд, ки баъзе нохалофоне, ки дар ҷанги шаҳрвандӣ даст доштанд, бо таълифи осори муҳтавои ғаразнок дар дохил ва хориҷи кишвар дар барангехтани кинаву адовати миллӣ боис гардиданд. Ба андешаи муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон: «Эҷодкорони асил зотан вазифаи муқаддасу пуршарафоро бар дӯш доранд. Онҳо посбони бозғимоди суннат, урфу одати ҳамида, фарҳанг ва забони миллати худанд. Ва дар мушкилтарин лаҳзаҳои сиёсӣ иқтисодӣ аз сари ин мақсаду маром як қадам дур намераванд». Ва дар ин ҷода саҳми устод Айнӣ бузург мебошад.

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба бузургӣ ва хизматҳои шоёни устод Айнӣ барои халқи тоҷик пайваста дар баромаду суханронии ӯ ёдовар мешаванд. 19 март соли 2008 зимни суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат ба ин кишри ҷомеа мурочиат карда, баён намуданд, ки рушди давлат ва таҳаввулоти маънавии ҷомеа, инчунин тарбияи насли наврас бидуни ҳамбастагии аҳли илму зиё ғайриимкон аст. Бинобар ин, зиёиёни кишвар бояд ҳамеша дар ҳифзи манфиатҳои давлату миллат камари ҳиммат банданд, дар лаҳзаҳои сарнавиштсози Тоҷикистони бихиштосе устуворона ва якдилона адои вазифа намоянд. Барои дарки мавзӯи муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд карданд: «Дар ин маврид ба ёд овардани сухани миллатсози устод Айнӣ ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и ӯ кофист, ки мисоли барҷастаи таъсир расонидани адабиёт ба равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоии замон мебошад». Ё ин ки оид ба мавзӯи «Тоҷикон дар оинаи таърих» (17 августи соли 1996) сухан ронда, ба эҷодиёти устод Айнӣ чунин баҳо додаанд: «Ӯ тавассути таълифи «Намунаи адабиёти тоҷик», мақолаҳои илмӣ ва асарҳои барҷастаи мустанада бар алайҳи идеологияи бадҳоҳон дар роҳи бедориву худшиносии миллати тоҷик хизматҳои барҷаста кард» [5, с. 302].

Муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хизматҳои устод Айнӣро дар роҳи инкишофи забони адабии тоҷик низ бузург хондаанд. Масалан, ҳангоми суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат аз 20 март соли 2001 забонро аз аввалин ва муҳимтарин рукни ҳастии ҳар як халқ ҳисобида, саҳми адибонро дар инкишофи ин сарвати бебаҳо баланд арзёбӣ намуданд. Чунки забони зебою ноби тоҷикӣ маҳз тавассути офаридаҳои бузургони адабиёт ба мо мерос мондааст.

Ба андешаи мухтарам Эмомалӣ Раҳмон миллатҳои мутамаддин арзишҳои олии худро на танҳо ҳифз, балки рушд ва инкишоф медиҳанд. Саромадони илму адаби мо низ ин корро кардаанд. Тавре мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд: «Чунин наовариҳо на ҳамеша самарай дилхоҳ медиҳанд. Масалан, дар солҳои сиюми асри XX нияти неки устод Айнӣ ва ҳаммаслақонаш ҷиҳати сода ва ба фаҳми халқ наздик кардани забони адабӣ бояд танҳо ба осон гардонидани саводомӯзӣ ва ба ҳаёти сиёсату иҷтимоии фарҳангӣ ҷалб шудани омма мусоидат мекард.

Аммо тундравӣ ва беэҳтиётӣ як идда адибон, хусусан аҳли матбуот, ин нияти некро ба як тамоюли одӣ ва омиёна кардани забони адабӣ табдил дод».

Мухтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин хунуқназарии ҳамон адибону олимони бегонапарстро саҳт мазаммат карда, баръакс саҳми адибони насли солҳои шастум, ба монанди Фазлиддин Муҳаммадиев, Муъмин Қаноат, Лоиқ Шералӣ ва ҳамқаламону пайравони онҳоро дар барҳам додани ин тамоюл баланд арзёбӣ кардаанд.

Воқеан, устод Айнӣ аз зумраи он адибонест, ки ҳамеша дар фикри саводнок кардани халқи азизаш буд ва хизмати асосии худро, махсусан дар самти забони адабии тоҷик, тавассути асарҳои бадеӣ ва мақолаҳои ҷудогона бедареғ иҷро намудааст. Масалан, устод Айнӣ дар мақолаи «Мактуби кушода ба рафиқ Толис», ки баъд аз мутолиаи ҳикояи «Студентшавандаҳо» навишта шудааст, дар баробари аз лиҳози ғоянокӣ, бандубаст ва тасвирнокӣ дилчасп будани ҳикоя, камбудии асосӣ ва ҷиддӣ – дар нутқи персонажҳои марказии асар аз лаҳча ва забони омиёна кор бурдани нависанда мебошад: Устод Айнӣ дар ин бора сухан ронда, таъкид кардааст, ки «қаҳрамони ҳикояи мазкур Маъруф ва Сокина, ки таҳсили миёнаи советӣ дида чандин сол муаллимӣ ҳам кардаанд ва Санавбар, ки талабаи мактаби миёна аст, тамоман бо забони вайрон гап мезананд» [1, с.233]. Бояд қайд кард, ки ба таъкиди устод Айнӣ чунин камбудии дар забони «адабӣ»-и баъзе аз ҳаваскорон дида мешуд, аммо маҳз эрод гирифтани дар ҳикояи Пулод Толис сабаб дошт. Устод Айнӣ ба ояндаи ин нависандаи ҷавон чун Фарҳат ва Шукӯҳӣ назари нек дошт. Тавре устод қайд кардааст: «Забони адабии тоҷик аз шумо ҷавонон сарсабзиҳои бисёр аълоро умедвор аст» [1, с.234]. Ин гуна сарсабзиҳоро дар фаъолияти минбаъдаи ин гурӯҳи нависандагон баръало мушоҳида мекунем. Ҳадаф аз ёдоварии мисоли мазкур ин аст, ки сода гардонидани забони асари бадеӣ ва ба қоидаҳои забони адабӣ мувофиқат кардани он вазифаи асосии ҳар як адиб мебошад.

Дар шинохти мухтарам Эмомалӣ Раҳмон Садриддин Айнӣ, ки дар вазъияти таърихӣ (1924-1926) ба майдони мубориза «ба ҳайси як қаҳрамони миллӣ» ворид гардид, ҳамчун нависандаи ҳақиқатнигор ва тақдирсози миллати тоҷик муаррифӣ гардида, ақидаҳои ватандӯстӣ, инқилоби фикрии ҷавонон, бедории шуури миллӣ ва ҳештаншиносӣ дар сартосари эҷодиёти ин абармарди роҳи илму адаб мавқеи асосӣ доранд. Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба дониш ва хиради волои устод Айнӣ баҳои баланд дода, асарҳои ӯро, ки ба масъалаҳои ҳаёти таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва адабии халқи тоҷик бахшида шудаанд, дар муаррифии қадимӣ будани таъриху тамаддуни халқи тоҷик далели радношаванда донистаанд. Осори мондагори устод Айнӣ барои имрӯзиён ва насли фардои миллати тоҷик дорои аҳаммияти бузурги таърихӣ мебошанд.

Андешаҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба намояндагони адабиёт ва мавқеи иҷтимоии онҳо хеле васеъ мебошад. Чунончи хангоми суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат аз 20 март соли 2001 оид ба вазъи адабии мамлакат сухан ронда, асарҳои бадеиву публитсистии адибони тоҷикро, ки дар мавзӯҳои гуногуни ҳоҷагии халқ навишта шудаанд, дар муаррифии халқи тоҷик василаи муҳим арзёбӣ намуданд.

Воқеан, адабиёт пайвандгари наслҳо буда, дар ташаккули маънавияти ҷомеа нақши созгор дорад. Бинбар ин, ворисони ҳақиқии адабиёт масъулияти баландро бар дӯш доранд. Мухтарам Эмомалӣ Раҳмон 19 ноябри соли 1997 зимни суханронӣ дар анҷумани 11-уми нависандагони Тоҷикистон оид ба ин масъала истодагарӣ намуда, чунин таъкид кардаанд: «Алҳақ табиат ба адиб нури истеъдодро шояд барои он ато кардааст, ки дар тарбияи ахлоқӣ, маънавӣ ба инсонҳо мадад расонад, қавраверо ба роҳи рост ҳидоят намояд, қотилу дуздҳо аз

аъмоли бад боздорад, дар дили ғамзада ва афтодае шуълаи умед афрӯзад, ғарибу бенавоеро бо сеҳру шахомати сухан ба диёри бахту армон орад» [6, с. 216].

Мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар баробари таъсиррасонию асари бадеӣ, шахсияти адибонро, ки бояд намунаи ибрат бошанд, барои ҷавонони мо муҳим шуморидаанд: «Ба фикри ман, шумо бояд чизи аз ҳама муқаддас – ваҳдати бародариро аз даст надихед. Шумо, адибони мухтарам, байни худ дӯсту муттаҳид бошед, ин муваффақияти ҷумҳури аст. Охир шумо на танҳо бо асарҳоягон, балки бо шахсияти худ намунаи ибрати ҷомеа бошед» [6, с. 223].

Мирзо Турсунзода аз зумраи адибоне мебошад, ки тамоми фаъолити эҷодӣ бахри беҳбудии ҳаёти ҷомеа ва тарғиби ғояҳои олии инсондӯстию марифатпарварӣ равона гардидааст. Ӯ ба ҳайси як чеҳраи адабӣ фаъолияти густурда дошт ва дар кишварҳои хориҷӣ низ офаридаҳои ӯро чун рамзи миллати овозадори тоҷик мешинохтанду эҳтиром мекарданд. Мирзо Турсунзода баъд аз устод Айнӣ яке аз адибони соҳибмақтаб маҳсуб ёфта, дар инкишофи эҷодӣ ва рушду камоли маънавии адибоне чун Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Фазлиддин Муҳаммадиев, Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киrom, Лоик Шералӣ ва Гулрухсор саҳми арзанда дорад.

Сарвари давлат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон саҳми Мирзо Турсунзодаро дар роҳи тараққиёти адабиёти бадеӣ ва мустаҳкам намудани сулҳ дар байни мамлакатҳо баланд арзёбӣ карда, ишора намудаанд, ки вай шуруъ аз солҳои сиёми садаи бист то вопасин лаҳзаи умр дар хизмату халқу ватанаш буд: «Шеърӯ достонҳои Мирзо Турсунзода, ки пешрафти Тоҷикистон ва рушду камоли маънавии мардуми кишвари моро бо санъати олии сухан ва маҳорати баланд тасвир менамоянд, далели равшани ягонагии шоир ва халқу Ватан мебошанд» [8, с. 226].

Чунин баҳогузори Президентҳои кишвар, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмонро дар хусуси шоири шахир Лоик Шералӣ низ мушоҳида мекунем. Пешвои миллат фаъолияти адибони тоҷикро дар солҳои шастуми асри гузашта бо ҷустуҷӯҳои нави эстетикӣ, ҳудогоҳӣ, тарғиби арзишҳои миллӣ бурдборона хонда, «руҳи нав» дар адабиёт унвон додаанд. «Дар ин миён, – қайд кардаанд мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, – лозим медонам хизматҳои пураарзиши шодравон Лоик Шералӣро дар талқини шӯҷоати адабӣ, руҳи миллӣ ва ватандорӣ, ситоиши модар ва забони модарӣ, эҳёи бисёр суннатҳои шеърӣ оламгири мо бо сипосу эҳтироми хоса ёдовар шавам» [8, с. 29].

Аз суханрониҳо ва таҳлилҳои Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба адабиёт ва намояндагони он равшан мегардад, ки халқи тоҷик аз азал ҳамчун миллати фарҳангдӯсту адабпарвар буд ва ин анъана то ҳол идома дорад. Аммо аҳли адаб, ки ворисони гузаштани миллати пурифтихори мо мебошанд, бояд вазифаи бардӯшдоштаи ҳудро сарбаландона иҷро намоянд. Имрӯз низ давлат ва ҳукумат ба адибон чун инъикосгари ҳаёти воқеӣ ва тарғибгари арзишҳои миллӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Дар навбати худ аҳли эҷод бояд асарҳоеро пешкаши хонандагон гардонанд, ки дархури ҷомеа, роҳнамои ҷавонон ва василаи муҳимми таълиму тарбия бошанд. Ҷавононро ба худандешӣ ва беҳамтову муқаддас будани ватани азизамон равона созад. «Ба наздикӣ, – қайд кардаанд мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат аз 19 март соли 2008, – дар рӯзномае чашмам ба як шеърӣ шодравон Ғаффор Мирзо афтод, ки бори нахуст ҳанӯз соли 1974 бо унвони «Тоҷикам» чоп шудааст. Шеър дар руҳияи ниҳоят баланди миллатдӯстӣ ва ифтихори ватандорӣ иншо гардидааст, ки дар он давра ҷасорати калонро тақозо менамуд. Бисёр мехостам, ки дар замони мо низ ҳамин гуна асарҳои меҳанпарастона ва саршори ифтихор аз миллати куҳанбунёди мо бештар эҷод гарданд» [12, с. 317].

Ҳамин тариқ, саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рушди адабиёти тоҷик бесобиқа буда, дар даврони соҳибистиклолӣ барои аҳли илму адаб чихати фаъолияти эҷодӣ фазои боз ҳам мусоид фароҳам омад. Маҳз бо ташаббуси мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зодрузи як қатор намояндагони илму адаби мо бо қарори ЮНЕСКО таҷлил ва ба ҷаҳониён муаррифӣ гардид.

Инчунин, як зумра осори адибони классик ва муосир, аз ҷумла китоби силсилаи «Ахтарони адаб» рӯйи чоп омаданд. Ахиран, бо дастури Сарвари давлат китоби «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ нашр ва дастраси аҳли ҷомеа мегардад. Месазад, ки ин китоб на чун зебдихандаи тоқҳои китобмонӣ, балки василаи муҳимми худшиносӣ ва ифтихори ватандорӣ гардида, чун шиносномаи миллат дар зехни ҳар сокини кишвар нақш бандад.

Ҳамаи тадбирирандешӣ дар ин самт, пеш аз ҳама, бо мақсади огоҳии ҷомеа аз таърихи адабу фарҳанги гузаштаи пурғановати халқи тоҷик, баланд гардонидани ҳисси хушиносӣ ва тағиби ғояҳои олии инсондӯстӣ нигаронида шудааст.

Дар шинохти Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон адабиёт «оинаи зиндагӣ» – оинае, ки гузаштаи миллатро инъикос ва оядаи онро равшан менамояд ва намояндагони адабиёт «раҳнамо ва пандомӯзи инсонҳо» маҳсуб меёбанд. Пас, хонандаи имрӯзро мебояд, ки аз ин хазинаи пурғанчи илму адаб баҳра бурда, ояндаи худро равшан ва дар пешравию давлату миллати хеш саҳмгузор бошанд.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис // Ахгари инқилоб. – Душанбе: Ирфон, 1974. – С. 230-238.
2. Барномаи таълимӣ аз фанни «Таърихи адабиёти ҷаҳон». Мураттибон: Раҳмонов Ҳ., Нурқоев Қ. – Душанбе: Кайҳон, 2007. – 34с.
3. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: дар роҳи демократия ва ҷомеаи мутамаддин. – Душанбе: Ирфон, 1996. – 312с.
4. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: ҷаҳор соли истиқлолият ва худшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 208с.
5. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди аввал. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512с.
6. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди дуюм. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512с.
7. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди сеюм. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512с.
8. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди чорум. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 472с.
9. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷилди панҷум. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 560с.
10. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди шашум. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 544с.
11. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди ҳафтум. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 480с.
12. Раҳмонов Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷилди ҳаштум. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 576с.
13. Турсунзода, М. Куллийет. – Ҷ. 3 / М. Турсунзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 432 с.
14. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: «Эр-граф», 2016. – 516с.
15. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 364с.
16. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432с.

ЧЕХРАҲОИ АДАБӢ ДАР ШИНОХТИ АСОСГУЗОРИ СУЛҲУ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ – ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

Дар мақолаи мазкур перомуни хизматҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар муаррифии чеҳраҳои адабӣ сухан меравад. Муаллиф дар асоси суханрониҳо ва китобҳои алоҳидаи муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мавзӯро шарҳу таҳлил намудааст. Равшан гардидааст, ки хизматҳои шоёни Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар соҳаи адабиёт бебаҳо аст. Гиромидошт ва таҷлили сатҳи ҷаҳонии зодрӯзи намояндагони илму адаб яке аз ташаббусҳои асосӣ дар ин самт мебошад. Китоби «Чеҳраҳои мондагор» нақши саромадони адабиёти паҳновари тоҷикро барои дарки худшиносӣ ва ифтихори миллии хонандагон боз ҳам устувор гардонидааст. Инчунин, дар мақола андешаҳои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки дар китобҳои алоҳида ва як қатор суханрониҳо дар шиноҳти адабиёт ва аҳли илму адаб сухан ронда, ба эҷодиёти онҳо баҳои воқеӣ додаанд, баррасӣ шудаанд.

Мақола аз лиҳози мавзӯ ва мундариҷа аҳамиятнок буда, ба доираи васеи хонандагон пешниҳод мегардад.

Калидвожаҳо: Адабиёт, чеҳраҳои адабӣ, забон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон, Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Ҷалолиддини Балхӣ, Садриддин Айни.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ДЕЯТЕЛИ В ПРИЗНАНИИ ОСНОВАТЕЛЯ МИРА И НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА - ЛИДЕРА НАЦИИ, ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН, УВАЖАЕМОГО ЭМОМАЛИ РАХМОНА

В данной статье говорится о заслугах Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в представлении литературных деятелей. Автор разъяснил и проанализировал тему на основе выступлений и отдельных книг уважаемого Эмомали Рахмона. Стало ясно, что заслуги Основателя национального мира и единства – Лидера нации Эмомали Рахмона в области литературы неопределимы. Чествование и празднование юбилея представителей науки и литературы – одна из главных инициатив в этом направлении. Книга «Чеҳраҳои мондагор» усилила роль популярной таджикской литературы для самосознания и национальной гордости читателей. Также в статье рассматривается мнение уважаемого Лидера нации Эмомали Рахмона, который высказался в отдельных книгах и ряде речей в знак признания деятелей литературы и науки, дал реальную оценку их творчеству.

Статья важна по тематике и содержанию и представлена широкому кругу читателей.

Ключевые слова: Литература, литературные деятели, язык, Президент Республики Таджикистан, Лидер нации, Эмомали Раҳмон, Абуабдуллох Рудаки, Носир Хусрав, Джалалуддин Балхи, Садриддин Айни.

LITERARY FIGURES IN RECOGNITION OF THE FOUNDER OF NATIONAL PEACE AND UNITY - THE LEADER OF THE NATION, PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN, RESPECTED EMOMALI RAHMON

This article talks about the merits of the Founder of national peace and unity - the Leader of the nation, the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon in the presentation of literary figures. The author explained and analyzed the topic based on the speeches and individual books of the respected Emomali Rahmon. It became clear that the merits of the Founder of national peace and unity - the Leader of the Nation Emomali Rahmon in the field of literature are invaluable. Honoring and celebrating the world birthday of representatives of science and literature is one of the main initiatives in this direction. The book "Chehrakhoi Mondagor" strengthened the role of popular tajik literature for the self-awareness and national pride of readers. The article also examines the opinion of the respected Leader of the nation Emomali Rahmon, who expressed

himself in separate books and a number of speeches in recognition of literary and scientific figures and gave a real assessment of their work.

The article is important in terms of subject matter and content and is presented to a wide range of readers.

Key words: Literature, literary figures, language, President of the Republic of Tajikistan, Leader of the nation, Emomali Rahman, Abuabdulloh Rudaki, Nosir Khusrav, Jalaluddin Balkhi, Sadriddin Aini.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамшоди Чамшед - доктори фалсафа (PhD), аз рӯи ихтисоси филология, дотсенти кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. E-mail: mr.shamshod93@mail.ru, тел: +992 918906365

Сведения об авторе: Шамшоди Джамшед - доктора философии (PhD) по специальности филология, доцент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** Республики Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. **E-mail:** mr.shamshod93@mail.ru, **тел:** +992 918906365

Information about the author: Shamshodi Jamshed - doctor of philosophy (PhD), majoring in philology, associate professor of the department of tajik literature Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarova street 16. E-mail: mr.shamshod93@mail.ru, tel: +992 918906365

УДК:82+82'367 (075.8)

ББК:82.2-2 (2-тадж)

Ё-17

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ СМЫСЛОВОГО КОМПЛЕКСА «ПРЕДМЕТ + ОЦЕНКА» В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Ёрова С.Н., к.ф.н., доцент

ГОУ «Худжандский госуниверситет имени академика Б.Гафурова»

Человеческое сознание, воспринимая, познавая объекты окружающей его действительности, определяет и фиксирует их признаки, свойства, качества и при этом часто наблюдает необходимость манифестации того или иного качества и оценки предметного мира, различной степени проявления того или иного качественного образа языковыми средствами. Данный языковой процесс осуществляется благодаря обнаруженным, тонко схваченным сознанием лингвоэтноса формальным и функциональным связям между объектами разных миров - предметов и их оценок, в основе которых всегда лежит ассоциация.

Реально воспринимаемый лингвоэтносом физический предмет вызывает необходимость определенных ассоциативных оценок, что и позволяет соответствующим образом оценивать, организовывать, воссоздавать на пропозициональном уровне сами эти предметные образы, детали предметного мира, а также их оценку словесными единицами.

Предметно-оценочные комплексы в таджикской и русской лингвокультурах представляют собой определенным образом выстроенную по законам динамической иерархии систему ценностей, состоящую из предметно-оценочных представлений, понятий, оценочных концептов, вобравших в себя в вербальных формах впечатления, ощущения, знания, весь чувственный и рациональный опыт освоения человеком мира предметных реалий. Она доступна человеческой рефлексии в том случае, если языковые единицы, выражающие их, в целом семантически, знаково вербально правильно оформлены, поскольку обязательным условием их существования и функционирования являются процессы

вербализации, семантизации, конкретной акцентной дифференциации их смысла и определение их функционального статуса.

Качественное, продуктивное описание языковой природы предметно-признакового комплекса в динамическом аспекте предполагает семантическую дифференциацию подобных языковых единиц, исследование их лингвоспецифической структуры и функционирования в разных языковых сообществах, в целом - в разных национальных культурах, без которых становится проблематичным всякое диахроническое и синхронное сопоставительное изучение их природы и выявление особенностей языковых культурных предпочтений и доминант, в целом специфики языковых обозначений монолитных двух знаковых систем - предмета и его оценки, представляющих собой неразрывно связанные друг с другом социальные феномены.

Вербализация предметного мира и его особенностей этноспецифична, что обусловлено самыми разнообразными факторами экстра - и интралингвистического характера, детерминирующими их языковую жизнь, функционирование, происходящие в их структуре семантические, функциональные трансформации и новации, смысловые ориентации.

Языковые обозначения смыслового комплекса «предмет + оценка», насколько мы можем судить, до недавнего времени практически не исследовались отечественными учеными в сопоставительном синхронно-диахроническом аспекте, что, по нашему мнению, во многом затрудняет поиски ответов на многочисленные вопросы, касающиеся динамики развития подобных структурных единиц, их лингвоспецифической структуры и функционирования в разных национальных лингвокультурах. Отсутствие единого понимания в определении их языковой природы свидетельствует, прежде всего, о трудностях формирования новой научной парадигмы и оценки исследуемых структур. Объективные сложности, возникающие на пути исследователей - компаративистов, судя по современным отечественным публикациям, стимулируют появление новых исследований на базе фактологического материала разноструктурных языков.

В многочисленных лингвистических изысканиях, имеющих своим предметом исследование связи определения с определяемым словом, выраженным различными частями речи, указывается на теоретическую и практическую значимость основательного изучения исследуемой нами проблемы. При этом, как правило, отмечается актуальность изучения исключительно собственно языкового механизма обозначения оценок предметных реалий. Вне поля зрения ученых или на его периферии остаются многочисленные и весьма важные аспекты данной проблемы, относящиеся к ее базисным аспектам, которые соприкасаются с экстралингвистическими и интралингвистическими факторами, с особенностями языкового менталитета того или иного этноса, с особенностями национального языкового характера, этнокультурологической спецификой языка, архитектоникой национальной языковой культуры.

Следствием такого ограниченного сугубо филологическими рамками научного подхода к данной фундаментальной проблеме современной общей лингвокультуры является достаточно большое количество лингвистических работ, ставящих перед собой задачи преимущественно лишь описания языковых механизмов вербализации определения и определяемых слов, что далеко недостаточно для действительно глубокого осмысления онтологии смыслового комплекса или концепта «предмет + оценка», столь релевантного для всякой языковой культуры.

Перспективными, по нашему убеждению, могут стать исследования, выполненные в пограничной зоне интересов, на первый взгляд, казалось бы, разных, но в действительности максимально близких - лингвистики, культурологии, этнографии, лингвистики текста, этнологии и истории языка. Особую важность при этом представляет изучение эволюции, становления концептосферы смыслового комплекса «предмет + оценка» с точки зрения диахронического и синхронного исследования движения и предела его элементов, выступающих в качестве носителей определенных концептов (значений), имеющих

огромное значение для определения самого процесса формирования, функционирования данных феноменов лингвокультуры в человеческой концептуальной и языковой картине мира.

Недостаточная теоретическая изученность особенностей смысловых комплексов «предмет + оценка» как структурно-смысловых культурных образований, релевантных в таджикской и русской лингвокультурах, вкупе с прикладным значением проблемы исследования для лингвистики служат обоснованием необходимости предпринимаемых в настоящей статье научных изысканий, целью которых является комплексное сопоставительное изучение языковых сущностей и характеристик указанных концептов как структурно - и содержательно-сложных, многомерных вербализованных оценочных конструкторов в таджикской и русской языковых культурах, как самого продуктивного способа интерпретации человеческой оценочной мысли или суждений о предметном мире и реалий действительности, поскольку как отмечает Л. Ельмслев: «Язык, рассматриваемый как знаковая система и как устойчивое образование, используется как ключ к системе человеческой мысли, к природе человеческой психики». [6, с. 132]

Отсюда, в науковедении, особенно в последнее время, все более настойчиво и убедительно отстаивается положение, согласно которому будущее сопоставительной лингвистики - за многоаспектным, комплексным исследованием феноменов лингвокультур.

В отличие от традиционного - лингвистического способа описания сопоставительный подход к изучению языковых закономерностей представляет значительную теоретическую и прикладную ценность не только для филологии, но в целом для всего гуманитарного знания.

Уникальность функционального статуса смысловых комплексов «предмет + оценка» заключается в самом объекте их изучения - языковых ресурсах и арсеналах, формирующих и развивающих человеческую мысль, кодирующих оценочный опыт, выступающих как орудие познания мира реалий, эксплицирующих оценочные суждения о них.

Современное состояние научной разработки актуальных проблем современного общего языкознания, задачи лексикологии, перспективы общего развития теории значения и оценок вызывают необходимость поиска лингвистических новаций, нового взгляда на данную проблему и вовлекают в орбиту научных исследований множество вопросов, неизученных в сопоставительном аспекте.

Продуктивное описание языковой природы смыслового комплекса «предмет + оценка» в динамической плоскости предполагает семантическую классификацию подобных языковых единиц, без которой становится проблематичным всякое диахроническое или синхронное сопоставительное изучение ее объектов.

В связи со стратификацией прагматической ориентации подобных языковых единиц в ряду актуальных проблем современной сопоставительной лингвистики, подлежащих ныне комплексному научному исследованию, особое положение занимает изучение изоморфной языковой природы предметно-оценочных категорий русского (Ря) и таджикского (Тя) языков со сложной многоуровневой семантикой и структурой, располагающей в каждом из них специфической системой средств их формирования.

Разнотипность вербализации рассматриваемых единиц в сопоставляемых языках весьма специфична, хотя релевантность оценок в этих языках идентична, поскольку оценка фрагментов мира и предметов действительности переносятся на чувственную сферу этносов одинаково. Представление и вербализация предметов и их оценок - есть генетически запрограммированная природой в человеке естественная реакция на внешние стимулы. Регулятивная функция внешних стимулов как инструмента воздействия или влияния на чувства и ощущения, а также и их дифференциация весьма значима для определения базисных номинаций предметов и их оценок.

Изучение способов и особенностей вербализации, подобных предметно-оценочных блоков - необходимое условие формирования и эволюции концептосфер любого языка, так как именно исследование языковых средств объективации фрагментов предметного мира

позволяет осуществить четкую демаркацию (установление, определение знаками) границ языковых концептов на концептуальной карте языков.

В научном поиске типологически релевантных структурно-семантических или функциональных особенностей лексических единиц, выражающих различные аспекты оценок предметного мира, их параметров или оппозиции, на наш взгляд, следует обязательно обратиться к соответствующим их прототипам - концептуальным языковым системам, лексико-грамматическим, структурно-семантическим моделям других родственных, неродственных или близкородственных языков, так как при сопоставлении условий их реализации, а также интерпретации кодируемый объект исследования легче познать, а опыт исследования хранить, обрабатывать и передавать.

Введение оценочных категорий Ря и Тя в пространство особо актуального исследовательского микрополя предполагает применение к ним нелинейных процедур лингвистического анализа, общепризнанных на других уровнях языковых реалий.

В связи с решением глобальных теоретических и прикладных задач общего языкознания, связанных с функционально-системным представлением языковых конструкторов, характеризующих в разноструктурных языках многоуровневый процесс оязыковления различных предметных миров и их оценок, признаковых свойств, в ряду особо важных вопросов сопоставительной лингвистики все большую актуальность приобретает проблема исследования функционального статуса и языковой природы семантических классов комплексов «предмет + оценка».

На современном этапе развития многоуровневого контакта языков в лингвистической науке особую значимость приобретают и вопросы, освещающие основы взаимодействия элементов языка на семантико-функциональном уровне (предмет + оценка) разноструктурных лингвокультур, а также изучение особенностей лексических единиц, составляющих их структуру, внутренний механизм языковых взаимозависимостей между планом выражения и планом содержания различных лексических конструкторов, выражающих предметно-оценочные значения.

Актуальность научных изысканий в этом направлении обусловлена переключением исследовательских интересов на осмысление того, как используются языковые элементы и их категории в определенном функционально-семантическом ракурсе комплекса «предмет + оценка», в однотипных или разных по смыслу или композиционной структуре конструкциях.

Предметно-оценочные блоки Ря и Тя являются сложной целостной системой, и потому в них действуют не механические, а более глубокие и сложные факторы языковой причинной зависимости их элементов. Каждая оценочная категория в Ря и Тя это арена сложных взаимодействий различного лексико-грамматического порядка и типы значений оценочных категорий Ря и Тя определяются, в первую очередь, их функциями и структурой, то есть характером входящих в их состав компонентов (языковых знаков), их взаимоотношением и иерархией. Отсюда между структурными элементами и значениями или смыслом названных семантических комплексов Ря и Тя существует очень сложное взаимодействие, которое регулируется определенными правилами (например, правилами семантической деривации, правилами переносного употребления значений, актуального членения, правилами функциональной перспективы). Поэтому помимо толкований значений, весьма важно изучение их лингвистической семантики, определяя методику и направления научных поисков, а затем описывать способы (правила) применения языковых и неязыковых значений в структуре данных смысловых блоков для порождения тех или иных нюансов акта оценки предметного мира в высказывании. Иными словами, кроме теории значения исследователь в своей работе обязан проходить и путь теории порождения смыслов, теории референции, поскольку смысл – это языковое значение, примененное к конкретному денотату.

Анализируя лимитативные отношения в формировании предметно-оценочных конструкторов, следует изучить сложные дифференциальные признаки словесных элементов предметно-признаковых семантических комплексов Ря и Тя, тонкие оттенки языковой

интерпретации их понятийной основы и семантику их предела. Сфера их семантического представления должна составлять собой развитую систему внутриязыковой ориентации с сильно выраженным интерпретационным механизмом.

В связи с указанной исследовательской ориентацией, подобные разработки привлекают внимание ученых, поскольку общий принцип анализа, учитывающий не только денотативно-понятийные, но и интерпретационные аспекты языкового содержания конструкторов, выражающих оценочные категории, в сопоставительном плане ныне отсутствует и представлен в разных функционально-семантических сферах научного описания грамматики Ря и Тя фрагментарно.

В процессе изучения различных аспектов проблемы выявился огромный интерес к сопоставительному анализу исследуемой проблематики, поскольку сопоставительное языкознание представляет собой одно из магистральных и перспективных направлений современной лингвистики.

Сущность сопоставительного метода, его универсальность предоставили возможность осуществить системно-функциональный подход к языковым явлениям, безотносительно к генетической, типологической или ареальной принадлежности сопоставляемых языков. Сопоставительный анализ раскрыл системно-функциональные закономерности вращения языковых семантических комплексов (предметно-признаковых) Ря и Тя, выявил сходства и различия между данными конструктами, обнаруживая и общезыковые универсалии. Помимо этого, прием сопоставления позволил наблюдать диахронию во временном пространстве, то есть синхронно зафиксировать различные стадии формирования одного и того же языкового феномена признаковой оценки предмета в разноструктурных языках.

В центре нашего внимания находятся проблемы научного описания функционального статуса и смысловой дифференциации предметно-признаковых комплексов Ря и Тя, ибо в сложной системе концептуальной сферы Ря и Тя особое семантическое микрополе составляют подобные блоки с общим значением оценки предметных миров и соответствующие им конструкты с различными ядерными значениями. Ставится задача комплексного исследования функции, семантики и структуры единиц, выражающих различные предметно-признаковые значения в их изолированном состоянии и изучение всех видов их дистрибуций (окружения). Как компоненты системы высшего ранга оценочные категории вступают с другими единицами контекста в особые структурно-семантические отношения, сохраняя единство содержания (предмета и его оценки) на разных уровнях.

Для адекватного описания в сопоставительном аспекте сложной функциональной, структурной и семантической специфики данных смысловых комплексов Ря и Тя мы применяем многомерное концептуальное пространство поисков, так как положение элементов этого множества (оценочных категорий и их ядерных значений) может быть охарактеризовано с помощью не одного, а множества параметров.

В целях полного описания особенностей изучаемой микросистемы, предложены две модели - структурная и функционально-семантическая. Первое направление исследует лексическую, грамматическую, синтаксическую и общую структурную семантику предметно-оценочных категорий Ря и Тя, а второе - представлено так называемой контекстной функциональной семантикой.

Огромный вклад в исследование проблемы, в историю становления и развития теоретических вопросов данной подсистемы языка внесли фундаментальные труды ученых-русистов В.В. Виноградова, Л.В. Щербы, Р.А. Будагова, В.Г. Гака, А.В. Бондарко, С.Д. Кацнельсона, Г.В. Колшанского, М.В. Никитина, Н. Комлева, Н.Ю. Шведовой, Д.Н. Шмелева, Н.Н. Прокоповича, Н.Д. Арутюновой, О.С. Ахмановой, А.А. Уфимцевой и других.

Большое значение для изучения морфолого-синтаксических и лексико-семантических закономерностей, для методологии синтаксического исследования проблемы сочетаемости слов, имеют труды Ш.Рустамова, Л.В. Успенской, Р. Гаффарова, М. Шукурова,

М.Н. Касымовой, Д. Таджикиева, В.А. Капранова, А.Мирзоева, С.Абдурахимова, А.И.Королевой, С.В.Хушеновой, А. Халилова, Ш. Ниязи, Э.С. Улуг-заде, Р.А. Самадовой, раскрывающие наиболее сложные аспекты функционирования слов в структуре словосочетаний как одного из основных синтаксических единиц языка.

Глубокое и всестороннее сопоставительное изучение языковых явлений таджикского и русского языков, исследование грамматических категорий каждого из языков с учетом их специфики, стремление установить основные различия между этими двумя индоевропейскими языками заставило исследователей республики расширить базу своих научных изысканий.

Одним из примеров такого сопоставительного изучения двух языков может служить работа профессора Л.В. Успенской «Основные структурные особенности современного литературного таджикского языка по сравнению с русским языком», в которой в сопоставительном плане освещены основные категории таджикского и русского языков, как в их звуковых системах, так и в грамматических структурах, отмечены случаи расхождения и сходства, структурно-семантические особенности избранных для сравнения языковых фактов [12, с. 13-15].

Подчинительной связи в словосочетаниях сопоставляемых языков посвящены статьи А.И. Королевой «Определение - качественное прилагательное в русском и таджикском языках», в которых в связи с общей проблемой словосочетаний ставится вопрос об изафетных и безизафетных определениях, освещаются вопросы способов связи определения с определяемым, о месте определения - качественного прилагательного в предложении, о способах и средствах выражения связи определения с определяемым, о месте определения - качественного прилагательного в предложении, о способах и средствах выражения связи определения - неприлагательного в таджикском и русском языках. С выходом в свет данных работ до некоторой степени был восполнен существовавший пробел в исследовании вопроса синтаксической связи определения с определяемым словом в сопоставительном плане в таджикском и русском языках [7, с. 109].

На базе некоторых структурных типов словосочетаний, образуемых способами управления, в работе М.И. Газиевой «Таджикские словосочетания имен существительных и их соответствия в русском языке», затронут ряд теоретических вопросов проблемы сочетаемости слов и сделано сопоставление свойств именных предложных и изафетных словосочетаний в Ря и Тя. Однако в данной работе не получили достаточного освещения структурно-функциональные особенности словосочетаний, не затрагивается вопрос о лексическом аспекте теории словосочетаний.

Развивая некоторые положения вопроса сочетаемости слов в сопоставительном плане, М.И. Газиева на материале различных по структуре словосочетаний выделяет типы связей. В целом предлагаемая автором классификация заслуживает внимания, хотя среди интересного материала работы встречаются и аргументации дискуссионного характера [5, с. 17].

Ценным вкладом в исследование подчинительных связей в русском и таджикском языках являются фундаментальные работы Р.А. Самадовой «Подчинительная связь в русском и таджикском языках» и «Проблемы лингвистического конструирования предложно-именных словосочетаний в русском и таджикском языках».

Автор данных работ одним из первых среди лингвистов уделила специальное внимание многоаспектной проблеме подчинительных связей русского и таджикского языков, а также сложному вопросу многоуровневой организации структуры словосочетаний класса С + пр + С «существительное + предлог + существительное» сопоставляемых языков [8, с. 170].

Как видно, достижения таджикского и русского языкознания в изучении закономерностей словосочетания несомненны. Тем не менее, вопросы комбинирования и взаимодействия сочетающихся лексических значений, которые опираются на теорию уровневой стратификации языковых единиц, ставятся впервые. Обобщенные многоаспектного характера исследования данной проблемы необходимы также для уяснения

понятия семантической структуры словосочетаний в процессе передачи предметно-оценочной информации и обогащения информативных единиц в условиях «сложения смыслов».

Литература:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики.- М.: Едиториал УРСС, 2004. - С.104.
2. Акрамов М. Адъективные словосочетания в современном таджикском литературном языке. - Душанбе: Ирфон, 1973. - С.84.
3. Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. - Л., 1976.-403 с.
4. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). - М., Наука, 1974.- 367 с.
5. Газиева М.И. Таджикские словосочетания имен существительных и их соответствия в русском языке. Автореф. канд. дисс. - Душанбе, 1991.- С. 17.
6. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. //Зарубежная лингвистика. №1.-М., Прогресс, 1999.- С. 132.
7. Королева А.И. Определение - качественное прилагательное в русском и таджикском языках. Уч. зап. Душанбинского госпединститута. -Душанбе, 1970, Т. 74.- С .109.
8. Самадова Р.А. Подчинительная связь в русском и таджикском языках. - Душанбе: Дониш, 1989. (на русс. яз.). - 170 с.
9. Самадова Р.А. Проблема лингвистического конструирования предложно-именных словосочетаний в таджикском и русском языках: Дисс. докт. филолог. наук. - Худжанд, 1999.- 369 с.
10. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове. - В кн.: Вопросы грамматического строя. - М., 1955.- 482 с.
11. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике. - Киев, 1979.- 189 с.
12. Успенская Л.В. Основные структурные особенности современного таджикского языка в сравнении с русским языком // Материалы 1 Межреспубликанской конференции по вопросам улучшения преподавания русского языка в национальных школах. - Ташкент, 1958.- С. 13-15.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ СМЫСЛОВОГО КОМПЛЕКСА «ПРЕДМЕТ + ОЦЕНКА» В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена исследованию лингвистических средств выражения смыслового комплекса «предмет + оценка» в русском и таджикском языках.

Автор рассматривает особенности использования оценочных категорий, таких как прилагательные, наречия и устойчивые выражения, в контексте взаимодействия с обозначением предмета. Сравнительный анализ выявляет сходства и различия в структурных и семантических аспектах данных конструкций в двух языках, акцентируя внимание на их языковой специфике. Особое внимание уделено роли культурных и языковых факторов в формировании оценочной лексики.

Научная статья представляет интерес для исследователей, занимающихся сравнительной лингвистикой, семантикой и изучением межъязыковой интерференции.

Ключевые слова: языковой процесс, предметно-оценочные комплексы, лингвоэтнос, продуктивное описание, языковая природа, языковые средства, «предмет+оценка», вербальные формы, предметный мир, экстралингвистические и интралингвистические факторы, лимитативные отношения.

ВОСИТАҶОИ ЗАБОНШИНОСИИ ИФОДАИ КОМПЛЕКСИ МАЪНОИИ «ПРЕДМЕТ + АРЗЕБӢ» ДАР ЗАБОНҶОИ РУСӢ ВА ТОЧИКӢ

Мақола ба таҳқиқи воситаҳои забоншиносии ифодаи комплекси маъноии «предмет + арзебӣ» дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст.

Муаллиф хусусиятҳои истифодаи категорияҳои арзёбиро, ба монанди сифатҳо, зарфҳо ва ибораҳои устуворро дар заминаи ҳамкорӣ бо аломати мавзӯ баррасӣ мекунад. Таҳлили муқоисавӣ, монандӣ ва фарқиятҳоро дар ҷанбаҳои сохторӣ ва семантикии ин сохторҳоро дар ду забон ошкор мекунад ва ба хусусияти забонии онҳо диққат медиҳад. Ба нақши омилҳои фарҳангӣ ва забонӣ дар ташаккули луғати арзебӣ диққати махсус дода мешавад.

Мақолаи илмӣ барои муҳаққиқоне, ки бо забоншиносии муқоисавӣ, семантика ва омӯзиши интерференсияи байнизабонӣ машғуланд, ҷолиб аст.

Вожаҳои калидӣ: раванди забон, комплекси предметӣ-баҳодихӣ, лингвоэтнос, тавсифи самаранок, табиати забонӣ, воситаҳои забонӣ, предмет+арзебӣ, шаклҳои шифохӣ, ҷаҳони предметӣ, омилҳои экстралингвистикӣ ва интралингвистикӣ, муносибатҳои лимитативӣ.

LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSING THE SEMANTIC COMPLEX «SUBJECT + ASSESSMENT» IN RUSSIAN AND TAJIK LANGUAGES

The article is devoted to the study of linguistic means of expressing the semantic complex "subject + assessment" in Russian and Tajik languages.

The author examines the features of the use of evaluative categories such as adjectives, adverbs and stable expressions in the context of interaction with the designation of the subject. The comparative analysis reveals similarities and differences in the structural and semantic aspects of these constructions in the two languages, focusing on their linguistic specificity. Special attention is paid to the role of cultural and linguistic factors in the formation of evaluative vocabulary. The scientific article is of interest to researchers engaged in comparative linguistics, semantics and the study of interlanguage interference.

Key words: language process, subject-assessment complexes, linguoethnos, productive description, linguistic nature, linguistic means, "subject+assessment", verbal forms, subject world, extralinguistic and intralinguistic factors, limitative relations

Сведения об авторе: Ёрова Сабоҳат Нурматовна - ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова», кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и зарубежной литературы. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Мавлонбекова 1, E-mail: sabohatyorova1009@mail.ru Телефон: (+992) 92-701-27-86.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёрова Сабоҳат Нурматовна – Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Гафуров», номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти рус ва хоричӣ. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, гузаргоҳи Мавлонбеков 1, ш. Хучанд, почтаи электронӣ: sabohatyorova1009@mail.ru Телефон: (+992) 92-701-27-86.

Information about the author: Yorova Sabohat Nurmatovna – State educational institution “Khujand State University named after academician B. Gafurov”, candidate of philological sciences, associate professor of the department of Russian and foreign literature. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov Avenue 1, E-mail: sabohatyorova1009@mail.ru Phone: (+992) 92-701-27-86.

НАЗАРИЯИ ИСТИОРА ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ТАҲҚИҚОТИ ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

Гулямов Ҳ.Қ., н.и.ф., дотсент

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Дар забоншиносӣ масъалаи омӯзиши истиора чизи нав набуда, муддатҳои тулонӣ истиора дар риштаҳои риторика ва поэтика мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Вожаи истиора (ар. – ба орият гирифтани) – яке аз санъатҳои асосии маънавий ва як намуди маҷоз аст. Бунёди истиора низ бар ин аст, ки калимаю ибора на ба маънои асли, балки ба маънои дигаре қор фармуда мешавад. Истиора аслан аз инкишофи ташбеҳ ҳосил шудааст. Масалан, агар ташбеҳшаванда зикр наёфта, танҳо ташбеҳқунанда омада, вазифаи ташбеҳшавандаро низ адо кунад, ташбеҳ ба истиора табдил меёбад. Чунончи, агар ғӯем, ки «**фарзанд мисли нури чашм азиз аст**», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро фарзанд ба нури чашм монанд шудааст: фарзанд – ташбеҳшаванда, нури чашм – ташбеҳқунанда.

Истиора дар тамоми шеваҳои гуфтор, аз ҷумла дар услуби илмӣ мушоҳида мешавад, ки дар он вазифаҳои маърифатии нав, ифода ва образнокӣ, масалан, дар услуби публицистӣ ва гуфтугӯӣ пайдо шуда, ба шабоҳати берунӣ ва амиқи падидаҳо, ягонагии вазифаҳои онҳо, яқинии таассурот (визуалӣ, шунавоӣ ва ғ.) асос ёфтааст. Монандиҳо метавонанд воқеӣ бошанд, аммо онҳо метавонанд нисбат ба онҳо сохта низ бошанд. Интиқоли маъно метавонад дар доираи мавзӯи истиора дар шакли бечон ё зинда ва байни онҳо сурат мегирад.

Агар хосияти предмети зинда ба объекти бечон гузарад, пас ин як намуди истиора – персоналий мебошад. Шаклҳои истиораи муболиғаомез ҳангоми ба гурӯҳҳои дигар гузаштани он душвор мешаванд: истиораи муболиғаомез, тавсифи истиора ва ғайра. Дар баробари вазифаи асосӣ дар забони ҳозира-образнок тавсиф қардани ҳодисаҳои воқеият, истиораи вазифаи номинативиро низ иҷро мекунад, яъне вазифаи номгузории як синфи муайяни объектҳо. Дар ин нақш истиора оҳиста-оҳиста тасвири худро аз даст дода, ба воҳиди бетарафии забон табдил меёбад. Чунин истиораҳоро забонӣ, лексикӣ, маъмулӣ, қарахтшуда (шахшуда), забонзадашуда меноманд [2, с. 135]. В.Д. Стариченко қайд мекунад, ки истиора (метафора) бо фаъолияти маърифатии инсон, бо равандҳои тафаккури образнок, рағбат ба тавсифи ҳамзамон ва ҳамҷониби объект алоқаманд аст [15, с. 305].

Бархе аз муҳаққиқон дар Аврупо низ «забонро фақат ҳаёл ва истиора медонанд» [18, с. 113]. Истиора маъмултарин ва муҳимтарин унсурҳои забон буда, аз истифодаи маҷозии калимаву ибораҳо дар асоси шабеҳии падидаҳои муқоисашуда иборат аст: *Суруди бебол логар мешавад* (А. Фет); *Ситораҳо чароғҳои фурузонанд* [БЭС с. 685].

Забоншиносии тоҷик Т. Зеҳнӣ қайд мекунад, ки «истиора — як намуди маҷоз буда, ба ҷойи як калимаи дигар истифода шудани калимае мебошад. Фарқи истиора аз ташбеҳ ин аст, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр намеёбад, балки танҳо ташбеҳқунанда номбар мешавад. Масалан, агар ғӯем, ки «қомати ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро ки қомати ёр ба дарахти сарв монанд қарда шудааст. Вале агар ғӯем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷумла иборати «сарви ман» истиора аст, зеро ба ҷойи калимаи «ёр» омадааст» [8].

Бисёре аз забоншиносони ватаниву хориҷӣ мафҳуми истиораро омӯхтаанд ва меомӯзанд. Аммо ҳанӯз дар фаҳмиши забоншиносии истиора байни олимони ихтилофи назар вучуд дорад. Бо саъю кӯшиши забоншиносони муосир, махсусан, Б. Камалиддинов, Ҳ. Маҷидов, М. Саломов, Ҳ.Ҷ. Дӯстзода, Д. Саймиддинов, Е.Т. Черкасова, Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова мафҳумҳо ва равандҳои забоншиносӣ муайян қарда шудаанд, ки пайдоиш ва фаъолияти истиораро дар нутқ нишон медиҳанд. Ба инҳо дохил мешаванд: маънои асосии калима, унсурҳои умумии семантикӣ, ки натиҷаи ташаккули дуҷумлараҷаи семантикии маънои

истиоравӣ мебошад; алоқаҳои луғавӣ ва маъноии калимаҳо, ки аз ҷиҳати мантиқӣ ба алоқаҳои воқеии предмети ҳодисаҳои воқеият мувофиқ нестанд, як навъи муайяни маъноии калима, категорияҳои грамматикӣ исмҳои зинда.

Ба андешаи Р. Гофман, «Истиора ҳамчун воситаи тавсиф ва тавзеҳот дар ҳама гуна соҳа истифода бурда мешавад: дар суҳбатҳои психотерапевтӣ ва муҳоҷисаҳои байни пилотҳои ҳавопаймо, дар рақсҳои маросимӣ ва забони барномасозӣ, дар таълими бадеӣ ва механикаи квантӣ. Истиора, дар ҳар ҷое, ки мо бо он дучор шавем, қариб ҳамеша фаҳмиши амал, шинохт ва забони инсонро ғайр мегардонад» [19, с. 152].

Ба андешаи олими англис Э. Ортони, се сабаб мавҷуд аст, ки истиора дар зиндагии мо истифода мешавад:

- 1) Онҳо ба мо ёрӣ мерасонанд, ки муҳтасар сухан ронем;
- 2) Онҳо нутқи моро равшан мекунад;
- 3) Онҳо имкон медиҳанд, ки баённашавандаро баён кунед [17, с. 215].

Мо аксар вақт истиораҳоро истифода мебарем, зеро онҳо ба мо кумак мекунад, ки фикрҳои худро зуд баён намоем; нутқ барои ҳама муҳтасар, дақиқ ва фаҳмо мешавад.

Ба назари Н.Д. Арутюнова, навъҳои зерини истиораи лингвистиро ҷудо кардан мумкин аст:

1) истиораи номинативӣ (интиқоли ном), вақте ки як маъно ба маънои дигар иваз мешавад.

2) истиораи образнок, ки дар натиҷаи гузаштан аз маънои муайянкунанда ба предикат сохта шуда, барои инкишофи маъноҳои истиоравӣ ва воситаҳои синоними забон хизмат мекунад;

3) истиораи маърифатӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии мувофиқати калимаҳои предикативӣ ба вучуд омада, полисемияро ба вучуд меорад;

4) истиораи умумӣ, дар ин ҷо ҳудуди маъноҳои лексикӣ ва тартибҳои мантиқӣ аз байн рафта, дар натиҷа ба пайдоиши полисемияи мантиқӣ мусоидат мекунад [1; с. 366].

Ҷ. Лакофф ва М. Чонсон ду намуди истиораро ҷудо мекунад: онтологӣ, ба ибораи дигар, истиораҳое, мебошанд ки имкони ифодаи ҳодисаҳо, амалҳо, эҳсосот, фикрҳо ва ғайраро ҳамчун ягон модда (*the mind is an entity, the mind is a fragile thing*) фароҳам меоранд ва истиораҳое мебошанд, ки як мафҳумро бо мафҳуми дигар муайян намекунад, гарчанде тамоми системаи мафҳумҳоро нисбат ба ҳамдигар ташкил медиҳанд (*happy is up, sad is down; conscious is up, unconscious is down*) [11, с. 205].

Се роҳи истиораи грамматикӣ вучуд дорад:

- 1) Зиддияти маънои грамматикӣ шакл ва контекст;
- 2) Зиддияти маънои грамматикӣ шакл ва таркиби луғавии он;
- 3) Зиддияти байни луғат ва ҳолатҳои ғайризабонӣ.

Ҳангоми муқоисаи истиораҳои луғавӣ ва грамматикӣ истиора бо шумораи муайяни муқобил ва навъи пӯшида дар системаи грамматикӣ маҳдуд мешавад ва инчунин истиораҳои грамматикӣ хусусияти яктарафа доранд, на баръакс, баъзан мавридҳои муқобил имконпазиранд [16].

Ҷ. Вико қайд мекунад, ки самараноктарин усули таҳқиқи асотирсозии забонӣ истифодаи истиора мебошад. Муаллиф бовар кардааст, ки агар бодикқат нигоҳ кунем, маълум мешавад, ки ҳар як истиора як «асотирӣ хурд» аст [7, с. 67].

М. Мюллер нисбат ба истиора назари дигар дорад ва қайд менамояд, ки истиора яке аз муҳимтарин механизмҳои гуфтори инсон буда, бидуни он фаъолияти забон ғайриимкон мегардад, ҳамзамон, дар як қатор осори худ истиораро «бемории забон» номидааст [12, с. 90]. Бояд гуфт, ки бисёр забоншиносони муосир ба ин нуқтаи назар пойбанд мебошанд. Олими забоншинос К.М. Тарбейт дар яке аз асарҳои худ «Асотир дар бораи истиора» менависад: «Истиора дар забон нодуруст истифода шудааст ва яке аз хатоҳои маърифатӣ мебошад. Дар натиҷа он метавонад «хатарнок» шавад, вақте ки мо фаромӯш мекунем, ки мо дар бораи он гап мезанем (метафора)» [1, с. 94].

М. Мюллер бо ин нуктаи назари А.А. Потенбня баҳсу мунозира карда, «бемории забон» будани истиораҳоеро, ки дар асотирҳо омадааст, рад мекунад. Асари азими ӯ «Ёддоштҳо роҷеъ ба грамматикаи русӣ», ба ақидаи А. Белий, қариб пурра ба алоқаи калима ва асотир бахшида шудааст [6, с. 89]. Худи А.А. Потенбня нисбати ин мавқеи худро комилан равшан баён намуда, асотирро «асари лафзӣ» мешуморад [3, с. 89].

Бояд гуфт, ки дар асрҳои XVII—XVIII бори аввал забоншиносӣ бо масъалаи бисёрзабонӣ рӯбарӯ шуд, ки баъдан боиси афзоиши тавачҷух ба омӯзиши истиора гардид. Ин дафъа объекти таҳқиқоти илмҳои «руҳ» — мантиқ ва психология гардид, яъне таҳқиқи истиораро на танҳо соҳаҳои гуногуни забоншиносӣ, балки илмҳои фалсафа, психология, герменевтика ва ғайра низ ба амал мебароранд. Аз ин рӯ, дар бораи истиорашиносӣ ҳамчун таълимоти байнифанӣ сухан гуфтан бамаврид аст. Бояд қайд кард, ки то ҳол дар забоншиносӣ маводи фактӣ оид ба омӯзиши муқоисавӣ ва типологии сохтори истиора дар забонҳои гуногун ва донишҳои назариявӣ, ки барои таҳлили категорияҳои семантикии истора заруранд, кофӣ набуданд. Дар ин мавод мавҷуд набуд, ки ба дараҷаи универсалии категорияҳои алоҳидаи истиора, инчунин хусусиятҳои хоси истиора дар забони алоҳида баҳо дода шавад.

Байни мазмун ва маъно робитаи мураккаб ва печидае вучуд дорад, ки тавассути қоидаву қонунҳои махсус амалӣ мегардад ва ҳамчун қонуни пайдоиши маъноӣ (калимасозӣ) бо истифода аз семантикаи истиора ва дигар шаклҳои маъно муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, семантикаи забоншиносӣ дар баробари таҳлил ва ҷудокунии маъноҳо бояд роҳ, усул, равиш ва қоидаҳои истифодабарии маъноро барои пайдоиши мазмуни нав, яъне дар баробари назарияи маъно, пайдоиши мафҳуми шахсӣ, назарияи эволютсияи мазмун, назарияи истинод (факт, далел, шаходат, шохидӣ, гувоҳӣ, кафолат, замонат) зарур аст.

Дар даҳсолаҳои охир масъалаҳои истифодаи истиора аз ҷониби муҳаққиқони маъношиносии калимаҳо бештар мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар асарҳои олимони забоншинос, ки ба семантика бахшида шудаанд, мавқеъ ва аҳаммияти истиора дар шуури инсон ва ташаккули низоми аломатҳо мавриди баҳс қарор гирифтаанд. Сабаби чунин тавачҷуҳи зиёд ба масъалаҳои истиора дар чист? Тибқи таҳқиқот, чунин тавачҷухро пайдоиши равиши нави функционалӣ тақозо мекунад. Ин гуна муносибат ба воқеияти забонӣ муносибати навро ба омӯзиши имкониятҳои функционалии ин ё он забон, ба омилҳои «берунзабонӣ»-и он пешбинӣ менамояд. Самти нави забоншиносӣ кӯшиш ба кор бурд, ки усулҳои омӯзиши маводи дохилии забонро истифода барад. Ҳамчун далели дурустии ҳадафҳои грамматикаи анъанавӣ, ки вазифаҳои шакли забонро бо системаи синхронии онҳо муқаррар кардааст, самтҳои нав семантикаи калимаро таъкид мекунанд.

Ин самти нави забоншиносӣ кӯшиш мекунад, ки ҳама чизро аз сифр оғоз кунад ва натиҷаҳои дар тули ду ҳазор сол бадастовардаи илми грамматикаро зери шубҳа гузорад. Ҳамин тавр, баъзе намоёндагони ин самт кӯшиш мекунанд, ки тадричан тамоми сохтори забонро таҳқиқ намуда, дастовардҳои соҳаи категорияҳои асосии забоншиносиро зери шубҳа гузоранд. Дар айни замон, усули тақсимкунии ҷараёни нутқ барои аз нав ба вучуд овардани заминаҳои нави назариявии тағйир додани системаи забон пайваста истифода мешавад.

Дар асоси он ки ҳамаи намудҳои истиора ба иттиҳодҳо асос ёфтаанд, истиора моҳияти антропометрии худро ошкор мекунад. Истиора бо омезиши тимсолҳои гуногун образҳои нави бисёрҷанбаро ба вучуд меорад, ки ба эҳёи аҳаммияти истиора дар забоншиносӣ мусоидат мекунад ва дар мадди аввал маъноӣ луғавие қарор гирифтааст, ки маъноӣ воқеии истиораро инъикос намекунад. Дар натиҷаи пешравиҳои солҳои охир маълум гардид, ки истиора яке аз роҳҳои муассиртарини эҷоди маъноӣ нав дар муҳимтарин сатҳҳои сохти забон, яъне дар сатҳи морфемаҳо, вожагонӣ ва синтаксисӣ мебошад. Ин усули ташаккули маъноҳои нав, махсусан, дар заминаи воҳидҳои мавҷуда фальолна истифода шуда, ҳам лексикаи рӯзмарра ва ҳам илмиро пурра мекунад.

С.М. Мезенин ин мафҳумро ба таври амиқ омӯхта, онро ҳадафи забонӣ (метаязык) барои илмҳои психологию фалсафӣ, назарияи адабиёту санъатшиносӣ ва семиотикаю забоншиносӣ номидааст.

Мушоҳидаҳо ва таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳанд, ки истиора ба ҳамаи қабатҳои нутқ ва сабку услубҳо роҳ ёфтааст. Вале ин мафҳум бештар дар нутқи гуфтугӯӣ ва нутқи бадеӣ нақши бештаре дорад. Агар дар дигар қабатҳои забон он вазифаи номинативиро дошта бошад, дар нутқи шифохӣ ва бадеӣ истиора вазифаи муассирӣ ва ифодаи эҳсосангезро дорад, вале роҳҳои ифодаи он дар нутқи шифохӣ ва нутқи бадеӣ гуногун аст. Дар нутқи шифохӣ одамон вобаста ба таҷрибаи ҳаётии худ аз он истиораҳои истифода менамоянд, ки дар тури ҳаёт дар натиҷаи мушоҳидаи ашё ва дигар ҳодисаҳо воқеаҳо ба даст овардаанд ва нишондиҳандаи ҳолати равонии онҳоянд. Масалан, ҳангоми аз касе рафтори нодуруст сар задан, онро «*хар, саг ва рӯбоҳ*»... мегӯянд, ва ҳангоми рафтори далерона ва гуфтори хубу писандида ӯро «*шер, кабк, булбул ва тутӣ*»... меноманд. Дар нутқи бадеӣ таҷриба, дониш ва мушоҳидаҳои инфиродии эҷодкор нисбат ба ашё ва ҳодисаҳо воқеаҳо инъикос меёбад. Масалан, дар байтҳои зерин таъбирҳои «*бозори рӯи хубон, дуди ваҳшат, чеҳраи умр, оби дида, асти маънӣ, шери ҳақиқӣ, наққоши азал*» ба маънои истиоравӣ омадаанд, ки шоирон зимни эҷод хусусиятҳо ва вижагиҳои ҳар як вожаҳо бо мафҳуми ҳодисаҳои дигар ба мушоҳида гирифта, онро муқоисаҳо таҳлил намуда, сипас чунин мафҳумҳоро баён кардаанд.

Оид ба ташаккули маҷоз ва нақши онҳо дар осори бадеӣ забоншиносии тоҷик Б. Камолиддинов чунин нуктаи назарро баён мекунад: «Ибораҳои маҷозӣ дар забони тоҷикӣ дар заминаи шабоҳати берунӣ ва ботинӣ дар тасвири зиндаи ашёи бечон бо истифода аз мафҳумҳо, ташбеҳ (аллегория), истиора (иносказание) ва ташхис (олицетворение) барин усулҳои бадеӣ ба вучуд меоянд» [9, с. 37].

Яке аз муҳимтарин унсурҳои ташаккули ибораҳои маҷозӣ мутобиқати лексемаҳо дар занҷири маъноии ибора мебошад. Яъне на ҳама лексемаҳои забон қобилияти ифодаи маънои истиораро доранд. Танҳо муносибати онҳо бо ҳамдигар ва мувофиқати онҳо боиси ташаккули ибораҳои истиоравӣ мегардад. Дар масъалаи мувофиқати лексемаҳо лексикологӣ маъруфи ватанӣ Ш. Кабиров чунин андеша дорад: «Муносибати байниҳамдигарии воҳидҳои забонӣ дар доираи ду намуди муошират сурат мегирад: созгорӣ (пайванди синтагмавӣ) ва ивазшавӣ (пайванди парадигматикӣ). Дар доираи муносибати синтагматикӣ воҳидҳои забонӣ дар пояи меҳвари уфуқӣ ҳамсояанд ва омезиши иерархии воҳидҳои хурд боиси ташаккули воҳидҳои калонтари забон мегардад. Масалан, мувофиқати фонемаҳо боиси ба вучуд омадани морфемаҳо, мувофиқати морфемаҳо ба вучуд омадани лексемаҳо, якҷояшавии калимаҳо боиси ташаккули ибора ва мувофиқати ибораҳо боиси ташаккули ҷумла мегардад. Азбаски ин муносибат аз рӯи марҳила сурат мегирад, онро муносибати занҷирӣ меноманд» [10, с. 248-251].

Бо андешаи В.Н. Телиа «ягон назарияи абстрактӣ бе истинод ба омили инсонӣ ба саволе ҷавоб дода наметавонад, ба монанди *бораи оташ – about fire, дар бораи алангаи муҳаббат, дар бораи гармии дилҳо, дар бораи гармии дӯстона – about the flame of the love, about the heat of the hearts, about the warmth of friendship (о пламени любви, о жаре сердец, о тепле дружбы)* ва ғайра» [17, с. 145]

Илова бар ин, В.Н. Телиа қайд менамояд, ки азбаски инсон бо қобилияти ханда кардан аз дигар мавҷудот фарқ мекунад, пас «қобилияти тафаккури истиора низ хусусияти худи *homo sapiens* мебошад» [17, с. 156].

Забоншиносии дигари рус В.П. Москвин дар паҷӯшиҳои илмии худ таҳти унвони «Русская метафора. Очерк семиотической теории» бевосита паҳлуҳои гуногуни истиораро таҳқиқ мекунад, масъалаҳои нақши истиораро дар ташаккули маҷозиву ташбеҳ, образнокӣ, типологияи воҳидҳои тасвирӣ, инчунин, ҳамчун проблемаҳои услубшиносии забон мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ин муҳаққиқ мафҳуми «истиора»-ро ба таври умумӣ чунин маънидод мекунад: «Метафора, одатан, ҳамчун як навъи интиқол (аз ҷумла, иборати маҷозӣ, киноя) ва воҳиди ҳосилаи дучониба (аломат, аз ҷумла, троп) дарк мешавад. Ин ҳолат зарурати баррасии зеринро тақозо мекунад: 1) муносибати байни мафҳумҳои «троп» ва «иборати маҷозӣ, киноя»; 2) ҷойи истиора дар байни дигар навъҳои интиқол; 3) муносибати аломати маҷозӣ бо он воситаҳои ифодакунанда, ки метавонанд заминаи истиоравӣ дошта бошанд» [13, с. 7].

Истиора дар асоси ҳиссаҳои гуногуни нутқ инкишоф меёбад: исм, феъл, сифат (аз рӯи сифат). Намудҳои бештар маъмули сохтори истиораҳои наслӣ (як намуди моҳияти

субстантивӣ) - маҷмуи ду исмест, ки дар онҳо худи истиора дар калимаи асосӣ ва калимаи вобаста дар ҳолати насли (генетив – чинс) мавҷуд аст; тасвири истиоравӣ (истиораи сифатӣ) - истиора дар таърифи исмҳои муайян ба маънои мустақими он мавҷуд буда, заминаи тавзеҳотӣ эҷод мекунад; истиораи феълӣ аз феъл инкишоф меёбад, контекст тавассути исм вобаста ба он сохта мешавад [5, с. 3-10].

Истиора ба таври васеъ ва бидуни маҳдудият дар матнҳои бадеӣ, инчунин, дар ҳама гуна жанрҳои аз ҷиҳати эстетикӣ пуршуда ва зухуроти нутқ истифода мешавад: очеркҳои рӯзномавӣ, суҳанрониҳои судӣ, мавъизаҳои калисо, суҳанрониҳои сиёсӣ, муколамаи гуфтугуӣи бозӣ. Дар воҳидҳои фразеологӣ, маҷалла, лақаб, тахаллус, куния низ миқдори зиёди истиораҳо мавҷуданд. Азбаски жанр ва навъҳои нутқ бо ҳам алоқа карда, ба ҳам мепайванданд, дар ҳаёти нутқи чома меъёри истиоравӣ, истиораи ҷудогона, дар асоси замони муайяни таърихӣ таҳия мешаванд. Ҳамин тавр, ба даҳсолаҳои даврони шуравӣ инкишофи пуршиддати «истиораи ҳарбӣ» хос аст: ҳучум ба идоракунии нодуруст, мубориза барои технологияи пешрафта, ҷанги зироат, пешравии илм, сарбози хизбӣ, бо паради кушода / сафарҳои аскарони ман / ман мегузарам / дар ҷабҳаи хаттшуда [6].

Барои аксари одамон, истора як василаи шоирона ва риторикӣ баён аст, ки бештар ба як забони ғайриоддӣ тааллуқ дорад, на ба доираи муоширати ҳамаарӯза. Гузашта аз ин, истиораро одатан танҳо ҳамчун моликияти забони табиӣ баррасӣ мекунанд – чизе, ки ба доираи калимаҳо тааллуқ дорад, аммо на ба доираи фикр ё амал. Ин аст, ки чаро аксари одамон боварӣ доранд, ки онҳо метавонанд дар зиндагӣ бе истиораҳо хуб муошират кунанд. Бар хилофи ин дидгоҳи маъмул, мо бар ин назарем, ки истиора ҳаёти ҳаррӯзаи моро фаро гирифта, на танҳо дар забон, балки дар тафаккур ва амал низ зухур мекунад. Низоми концептуалии рӯзмарра, ки мо дар дохили он фикр мекунем ва амал мекунем, дар моҳияти худ истиора аст.

Адабиёт:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 366.
2. Балаян Э.В. Роль метафоры в формировании языковой картины мира (на материале современного молодежного жаргона). Дис. канд. филол. наук Саратов, 2006. – 222 с.
3. Белый, А. Символизм как миропонимание. / А. Белый. – М.: Республика, 1995. – 528 с.
4. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. - 685 с.
5. Болдырев Н.Н., Беседина Н.А. Когнитивные механизмы морфологической репрезентации в языке //Известия РАН. Серия литературы и языка. 2007. Том 66. №1, янв. – фев. – С. 3-10.
6. В Масленникова А.А. Особенности грамматической метафоры // Метафоры языка и метафоры в языке / А.И. Варшавская, А.А. Масленникова, Е.С. Петрова и др. / Под ред. А.В. Зеленщикова, А.А. Масленниковой. – СПб: СПбГУ, 2006. – 96 с.
7. Вико, Дж. Основания новой науки об общей природе нации / Дж. Вико. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2007. – 346 с.
8. Зеҳнӣ Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ. - Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1960. - С. 62
9. Камолиддинов, Б. Язык и стиль Хакима Карима // Б.Камолиддинов. - Душанбе: Ирфон, 1967. -186с.
10. Кабиров Ш. Нормы сочетаемости парных лексических единиц /Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе: «Сино», 2010. С- 248-251.
11. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. – Изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
12. Миллер, Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры // Теория метафоры / Дж. Миллер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 236 – 280.
13. Москвин В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории. -Изд. 2-е, перераб. и доп. / В. П. Москвин — М.:УРСС, 2006 – 613.
14. Потебня, А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Лабиринт, 1998. – 639 с,

15. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 811 с.
16. Смирнова М.А. Понятие «метафора» и подходы к ее изучению // Филология и литературоведение. 2014. № 9. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philology.snauka.ru/2014/09/960> (дата обращения 12.05.2016)
17. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 2006. – 286 с.
18. Ортони Э. Роль сходства и уподобления в метафоре: пер. с англ. // Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. - М.: Прогресс, 1990. – С.219-235.
19. Шафееви Кадканй М. Сувари хаёл / М. Шафееви Кадканй. – Техрон: Огах, 1389. – 732 с
20. Hoffman R.R. What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? // Metaphor and Symbolic Activity, 1987. – 152p.

НАЗАРИЯИ ИСТИОРА ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР ТАҲҚИҚОТИ ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

Дар ин мақола масъалаи истиора ва нақши он дар забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Омӯзиши истиора яке аз ҷанбаҳои асосии таҳлили забоншиносӣ маҳсуб меёбад, зеро истиора маъмултарин ва муҳимтарин унсури забон буда, аз истифодаи маҷозии калимаву ибораҳо дар асоси шабеҳии падидаҳои муқоисашуда иборат аст.

Истиора ба таври васеъ ва бидуни маҳдудият дар матнҳои адабӣ, инчунин, дар ҳама гуна жанрҳои аз ҷиҳати эстетикӣ пуршуда ва зухуроти нутқ истифода мешавад: очеркҳои рӯзномавӣ, суханрониҳои судӣ, мавъизаҳои калисо, суханрониҳои сиёсӣ, муқолаҳои гуфтугӯии бозӣ ва ғайра.

Дар даҳсолаҳои охир масъалаҳои истифодаи истиора аз ҷониби муҳаққиқони маъношиносӣ калимаҳо бештар мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар асарҳои олимони забоншинос, ки ба семантика бахшида шудаанд, мавқеъ ва аҳамияти истиора дар шуури инсон ва ташаккули низоми аломатҳо мавриди баҳс қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: истиора, забоншиносӣ, муқоисавӣ, амалӣ, ибора, эстетикӣ, рӯзномавӣ, ҷанба, омӯзиш, таҳлили, матн, маҳдудият, жанр

ТЕОРИЯ МЕТАФОРЫ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В данной статье рассматривается вопрос метафоры и ее роли в лингвистике. Изучение метафоры считается одним из основных аспектов лингвистического анализа, поскольку метафора является наиболее распространенным и важным элементом языка и заключается в метафорическом использовании слов и словосочетаний, основанном на сходстве сравниваемых явлений.

Метафора широко и без ограничений используется в художественных текстах, а также в любых эстетически окрашенных жанрах и речевых явлениях: газетных очерках, судебных речах, церковных проповедях, политических речах, разговорной игре-диалоге и т. д.

В последние десятилетия использование метафор все чаще обсуждается исследователями семантики слов. В работах лингвистов, посвященных семантике, обсуждаются положение и значение метафоры в сознании человека, формировании знаковой системы.

Ключевые слова: метафора, лингвистика, сравнительный, практический, экспрессия, эстетический, публицистический, аспект, исследование, анализ, текст, ограничение, жанр.

THE THEORY OF METAPHOR AND ITS REFLECTION IN MODERN LINGUISTIC RESEARCH

This article examines the issue of metaphor and its role in linguistics. The study of metaphor is considered one of the main aspects of linguistic analysis, since metaphor is the most common and

important element of language and consists of the metaphorical use of words and phrases based on the similarity of the phenomena being compared.

Metaphor is widely and without restrictions used in literary texts, as well as in any aesthetically colored genres and speech phenomena: newspaper essays, court speeches, church sermons, political speeches, conversational dialogue games, etc.

In recent decades, the use of metaphors has been increasingly discussed by researchers of word semantics. In the works of linguists devoted to semantics, the position and meaning of metaphor in human consciousness and the formation of a sign system are discussed.

Key words: metaphor, linguistics, comparative, practical, expression, aesthetic, journalistic, aspect, research, analysis, text, limitation, genre.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулямов Ҳайдар Қаландарович - номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад. E-mail: gulomov.haidar@mail.ru. Тел.: (+992) 918-27-69-62

Сведения об авторе: Гулямов Хайдар Каландарович – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Борбада. Электронная почта: gulomov.haidar@mail.ru. Тел.: (+992) 918-27-69-62

Information about the author: Gulyamov Khaidar Kalandarovich – candidate of philological sciences, associate professor of the Department of Foreign Languages of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbada street. E-mail: gulomov.haidar@mail.ru. Tel.: (+992) 918-27-69-62

ТДУ: 81'22 (075.8)

Д-14

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ ВА ТАРКИБИИ МИФОНИМҲО ДАР «ТАӢРИХИ ТАБАРӢ»-И БАЛӢАМӢ

Давлатова Ф.Т., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мифологияи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ асоси умумихиндуаврупоиро дар бар мегирад, якчанд сюжет ва номҳои хосро дар афсонаҳо ва ривоятҳои мифологияи халқҳои хиндуаврупоӣ мушоҳида кардан мумкин аст, аз ин рӯ, мифонимҳои дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ сабтшуда дар мифологияи дигар миллатҳо татбиқи мувозии худро доранд.

Ба маънои муфассалтар, мифонимҳо дар афсонаҳои мифологӣ номҳои сохта ҳисобида мешаванд. Номҳои мифологӣ дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, мувофиқи баррасии анъанавӣ, бояд ба теонимҳо тақсим карда шаванд – номҳои худоёни худӣ (Ахурамаздо, Яздон); демононимҳои – чехраҳои деви афсонаҳои мифологӣ (Иблис, дев); мифоантропонимҳо – номҳои хоси қаҳрамонони афсонаҳои мифологӣ (Рустам, Сиёвуш, Сухроб); мифотопонимҳо – номҳои объектҳои ҷуғрофӣ қаламрави мифологӣ (кӯҳи Қоф); ҳайвоноти мифозонимӣ–мифологӣ (Симурғ – парандаи абадӣ, аждаҳо–аждаҳои оташин); Растаниҳои мифофитонимӣ–мифологӣ (тубо–дарахти ҳама тухмҳо) ва ғ. Ба маънои маҳдудтар, мифонимҳо номҳои хоси қаҳрамонони мифологӣ – теонимҳо ва демононимҳо ҳисобида мешаванд. [1]

Дар ин бахш силсилаи антонимӣ ва синоними номҳои маҳлуқоти мифологӣ, хусусиятҳои сохтори мифонимҳо дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ омӯхта шуда, системаи мифоантропонимҳо бо ҷузъи «дев» низ омӯхта шудааст.

Силсилаи синонимӣ ва антонимӣ ва антонимӣ номҳои мифологӣ.

Дар ин бахш синонимҳои хусусияти лексикӣ ва контекстии номҳои мавҷудоти мифологӣ ва антонимҳои онҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

1.Синонимҳо. Синонимҳои лексикӣ, ки ба лексемаҳои мифологии синонимӣ монанданд «**дев**» ва «**ғӯл**» дар ёдгории маҳдуданд. Аммо синонимҳои дорой хусусияти контекстӣ хеле зиёд истифода мешаванд.

Симурғ. Ин мифоним дар мучассама синонимҳои лексикӣ надорад, сарфи назар аз он ки бархе аз муаллифон, лексемаи «**анко**»-ро қайд кардаанд. Бо вучуди ин, тавсия дода мешавад, ки синонимҳои контекстӣ дода шаванд: ибораҳои «мурғи фармонраво», «мурғи равшандил», «мурғи гарданфароз», «худованди меҳр». [8, с. 434]

Аҳриман. Номи мифологии Аҳриман/Оҳирман синоними лексемаҳои мифологии Иблис, аждаҳо, девҳо ҳисобида мешавад. [5]

Аждаҳо. Лексемаи мифологии «**аждаҳо**» дар мучассама бо лексемаҳои зоонимии **гурғ ва шер** синоним аст.

2.Антонимҳо. Дар байни мифонимҳо антонимҳо низ мавҷуданд.

а. Дар ин мисол, «**дев**» ва «**парӣ**» антонимҳо ҳисобида мешаванд:

б. Лексемаҳои «**парӣ**» ва «**Аҳриман**» бо ҳамдигар муқобиланд;

в. Антонимҳо мифологемаҳои «**Чаҳнофарин**» ва «**Оҳирман**» ҳисобида мешаванд:

г. Дар мисоли дигар, антонимҳо «**Оҳирман**» ва «**арӯс**»: мебошанд:

Силсилаи антонимии мифолексемаҳо дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ аз ҷиҳати миқдорӣ маҳдуд шудаанд. Мифолексемҳо дар калимасозӣ ғайбона иштирок мекунад. Бояд таъкид кард, ки баъзе аз ин калимаҳо бештар истифода мешаванд ва аксар вақт парадигмаи муҳими калимасозиро доранд. [2]

Мифолексемаҳои мавриди омӯзиш қарорёфта дар забонҳои форсӣ ва тоҷикии муосир аз ҷиҳати сохтор соддаанд, вале бо кумаки ин лексемаҳо вожаҳои ҳосилшуда ва мураккаб ва ибораҳо-метафора низ ба вучуд меоянд.

1.Мифолексемаҳои одӣ. Мифолексемаҳо, ки мо омӯхтаем, аз нуқтаи назари хусусиятҳои сохт асосан одӣ ҳисоб карда мешаванд — «Иблис», «**ғӯл**». «Сурӯш», «**дев**». Мифолексемҳои «Симурғ», «Аҳриман»/«Оҳирман», «аждаҳо», «**парӣ**», ки таърихан сохта ё мураккаб буданд, дар забони тоҷикони муосир соддаанд.

2. Мифолексемаҳои сохта. Пасвандҳои, ки бо мифолексемаҳо ҳангоми ташаккули калимаҳои нав истифода мешаванд, пасвандҳои **ваш/-фаш,-сор,-она** ҳисобида мешаванд. Бо ин пасвандҳо дар мучассама мифолексемаҳои «**дев**» ва «**аждаҳо**» истифода шудаанд.

А. Пасвандҳои **-ваш/-фаш, -сор** барои муқоиса истифода мешаванд.

– Пасвандҳои **-ваш/-фаш: «Аждаҳоваш»/«аждаҳофаш»** (аждаҳошакл) – ин лексема ранги манфӣ дорад, маънои «дарранда», «бераҳм» ва лақаби «Заҳҳок» ҳисобида мешавад.

«**Девфаш**» (**девшакл**) — дар бораи одами тавоно ва боқувват, мисли дев дар майдони ҷанг. Ин муқоиса ба Баҳроми Чӯбина татбиқ шудааст:

- Пасванди– **сор: «Девсор»** (девшакл) барои тавсифи сифатҳои шахсе истифода мешавад, ки ҳамчун дев нақшаҳои бад ва бераҳм дорад. Амалҳои Исфандиёрро ҳамин тавр меномиданд.

Б. Пасванди – **она** бисёр вазифаҳои грамматикиро дар бар мегирад.

Пасванди – **она** бо лексемаи «**дев**» алоҳида истифода мешавад ва мансубиятро ифода мекунад: «**демона**».

«**Девона**» - хислати шахсест, ки ўро дев паҳш кардааст ва рафтори ношоиста мекунад:

В. Пасванди –**ӣ (-гӣ)** бо калимаи сохта «**демона**»: **дев+она=демона+гӣ=демонагӣ** (**демона**) истифода мешавад.

«**Девонагӣ**» — амали инсон, ки кирдораш беасос аст:

Тавре ки мисолҳо нишон медиҳанд, лексемаҳои сохта бо мифолексемаҳо чандон зиёд нестанд.

3. Мифолексемаҳои мураккаб. Калимаҳои мураккаб, ки яке аз ҷузъҳои – мифолексема ба онҳо мутаносибан бо мавқеи ҷузъҳои мифолексем ба ду гурӯҳ тақсим

мешавад: чузъи ибтидоии тобеи — мифолексема: «паричеҳра» (чеҳраи пар), «аждахогир» (ғолиби аждаҳо); - чузъи асосии дуҷум — мифолексема: «нараждаҳо» (аждаҳои чинси мард).

Дар вожаҳои мураккаби гурӯҳи яқум чузъи тобеъ дар мифолексемаи «парӣ», «Аҳриман», «аждаҳо», «дев», чузъи асосии — бо исм, асоси замони ҳозира ва асоси замони гузаштаи феъл инъикос ёфтааст. Чунин калимаҳои мураккаб истиора ҳисобида мешаванд.

Исм+ мифолексема.

А. Мифолексемаи «парӣ» калимаҳои мураккабро бо номҳои «чеҳра», «рӯй» (чеҳра), «лашкар» (армия), «парипайкар» (зебо, паримонанд), «паричеҳра», «парирӯй» (чеҳраи пар), «парилашкар» (чанговарони зебо, мисли пари) [9]:

Б. Мифолексемаи «Аҳриман» бо лексемаҳои «кеш» ва «чеҳра»: «Аҳриман»+кеш=аҳриманкеш: лақаби Заҳҳок, ки хислати пасту манфур дорад, ба мисли Аҳриман калимаҳои мураккабро ташкил додааст. «Аҳриман»+чеҳра=аҳриманчеҳра: зишт мисли Аҳриман, дар бораи одамони зишт, бевичдон ва паст [5]:

В. Мифолексемаи «аждаҳо» дар яқоягӣ бо «пайкар» ва «дӯш» маънои зеринро дар бар мегирад: «Аждаҳо»+пайкар=» аждаҳопайкар» (лақаби Заҳҳок) аждаҳошакл, бераҳм; «Аждаҳо»+дӯш=»аждаҳодӯш» (лақаби дигари Заҳҳок) [10]:

Г. Мифолексема «дев» бо «чуфт» ва «асп»: девчуфт (дар бораи дӯстӣ бо Иблис ва девшакл, бо лақаби Исфандиёр; девасп: аспии девшакл...

Д. Мифолексема+ асоси замони ҳозира (бо мифолексемаи дев).

Дев+соз=девсоз: Девсоз шахсест, ки дар вай дев ҷой гирифтааст ва ӯ рафтори хосе дорад: Баҳроми Чӯбина:

Е. Мифолексема+асоси замони гузашта.

Мифолексемаи «парӣ» ва «дев» яқоя бо асоси замони гузаштаи феъли «зодан» ду калимаи мураккабро ҳосил кардаанд: «паризод»: паризода, ки супоришҳои мураккабро осон ва бомуваффақият иҷро мекунад [5, с. 161]; «девозод»: дев зодааст, рафтору кирдораш ба мисли дев аст, лақабаш Зол:

Ж. Мифолексема+сифати феълии замони гузашта.

Мифолексемаи «парӣ» ва «зода», сифати феълии замони гузаштаи феъл «зодан»: парӣ+зода=паризода, аз парӣ таваллуд шудааст, зебо, лақаби Сиёвуш.

Барои гурӯҳи дуҷум компоненти асосӣ мифолексемаи «Сурӯш», «дев», «аждаҳо», хос буда, чузъи тобеъ бо исм ё сифат нишон дода мешавад.

А.Исм+мифолексема. Нар+аждаҳо=нараждаҳо (аждаҳо). Фар+аждаҳо=фар (р) аждаҳо: ин номи Афрасиёб аст (ба маънои бузург):

Б. Сифат+мифоним. 1) Калимаи «хучаста» ва «фаррух» дар яқоягӣ бо мифолексемаи «Сурӯш» калимаи мураккабро ташкил медиҳад: хучаста+сурӯш=хучастасурӯш: Фаррух+сурӯш=фаррухсурӯш: Фаррухсурӯш Сурӯшро ифода мекунад, ки намуди зоҳирии он ободӣ ва некӣ мебошад.

2) Калимаҳои «душ», «бадкуниш», «бадхоҳ», «ситамкора», «дужогоҳ», «бепок» ва мифолексемаи «дев» дар ташаккули калимаҳои мураккаб иштирок карданд[9].

Душ+дев=душдев: «Душдев» як деви зишт аст, ки кори бад кардааст ва онро Деви Сиёҳ (Деви Сиёҳ) - душмани Сиямак меноманд.

Бадкуниш+дев=бадкунишдев: Эпитети дигари Деви Сиёҳ, ки маънояш «разил», «паст», «бераҳм» аст. [4, с. 587-589]

Ситамкора+дев=ситамкорадев: «Ситамкорадев» – деве, ки мардумро зулм мекунад ва онҳоро аз роҳи рост дур мекунад.

Бадхоҳ+дев=бадхоҳдев: «Бадхоҳдев»– зишт, паст, қабех, ки бадӣ мецоҳад, дар бораи Деви сиёҳ – душмани Сиёмак. Дужогоҳ+дев=дужогоҳдев: «Дужогоҳдев» — деве, ки ҳамеша омода аст, ки шахсро ба роҳи нодуруст ҳидоят кунад.

Бепок+дев=бепокдев: «Бепокдев» – дар бораи деве, ки ҳамеша бадӣ мекунад, алоқаманд ба гуноҳҳои инсоният. Лақаби Иблис:

Дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ ба миқдори кофӣ ибораҳои метафора бо мифолексемаҳои истифода шудаанд.

Ибораи изофӣ- метафорҳо дар асоси чузӯҳо ба ду гурӯҳ тасниф карда мешаванд:

А. Мифолексема+изофат + исм. «Девӣ кин» (деви кина) – яке аз хосиятҳои бади инсон аст. «Девӣ кин» (девори душманӣ) – яке аз хосиятҳои манфии инсонист, ки инсонро ба ҷанг ва душманӣ тела медиҳад. «Девӣ омӯзгор» (дев-муаллим)– Иблис, одамонро аз роҳи рост дур мекунад.

Б. Мифолексема +изофат + сифат. «Сурӯши хучаста», «Сурӯши хучастадамон» – дар бораи Сурӯш, ки дидани ӯ аломати хушбахтӣ ва меҳрубонист. Оҳирмани бадкуниш» (Аҳриман) - Иблис, ки бадӣ мекунад; «Оҳирмани кинаҷӯй» (Аҳриман пайваста ҷанҷол мекард)– ҳамеша баҳонаи ҷанҷол ва адоватро меҷӯяд. Лақаби Аквон - дев; Оҳирмани бадсигол (Аҳриман, ки фикру кирдори бад дорад)– Иблис; «Оҳирмани мағзполуда» – одамони беақл. Фарзандони Фаридун Тур ва Салм– чунин ном доранд; «Оҳирмани бутпараст» (Аҳримани бутпараст) — бутпарастон:

Дар «Таърихи Табарӣ» бисёр ибораҳои дигар ба маъноҳои гуногун истифода мешаванд (аждаҳои бузург, аждаҳои далер, аждаҳои нотарс, Иблиси найрангсоз – Иблиси маккор, деви ҷангӣ – деви ҷанговар, дар бораи паҳлавон Коқуй, деви гурд – дар бораи Пулодванд-деви ҷасур ва нотарс, духтари афсунгар – дев, ки бо фолбинӣ ва ҷоду машғул аст, дар бораи Деви Сафед (Деви Сапед), ки ӯ дар Мазан бо ҷодугарӣ машғур аст.

Мифоантропонимҳо бо чузӯи дев. Аз тамоми мифонимҳои таҳлилшуда танҳо лексемаи дев дар «Таърихи Табарӣ» дар антропонимҳо мавҷуд буда, мифоантропонимҳоро ташкил медиҳанд.

Мифоантропонимҳои мураккаб. Аз нуктаи назари сохт дар асар мифоантропонимҳо мавҷуданд, ки калимаҳои мураккаб буда, чузӯи дуҷониби онҳо лексема-мифоними дев мебошанд. Инҳо Беддев, Кунорангдев, Харузондев, Сияхдев, Ҳушдев ва дигарон барин мифоантропонимҳо мебошанд.

Ҳар яке онҳо дар асар ҷой ва вазифаи худро доранд. Масалан, Авлодгандидев. Мифоантропоними мазкур дар асар нисбат ба яке аз сарварони низомии шоҳи Мозандарон, ки аз дасти Рустам мемирад, истифода шудааст.

Аквондев, Аржангдев. Аржангдев яке аз саркардагони ҷарбии лашкари девҳои Мозандарон мебошад.

Мифоантропонимҳо - ибораҳои изофатӣ мебошанд, ки чузӯи асосии онҳо мифоними дев мебошад. Ин мифоантропонимҳо дар «Таърихи Табарӣ» ба маънои асосии лексемаи дев истифода намешаванд, балки бузургӣ, тавоноӣ, қудратро ифода мекунанд ва чун қоида, ҳамчун ном ё лақаби ягон персонаж истифода мешаванд (Деви Сапед – Деви Сафед, Деви Мозандарон).

Деви Сиёҳ (Деви Сиёҳ) – лақаби Рустам аст, ки хеле қавӣ ва ҷасур буд.

Таҳлили маводи ҷамъоваришуда нишон дод, ки дар «Таърихи Табарӣ» танҳо мифоантропонимҳо ва ибораҳои зерин истифода мешаванд: Деви Сапед, Деви Мозандарон, Деви Пулодванд, Деви Сиёҳ.

Ҳамин тариқ, ҳамаи мифонимҳои омӯхташуда ҳамчун мусбӣ ва манфӣ тасниф карда мешаванд. Ба мусбӣ Симури, Сурӯш ва парӣ дохил мешаванд, ки онҳоро ба зергурӯҳҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст: Симури – мифозоним, Суруш ва парӣ – мифоперсонимҳо. Мифонимҳои манфӣ **Аҳриман, Иблис, Аждаҳо, дев, ғул** буданд. Ҳамаи онҳоро метавон ҳамчун девҳо тасниф кард, гарчанде ки аждаҳо ва баъзан девҳо (зеро он баъзан намуди зооморфӣ дорад) низ метавонанд ҳамчун мифозоним тасниф карда шаванд. Таҳлили этимологии мифонимҳо нишон дод, ки ҳамаи онҳо ба луғати ибтидоӣ тааллуқ доранд ва танҳо калимаҳои Иблис ва ғул аз забони арабӣ пайдо шудаанд. Ҳамаи мифонимҳои таҳқиқшуда соҳаҳои гуногуни истифода доранд ва дар асар воমেҳуранд: - дев – 84 маротиба; - аждаҳо — 14 маротиба; - Аҳриман – 76 маротиба; - Симури – 23 маротиба. Мифонимҳои дигар хеле камтар истифода мешаванд (аз 1 то 18 маротиба).

Таҳлили семантикӣ нишон дод, ки мифонимҳо хосиятҳои зерин доранд:

А. Мифонимҳои Симури ва Сурӯш умуман ба маънои асосии худ истифода мешаванд

[4];

Б. Мифонимҳои боқимонда ба ҷуз аз маъноҳои асосии худ, ба далели семантикаи худ ҳамчун истиора низ истифода мешаванд: зебоии ғайриоддӣ, итоаткорӣ, хоҳиши ба начот омадан; Иблис – аз роҳи ҳақиқӣ дур шуда, ба роҳи нодуруст мебарад; Аҳриман – душмани касе, ки ба роҳи нодуруст мебарад, ба корҳои бад водор мекунад (ишора ба Заҳҳок, Салм, Тур); аждаҳо – бадбинӣ, бадӣ, майли бадбинӣ ва ҷанҷол, аммо ин истиораи ливо, шамшер, одами доно, ки Сӯҳроб, Рустам, аспи Рахш ном доранд; ғул – ҷодугар, фиребгар; дев – зишт, паст, бо фикру аъмоли бад ва ғайра.

Адабиёт:

1. Абӯалӣ Муҳаммади Балъамӣ /Таърихи Табарӣ/ дар ду ҷилд, Нашри /Замон/ Эрон, Техрон.-1380-2001 с.1632.
2. Грамматикаи забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Фонетика ва морфология, 1985, с.10.;
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик: Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. Ҷ.2. Душанбе: Дониш 1986-372
4. Атобаки Парвиз. Луғати номҳои «Шоҳнома» [шарҳи калимаҳо, истиллоҳо, номҳо ва ҷойҳои «Шоҳнома»]/Парвизи Атобак. -Техрон: Нашриёт «Фарзон», 1386. -367с.
5. Настаран Сафорӣ. Офаридаҳои аҳриманӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ /Настаран Сафорӣ. -Қароҷ: «Ҷоми гул», 1383. -387с.
6. Маккензи, Д.Н. Малый толковый словарь пехлеви [Перевод: Махтиди Мирфахроӣ]/Д.Н.Маккензи. -Тегеран. Институт гуманитарных и культурных исследований.1373 (на перс.языке).
7. Алиакбар Деххудо. Луғати Деххудо /Алиакбар Деххудо.-Техрон: Нашриёти Донишгоҳи Техрон, 2006. 1339, 241
8. Саттори Ҷалол. Хусусиятҳои ривоятҳо дар бораи аждаҳо, мор ва шох аз нуқтаи назари психология/ Саттори Ҷалол.-Техрон:«Тус», 1379. -290с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ /ибораат аз ду ҷилд/ нашри «Энциклопедияи советӣ» 1969 с.
10. Фасоӣ Мансур Растагори. Луғати тафсирии номҳои "Шоҳнома". Қисми 1 /-Техрон: Муассисаи таҳқиқоти фарҳангӣ. 1369.-594с. (Ба забони форсӣ).

ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ ВА ТАРКИБИИ МИФОНИМҲО ДАР «ТАЪРИХИ ТАБАРӢ»-И БАЛЪАМӢ

Муаллиф дар мақола хусусиятҳои лексикӣ ва таркибии мифонимҳо дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додааст.

«Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, мувофиқи баррасии анъанавӣ, бояд ба теонимҳои номҳои худоёни худӣ (Ахурамазда, Яздон); демонимҳо – чехраҳои девии афсонаҳои мифологӣ (Иблис, дев); мифоантропонимҳо – номҳои хоси қаҳрамонони афсонаҳои мифологӣ (Рустам, Сиёвуш, Сӯҳроб); мифотопонимҳо – номҳои объектҳои ҷуғрофӣ қаламрави мифологӣ (кӯҳи Қоф); мифозоонимҳо – ҳайвоноти мифологӣ (Симурғ – Мурғи абадӣ, аждаҳои оташин); растаниҳои мифофитонимӣ–мифологӣ (тубо–дарахти ҳама тухмҳо) ва ғ. тақсим карда мешаванд. Ба маънои маҳдудтар, мифонимҳо номҳои хоси қаҳрамонони мифологӣ – теонимҳо ва демонимҳо ҳисобида мешаванд.

Дар ин мақола силсилаи антонимӣ ва синоними номҳои маҳлуқоти мифологӣ, хусусиятҳои сохтори мифонимҳо дар «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ омӯхта шуда, системаи мифоантропонимҳо бо ҷузъи «дев» низ омӯхта шудааст.

Ҳамин тариқ, ҳамаи мифонимҳои омӯхташуда ҳамчун мусбӣ ва манфӣ тасниф карда мешаванд. Ба мусбӣ Симурғ, Сурӯш ва парӣ дохил мешаванд, ки онҳоро ба зергурӯҳҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст: Симурғ – мифозооним, Суруш ва парӣ – мифоперсонимҳо. Мифонимҳои манфӣ Аҳриман, Иблис, Аждаҳо, дев, ғул буданд. Ҳамаи онҳоро метавон ҳамчун девҳо тасниф кард, гарчанде ки аждаҳо ва баъзан девҳо (зеро он баъзан намуди зооморфӣ дорад) низ метавонанд ҳамчун мифозоним тасниф карда шаванд.

Таҳлили этимологии мифонимҳо нишон дод, ки ҳамаи онҳо ба луғати ибтидоӣ тааллуқ доранд ва танҳо калимаҳои Иблис ва ғул аз забони арабӣ пайдо шудаанд.

Калидвожаҳо: хусусиятҳо, лексика, таркиб, мифонимҳо, омӯзиш, таҳқиқ, анъанавӣ, афсонаҳо, қахрамонон, абадӣ, аждаҳо, дев, теонимҳо, демононимҳо

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ МИФОНИМОВ В «ТАЪРИХИ ТАБАРИ» БАЛЪАМИ

В статье автор изучил и исследовал лексические и композиционные особенности мифонимов в «Таърихи Табари» Балъами

«Таърихи Табари» Балъами, по традиционному обзору, должна была быть распределена к теонимам — именам собственных богов (Ахурамазда, Яздон); демононимы — демонические лица мифологических легенд (Иблис, див); мифоантропонимы — особые имена героев мифологических рассказов (Рустам, Сиёвуш, Сухроб); мифопонимы — названия географических объектов мифологической территории (гора Коф); мифозоонимы — мифологические животные (Симург — Вечная птица, огненный дракон); мифофитонимно-мифологические растения (тубо-дерево всех семян) и др. В более узком смысле мифонимы считаются конкретные имена мифологических героев — теонимы и демононимы.

В данной статье исследуются ряды антонимов и синонимов названий мифологических существ, структурные особенности мифонимов в «Таърихи Табари» Балъами, а также изучается система мифоантропонимов с элементом «див».

Таким образом, все изученные мифонимы классифицируются как положительные и отрицательные. К позитиву относятся Симург, Суруш и пейри, которые можно разделить на разные подгруппы: Симург — мифозооним, Суруш и пейри — мифоперсонажи. Негативные метафоры были Ариман, Иблис, Дракон, див, гул. Всех их можно отнести к дивам, хотя к мифонимам можно отнести и драконов, а иногда и дивов (поскольку он иногда имеет зооморфный облик). Этимологический анализ мифонимов показал, что все они относятся к первичной лексике и только слова Иблис и гул пришли из арабского языка.

Ключевые слова: особенности, словарный запас, состав, мифонимы, обучение, исследование, традиционные, мифы, герои, вечные, дракон, демон, теонимы, демононимы.

LEXICAL AND COMPOSITIONAL FEATURES OF MYTHONYMS IN THE «THE HISTORY OF THE AXE» BY BALAMI

In the article, the author explores the lexical and compositional features of mythonyms in Balami's "history of the axe".

"The story of the axe" by balami, according to the generally accepted opinion, should refer to theonyms — the names of gods — goddesses (Ahuramazda, Yazdon); demononyms — demonic figures of mythological tales (Devil, diva); mythoanthronyms — the names of their own heroes of mythological tales (Rustam, Sievush, Sukhrob); mythological understandings — the names of geographical objects of mythological territory (Rift Mountain); mythozoonyms — mythological animals (Simurg — eternal bird, fiery dragon); mythophytic — mythological plants (tubo — tree of all seeds), etc. they are distributed. In a narrower sense, mythonyms are considered proper names of mythological heroes — theonyms and demononyms.

This article examines the antonymic series and synonyms of the names of mythological creatures, the structural features of the mythonyms in Balami's "history of the axe", the system of mythoanthronyms with the "demon" component.

Thus, all the studied mythonyms are classified as positive and negative. The positive ones include Simurg, Surus and fairy, which can be divided into different subgroups: Simurg is a mythozoonym, Surus and fairy are mythopersonyms. Negative mythonyms — Ahriman, Iblis, Dragon, demon, ghoul. were. All of them can be classified as demons, although Dragon and sometimes demons (since sometimes it has a zoomorphic appearance) can also be classified as mythosonyms. An etymological analysis of the mythonyms showed that they all belong to the primary dictionary, and only the words Iblis and ghul originated from the Arabic language.

Keywords: characteristics, vocabulary, composition, mythonyms, study, research, traditional, myths, heroes, eternal, dragon, demon, theonyms, demononyms

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Фароғат Тулкуновна – номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16.Тел.: (992)918-81-05-66.

Сведения об авторе: Давлатова Фароғат Тулкуновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан. 735360, г. Куляб, ул. Сафарова 16. Тел.: (992)918-81-05-66.

Information about the author: Davlatova Farogat Tulkunovna – candidate of philological sciences, senior lecturer at the department of linguistics and history of language at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. 735360, Kulob, st. Safarova 16. Tel.: (992)918-81-05-66.

ТДУ: 891.550-1+82:8

МОДЕЛРОНИИ МОРФОЛОГИИ ИСМҲОИ МУРАККАБ ДАР «ГУЛИСТОН»-И САӢДИИ ШЕРОӢИ

Ниёзбоқиев О.С., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Пешравии илму техника, дастрасӣ ба усулу методҳои гуногуни таҳқиқ дар илми забоншиносӣ низ бетаъсир намонд. Дар солҳои 50-уми асри ХХ, дар бахши илмҳои гуногун ба монанди математика, забоншиносӣ, илми информатика ва зехни сунӣ як соҳаи нави илм пайдо шуд, яъне забоншиносии компютерӣ (он ҳамчун лингвистикаи математикӣ ё коркарди автоматии калимаҳо бо забони табиӣ маълум аст). Забоншиносии компютерӣ як илми нисбатан ҷавон аст: он тақрибан шаст сол пеш ба вучуд омадааст. Аммо, дар муддати кӯтоҳи мавҷудияти ин илм натиҷаҳои муайяни илмӣ ва амалӣ ба даст оварда шуданд, аз ҷумла усулҳо ва ғояҳои пешрафта, умедбахш ба рушди системаҳои гуногуни барномавӣ пешниҳод карда шуданд. [3] Мутаассифона, на ҳамаашон дар маводи нармафзоре, ки дар амал истифода мешаванд, сабт шуданд. Аз ин рӯ, дар забоншиносии компютерӣ ҳанӯз ҳам соҳаҳои зиёде мавҷуданд, ки омӯзиши амиқ ва татбиқи амалии минбаъдаи натиҷаҳоро талаб мекунанд.

Доираи истифодаи усулҳои забоншиносии компютерӣ мунтазам васеъ мешавад. Мушкилоти маъмултарини татбиқ инҳо мебошанд: ҷустуҷӯи иттилоот, тасниф ва гурӯҳбандии матнҳо, сохтани луғатҳо, системаҳои тарҷумаи мошинҳо барои як матн аз як забони асли ба забони дигар ва системаҳои таҳлили автоматии нутқи даҳонӣ ва ғайра. [2]

Марҳилаҳои асосии рушди ин самт дар заминаи таҳаввулоти усулҳои зехни сунӣ гузаштанд. Ба рушди забоншиносии компютерӣ як такони пуриктидор таъсиси аввалин компютерҳо гардид. Аммо, солҳои 60-ум бо пайдоиши насли нави компютерҳо ва забонҳои барномасозӣ марҳилаи куллан нав дар рушди ин илм оғоз меёбад. [6] Инчунин, бояд қайд кард, ки пайдоиши забоншиносии компютерӣ ба асарҳои забоншиносони маъруфи амрикоӣ Н. Хомский дар соҳаи расмикунонии сохтори забон рост меояд. Натиҷаҳои таҳқиқоти ӯ, ки дар асоси забоншиносӣ ва математика ба даст омадаанд, барои рушди назарияи забонҳои расмӣ ва грамматикӣ (генералӣ ё генеративӣ, грамматикӣ) заминаро фароҳам оварданд, ки барои тавсифи забонҳои асли ва сунӣ, алалхусус забонҳои барномасозӣ васеъ истифода мешавад.

Зимни таҳқиқи моделрони морфологии исмҳои мураккаб аз ҳиссаҳои гуногун таркибёфта, ба чунин қолабҳо рӯ ба рӯ гаштем. Дар асоси қолабҳои калимаҳои мазкур чунин модели математикӣ тартиб дода шуд:

Қолаби ИСМ+ИСМ.

1. Амсилаи якум

N_1+N_2 , ки дар ин чо

N_1 – исм (қисми якуми калимаи мураккаб)

N_2 – исм (қисми дуюми калимаи мураккаб)

Мисол: Кайхусрав (34), санъатсар (35), соҳибдевон (27), пойдевор (19), намадзин (23), деҳқонписар (31), соҳибдил (4, 9, 11, 34, 37, 53, 57, 60) хидматкорон (33), камаршамшер (39), кишвархудо (66), гулшакар (71), селоб (73), меҳмонсарой (76), кулоҳгӯша (76), осиесанг (82), подшаҳписар (84), кадхудоён (90), модарзан (104), чашмдard (127), шермардон (133), бедмушк (134), азракпираҳан (152), дастранч (152), деҳхудо (152), суманбӯй (65), чашмхона (13), чаврпеша (18), сарчашма (135), маҳпора (98), сарпанча (117), чахонофарин (5, 9, 13, 74), Нӯшинравон (14, 29), лаълпорае (148) ва ғайра.

– Ту чиро кор накунӣ, то аз мазаллати хидмат раҳой ёбӣ, ки хирадмандон гуфтаанд: «Нони худ хӯрдану нишастан беҳ, ки **камаршамшери** заррин ба хидмат бастан!» (Гулистон, 39).

Ҳар кӣ бо **пӯлодбозу** панча кард,

Соиди мискини худро ранча кард (Гулистон, 31).

Қолаби СИФАТ+ИСМ:

2. Амсилаи дуюм

S_1+N_2 , ки дар ин чо

S_1 – сифат (қисми якуми калимаи мураккаб)

N_2 – исм (қисми дуюми калимаи мураккаб)

Мисол: чавонмард (35), тангдаст (73), некхоҳ (38), бадандеш (38), соҳибдил (38), тихидаст (84, 90), тандуруст (50), пирлоша (14), чавонмард (63), пирмард (66), некмард (122).

Тангдастонро симу зар додиму мусофиронро суфра ниҳодӣ (Гулистон, 73). – Эӣ писар, нагуфтамаи хангоми рафтани, ки тихидастонро дасти далерӣ баста асту панҷаи шерӣ шикаста?! (Гулистон, 85).

В-он пирлошаро, ки супурданд зери гил,

Хокаш чунон бихӯрд, к-аз ӯ устухон намонд (Гулистон, 13).

Бӯстони падар фурӯхта беҳ.

Пухтани деги некхоҳонро,

Ҳар чӣ раҳти сарост, сӯхта беҳ!

Бо бадандеш ҳам накӯй кун,

Даҳани сағ ба лукма дӯхта беҳ (Гулистон, 38).

Қолаби СИФАТ+СИФАТ.

3. Амсилаи сеюм

S_1+S_2 , ки дар ин чо

S_1 – сифат (қисми якуми калимаи мураккаб)

S_2 – сифат (қисми дуюми калимаи мураккаб)

Мисол: Куҳанпир.

Шунидаам, ки дар ин рӯзҳо куҳанпире,

Хаёл баст ба пиронасар, ки гирад чуфт (Гулистон, 118).

Қолаби ШУМОРА+ИСМ.

4. Амсилаи чорум

N_3+N_1 , ки дар ин чо

N_3 – шумора (қисми якуми калимаи мураккаб)

N_1 – исм (қисми дуюми калимаи мураккаб)

Мисол: ҳазорпо (79), яқмарда, даҳмарда (82) чорпо (127).

Зар надорӣ, натавон рафт ба зӯр аз дари ёр,

Зӯри даҳмарда чӣ бошад? Зари якмарда биёр!(Гулистон, 82)

Даступобуридае ҳазорпое бикӯшт (Гулистон, 79)

Қолаби ИСМ+АСОСҲОИ ФЕЪЛ

5. Амсилаи панҷум

N_1+V_1 , ки дар ин ҷо

N_1 – исм (қисми якуми калимаи мураккаб)

V_1 – асосҳои феъл (қисми дуҷуми калимаи мураккаб)

Мисол: суҳангӯй (48), кафшдӯзе (65), пӯстиндӯз (144), ғайбдон (33), гӯшанишинон (130), фармонбардор (141), суҳангӯй (142), кулӯхандоз (32), хоркан (73), ҳезумкаш (135), ҳақшиносӣ (33), хирқапӯшон (35), барбатсарой (51), ҳуҷастасарой (52), тасбеҳхон (55), пойбанд (57), забонварон (59), дилафрӯз (123), қачованишине (126), чигарбанд (25), хирқапӯше (106) муштзан (79), ҳукмандоз (85), тирандоз (147), биёбоннишин (133), шакарханд (99), пойбанд (65), пойпӯш (74), суҳанчин (135), гӯшинишин (26), худобине (46), худопарастон (61) ва ғ.

Пирмарде латиф дар Бағдод,

Духтаракро ба кафшдӯзе дод (Гулистон165).

Қачованишинеро шунидам, ки бо адили худ меғуфт (Гулистон, 126).

Хоркашero дидам, пушта фароҳам оварда (Гулистон, 73).

Чу кардӣ бо кулӯхандоз пайкор,

Сари худро ба нодонӣ шикастӣ!(Гулистон, 32);

Ин тоифаи хирқапӯшон амсоли ҳайвонанд ва аҳлиятгу одамийат надоранд! (Гулистон, 36);

– Чандон ки маро дар ҳаққи худопарастон иродат асту иқро, мар ин шӯҳдидаро адоват асту инкор ва ҳақ ба ҷониби ӯст! (Гулистон, 61).

Чун дар овоз омад он барбатсарой...(Гулистон, 52).

Қолаби ИСМ+СИФАТИ ФЕЪЛӢ

6. Амсилаи шашум

N_1+SV_1 , ки дар ин ҷо

N_1 – исм (қисми якуми калимаи мураккаб)

SV_1 – сифати феълӣ (қисми дуҷуми калимаи мураккаб)

Мисол: моргазида (26), ситамдида (30), сарҳангоза (36), захмхӯрда (50) **Овардаанд, ки яке аз ситамдидагон бар сари ӯ бигузашт ва дар ҳоли табоҳи ӯ тааммул карду гуфт.** (Гулистон, 30);

Сарҳангозаеро бар дари саройи Уғламиш дидам, ки ақлу киёсате ва фаҳму фиросате зойиду-л-васф дошт (Гулистон,17);

Баски дар хок тандурустонро,

Дафн кардему захмхӯрда намурд (Гулистон,50);

Агар рост меҳоҳӣ, аз ман шунав,

Чаҳондида бисёр гӯяд дурӯғ! (Гулистон,38).

Қолаби ИСМ+ФЕЪЛ+ИСМ.

7. Амсилаи ҳафтум

$N_1+V_1+N_2$, ки дар ин ҷо

N_1 – исм (қисми якуми калимаи мураккаб)

V_1 – феъл (қисми дуҷуми калимаи мураккаб)

N_2 – исм (қисми сеҷуми калимаи мураккаб)

Мисол: наълбандписаре (108).

Қозии Ҳамадонро ҳикоят кунанд, ки бо наълбандписаре сарх(в)аш буду наъли дилаш дар оташ (Гулистон, 108).

Қолаби ИСМ+СИФАТИ ФЕЪЛӢ+ИСМ.

8. Амсилаи ҳаштум

$N_1+SV_1+N_2$, ки дар ин ҷо

N_1 – исм (қисми якуми калимаи мураккаб)

SV₁ – сифати феълӣ (қисми дуюми калимаи мураккаб)

N₂ – исм (қисми сеюми калимаи мураккаб)

Мисол:

Гумкардафарзанд (47):

Яке пурсид аз он **гумкардафарзанд**,

Ки «Эй равшангуҳар, пири хирадманд(Гулистон, 47).

Васлшавии калимаҳо ё калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ таърихи куҳан дошта, яке аз роҳҳои офаридани вожаҳои нав маҳсуб меёбанд.

Калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Бо ин роҳ таркиби луғавӣ бо калимаҳои нав пурра мешавад. «Бисёр калимаҳои наве, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, инкишофи хочагӣ, илму маданият ва ғайраҳо пайдо шудаанд, бо роҳи калимасозӣ ба амал омадаанд, ки онҳо бо сохти грамматика ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат мекунад. Бо роҳи калимасозӣ бойшавии таркиби луғавӣ нисбат ба дигар воситаҳо бештар инкишоф меёбад, чунки вай аҳволи забонро пурра инъикос мекунад» [4].

Калимаҳои мураккаб як роҳи муъҷазбаёнии фикр маҳсуб меёбад. Калимаҳои мураккаб дар «Гулистон» бо мақсади образнок ифода намудани матлаб вобаста ба мазмуну ғояи ҳикояҳо офарида шуда, барои талаботи нутқ истифода гардидаанд. Калимаҳои мураккабро Саъдӣ дар асоси усулҳои калимасозии анъанавӣ сохта, тавонистааст, ки суҳанашро ифоданок баён намояд. [4] Ташаккули калимасозии калимаҳои мураккаб дар асар бо роҳҳои пайваст ва тобест сурат гирифтааст. Бояд зикр намуд, ки калимаҳои мураккаби пайваст аз ду реша бе ёрии воситаи калимасоз (ширбиринч), бо ёрии миёнванд (даводав, гуфтутӯ), такрори калимаҳо таркиб меёбанд. Аммо дар маводи мо, асосан, аз такрори калимаҳо сохта шудани калимаҳои мураккаби пайваст мушоҳида гардиданд: То пас аз муддате он чӣ андешаи ман буд, аз нақбати ҳолаш ба сурат бидидам, ки **пора-пора** ба ҳам бармедӯхт ва **лукма-лукма** ҳамеандӯхт (Гулистон, 124); – Эй худованди рӯи замин, лоиқи кадри бузургвори подшоҳ набошад дасти ҳиммат ба моли чун ман гадое олуда кардан, ки **чав-чав** ба гадоӣ фароҳам овардаам! (Гулистон, 76).

Адабиёт:

1. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. / М. Муҳаммадиев - Душанбе, 1993, -122с.
2. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. / Б. Камолиддинов - Душанбе, “Ирфон”. 1973, - 115с.
3. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 1. / Муҳаммад Ғиёсуддин. -Душанбе: Адиб, 1987. -480с.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): -М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. -951с.
5. Ҳасанов А. Зикри нуқси суҳан дар вожаномаҳои куҳан./ Ҳасанов А. Ҳасанов А. - Хучанд. 2001.
6. Ниёзбоқиев О.С., Зарипов С.А. Место насри мусаджа в первой главе “Гулистон”-а Саади Шерози (на тадж.яз.). Респ. НПК на тему «Развитие ИТ в РТ: приоритетные и инновационные направления», Институт предпринимательства и сервиса РТ, 29 сентября 2018 г., с.125-128

Сарчашма:

1. Саъдии Шерозӣ «Гулистон» Матни комил бар асоси тасҳеҳ ва таъби шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо бозгардон ба кириллӣ, тавзеҳи мухтасари ҷумлаҳои абъти арабиву бархе аз нуқот ва шарҳи луғат). Ба кӯшиши Обиди Шакурзода. Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии Тоҷик. Душанбе 2016.

МОДЕРЛОНИИ МОРФОЛОГИИ ИСМҶОИ МУРАККАБ ДАР «ГУЛИСТОН»-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Осори гаронарзиши устои сухан Саъдии Шерозӣ «Гулистон», ҳамчун хазинаи маънавӣ таркиби луғавии бою рангин дорад. Шоир дар инъикоси воқеаву ҳодисаҳо, тасвирҳои шоирона аз калимаву ибораҳои аслию маҷозӣ моҳирона истифода намудааст. Ин асар қарнҳои зиёд ҳамчун насиҳатнома барои тарбияи насли ҷавон саҳми назаррас дорад. Дар «Гулистон» лексикаҳои махсусро мушоҳида намудан мумкин аст, ки бевосита ба замони зиндагонии шоир, соҳти феодалӣ, дину оин мансубанд.

Таркиби луғавии «Гулистон» аз бисёр ҷиҳат аз таркиби луғавии забони адабии муосир тафовут дорад. Калимаҳои исмҳои мураккаб дар «Гулистон» барои муассирии мағлаб истифода гардидаанд.

Дар мақола маълумот оид ба таснифот ва амсиласозии исмҳои мураккаб дар асоси «Гулистон» - и Саъдии Шерозӣ оварда шудааст.

Васлшавии калимаҳо ё калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ таърихи куҳан дошта, яке аз роҳҳои офаридани вожаҳои нав маҳсуб меёбанд. Калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Бо ин роҳ таркиби луғавӣ бо калимаҳои нав пурра мешавад. Калимаҳои мураккаб як роҳи муъҷазбаёнии фикр маҳсуб меёбад. Калимаҳои мураккаб дар «Гулистон» бо мақсади образнок ифода намудани мағлаб вобаста ба мазмуну ғояи ҳикояҳо офарида шуда, барои талаботи нутқ истифода гардидаанд. Калимаҳои мураккабро Саъдӣ дар асоси усулҳои калимасозии анъанавӣ сохта, тавонистааст, ки суханашро ифоданок баён намояд. Ташаккули калимасозии калимаҳои мураккаб дар асар бо роҳҳои пайваст ва тобеъ сурат гирифтааст.

Дар мақола кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки ҳамчун таҷрибаи аввалин матни «Гулистон»-и Саъдиро бо истифодаи барномаҳои компютерӣ ва амсиласозӣ таҳлил карда шуда, дар асоси он хулосаҳои илмӣ бароварда шавад.

Калидвожаҳо: барномаҳои компютерӣ, амсиласозӣ, масоили илмӣ, технологияҳои иттилоотӣ, калимасозӣ, калимаҳои мураккаб, санъати бадеӣ, таркиби луғавии забон.

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В «ГУЛИСТАН»-Е СААДИ ШЕРОЗИ

Ценное произведение великого мыслителя Саади Шерози - «Гулистан» как духовное сокровище имеет богатый и красочный словарный запас. Поэт умело использует реальные и образные слова и фразы для изображения событий. Эта работа на протяжении многих веков является значительным вкладом в воспитание подрастающего поколения. В «Гулистан»-е можно увидеть особые лексиксы, которые напрямую связаны с периодом жизни поэта, феодальным строем, религией и обычаями.

Лексическая структура «Гулистан»-а во многом отличается от лексической структуры современного литературного языка. Слова составных существительных используются в «Гулистан»-е для придания эффектности предмету.

В статье представлены сведения о классификации сложных существительных на основе «Гулистан»-а Саади Шерози.

Сочетание существительных или составных существительных в таджикском языке имеет древнюю историю и является одним из способов создания новых слов. Словообразование - главное средство обогащения лексической структуры языка. Таким образом, лексическая структура пополняется новыми словами. Сложные существительные - это способ краткого мышления. Сложные существительные в «Гулистан»-е были созданы для образных целей, в зависимости от содержания и идеи рассказа, и использовались для речевых требований. Саади строил сложные существительные на основе традиционных словообразовательных техник и умел красноречиво выражать свои мысли. Образование сложных существительных в произведении осуществляется связно и подчиненно.

В статье делается попытка проанализировать текст «Гулистан»-а Саади как первого эксперимент с использованием компьютерных программ и используя математических

моделей для создание моделей сложных существительных и на этой основе сделать научные выводы.

Ключевые слова: компьютерные программы, моделирование, научные проблемы, информационные технологии, словообразование, сложные существительные, словообразование, мышления.

MORPHOLOGICAL MODEL OF COMPOUND NOUNS IN «GULISTAN»-E SAADI SHEROZI

The valuable work of the master of speech Saadi Sherozi - «Guliston» as a spiritual treasure has a rich and colorful vocabulary. The poet skillfully uses real and figurative words and phrases to depict events. This work has been a significant contribution to the upbringing of the younger generation for many centuries. In «Gulistan» you can see special vocabulary that is directly related to the period of the poet's life, the feudal system, religion and customs.

The lexical structure of «Gulistan» differs in many respects from the lexical structure of the modern literary language. The words of compound nouns are used in «Guliston» to give effect to the subject.

The article presents information about the classification of compound nouns based on «Gulistan» by Saadi Sherozi.

The combination of nouns or compound nouns in the Tajik language has an ancient history and is one of the ways to create new words. Word formation is the main means of enriching the lexical structure of a language. Thus, the lexical structure is replenished with new words. Compound nouns are a way of concise thinking. Compound nouns in «Gulistan» were created for figurative purposes, depending on the content and idea of the story, and were used for speech requirements. Saadi built complex nouns on the basis of traditional word-formation techniques and was able to express his thoughts eloquently. The formation of complex nouns in the work is carried out in a connected and subordinate manner.

The article attempts to analyze the text «Gulistan» by Saadi as the first experiment using computer programs and using mathematical models to create models of complex nouns and draw scientific conclusions on this basis.

Key words: computer programs, modeling, scientific problems, information technologies, word formation, compound noun, word formation, thinking.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ниёзбокиев Обидҷон Сафарбокиевич, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи барномасозӣ ва низомҳои зеҳнии Донигоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Суроға: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, маҳалаи Борбад, 48/5. e-mail: oniyozbokiev@gmail.com. Тел. 985-85-86-89

Сведения об авторе: Ниёзбокиев Обидҷон Сафарбокиевич, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры программирования и интеллектуальных систем Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана Адрес: 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Борбада, 48/5. e-mail: oniyozbokiev@gmail.com. Тел. 985-85-86-89

Information about the author: Niyozboqiev Obidjon Safarboqievich – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the department of programming and intelligent systems, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. e-mail: oniyozbokiev@gmail.com. Tel. 985-85-86-89

ҲАМГУНШАВИИ ИСТИЛОҲОТИ КИТОБДОРИИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСИ

Робияи А., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Зухуроти омонимия дар забонҳои мавриди қиёс аз мушкилоте ба шумор меравад, ки омӯзиши он то ҳол ҳам давом дорад. Гарчанде ки оиди масъалаи мазкур андешаҳои забоншиносони зиёди ватаниву хориҷӣ дар шакли мақолаҳои илмӣ, монографияҳо, китобҳои дарсӣ, дар саҳифаҳои маҷаллаву рӯзномаҳо, маҷмуаҳои илмӣ ва луғатҳо дарҷ ёфта бошанд ҳам, мутаассифона, оид ба мавзӯи омонимия то ҳол рисолаи ҷудоғонае, ки тамоми паҳлуҳои норавшану номаълуми онро ошкор созад, дастраси хонандагон нагардидааст. Бояд зикр намуд, ки истилоҳи «омонимия» бори нахуст дар забоншиносӣ дар асри XIX мавриди таҳқиқи омӯзиш ва қорбурд қарор гирифтааст.

Калимаҳое, ки таркиби овозиашон баробар (монанд) буда, лекин аз ҷиҳати маъно гуногунанд ва баъзеашон вобастагии таърихӣ маъноӣ доранд, омоним номида мешаванд [1, с. 24].

Омоним вожаи юнонӣ буда, аз решаи *homos* – якхела ва *onima* – ном таркиб ёфтааст. Омоним гуфта калимаҳоеро меноманд, ки аз ҷиҳати таркиби овозиашон якранг буда, маъноҳои гуногун дошта, ба як ҳиссаи нутқи муайян мансуб мебошанд, дар назар дошта мешавад. Оид ба омонимия забоншиносони ватаниву хориҷӣ ба монанди: Т. Зехнӣ, М. Муҳаммадиев, Р. Саидов, Г. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, И. Сулаймонов, Ш. Кабилов, Ш. Жилйерин, Р.И. Минер, Ж. Опп, В.И. Абаев, Л.А. Булоховский, Р.А. Бугалов, С. Усман, В.В. Виноградов, А.И. Смирнитский, Ю.С. Степанов, Ш. Балли, Д. Розентал, М.И. Фонима, О.С. Ахманова, Р.Р. Неменова, дар асарҳо ва мақолаҳояшон фикру андешаҳои худро матраҳ намудаанд.

Олимону муҳаққиқон оиди масъалаи омонимия фикру ақидаҳои гуногун дошта доир, ба ин мавзӯ мунтазам таҳқиқ менамоянд. Гарчанде ки бештари муҳаққиқон дар масъалаи зикргардида перомунӣ ин зухуроти луғавӣ-маъноӣ истилоҳи «омоним» «омонимияро» истифода баранд ҳам, аммо дар забоншиносии тоҷик андар боби унвони ин истилоҳ назари муҳаққиқону забоншиносон якранг нест.

Т. Зехнӣ дар асари худ «Санъати сухан» омонимҳоро чунин таъриф додаст: «Дар забони тоҷикӣ (хоҳ дар забони гуфтугӯӣ ва хоҳ дар забони адабӣ калимаҳое дучор меоянд, ки таркиби овозиашон якхела буда, дорои ду ва ё зиёда маъноҳои мустақил ва ё маҷозии ба ҳам наздиканд» [2, с. 163]. Мавсуф омонимҳоро ба хелҳои зерин ҷудо кардааст: 1) Калимаҳое, ки дар забони шеър шаклан як буда, вале ҳар кадоми онҳо маъноҳои дигарро ифода мекунад, аз нуқтаи назари забон омоним ҳастанд вале дар илми бадеъ ин навъи калимаҳоро «таҷнис» ном мебаранд, зеро ду калимаи ҳамчинсу ҳамшакл бо ду маъноӣ ҷудоғона зикр ёфтааст; 2) Калимаҳое, ки дар як ҷулма ё мисраву байте ду ва ё зиёда маъноро ифода намояд. «Ҳофизи рози худу орифи вақти хешам» [2, с. 163]. Дар ин мисраи шеъри калимаи «ҳофиз» ба ду маъноӣ омадааст: яқум сирру роз, дуҷум таҳаллус. Дар забони гуфтугӯӣ ин навъи калимаҳоро (омонимҳоро) лутф меноманд. Таҷнисҳо (омонимҳо)-ро ба ду гурӯҳи калон тақсим намуда, таҷниси маънавӣ ва таҷниси лафзӣ ном мебаранд. Таҷниси маънавӣ гуфта, вожаҳоеро меноманд, ки шоир калима ва ё калимаҳоеро зикр менамояд, ки ҳар кадом дорои ду ва ё зиёда маъноҳо мебошанд ва дар миёни маъноҳо муносибати қулӣ ва ҷузъӣ мавҷуд аст. Дар таҷниси лафзӣ калима ва дар таҷниси маънавӣ маъно тақрор меёбад. Таҷниси маънавӣ дар навбати худ ба навъҳои зерин ҷудо мешавад.

1) Санъати муҳтамлзиддайн – ин як навъи таҷниси маънавӣ буда, дар санъати бадеъ васеъ истифода мешавад, нависанда ҳангоми эҷоди шеър сухане меорад, ки эҳтимоли ду маъноӣ ба ҳам зидро дорад, ҳамчун мусбату манфӣ; 2) тавҷех; 3) тавзия.

Дар илми бадеъ омонимҳоро «иҳом» низ меноманд. Иҳом дар луғат ба ғалат андохтани хонанда, тарки тавзеҳу тасреҳ кардан, аз равшанбаёнӣ худдорӣ намудан аст [2, с. 168]. Чи тавре ки зикр намудем дар илми бадеъ нависанда калимаҳоро, ки ду маъно доранд, ба кор мебаранд ва аз ин ду маъно яке маъно наздик ва дигаре маъно дурро дорад. Мақсади шоир маъно дур дар шеър аст, аммо ба назари хонанда фақат маъно наздикро мефаҳмад. Санъати иҳом як навъи мураккабтарини омонимҳо дар санъатҳои бадеиёти классикист ва шоирон онро барои пардапӯш кардани фикр, барои афзудани латофати калом бадеи истифода менамоянд. Адабиётшиносони классики форсу тоҷик баръакси адабиётшиносони араб иҳомро ба таҷниси маънаӣ, ки ду ва ё зиёда маъно баробархуқуқро ифода менамояд, як доништаанд.

Бояд тазакур дод, ки дар забоншиносии тоҷик омонимҳоро бо чандин номҳо истифода менамоянд, масалан забоншиносон Р. Ғаффоров, Ш. Кабиров, А. Абдуқодиров, А. Рустамов, О. Давлатов, М. Алламуродова, И. Сулаймонов дар таҳқиқоташон истифодаи истилоҳи умумилингвистии «омоним, омонимия»-ро қабул доништаанд.

Зимни таҳқиқи масъалаи омонимия забоншиносон асосан ба омонимияи луғавӣ рӯй овардаанд ва дар ин чода дар забоншиносии рус мавҷудияти се нуктаи назарро таъкид кардан зарур аст:

1) вожаҳои омонимӣ танҳо омонимҳои этимологие мебошанд, ки дар натиҷаи мутобиқати тасодуфии таркибҳои овозӣ ба вучуд омадаанд. Ҷонибдорони назарияи мазкур Ш. Жилиерин, Р.И. Минер, Ж. Опп, В.И. Абаев мебошанд;

2) омонимияи луғавӣ аз ду манбаъ сарчашма мегирад: а) таҳаввули монандшавии овозии вожаҳои гуногуншакл; б) таҳаввулоти дивергентии семантикии як калима. Тарафдорони назарияи дуввум забоншиносон Л.А. Булаховский, Р.А. Будагов, С. Урман ба шумор мераванд.

3) гурӯҳи сеюми забоншиносон чунин андеша доштанд: омонимҳо аз ҳисоби роҳи василае ташаккул меёбанд. Назарияи мазкурро забоншиносон В.В. Виноградов, А.И. Смирнитский, Ю.С. Степанов, Ш. Балли ва дигарон дастгирӣ менамуданд.

Оид ба омонимия на танҳо дар забоншиносии тоҷик, балки дар забоншиносии хориҷӣ низ фикру ақидаҳои якхела вучуд надорад. Яке аз забоншиносони рус В.В. Виноградов муҳимтарин таҳқиқотро дар ин масъала анҷом додаст. Ӯ дар мақолаи «Дар бораи омонимҳо ва зухуроти ба он монанд» (1986) умумият ва шаклҳои ба он мушобеҳро муайян кардааст. Фикр ва ақидаҳои В.В. Виноградовро забоншиноси дигари рус Д. Розентал ҷонибдорӣ намудааст. Забоншиносон ба ҳулосае омадаанд, ки омонимҳои луғавӣ калимаҳое мебошанд, ки талаффузи якхела дошта, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Ҳар як забоншинос оид ба омонимия ақидаҳои худро баён сохта, гоҳе ба калимаҳои ҷиносӣ, гоҳе ба таҷнис, лутф, иҳом фикрронӣ намудааст.

Забоншиносони тоҷик омонимияро аз рӯйи сохти калимаҳое, ки омоним мешаванд, ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд.

1) омонимҳои пурра. Омонимҳои пурра калимаҳои омонимшавандае, ки аз рӯйи шакли асли бе ҳеч ванд ба ҳам монанд мебошанд.

2) омонимҳои нопурра. Дар омонимҳои нопурра калимаҳо танҳо дар натиҷаи қабул шудани ягон шакли морфологӣ ба ҳамдигар монанд шудаанд. Ин гуна калимаҳоро дар забон омонимҳои нопурра номидаанд.

Дар забони тоҷикӣ омонимҳо он қадар хусусияти зиёди услубӣ надоранд ва онҳо аз ҷиҳати хусусияти грамматикӣ бештар ба исмҳо мансубанд. Дар забоншиносии рус омонимҳоро ба мисли забоншиносии тоҷик ба омонимҳои пурра ва нопурра ҷудо кардаанд. Забоншиноси рус М.И. Фомина дар луғатшиносии рус ду навъи калимаҳои омонимиро фарқ мекунанд: омонимҳои пурра ва нопурра.

Дар ин самт низ афкори ягона ҷой надорад, масалан, омонимҳои луғавии пурра гуфта, калимаҳоро меноманд, ки ба як ҳиссаи нутқ мутааллиқанд ва тамоми шаклҳои онҳо ба ҳам монанданд. Зимни он калимаҳои омонимие фаҳмида мешаванд, ки аз ҷиҳати

талаффуз, шакли навишт, падеж, шумора ва амсоли инҳо мувофиқат мекунанд, вале дар омонимҳои нопурра яке аз шаклҳо аз ягон ҷиҳат (шумора, падеж) мувофиқат намекунанд.

Омонимҳоро аз рӯи сохторашон муҳаққиқон ва забоншиносони рус ба омонимҳои решагӣ ва сохта ҷудо намудаанд. Барои намуна ақидаи баъзе аз забоншиносонро дар зер меорем. Ба ақидаи М.И. Фомина, омонимҳо сода ё ғайрисохта ва сохта мешаванд. Забоншиноси дигари рус О.С. Ахманова бошад, омонимҳои сохтаре «калимаҳои бо сохтори морфологӣ ифодаёфта» номида, онҳоро боз ба 5 зергурӯҳ ҷудо кардааст: а) омонимияи асосҳо; б) омонимияи вандҳо; в) омонимия бо дараҷаи гуногуни тақсимшавӣ; г) омонимия бо сохтори дохилии гуногун; ғ) омонимияи ҳиссаҳои гуногуни нутқ.

Масъалаи зухуроти омонимия дар забоншиносии рус кайҳо боз мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар забоншиносии тоҷик оид ба омонимия ва роҳҳои пайдоиши омонимҳо дар лексикологияи забони тоҷикӣ соли (1968) маълумот дода шудааст, аммо ин маълумот пурра набуда, паҳлуҳои норавшани зиёдеро фарогир мебошад. Оид ба луғатҳои омонимии забони тоҷикӣ ҳаминро метавон қайд намуд, ки нахустин маротиба дар заминаи маводи тоҷикӣ «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ» (1992) мураттаб гардидааст.

Сарчашмаҳои пайдоиши омонимия дар забоншиносии тоҷик гуногунанд, фикру ақидаҳои муҳаққиқон дар ин самт якхела нест. Масалан, М. Муҳаммадиев омонимҳоро аз рӯи роҳҳои пайдо шуданашон ба лексикӣ ва морфологӣ ҷудо кардааст (1959) ва манбаи асосии пайдоиши онҳоро дар забони тоҷикӣ ин ворид гардидани иқтибосот ва баъзе калимаҳои, ки аз забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, аз ҷиҳати шакл ба калимаҳои забони тоҷикӣ мувофиқ омада, боиси пайдо шудани омонимҳо шудаанд, меҳисобад.

Калимаҳои иқтибосиро М. Муҳаммадиев, Ҳ. Маҷидов ва дигарон як манбаи муҳими омонимшавӣ меҳисобанд, ки воқеан, чунин аст. Муҳаққиқони мазкур чунин мепиндоранд, ки вожаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ ба инкишофи маъноӣ дучор омада, бо шаклҳои пешинаи худ муносибати омонимӣ пайдо мекунанд. Вожаҳои иқтибосӣ зимни пайдо намудани муносибатҳои луғавию семантикӣ, хусусан, омонимшавӣ хусусияти якхела зоҳир намекунанд.

Бинобар ин, имкониятҳои омонимшавии вожаҳои аз забонҳои дигар воридшуда ба таври гуногун ба назар мерасад: 1) омонимҳои этимологии тайёр иқтибосоте мебошанд, ки ҳангоми ворид гардидан ба забони тоҷикӣ шакли омонимӣ доранд; 2) омонимҳои этимологии омехта иқтибосоте мебошанд, ки пас аз ворид шудан ба забони тоҷикӣ ба калимаҳои иқтибосии дигар забонҳо ҳамгун шудаанд; 3) омонимҳои этимологии маснӯъ иқтибосоте, ки бо калимаҳои аслан тоҷикӣ мувофиқати шаклӣ пайдо кардаанд.

Бояд зикр намуд, ки теъдоди зиёди иқтибосоте, ки ба забони тоҷикӣ ворид мегарданд, вожаҳо ва калимаҳои забони арабӣ буда, омонимҳои забони арабӣ дар луғат ва фарҳангномаҳои забони тоҷикӣ нисбат ба омонимҳои этимологии забонҳои дигар зиёдтаранд.

Омонимҳои соҳаи китобдориро аз рӯи мансубияташон ба ин ё он забон метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: а) омонимҳое, ки ҷузъҳои маъноии онҳо пурра ба забони арабӣ муносибат доранд; б) омонимҳое, ки ҷузъҳои маъноии онҳо пурра ба забони русӣ мансубанд.

а) Омонимҳое, ки ҷузъҳои маъноии онҳо пурра ба забони арабӣ муносибат доранд дар забоншиносии тоҷик ба сифати истилоҳ ва калимаҳои муқаррарӣ меоянд: масалан, вожаҳои омонимии шакли арабидоштаи марбут ба истилоҳи китобдорӣ инҳоянд: адабиёт, байт, нашриёт, китоб, феҳрист, марчаъ, тафсир, ташхис, иқтибос, маҳдуд, муаммо, таърих, мунозира, мутоиба, асрор, назм, наср, радиф, раҳл, баст, тазмин [3, с. 5-985] ва ғ.

Феҳрист I – шакли арабишуда буда дар фарҳанги забони тоҷикӣ ҳамчун «феҳрист» нишон дода шуда, ба маънии рӯйхат, фусули китоб [3, с. 430].

Феҳрист II – чадвал, чадвал барои муайян кардани мундариҷа, фаслу боби ягон китоб, чадвали унвонҳо сарлавҳаҳои ягон китоб, ки бештар дар аввали китоб дода мешавад.

Раҳл I – лавҳи китобхонӣ, курсичаи хурди китобмонӣ, махсусан барои гузоштани китобҳои муқаддас ҳамчун Куръон [3, с. 132].

Раҳл II – асбоб, анҷом, ҷиҳоз ва раҳти хона, асбобу анҷоми кӯч ва сафар [3, с. 133].

Нашр I – зинда шудан ва зинда кардан баъд аз марг, эҳё [3, с. 842].

Нашр II – паҳн шудан, пароканда шудан, густурда шудан, пароканда кардан [3, с. 842].

Нашр III – бӯй, бӯйи хуш, хушбӯй [3, с. 842].

Тоқ I – сақфи камоншакли қуббадор (дар қасрҳо, купрукҳо) равоқ, айвон, ҳар чизи камоншакл монанди абрӯ, тоқча, раф (дар соҳаи китобдорӣ ба чунин маъно истифода мегардад), баландӣ, иртифот [4, с. 375].

Тоқ II – фард, танҳо, якка, бечуфт, бемонанд, як либосвор [3, с. 375].

Тоқ III – чомаи рӯйпӯш, чомае, ки аз болои дигар либосҳо мепӯшанд [3, с. 375].

а) Дар забоншиносии англис ба омонимҳое метавон дучор омад, ки шакли маъноии онҳо пурра ба забони юнонӣ муносибат доранд. Дар системаи луғавии забони англисӣ, ки шаклҳои омонимӣ доранд, нисбатан густурдатар аст. Калимаҳое, ки аз забони юнонӣ ба забони англисӣ иқтибос шудаанд, нахуст аз забонҳои латиниву фаронсавӣ ба забони юнонӣ ворид шуда, сипас ба англисӣ ворид гардидаанд.

Дар забоншиносии англис омонимҳое, ки ҷузъҳои маъноии онҳо пурра ба забони лотинӣ муносибат доранд, дар таркиби луғавии забони англисӣ мавқеашон хеле назаррас аст, ба монанди: subscriber [ME *sunscriben*, < Latin *scribere*, sub+scriber to write more at SCREBE] subscriber- one that subscribes as: I (a) subscriber one that sings something (as a letter, document, agreement), II (b) subscriber one that agrees or consents, III (c) subscriber one that favors, aids or supports (as by money, contribution, moral influence, personal membership) IV (d) subscriber an individual having commercial telephone equipment installed on his premises [4, с. 2278].

Истилоҳи library – китобхона (*li-brere*) <middle English (*librarie*)< middle Latin (*librarium, libraria*) [4, 1304] аз забони лотинӣ ба забони англисӣ дохил шудааст ба маънои китобхона, кироатхона, билети ғаврии театр ва асоси кор барои сурат гирифтани муомилот бо дигарҳо. I (a): a room, a section or series of section of a building, or a building itself given over to books, manuscripts, musical scores, or other library and sometimes artistic materials (as paintings or musicals recordings) usu. kept in some convenient order for use but not for sale, (b) 1: a collection of books manuscripts, or other library materials kept for study or reading or a collection of paintings musical scores musicals recordings, photographer, maps or films kept for convenient use, study, or enjoyment, (c) rental library, (d) 1 conon 2 a series of books for some similarity issued by a publisher. II (a) a business established to conduct transactions for others, (b) a theatre ticket agency- ҳуҷра, бахш ё силсилаи қисмати бино ё ҳуди бино ба китобҳо, дастнависҳо, партитураҳо ё дигар китобхона ва баъзан маводи бадеӣ (ҳамчун расмҳо ё сабтҳои мусиқӣ) дода мешавад, бо тартиби мувофиқ барои истифода нигоҳ дошта мешавад, вале барои фурӯш нест, (б) 1: маҷмуаи дастнависҳои китобҳо ё дигар маводҳои китобхона барои омӯзиш ё хондан ё маҷмуаи наққошҳои мусиқӣ, сабтҳои мусиқӣ, суратгир, харитаҳо ё филмҳо, ки барои омӯзиш ё лаззат бурдан нигоҳ дошта мешаванд, (в) китобхонаи иҷора, (г) 1 Конон 2 силсилаи китобҳо барои баъзе шабоҳатҳо, ки аз ҷониби ношир нашр шудааст. II (a) тичорате, ки барои анҷом додани муомилот барои дигарон таъсис ёфтааст, (б) агентии чиптаҳои театри [4, с. 1304].

Истилоҳи index аз лотинии «*indic*», «*index*» [4, с. 1148] бо зухуроти омонимӣ ба таври зайл истифода мешавад. I (a): alphabetical list that includes all or nearly all items (as topics, names of people and places) considered of special pertinence and fully partially covered or merely mentioned in a printed or written work (as a book, catalog or dissertation) that gives with each item that place (as by page number) where it may be found in the work, (b) something that serves as a pointer or indicator. II 1(a) to provide (as a book) with an index, (b) to list (as the contents of a book) in an index. II (a) to serve as an index, (b) to point to (a compass needle that is true north). III to move (a machine or a piece of work held in a machine tool - Рӯйхати алифбо, ки ҳама ё қариб ҳамаи ашёро дар бар мегирад (ҳамчун мавзӯҳо, номи одамон ва дархостҳо), ки дорои аҳамияти махсус мебошанд ва қисман фаро гирифта шудаанд ё танҳо дар асари чопӣ ё хатӣ (ҳамчун китоб, каталог ё рисола) зикр шудаанд, ки бо ҳар як банд ҷой дода мешаванд

(аз рӯйи рақами саҳифа), ки он метавонад дар асар пайдо шавад, (б) чизе, ки ҳамчун нишондиханда хизмат мекунад. II 1(а) таъмин кардан (ҳамчун китоб) бо индекс, (б) номбар кардан (ҳамчун мундариҷаи китоб) дар индекс. II (а) ҳамчун индекс хизмат кардан, (б) ишора кардан (сӯзани кутбнамо, ки шимоли ҳақиқӣ аст). III ҳаракат кардан (дастгоҳ ё коре, ки дар дастгоҳ нигоҳ дошта мешавад [4, с. 1148-1149].

Дар соҳаи китобдорӣ ба истилоҳот ва омонимҳое, ки чузъҳои маъноии онҳо баромади русӣ доранд ва албатта, миқдори онҳо нисбатан зиёдтаранд, мушоҳида карда мешаванд. Ин гуна омонимҳо, асосан, пас аз низоми шуравӣ ба забонамон ворид шудаанд. Чунин зухурот аз зиндагии дуру дарози қавмҳои рус ва дар як минтақа ғаъолияти якҷояи миллатҳои русзабон боиси ворид гардидани истилоҳоти русӣ ва натиҷаи таъсири тарафайни забонҳои тоҷикӣ ва русиро дар заминаи ҳодисаҳои абстрактӣ суперстратӣ нишон медиҳад.

Сабаби дигари ворид гардидани истилоҳоти русӣ ба забони тоҷикӣ ин истифодаи фарҳангҳои китобдорӣ дар китобхонаҳо ва факултаҳои китобдорӣ мебошад, чунки тамоми маводҳои китобдорие, ки то кунун дастраса монанд гардидаанд, аз забони русӣ сарчашма гирифтаанд. Оид ба ин масъала китобхонашиноси тоҷик С. Сулаймонӣ дар асараш «Таърихи китобдории кишварҳои хориҷ» чунин қайд намудааст: «Агар қадаме оид ба китобдории тоҷик бардошта шавад бояд онро шоҳкори бузурге номид»; мисолҳои зерин далели гуфтаҳои болост: 1) абонемент (шуъбаест, ки ба хона китоб медиҳад), 2) абонемент (обуначӣ), 1) карикатура (расми ҳаҷвӣ), 2) карикатура (тақлиди хандаовар), 1) картотека (маҷмуи карточкаҳои ба тартиб даровардашуда) 2) ящик (кутӣ) [5, с. 3-97].

Теъдоди ин қабил вожаҳо хело зиёд мебошад. Ба ҳамин монанд, калимаҳои омонимии баромади русидошта дар забони адабии тоҷик дар натиҷаи муносибатҳои дарозмуддати қавмҳои тоҷику рус, шуруъ карда аз замони шуравӣ инҷониб маҷмуи муайян пайдо кардаанд. Бо ташаккул ва пешрафти забоншиносии тоҷик нуфузи ин қабил вожаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик таназзул ёфта истодааст.

Бояд қайд кард, ки баъзе аз паҳлуҳои семантикии чунин омонимҳо дар забони ҳозираи тоҷик ва шеваҳои лаҳҷаҳои он тобишҳои нави маъноӣ касб кардаанд. Омонимҳои этимологӣ чунин нави омонимҳо мебошанд. Ин нави омонимҳо вожаҳоеанд, ки яке аз чузъҳои маъноии онҳо аз рӯйи маъно ва мансубият тоҷикӣ буда, чузъи дигари маъноияшон иқтибосӣ аст. Ҳамзамон, дар забоншиносии тоҷик ба омонимҳое дучор омада мумкин аст, ки як чузъи онҳоро баромади тоҷикӣ ва чузъи дигарашонро баромади арабӣ, русӣ, узбекӣ ва англисӣ ташкил медиҳанд.

Хулоса, дар забоншиносии тоҷик омонимҳоро ба номҳои гуногун ба монанди: таҷнис, ҳамшакл, ихом, омонимҳо ва ғ. ном мебаранд. Омонимҳои этимологӣ яке аз навиҳои серистеъмоли омонимҳо ба шумор мераванд. Ин нави таҷнисҳо, аз як тараф барои инкишоф ёфтани таркиби луғавии забонамон аз ҳисоби вожаҳои иқтибосӣ истифода шаванд, аз тарафи дигар, дар образнокии баён, шевоӣ ва ҷаззобии нутқи гӯянда ҳамчун категорияи ғаъоли луғавию семантикӣ дар таҷмули услубӣ-бадеии нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ мусоидат мекунанд. Вожаҳои иқтибосие, ки ҳамчун зухуроти омонимия дар забонҳои тоҷикиву англисӣ ворид шудаанд, саҳми басо назаррас доранд.

Адабиёт:

1. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ / Б. Камолиддинов. – Д: Ирфон, 1983. – 115с.
2. Т. Зеҳнӣ. Санъати сухан / Т. Зеҳнӣ. – Д: Ирфон, 1979. – 328 с.
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) иборат аз ду ҷилд/Дар зери таҳрири М. М. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ–М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с. ; Ҷ. 2–952 с.
4. Webster's third new international dictionary of the English language unabridged with seven language dictionary. Volume I. A to G. – USA. Chicago. 1961. – 2662 p.
5. Сулаймонов, С. Таърихи китобдории кишварҳои хориҷ / С. Сулаймонов. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 255 с.

6. Абдулфайзов, С. Лексико-семантический анализ дипломатических терминов таджикского языка // Автореф. дисс... кан. фил. наук: 10.02.22/ С. Абдулфайзов. – Д, - 2013. – 27 с.

7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Д: Маориф, 1985. – 243 с.

8. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Д: Дониш, 1985. – 473 с.

ҲАМГУНАШАВИИ ИСТИЛОҲОТИ КИТОБДОРӢ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақола суҳан дар бораи ҳамгуншавии истилоҳоти китобдорӣ дар забони тоҷикӣ ва англисӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Мақсад аз навиштани мақолаи мазкур дар он аст, ки тамоми вижагиҳои мавзӯи додашударо дар ду забон равшан намоем. Инчунин дар мақолаи мазкур мисолҳои зиёди тоҷикӣ ва англисӣ таҳқиқ шудааст. Бояд қайд намуд, ки роҷеъ ба таҳлили ҳамгуншавии истилоҳоти китобдорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ то ҳол таҳқиқоти илмӣ зиёде дар забони англисӣ нашудааст, бинобар ин мо ба ҳулосае омадем, ки доираи ин мавзӯ таҳқиқоти илмӣ намоем.

Дар мақолаи иншошуда мақсад гузошта шуд, ки истилоҳоти китобдорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисиро таҳқиқ карда, вижагиҳои лексикӣ ва грамматикӣ онҳоро дар алоқамандӣ бо лексикология, морфология, фонетика, имло, сабки нигориш ва маданияти суҳанофаринӣ нишон диҳем.

Илова бар ин мақсади амалӣ сохтани ин ниятҳо, дар мақола, ба усулҳои бунёди лингвистии таҳқиқ, ки ба ҳадафҳо, вазифаҳо ва хусусиятҳои маводи таҳқиқи мувофиқат мекард, содиқ шудааст.

Калидвожа: калима, сохт, шакл, восита, ҳамгуншавӣ, калимаҳои иқтибосӣ, реша, пасванд, усулҳои калимасозӣ, бемаҳсул, каммаҳсул ибораҳо, пешванд, таҳқиқот, морфологӣ, аффиксҳо, морфемаҳо.

ОМОНИМЫ СЛОВА БИБЛИОТЕКАРЬ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье обсуждается омонимы слова библиотекарь в английском и таджикском языках. Целью данной статьи является изучение специфики омонимы слова библиотекарь на двух языках. Многие таджикские и английские примеры также были изучены по этой теме. Следует отметить, что не было проведено сравнительное исследование и сравнительный анализ омонимов слова библиотекарь в таджикском и английском языках, поэтому мы решили провести исследование по этой теме.

В этой статье мы стремились исследовать английские омонимы слова библиотекарь в таджикском и английском языках и показать их лексические и грамматические особенности с точки зрения лексикологии, морфологии, фонетики, правописания, стиля выражения и культуры речи.

Кроме того, цель реализации этих намерений состоит в том, чтобы придерживаться основных лингвистических методов исследования, которые соответствуют целям, задачам и специфике исследовательского материала.

Ключевые слова: слова, структура, форма, метод, омонимы слова библиотекарь корень, словообразовательный, сноска, фразы, путь, выражение, префикс, суффикс, доступ, аффиксы, морфемы, морфология.

HOMONYMS OF LIBRARIAN IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article discusses the homonyms of librarian in English and Tajik languages. The purpose of this article is to explore the specifics of the homonyms of librarian in two languages. Many Tajik and English examples have also been explored on the topic. It should be noted that no comparative study has been done on the comparative analysis of homonyms of librarian in Tajik and English, so I decided to do a research on the topic.

In this article, we aim to investigate English homonyms of librarian in Tajik and English, and to show their lexical and grammatical peculiarities in homonyms of librarian of lexicology, morphology, phonetics, spelling, style of expression, and speech culture.

Keywords: word, structure, form, homonyms of librarian, root, word building, borrowing words, suffix, phrases, preposition, way, prefix, research, morphology, affixes, morphemes.

Маълумот дар бораи муаллиф: Робия Абдусамад, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров - 16, телефон: 918 27 79 90

Сведения об авторе: Робия Абдусамад, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры методики преподавания иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360 Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова - 16, телефон: 918 27 79 90

Information about the author: Robiya Abdusamad, candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of methods of teaching foreign languages of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360 Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16, phone: 918 27 79 90

ТДУ:82.1 (2-точ)

ТКТ:82.3 (2-точ)

F-35

БАРХҶҮРДИ НАСЛҶО ДАР МУНОСИБАТҶОИ ОИЛАВӢ ҶУН ОБЪЕКТИ МАВОДИ ЖУРНАЛИСТӢ

Ғуломова С.М., омӯзгор

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Баррасии мавзӯи муносибатҳои оилавӣ ва муайян кардани андешаҳои ду насл-калонсолон ва хурдсолон дар илмҳои ҷомеашиносӣ-психология, сотсиология бештар мушоҳида мешавад.

Бархӯрди манфиатҳои наслҳо масъалаи нав нест, аммо дар ҳар замон он метавонад ба шакли дигар таборӯз кунад. Сатҳи дониш, маърифати ҳуқуқӣ, таъсири тамаддуну фарҳангҳои дигар ба муносибати наслҳои ҷавон таъсир мегузорад. Яъне муносибатҳо дар доираи оила, созгор ва ё тезу тунд будани онҳо ба сатҳи иҷтимоӣ, ахлоқ ва маънавиёти ҷомеа таъсир расонида, авзои муносибатҳои одамонро ифода менамояд.

Муҳаққиқони равшаноси хориҷӣ Дудина С.Ю, Лидерс А.Г., Аргентова Т.Е., Минуллина А.Ф, Э.Г. Эйдимиллер, И.А Фурманов, И.М. Марковская, Е. Шеффер, Р. Белл, Д.П. Чистякова оид ба масъалаи муносибати волидон ва фарзандон, ташаккули муносибатҳои онҳо пажӯҳиш гузаронидаанд. Олимони тоҷик М.Набиев, Х.Назарова, А.Нуров, М.Шарипова дар самти таҳқиқи этнопсихологии ҳеш муносибатҳои наслҳоро ишора кардаанд.

Дар журналистика таҳқиқи масъалаи инъикоси муносибати наслҳо ва бархӯрди онҳо ба назар намерасад. Дар илми психологияи журналистӣ омилҳои равонии фаъолияти журналист ва муносибати ӯ ба манбаи иттилоъ баррасӣ гардад ҳам, мавзӯи мазкур мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Дар Тоҷикистон доир ба оила санадҳои меъёриву ҳуқуқие ба тасвиб расидаанд, ки дар радифи масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд масъалаи муносибати байни наслҳо низ муайян шудааст. Масалан, дар банди 5 -и моддаи 16-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20-уми июни соли 2024, №2049 таъкид шудааст, ки уҳдадорҳои падару модар аз он иборат аст, ки «дар руҳияи

эҳтиром ба Ватан, волоияти қонун, арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ, эҳтиром ба шахсияти худ ва атрофиён, оила, урфу одат, анъанаҳо, фарҳанги миллӣ ва халқҳои дигар, инчунин бартарии манфиатҳои миллӣ тарбия намоянд» [1]. Ин муқаррарот муносибат дар оила, риояи расму ойин, анъанаҳои миллӣ ва муошират бо пос доштани мероси ниёкон, аз ҷумла оиладорӣ, эҳтироми байниҳамдигарии насли калонсолу ҷавонро дар назар дорад.

Ба андешаи раваншиносон дар муносибатҳои мутақобилаи аъзои оила ду намуди муносибат роиҷ аст. Дар Шарқ алоқаи наздик бо аҳли оила, хешу табор муҳим бошад, дар модели ғарбӣ мустақил будани ҳар як узви оила, суст будани муносибатҳои наслҳо ва рафтуомади хешутаборӣ мушоҳида мешавад, ки ин ба прагматизм хос аст.

Устувории оила ва ҳамдигарфаҳмии оилавӣ ҳамчун рукни муҳимми рушди ҷомеа ҳамеша ба ниғаҳдории анъанаҳои миллӣ, арзишҳои аслии фарҳангӣ ва одоби ахлоқ вобаста мебошад.

Таҳлили маводи матбуоти маҳаллии Хатлон нишон медиҳад, ки масъалаи муносибати оилавӣ инъикос гардида, сабабу оқибатҳои ин мушкилоти иҷтимоӣ натавон ба худӣ зану шавҳар, балки ба муносибати калонсолони оила низ иртибот мегирад. Аксари мавод дар бораи оилаҳои намунавӣ буда, бархӯрди муносибатҳои наслҳо кам баррасӣ мешавад. Объекти иттилооти журналистӣ-оилаҳои тоҷик буда, маводи маҳаллӣ истифода шудааст.

Дар оиладорӣ тоҷикон аз қадим ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтироми ҳар узви хонавода, илтифоту ғамхорӣ ба якдигар, масъулиятшиносӣ дар бартарафсозии мушкилоти оилавӣ ва тарбияи фарзандон дар руҳияи эҳтиром ба арзишҳои инсонӣ руҳҳои муҳим ба шумор мераванд.

Матлаби С. Хайрулло дар маҷаллаи «Сафо» таҳти №6, 2022 «Барои зиндагӣ қардан баҳонае бояд ҷуст!» ба мавзуи мубрам- худкушии ҷавонон бахшида шудааст. Журналист дар суҳбат бо раваншинос сабабҳои гуногуни ин вазъияти ногуворро чун эҳсоси ниҳоят баланди инсон, ҳолати ассеникӣ баррасӣ намуда, муносибати оилавино яке аз омилҳои таъсирнок ҳисобидааст. Дар шарҳи Х.Собиров «чунин ҳолатҳо дар наврасону ҷавонон бештар руҳ медиҳанд, ки фарзанд дар хона бо падару модар атрофи ягон ҳодисаи манфӣ баҳсу мунозира қарда, дар ҳолати асабонӣ ба мактаб меравад ва барои вазифаи хонагиро иҷро нақардана аз муаллим баҳои ғайриқаноатбахш гирифта, ҳам суҳани ноҷо мешунавад. Дар идомаи рӯз аз мактаб берун баромада, бо ҳамдарсонӣ дӯстонаш муноқиша мекунад ва чун ба хона баргашт аз бародараш сила меҳӯрад. Ҳама ин ҳолатҳои манфӣ ба мафкураи ҷавон таъсири ҷиддӣ расонида, вайро дучори ҳиссиёти «ассеникӣ» мегардонад, ки дар баъзе чунин ҳолатҳо андешаи даст ба худкушӣ задан дар зехни ӯ пайдо мешавад» [7].

Масъалаи дигар, ки мавриди муҳокима қарор дода шудааст, ҳолатҳои худкушии духтарони ноболиғ мебошад. Раваншинос гуфтааст: «Дар аксар ҳолатҳо сабабу шароитҳои ба он мусоидаткунанда муҳити хонавода ва муносибатҳои оилавӣ ва баҳсу муноқишаҳои байни фарзандону волидон, рашқи беасоси байни ҳамсарон, хиёнати яке аз ҳамсарон, бекорӣ, гирифтори бемориҳои руҳӣ ва дигар бемориҳои вазнин, танҳой, ҳолати афсурдаҳолӣ ва ба баҳонаи ночиз ғамгин ва асабонӣ шудан ва ҳатто майзадагӣ боисӣ рӯй додани ҳодисаҳои худкушӣ шуда истодааст» [7].

Агар дар мисоли аввал масъалаи бархӯрди муносибати як хонандаи мактаб бо падару модар, бародар ва дар мактаб бо омӯзгорон инъикос шуда бошад, дар мисоли дуюм якҷанд сабабҳои муноқишаҳои оилавии байни калонсолону хурдсолон таҳлил шудааст. Муаллифи матлаб тавсия медиҳад, ки «падару модарон бояд дар ҳама ҳолатҳо ҳамроҳи фарзандон бошанд».

Муҳаққиқ Ш.Қурбонова таъкид менамояд, ки: «Сусти шудани робитаҳои оилавӣ мушкилоти мураккабест, ки яке аз сабабҳои асосии заиф шудани робитаҳои оилавӣ зиндагии муносири фанноварист. Дастрасии беохир ба интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, фароғати зиёд ва имкониятҳои худшиносӣ дар муносибати оилавӣ таъсири манфӣ мерасонад. Ин дар байни наздикон монеаҳо ва бегонагӣ ба вучуд оварда, набуди муошират ва ҳамдигарфаҳмӣ боиси бад шудани мушкилот ва вайроншавии муносибатҳои оилавӣ мегардад» [6]. Ба андешаи ӯ

сабаби дигари сушт шудани равобити хонаводагӣ шароити муосир буда, афзалияти сарбории қор, майлу хоҳиши болоравии мансаб ва некӯаҳволии моддии насли калонсол ба он оварда мерасонад, ки оилаи худро дар паси худ мебинад. Аъзои оила барои муошират ва тавачҷуҳ ба ҳамдигар вақти кофӣ надоранд. Равоншинос бамаврид қайд мекунад, ки ин «барои ҳамаи аъзои оила оқибатҳои ҷиддӣ дорад. Аввалин шуда қӯдаконе ҳастанд, ки кумаки зарурии эҳсосӣ ва равониро намегиранд, онҳо осебпазир мешаванд, мушкилоти муошират ва мутобиқшавӣ доранд. Барои шарикони калонсол набудани дастгирӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ дар робитаҳои оилавӣ боиси эҳсоси бадбинӣ, норозигӣ ва стресс мегардад» [6].

Маводи Аъзам Бобоев дар шумораи мазкури маҷалла «Чаро баъзе оилаҳо пош меҳӯранд?» низ масъалаи муносибатҳои оилавино фаро мегирад.

Муаллиф муқоиса мекунад, ки солҳои пеш ҷудошавии оилаҳо хеле кам буд, зеро вақте дар деҳот ягон оила вайрон мешуд, он ба тамоми бошандагони деҳа таъсири худро мерасонд. Дар он вақт пируни рӯзгордида бо насихату маслиҳатҳои ҳикматбор бисёр оилаҳои мавриди баҳсу муноқишаро ба муросо меоварданд. Зеро бузургсолон чунин мепиндоштанд, ки як ҳодисаи манфӣ таъсирашро ба аҳли оила ва ҷомаа хоҳад расонид [8].

Журналист воқеияти маъмули муносибати хуби оилавино ба хонанда ёдрас кардааст: «Агар дар оила муҳаббат, ҳамдигарфаҳмӣ вафодорӣ бошад, ҳуди муҳаббати волидон самимияти онҳо дар ҳаёт омили тарбияи хуби фарзандон мегардад. Муҳаббати падару модарон ва фарзандон оиларо боз ҳам пайдор мегардонад» [8].

Тавсияи муаллиф ба ҷавонон ҳам ҷолиб буда, дар ҳолатҳои баҳсу муноқишаҳои ҷиддии оилавӣ ва рӯ ба рӯ шудан ба мушкилоти иҷтимоӣ аз маслиҳату машварати солмандони рӯзгордида баҳравар шуданашонро муҳим меҳисобад, зеро онҳо таҷрибаи бойи паси сар намудани шебу фарози зиндагиро доранд. Дар мавод вобаста ба омилҳои ҷудошавии оилаҳо ва роҳҳои пешгирӣ аз он андешаи сокини ноҳияи Вахш Бобоҷон Расулов оварда шудааст. Вай дар ҳифзи оилаҳои ҷавон аз пошхӯрӣ нақши калонсолони оилаи шавҳарро муҳим донистааст: «Зеро аксарияти наварӯсон аз оғози ҳаёти оилавӣ дар муҳити барояшон ношинос ва дар муносибат бо аҳли оилаи шавҳар ба дастгирии маънавӣ ва панду насихати хусури хушдоманҳо саҳт эҳтиёҷ доранд. Аз ҷониби дигар, сарварони хонаводаҳоро мебояд, ки дар ҳолати хатову иштибоҳи кӯчаке аз ҷониби навхонадорон ба ҷои таънаву сарзаниш, баръакс, ба ҷавонон маслиҳатҳои судманди худро дарег надоранд» [8]. Хусусияти тарбиявӣ муассирии мавод дар он аст, ки муносибати ду насл баррасӣ шуда, роҳҳои таҳкими робитаҳои оилавӣ бо муошират, эътимод ва эҳтиром, ҳадафҳо ва манфиатҳои муштарак, муоширати мунтазам, дастгирӣ ва ёрии ҳамдигарӣ муайян гардидаанд.

Сабаби деструктивии (вайроншавии) муносибати наслҳо, тибқи нуктаи назари муҳаққиқон мувофиқат накардани арзишҳои майлдоштаи намояндагони гурӯҳҳои гуногуни синнусолӣ, тағйири сатҳи илмӣ-техникӣ ва иҷтимоии рушд, ки дар натиҷаи ин таҷрибаи наслҳои пешин нодаркор мешавад, ба ҳисоб меравад. Тағйири сохтори оила, аз иттиҳоди васеъ ба асосию марказӣ ба аз даст додани ворисият ё идомати байни наслҳо таъсир мерасонад.

Олими рус Сапоровская М.В. доир ба мушкилоти иҷтимоӣ-психологӣ байни наслҳо чунин изҳори ақида кардааст: «Муносибати падару модарон ва фарзандон дар оила яке аз намунаҳои беҳтарини муносибати наслҳо мебошад.

Дар системаи муносибатҳои волидону фарзандон мавҷудияти зиддияти деструктивӣ, ки ба нафаҳмидани якдигар, озору ранҷиш, ноумедиву дилхунукӣ, бегонагиву канораҷӯӣ оварда мерасонад, дар як ҳел ҳолатҳо ба тамоман канда шудани ин муносибатҳо низ меорад» [4, с. 279].

Маводи Сафарбии Бобоҳон «Таълиму тарбия бояд фарогир бошад» ба масъулияти волидон нисбати фарзандон баҳшида шудааст. Дар мавод пешниҳоду тавсияҳо ба насли калонсол нигаронида шудаанд. Муаллиф рафтору амали ибратомӯзи одамонро ба шуур ва ахлоқи наврасону ҷавонон таъсиргузор медонад. Барои таквияти фикраш аз ҳикмати хирадмандон истифода кардааст: «Файласуфи Рими қадим Сенека гуфта буд: «Бо насихат ба нақӯй раҳнамун шудан душвор, вале бо ибрат осон аст». Ҳар қадар эътибори калонсолон

баланд бошад, хулку атвори намунавӣ дошта бошанд, ҳамон қадар онҳо метавонанд ба шуур ва ахлоқи наврасону ҷавонон бештар таъсир расонанд. То ин ки онҳо далер, ростгӯ ва бовичдон ба камол расанд. Зеро фардои ин ё он кишварро ҳамон вақт метавон шукуфону пурфурӯғ арзёбӣ кард, ки насли наврасу ҷавон ва ояндасозони ватан хулку атвори намунавӣ доранд. Бояд волидайн ба таълиму тарбияи фарзанд тавачҷуҳи ҳамешагӣ зоҳир намоянд» [9].

Матлаби «Оила сарчашмаи тарбияи устуворӣ ва неруи ҷомеа» ба З.Тӯраева, омӯзгори коллеҷи тиббии ш.Бохтар мансуб аст. Муаллиф мувофиқи анъанаҳои қадимаи тоҷик шахси муҳтараму калонсолро сарвари оила медонад. Идомаи муносибати фарзандон бо волидон доимӣ мемонад: «Фарзандон, ки баъди хонадор шудан гарчанде, ки аз волидон ҷудо зиндагӣ кунанд, вале эҳтироми падару модарро ба ҷо оварда зуд-зуд ба дидорбинӣ меоянд. Ҳар лаҳза ба онҳо кумак карда, дуои неки онҳоро мегиранд. Дар қори тарбия ва бавоярасии кӯдак падару модар нақши асосиро дошта, тарбияи фарзандонашонро яққоя оғоз менамоянд. Ҳар хунаре, ки падар ба писар меомӯзад, пешравӣ дар қору зиндагии ӯ мегардад. Модарон бошанд, ба духтарон тамоми нозуқиҳои ҳунари рӯзгордориро аз хурдӣ то ба камол расондан меомӯзонанд, ки дар оянда барои барпо намудани оила хеле муҳимму зарурӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки фарзандон дар зиндагии зану шавҳарӣ ҳамеша дастболо бошанд. Дар тарбияи фарзандон муносибатҳои падару модар рафтори самимонаю ғамхоронаи онҳо таъсири хуб мерасонад» [10].

Муаллифи мавод мавҷудияти муносибати ғамхорона ва эҳтироми хурдсолони оиларо барои калонсолон ҳам масъулият ва ҳам ояндабинӣ меҳисобад.

Агар ба ақидаи равоншиносон тавачҷуҳ кунем, мебинем, ки нақши модар дар муносибати оилавӣ муҳим арзёбӣ шудааст. Онҳо чунин хулоса кардаанд: «Модар дар раванди тарбияи симои асосӣ ба ҳисоб рафта, муносибати мутақобила бо вай дар ифодаи ҳолати равонии онҳо бартарият дорад. Муқовимат байни шарикон (модар – падар, модар – бибӣ) ба муносибатҳои аъзои оила таъсири манфӣ расонида, наврасонро ба эътилоф, яъне иттиҳоди дохилиоилавӣ (бо модар бар зидди падар, бо бибӣ бар зидди модар) дар мубориза барои ҳоким будан дар тарбияи ҷалб мекунад» [3].

Маводе, ки дар шумораи №7-уми маҷаллаи «Сафо» аз ҷониби Муҳаббат таҳия ва нашр шудааст, яке аз масъалаҳои баҳснок мебошад. Матлаби «Кӣ бояд интиҳоб кунад?» ба бархӯрди муносибатҳои фарзандону волидон дар масъалаи ташкили оила бахшида шудааст. Журналист тавассути шарҳи равоншинос ин масъаларо баррасӣ намуда, сабабҳои зиддияти наслҳоро ҷӯё шудааст. Аз ҷумла дар мавод омадааст:

«Равоншинос Сафармоҳ Мирзоназарова мегӯяд, ки дар ҷомеаи суннатии мо эҳтироми волидайн, баҳусус барои писарон модар ва барои духтарон падар басо калон аст. Аз ин лиҳоз, аксари ҷавонон бар зидди хоҳишҳои падару модари худ намебароянд. Ҳарчанд онҳоро барои оиладоршавӣ бо шахси дигар розӣ кунонанд ҳам, бо сар задани нофаҳмӣ байни ҷавонон онҳо интиҳоби ботинии худро ошкор сохта, волидайнро сабаби бадбахтии худ медонанд» [11]. Дар ин мисол муносибати насли ҷавонро ба интиҳоби ҳамсар мувофиқи салоҳиди волидон ва бархӯрди минбаъдаи ин муносибатҳоро мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар маълумоти равоншинос фактҳои мазмунан муҳолиф истифода шудааст. Аз ҷумла: «Аммо дар ин баробар ҷавононе низ ҳастанд, ки бо интиҳоби волидайн ба ҳам расидаанд ва имрӯз зиндагии намунавӣ доранд» ва ё «... дар таҷрибаи қор бо ҷуфтҳое низ вохӯрдааст, ки бо интиҳоби худ оила барпо карда, то дер ба ҳам назистаанд» [11].

Журналист шояд бо мақсади қазовати ҳуди хонанда таҳлили ин масъаларо вогузор карда бошад. Аммо дар хотимаи мавод хулосаи худро аниқ баён кардааст, ки даҳлати волидайн ё шахсони дигар ба интиҳоби ҷуфти ҷавонон боиси низоъҳои гуногун дар оила гардида, паёмадҳои нохушро метавонанд ба бор орад.

Маводи мутахассиси соҳа доир ба масъалаи муносибатҳои наслҳо ба хонандагони маҷалла муҳим мебошад. Ба андешаи профессор И.Усмонов «Зеро ахборе, ки ВАОТ паҳн кардаанду онро аудитория қабул ва ҳазм намудааст, он афкори шахсҳои гиранда ва ба ин васила афкори иҷтимоиро идора менамоянд» [5, с. 9].

Дар маводи мазкур муҳолифати нигоҳи калонсолон ва ҷавонон ба масоили зиндагӣ – эҳтироми шахсият, мавқеи узви оила, ҳуқуқи интихоби ҳамсар, ҳифзи манфиатҳо, риояи анъанаҳои миллии муносибати наслҳо баррасӣ гардида, барои пурраву воқеӣ пешниҳод кардани мавод аз андешаҳои шарҳҳои мутахассисони равшанос, омӯзгорон қорбурд шудааст. Матбуоти даврии Хатлон ба таваҷҷуҳи хонандагони худ ин мавзӯро ба шакли мақолаҳои проблемавӣ дастрас намуда, аз муносибати наслҳо дар оилаҳо дар маҷмӯъ ба ҳулосабарорӣ водор кардааст. Мақсади асосии нашрияҳо аз таъсири манфии ҷаҳонишавӣ дар боби муносибатҳои иҷтимоӣ ҳушдор намудани аудитория мебошад.

Таъкиди профессор М.Муродӣ бамаврид аст, ки «ба эътимоди мардум, ё ба истилоҳи касбӣ аудитория даромадан, кори мушқил ва натиҷагирӣ аз он нисбӣ аст. Ин нисбият, аз як тараф, бо мазмуну мундариҷа ва шаклҳои инъикоси ҳаёти иҷтимоӣ дар нашрияҳои даврӣ алоқаманд бошад, аз сӯйи дигар, ба майлу рағбат, доираи фаҳмишу ҷаҳонбинӣ ва дараҷаи алоқамандии аудитория ба масъалаҳои мубрами рӯз иртибот мегирад. Ин ду омил ҳадафи аслии ҳар гуна нашрияро бояд ташкил диҳад» [2, с. 17].

Рӯзномаву маҷаллаҳои маҳаллии Хатлон, аз ҷумла «Сафо» дар инъикоси ин мавзӯ фаъол буда, барои пешгирии бархӯрди муносибати наслҳо дар оила саҳм мегузорад, чунки фазои орому ҳамдигарфаҳмӣ дар оила ба ҳаёти ҷомеа таъсири мусбат дорад. Рисолати таъмини идораи иҷтимоии ҷомеа, танзимию арзишии матбуот маҳз аз ҳамин иборат мебошад.

Адабиёт:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20-уми июни соли 2024. №2049
2. Муродов, М. Донишномаи фарҳанги рӯзноманигорӣ.- Душанбе, 2016.- 312 с.
3. Сапоровская, М.В. Крюкова А.Г., Гущина Т.Л., Петрова Т.В. Психология межпоколенных отношений: конфликты и ресурсы.- Кострома: КГУ им Н.А. Некрасова. Diasburg:verlag des PIB.- 2009.- 361 с
4. Сапоровская, М.В. Межпоколенные отношения и взаимодействие в семьях с разной структурой.//Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, №3, 2011. с. 279-283
5. Усмонов, И.К. Журналистика.Чилди 4.- Душанбе.-2011.-275с.
6. Курбонова, Ш. Косташавии пайвандҳои оилавӣ. (Захираи электронӣ) new.kgu.tj
7. Хайрулло, С. Барои зиндагӣ қардан баҳонае бояд ҳуст!//Сафо, №6, 2022
8. Бобоев, А. Ҷаро баъзе оилаҳо пош меҳӯранд?// Сафо, №6, 2022
9. Бобоҳон, С. Таълиму тарбия бояд фарогир бошад./Сафо, №3, 2022
10. Тӯраева, З. Оила сарчашмаи тарбия устуворӣ ва неруи ҷомеа//Сафо, №5, 2021
11. Муҳаббат. Кӣ бояд интихоб кунад?// Сафо №7, 2021

БАРХҶҮРДИ НАСЛҶО ДАР МУНОСИБАТҶОИ ОИЛАВӢ ҶУН ОБЪЕКТИ МАВОДИ ЖУРНАЛИСТӢ

Дар мақола муаллиф инъикоси бархӯрди муносибати наслҳои калонсолу ҷавонро дар оила дар мисоли маводи матбуоти маҳаллии Хатлон таҳлили баррасӣ кардааст.

Таҳлили журналистии мавод, ки анъанаи тоҷикии оиладорӣ, сабаб ва оқибатҳои вайрон шудани муносибатҳои оилавино дар асоси бархӯрди ду насл дар бар мегирад, муайян кардааст, ки муаллифони матлабҳо равшаносу омӯзгорон мебошанд. Дар ин самт ҷойгоҳи маҷаллаи «Сафо» назаррас буда, бозтоби ин мавзӯ васеътар сурат гирифтааст.

Бояд қайд қард, ки дар мақола сабаби вайроншавии муносибати наслҳо, тибқи нуқтаи назари муҳаққиқон мувофиқат нақардани арзишҳои майлдоштаи намояндагони гурӯҳҳои гуногуни синнусолӣ, тағйири сатҳи илмӣ-техникӣ ва иҷтимоии рушд, ки дар натиҷаи ин таҷрибаи наслҳои пешин нодаркор мешавад, мавриди муҳокима қарор гирифтааст.

Ин маводи матбуотӣ аҳамияти тарбиявӣ дошта, ба ташаккули муносибатҳои оилавии хонандагон таъсир мерасонад.

Калидвожаҳо: бархӯрд, муносибат, наслҳо, калонсол, ҷавон, оила, инъикос, таъсир, ҷомеа, сабаб, арзиш, гурӯҳ, матлаб, мавзӯ, таҳлил.

КОНФЛИКТ ПОКОЛЕНИЙ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ КАК ОБЪЕКТ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

В статье автор проанализировал и рассмотрел отражение взаимоотношений старшего и младшего поколений в семье на примере материалов местной хатлонской прессы.

Журналистский анализ материала, включающего таджикскую семейную традицию, причины и последствия распада семейных отношений на основе столкновения двух поколений, определил, что авторы статей - психологи и педагоги. В этом направлении позиция журнала «Сафо» значительна, и отражение этой темы получило более широкое распространение.

Следует отметить, что в статье причиной разрыва отношений между поколениями, по мнению исследователей, является несовместимость ценностей представителей разных возрастных групп, изменение научных взглядов-технический и социальный уровень развития, который становится ненужным в результате опыта предыдущих поколений.

Данный пресс-материал имеет воспитательное значение и влияет на формирование семейных отношений студентов.

Ключевые слова: подход, взаимоотношения, поколения, взрослый, молодой, семья, рефлексия, следствие, общество, причина, ценность, группа, статья, тема, анализ.

CONFLICT OF GENERATIONS IN FAMILY RELATIONS AS AN OBJECT OF JOURNALISTIC MATERIAL

In the article, the author analyzed and examined the reflection of the relationship between the older and younger generations in the family using the example of materials from the local Khatlon press.

Journalistic analysis of the material, including the Tajik family tradition, the causes and consequences of the breakdown of family relations based on the clash of two generations, determined that the authors of the articles are psychologists and teachers. In this direction, the position of the magazine "Safo" is significant, and the reflection of this topic has become more widespread.

It should be noted that in the article, the reason for the breakdown in relations between generations, according to researchers, is the incompatibility of values of representatives of different age groups, a change in scientific views, - the technical and social level of development, which becomes unnecessary as a result of the experience of previous generations.

This press material has educational value and influences the formation of family relationships of students.

Key words: approach, relationships, generations, adult, young, family, reflection, consequence, society, cause, value, group, article, topic, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғуломова Саёҳат Маҳмадхоновна, омӯзгори кафедраи рӯзноманигории факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълими «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав». **Суроға:** 735140 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Рачаб Воҳидов, хонаи 78. Тел: (+992) 985900048

Сведения об авторе: Гуломова Саёҳат Маҳмадхоновна, преподаватель кафедры журналистики факультета таджикской филологии Государственного образовательного учреждения «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава». Адрес: 735140 Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Раджаба Воҳидова, дом 78. Тел: (+992) 985900048

Information about the author: Gulomova Sayokhat Makhmadonovna, teacher of the Department of Journalism of the Faculty of Tajik Philology of the State Educational Institution

ТДУ: 82-1 (075.8)

Ҳ- 34

ИСТИҚБОЛИ СОҲИБ ТАБАРОВ АЗ АШЪОРИ ВАТАНХОҲИИ ФИТРАТ

Ҳамидзода З.А., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Соҳиб Табаров таърихи эҷоди «Васфи Ватан дар ашъори Абдуррауфи Фитрат»-ашро июни 1994 – декабри 1995 нишон додааст. Ин асар дар қиёс ба дигар асарҳои муҳаққиқ дар бораи Фитрат ҳаҷман хурдтар мебошад.

Дар ин асар низ аз рӯи услуби таҳқиқоташ ба сарчашмаҳо ва хосса маълумоти овардаи С. Айнӣ бештар така мекунад.

Аз рӯи хулосаҳоаш Фитрат аз «авои ҳол» таҳаллуси «Мичмар»-ро барои худ пазируфтааст. Инчунин, шеърҳои дар ин давра эҷодкардаи ӯ ошиқона ва дар пайравии адибони пешин ва замонаш будааст. Баъдҳо роҳи эҷодашро тағйир медиҳад. Ба қавли Мирзо Салимбеки Салимӣ дар соли 1914 дар тазкирааш дар хошияи тазкираи «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, «Алгон тарки он (яъне, шеърҳои ошиқона ва пайравӣ ба ашъори пешиниёну ҳамзамонаш – Ҳ.З.) карда, шеърҳои миллӣ ва ватании шӯрангез менависад» [5, с. 152].

Дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айнӣ, ки онро С. Табаров дар ин маврид иқтибос мекунад, пас аз овардани намунаи эҷодиёти ин адиб (муҳаммас бар ғазали Ҳасрат ва дар мактубе, ки ба яке аз дӯстонаш навишта) чунин маълумот дода шудааст: «Фитрат дар авои ҳол «Мичмар» таҳаллус мекард, ҳарчанд пеш аз давраи инқилоб ҳам ғазалу қасида месурӯд, аммо он обутоб ва сӯзу гудозро, ки ҳоло дорад, надошт» [2, с. 270].

Муҳаммаси Фитрат бар ғазали Ҳасрат чунин чамъбаст мешавад:

**Ҳастибафанододаи савдои ҳабибам,
Бозичаи сарпанчаи хунрези рақибам.
Аз фикри тараб дуру ба андӯх қарибам,
Ҳасрат, зи азал хуни чигар гашта насибам,
Бадмастии паймонаи ишрат киву ман кӣ?** [2, с. 270]

Шеъри дигаре, ки С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» аз Фитрат чун намуна меорад, бо чунин байтҳо оғоз мешавад:

**Хуррам диле, ки дар шарари ғам кабоб шуд,
Обод хонае, ки зи ҳасрат хароб шуд.
Ҷоне, ки як дақиқа тапидаст, зинда аст,
Биност дидае, ки шабе хасми хоб шуд.** [2, с. 270]

Дар ин намунаҳо ба равияи шуарои гузашта ва замонаш шеър гуфтани Фитрат ба хубӣ аён мегардад. Ин нукта ҳам, ки шеърҳои ошиқона менавишта, собит мегардад, аммо дар ҳеҷ кадом аз ин ду шеър, чунонки роиҷ буд, байти таҳаллус вучуд надорад. Дар ин намунаҳо «Мичмар» таҳаллус кардани Фитрат аён намегардад. Албатта, ин мавзуи таҳқиқоти дигар мебошад.

Дар тазкираҳо ва дигар сарчашмаҳо ба донишу фазилату ашъори ошиқонаи Фитрат баҳои баланд додаанд, агарчи ба қавли устод С. Айнӣ «обу тоб ва сӯзу гудозро, ки ҳоло дорад, надошт» [1, с. 185].

Муроди С. Айнӣ аз ин гуфтаҳо шеърҳои миллӣ ва ватанхоҳии Фитрат аст.

Ба хулосаи С. Табаров, гурӯҳе аз мардуми бомаърифати Осиёи Миёна, хоса донишмандони Бухоро ба шеърҳои миллӣ-ватанхоҳии ӯ баҳои бениҳоят баланд, вале фарқкунандаву зид додаанд.

Садри Зиё дар «Тазкори ашъор»-аш мақоми зиндагӣ ва мероси адабии давраи то соли 1917-и Фитратро, аз ҷумла ҷунин тавсиф кардааст:

**Ба ақсои шеър ба анвои фан
Назираш набошад дар ин анҷуман.
Ба иншои шеър ба иншои наср
Фариди замон асту мумтози аср.
Ба дарки ишороти фаҳми рамуз
Дар ин хитта мислаш накарда буруз.
Талиқуллисону фасеҳулбаён,
Адофаҳму ширинсухан, нуктадон [5, с. 155].**

Замон, сохти ҳукмрон тақозо дошт, ки гузаштаро манфӣ арзёбӣ бикунанд. Ин андеша дар мавриди ғоя, мазмун ва марому аҳаммияти шеъри Фитрат нест.

С. Табаров ёдовар мешавад, ки шеърҳои давраи бачагӣ, ҷавонӣ ва толибилмӣ Фитрат, аз ҷумла маснавии «Дар мавриди ҷанги Болкон» дастрасаш нашудааст. Қисме аз мероси адиб пас аз солҳои 1905-1907 дар маҷмуаи ашъораш бо номи «Сайҳа» ҷой доранд. Инҷунин, баъзе аз шеърҳои дар саҳифаҳои матбуоти даврии он замон, аз ҷумла «Самарқанд», «Оина» ба нашр расидаанд.

С. Табаров чун муҳаққиқи Фитрат ин ҳақиқатро баён медорад, ки ашъори авоили ҳоли адиб, яъне ошиқонаш, ки иборат аз ғазал, қитъа, рубоӣ, қасида, мухаммас, инҷунин, дигар шаклҳои жанрӣ мебошанд, дастрасаш нагардидааст [3, с. 190]. Ин ашъорро дар даврони таҳсил дар мадрасаи Бухоро ва «Воизия»-и Истанбул сурудааст. Бо дастрасии он шеърҳои ошиқонаи адиб мавриди таҳлил ва муқоисаи пажухишгар мегардид, ки албатта, ба нафъи адабиёти нафиса ва шинохти бештару бехтари шахсияти эҷодӣ ва ҳунарии Фитрат мешуд.

С. Табаров дар ин асраш, ҳамзамон, ибронд медорад, ки ҳатто ягона маҷмуаи ашъори «Сайҳа»-ро, ки «дар он ашъори маъниву мазмун ва ғояи милливу ватандӯстона ва озодихонаву маърифатпарваронаи шӯрангез, обутобдор, пурсӯзу гудоз ва руҳи навдошта ҷойгир шудааст» [5, с. 156], натавониста ба даст оварад. Аз рӯи баҳои Салимӣ дар тазкирааш ва «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айнӣ маълум мегардад, ки шеърҳои бо таҳаллуси Мичмар навиштаи Фитрат дар «шаклу поэтикаи назми классикии форсу тоҷик» (С. Табаров) иншо шудаанд.

Баҳои дигар адибон, аҳли фазл ва шеършиносони Бухоро, хоса Салимиву Айнӣ бештар ба намунаҳои ашъори Фитрат аз рӯи маҷмуаи шеърии батабърасондааш «Сайҳа» сураат гирифтааст.

«Сайҳа» асари дуввуми Фитрат буда, соли 1911 дар матбааи ислонӣ «Ҳикмат», дар Истанбул бо харҷи адиб нашр гардидааст [7, с. 380]. Ин асар дар ҳаҷми 16 саҳифаи хурд ба таъб расидааст ва ба маълумоти додаи С. Айнӣ, он иборат аз 5 ғазал, 6 таркиббанд будааст. Бо вучуди ин, моҳияти ин маҷмуаи ашъори адибро С. Айнӣ дар «Таърихи инқилоби Бухоро» баланд арзёбӣ кардааст. Дар «Сайҳа» ба навиштаи С. Айнӣ шеърҳои ҷой дода шудаанд, ки дар он аз зулми золимон ва ҷаҳонгирон дар ҳаққи Шарқ ва ислон суҳан меравад.

«Сайҳа» ба Бухоро пинҳонӣ ворид ва ҳамин тавр паҳн карда шуд. Хонандагони маҷмуаи ашъори «Сайҳа», ки ватандӯстон буданд, ҳам аз ҷониби ҳукумати Бухоро ва ҳам аз тарафи ҳукумати подшоҳии рус таъқиб мегардиданд. Махсусан, ҳукумати подшоҳии рус вурӯд ва мутолиаи «Сайҳа»-ро мамнуъ эълон карда буд.

С. Табаров яке аз шеърҳои машҳуртарин ё худ ғазали Фитрат «Эй модари азизи ман, эй хиттаи Бухор»-ро, ки С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» овардааст, ба риштаи таҳлилу таҳқиқ мекашад ва моҳияти онро баён медорад. «Дар ин ғазал, - менависад С. Табаров, - яке аз шахрҳои шухратманди олам – Бухоро ҳамчун маъвою макони озодихоҳон ба қалам дода шуда, меҳру муҳаббати беинтиҳо ва ифтихормандии беандозаи қаҳрамони

лирикӣ ба ин шаҳр баланд садо медиҳад» [5, с. 161]. Ифодаи «баланд садо додан»-ро С. Табаров махсус ва мақсаднок истифода кардааст.

Маънои луғавии «Сайҳа» фарёди баланд мебошад. Метавон гуфт, ки фарёди Фитрат дар шеърҳои ин маҷмуа, воқеан, бо мазмуну мундариҷае, ки дорад, баланд мебошад, то ки он ба гӯши золимон, истибдодгарони олами Шарқ, хоса Бухоро бирасад.

«Сайҳа», инчунин, вожаи қуръонӣ буда, ба маънои фарёди азим меояд. Тибқи тарҷума ва тафсири Қуръони азмушшаън бар асари «сайҳа» қавми золимон, фасодкорон, бединон, дурӯғгӯён, ҳаққи мардумхӯрон, ки қавми Самуду Од буданд, ба ҳалокат расидаанд. Фитрат, ки дар мадрасаи Бухоро ва «Воизия»-и Истанбул таҳсил кардаву мекард, ба умқи маънии ин вожа мерасид ва бесабаб онро барои маҷмуаи ашъораш интихоб накардааст [9, с. 391].

Дар Қуръони маҷид, дар сураи «Муъминун», ояи 41 омадааст: «Фааҳазатҳум-ус-сайҳату...» [9, с. 91]. Хусайн Воизи Кошифӣ дар китоби тафсираш, ки маъруф ба «Тафсири Хусайнӣ» аст (дар тарҷумаи ҳазрати Шоҳ валиюллоҳи Деҳлавӣ, нашри Карочии Покистон, саҳифаи 754, соли нашраш 1357-и ҳиҷрӣ) ин қисмати ояро дар зимни тарҷума чунин овардааст: «Пас гирифт эшонро овози саҳт». Дар тафсири он бошад, «фарёди азим»-ро ба кор бурдааст: «Пас гирифт эшонро сайҳа, яъне Ҷабраил (а) фарёде азим кард, ки дилҳои эшон бишикофт ва бимурданд. Чамъе аз муфассирон гӯянд, ки ин қавму Самуд гуфтанд. Далели эшон ин аст, ки азоби сайҳа мар (қавми – Ҳ.З.) Самудро буда ва онон, ки мегӯянд қавми Од буда, мегӯянд дар сураҳои «Аъроф» ва «Ҳуд» ва «Шуаро» баъд аз қиссаи Нух (а) қиссаи Од оварда шуда. Ин ҷо низ ба ҳамон тартиб мурод (қавм – Ҳ.З.) Од аст. Ва бар ин қавм ҳар азоберо, ки сабаб истисол бошад, сайҳа тавон гуфт. Ва бар ҳар тақдир бигрифт эшонро сайҳа».

Фитрат дар ин ғазалаш дар зимни ситоиши бузургии Бухоро ва мақоми баланди он аз беҳтарин ташбеҳову тавсифҳои истифода мебарад, то ин сарзаминро дӯст бидоранд ва кадр намоянд. Ғазал аз кинояҳо, лутфу тазодҳо низ орои нест. Он, инчунин, хонандаро ба таърихи бойи ин сарзамин ошно месозад. Он як навъ муҳаббатнома ва арзи садоқат ба кишвар, зодгоҳаш мебошад.

С. Табаров намунаи ин ғазалро дар асараш меорад ва шарҳу тавзеҳ медиҳад. Ғазал бо ин байтҳо оғоз меёбад:

**Эй модари азизи ман, эй хитгаи Бухор!
Эй бо ту ифтихораму эй бо ту эътибор!
Эй кӯҳи илм, баҳри шаҳомат, фазои ғайз,
Саҳрои маҷд, боғи ҳунар, соҳаи виқор.
Арши шараф, сипехри саодат, бихишти адл,
Лавҳи сафо, ситораи изз, бурчи иқтидор** [5, с. 162].

Ин сифатҳо, воқеан, шаҳомати Бухороро пеши назар меорад ва ҳатман онро бо Бухорои даврони амирони манғит қиёс мекунад. Бухоро дар ин даврон ба макони зулму истибдод, макони чанд ғоратгар, хароба ва мамлақати дур аз илму фан, чаҳлу нодонӣ табдил ёфтааст.

Ба таҳқиқи С. Табаров, агарчи ибораҳои ситоишӣ андак муболиғаомез ҳам бошанд, аммо эҳсосот амиқ мебошад.

«Дар байтҳои минбаъда, - менависад С. Табаров, - мазмуну мақсади шоир тазодона оварда шудааст» [5, с. 163]. Дар ин зимн калимаҳои «руҳ» бо «колбади мурда» ва «арш» бо «хоки ҷаҳон»-ро ҳамчун намуна меорад, ки онҳо «чамъбасти мундариҷавию асосҳои тематикӣ ва ғоявӣ бадеии зиддиятнок ва пурнизои ғазалро» [5, с. 163] фароҳам меоранд.

С. Табаров бо овардани ин байт аз ғазал

**Охир на дар бинои адолат будӣ асос?
Охир на дар бинои мурувват будӣ мадор?**

таъкид мекунад, ки мақсади шоир дар баробари қиёси ду Бухоро – Бухорои пешин ва навин «фикру ақидаҳои ватандӯстонаву маърифатпарваронаи қаҳрамони лирикӣ бештар бо нидоҳои лирикий саволи ифода ёфтаанд» [5, с. 163].

Муҳаққиқ сабаби ба нидоҳои саволи мурочиат кардани Фитратро дар он мебинад, ки дар солҳои 1907-1911, яъне то нашри «Сайҳа» ба бисёр саволҳои даврони худ посухи дурусту равшан пайдо карда наметавонист.

С. Табаров байтҳои оғози ғазалро, ки тавсифӣ буданд, бо байтҳои охири он, яъне мақтаъ, ки бо ҳам тазоданду таассуроти ғамангезро тавлид мекунанд, муқоиса ва таҳлилу ташреҳ мекунад:

**Эй он, ки аз ту буд қарори замонаро,
Баҳри чиат замона чунин кард беқарор?
Уммедгоҳи халқи чаҳон будӣ, ҳол чист?
Аз ҳар касе барои чӣ гаштӣ умедвор?** [5, с. 163].

Дар ин байтҳои мақтаи ғазали Фитрат бо истифодаи санъати тазод ва дигар воситаҳои тасвир ду замон – гузашта ва ҳозира – бо ҳам муқоиса мешаванд. Бухорое, ки ба қавли Фитрат «умедгоҳи халқи чаҳон буд», акнун аз ҳар кас умедвор аст. С. Табаров «умедгоҳи халқи чаҳон»-ро устувориву мустаҳкамии давлат ташреҳ менамояд, яъне муроди шоирро хуб дарк кардааст. Дар мисраи хотимаӣ ё худ мақтаъ Фитрат мардумони Бухороро огоҳ менамояд, ки бедор гарданд ва дарк кунанд, ки онҳоро аҷнабиён, аз ҷумла мустамликадорон ва кишварашонро ғасбу ғорат мекунанд.

«Муаллиф, - менависад С. Табаров, - ҷавоб ба он саволро («Аз ҳар касе барои чӣ гаштӣ умедвор?» – Ҳ.З.) аз мардумони сарзамини ҳуди Бухоро ҷустуҷӯ ва дарёб карданро зарур мешуморад» [5, с. 164].

Пас аз ин С. Табаров ба таҳлил ва ташреҳи таркиббанди шашбандаи Фитрат, ки дар «Сайҳа» ҷой дошту онро С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» меорад, мегузарад.

Ин таркиббанд баъдҳо дар миёни хонандагони солҳои бистуми асри ХХ бо номи «Ватани ман» шуҳрат ёфтааст.

Аз нигоҳи масъалагузорӣ таркиббанд идомаи ғазали «Эй модари азизи ман, эй хиттаи Бухор» мебошад. «Чи дар тасаввур ва чи дар ақлу шуури қаҳрамони лирикӣ – маорифпарвару озодихоҳи бухорӣ ин Ватан сарзамини амирони манғит ба мулки аз ёд баромада, ба сарзамини фаромӯшшуда, ба кишвари ба назар ноаён мубаддал гардида буд» [5, с. 165], - менависад С. Табаров.

Мурочиат дар ин таркиббанд ба «Боди сабо» аст, ки ба сӯи Фитрат, ба ғариби дур аз Ватан – Бухоро, ба сокину муҳассил дар Истанбул надамидааст. Мисраҳои оғози таркиббанд баёнгари он аст, ки Фитрат дур аз Ватан ғамнок аст, Бухороро ёд мекунад ва барои он андуҳгин мебошад. Орзуи шоир он аст, ки Ватанаш аз ҷаҳлу нодонӣ, бемаърифатӣ раҳой биёбад ва ба як кишвари мутамаддин табдил бишавад.

С. Табаров ин қисмати таркиббандро иқтибос мекунад ва ба шарҳи он мепардозаду симои аслии амирони манғит ва давлатдориву зулму истибдодашонро мекушояду баён медорад:

**Эй боди сабо! Сӯи мани зор надидӣ!
Якбора чӣ шуд, к-аз мани ғамнок рамидӣ?
Ҷуз зикри нақӯи ту набурдам ба забон ман,
Боре ту бигӯ: аз мани мискин чӣ шунидӣ?
Ту сахнаи ҷавлонгаҳи ҳар хавфу ричой,
Ту соҳаи мазруаи ҳар биму умедӣ.
Бӯе набарад аз гули мақсуд ба олам
Он кас, ки ту дар коҳи димоғаш навазидӣ.
Вобастаи занҷири тазаллум бувад он дил,
К-аз лутф ту рӯзе ба ҳавояш напаридӣ.** [5, с. 165]

Воқеан, дар охири асри XIX ва оғози асри XX зумрае аз мутафаккирону озодихоҳони Бухоро кӯшиш ба харҷ медоданд, ки Бухоро – Ватанашон аз қафомондагӣ барояд, баробар бо кишварҳои пешрафтаи дунё бошад, мардум аз дунёи ҷаҳлу нодонӣ берун биояндӯ дар ҳоби ғафлат намонанд. Мутаассифона, ин орзуҳо ва саъю кӯшиши онҳо дар замони давлатдорӣ

амирони манғит, ки зулму истибдодро ривоч меоданд ва ба айшу ишрат машғул мешуданд, амалӣ намегашт ва натиҷаи мусбат ба бор намеоварад.

Ба андешаи Фитрат, дар оғози асри XX танҳо умед бастан ба мадади маорифпарварон ва озодихон зарур буд, то ки Бухоро ба кишвари пешрафта ва мутамаддин табдил ёбад [10, с. 304].

С. Табаров банди дуввуми «Ватани ман»-и Фитратро иқтибос мекунад ва зикр менамояд, ки дар он эҳсоси муҳаббату самимияти шоир ба Ватанаш дар ин қисмат боло меавад:

**Ку он ки зи по монду ту дасташ нагирифтӣ?
Ку он ки ба раҳ хуфту ту нозаш накашидӣ?
Маъюс нарафт он ки ту рафтӣ ба ризояш,
Маҳрум намонд он ки ба вақташ ту расидӣ.
Бас руҳи аламноқ, ки гаштӣ ту муинаш,
Бас қалби пароканда, ки бахраш ту давидӣ.
Охир сӯи мо низ, Худоро, назаре кун!
Боз ой! Барои дили мо ҳам сафаре кун!.** [5, с. 168]

Муҳаққиқ барҳақ иброн доштааст, ки образи шеърӣ, санъату воситаҳои тасвири бадеии ҳар ду банди ин таркиббанд ҷавобгӯи меъёри талаботу поэтикаи назми классикии форсу тоҷик мебошанд.

Бо овардани ин ду байти шеъри «Ватани ман»-и Фитрат:

**Бинмо саҳаре азми тавофи Ватани ман!
Аҳ-аҳ, чи Ватан, сачдағаҳи ҷону тани ман!
Ҳам маъмани осоишу иззу шарафи ман.
Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам ҷамани ман.**

муҳаққиқ андешаашро иброн меорад, ки шоир дар ин мисраъҳо тамоми истеъдоду эҳсосоти худро ба ҳарч додааст, то муҳаббаташро ба Ватанаш дар сатҳи баланд баён дорад ва шавкати онро нишон бидиҳад.

Шоир аз «ғами ошӯфтагии ҳоли» ҳароби Ватанаш «оғӯшта ба хун» ва танаш ҳароб аст.

Пероҳани ӯ аз он ки панҷаи зулм Ватанашро ҳарош додааст, ҷоқ мебошад. Бо мурочиат ба боди сабо изҳор меорад:

**Аввал бирасон аз тарафам арзи дуоро,
В-он гаҳ бинамо лобаву баргӯй: «Бухоро!»** [5, с. 172]

С. Табаров ин андешаро иброн меорад, ки дар шеъри «Ватани ман» «масъалаҳои ваҳдату иттифок, иттиҳоду ягонагии миллати тоҷик ва тараққиёти минбаъдаи кишвари Бухоро» ба миён гузошта шудааст. Албатта, дар ин зимн ғояҳои ватанпарварӣ ва худшиносии миллиро тарғиб менамояд. Ҳамзамон, мубориза бо зулму истибдоди амириро хостор мебошад.

Фитрат бо маҷмуаи ашъори «Сайҳа» ба мисли ду асари дигараш: «Мунозира» ва «Баёноти Сайёҳи ҳиндӣ», ки бо забони тоҷикӣ дар Туркия эҷоду таълиф гардидаанд, дар бедории афкори милли, хувияту ифтихори милли саҳми боризу арзанда гирифтааст. Мутаассифона, ин хидматҳои ӯро бархе аз адабиётшиносон нодида гирифта, андешаҳои мухталиф ва беасосу нодурустро дар борааш, ҳоса осори солҳои 1905-1917-и ӯ навиштаанд [8, с. 71].

Садриддин Айни қисмати мундариҷавию мавзуйи ғоявии шеърҳои «Сайҳа» ва дигар шеърҳои ватандӯстонаи Фитратро ба назари эътибор мегирад ва ба онҳо баҳои баланд медиҳад. Ба андешаи Айни, мавзӯи онҳо милли буда, навоварона маҳсуб мешаванд. Ҳамчунон, ба ояндагон муаррифӣ мекунад, ки шеърҳои дар «Сайҳа» ҷойдошта ҳодисаи тозаи адабиёти тоҷик мебошад.

С. Табаров ин баҳои Айниро ба маҷмуаи ашъори «Сайҳа» ва дигар шеърҳои Фитрат, ки дар матбуоти даврии замонаш - «Оина», «Самарқанд», «Ҳуррият», «Кутулуш» ҷоп

шудаанд, баҳои ҳаққонӣ мешуморад. Ба ин васила аз Фитрат ва ашъораш пуштибонӣ мекунад ва қимати бадеӣ, сиёсии онҳоро ба хонанда ибраз медорад.

С. Табаров шеърӣ дигари Фитратро бо номи «Тоziёнаи таъдиб», ки соли 1913 дар маҷаллаи «Оина» нашр гардидааст, мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор медиҳад. Дар ин зимн менависад, ки ин шеър собит месозад, ки Фитрат идомабахши анъанаҳои неки шеърӣ классикии адабиёти форсу тоҷик мебошад ва ҳамаи талаботи онро ба дурустӣ риоя мекунад.

«Мавзуи марказӣ ва асосии композитсияи шеърӣ «Тоziёнаи таъдиб»-ро, чунонки аз мазмуну унвони ин шеър дарк кардан мумкин аст, масъалаи болобардории маданияти интеллектуалӣ ва хиради халқҳои Аморати Бухоро ташкил менамояд» [5, с. 178], - менависад С. Табаров. Дар шеър андешаву орзуву амали Фитрат барои ояндаи дурахшони Ватанаш – Бухоро дарҷ гаштааст.

Услуби эҷоди ин шеър ба мисли ду қиссаи Фитрат ба тариқи пурсишу посух мебошад. Дар зимни посухҳо ба саволҳои ақидаҳои маорифпарварӣ баён гаштаанд.

Шеър бо тасвири ҳолату макон бо ин байтҳои оғоз меёбанд:

**Дишаб ба кунҷи ғамкадаи тангу тори ман,
Оташ гирифта буд дили беқарори ман.
Бо гирия доштам қадаре ҳасби ҳол, лек,
Андеша – он рафиқи шафоқатшиори ман.
Бо қомати хамидаву бо чехраи заиф,
Доҳил шуду нишаст ҳаме дар қанори ман** [5, с. 180].

Ин байтҳои воқеияти зиндагии Фитратро пеши назар меорад. Саволҳои риторикӣ муллобачаи бухорӣ дар қиёс бо пурсишҳои рафикаш, яъне Андеша, кӯтоҳу муъҷаз, барқвор мисли ҳодисаи даврони муаллифанд.

Аз ҷумла С. Табаров барои тасдиқи фикраш ин байти Фитратро меорад:

**Гуфто: Чӣ гунаӣ?... Ба чӣ қорӣ?... Ва ҳол чист?
Бозат чунин расида малолу қадар зи қист?**

Фитрат дар Туркия шоҳиди он мегардад, ки мардуми ин кишвар ба мисли халқҳои дигар кишварҳои мутамаддин дар ҳоли рушду тараққӣ, омӯзиши фанҳои муосир ва тасхири Замину Осмон мебошанд. Бар хилофи ин мардуми Аморати Бухоро дар ҳоли қафомондагӣ қарор доранд ва ҳеч гуна нишонаи пешрафт дар он дида ва мушоҳида намешавад. Аз ин рӯ, муллобачаи бухорӣ гирифтори ғаму андух, рикқат аст.

Фитрат ё худ муллобачаи бухорӣ, ки дар мадрасаи «Воизия»-и Истанбул таҳсил мекунад, сабаби бадбахтии мардумашро чӯё мешавад ва меҳода ба пурсишаш посухи дурусту қаноатбахш дода шавад:

**Инсоф деҳ, мулоҳиза кун, барнишин, бигӯй,
К-аз қавми мо барои чӣ гардонда бахт рӯй?**

Рафиқи ӯ, яъне Андеша каси пешрафта, воқиф аз илми муосир ва донандаи вазияту роҳи ислоҳи он мебошад. Андеша аз пурсиши ӯ дар шигифт меояд ва мегиряду пас аз андак сукут изҳор медорад:

**Эй ғофил аз дақиқи қонуни зиндагӣ,
В-эй монда пеши чашми ту сирри ҷаҳон нухуфт.**

С. Табаров менависад, ки «ғановату бойигарии ақлу дониш ва маънавиёти «Андеша» дар ҷавоб ба муллобачаи бухорӣ тадриҷан аз як байт то байти дигар вусъат меёбанд ва мазмуну ғояҳои нав ба навро дарбар мегиранд» [5, с. 183].

Посухи «Андеша» дар байтҳои зерин дурусту саҳеҳ буда, ифодагари он аст, ки тоҷикон дар оғози асри ХХ истеъдоди фикриашонро аз даст додаанд ва фарқи неку бад, зишту зеборо қарда наметавонанд.

Нахуст «Андеша» изҳор медорад, ки «даҳр маърази саъй асту иҷтиҳод» ва ба қас дар даҳр нони муфт намедиҳанд. Ба тақвияти посухаш мегӯяд, ки «Гандумфишонда гандуму ҷавкишта ҷав барад». Ҳамчунин, дар бораи ин қавми забун мегӯяд:

**Не пайравони Занду на Қуръону на Забур,
Не тобеони Каъба, на бутхона на қуништ.**

**Дар сар на майли иззату не орзуи ном,
Дар дил на бими дӯзаху не рағбати биҳишт.
Бар қалби эътилои худ аз фақр дида захм,
Бар тораки чалоли худ аз чаҳл хӯрда хишт.
Не фикри ному нангу на андешаи ҳаёт,
Не розии маломату не кодири мамот» [5, с. 184].**

С. Табаров мақсади шоирро дар ҳар банд ва низ дар ҳар як байти «Тоziёнаи таъдиб» тавассути посухҳо ва эътирозоти «Андеша» таҳлилу ташреҳу тавзеҳ намуда, менависад, ки онҳо ақидаҳои зиддиамири мебошанд. Инчунин, «... аз тарафи дигар, дар маркази композитсионии шеър масъалаҳои худогоҳӣ ва ифтихори ҳоло пурра ташаккулнаёфтаи миллии тоҷиконро гузоштанӣ мешавад» [5, с. 185].

Эътирози «Андеша»-ро аз ҷумла дар ин байт равшан зоҳир менамояд:

**Рӯи Ватан зи ноҳуни ғафлат чарихадор,
Онҳо ба ёди рӯи бутон карда ҷон нисор... [5, с. 186].**

Агар маорифпарварон дар бораи ояндаи нек, саодати мардум фикр мекарда бошанд, «чанде» дар иҷрои қорҳои қабех, фасодкорӣ машғул буданд. Дар ин ҳол на аз Худову расул, на аз фақирони кишварашон, ки дар пай бадбахтиҳо дошт, биму хавф надоштанд, меандешиданд.

С. Табаров «Тоziёнаи таъдиб»-ро идомаи мантикии «асосҳои тематикиву ғоявӣ ва бадеиву поэтикии ашъори замони эҷоди маҷмуаи «Сайҳа» ва баъзеи дигар шеърҳои давраи таҳсили Фитрат дар мадрасаи «Воизия»-и Истанбул» [5, с. 187] медонад. Инчунин, бозгӯи ақидаҳои маорифпарваронаву озодихонаи Фитрат меҳисобад.

Эҷоди ин шеърҳо бо санъати баланди суҳанварӣ, таъсиргузорӣ, ки дар андешаи миллии тоҷикон дар даврони худ мусоидат кардаанд, инчунин, маҳбубияти хосро соҳиб гардидаанд, собит месозад, ки Фитрат аз шоирони баркамолу номдор буд. С. Табаров, барои мисол муҳаммаси ӯро ба шоири нимаи аввали асри XIX Мирзо Олимҷони Ҳасрати Ҳисорӣ («Кулфатзадаам, бодаи ишрат киву ман кӣ?»), ки дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айнӣ оварда шудааст, чун далел бар андешаву мулоҳизаҳову бардоштҳои худ истифода мекунад. Дар ин асари С. Айнӣ, инчунин, як ғазали Фитрат («Хуррам диле, ки дар шарари ғам кабоб шуд») ҷой гирифтааст.

Ҳамин тавр, истеъдод ва ҳунари Фитрат дар муҳаммасбандӣ ва эҷоди ғазал баръало равшан мегардад. Ҳунару истеъдоди Фитрат боз дар он аён мешавад, ки забони шеърҳои сода, оммафаҳм мебошанд ва дарки онҳо хонандаро ба осонӣ муяссар мегардад:

**Дилбохтаам, тарки муҳаббат киву ман кӣ?
Фикру худу парвои маломат киву ман кӣ?
Савдои дардам, ғами сиҳҳат киву ман кӣ?
Кулфатзадаам, бодаи ишрат киву ман кӣ?
Бемори ғамам, бистари роҳат киву ман кӣ? [5, с. 191]**

С. Табаров дар бораи Ҳасрати Ҳисорӣ дар асараш маълумот медиҳад ва ҳамзамон, дар бораи ду варианти ин ғазал андешаву мулоҳизаҳояшро баён намуда, мисраъҳои ӯро бо Фитрат дар муқоиса таҳлил мекунаду ташреҳ медиҳад.

С. Табаров банди сеюми ин муҳаммаси Фитратро барои баровардани ҳулосаҳо ва мулоҳизаҳояш дар мавриди он иқтибос мекунад:

**То азми сафар кард бути зуҳрачабинам,
Вомондаву ранҷуру гирифтори ҳазинам,
Пажмурдаву афсурдадилу гӯшагузинам,
Дар маснади хориҷи чаҳон садрнишинам,
Бо мардуми олам сари суҳбат киву ман кӣ? [5, с. 192].**

Ба андешаву ҳулосаву мулоҳизаи муҳаққиқ, Фитрат «қаҳрамони лирикии муҳаммас бути зуҳрачабинашро, ки он кишвари Бухорост, дар як ҳолати дармондагиву ақибмондагӣ, хастагиву очизӣ, беҳаракативу аз дигар мамлакатҳо ҷудо ва мардумашро дар азобу ранҷ, озору ғам, гирифтгориву лоқайдӣ, асириву афсурдагӣ, парешониву гӯшагузинӣ, андуҳгиниву

пажмурдагӣ, ҳазиниву ғамангезӣ мебинад ва худро дар байни онҳо аз ҳама бадбахттару беталеътар, бесаодаттару беиқболтар, яъне боломақому садришин («Дар маснади хоричи ҷаҳон» – Ҳ.3.) ва маснади хориву залилӣ, беэтибориву таҳқирӣ дар тамоми ҷаҳон мебинад» [5, с. 192-193].

Ин нуктаро бояд махсус зикр кард, ки чунин хулосабарорӣ ва баёни мулоҳиза аз як мухаммаси гӯё ошиқӣ танҳо хоси С. Табаров мебошад. Агар ҳар хонандаи дигар ин мухаммаси Фитратро мутолиа мекард, пай намебурд, ки «бути зуҳрачабин» кишвари Бухоросту он дар ҳоли ногувор қарор доштааст.

Бо таҳлилу ташреҳи бандҳои чоруму панҷуми ин мухаммас маҳорати эҷодӣ ва риояи талаботи жанри мазкур ва андешаҳои тару тозаӣ ҳозиразамон доштани онро С. Табаров таъкид мекунад.

Дигар ғазали Фитрат, ки онро ба номи яке аз дӯстонаш навиштаву ирсол кардаасту иборат аз панҷ байт мебошад, ба андешаи муҳаққиқ «аз рӯи талаботи сабку услуб, қонунҳои шакливу бадеӣ ва поэтикӣ услубан ба назми Бедил қаробат дорад» [5, с. 196].

Дар он даврон, яъне солҳои зиндагии Фитрат Бухоро – Ватани шоир дар иқтисод, сиёсат, фарҳанг, хоса адабиёти нафиса дар ҳоли қафомондагӣ буд. Асоси рукни давлатдорӣ, сохтори ҷамъияти феодалӣ ва идеологияи ислом буд, ки Фитрат ва дигар аҳли маорифу эҷод аз он «берун баромада наметавонистанд». Бо вучуди ин Фитрат дар чунин як даврон намунаҳои ашъори ватанхоҳона ва миллиро эҷод намуд.

С. Табаров бо зикри мақому мавқеи ҷамъияти Фитрат ин нуктаро низ таъкид мекунад, ки «дар назми тоҷик ҳам талаботи сиёсӣ, иҷтимоӣ, синфӣ ва миллии халқи ҳешро мегузорад ва ҳам дар услубу равия ва усули эҷодӣ тарзу роҳҳои тасвири воқеиву реалӣ ва ҳам образҳои шартӣ, тимсолӣ ва анъанавии барҷастаи руҳияи романтикиву рамзӣ ва идеалидоштаро пешниҳод менамояд» [5, с. 199].

Ҳамин тавр, Соҳиб Табаров шеърҳои ватанхоҳии Фитратро гарм истиқбол мекунад ва дар ин хусус рисолаи илмиашро бо номи «Васфи Ватан дар ашъори Абдуррауфи Фитрат» дар солҳои 1994-1995, яъне давраи истиқлоли давлатӣ, ки ҳифзу дӯстдории кишвару миллатро бо андешаҳои солими милли тақозо дошт, таълиф мекунад.

Муҳаққиқ дар зимни таҳлилу ташреҳи шеърҳои Фитрат мақому мавқеи шоирро муайян мекунад ва ба шеърҳои ӯ баҳои баланд медиҳад. Ҳамчунин, дар хусуси хунари эҷодӣ, камоли истеъдоди Фитрат андешаву мулоҳизаҳои баён медорад.

Шеърҳои ба васфи Ватан эҷодкардаи Фитрат вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва адабиёти нафисаро дар Бухорои тираву тор, ақибмонда бозгӯӣ мекунад.

Дар ин гуна ашъораш Фитрат Ватанаш Бухороро, ки дар замонҳои пеш ба илму маърифат, адолат, тараққиёт машҳур буд, бо Бухорои замони зиндагиаш муқоиса мекунад. Сабаби бадбахтӣ, қафомондагии Бухороро ӯ дар сиёсату давлатдории амирони манғит, ки ба зулму истибдод ва айшу ишрат машҳур гардида буданд, медонад.

Тавре аз ашъори ватанхоҳонаи Фитрат бармеояд, бо ривочи илмҳои замон ва ҷалби донишмандону дӯстдорони Ватан, яъне ҷадидон, метавон дар умури давлатдорӣ тағйироти мусбат ворид кард.

С. Табаров дар таҳқиқ, таҳлил, ташреҳу тавзеҳи ашъори ватанхоҳонаи Фитрат бо камоли маҳорати илмие, ки дорад, муваффақ шудааст.

Баъзе аз масъалаҳои муҳими таҳқиқи пурраи ашъори ин адибро бо дастрасӣ ба сарчашмаҳо, ошно шудан ба маъхазҳо ба Фитратшиносони оянда волегузорад.

Соҳиб Табаров нахустин муҳаққиқе аст, ки ба таври васеъ, густурда дар бораи ашъори ватанхоҳонаи Фитрат рисолаи илмиашро таълиф мекунад, ки он дар шинохти бештару беҳтари адиб мусоидат карда метавонад. Ба яқин, бе мутолиаи ин рисола наметавон ба умқи ашъор ва мақсаду мароми Фитрат роҳ ёфт. Ин хидмати С. Табаров дар адабиётшиносии муосир аз аҳамияти вижа бархурдор аст. Он барои Фитратшиносони оянда чун маводи пуарарзиш мебошад, ки ҳатман мавриди истифодаи ин гурӯҳ қарор мегирад. Бо ин рисолаи илмӣ мавқеъ ва шахсияти бузургу нотақрор будани С. Табаровро дар соҳаи адабиётшиносӣ метавон муайян кард.

Адабиёт:

1. Абдӣ, А. Тазкиратушшуаро. – Душанбе: Дониш, 1983, 292 с.
2. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 2010, 420 с.
3. Кӯчарзода, А. Абармарди роҳи омӯзишу пажӯҳиш. – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2024. 252 с.
4. Лихачев, Д. Раздумя. – М.: Детская литература, 320 с.
5. Табаров, С. Чаҳони андешаҳои Фитрат. – Душанбе: Дониш, 2008, 716 с.
6. Сайфуллоев, А., Каримов О. Андешаи миллии тоҷикон. – Хучанд: Ношир, 2011, 584 с.
7. Фитрат, А. Раҳбари начот. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011, 440 с.
8. Фитрат, А. Баёноти Сайёҳи ҳиндӣ. – Душанбе: Ирфон, 2009, 92 с.
9. Ҳусайн, К. Қуръони маҷид маа тафсири Ҳусайнӣ. – Карочӣ: Ламид, 1357 (х), 1395 с.
10. Шакурӣ, М. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе: Дониш, 2009, 576 с.

ИСТИҚБОЛИ СОҲИБ ТАБАРОВ АЗ АШЪОРИ ВАТАНХОҲИИ ФИТРАТ

Дар мақолаи мазкур муаллиф ашъори ватанхоҳонаи маорифпарвари тоҷик Абдурауфи Фитратро дар пажӯҳишҳои Соҳиб Табаров таҳлил намуда, ба натиҷае мерасад, ки таҳқиқоти ҳаракати ҷадидия ва намояндагони ин ҷараён ба хотири навиштани таърихи саҳеҳи адабиётмон дар замони истиқлол, ки чунин имкониятро фароҳам овардааст, мусоидат мекунад.

Усули таҳқику тадқиқи Соҳиб Табаров дар шинохту шиносондани рӯзгору осори Абдурауфи Фитрат дар сатҳи баланди илми академӣ қарор дорад. Соҳиб Табаров бо таҳқиқот ва хулосабарориҳо дар асоси осори ҳуди муаллиф ва манбаҳои дастрас ба эҷодиёти ин маорифпарвари машҳури тоҷик баҳои баланд дода, махсусан ба ашъори ватанхоҳонааш авлавият медиҳад.

Муҳаққиқ ба ин усул на танҳо ба рӯзгору осори Фитрат хонандаро ошно месозад, балки ашъори ӯро таҳлил намуда, сарчашмаи тарзи эҷоду нигоришашро муайян менамояд, дастовардҳои бозгӯ мекунад. Ин шеваи қор ҷавобгӯ ба талаботи соҳаи дигари адабиётшиносӣ, яъне адабиётшиносии муқоисавӣ иртибот мегирад.

Шахсияти Абдурауфи Фитрат дар таҳқиқоти Соҳиб Табаров васеу фарогир буда, муҳаққиқ мавқеи адибро дар таърихи адабиёт, таърихи миллат дуруст муайян кардааст.

Калидвожаҳо: Абдурауфи Фитрат, Соҳиб Табаров, осор ва рӯзгор, равшанфикр, осори ватанхоҳона, масъалаҳои муҳимми адабиётшиносӣ, ҷадидия, маорифпарвар.

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ ФИТРАТА В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОХИБА ТАБАРОВА

В данной статье автор анализирует патриотическую тематику в творчестве великого просветителя Фитрата в исследованиях Сахиба Табарова и приходит к выводу, что исследования движения джадидизм и представителей этого течения способствуют написанию достоверной истории нашей литературы в период независимости, которая предоставила такую возможность.

Исследования Сахиба Табарова в уточнение многих аспектов биографии и просвещение творческого наследия Абдурауфи Фитрата выполнены на высшем академическом уровне. Соҳиб Табаров в результате проведенного анализа на основе наследия самого автора и литературных источников того времени дает высокую оценку творчеству знаменитого таджикского просветителя, в частности отмечает высокий уровень его патриотических взглядов.

Далее, исследователь этим же принципом не только ознакомит читателя с биографией Фитрата, а также анализирует его творчество, уточняет источники его произведений, определяет творческий метод просветителя, перечисляет достижения. Этот

метод исследования соответствует требованиям другого направления в таджикской литературоведении, которая называется сопоставительным литературоведением.

Личность Абдурауфи Фитрата в исследованиях Сохиба Табарова показана всесторонне и обширно, исследователь правильно определяет роль и место писателя в истории таджикской литературы и вообще истории таджикского народа.

Ключевые слова: Абдурауфи Фитрат, Сохиб Табаров, жизнь и творчество, просветитель, патриотическая тематика, важные вопросы литературоведения, джадидизм, просветитель.

PATRIOTIC THEMES IN THE WORKS OF FITRAT IN THE RESEARCH OF SOHIB TABAROV

In this article, the author analyzes the patriotic themes in the works of the great educator Fitrat in the studies of Sahib Tabarov and comes to the conclusion that studies of the Jadidism movement and representatives of this trend contribute to writing a reliable history of our literature during the period of independence, which provided such an opportunity.

Sohib Tabarov's research into clarifying many aspects of the biography and enlightening the creative heritage of Abduraufi Fitrat was carried out at the highest academic level. Sohib Tabarov, as a result of the analysis based on the heritage of the author himself and the literary sources of that time, highly appreciates the work of the famous Tajik educator, in particular, notes the high level of his patriotic views.

Further, the researcher uses the same principle not only to familiarize the reader with Fitrat's biography, but also analyzes his work, clarifies the sources of his works, defines the creative method of the educator, lists achievements. This research method meets the requirements of another trend in Tajik literary studies, which is called comparative literary studies.

The personality of Abduraufi Fitrat in the studies of Sohib Tabarov is shown comprehensively and extensively, the researcher correctly defines the role and place of the writer in the history of Tajik literature and in general the history of the Tajik people.

Keywords: Abduraufi Fitrat, Sohib Tabarov, life and work, educator, patriotic themes, important issues of literary criticism, Jadidism, educator.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳамидзода Зебунисо Абдуқодир, ассистенти кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. **Email:** hamidzodazebiniso@gmail.com. Тел.: (+992) 942120303

Сведения об авторе: Хамидзода Зебунисо Абдуқодир, ассистент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Электронная почта: hamidzodazebiniso@gmail.com. Тел.: (+992) 942120303

Information about the author: Hamidzoda Zebuniso Abdukodir, assistant of the department of tajik literature of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. E-mail: hamidzodazebiniso@gmail.com. Tel.: (+992) 942120303

ТАҲИЯИ МОДЕЛ (АМСИЛА)-И УМУМИИ ХАБАР – САРЪАЗОИ ЧУМЛА ДАР ЧУМЛАИ СОДДАИ ТОЧИКӢ

Шамсов С., ассистент

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Дар мақола масъалаи сохтани алгоритм ва таҳияи модели саръазои чумла, яъне хабар дар чумлаи соддаи паҳншудаи забони тоҷикӣ бо мақсади ошкор намудани хабар дар заминаи амсилаҳои мавҷудаи чумлаи соддаи тафсилӣ баррасӣ мегардад. Ҳадафи асосӣ - ёфтани ва муқаррар кардани саръазои чумла, яъне хабар ва сохтори он аз рӯи амсилаҳои маъмули чумлаи соддаи паҳншудаи забони тоҷикӣ бо иштироки танҳо хабар дар мобайни аъзоҳои пайрав мебошад. Дар ин ҷо таҳияи модели (амсилаи) умумии хабар дар чумлаи соддаи паҳншудаи барномарезӣ мешавад, ки бо аъзоҳои пайрав дар чумла мебошад.

Гузориши масъала;

Бигузор чумлаи соддаи паҳншудаи тоҷикӣ додашуда бошад.

Талаб карда мешавад, ки

- Муайян кардани хабар аз ҷиҳати гурӯҳ ва тартиб додани модел (амсила) дар асоси онҳо (гурӯҳҳо);

- Сохтани моделҳо (модел) оиди хабарҳои феълии таркибӣ – номӣ;

- Тартиб додани амсилаҳои (модел) хабарҳои чиддашуда;

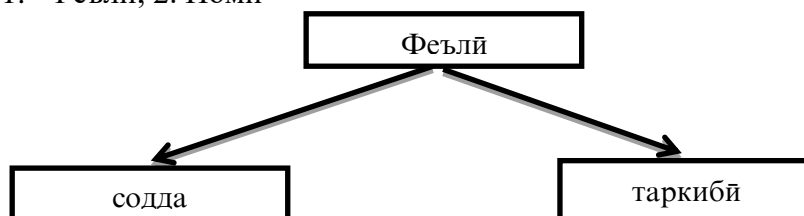
- Ҷои хабар дар чумлаи соддаи тоҷикӣ ва қолабҳои (модел) он;

- Тартиб додани формулаҳои ёфташуда инчунин блок – схема. [1]

Оғози кор:

Хабар амал, аломат ва ҳолати мубтадоро мефаҳмонад. Аз ҷиҳати маъно ва шакл аз мубтадо вобаста аст. Хабар аз ҷиҳати ифодаи маъно ба 2 – гурӯҳ ҷудо мешавад.

1. Феълӣ; 2. Номӣ

Расми 1. Хабар аз ҷиҳати маъно

❖ Калимаҳои калидӣ:

1. М – мубтадо;
2. Х – хабар;
3. Му – муайянкунанда;
4. П – пуркунанда;
5. Ҳ – ҳол;

1. Хабарҳои феълии содда ба шаклҳои сиғаҳои феълӣ ифода меёбад.

Мисол:

1. Пои пиёда меравам,
2. Рох кушода меравам.
3. Даст надода меравам,
4. Дохунда қаҳрамон мешам.
5. Мо ба сайргоҳ рафтем.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. ММуХ
2. ММуХ
3. ММуХ

4. ММуХ

5. МХХ

Хабарҳои феълӣ таркибӣ бо калимаи феълӣ ифода меёбад:

Мисол:

✓ *Имкониятро мефаҳмонад.*

Ман ӯро шинохта натавонам. (С.А.)

✓ *Хоҳиш ва ниятро мефаҳмонад.*

Як чизро аз Максим Горкий нақл кардан мехоҳам. (С.А.)

✓ *Манъу рад ва муқобил буданро ба чизе, ҳодисае баён мекунад:*

Бидон, ки ман ғуноҷинамро фурӯхтан наметонам.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1.МПХ

2.ПМХ

3.МПХ

❖ **Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои нутқ ва ёридиҳандаҳои феълӣ ифода меёбанд.**

Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо дар забони тоҷикӣ:

▪ Онҳо студентонеанд, ки ҳар сол ба ғунучинии пахта ёри медиҳанд.

▪ Ин мард Амонов буд.

▪ Ин саройбони сарои “Кавказ” буд. (С.А.)

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МХМуМХ

2. МХ

3. ММуХ

Хабар шуда омадани “Сифат” – Сифатҳо ба воситаи хабар ҳам ба сурати ҳолис ва ҳам бо бандак феълҳои ёридиҳанда меояд:

▪ Ҳаво соф.

▪ Ҳавлӣ калон ва иморатхояш зебо.(С.У)

Қолабҳои ҳосилшуда:

1.МХ

2.МХМХ

❖ **Хабар шуда омадани “Шумора”**

Шумораҳои тахминӣ ва микдорӣ дар якҷоягӣ бо нумуративҳо ёридиҳандаҳои яеълӣ ва бандакҳо шуда меоянд:

Ҳозир онҳо шаш нафаранд.(С.А.)

Соат ёздаҳ шуд.(С.А.)

Қолабҳои ҳосилшуда:

1.МуМХ

2.МХ

❖ **Хабар шуда омадани “Ҷонишин” [12]**

Ҷонишинҳои шахсӣ гоҳ бе бандак ва гоҳ бо бандак меояд.

1. Сардори бригадаи чорум – ман.

2. Ту кистӣ?

- Одам

- Номат чист, холаҷон?(С.А.)

Қолабҳои ҳосилшуда:

1.ММуМХ

2.ПХМ

5.Таркиби хабарҳои номӣ

Хабарҳои номӣ

содда

таркибӣ

А) Хабарҳои сода бо як калима, ки дорони бандеки хабарист, ифода меёбанд.

[10]

Ризо, ин туй.

Ёбой уст.(С.У.)

Мо аз қадим ошноем.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МПХ
2. МХ
3. МҲХ

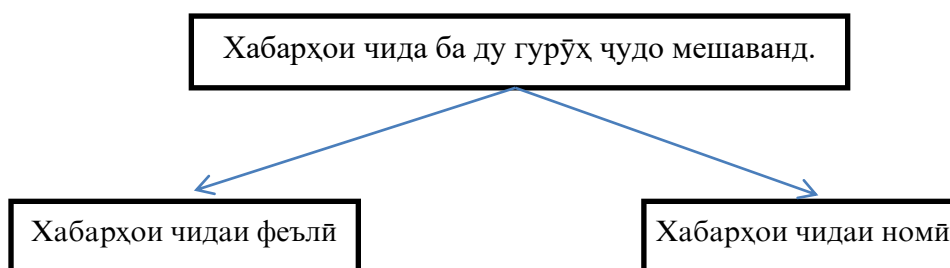
Б) Хабарҳои номии таркибӣ

Вай қарахт буд.

Даврон аъзои ҳизб мебошад.

1. МХ
2. МХ

ҷ3. Дар ҷумла ду ва зиёда хабарҳо ба мубтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои ҷида мешаванд.

Аз ду сӯ абрҳои пурдаҳшат омаданду заданд сахт бо ҳам.(А.Қ.)

Мавлон аз ҷояш давида хест ва ба ҷойгоҳ фаромад.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. ҲМуХМуП
2. МҲХХХ

Б) Ҷидаи номӣ

Мунира ҳайрон, очиз ва парешонҳол. (С.У.)

Ҳаво тару тоза ва бисёр форам.

Осмон қабуд ва соф буд.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МХХХ
2. МХХМуХ
3. ММуХ

ҷ4.

1. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ хабар одатан дар охири ҷумла меояд.

Падари вай юрист буд. (Ҷ.И)

Ҳаво боронӣ ва дим буд.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МХ
2. МХХ

2. Дар асарҳои назмӣ хабар дар аввали ҷумла меояд.

Омаданд одамон гурӯҳ- гурӯҳ.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. ХММУ

3. Дар байни ҷумла:

Халқи тоҷик, бишнава аз шоир, Қиссаи Тешабои боғайрат.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МХПП

4. Ҷонишинҳои шахси 1,2,3 – юм мубтадо шуда - хабар мувофиқат мекунад.

Онҳо ба лаби лойдони кӯшишгоҳ расиданд.

Қолабҳои ҳосилшуда:

1. МХМуХ

5. Хабар дар шакли ҷамъ:

Сиёсатмадорони Бухоро ҳам ҳамин фикри охиронро қувват меоданд. (С.А) [9]

Мардум мегурехт ва фарёд мекашид.

Мардуми Ҳисор онро Ҳасани аспбоз меғуфтанд. [11]

6. Хабар дар шакли ҷамъ бо мубтадоҳо:

Гӯсфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд.

Ҷ5. Аввалан ҳамаи қолабҳои пайдошударо менависем ва қолабҳое, ки бисёр дар раванди таҳлил омадааст аз рӯи он модели умумӣ тартиб медиҳем.

1. ММуХ + 3 + 1
2. МХХ + 1+2
3. МПХ +3+1
4. ПМХ+1
5. МХМуМХ+1
6. МХ+1+1+1+1+1+1+1
7. МуМХ +1
8. ММуМХ + 1
9. ПХМ+1
10. ХМуХМуП
11. МХХХХ+2
12. МХХХ+1
13. МХХМуХ+1
14. ХММу+4
15. МХПП+1
16. МХМуХ+2
17. ММуПХ+3
18. МХХ + 1
19. МПМуХ
20. ММММХХ+2

Дар раванди таҳлил 34 – ҷумла истифода шудааст.

Қолабҳое, ки дар раванди таҳлил бисёр иштирок кардаанд, инҳо мебошанд:

1. МХ – 16 маротиба = a_1 ё $a_1=16$
2. МХ – 4 маротиба = a_2 ё $a_2=4$
3. ПХ – 3 маротиба = a_3 ё $a_3=3$

Муайян карда шуд, ки хабар 70 фоиз дар охири ҷумла меомадааст.

Дар инҷо:

i – аъзои пайрав

v – мубтадо

kh – хабар

A – амсила

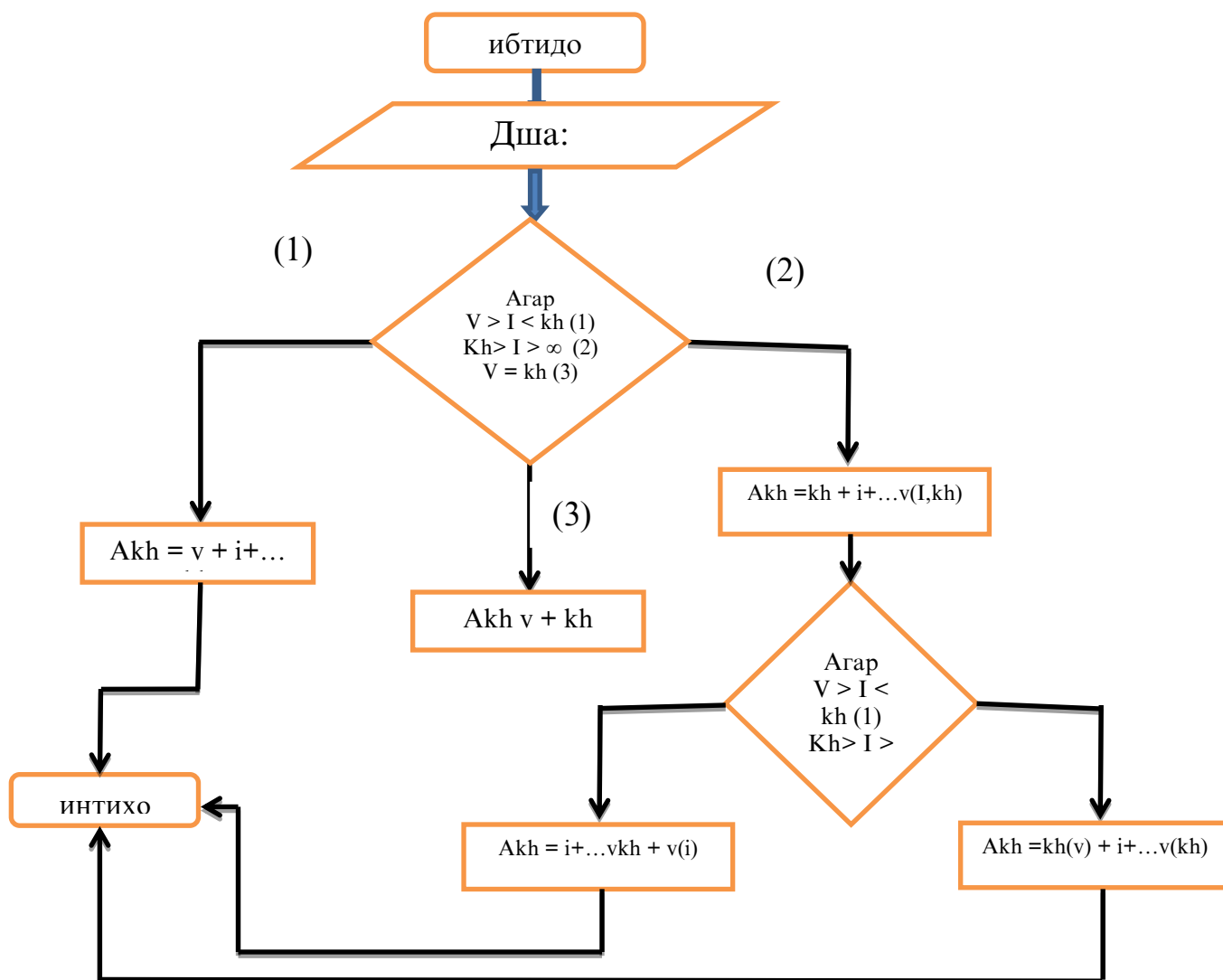
Akh – амсилаи умумии хабар

$$Akh = \begin{cases} v + i \dots + kh & \text{агар } v > i < kh \text{ бошад} \\ kh + i + \dots & \text{агар } kh > i > \infty \text{ бошад} \\ v + kh & \text{агар } v = j \text{ бошад} \\ i + \dots kh + v(i) & \text{агар } i > kh > v(i) \text{ бошад} \end{cases} \quad (1)$$

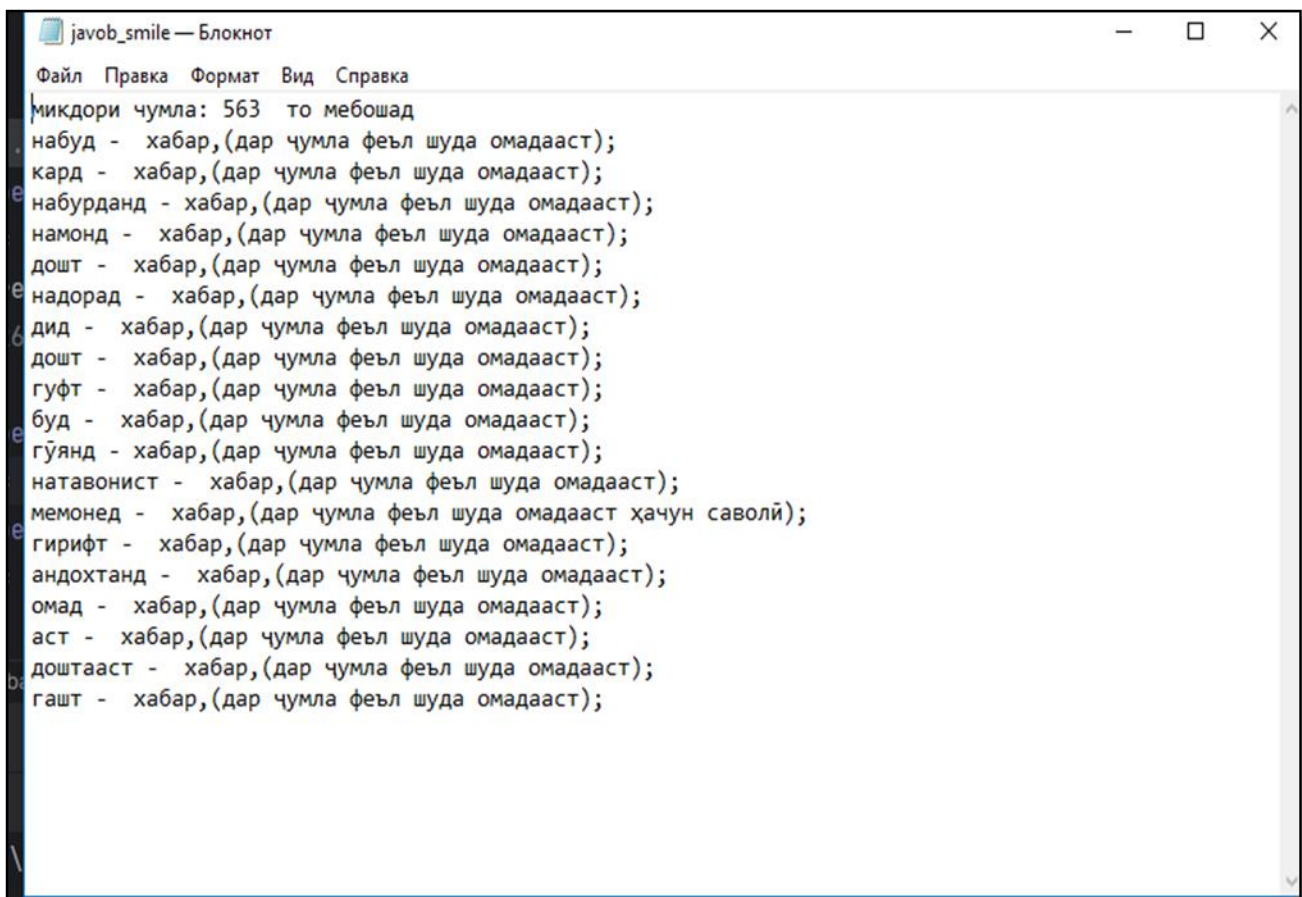
Дар
чунин маъно

- Агар v (мубтадо) – калони i (аъзои пайрав) ва хурди kh (хабар) бошад, он гоҳ ифодаи якум иҷро мешавад – яъне $Akh = v + i \dots + kh$ [6]
- Агар kh (хабар) – калони i (аъзои пайрав) ва калони ∞ (беохир, яъне кадом аъзо, ки ояд) бошад, он гоҳ ифодаи дуум иҷро мешавад – яъне $Akh = kh + I + \dots$
- Агар v (мубтадо) – баробари i (аъзои пайрав), он гоҳ ифодаи сеюм иҷро мешавад – яъне $Akh = v + kh$ [7]
- Агар i (аъзои пайрав) калони kh ва kh (хабар) калони $v(i)$ - (мубтадо ва аъзои пайрав) бошад, он гоҳ ифодаи чорум иҷро мешавад – яъне $Akh = v + i \dots + kh$

Аз рӯи амсилаи умумӣ блок – схемаи хабарро чунин месозем:

Расми 1. Раванди ҳосил шудани хабар дар ҷумлаи соддаи паҳншудаи тоҷикӣ
Натиҷаи раванди таҳлил чунин мешавад барномаи Python:[3]

Расми 1. Аз манбаи додаҳо ёфтани хабар

Адабиёт:

1. Аллен Б. Дауни - Think DSP. Цифровая обработка сигналов на Python - Издательство "ДМК Пресс" - 2017 - 160с.
2. Арсак Ж. Программирование игр и головоломок: Пер. 6 франц.- М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990.— 224 С.
3. Бизли Д. Python. Подробный справочник. - Пер. с англ. - СПб.: Символ-Плюс, 2010. - 864 с, ил.
4. Брукс Ф., Мифический человеко-месяц. Или как создаются программные системы, М.: Символ-Плюс, 2010.
5. Буйначев, С. К. Основы программирования на языке Python [Электронный ресурс]: учебное пособие / С. К. Буйначев, Боклаг Н. Ю. –2014г.
6. С. Арзуманов, О.Джалолов. Забони тоҷикӣ. - Душанбе "Ирфон", 1969. -384с.
7. М.А.Исмаилов. Основы автоматизированного морфологического анализа слов таджикского языка -Душанбе,1994. – 150с.
8. АсозодаХ., Кабириов Ш., Анварӣ С. Забон ва адабиёти тоҷик (дастури таълимӣ). - Душанбе, 2005.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Ирфон, 1987.
10. Ғаффоров Р., Хошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1975.
11. Каримов У., Абдулазизова С., Забони тоҷикӣ. - Ҷ. 1-2 - Душанбе: 2003-2004.
12. Арзуманов С. Забони тоҷикӣ. - Душанбе: Маориф, 1986.

ТАҲҶИИ МОДЕЛИ (АМСИЛАИ) УМУМИИ ХАБАР – САРЪАЗОИ ЧУМЛА ДАР ЧУМЛАИ СОДДАИ ТОҶИҚӢ

Дар мақола масъалаҳои сохтани варианти компютери чумлаҳои содда ба забони тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Мақсади ин кор иваз кардани ҷойгиршавии аъзои хурди чумлаҳо ва баёни дурусти шифоҳии онҳо мебошад. Дар ҷараёни таҳлили чумла танҳо моделҳои мантиқӣ дуруст интихоб карда мешаванд ва моделҳои нодуруст хориҷ карда мешаванд ё ҷойгиршавии онҳо тағйир дода мешаванд.

Мақсади асосии ҷойи аъзои чумла сохтани модели дурусти грамматикӣ ва мантиқӣ мебошад. Моделҳои, ки дар онҳо шароит фароҳам оварда шудааст, мутаносибан пайвасти моделҳои навро ташкил медиҳанд. Ин маънои онро дорад, ки барои ташаккули ин раванд ё диаграммаи блок ҳатман шарт мавҷуд аст. Усули ташаккули диаграммаҳои блокӣ ба ташкили алгоритми шартӣ нигаронида шудааст.

Калидвожаҳо: чумлаи соддаи паҳншуда, амсила, таҳлил, хабар, қолаб, номӣ, шакл, блок-схема, аломат, феълӣ, формула.

РАЗРАБОТКА ОБЩЕЙ МОДЕЛИ СКАЗУЕМОГО – ГЛАВНОГО ЧЛЕНА ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ПРОСТОМ ТАДЖИКСКОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

В статье рассматриваются задачи построения компьютерного варианта простых предложений таджикского языка. Целью данной работы является замена месторасположения второстепенных членов предложений, их правильное устное изложение. В процессе разбора предложения выбраны только логически правильные модели и исключены неправильные модели, или заменены их месторасположения. Основной целью замены месторасположения членов предложения – построение грамматически и логически правильной модели.

Модели, в которых даны условия, соответственно, последовательна образуют новые модели. Имеется в виду, что для образования этого процесса или блок – схемы непременно должно быть условие. Способ образования блок – схем направлен на создание условного алгоритма.

Ключевые слова: простое расширенное предложение, пример, анализ, новость, шаблон, имя, форма, блок-схема, символ, глагол, формула.

DEVELOPMENT OF A GENERAL PREDICATE – CHAPTER MODEL OF A SENTENCE IN A SIMPLE TAJIK SENTENCE

The article examines the construction of computer models of simple sentences in the Tajik language. The main purpose of writing this article is to show the displacement of followers in a sentence and at the same time to follow the order of expression.

In the process of analysis, only logically correct templates were selected, incorrect templates were taken, or their place was replaced. The reason for moving members of a particular sentence is to get a logically correct template. Forms in which conditions are set and according to which a sequence of patterns is formed. In order to develop this process, or block diagram, it is necessary to take into account the conditions. The block diagram is designed in the form of a conditional algorithm.

Key words: simple extended sentence, example, analysis, news, template, name, form, block diagram, symbol, verb, formula.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамсов Соҳибҷон – ассистенти кафедраи барномасозӣ ва низомҳои зеҳнии Донигоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон. E-mail: sohibjon.sh.93@mail.ru тел: 985509317

Сведения об авторе: Шамсов Соҳибҷон – ассистент кафедры программирования и интеллектуальных систем Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. E-mail: sohibjon.sh.93@mail.ru телефон: 985509317

Information about the author: Shamsov Sohibjon - assistant of the department of programming and intellectual systems of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. E-mail: sohibjon.sh.93@mail.ru phone: 985509317

ТДУ:81+81'373.422(075.8)

A-52

**ТАТБИҚИ ТАҲҚИЛҲОИ ЛУҒАВӢ ВА САРФИЮ НАҲВӢ
ДАР ТАРҶУМАИ АНТРОПОНИМҲО (дар мисоли тарҷумаи
«Война и мир»-и Л.Н. Толстой ба забони тоҷикӣ)**

Абдулвадудова О.М., унвонҷӯ

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода

Яке аз воситаҳои асосии муоширати байнифарҳангӣ асарҳои бадеӣ маҳсуб меёбанд. Тавассути онҳо на танҳо вижаҳои тафаккур, таърих, рӯзгор ва тарзи зиндагии халқиятҳо фаҳмида мешавад, балки дар асоси онҳо хусусиятҳои хоси забонҳо аз нигоҳи тарҷума муайян карда мешаванд.

Тарҷумаи асарҳои бадеӣ ҳамчун василаи ғанигардонии низоми луғавӣ забон ва дастрасӣ пайдо намудан ба шуур ва фарҳанги соҳибзабонони асар арзёбӣ мегардад. Тавассути тарҷума воҳидҳои луғавӣ гуногун, аз ҷумла номвожаҳо иқтибос гирифта мешаванд. Дар натиҷаи мутолиаи асари тарҷумашуда хонанда бо таърих, тарзи зисти мардумон ва фарҳангу тамаддуни онҳо ошноӣ пайдо менамояд.

Асарҳои бадеӣ аз исмиҳои хос, аз ҷумла, антропонимҳо ғайр мебошанд. Ҳангоми тарҷумаи адабиёти хориҷӣ мутахассисони соҳаи тарҷума аксар вақт ба мушкилоти дуруст тарҷума кардани антропонимҳо дучор мешаванд. Вазифаи тарҷумон ҳангоми тарҷумаи антропоним аз то ҳадди имкон дуруст баён кардани маъноӣ ба ном ё насаб хос ва дар баробари ин риоя намудани меъёрҳои номгузории забони тарҷума иборат мебошад. Н. Гарбовский дар асари худ «Назарияи тарҷума» роҷеъ ба мушкилоти тарҷумаи исмиҳои хос, аз ҷумла антропонимҳо ибрози ақида намуда, чунин қайд менамояд, ки «бо вучуди оддӣ будани худ, исмиҳои хос мутарҷимонро водор месозанд, ки дар хусуси интиҳоби муодил ҳангоми интиқоли онҳо дар забони тарҷума андеша кунанд». [1, с. 269]

Тарҷумаи исмиҳои хос аз тарҷумон донишу малакаҳои баланди тарҷумониро талаб менамояд. Тарҷумонро зарур аст, ки доир ба хусусиятҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, адабӣ ва сиёсии кишварҳои забони асли ва тарҷума дониши кофӣ дошта бошад. Дар сурати набудани чунин донишҳо дар фаъолияти ояндаи ӯ монеаю мушкилиҳои мухталиф пайдо мешаванд. Чӣ тавре ки забоншинос М.Ю. Семёнова қайд менамояд, «хусусияти асосии таҷрибаи ҳаёти ҳар як шахс таносуби он бо фарҳанги муайяни забонӣ мебошад», бинобар ин, донишгари забон на танҳо донишгари воҳидҳои он, балки «донишгари рӯҳи мардуми ин забон аст» [2, с. 80].

Дар назарияи тарҷума антропонимҳо асосан бо усулҳои транскрипсия ва ё транслитератсия ба забони тарҷума интиқол дода мешаванд. Масалан:

Так говорила в июле 1805 года известная Анна Павловна Шерер, фрейлина и приближенная императрицы Марии Феодоровны, встречая важного и чиновного князя Василия, первого приехавшего на ее вечер [5, с. 31]. – Хоними машхур Анна Павловна Шерер – фрейлина ва муқаррраби малика Мария Фёдоровна – дар моҳи июли соли 1805 соҳибмансаби калон князь Василийро, ки ба шаби меҳмондорӣ ӯ аз Ҷамаи пештар расида омад, бо ҳамин суханҳо пешвоз гирифт [4, с. 19].

Дар чумлаи мазкур барои интиқоли номҳои қаҳрамонон тарҷумон аз усули транслитератсия истифода намудааст. Исми хоси **Анна Павловна Шерер** аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ дар як шакл гузаштааст. Дигаргунӣ дар бандак ва шакли исми хоси **Марию Феодоровны** дар забони русӣ ва **Мария Фёдоровна** дар забони тоҷикӣ ба назар мерасад, ки он ба қоидаҳои грамматикӣ забони русӣ иртибот дорад. Дар забони русӣ таркиби исмҳои хангоми тасриф шудан ба падежҳои дучори тағйирот мегардад. Дар матни аслии барои ифода намудани соҳибият шакли исми хоси **Мария Феодоровна** иваз шудааст, ки ин ҳолат дар забони тоҷикӣ бо бандакҳои изофӣ ифода меёбад. Дар забони тоҷикӣ аз рӯи қоида бандакҳои изофӣ ба исми чинс на хос илова карда мешавад. Инчунин, хангоми интиқоли номи падари **Мария Феодоровна**, ки дар забони русӣ шакли ибтидоияш истифода гардидааст, ба забони тоҷикӣ дар шакли ҳозирааш бо тағйир ёфтани ҳарфҳои **ео** ба **ё** интиқол ёфтааст. Дар тарҷумаи исми хоси **князя Василия** ҳолати тасрифёбии исм ба падежҳои ивазшавии шакли дохилии он ба назар мерасад. Дар забони тоҷикӣ шакли номинативии исми хос **князь Василий** истифода гардидааст. Барои нигоҳ доштани реалияҳои русӣ тарҷумон аз тарҷумаи вожаи **князь**, ки дар низоми луғавии забони тоҷикӣ дар шакли **ҳоким** бо маънои ҳокими вилоят дар Руси Қадим ва унвони фахрии меросӣ маънидод шудааст, худдорӣ намудааст.

Истифода намудани шакли номинативии атропоним дар забони тоҷикӣ аз тарафи тарҷумон дар чумлаи зер низ ба назар мерасад. Дар чумлаи русӣ барои ифодаи соҳибият атропоними **Анна Павловна** тасриф шуда, дар шакли **Анны Павловны** омадааст, ки онро тарҷумон дар шакли номинативии **Анна Павловна** интиқол дода, соҳибиятро бо бандакҳои изофӣ дар исми чинси **лабон** ифода намудааст:

Сдержанная улыбка, игравшая постоянно на лице Анны Павловны, хотя и не шла к ее отжившим чертам, выражала, как у избалованных детей ... [5, с. 33]. – Табассуми ботамкине, ки ҳамеша дар лабони Анна Павловна ҷилвагар буд, ҳарчанд ба чеҳраи бетавороватишудаи ӯ намеzebид, монанди он ки дар бачагони эрка мешавад ... [4, с. 21].

Бояд тазаққур дод, ки хангоми истифода гардидани пешояндҳои бо атропоним дар забони русӣ онҳо ба падежҳои тасриф мешаванд, ки боиси иваз шудани бандакҳои мегардад. Ҳолати мазкур ба забони тоҷикӣ хос нест, яъне бо истифодаи пешояндҳои дар забони тоҷикӣ таркиби номи одамон тағйир намеёбад. Аз ин рӯ, хангоми тарҷумаи атропонимҳои русӣ бо пешояндҳои дар забони тоҷикӣ шакли номинативии онҳо истифода мегардад:

Он подошел к Анне Павловне, поцеловал ее руку, подставив ей свою надушенную и сияющую лысину, и покойно уселся на диване [5, с. 32]. – Князь ба Анна Павловна наздик шуд, сари тоси ялаққосӣ ва атропишидаширо ҳам карда дастӣ ӯро бӯсид ва оромона ба рӯи диван нишаст [4, с. 20].

Ба падежҳои тасриф шудани атропонимҳои дар исмҳои хоси мардона низ ба назар мерасад, ки дар забони тоҷикӣ шакли номинативии он истеъмол мегардад:

Одна моя надежда теперь на графа Кирилла Владимировича Безухова (81). – Акнун ман фақат аз граф Кирил Владимирович Безухов умед дорам (81).

Дар раванди таҳқиқот ҳолатҳои зерин дарёфтани мумкин аст, ки дар матни аслии атропоним ба вазифаи мубтадо дар падежи номинативӣ истеъмол гардида, хангоми тарҷума он ба пурқунанда табдил ёфта, ба худ пасванд мегирад:

– Monsieur le baron de Funke a été recommandé à l'impératrice-mère par sa soeur, [Барон Функе рекомандован императрице-матери ее сестрою [5, с. 34] – Monsieur le baron de Funke a été recommandé à l'impératrice-mère par sa soeur [Барони Функеро ба маликамодар хоҳарашон тавсия карданд] [4, с. 23].

Дар чумлаи фавқ атропоними **Функе** дар матни аслии ба вазифаи мубтадо омадааст. Дар матни тарҷума бошад, он ҳамчун пурқунанда интиқол ёфта, ба худ пасванди **ро** қабул намудааст, чун ба забони тоҷикӣ ба пурқунандаи бевосита илова намудани пасванди **ро** хос мебошад.

Чӣ тавре ки дар боло зикр гардид, дар сурати ба вазифаи пурқунанда омадани атропоним дар забони тоҷикӣ ба он пасванди **ро** илова карда мешавад, ки ҳолати мазкур дар чумлаи зерин баръало намудор аст:

У нее брат, вот что недавно женился на **Lise Мейнен**, адъютант Кутузова [5, с. 36]. – Адъютанты Кутузов, ки ба наздикӣ **Lise Мейненро** ба занӣ гирифт, бародари ҳамин духтар мешавад [4, с. 25].

Дар забони русӣ исме, ки баъди феъли *жениться* (на ком-либо) – бо касе хонадор шудан, касеро ба занӣ гирифтан истифода мегардад, дар падежи пешоянддор (предложный падеж) меояд ва он ба забони тоҷикӣ бо ду роҳ, бо илова намудани пасванди –ро ва ё истифодаи пешоянди бо интиқол меёбад. Истифода гардидани ҳиссаи ёридиханда бо антропоним дар забони тоҷикӣ аз муодили интихобнамудаи тарҷумон вобастагӣ дорад. Агар тарҷумон дар забони тоҷикӣ аз феъли *хонадор шудан* истифода намояд, пас дар ин ҳолат пешоянд истифода мегардад ва агар феъли *ба занӣ гирифтан*-ро мавриди истифода қарор диҳад, пас ба калима пасванди –ро илова карда мешавад. Дар ҷумлаи болозикр тарҷумон феъли *жениться*-ро бо истифода аз муодили он, *ба занӣ гирифтан* интиқол дода, ба антропоним пасванди –ро илова намудааст.

Яке аз хусусиятҳои хоси тасрифи антропонимҳо ба падежҳо дар забони русӣ дар он аст, ки насаб ва номи падари занона, ки аз дигар забонҳо иқтибос гирифта шудаанд, дар сурати бо ҳамсадо тамом шудани онҳо ба падежҳо тасриф намешаванд [3], ки ин ҳолат кори тарҷумонро дар раванди тарҷумаи антропонимҳо душвор мегардонад. Тарҷумон дар ин маврид ба кадом вазифа омадани антропонимро дуруст дарк накарда, онро ба забони тоҷикӣ мутобиқ карда наметавонад ва ин ҳолат боиси номукамал гардидани тарҷумаи ӯ мегардад. Аз ин рӯ, ҳангоми тарҷумаи антропонимҳо тарҷумонро зарур аст, ки ба вазифаи он дар ҷумла аҳамият диҳад, чун на ҳама навъи антропонимҳо дар забони русӣ ба падежҳо тасриф мешавад ва муайян намудани вазифаи антропоним дар ҷумлаи русӣ дар асоси шакли он имконнопазир мегардад. Дар ҷумлаи болозикр антропоними **Lise Мейнен** ба падежҳо тасриф нашудааст, аммо бо вучуди ин тарҷумон вазифаи онро дар ҷумла аз рӯйи контекст дуруст дарк намуда, онро ба забони тоҷикӣ интиқол додааст. Мавриди зикр аст, ки тарҷумони асари “Война и мир” дар интиқоли бештари воҳидҳои луғавии бемуодил, аз ҷумла антропонимҳо услуби муаллифро нигоҳ доштааст, аз ин рӯ, ӯ номи қаҳрамони асар **Lise**-ро бетағйир бо ҳарфҳои лотинӣ интиқол дода, дар поварақ онро бо ҳарфҳои кириллӣ нишон додааст.

Маврид ба ёдоварист, ки дар забони русӣ исмҳои хоси мардона, ки бо садонокҳо ба *чужь -а (-я)* ба охир мерасанд, тасриф намешаванд [3]. Сарфи назар аз ин, ҳангоми тарҷума ба забони тоҷикӣ мутарҷим онҳоро ба қоидаҳои забони тоҷикӣ мутобиқ карда, пасванди –ро илова менамояд:

– *Вы не знаете аббата Морио? Он очень интересный человек... — сказала она* [5, с. 39]. – *Шумо аббат Мориоро намешиносед? Вай одами хеле аҷоиб аст – гуфт ӯ* [4, с. 29].

Хусусияти хоси асари Л.Н. Толстой «Война и мир» дар он аст, ки он дар он чанд забон, аз қабилҳои русӣ, фаронсавӣ, олмонӣ ва англисӣ мушоҳида мегардад, ки тарҷумаи онро душвор гардондааст. Антропонимҳое, ки дар асари мазкур бо ҳарфҳои лотинӣ навишта шудаанд, дар баъзе мавридҳо дар поварақи асари аслии бо ҳарфҳои кириллӣ нишон дода шудаанд. Аз ҷумла, дар мисоли зер ҳолати мазкур баръало намудор аст:

– *Ecoutez, chère Annette, [Послушайте, милая Аннет,]* – *сказал князь* [5, с. 36]. – *Ecoutez, chère Annette, [Гӯш кунед, азизам Анет,]* – *гуфт князь* [4, с. 25].

Дар ҷумлаи мазкур антропоними *Анна* дар шакли фаронсавии худ **Annette** омадааст, ки онро тарҷумон бидуни тағйир ба забони тоҷикӣ интиқол додааст. Дар поварақи асари аслии нависанда антропоними фаронсавиро тавассути транскрипсия тарҷума намуда, ҳамчун *Аннет* нишон додааст. Дар тарҷумаи тоҷикии он бошад, он чун *Анет* дар поварақ инъикос ёфтааст. Дар низоми номҳои хоси русзабонон ҳарду шакли он *Аннет* ва *Анет* мавҷуд аст.

Дар раванди таҳлили асари «Война и мир» як қатор ҳолатҳои муайян гардиданд, ки дар асари аслии антропонимҳо бо забони фаронсавӣ баён ёфтаанд ва тарҷумон дар матни тарҷума низ онҳоро дар он шакл истифода намуда, онҳоро тарҷума накардааст:

– *Смотрите, Annette, ne me jouez pas un mauvais tour, — обратилась она к хозяйке. [не сыграйте со мной злой шутки]* [5, с. 38]. – *Эҳтиёт шавед, Annette, ne me jouez*

pas un mauvais tour, – гуфт ӯ ба соҳибхона рӯ оварда. – Vous m'avez écrit que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attifée [маро шарманда накунед] [4, с. 27].

Азбаски, исми хоси **Annette** дар чандин қисматҳои асар бо ин шакл истеъмоли гардидааст, нависанда шакли криллии онро як маротиба дар поварақ нишон дода, дар дигар мавридҳо бе ягон шарҳ онро истифода намудааст ва тарҷумон низ ин услуби муаллифи асарро риоя намудааст.

Бояд тазакурр дод, ки на дар ҳама мавридҳо муаллифи асар тарҷумани антропонимҳои бегонаро дар поварақ нишон додааст:

*...ты только **madame de Genlis** (это прозвище, считавшееся очень обидным, было дано Вере Николаем), и твое первое удовольствие — делать неприятности другим [5, с. 80]. – ту фақат **madame de Genlis** [хоним де Жанлис] ҳастию бас (ин лақабро, ки лақаби бисъёр таҳқиромез ҳисоб мешуд, Николай ба Вера дода буд [4, с. 79].*

Дар ҷумлаи асли лақаби қаҳрамони асар *Вера* чун **madame de Genlis** нишон дода шудааст. Муаллиф дар қавс шарҳи онро ҳамчун лақаби бисъёр таҳқиромез шарҳ додааст, аммо дар поварақ тарҷумани худ антропонимро нишон надидааст. Сабаби нишон надидаи тарҷумани он аз тарафи муаллиф шояд аз ошно будани мардуми рус бо нависандаи фаронсавӣ он давра Фелиссите де Жанлис бошад. Мутарҷим дар тарҷумани антропоними **de Genlis**- усули транскрипсия истифода намуда, онро ҳамчун *де Жанлис* дар поварақ нишон додааст.

Дар мисоли зер низ антропоними фаронсавӣ истифода гардидааст:

*– Помните, как мы на Воробьевы горы ездили с **m-me Jacquot**... давно [5, с. 88]. – Ёд доред, мо бо ҳамроҳии **m-me Jacquot** [хонум Жако] ...ба Воробьевы горы рафта будем [4, с. 90].*

Дар мисоли болозикр дар матни асл антропоними фаронсавӣ **m-me Jacquot** дида мешавад, ки онро тарҷумон бидуни тарҷума интиқол дода, дар поварақ тарҷумани онро нишон додааст, ки он тавассути усули транскрипсия сурат гирифтааст.

Дар тарҷумани лақабҳо усули калкакунӣ аз ҷониби тарҷумон ҳангоми тарҷумани асари «Война и мир» мавриди истифода қарор гирифтааст:

*Знаете, этот известный князь Болконский, оставленный еще при покойном императоре и прозванный **прусским королем** [5, с. 36]. – Медонед, ин ҳамон князи машҳур Болконский аст, ки ҳанӯз дар аҳди императори маҳрум аз қатор баромад, “**короли Пруссия**” лақаб гирифта буд [4, с. 25].*

Дар ин мисол дар ҷумлаи асли лақаби **прусский король** дида мешавад, ки ба князь Болконский дода шуда буд ва онро тарҷумон тавассути усули калкакунӣ ҳамчун **короли Пруссия** тарҷума намудааст.

Ба антропонимҳои забони русӣ илова намудани пасвандҳои ифодакунандаи хурдию навозиш хос мебошад:

*Ну, ну, **Митенька**, смотри, чтобы все было хорошо [5, с. 69]. – Ҳушъёр шав, **Митенька**, ҳама кор табъи дил шавад [4, с. 65].*

Дар мисоли боло дар забони русӣ исми навозиши **Митенька** дида мешавад, ки шакли расмӣ он Дмитрий мебошад. Дар забони русӣ барои ифода намудани хурдӣ ва навозиш ба антропоним пасванди *-еньк* илова гардидааст: Дмитрий – Митя – **Митенька**. Изофа гаштани пасвандҳои ифодакунандаи хурдию навозиш махсуси антропонимҳои забони тоҷикӣ низ мебошад. Новобаста аз ин тарҷумон ҳангоми тарҷума номвожаи **Митенька** аз онҳо истифода накарда, исми мазкурро бе тағйир чун **Митенька** ба забони тоҷикӣ интиқол додааст.

Дар ҳақиқат, дар асрҳои 18-19, дворянҳои рус ба забони фаронсавӣ ва ҳаёти мардумони он хеле дилчасп буданд. Ба ақидаи аёну ашрофони он даврон рамзи олиҳимматӣ донишҷӯи забони фаронсавӣ буд. Онҳо забони фаронсавиро дар муоширати шифохӣ, инчунин мукотибаи тичоратӣ ва шахсӣ истифода мебарданд. Аз ин рӯ, муаллифи асар низ дар бештари қисматҳои асар, ҳангоми муоширати асилзодагон аз забони фаронсавӣ истифода

намудааст. Азбаски, ин асар барои ҳама табақаи ҷомеа пешбинӣ шудааст, муаллифи асар дар поварақ тарҷумаи онҳоро ба забони русӣ нишон додааст:

Mon cher Boris (Боренька), — сказала княгиня Анна Михайловна сыну, когда карета графини Ростовой, в которой они сидели, проехала по устланной соломой улице и въехала на широкий двор графа Кирилла Владимировича Безухова [5, с. 82]. — Вақте каретай графхоним Ростова, ки дар он Анна Михайловна бо писараш нишаста буданд, аз кӯчаи пахоллӯи гузашта ба ҳавли васеи граф Кирилл Владимирович Безухов дохил шуд, Анна Михайловна даст аз зери салони кӯҳнааш бароварда бечуръатона ва навозишкорона ба рӯи дастӣ писараш гузошт ва гуфт: — Mon cher Boris (Борисчон) [4, с. 82].

Дар ҷумлаи асли муаллиф антропонимро дар забони фаронсаӣ бо вожаи ифодакунандаи навозиш *Mon cher Boris* истифода намуда, дар поварақ тарҷумаи онро бо мутобиқат намудан ба меъёрҳои забони русӣ нишон додааст. Мутарҷим низ антропоними *Боренька*-ро ба қоидаҳои забони тоҷикӣ мувофиқ карда, ҳамчун *Борисчон* тарҷума намуда, тарҷумаи онро дар поварақ пешниҳод кардааст. Барои нигоҳ доштани услуби муаллиф мутарҷим ибораи фаронсаӣ *Mon cher Boris*-ро бе ягон тағйирот ба забони тарҷума интиқол додааст. Зикр кардан ба маврид аст, ки дар тамоми асар ин ягона ҳолатест, ки мутарҷим антропоними аслиро бо меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ карда, онро тарҷума намудааст.

Дар дигар ҳолатҳо бошад, дар вақти бо забони русӣ ифода ёфтани антропоними *Боренька* мутарҷим онро бетағйир ба забони тоҷикӣ интиқол додааст:

Вскоре после вечера Анны Павловны Анна Михайловна вернулась в Москву, прямо к своим богатым родственникам Ростовым, у которых она стояла в Москве и у которых с детства воспитывался и годами жила ее обожаемый Боренька, только что произведенный в армейские и тотчас переведенный в гвардейские прапорщики [5, с. 67]. — Аз шаби меҳмондорӣ Анна Павловна дере нагузашта, Анна Михайловна ба Москва, рост ба хонаи хешони давлатманди худ Ростовҳо баргаишт; ӯ дар Москва ба хонаи ҳамин хешонаш фурумада меистод ва Боренькаи маҳбуби вай, ки ба наздикӣ прапориҷи армия шуда буд, дар ҳамин ҷо аз бачагиаш тарбия ёфта, чандин сол боз зиндагӣ мекард [4, с. 64].

Антропоними *Борис* ба мисли бештари антропонимҳои забони русӣ дорои шаклҳои хурдию навозиш мебошад:

Ему жизнь в тягость, а Боре только начинать жить [5, с. 82]. — Зиндагӣ барои вай гарон аст. Боря бошад, акнун зиндагӣ сар мекунад [4, с. 81].

Дар мисоли боло антропоними *Боря*, ки яке аз шаклҳои исми хоси *Борис* мебошад, дар сарфи «равона» (дателъный падеж) чун *Боре* истифода гардидааст. Мутарҷим онро дар шакли номинативияш ҳамчун *Боря* интиқол додааст.

Дар раванди таҳқиқ ҳолатҳои низ мушоҳида гардидаанд, ки муаллифи асар аз шакли ифодакунандаи хурдию навозиши антропоним истифода намудааст, аммо тарҷумон дар шакли асли онро интиқол додааст:

... ведь он крестил Борю, — и назначить ему что-нибудь на содержание, то все мои хлопоты пропадут [5, с. 81]. — ...охир вай Борисро гусли таъмид дода буд, — ва барои нафақаи ӯ ягон чиз таъин накунад, тамоми таъшишу тараддудҳои ман беҳуда меравад [4, с. 81].

Натиҷаи таҳқиқот нишон дод, ки дар асари тарҷумашудаи «Война и мир» миқдори антропонимҳо нисбат ба асари асли бештар мебошад, ки омилҳои гуногун ба он мусоидат намудаанд. Аз ҷумла, дар асари асли дар ибораи *екатерининское время* антропоними *Екатерина* ҳамчун сифат қорбаст шудааст, аммо мутарҷим онҳоро ҳамчун антропоним интиқол додааст, зеро барои забони тоҷикӣ дар ин мавридҳо истифодаи антропоним хос мебошад:

.....о болезни известного богача и красавца екатерининского времени старого графа Безухова и о его незаконном сыне Пьере, который так неприлично вел себя на вечере у Анны Павловны Шерер [5, с. 69]. — дар бораи бемории шахси машҳури давлатманд ва хушрӯи замони Екатерина графи пирсол Безухов ва дар шаби меҳмондорӣ Анна Павловна Шерер ин қадар беодобӣ карда буд [4, с. 66].

Бояд тазакур дод, ки дар забони русӣ натавонанд, балки номҳои падар (отчество) низ дорои ду шакл яке шакли расмӣ ва дигаре шакли гуфтугӯӣ буда метавонанд. Ин падида дар асари «Война и мир» низ мушоҳида гардидааст:

Сообразите мое положение, Пётр Николаич: будь я в кавалерии, я бы получал не более двухсот рублей в треть, даже и в чине поручика; ... [5, с. 94]. – Взяты маро тасаввур кунед, Пётр Николаич: агар ман дар кавалерия мебудам, ҳатто дар мансаби поручикӣ ҳам дар сеяки сол аз дусад сӯм зиёдтар гирифта наметавонистам; лекин ҳозир дусад сӯм мегирам, ... [4, с. 97].

Чӣ тавре ки дида мешавад, дар мисоли боло антропоними **Николаевич** дар шакли гуфтугӯӣ ҳамчун **Николаич** ба кор бурда шудааст. Тарҷумони асар низ ин хусусияти забони русиро ба инобат гирифта, онро дар ҳамон шакл интиқол додааст.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар баъзе мавридҳо ин хусусияти хоси забони русӣ аз мадди назари тарҷумон дур мондааст:

Вот теперь сообразите, Пётр Николаевич, мое положение [5, с. 94]. – Ана, акнун, Пётр Николаич, аҳволи маро аз ҳамин қиёс кардан гиред [4, с. 97].

Дар ин ҷумлаҳо муаллифи асар шакли расмии антропоними **Николаевич**-ро истифода намудааст, аммо тарҷумони асар бошад, онро дар шакли гуфтугӯӣ чун **Николаич** интиқол додааст.

Яке аз вижагиҳои забонии асари «Война и мир» дар ифода гаштани лакнати забон таҷассум ёфтааст, аммо мутарҷим ин хусусияти хоси асарро ба назар нагирифтааст:

Кто там кланяется? Юнкег' Миг'онов! Нехог'ошо, на меня смотг'ите! – закричал Денисов [5, с. 191]. – Кӣ вай сар ҳам карда салом дода истодааст? Юнкер Миронов! Нагз не, ба ман нигоҳ кунед! – гӯён фаръёд кард Денисов [4, с. 216].

Дар асари «Война и мир» қаҳармони асар Денисов, ки сақав буд, ҳарфи «р»-ро талаффуз карда наметавонист ва муаллиф ин хусусияти хоси нутқи Денисовро бо истифодаи ҳарфи «г» бар ивази ҳарфи «р» баён намудааст. Дар асар ба ин нозукии нутқи Денисов дар ҷумлаи «закричал Денисов, не выговаривая р» ишорае шудааст. Аммо мутарҷими асар ин махсусияти гуфтори қаҳармони асарро ба назар нагирифтааст ва сухани ӯро дар шакли дуруст бо ҳарфи «р» интиқол додааст, ки боиси дури аз мантиқи ҷумла гаштааст.

Чун «Война и мир» дар солҳои Шуравӣ тарҷума шудааст ва дар он давра дар таркиби алифбои забони тоҷикӣ ҳарфҳои русии ц, щ, ь ва ы вучуд доштанд, аз ин рӯ, ҳангоми тарҷумаи антропонимҳо ҳарфҳои русӣ дар таркиби онҳо ҳифз гардидаанд:

И я не верю ни в одном слове ни Гарденбергу, ни Гаугвицу [5, с. 33]. – Ман ба ягон сухани Гарденберг бовар мекунам ва на Гаугвиц [4, с. 22].

Чӣ тавре ки дида мешавад, дар ҷумлаи тоҷикӣ низ дар таркиби антропоними *Гаугвиц* ҳарфи *ц* дида мешавад, зеро дар солҳои нашри тарҷумаи тоҷикии асар имлои ивази ҳарфи «ц»-и русӣ ба «тс» ё «с»-и тоҷикӣ қабул нашуда буд, бинобар ин тарҷумон ҳарфи «ц»-ро бидуни тағйирот гузоштааст.

Агар асари мазкур дар замони муосир тарҷума мешуд, пас номҳои хосе дар таркибашон ҳарфҳои ц, щ, ь ва ы мавҷуданд, дучори тағйирот мегардиданд. Чун дар забони тоҷикӣ номҳои русӣ мутобиқ ба овозҳои хоси забони мазкур ифода меёбанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ овозҳои Щ, Ц, Ы ва аломати Ъ вучуд надорад, бинобар ин тибқи имлои забони тоҷикӣ овозҳои мазкур мувофиқан ба овозҳои Ш, ТС, И ва иваз шуда, аломати Ъ ҳазф мешавад.

Ҳамин тавр, таҳлилҳо нишон доданд, ки новобаста ба омили барҷастаи «тарҷуманопазирӣ» дар назарияи тарҷума будани исмҳои хос, роҳҳои интиқоли онҳо аз забони асли ба забони тарҷума вучуд доранд. Аз ин ҷост, ки «тарҷуманопазирӣ»-и ин гурӯҳи воҳидҳои забон шартӣ аст. Дар нигоҳи аввал чунин менамояд, ки тарҷумаи исмҳои хос мушкилии хосеро ба вучуд намеорад, вале ҳангоми бевосита бо онҳо бархӯрд кардан дар раванди тарҷума эҳсос мегардад, ки ин мушкилии тарҷумаро бо роҳи воситаҳои анъанавӣ баргараф кардан ғайриимкон аст. Таҳқиқи мавзӯи бори дигар собит месозад, ки исмҳои хос аз унсурҳои миллии забон ба ҳисоб рафта, дар забонҳои дигар муодилҳои бевоситаи худро

надоранд ва дар раванди тарҷума аз тарҷумонҳо таваҷҷуҳи махсусро тақозо менамоянд. Муваффақияти тарҷумон дар тарҷумаи исмҳои хос ба тарҷриба ва донишу малакаи андӯхтаи ӯ оид ба фарҳангу таърихи забони асли вобастагӣ дорад.

Адабиёт:

1. Гарбовский, Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. – М.: Издательство Московского университета, 2004. – 544 с.
2. Семенова, М.Ю. Основы перевода текста: учебник / М.Ю. Семенова. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 344 с.
3. Справочник русского языка [манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://rozental.gramatik.ru/xxxvi-formy-imen-sushchestvitelnyh/ss-151-sklonenie-nekotoryh-imen-i-familiy>
4. Толстой, Л.Н. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз 8 ҷилд. (тарҷ. Ҳабиб Аҳрорӣ) / Л.Н. Толстой. – Душанбе, 1978. – Ҷ. 1. Ҷанг ва сулҳ. Роман. – 440 с.
5. Толстой, Л.Н. Война и мир / Л.Н. Толстой. – М., 1968. – Том 1, 2. – 734 с.
6. Тюленев, С.В. Теория перевода: Учебное пособие. / С.В. Тюленев. – М.: Гардарики, 2004. – 336 с.

ТАТБИҚИ ТАҲҚИЛҲОИ ЛУҒАВӢ ВА САРФИЮ НАҲВӢ ДАР ТАРҶУМАИ АНТРОПОНИМҲО (дар мисоли тарҷумаи «Война и мир»-и Л.Н. Толстой ба забони тоҷикӣ)

Мақолаи мазкур ба масъалаи вижагиҳои тарҷумаи исмҳои хоси забони русӣ ба забони тоҷикӣ бахшида шуда, дар он доир ба роҳу усулҳои интиқоли онҳо сухан меравад.

Дар муқаддима муаллиф роҷеъ ба тарҷумаи асарҳои бадеӣ ва мушкилоти тарҷумаи исмҳои хос дар асоси ақидаи забоншиносону тарҷумашиносон таҳлилу баррасӣ намуда, ба ҳулосае омадааст, ки яке аз воситаҳои асосии муоширати байнифарҳангӣ асарҳои бадеӣ маҳсуб меёбанд. Тавассути онҳо на танҳо вижагиҳои тафаккур, таърих, рӯзгор ва тарзи зиндагии халқиятҳо фаҳмида мешавад, балки дар асоси онҳо хусусиятҳои хоси забонҳо аз нигоҳи тарҷума муайян карда мешаванд.

Дар қисмати асосии мақола муаллиф усулҳои тарҷумаи антропонимҳои асари «Война и мир»-и Л.Н. Толстойро аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ таҳлил намудааст. Дар ин қисмат истифодаи усулҳои тарҷумаи транскрипсия, транслитератсия, калкакунӣ ва тарҷумаи тахминӣ дар тарҷумаи антропонимҳои русӣ ба забони тоҷикӣ нишон дода шудааст.

Дар қисмати ҳулосавӣ муаллиф фикру ақидаи худро оид ба масъалаи исмҳои хос ҳамчун яке аз омилҳои барҷастаи «тарҷуманопазирӣ» дар тарҷума дар доираи забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ҳулосабандӣ намудааст.

Калидвожаҳо: падидаи тарҷуманопазирӣ, асарҳои бадеӣ, исмҳои хос, антропоним, усули тарҷума, транскрипсия, транслитератсия, калкакунӣ, матни асли, матни тарҷумавӣ, забони русӣ, забони тоҷикӣ.

ПРИМЕНЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО И МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРИ ПЕРЕВОДЕ АНТРОПОНИМОВ (на примере перевода «Войны и мира» Л.Н. Толстого на таджикский язык)

Данная статья посвящена особенностям перевода имен собственных с русского языка на таджикский язык, а также рассказывает о способах их перевода.

Во введении автор проанализировал и обсудил перевод художественных произведений и проблему перевода имен собственных, опираясь на мнение лингвистов и переводчиков, и пришел к выводу, что художественные произведения являются одним из основных средств межкультурной коммуникации. Через них не только постигаются особенности мышления, истории, быта народов и их образ жизни, но на их основе определяются специфические особенности языков с точки зрения перевода. В основной части статьи автор описывает приемы перевода антропонимов произведения Л.Н. Толстого

«Война и мир» с русского языка на таджикский язык. В этой части показано использование переводческих методов транскрипции, транслитерации, калькирование и приближенного перевода при переводе русских антропонимов на таджикский язык.

В заключительной части автор обобщает свое мнение по проблеме имен собственных как одного из заметных феноменов «непереводимости» при переводе на русский и таджикский языки.

Ключевые слова: феномен непереводимости, художественное произведение, имена собственные, антропоним, способ перевода, транскрипция, транслитерация, калькирование, текст оригинала, текст перевода, русский язык, таджикский язык.

APPLICATION OF LEXICAL AND MORPHOLOGICAL-SYNTACTIC ANALYSIS IN TRANSLATION OF ANTHROPONYMS (using the example of the translation of L.N. Tolstoy's "War and Peace" into the Tajik language)

This article is devoted to the peculiarities of translating proper names from Russian into Tajik, and also talks about the methods and ways of translating them. In the introduction, the author analyzed and discussed the translation of works of art and the problem of translating proper names, based on the opinions of linguists and translators, and came to the conclusion that works of art are one of the main means of intercultural communication. Through them, not only are the peculiarities of thinking, history, life of peoples comprehended, but on their basis, the specific features of languages are determined from the point of view of translation. In the main part of the article, the author describes the methods of translating anthroponyms of L. N. Tolstoy's "War and Peace" from Russian into Tajik. This section shows the use of translation methods of transcription, transliteration, tracing and approximate translation when translating Russian anthroponyms into Tajik.

In the final part, the author summarizes his opinion on the problem of proper names as one of the noticeable phenomena of "untranslatability" when translating into Russian and Tajik. **Key words:** phenomenon of untranslatability, work of art, proper names, anthroponyms, translation method, transcription, transliteration, tracing, original text, translation text, Russian language, Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулвадуова Оразбону Мамадалиевна – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода, унвонҷӯи кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва назарияи тарҷума. **Суроға:** 734019, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Муҳаммадиев 17/6. **Тел:** (+992) 888-11-92-29

Сведения об авторе: Абдулвадуова Оразбону Мамадалиевна – Таджикский международный университет иностранных языков имени С.Улугзода, соискатель кафедры сопоставительного языкознания и теории перевода. **Адрес:** 734019, ш. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Мухаммадиева, 17/6. **Тел:** (+992) 888-11-92-29

Information about the author: Abdulvadudova Orazbonu Mamadaliyevna – Tajik International University of Foreign Languages named after S.Ulugzoda, applicant at the department of Comparative linguistics and the theory of translation. **Address:** 734019, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Muhammadieva, Str., 17/6. **Tel:** 888-11-92-29

БОЗТОБИ ЗИНДАГИНОМАИ ҒАФФОР МИРЗО ДАР ДОСТОНИ «АСРОР» ВА РОМАНИ МАНЗУМИ «ФАРЗАНДИ ҲУКУМАТ»

Раҳмонова Г.С., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Асарҳои «Асрор» ва «Фарзанди ҳукумат» аз рӯйи мавзӯ ва муҳтаво муҳимтарин воқеаҳои таърихӣ, ҳастии иҷтимоӣ ва маънавии ҳалқи тоҷикро бо роҳҳои гуногуни бадеӣ инъикос менамоянд. Тасвири воқеаҳо таҷрибаи ҳаёти мушоҳидаҳои адибро бевосита ифода мекунад. Воқеан, асари бадеӣ, ки аз зиндагии мардум сарчашма мегирад, инъикоскунандаи воқеа ва таҳаввулоти муҳими рӯзгор маҳсуб меёбад. Раҷаб Амонов дар хусуси маҳорати эҷодии як гурӯҳ адибон, ки яке аз онҳо Ғаффор Мирзо мебошад, суханро ронда, чунин қайд кардааст: «Онҳо дар он асарҳои худ муваффақияти муайян ба даст овардаанд, ки воқеаҳои тасвиршударо ё худ аз сар гузаронидаанд ва ё ин воқеаҳоро нағз медонанд, яъне қаҳрамони наво, ки дар борааш дар мақолаи мунаққид (Шукуров М. – Р.Г.) сухан рафтааст, таҷрибаҳои ҳаёти ва таҳқиқи мушоҳидаҳои бевоситаи онҳоро ифода кардааст. Ба ибораи дигар бигӯем, истифодаи таҷрибаи ҳаёти ва материалҳои тарҷимаиҳолӣ аз омилҳои асосии муваффақиятҳои эҷодии онҳо гардидааст» [2, с. 116]. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки қаҳрамони асарҳои «Асрор» ва «Фарзанди ҳукумат» маҳз тавассути ин фазилатҳои маҳсусе пайдо карда, паҳлуҳои ҷолиби диққат ва ибратангези зиндагиро дар худ таҷассум намудаанд.

Дар асарҳои «Асрор» ва «Фарзанди ҳукумат» симои муаллиф ва ҷараёни рӯзгори ҳеле возеҳ қайд гардидааст. Ба таъкиди адиб Ёрун Кӯҳзод «Эҷодиёт берун аз ҳаёт нест. Ҳама чизро аз ҳаёт, аз воқеият мегиранд ва мувофиқи хосту мақсади худ ҷома мепӯшонанд» [1, с. 58].

Таъкиди ин гуфтаҳо бар он аст, ки қаҳрамони офаридаи Ғаффор Мирзо, пеш аз ҳама, худӣ ӯст. Қаҳрамони маркази ҳар ду асар Асрор буда, баёни тамоми воқеаҳои асар ба ҳаёти ӯ алоқаманд мебошад. Инъикоси зиндагиномаи Ғаффор Мирзо дар ҳар ду асар гуногун аст, аммо якдигарро пурра карда метавонанд. Масалан, танҳо дар боби сеюми достони «Асрор» дар хусуси валодати шоир сухан меравад:

**Ҳамегӯянд, соли бисту нӯх буд,
Ки чун офат шудам сархӯр таваллуд.
На модар, не падар монд аз паи ман,
На фарзанди дигар монд аз паи ман.**

**Ду ё се ҳафтаи аз даст бар даст,
Маро се-чор амак гардонда будаст.
На чун гул – ҳамчу ангишители фурӯзон,
Ки зудаи н-афканӣ, сӯзанд дастон [8, с.103].**

Санаи таваллуди Ғаффор Мирзо соли 1929 буда, «хамегӯяд» гуфтани шоир бар ин аст, ки худӣ ӯ дар яке аз навиштаҳои бо номи «Дар бори худ» қайд кардааст, ки ҳангоми таҳсил дар Донишқадаи омӯзгории Душанбе (1945) бинобар сабаби надоштани шаҳодатномаи таваллуд, санаи таваллуди ӯро бо гузаштани санчиши судии тиббӣ чунин муайян карданд: «Онҳо (санчишгарон – Р.Г.) дар асоси андоза кардани қафаси сина ва ҳисоб намудани дандонҳоям ба ҳулосае омаданд, ки санаи аниқи таваллуди ман 5-уми январӣ соли 1929 мебошад. Ман норизоӣ изҳор намуда, 1927-ро дурусттар мешуморидам, вале санчишгарон дар сухани худ устувор буданд. Аз ҳамон вақт санаи таваллуди ман расман соли 1929 қарор дода шуд» [6, с. 6-7].

Тафовути баёни рӯзгори шоир дар достони «Асрор» нисбат ба романи «Фарзанди ҳукумат» дар мухтасарбаёнӣ мебошад. Шоир баъди баёни соли таваллуд, дарҳол ба тасвири ҳаёти бачагӣ, зиндагии муштараки хонаи бачагон ва муҳити он мепардозад. Албатта, дар чараёни ин воқеаҳо симои худи шоир ҳам равшан мегардад. Аммо дар матни роман вазъи оилавӣ ва ранҷу азобҳои кашодаи шоир ба таври муфассал нақл ёфтааст. Шоир ба ҷойи Даҳани Шол, ҷойи таваллуди худро Вокак унвон додааст. Аҳволи мардуми деҳот, махсусан зиндагии тоқатфарсои модараш – Ширинмоҳро дар боби «Дар Искобул ва Вокак» тавассути мисолҳои зиёд ба хонанда нишон додааст. Ширинмоҳ бо азобу машаққати зиёд рӯзхоро паси сар мекард, билохира ҷавонмарг мешавад:

**Ширинмои ба сӣ норафта мискин,
Вале афгору барҷомонда чун пир.
Ба он роҳат, ки дар гӯр аст, гӯянд,
Мушарраф гашт бо фармудаи тақдир [9, с.40].**

Ширинмоҳ ва Мирзохон (дар «Фарзанди ҳукумат» Мусофир унвон гирифтааст) ҷаҳор фарзанд доштанд: Момагул, Мукаррам, Ғаффор (Асрор) ва Абдусаттор. Вазъи ногувори рӯзгор, набудани ҷойи қор, ки таъсири замони амирӣ буд, ба ҳаёти ин оила таъсири бади худро расонд. Ҳарчанд аморат сарнагун шуда буд, лек равиши зиндагии мардуми кӯҳистон ханӯз пойбанди он буд:

**Ба шакли босмаҷӣ ҳам н-ояд акнун,
Биёяд ҳамчу қаҳтӣ, бенавой.
Ба шакли шуми сад дарде биёяд,
Ки онро нест дар Вокак давое [9, с. 53].**

Момагул, духтари ҷаҳордаҳсола низ баъди шаш моҳи хонадоршавӣ вафот мекунад. Мирзохон бо се кӯдак танҳо монд. Барои пешбурди зиндагӣ мебоист, ба мардикорӣ ё муздурӣ равад, аммо кӯдакони хурдсолро дар хона танҳо мондан нахост. Аз ин хотир, бо зани ду кӯдақдор оиладор мешавад:

**Мусофирро умед аз зан гирифтаи,
Сабуктар кардани аҳволи худ буд.
Вале гар се хӯранда се балоянд,
Кунунаш шаш хӯранда шаш бало шуд [9, с.54].**

Аммо бахт барои Мирзохон омад намекунад, ӯ ба беморие гирифта шуда, вафот мекунад. Баъди чанде дарбадарӣ Абдусаттор вафот мекунад, Асрор ба хонаи бачагон ва Мукаррам ба хонаи амак меравад.

Дар достони «Асрор» шоир баён доштааст, ки амакаш Асрорро ба хонаи бачагон супурда, Мукаррамро ҳамчун каниз, гавҳорачунбон ба хонаи худ бурдааст [8, с. 131]. Лекин дар роман, тавре мушоҳида мешавад, Мукарраму Асрор бо ихтиёри худ, тавассути роҳнамоии ҷавонписаре, ки Ғаффор Мирзо вайро дар китоби чоруми достони «Сесаду шасту шаш паҳлу» Ғулум Солеҳ ном бурда, чун «Ҳочаи Хизр» барои худ донистааст, ба хонаи бачагон рафта, Мушарраф бо сабаби он ки духтарон набояд бо писарон дарс хонанд ё дигар амалҳои хурофотӣ, худ ба хонаи амакаш бармегардад:

**Набуд. Дохил нашуд. Нодон Мукаррам!
Туро ин сахв қимат хоҳад афтод.
Ҷунон қимат, ки Асрори ту як умр,
Хӯрад хуну занад беҳуда фарёд...[9, с. 85].**

Айёми бачагӣ ва таҳсил кардани Ғаффор Мирзо дар як қатор порчаҳо равшан мегардад. Шоир бо ёдоварӣ аз лаҳзаҳои хуше, ки дар хонаи бачагон насибаш гашта буд, ба тавсифи мактаб, шавқи донишомӯзӣ мепардозад. Дар боби сеюми матни достони «Асрор» порчаҳое вомехӯранд, ки хислати шӯхтабӣ ва ҷолокию беқарории Ғаффор Мирзоро дар кӯдакӣ равшан месозад. Бо овардани ду мисол ин ҷиҳати мавзӯи кушода мешавад:

**Шикаста донаи навпӯхтаи хуч,
Ба гӯшу гардани Саврӣ бимолад.
Ки ӯ бечора аз ин кори нохуш,**

Бихорад гардану гӯшу бинолад [8, с.106].

Мо дар матни достони «Асрор» мебинем, ки мураббияи хонаи бачагон ӯро барои вохӯрӣ бо аппааш – Мукаррам мебарад. Асрор, яъне Ғаффор Мирзо аз Мукаррам то ин дам хабар, ҳатто хотироте ҳам надошт. Аммо дар матн романи «Фарзанди ҳукумат» тасвири воқеа тағйир ёфта, вохӯрии Мукаррам ва Асрор дар шаклҳои гуногун зикр шудааст:

Пас онҳо назди духтар рафтанду,
Аз ӯ пурсиданд, ки: “дошт додар?”
Ба мисли лухтак як тифли парпеч
Хира дар ёди он духтар задаст сар.

Вале мондаст ҳайрон: дар ҳақиқат,
Чӣ буд парпеч – луфтук буд ё тифл?
- Намедонам, алолам, буд, - гуфтаст...
Мана ин сон зи ҳам гаштем воқиф [8, с.132].

Ба як бегоҳӣ сарчамӣ мураббӣ,
Ба танҳои дучор омад ба Асрор.
-Салом, Асрор. Медонӣ, ки аз кӣ,
Ба ту овардаам пайғоми бисёр?

Ту бо кӣ омадӣ нӯҳ сол аз ин пеш?
Ба ёдат ҳаст-не? Рӯзи хунук буд.
-Ба ёдам ҳаст, мома: бо Мукаррам,
Маро монду бирафту бедарак шуд [9, с.143-144].

Чунин менамояд, ки дар аввал Ғаффор Мирзо дар тасвири воқеаҳо на саргузашти худ, балки инъикоси умумии воқеаҳои давр, ки аксарияти оилаҳоро фаро гирифта буд, нишон додан хостааст. Ба андешаи мо мисолҳои матни роман ба зиндагии воқеии шоир наздикӣ дорад. Тавре адабиётшинос Сафармуҳаммад Аҳмад қайд кардааст: «Тобистони соли 1940 бо кадом сабабе сағирахонаи Ховалинг баста мешавад ва аксари тарбиятгирандагони онро ба ҳар тараф: писаронро ба хонаи бачагони Кангурт, духтаронро бошад, ба сағирахонаи Балчувон равон мекунад. Аз ҷумлаи дастпарварони хонаи бачагони Ховалинг як қисм дар дигар сағирахонаҳо ҷой наёфта, ба ҳар тараф пароканда мешаванд. Ғаффор низ аз зумраи ин парокандашудагон буд. ӯ баъди баста шудани хонаи бачагон ба хонаи аппааш Мукаррам, ки ҳамон сол хонадор шуда буд, меравад ва то як муддате дар он ҷо зиндагӣ мекунад» [4, с. 27].

Дар асар дар бораи баста шудани хонаи бачагон сухан намеравад, аммо аз рафтан ба хонаи Мукаррам ва чанд муддат он ҷо зиндагӣ кардани Асрор мутобиқати мазмуни асар бо зиндагии воқеии шоирро дорад. Инро аз дигар асару мақолаҳои тарҷумаиҳолии вай мушоҳида кардан мумкин аст [10, с. 71].

Бозгӯи зиндагии пурмашққати Мукаррам, ки билохира ҷавонмарг мешавад, қисмати охири асарҳоро ташкил медиҳад. Аён мешавад, ки Ғаффор Мирзо дар хонаи аппааш то як муддат зиндагӣ мекунад. Шавҳари Мукаррам, ки аз ҳисси инсонӣ бенасиб буд, ҳамеша ҳамсарашро дуғу пуписа карда, гоҳо лату кӯб ҳам мекард. Ин гуна муносибати дағалона ва ваҳшиёна Ғаффор Мирзоро бетараф нагузошта, мехост тарафи аппаашро гирад, аммо дар муқобили он бадҷаҳл коре ҳам карда наметавонист:

Дилам месӯхт, пора-пора мешуд,
Ба ӯ аммо аз ин чӣ чора мешуд?
Ду дасти ёрии ман дам намешуд,
Вале ранчаш ба ёрӣ кам намешуд [8, с.135].

-Ту акнун медарой дар миёна,
Мукаррамро ҳимоят мекуни ту.
Биё-ку, имтиҳонат карда бинам,
Чи сон ӯро ҳимоят мекуни ту.-

Бигуфту рафту зад якто ба пояш,
Мукаррамро, ки банди дуғкашӣ буд.
Ва бо як захрханди иблисона
Бигуфто: - Ку, ҳимоятгар, чӣ гап шуд?

-Задан манъ аст, - гуфт Асрор он гоҳ, -
Задан манъ аст бо қонуни давлат. –
-Ту қонундон будастӣ! Чанд рӯзаст,
Дар ин бобат манам хуммори сухбат...

Мана ҳозир задам ҳамшираатро,
 Чӣ кардӣ? Ку ҳамон қонуни давлат. –
 Мукаррам бо ишорат кард зорӣ,
 Ки «мон, Асрорҷон, сад бор садқат!» [9,
 с.155]

Мукаррам бо азобу машаққатҳои шавҳари бадсиришташ тоб наоварда, қурбони зулму ситами вай гардида, хангоми таваллуди фарзанд, дигар аз рахти хоб хеста натвониста, баъди ба беморхонаи Душанбе интиқол додан вафот мекунад. Ранҷу азоби Ғаффор Мирзо баъди вафоти Мукаррам зиёдтар гардида, дар ӯ ҳисси нафрат ва як навъ дунёбзорӣ пайдо гардид. Шавҳари аппаш, ки барои овардани ҷанозаи Мукаррам намеравад, кинаи ӯро нисбати чунин нафарон дучанд мегардонад. Ин доғе буд, ки то охири умри шоир аз қалбу зехни ӯ зудуда нашуд: «гуноҳи як палид ва палидии як гунаҳгореро, то ҷаҳон боқист, ба ҳеҷ ваҷҳ гузашта наметавонам. Ҳатто аз он пуштае, ки фардо маро дар он ҷо ба хок месупоранд, насими сахар ва шаббодои намози шом, ҷуку ҷондори сахроӣ, сабзаи тари айёми баҳорон ва хасу хошоки фасли тирамоҳ асрҳои аср пайваста аз забони ман пичиррос хоҳанд зад, ки: «ман гуноҳи он палидро намебахшам, намебахшам, намебахшам!»... [10, с. 51].

Ин қисмати рӯзгори Ғаффор Мирзо дар ҳар ду асар хеле возеху равшан зикр ёфта, хонандаро ба андеша ва қазоват қардан водор мекунад:

Ҳазорон илтиҷо қардам, равад ӯ,
 Ба зиндаш кас нашуд охир, ақаллан.
 Ба мурдаш кас шавад, аммо намекард,
 Ба он бераҳм қора зораи ман [8, с.141].

Вале ҳарчанд зорию тавалло,
 Накард Асрор Қачро то ба хуфтан.
 Вали ин турфа беномус нагрифт,
 Ҳамин қарзи худашро ҳам ба гардан [9, с.157].

Тавре маълум аст, ки Ғаффор Мирзо барои идомаи таҳсил ба Омӯзишгоҳи педагогии Кӯлоб дохил гардида, баъди машаққатҳои зиёди рӯзгор онро хатм намуда, баъдан ба шаҳри Душанбе меравад. Дар достони «Асрор» ва романи манзуми «Фарзанди ҳукумат» оид ба ин давраи ҳаёти шоир сухан нарафта, солҳое, ки дар курси тайёри барои дохил шудан ба Донишқадаи омӯзгорӣ мехонд, тасвир гардидааст.

Таҳсили Ғаффор Мирзо дар курси тайёри дар боби якуми асар, ки дар матни роман «Чустучӯ» унвон гирифтааст, бозтоб шудааст. Дар матни роман шоир аз Асрор (Ғаффор Мирзо) «Нав андар понздаҳ по мегузорад» [8, с. 70] ёдовар шуда, хангоми такмили асар чунин тағйирот дида мешавад:

**Чавон дар шонздаҳ буд ё ки ҳабдах,
 Вале дар дидаву дидори наврас.
 Ғаме, андӯҳи пире буд сокин,
 Чу муҳре, тамғае дар дасти нокас [9, с.4].**

Дар достони «Асрор» персонажҳои чун Асрор, Азиза Шомуродовна, Сафар, Бадал ва «Фарзанди ҳукумат» – Асрор, Мукаррам, Азиза Шомуродовна, Сафар, Бадал, Ширинмоҳ, Абдусаттор, Мусофир ва ғ. ном бурда мешавад. Аз рӯйи муқоисаи сарчашмаҳои илмию адабӣ ва маҳсусан мақолаҳои ёддоштии шоир, прототипи Асрор – худи Ғаффор Мирзо [8, с. 12], Мукаррам – апаи шоир, Ширинмоҳ - модари шоир, Абдусаттор бародари хурди вай бе тағйири ном, Мусофир – падари шоир Мирзохон маҳсуб меёбанд. Сафар образи эҷодкардаи шоир буда, ҳамчун рафиқи даврони донишҷӯии Асрор барои ҳалли бисёр гирехҳо кумак кардааст. Бадал низ чун симои он ҷавононе, ки ба таҳсил сар-сарӣ рафтор карда, дар чустучӯи луқмаи нон мегарданд, ба қалам омадааст.

Аз ин миён, Азиза Шомуродовна яке аз образҳои ҷолиби тавачҷуҳ маҳсуб меёбад. Ғаффор Мирзо аз ӯ бо ҳиссиёту ҳаяҷони маҳсус ном мебарад ва таъсири тарбияти чунин омӯзгоронро васфу ситоиш кардааст. Ин ҳама меҳру муҳаббат ва самимият аз кучо маншаъ ва ё сарчашма гирифтааст ва ё пушти ин образ кӣ манзур аст, дар асарҳои муҳаққиқон сухан нарафтааст. Ин паҳлуи асарро «Одами бебаҳо» ном мақолаи Ғаффор Мирзо, ки ба муносибати ҳафтодумин солгарди Бокӣ Раҳимзода иншо шудааст, равшан менамояд. Дар мақолаи мазкур Ғаффор Мирзо сахми Бокӣ Раҳимзодаро дар тарбияи худ баланд арзёбӣ карда, аз кумакҳои

хамешагии ӯ ёдовар шуда, арзи эҳтиром баён намудааст. Ба таъкиди Ғаффор Мирзо барои баёни муҳаббат ва эътиқод нисбати Боқӣ Раҳимзода мумкин аст, ки дар гирди номи ӯ фалсафai шоиронае бофта шавад, ки он мавҷ занад. Аммо чунин услуби изҳои ташаккурро лозим надонист, чунки Боқӣ Раҳимзода барои Ғаффор Мирзо падарвор муомила дошта, монанди он ки ба мусофири шабмонда нон ва ҷойи хоб ва як каси танҳоро такягоҳ бошад, ёрӣ мерасонд. Аз ин рӯ, суханони зерини шоир ҷолиби тавачҷуҳ аст: «Ғайр аз ин ба Раҳимзода рӯирист изҳори муҳаббат ва эътиқод кардани ман аз он аст, ки дар давоми понздаҳ соли баъд аз ба майдон омадани достони «Асрор» касе намекурсид, то бигӯям, ки прототипи яке аз қаҳрамонони асосии достон Боқӣ Раҳимзода мебошад. Ҳамаи он дилбастагӣ, ки Асрор ба муаллимаи чун модар меҳрубони худ дорад, меҳру муҳаббати Ғаффор аст нисбат ба муаллим Боқӣ Раҳимзода» [7, с. 42].

Пас, равшан мегардад, ки агар аз як тараф Азиза Шомуродовна намунаи олии омӯзгор – таълиму тарбиятгари насли ҷавон, модари мушфику меҳрубон дар асарҳо тасвир гардида бошад, аз тарафи дигар, Боқӣ Раҳимзода боиси чунин як образи дӯстдоштаи пеш аз ҳама, худи шоир гардидааст. Бешак, зиндагии пур аз тазоди Ғаффор Мирзо, махсусан ятимии дарбадари ӯ, бозгӯи ин аст, ки шоир дар симои чунин шахсиятҳо, аз ҷумла Боқӣ Раҳимзода меҳри модариро ҳам ҷустааст.

Ҳамин тарик, асарҳои «Асрор» ва «Фарзанди ҳукумат» барои равшан намудани баъзе паҳлуҳои ҳаёти Ғаффор Мирзо кумак менамояд. Махсусан, даврони бачагӣ ва ранҷу азобҳои шоир нисбат ба дигар асарҳои хусусияти тарҷумаиҳолоидошта, дар «Фарзанди ҳукумат» ба таври муфассал баён шудааст. Шоир дар симои Асрор гоҳ тавассути таҳайюлотии бадеӣ ва гоҳи кушоду равшан он ҳама ранҷу азобҳоро, ки ба сараш омада буд, ба хонанда баён намудааст.

Адабиёт:

1. Абдуғаффор, А. Кӯҳсор, Кӯҳзод! / А. Абдуғаффор. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 124 с.
2. Амонов Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ. // Садои Шарк. - 1973. -№ 7. -С. 116-123.
3. Аҳмад С. Андешаи чанд перомуни адабиёт ва фолклор. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 176с.
4. Аҳмад С. Зиндагинома ва фаъолияти шоирии Ғаффор Мирзо. – Бохтар, 2020. – 186с.
5. Кӯчаров А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик / А. Кӯчаров. – Душанбе: Маориф, 1994. – 143 с.
6. Мирзо Г. Стихи. – Москва: Художественная литература, 1975. - 221 с.
7. Мирзо Ғ. Одами бебаҳо // Боқинома: Аз дӯстон ба Боқӣ Раҳимзода. – Шоири халқии Тоҷикистон (мураттиб Алӣ Бобочон). – Душанбе: Ирфон, 1981. – С. 41-49.
8. Мирзо Ғ. Аз гаҳвора то майдон (шеърҳо ва достонҳо) / / Ғ. Мирзо. – Душанбе, Маориф, 1981. – 222 с.
9. Мирзо Ғ. Фарзанди ҳукумат / Ғ. Мирзо. – Душанбе, Маориф, 1985. – 240 с.
10. Мирзо Ғ. Фоли қисмат. - Душанбе: Адиб, 2009. – 192 с.

БОЗТОБИ ЗИНДАГИНОМАИ ҒАФФОР МИРЗО ДАР ДОСТОНИ «АСРОР» ВА РОМАНИ МАНЗУМИ «ФАРЗАНДИ ҲУКУМАТ»

Мақола ба таҳқиқи яке аз масъалаҳои муҳими соҳаи адабиётшиносӣ – матншиносии адабиёти муосири тоҷик бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси матнҳои достони «Асрор» ва романи манзуми «Фарзанди ҳукумат»-и Ғаффор Мирзо кӯшиш намудааст, ки бозтоби зиндагиномаи адибро бо далелу мисолҳо матраҳ намояд. Аз баррасии муҳаққиқ равшан мегардад, ки қаҳрамони марказии ҳар ду асар Асрор буда, баёни тамоми воқеаҳои асар ба ҳаёти ӯ алоқаманд мебошад. Инъикоси зиндагиномаи Ғаффор Мирзо дар ҳар ду асар гуногун аст, аммо якдигарро пурра карда метавонанд.

Инчунин, муҳаққиқ равшан намудааст, ки тафовути баёни рӯзгори шоир дар достони «Асрор» нисбат ба романи «Фарзанди ҳукумат» дар муҳтасарбаёнӣ мебошад. Шоир баъди баёни соли таваллуд, дарҳол ба тасвири ҳаёти бачагӣ, зиндагии муштараки хонаи бачагон ва муҳити он

мепардозад. Албатта, дар чараёни ин воқеаҳо симои худи шоир ҳам равшан мегардад. Аммо дар матни роман ваъзи оилави ва ранҷу азобҳои кашидани шоир ба таври муфассал нақл ёфтааст.

Калидвожаҳо: Гаффор Мирзо, «Асрор», «Фарзанди ҳукумат», достон, роман, зиндагинома, Асрор, Мукаррам, тағйирот, такмил, таҳрир.

ОТРАЖЕНИЕ ЖИЗНИ ГАФФОРА МИРЗО В ПОВЕСТИ «АСРОР» И ПОЭТИЧЕСКОМ РОМАНЕ «СЫН ПРАВИТЕЛЬСТВА»

Статья посвящена изучению одного из важнейших вопросов в области литературоведения – текстологии современной таджикской литературы. На основе текстов повести «Асрор» и романа Гаффора Мирзо «Сын правительства» автор попытался представить биографию писателя фактами и примерами. Из отзывов исследователя видно, что центральным персонажем обоих произведений является Асрор, и повествование всех событий произведения связано с его жизнью. Отражение биографии Гаффора Мирзо в обоих произведениях различно, но они могут дополнять друг друга.

Также исследователь уточнил, что разница между описанием жизни поэта в повести «Асрор» и романе «Сын правительства» заключается в кратком содержании. После описания года рождения поэт сразу описывает свою детскую жизнь, совместную жизнь детского дома и его окружения. Конечно, в разгар этих событий проясняется образ самого поэта. Однако в тексте романа подробно описаны семейная ситуация и страдания поэта.

Ключевые слова: Гаффор Мирзо, «Асрор», «Сын правительства», повесть, роман, биография, Асрор, Мукаррам, изменение, улучшение, редактирование.

REFLECTION OF THE LIFE OF GAFFOR MIRZO IN THE STORY «ASROR» AND THE POETRY NOVEL «THE SON OF THE GOVERNMENT»

The article is devoted to the study of one of the most important issues in the field of literary criticism - textology of modern Tajik literature. Based on the texts of the story «Asror» and the novel by Gaffar Mirzo «The son of the government», the author tried to present the biography of the writer with facts and examples. From the researcher's reviews, it is clear that the central character of both works is Asror, and the narration of all the events of the work is connected with his life. The reflection of the biography of Gaffar Mirzo in both works is different, but they can complement each other.

The researcher also specified that the difference between the description of the poet's life in the story «Asror» and the novel «The son of the government» is in the summary. After describing the year of birth, the poet immediately describes his childhood life, the life together in the orphanage and its environment. Of course, in the midst of these events, the image of the poet himself becomes clear. However, the text of the novel describes in detail the family situation and the suffering of the poet.

Keywords: Gaffor Mirzo, «Asror», «The son of the government», story, novel, biography, Asror, Mukarram, change, improvement, editing.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рахмонова Гулдона Соҳибназаровна - докторанти (PhD)-и кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ. 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Қӯлоб, к. С.Сафаров, 16. **E-mail:** rguldona@mail.ru

Сведения об авторе: Рахмонова Гулдона Соҳибназаровна – докторант (PhD) кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес: 735340, Республики Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. **Тел:** +992 918906365

Information about the author: Rakhmonova Guldonna Sohibnazarovna - doctoral student (PhD), department of tajik literature, Kulob state university named after A. Rudaki. **Address:** 735340, Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov street 16. **Tel:** +992 918906365

ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ КАЛИМАҲОИ НАВ ДАР АШЪОРИ ОЗАР

Сафарализода С.С. унвончӯ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Яке аз роҳҳои инкишоф ва манбаи захираи бойи луғавии забон ин калимаофаринии адибону шоирон аст. Калимаҳои навро адибон аз лаҳҷаҳои худ ва ё аз диди шоирии худ ба воситаи калимаҳои аслии меофаранд, ки дар ашъори онҳо бӯи таровату заковати шоирии маҳсули онҳоро инъикос менамояд.

«Забони адабӣ нисбат ба забони асарҳои бадеӣ худуди васеъ дорад» [10, с. 17]. Озар ҳам дар ашъори худ ба тозаофаринӣ ва истифодаи калимаҳои аслии тоҷикӣ, ибораю таркибҳои навро зиёд истифода намудааст. Дар байти зерин метавон маҳорати таҳаюлотӣ рангини шоирро дид, ки саҳроро ба қадбону монанд карда, ки чакани гулҳоро бо сӯзанхорҳояш медӯзад. Дар мадди аввал, калима наофарандааст, танҳо маънии зебо офаридааст:

Саҳро шуда қадбону дар анҷумани гулҳо,
Бо сӯзани хори худ, дӯзад **чакани гулҳо** (Ш 2019, 120).

Ба ҳамин монанд шоир дар байти дигар бодро бо калимаи нави ташбеҳӣ, ба монанди **чидадомон** овардааст, ки ба ҳар тараф печу тоби бодро низ **хиромидан** ба ришта дароварда, “машқ” (ҳаракат)-у рафту омади ёри шоирро гӯё иҷро мекарда бошад, ба тасвир кашидааст. Дар шеър калимаи **машқ** қариб, ки дар назм истифода намегардад ва ин калимаро бисёр дар мавриди зебо ба риштаи назм даровардааст:

Бод **чидадомон** аст, ҳар тараф хиромон аст,
Машқ мекунад шояд тарзи **рафту ои ту** (Ш 2019, 103).

Шоир дар байти зер худро мисли осмон бетакягоҳ тасвир намуда, ашқхояшро ба шаб чун ситораҳои осмон ба қалам овардааст. Метавон гуфт, ки калимаҳои **такямаҳрум** ва **ашқанҷуманро** худӣ шоир сохтааст:

Баски **такямаҳрум**ам, осмон шудам, Озар,
Аз ситораҳо ҳар шаб **ашқанҷуман** дорам (Ш 2019, 109).

Дар байти зерин бошад, бисёр тасвири дилангези шоирро мебинем, ки хоби тифлиро чун **ғунҷахуспӣ** ва **вахми хазон** ба қалам додааст. Ғунҷаи ношукуфта ба чашми шоир чун хобидан тобидааст. Дар илмҳои биологӣ ҳам ғунҷаву муғҷаҳои дарахту гиёҳҳоро хобида мегӯянд, то он замон ки нашукуфанд. **Ваҳми хазон** ба маънии рӯзи марги инсонӣ омада, тирамоҳи умри гулҳо тасвир шудааст:

Ғанимат аст ҳар оина **ғунҷахуспӣ**и тифлӣ,
Ки гул зи **вахми хазонаш** ба дидаҳо надорад (Ш 2019, 105).

Дар ашъори ҳама адибон нозу карашмаи ёр тасвир ёфтааст ва калимаи сохтаи Озар **ғазалқарашма** хеле малеху ҷаззоб омадааст. Калимасозии шоир бештар дар шакли калимаҳои мураккаб сохта шудаанд:

Наёфтам ба баёзи нигоҳи маҳрӯён,
Ғазалқарашма, ки дар чашми сурмасои ту буд (Ш 2019, 104).

Дар байти зер бошад, шоир ду калимаи нави дигарро шояд дар назм ворид намудааст, ки ин яке **инфиҷор** асту дигаре **кироя**. Ин ду калима дар забони адабии муосири тоҷик калимаҳои наво маҳсуб меёбанд. Маънии луғавии ин байт он аст, ки пора шудани дил, таркиши дил ва имрӯзҳо бо номи **сактаи дил** шудани ошиқ зебост, зеро ин фӯҷеа аст ва фӯҷеа киروي ё қиммати раҳму дилсӯзиро надорад:

Зебост **инфиҷори** дили ошиқ,
Ҳар фӯҷеа **кирои** тараҳхум нест (Ш 2019, 64).

Дар ин байт агар калимаи **билод** наво бошад, пас маъниофарини шоир хеле хуб баромадааст, ки маъноан ба зарбулмасали “Баъди сӯхтан намақоб”-ро дорад:

Пас аз **билоди** ранҷ диҳӣ коми ташнаро,
Як ҳавз оби Кавсару як чашма Замзамӣ (Ш 2019, 62).

Ҳамзамон, ба монанди дигар калимаҳои нав боз калимаи нави дигаре, ки дар забони адабии имрӯза калимаи нав ҳаст, дар байти шоир истифода шудааст. Ин калима вожаи панҷара ҳаст ва дар забони тоҷикӣ имрӯз ба маъноҳои дари маҳбас, тиреза ва дарвоза корбурд мешавад. Дар байти зерин ба маънии дару дарвоза омадааст:

Бихезу **панҷараро** во кун, ки боди субҳ биёвардаст,
Саломи як дили бишкоста зи роҳи дур барои ту (Ш 2019, 60).

Баъзан истеъмоли калимаҳо аз ҷониби шоирон ҷунун моҳирона ва бомантиқ ба риштаи назм ворид мегарданд, ки хонанда дар ҳайрат мемонад. Дар шеъри зер мебинем, ки шоир ғамро **масоҳат** додааст, аз ин пеш дар ашъори шоирони дигар ғамро ҷун кӯҳи азим шарҳ додаанд, аммо тасавури ғам бар масоҳат бори аввал аст, ки дар ғазали шоир нағунҷидасту барои шарҳи он ғам қасида меғуфтааст:

Масоҳати ғами ман дар ғазал намеғунҷад,
Барои шарҳи ғами худ қасида хоҳам гуфт (Ш 2019, 49).

Меғӯяд чашми шоир дунёро мисли одамони одӣ намебинад. Ин андеша дар байти мазкур таҳқиқи худро ёфта метавонад, калону сабз шудани дарахт ба назари шоир **ливои баҳорро** мемонад:

Дарахт, к-ӯ ҳама нақшу нигорро монад,
Ба авҷи хеш **ливои баҳорро** монад (Ш 2019, 46).

Дар байти зер адиб гирия фироқзадаро аз дуриву ҷудой медонад ва ҳамзамон он фироқзада ҳам ба маънии масти шароб ва ҳам ба маънии ғами зиёдкашида фаҳмидан мумкин аст:

Фироқмасти туро гирия аз фироқ бувад,
Кӣ гуфт, бе сабабе марди маст мегирад?! (Ш 2019, 39).

Ин байти шоирро метавон як дoston навишт, зеро дарки ин байт ба он шахсоне ҳавола шудааст, ки дар ҳақиқат ҳам кӯҳзод бошанд. Садсолаҳо ҳам дар шаҳр зиндагӣ кунанд, он нақҳату гиёҳ ва он осмону кӯҳро дар шаҳр эҳсос нахоҳанд кард:

Тарки ватан? Чӣ гуна? Кабке, ки кӯҳзод аст,
Дар шаҳрҳо наёбад **атри гиёҳи торон** (Ш 2019, 37).

Калимаи **сарбаландонро** дар байти мазкур ба маъниҳои гуногун фаҳмидан мумкин, ки ҳама он маъниҳо ба инсонҳо фаҳмида мешавад:

Доранд **сарбаландон** рӯзи сияҳ ҳамеша.
Абр аст, он чи дидам болои кӯҳсорон (Ш 2019, 37).

Ба андешаи шоир хат дар дунё аз тарзи бозиҳои абрӯвон кашф шудааст ва ҳама ҳарфҳои алифбо низ ишора ҳастанд:

Хат дар ҷаҳон зи бозии абрӯ шудааст **кашф**,
Оре, тамоми ҳарфи алибо ишора аст (Ш 2019, 36).

Дар маъниофаринии содаву ҳамзамон зебо, андешаҳои халқӣ дар либоси зебои шеъри шоир Озар беҳамто аст. Дар байти зерин шоир ибораи рехтаи адабии муддаии заиф – бонги қавӣ ва ибораи лаҳҷавии садои баланди раъду барқи баҳорӣ – баромадани ҷағора (занбурӯғ)-ро ба риштаи назм кашидааст, ки ҳамзамон хело шеъри муассиру зебо баромадааст:

Гар муддаи заъиф бувад, бонги ӯ қавист,
Раъди баҳор табли сипоҳи ҷағора аст (Ш 2019, 36).

Шоир ҳама мушқилоту масъалаҳои рӯзгори на танҳо худро ҳамеша фикр мекунад, балки аз мушқилоти мардуми атроф ва ҷамъият хабрдор аст. Масалан, имрӯзҳо бисёре аз мардум дар рӯи дунё мушқилот бо хонаи иҷора доранд ва калимаи иҷора гарчанде дар таърихи забони адабӣ пештар ҳам истеъмол мешуд, имрӯзҳо ин вожаи нав дар забон маъмулшуда ҳаст. Шоир тарсу бими мардуми иҷораниширо, ки ҳар лаҳза тарки онро карданашон зарур меояд, дар ҳарос ҳастанд, тасвир намудааст ва адиб муҳаббати худро дар қафи дасти маҳбубаи худ ҷун иҷоранишин медонад:

Аз биму изтироби дилам дар кафат мапурс,
Войи касе, ки хона барояш **ичора** аст (Ш 2019, 36).

Шеъри дигаре ҳам бо номи – “Шуғли фақир” дар ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Мушкилие, ки дар шеър тасвир ёфтааст, дарди бисёре аз одамони рӯи олами муосир аст ва бузургии эҷодкор ҳам дар дидану шунидани дарди мардум аст:

Дар ичора
Шуғли мо аз фақр наққошист:
Менигорам ман агар дар сафҳаи дафтар
Сурати хона,
Духтари ман рӯи пояш
Менигорад сурати кафш (Гуфтугӯи нахлу моҳ, 2010, с. 51)

Калимаҳои нав, ки вобаста ба тараққиёти ҷомеа аз дигар забонҳо, баъзан тарҷума ва баъзан дар шакли будаашон ворид шудаанд: чатр, нафт, изн, худҷӯш, постмудерн, сужа ва ғайра:

Фитодам, шикастам ба **чатрат** аз он-к,
Магар бишнави хастаовои ман (Ш 2019, 18).

Калимаҳои нав дар эҷоди шоир аз ҳама қисматҳои гуногуни рӯзгор гирифта шудаанд. Чунончи дар байти мазкур калимаи **чатр** калимаи нав аст, ки аз вожаи “зонг”и русӣ маънояш калка шудааст. Дар байт шоир худро чун борон, барф, барг ва дигар чизе, ки ба чатр мерезад, инъикос намудааст.

Ин бор сояи **нафт**
Афтода буд ба сурати одам (X 2014, 56).

Як зиндагӣ барои муҳаббат кам аст, кам,
Изнам бидех, рафиқи ду дунёият шавам (Ш 2019, 10).

Ба лаб дорад табассум шоир аз абёти **худҷӯшаш**.
Гуле, ки атри худро мекунад **изҳор**, хурсанд аст (X 2014, 69).

Чунон зи шоҳаи бубрида метаровад об,
Чакан зи ҳар бунӣ ангушт шеъри **худҷӯшам** (X 2014, 96),

Лутфан, роҳро боз кунед,
Постмудерн меояд! (X 2014, 48).

Чаро ин **сужаи** мақбул
Чунин дар нимараҳ бояд, ки анҷомад? (X 2014, 34).

Ин каломи **худҷӯшам** сели оташини туст,
Эй дил, эй дили хашмин. Эй замини **вулқонҳо!** (X 2014, 98),

Гандумбахтон, ки рӯ ба мардум карданд,
Дил чок заданд, то табассум карданд (X 2014, 157),

Имрӯз дар тамоми расонаҳои телевизионӣ ва рӯзноманигорӣ калимаи “ибтикор”-ро ба истифода ворид намудаанд:

Кай рӯй ба **ибтикор** парварда кунад,
Чун така ҳаме ба гуфтаву карда кунад? (X 2014, 160),

Май боз кунад забони рози ҳамаро,
К-аз **қул-қули** ӯ бигӯ-бигӯ мешунавам (X 2014, 168),

“Забони шеър бо махсусиятҳое, ки дорад, барои фарогирии ҳамаи вожаҳои забон имкониятҳои маҳдуд дорад” [7, с. 11]. Барои ҳамин шоирро зарур аст, ки калимаҳои манзури

худро чустучӯ намуда, вобаста ба матлаб онҳоро ёбад. Ҳамчунин, калимаҳоеро метавонанд интиҳоб намоянд, ки адиб махсус онҳоро сохта аст:

Лайло,
Дар **ашкмадраки** ту бувад сабт
Номардумии мардуми олам (х 2014. 57).

Талх асту гоҳе низ **ҳавлоист**,
Ишқе, ки ман дорам, муаммоист (X 2014, 74).

Муҷоҳид эй ки ҷаҳдат аз пайи ишқ аст,
Шароби **погадони илоҳи** дар сабӯ дорӣ!? (X 2014, 33).

Маъмул аст, ки шоирон доир ба мавзӯе, ки шеър мегӯянд, бештар бадоҳатан ва дар як ҳолату илҳом менависанд. Аммо шеърҳои Озар бӯйи суфтакорӣ доранд, яъне доир ба мавзӯи ташвишовари худ ӯ рӯзу шаб андеша карда, калимаҳоеро вобаста ба сифати маъшуку нигоҳи шоиронаи худ калима меофарад ва ҳамзамон калимаҳои нави серистеъмоли ҷомеаро вориди шеъраш мекунад.

Калимаи гӯшист ба ду маъно омада метавонад, яке ба маънии дар гӯши одам паст ҳарф задан асту дуввумаш ба маънии телефон:

Замон замони дурӯғинест, ки шом пардадари рӯз аст,
Вале баланд мағӯ зинҳор, ки ин сухан сухани **гӯшист** (Ш 2019, 100).

Ба ҳукми вақт агар имрӯз ниғаҳ дуруст биандозем,
Гуноҳи рӯз гунаҳҷӯй, савоби рӯз **гунаҳпӯшист** (Ш 2019, 100).

Имрӯз ҳар кӣ ҳақ талабад, дар канори туст,
Ҳақ дар ту **тофт**, ойинаи Ҳакнамо шудӣ (X 2014, 62).

Кист он ки дар ин ҷаҳони **ҳичронобод**
Гумкарда азизи худ надорад дар ёд (X 2014, 145),

“Давраи истиқлол мӯчиби таҳаввулот дар сохтори ҷомеа шуд, ҷаҳонбинии миллӣ тағйир хӯрд, дар муҳити фарҳангӣ низ дигаргунӣ ба вучуд омад ва роҳи камолоти забон ҳам кушода гардид” [9, с. 128]. Ҳамин эҳсоси соҳибистиқлоливу эҳсоси миллӣ дар шеъри Озар хеле хуб эҳсос мешавад, зеро маъниҳои озодӣ, сулҳ, ташаккулу тараққиёт, калимаҳои дорои маъниҳои истилоҳотӣ, расмӣ-коргузорӣ ва мутантан хеле зиёд дар ашъораш дида мешаванд, ба монанди **иттиҳод, марз, эътибор, миллат, тасдиқ, тазйик, қасам** ва ғайра:

Ки **иттиҳод** зиндагист,
Наҷоти мо зи бардагист (X 2014, 24).

Дар байти зер калимаи **партоб** ба маънии партофтани рақиб ба замин ё гурзпартоӣ ва ба дигар маъниҳои варишӣ мебошад:

Ин бор ҳам бегуфтугӯ **партоби** зебоаш,
Марзи ҷалолу эътибори миллати мо шуд (Ш 2019, 9).

Ғазал кабутари зебост, ҷои **тасдиқ** аст,
Дилам бидуни ғазал мубталои **тазйик** аст (Ш 2019, 90).

Дубора офтоби бахт
Дамид аз дили шабам,
Қасам! (X 2014, 25).

Муҳаққиқи тоҷик Қ. Мухторӣ хангоми баррасии хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ меорад: «Интиҳоби калимаи бештарин барои ифодаи мафҳум, мақсад ва андешаи худ хунара аст... Пас, дар ин ҷо ғарази услубие мавҷуд аст» [3, с. 91]. Ин хунара равишро дар эҷодиёти Ораз ба хубӣ мушоҳида намудан мкин аст:

Лайло чи гуна шуд, ки чунин мубтало шудӣ,
Дастихуши замона шудӣ, бенаво шудӣ (X 2014, 62).

Истодай алайҳи **таарруз**.
Дар даст санги бовар (X 2014. 56),

Эй Як, аз баҳрат мисоли ақраба
Сайрҳо дар водии **соат** кунем (X 2014, 92),

Мон аз дилат шикояти ширин кунам ба ту,
Ислоҳ агар нагашт, **халал** ҳам намеравад (X 2014, 81)

То алиф бар сараш **кулаҳ** дорад,
Точ дорад зи номи худ Ораз! (X 2014, 102),

Манзили худ орзу кардан дили бегонаро,
Як **шикамсерӣ** ба кунчи манзилат хандидан аст (X 2014, 140),

Чун **ширях** аст оҳи ошиқ, оре,
Сард асту ба андозаи он ширин аст (X 2014, 150),

Калимаҳои навро дар шеър ворид намудан аз ҷониби шоирон корест басо мушкил ва ҳамзамон ин абёти шоирон аст, ки дар муддати қарнҳо калимаҳо дар забон зинда мемонанд. Ҳама шоир ба он меқӯшад, ки маънии зебо офарад ва калимаҳои наву матрукро дар забон ғаёл гардонад.

Адабиёт:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Маориф, 1982. – Ҷ. 1. – 464 с.
2. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, ҷилди 1, 2007. – 255 с.
3. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои услубию луғавии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 132 с.
4. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. – Душанбе, 2013. – 370 с.
5. Озар Салимиён. Хурмои эътиқод / Салимиён Озар. – Душанбе: Адиб, 2014. – 174 с.
6. Озар Салимиён. Шарҳ нозуксуханист / Салимиён Озар. – Душанбе, 2019. – 240 с.
7. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ. Монография / М. Саломов. – Душанбе: 2001. – 137 с.
8. Саломов М.Қ. Вижагиҳои савтӣ ва маҷозию фразеологӣ забони шеъри тоҷикӣ / М.Қ. Саломов. Монография. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266 с.
9. Табаров Х. Истиқлол ва эҳёи вожасоӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2009. №4(52). – С. 127-132.
10. Талбакова Ҳ. Хусусиятҳои лексикӣ ва фразеологӣ “Маъвои дил”-и Раҳим Ҷалил / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2023. – 179 с.

ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ КАЛИМАҲОИ НАВ ДАР АШЪОРИ ОЗАР

Дар мақолаи мазкур доир ба вижагиҳои луғавии калимаҳои нав дар ашъори Озари Салимиён таҳқиқи шудааст. Азбаски инкишофи такомули калимаҳои нав мувофиқи талаботу қонуниятҳои дохилии забон ба амал меоянд. Забон барои пурраву боназokat ифода намудани фикр ва барои ҳамачониба қонеъ гардонидани талаботи мубодилаи афкор аз бисёр сарчашмаҳо истифода мекунад. Зеро онҳо омили асосии пайдоиши вожаҳои навад.

Калимаҳои нав дар забони адабии муосири тоҷик ба ду намуд чудо мешаванд. Калимаҳои нав, ки замоне буданд ва аз сари нав онҳоро адибон зинда мекунанд ва вожаи нав меофаранд. Ҳамин тариқ, таркиби луғавии ашъори Озар хеле ғанӣ ва пуробуранг аст ва метавон гуфт, ки дар самти офаридани калимаҳои нав ва калимаҳои куҳанро ҷилои нав бахшидан – адиб Озар муваффақ ҳам ҳаст. Аз калимаҳои таҳлилшуда дар дохили абёт, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки баъзе калимаҳои нави ашъори шоир серистеъмол ва баъзеи дигар маҳдудистемоланд. Адиб ҳам барои ҷалби таваччуҳи хонандаи ашъори худ аз калимаҳои нав истифода карда, каломи худро гушнавозу дилнишин иброз намудаанд.

Ҳулоса, таҳлили мисолҳо ва назарияҳои баррасишуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки эҷоди шоир ва суханпардозии ӯ тавассути вожаҳои нав маъонии муассирро ифода намуда, муҳтавои сухани худро бо либоси наву ҳаёлангез ифода менамояд.

Калидвожаҳо: байт, шеър, калима, ифода, тасвир, калимасозӣ, сухан, забон, таркиб, таҳлил, омил, талабот, фикр, таваччуҳ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОВЫХ СЛОВ В СТИХОТВОРЕНИЯХ ОЗОРА

В статье исследуются лексические особенности новых слов в стихотворениях Озара Салимиёна, потому что развитие и эволюция новых слов происходит в соответствии с внутренними требованиями и законами языка. Язык использует множество источников для полного и изящного выражения мыслей и всестороннего удовлетворения потребностей общения. Потому что они являются основным фактором появления новых слов.

Новые слова в современном таджикском литературном языке делятся на два типа. Писатели возрождают существовавшие когда-то слова и создают новые слова. Таким образом, словарный запас стихотворений Озара очень богат и красочен, и можно сказать, что писателю Озару удастся создавать новые слова и придавать новое значение старым словам. Из проанализированных слов в стихах можно сделать вывод, что некоторые новые слова в стихотворениях поэта употребляются широко, а другие имеют ограниченное употребление. Поэт также использовал новые слова, чтобы привлечь внимание читателя своих стихов, сделав свои слова броскими и привлекательными.

Следует отметить, что анализ рассмотренных примеров и теорий свидетельствует о том, что творчество и речь поэта передают действенный смысл посредством новых слов, выражая содержание его речи новым и образным способом.

Ключевые слова: стих, поэма, слово, выражение, образ, словообразование, речь, язык, композиция, анализ, фактор, потребность, мысль, внимание

LEXICAL FEATURES OF NEW WORDS IN OZAR'S POEMS

The article examines the lexical features of new words in the poems of Ozar Salimiyon. Because the development and evolution of new words occurs in accordance with the internal requirements and laws of the language. Language uses many sources for the full and elegant expression of thoughts and comprehensive satisfaction of communication needs. Because they are the main factor in the emergence of new words.

New words in the modern Tajik literary language are divided into two types. Writers revive words that once existed and create new words. Thus, the vocabulary of Ozar's poems is very rich and colorful, and it can be said that the writer Ozar manages to create new words and give new meaning to old words. From the analyzed words in the poems, it can be concluded that some new words in the poet's poems are widely used, while others have limited use. The poet also used new words to attract the attention of the reader of his poems, making his words catchy and attractive.

In conclusion, it should be noted that the analysis of the examples and theories considered shows that the poet's creativity and speech convey an effective meaning through new words, expressing the content of his speech in a new and figurative way.

Key words: verse, poem, word, expression, image, word formation, speech, language, composition, analysis, factor, need, thought, attention

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарализода Собир Сафарали унвончуи кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар кӯчаи Дӯстӣ хонаи 177. Тел.: 555515205 safaralizodasobirsafarali@gmail.com

Сведения об авторе: Сафарализода Собир Сафарали, доктор философии, кафедры таджикского языка Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Адрес: Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Дусти, дом 177. Тел.: 555515205 safaralizodasobirsafarali@gmail.com

Information about the author: Safaralizoda Sobir Safarali, PhD, department of tajik language, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. Address: Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Dusti street, house 177. Tel.: 555515205 safaralizodasobirsafarali@gmail.com

ТДУ: 81, 366 (075.8)

Ч-44

СИФАТҲОИ СОХТА ДАР МАҶМУАИ «АШКИ ОҒТОБ»-И ҲАҚНАЗАР ҒОИБ

Шерафгани Чамъа, докторант (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ҳақназар Ғоиб яке аз адибони хушсалиқаву соҳибистеъдод ва соҳибмактаби ҳавзаи адабии Кӯлоб маҳсуб ёфта, бо эҷоди осори зиёди адабӣ дар рушду такомули забону адабиёти муосири тоҷик нақши муҳим дорад. Ӯ муаллифи чандин осори бадеӣ буда, ҳамчун рӯзноманигор, шоир ва тарҷумон дар ҷомеаи имрӯзаи мо ҷойгоҳи хоссаро касб мекунад. Ашъори шоир аз ҷониби муҳаққиқону мунаққидон дар нақди адабӣ баҳои сазовор гирифтааст ва пайваста доир ба сабку эҷодиёти ин шоири тавоно дар саҳифаҳои матбуоти даврӣ ва маҷаллаҳои илмӣ-адабӣ таълифот нашр мегарданд. Ҳангоми нигоштаи ин ё он мақолаи илмӣ мунаққидон доир ба забон ва ҳусни баёни ашъори шоир низ баёни андеша мекунанд, ки ин як навъ арзишдоварӣ ва қадрдонии эҷодиёти шоири маҳбубамон ба ҳисоб меравад. Албатта, ин нигоштаҳои мунаққидон доир ба забон ва ҳусни баёни ашъори шоир ба таври парешон буда, то ҳол ягон кори илмӣ бунёдӣ рӯйи қор наомадааст. Аз ин рӯ, дар доираи ин мақола тасмим гирифта шуд, ки доир ба калимасозии сифат, хосатан, сифатҳои сохта ва баъзе вижаҳои онҳо дар ашъори шоири тавоно маълумоте чанд оварда шавад. Бояд гуфт, ки «Калимасозӣ аз бахшҳои калони забон маҳсуб ёфта, он яке аз роҳҳои ғанӣ ва бойшавии таркиби луғавии забон аст. Аз рӯйи назарияи калимасозӣ онро ба навҳои морфологӣ, структурӣ-семантикӣ (сохторӣ-маъноӣ), синтаксисӣ, ономасиологӣ ва функционалӣ-семантикӣ ҳудо мекунанд. Мувофиқи ин роҳ ва қолибҳои калимасозӣ мухталиф аст. Калимаҳо вобаста ба сохти худ ба сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, конверсия (транспозитсия) ҷудо мешаванд» [Ҷосимова 2011, 143].

Чунон ки маълум аст, ба қатори калимаҳои сода калимаҳои решагӣ (мард, зан, мағз, рӯй, гард, чанг, ду, даҳ, рӯз, дашт...), сохта – калимаҳои бо ёрии вандҳо (аффиксҳо) сохташуда (дон+о=доно, но+дон=нодон, осо+иш=осоиш, бар+вақт=барвақт, сиёҳ+й=сиёҳӣ, чашм+а=чашма...), мураккаб – калимаҳои аз ду ё зиёда калимаҳои решагӣ сохташуда (ҳон+физо = ҷонфизо, суст+пой=сустпой, гуфт+у+гӯ=гуфтугӯ, пай+о+пай=паёпай, сахт+кӯш=сахткӯш...), таркибӣ – аз ду ё зиёда калимаҳои бо ёрии алоқаи грамматикӣ омадаи як мафҳумро ё як вазифаи грамматикиро ифода ва адо мекардагӣ (ҳар кас, қор қардан, ғам хӯрдан, ҳазору нуҳсаду бисту ҳашт, зеро ки, ба ҷуз, дар назди...), конверсия – дар натиҷаи дар ҷараёни нутқ аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи нутқи дигар гузаштани ягон калима (доно – сифат, доно – исм; баромад – феъли замони гузаштаи сифаи хабарӣ, баромад – исм) дохил мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ сифат дорои роҳҳои зерини калимасозӣ аст: 1) морфологӣ (ба воситаи пешванду пасвандҳо: зани бамаънӣ, умри бардавом, қори илмӣ, устои ҳунарманд; сифатҳои мураккаби пайваст: *риши тор-тор, гулҳои рангоранг*; мураккаби тобӣ – *боги*

дилкушо, тири корозмуда; 2) морфологию синтаксисӣ (ба вазифаи сифат омадани исм, асоси замони ҳозираи феъл, сифати феълӣ: *ҳалқаи тилло, дари қушод*; 3) луғавию наҳвӣ: *абрешими ранг ба ранг*; 4) луғавию маъноӣ (дар натиҷаи маъно ё тобиши нав гирифтани калимаҳо. Масалан, калимаи савдой чунин тобишҳои маъноӣ дорад: *тиҷоратӣ, девонаавзоъ, асабӣ, ошиқ* [Бобомуродов, Мухторов 2015].

Таҳқиқу баррасии сифат ҳамчун ҳиссаи нутқ дар гурӯҳи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ таърихи тулониро дорад. Аввалин мулоҳизаҳои дар ин хусус баёншуда ба нимаҳои асри XIX мутааллиқ буда, нахустин шахсе, ки ба ин мавзӯ таваҷҷуҳ кардааст, забоншиноси рус И.Н. Березин маҳсуб меёбад. Ӯ вижагиҳои сифати забони форсиро мавриди баррасии хеш қарор дода, қайд мекунад, ки бо исм фақат сифатҳои аслий ва баъзан сифатҳои мураккаб омада метавонанд [Березин 1989, 56]. Дар забоншиносии тоҷик доир ба сифат ҳамчун ҳиссаи нутқ забоншинос К. Шукурова кори илмӣ анҷом додааст [Шукурова 1970].

Ҳамин тавр, сифат ҳиссаи мустақилмаъно ва номии нутқ буда, аломат, хусусият ва хосияти шахсу ашёро бевосита ва ё аз рӯи муносибати ба ашёҳои дигар доштааш фаҳмонда, дорои чунин вижагиҳост: а) Семантикаи маҳсус. Сифат ба исм алоқаи зич дошта, исм агар ашёро ифода кунад, сифат аломат, хосияти шахсу ашёро мефаҳмонад: деҳаи **обод**, сарзамини **хамешабахор**, ҷавони **саодатманд**, гиёҳҳои **шифобахш**; б) дорои дараҷаҳои қиёсӣ (муқоисавию олий) ва ғайриқиёсӣ (каму зиёдӣ): кӯчаи **калонтар**, **зеботарини** иморатҳо, ҷашмони **кабудча**, мӯйҳои **сип-сиёҳ**; в) Сифат воситаҳои гуногуни калимасозӣ, шаклсозӣ дорад, ки бо ёрии онҳо калимаҳои нав ва шаклҳои гуногун сохта мешаванд: деҳқони **давлатманд**, ливои **арғувонӣ**, шамъдони **нуқрагин**, қомаи **базеб**, ҷавони **лоғарак**; г) Сифат дар ҷумла ба вазифаҳои: 1) муайянкунанда: Ука дар кисаи ман пули **майда** набудааст, пули ҳамин нонҳоро шумо диҳед, агар пул надоштанамро медонистам, нонҳоро намешикастам; 2) хабари номӣ: Фақат фарқ дар ҳамин ки зани ман андак **чӯнгтар**, **қадбаландтар буда**, ин **резаустухон ва қадпастар аст**; 3) ҳоли тарзи амал меояд: Бо чигари пора-пора, бо нафаси сард. Рафт ба кунҷе **малулу мулзаму нолон**.

Тавре дар боло зикраш рафт, сифатҳои сохта бо *роҳи морфологӣ, яъне* бо ёрии морфемаҳои мустақилмаъноу ёрирасон сохта мешаванд. Ин роҳи сифатсозӣ яке аз сермаҳсултарин роҳҳо буда, дар шаклгирии онҳо вандҳои сифатсоз нақши муҳим доранд: а) бо ёрии пешвандҳо: **бебаҳо**, **бобаракат**, **ноёфт**, **даргузар**, **баркамол**; б) бо ёрии пасвандҳо: **офтобнок**, **оҳанин**, **хандончак**, **гандумгун**.

Пешвандҳои сифатсоз. Дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешвандҳо сохта шудани сифат низ воситаи сермаҳсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба ҳисоб меравад. Дар ашъори Ҳақназар Ғоиб бо пешвандҳо созмонёбии сифатҳои сохта зиёд ба назар мерасанд:

-Пешвандҳои ба-, бо-. Ин пешвандҳо сермаҳсул буда, аз исм сифати аслий месозанд, ки мазмунан ба ягон хосият ё аломат соҳиб будани ашёро мефаҳмонад: **баимон**, **баисмат**, **ботамкин**, **бобаракат**, **болаззат** ва амсоли инҳо:

Пайи нафси палиштат кай бидонӣ,
Ки ёрони **баимонро** бидуштӣ. [с. 219]³

Дар мисоли боло калимаи **баимон** аз ҷузъҳои ба- пешванди сифатсоз ва имон-исм вожаи сохтаи баимонро созмон дода, дар таркиби ибораи исмии *ёрони баимон* ба маънии ёрони имондошта, муъмину мусулмон далолат мекунад.

Бори дигар ба оинаи ҷӯе
Дидам сафои ишқи **баисматро**. [с. 213]

Дар мисоли боло калимаи **баисмат** аз ҷузъҳои ба- пешванди сифатсоз ва исмат-исм вожаи сохтаи баисматро созмон дода, дар таркиби ибораи исмии ишқи баисмат ба маънии ишқи **поқдоман**, **беғуноҳ** далолат кардааст.

3. Ҳақназар Ғоиб. Ашқи Офтоб. – Душанбе, 2005. – Минбаъд саҳифаҳои ҳамин маҷмуа дар қавсайни мураббаъ оварда мешаванд.

-Пешванди бе- сермахсул аст. Аз исмҳо сифати аслий месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад: **безиё, бесамар, бепаноҳ, бепоён, бешумор, бедареғ, бетараф, бедахлез, бегӯшт, бедарбех, бедевор** ва амсоли инҳо:

Кушоед рӯро ба шарму ҳаё,
Ба мисли чароғи шаби **безиё**...[с. 242]

Дар мисоли боло калимаи **безиё** ба маънои бенур, беравшанӣ омада, сифату хосияти чароғ, яъне хираву беравшани онро инъикос кардааст.

Болои мурдагон, мурдагони **бепаноҳ!**
Ризқ меҷӯянд бемоягон, ризқ аз мурдагон! [с. 240]

Дар мисоли боло калимаи **бепаноҳ** бо калимаи мурдагон якҷоя омада манзараи бисёр мудҳиш, яъне ҳолати мурдаҳои бесоҳибро пеши рӯ меорад, ки шоир нишон додааст.

Намондам ба дунё тани **бесамар**,
Ки доман будам пур зи файзи сахар,
Зи ганчи вафою зи меҳри башар ...[с. 223]

Дар мисоли боло калимаи **бесамар** ба маънои бенатича, беҳосил омада, сифату хосияти тан, пайкараи инсониро инъикос кардааст.

Сари **бепаноҳам** кунун холӣ аст,
Тани **беғуноҳам** кунун холӣ аст ... [с. 212]

Дар мисоли боло ифодаҳои **сари бепаноҳ** ва **тани беғуноҳ**, ки вожаҳои бепаноҳ ва беғуноҳ сифат аст, чиҳати ифодаи сару тани беҳимоя, дифоъ ва ҳисми беғуноҳ омада, тобиши маъноии калимаҳоро вусъат бахшидааст.

Равам, ғун кунам лашкари **бешумор**,
Зи Марву Самарқанду мулки Бухор... [с. 208]

Дар мисоли боло калимаи **бешумор** ба маънои бисёр, фаровон омада, ишора барои мубориза бархестани миқдори зиёди лашкар барои дифои ватан аст.

Дили **бедареғат** чазояш диҳад,
Хурӯшу ситезат чазояш диҳад... [с. 201]

Дар мисоли боло калимаи **бедареғ** ба маънои бе ҳайфу афсӯс, бе пушаймонию надомат; раҳм накарда, бераҳмона. 2. бидуни музояқа, дареғ надошта, ҳасисӣ накарда, саховатмандона. 3. *мач.* чоннисорона, чонро дареғ надошта [ФТЗТ 2008, Ҷ.1. С. 176] далолат мекунад.

-Пешванди но- Ин пешванд дар сохтани сифат нисбат ба пешвандҳои дигар сермахсул ва серистифода буда, аз ҳиссаҳои **гуноғуни** нутқ сифати аслий месозад, ки акси маъноӣ асос, молик набудани мавсуфро ба он ифода мекунад ва ё ҳолати ашъро мефаҳмонад:

а) аз исм: **номурод, норҳат, ноодам:**

Ба чонам аз ин як шаби **номурод**
Абад дарду доғи надомат задӣ,
Чароҳат паи сад чароҳат задӣ. [с.212]
Сари **гӯри нороҳати** Таҳамтан,
Сари хоби марговари марду зан. [с. 211]

б) аз сифат: **номукаммал, ноаҳл, нопок, номаълум** ва амсоли инҳо;

Ҳама гӯшае аз таваккал зиянд,
Ба манзилғаҳи **номукаммал** зиянд. [с. 216]

Дар мисоли боло калимаи **номукаммал** бо вожаи манзилғаҳ омада, дар ҳолати ногувору ноҷо зистани гурӯҳи одамонро нишон додааст.

Пасвандҳои сифатсоз. Дар забони адабии тоҷикӣ бо ёрии пасванд сохтани сифат яке аз роҳҳои сермахсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад. Пасвандҳои сифатсоз аз чиҳати мавқеи калимасозӣ ва истифода ба се гурӯҳи ҷудо мешаванд: *сермахсул, каммахсул ва бемахсул.*

1) Пасвандҳои сермахсул пасвандҳоеанд, ки аз ҳиссаҳои гуноғуни нутқ сифатҳои нав месозанд: **-й, -манд, -нок, -она...** Дар ашъори Ҳақназар Ғоиб бо ин пасвандҳо сомонӣбунӣ чунин сифатҳои сохта ба назар мерасанд:

-Пасванди -манд: **Ин пасванд** аз исмҳои ҷинс исмҳои хоси дорои маънои соҳибият месозад; **давлатманд, хунарманд, арчманд, хирадманд...**

-хирадманд:

Паи руҳи пири **хирадманд** шуд,
Ки бар рӯзгорам дигар панд шуд. [с. 159]

Дар мисоли боло калимаи **хирадманд**, ки ифодагари маънои донишманду бофазилат аст ва дар радифи калимаи пир омада, ба хислату фазилати шахси ботаҷриба далолат кардааст.

-Пасванди -она:

Шуд нагун шеъри **ошиқонаи** мо,
Фалаки шеъри қудсиёнаи мо. [с. 245]

Таҳти мафҳуми **шеъри ошиқона** шеъри таронаангезу малеҳ ва сурурбахш фаҳмида мешавад, ки шоир зимни ин мафҳум ҳамин ҳолати хурсандиро ифода кардааст.

Дари бегонагонро бо **сарангушти гадоёна** бикӯбидан,
Ба мижғони сияҳбахтию ночорӣ,
Қадамгоҳи чаноберо бирӯбидан. [с. 194]

Дар ибори **сарангушти гадоёна** ба таври киноя ифодаёбии ҳолати дида мешавад, ки хеле ҷолиб аст.

Хандаи фарзона кун,
Нози **ҳалимона** кун.
Рақси **ҳакимона** кун ... [с. 233]

Дар мисоли боло вожаҳои **ҳалимона** ва **ҳакимона** бар ифодаи ҳолатҳои мусбату фараҳбахши қаҳрамони лирикӣ омада, муассири ашъорро афзун намудааст.

Зи ҳар сӯ омада бо хилқати **дуздона** дар ин ҷо,
Шуданд аз пайи пур кардани қошона дар ин ҷо. [с. 233]

Дар мисоли боло вожаи **дуздона** ба эзоҳи хилқат, ки маънои офариниш, пайдоиш, ба вучуд омаданро дорад, омада, ишора ба амалҳои бегонагиву ноошноӣ далолат мекунад.

-Пасванди -он:

«Худоё, худоё, худоё, худо!»
Лаб шуд гули **шукуфон**
Дар чехраҳои **хандон** ... [с. 182]

Дар мисоли мазкур вожаҳои шукуфону хандон бо пасванди -он шакл гирифта, аломатҳои хоссаи гул ва чехраро таҷассум кардааст.

Пасванди -он сифат ва феъли ҳол месозад: гард+он=гардон, чаппагард + он = чаппагардон ва амсоли инҳо:

Бало бар сарат, баҳти **гардони** ман!
Чӣ шуд бар замини ниёғони ман! [с. 212]

Дар мисоли боло ифодаи **баҳти гардон** барои нишон додани дар қисмати мардуми мо норухатӣ будани ин ҳолати нангин, яъне ҷанги шаҳрвандӣ ифода ёфтааст.

«Худоё, худоё, худоё, худо!»
Кашед оҳи **сӯзон** аз ин мочаро. [с. 242]

Дар мисоли боло ифодаи **оҳи сӯзон**, ки ба маънии нохушӣ, ноқомиро ифода кардааст.

2) пасвандҳое, ки калимаҳои зиёд сохта, вале доираи истифодашон дар сохтани сифатҳои нав маҳдуд аст, пасвандҳои каммаҳсул ба шумор мераванд: **-гун, -ак, -ин, -они, -бор.**

-Пасванди -гун:

Гардиши афзун бикун, гардиши мавзун бикун,
Хандаи мастонае з-он лаби **майгун** бикун. [с. 233]

Дар мисоли боло ифодаи **лаби майгун**, ки маънии лаби сурхро ифода мекунад, барои ифодаи ҳолати хурсандӣ омада таъсири шеърро беш намудааст.

Ки аз қисмати чун шаби **тирагун**,
Шавад шаҳди ҷоми ту саршори хун. [с. 225]

Дар мисоли боло калимаи тирагун, ки ба маънии норухатӣ, нохушӣ омадааст, ҳолати норавшанӣ ва торикиро ифода кардааст.

Надида касе меҳру оғӯшатон,
Тани **симгуну** лаби нӯшатон. [с. 242]
Бо захму хашму хун!
Ва бо лаънату нафрин!!! [с. 242]

-Пасванди -ин: Пасванди **-ин// -гин** сифатсоз аст: хун+ин=хунин,
равған+ин=равғанин. . .:

Чи чора, замон панди **хунин** диҳад,
Ба бад низ тоҷу табарзин диҳад. [с. 157]

Ифодаи панди хунин дар мисоли боло ба маънои мачозӣ омада, водор кардааст, ки ба беадабҳо пандро ба таври сахт талкин кунӣ ва онҳоро ба роҳи рост ҳидоят соӣ.

Чи бадбахтист зери бори олудаи нангу ор
Наволаи **равғанин** ба даҳон бурдан! [с. 241]

-Пасванди -вар нисбатан сермаҳсул буда, аз исмҳо сифатҳоеро созмон додааст, ки ба аломате ё хислате соҳиб будани ашӯро мефаҳмонад: **кинавар**, дардвар, **хунавар**, **номвар**, **донишвар**.

Гуфтам: «Нафаси **кинавар** оғуштаи хун аст»,
Парҳез беҳ аз кина, ки модар ба гуноҳ аст». [с. 216]

Фигону фиғон аз гаҳи **дардвар**,
Ки зинда ба душман диҳӣ шаъну фар.
Намири ба тири зада дар чигар. [с. 243]

Чи донӣ ҳоли ошиқро, ки дар ҷон
Алови **шӯлавар** аз ишқ дорад. [с. 219]

-Пасванди -вор каммаҳсул буда, аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: ҳадяи **сазовор**, ошиқи **умедвор**. Вай инчунин, аз исм сифатҳои месозад, ки монандиро ифода менамоянд: **ёри раҳвор**, **майгуни ёқутвор**:

Муросо, мурувват шавад ёри ту,
Азизи туву ёри **раҳвори** ту,
Рафиқи дили решу ту. [с. 21]
Диҳад барқи зебо зи чашмони ёр,
Зи лабҳои майгуни **ёқутвор**. [с. 160]

Дар мисоли лабҳои майгуни **ёқутвор** муносибати шабоҳат ифода ёфта, таъсири шеър бо ин ифодаҳо дучанд афзун шудааст.

-Пасвандҳои -огин, -осо (-со), -ваш, -фом, -сор бемаҳсуланд. Онҳо аз исмҳо сифат месозанд, ки ба маънои асоси калима монанд будани аломатро мефаҳмонанд: **атрогин**, **дарвешваш**, **париваш**, **барқосо**, **анбаросо**, **гулфом**, **зумрадфом**, **хоксор**, **сумансо**.

Нигоҳаш нигоҳи шаби **тирафом**,
Сияҳпӯшӣ орад ба хос ба ом. [с. 26]

Таҳти мафҳуми **шаби тирафом** шаби на он қадар ситоразору маҳтоб фаҳмида мешавад ва ҳамин ҳолатро ба нигоҳи шахсе шабоҳат медиҳад, ки ин нишонаи нороҳатӣ ва ғамангезӣ аст.

Ҳамин тавр, дар мачмуаи «Ашки офтоб»-и шоир Ҳақназар Ғоиб вожаҳои хеле ҷолиби диққат ба назар мерасанд, ки дар қолиби сифатҳои сохта шакл гирифта, аз нигоҳи миқдор хеле зиёданд ва онҳо бо роҳи морфологӣ, яъне бо якҷоягии вандҳо шакл гирифтаанд.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода / А. Абдуқодиров.– Душанбе, 1988.– 124 с.
2. Березин Ф.М. Общее языкознание // Ф. М. Березин. – М., Просвещение, 1989. – С. 56.
3. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ // Ш.Бобомуродов, З.Мухторов. – Душанбе, 2016. – 430 с.

4. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Р. Ғаффоров.– Душанбе, 1966.–224 с.
5. Давлатбеки Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Х. Давлатбек. –Душанбе, 1998. –151 с.
6. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик // М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2011. – С.130.
7. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ // Ш.Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. – 48 с.
8. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомӣ. Монография // С.Низомова. – Душанбе, 2010. – 178 с.
9. Сабзаев С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С. Сабзаев.–Душанбе, 1991.–79 с.
10. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ / С. Хоркашев. –Душанбе, 2014.–106 с.
11. Ҳалимов С. ва Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) / С. Ҳалимов.– Душанбе, 1988.– 96 с.
12. Шукурова, К. Качественные прилагательные в современном таджикском литературном языке [Текст]: Автореферат дис... на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1970. – 27с.
13. Ҷалилова А. Н. Унсурҳои забони омиёна дар ашъори Ашӯр Сафар// Рисолаи номзадӣ // А. Н. Ҷалилова. – Душанбе, 2023. – 154 с.

Манбаъ:

1. Ҳақназар Ғоиб. Ашки офтоб. – Душанбе, 2005.

СИФАТҲОИ СОХТА ДАР МАҶМУАИ «АШКИ ОФТОБ»-И ҲАҚНАЗАР ҒОИБ

Дар мақолаи мазкур доир ба калимасозии сифат, хосатан сифатҳои сохта ва баъзе вижагиҳои онҳо дар ашъори шоири тавоно Ҳақназар Ғоиб маълумоте чанд оварда шудааст. Бояд гуфт, ки калимасозӣ аз бахшҳои калони забон маҳсуб ёфта, он яке аз роҳҳои ғанӣ ва бойшавии таркиби луғавии забон аст. Аз рӯи назарияи калимасозӣ онро ба навъҳои морфологӣ, структурӣ-семантикӣ (сохторӣ-маъноӣ), синтаксисӣ, ономасиологӣ ва функционалӣ-семантикӣ ҷудо мекунамд.

Мувофиқи ин роҳ ва қолибҳои калимасозӣ мухталиф буда, дар калимасозӣ калимаҳо вобаста ба сохташон ба сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, конверсия (транспозитсия) ҷудо мешаванд. Чунон ки маълум аст, калимаҳои сохта калимаҳои мебошанд, ки бо яқҷоягии вандҳои омада калимаи аз нигоҳи шакл ва маънӣ калимаи нав месозад, ки мо ин ҳолатро дар ашъори Ҳақназар Ғоиб мавриди баррасӣ қарор додаем. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар ашъори шоир як қатор вожаҳо ба назар мерасанд, ки аз ҷониби шоир дар қолиби калимасозии забони тоҷикӣ сохта шуда, барои ифодаи манзараву суҷа, тасвирҳои бадеӣ ва амсоли инҳо мавриди корбурд қарор гирифта, шахомати осори манзуми шоирро боз афзун кардааст.

Калидвожаҳо: вожа, калимасозӣ, сохта, мураккаб, пайваст, тобеъ, воситаи алоқа, тарзи алоқа, вобастагӣ, забон, қолиб, пасванд, пешванд, сифатсоз, адиб, шоир, осор, мазмун, эҷод, услуб, завқ, истифода, сарвати забон, ватан, кишвар, тарона.

КОНСТРУКТИВНЫЕ КАЧЕСТВА В СБОРНИКЕ «СЛЕЗЫ СОЛНЦА» ХАҚНАЗАРА ҒОИБА

В статье приводятся некоторые сведения о словообразовании прилагательных, особенно ложных прилагательных, и некоторых их особенностях в стихотворениях великого поэта Хакназара Гоиба. Следует отметить, что словообразование считается одной из важнейших частей языка и является одним из способов обогащения и расширения лексического состава языка. Согласно теории словообразования, оно подразделяется на морфологический, структурно-семантический, синтаксический, ономасиологический и функционально-семантический типы.

В зависимости от этого существуют различные способы и закономерности словообразования, а в словообразовании слова в зависимости от их образования делятся на простые, составные, сложные, составные и конверсионные (транспозиционные). Как известно, придуманные слова — это слова, которые объединяются путем объединения слогов, образуя новое по форме и значению слово. Эту ситуацию мы обсуждали в стихотворениях Хакназара Гоиба. Справедливо будет сказать, что в стихотворениях поэта есть ряд слов, которые были созданы поэтом в форме таджикского словообразования и использованы для выражения пейзажей, сюжетов, художественных образов и т.п., еще больше подчеркивая красоту поэтические произведения поэта.

Ключевые слова: слово, словообразование, структура, комплекс, связь, подчиненный, средство связи, способ связи, зависимость, язык, модель, суффикс, префикс, прилагательное, писатель, поэт, произведение, содержание, создание, стиль, вкус, употребление, богатство языка, родина, страна, песня.

CONSTRUCTIVE QUALITIES IN THE COLLECTION «TEARS OF THE SUN» BY HAKNAZAR GOIB

The article provides some information about the word formation of adjectives, especially false adjectives, and some of their features in the poems of the great poet Khaknazar Goib. It should be noted that word formation is considered one of the most important parts of the language and is one of the ways to enrich and expand the lexical composition of the language. According to the theory of word formation, it is divided into morphological, structural-semantic, syntactic, onomasiological and functional-semantic types.

Depending on this, there are various ways and patterns of word formation, and in word formation, words, depending on their formation, are divided into simple, compound, complex, compound and conversion (transpositional). As is known, invented words are words that are combined by combining syllables, forming a word new in form and meaning. We discussed this situation in the poems of Khaknazar Goib. It would be fair to say that in the poems of the poet there are a number of words that were created by the poet in the form of Tajik word formation and used to express landscapes, plots, artistic images, etc., further emphasizing the beauty of the poet's poetic works.

Key words: word, word formation, structure, complex, connection, subordinate, means of communication, method of communication, dependence, language, model, suffix, prefix, adjective, writer, poet, work, content, creation, style, taste, use, richness of language, homeland, country, song.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шерафгани Чамъа—докторанти (PhD)-и кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел. 987954392, почтаи электронӣ: sherafgan-jama@mail.ru

Сведение об авторе: Шерафгани Джама – докторант (PhD) кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел. 987954392, электронная почта: sherafgan-jama@mail.ru

Information about the author: Sherafgani Jama is a doctoral student (PhD) at the Department of Linguistics and History of Language at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarova street, 16. Tel. 987954392, email: sherafgan-jama@mail.ru

ТАШАККУЛИ КОМОНИМҲОИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСИ ДАР АСОСИ УСУЛИ КАЛИМАСОЗИИ НАҲВӢ

Ҳайдаров К.Н., унвонҷӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Усули калимасозии наҳвӣ низ дар баробари усулҳои сарфӣ ва наҳвию сарфӣ яке аз тарзу шеваҳои сермаҳсули воҷасозиву калимасозӣ ба шумор меравад. Бар мабной ин усул, асосан, вожагони таркибӣ ва ё ибораҳои бунёд меёбанд, ки аз ду ва зиёда ҷузъҳои иборатанд. Ҳамин тавр, мо аз он комонимҳои таркибӣ ва ё ибора-комонимҳое, ки дар раванди баррасии маводи ҷамъовардашуда мушоҳида намудем, дар зер ёдовар мешавем.

Ибора-комонимҳои забони тоҷикӣ. Ин анвои комонимҳо аз ду ва ё зиёда ҷузъҳои муस्ताқил иборат буда, дар низоми вожагони номҳои ҷуғрофӣ ҳамчун ибора-комоним маъмуланд. Аксарияти ибора-комонимҳо дучузъа буда, ҷузъҳои якум ба дуҷум тобеъ аст ва тавассути бандҳои изофӣ *-и* пайваст мешавад ва ҳиссаҳои нутқи мухталиф метавонанд ҷузъҳои ибора-комонимҳо бошанд. Он ибора-комонимҳое, ки мо ҷамъ намудем аз рӯйи иштироки ҳиссаҳои нутқ дар асоси қолабҳои зерин гурӯҳбандӣ кардем.

Noun+Noun. Ибора-комонимҳое, ки тавассути ин қолаб сохта мешаванд, ҷузъҳои ба воситаи алоқҳои изофӣ пайваст гардида, ҳамчун ибора-комонимҳои исми изофӣ маъмуланд: *Соҳили Сир* [13], *Ҷоҳи Исфохон* [13], *Қалъаи Дӯст* [13], *Қалъаи Мирзобой* [13], *Қалъаи Эшон* [13], *Қалъаи Ҳоҷӣ* [13], *Қалъачаи Азим* [13], *Қалъачаи Арбоб* [13], *Қалъачаи Раис* [13].

Ибора-комоними *Соҳили Сир* аз ду ҷузъ иборат буда, ҳар ду ҷузъ ҳам исм ба воситаи алоқҳои изофӣ пайваст шудаанд. Ҷузъҳои тобеъкунанда исми *соҳил* буда, маънои «замини лаби дарё, канори дарё, лаби баҳр» [5, с. 264] ифода мекунад. Ҷузъҳои тобеъшаванда исми *сир* ба худ хусусияти ҳамгунӣ гирифта, маъноҳои «**Сир I:** моддаи таркибии ҷиллодиҳандае, ки маҳсулоти кулолӣ ё тунукагириро бо он ранг карда мепазанд; **Сир II:** (*бот.*) бехмеваи пиёзмонанди таъму бӯяш тез, саримсоқ; **Сир III:** қори пӯшида ва ниҳонӣ, қор ва амале, ки ба як ё чанд қас маълум мебошад, роз» [5, с. 249]. Дар низоми номҳои ҷуғрофӣ вожаҳои *сир* ба сифати номи дарё маъмул аст. Вожаҳои *Сайхун* ва *Сайчун* номи таърихӣ дарёи Сир буда, маъноҳои «номи рӯдхонаест ба Мовароуннаҳр наздик ба Хучанд»-ро ифода мекунад [15]. Ибора-комоними *Ҷоҳи Исфохон* низ дучузъа буда, ҷузъҳои асоси вожаҳои *ҷоҳ* ба маъноҳои зерин корбаст мешавад: «1. ҷуқурии рост қандашуда, ки аз он об мекашанд, қудуқ. 2. ҳар ҷуқурӣ, ки қанда шуда ё худ ба худ ба вучуд омада бошад: **ҷоҳи нафт**, **ҷоҳи артезианӣ**, **ҷоҳи ғалла**. 3. *кҳн.* зиндон. 4. *кит., маҷ.* бадбахтӣ, номад. 5. *кит., маҷ.* хавф, хатар» [5, с. 565]. Ҷузъҳои дуҷуми иборати мазкур вожаҳои *Исфохон*, яъне ҷузъҳои тобеъшаванда маъноҳои «1. шаҳри таърихӣ дар маркази Эрон; 2. гӯшае дар дастгоҳҳои моҳӯр ва наво; 3. аз шӯъбаҳои бистуҷаҳоргонаи мусиқии эронӣ»-ро ифода мекунад [16]. Аз тавзеҳи маъноҳои луғавии ҷузъҳои комоним-ибораҳои *Соҳили Сир* ва *Ҷоҳи Исфохон* маълум гардид, ки ҷузъҳои ба воситаи алоқҳои изофӣ пайваст гардида, дар низоми номҳои ҷуғрофӣ ҳамчун комоним, яъне номи деҳа маҳсуб меёбанд.

Лозим ба ёдоварист, ки ба воситаи қолаби мазкур якҷанд ибора-комонимҳое сохта шудаанд, ки ҷузъҳои асосиашон, яъне ҷузъҳои тобеъкунанда вожаҳои *қалъа* ва *қалъача* ба шумор мераванд. Исми *қалъа* вомвожаи арабӣ буда, маънои «ҳисор бо деворҳои баланду ғафс ва бурҷҳои муस्ताҳкам, ки барои муҳофизат аз душман ва муқовимат ба он сохта шудааст, диж»-ро ифода мекунад [4, с. 664]. Вожаҳои *қалъача* бошад, маъноҳои «қалъаи хурд»-ро мефаҳмонад: *Қалъаи Дӯст* [13], *Қалъаи Мирзобой* [13], *Қалъаи Эшон* [13], *Қалъаи Ҳоҷӣ* [13], *Қалъачаи Арбоб* [13], *Қалъачаи раис* [13]: *Дар деҳаҳои Қалъачаи Азим*, *Қалъачаи раис*, *Эшонқурғон* *ду сол қабл дар ҷаҳорҷӯби лоиҳаи «Дастгирии кишоварзӣ дар заминаи ҷомеа барои беҳбудӣ*

чарогоҳҳо ду чоҳ кофта шуд ва деҳот бо об таъмин шуданд», - афзуд Нуридинзода [12, с. 4].

Noun+Adjective. Ибора-комонимҳое, ки ба воситаи ин қолаб сохта шудаанд ибораҳои исмӣ буда, чузъи якумашон исм ва чузъи дуюмашон сифат аст: *Қалъаи Нав*, *Қалъачаи Азим* [13]. Сифати *азим* ҳамчун чузъи тобешаванда вомвожаи арабӣ буда, маъниҳои «1. калон, бузург, боазамат; 2. васеъ, пахновар, нопайдоканор. 3. хеле бисёр, анбӯх»-ро ифода мекунад [4, с. 42]: *Дар Ҷамоати деҳоти Қалъаи Нав бошад, сохтмони муассисаи таҳсилоти томақтабӣ ва таъмири бинои хонаи бачаҳои шаҳри Рогун анҷом ёфт* [7, с. 6]. *Сокинони шаҳраки Гонҷӣ, деҳаҳои Гул, Эшонқургон, Қалъачаи Азим ва Қалъачаи раис низ шиқоят доранд, ки то ҳол обро меҳаранд* [12, с. 4].

Noun+Adverb. Ибора-комонимҳое, ки ба воситаи ин қолаб сохта шудаанд аз ду чузъ иборат буда, чузъи якум исм ва чузъи дуюм зарф ба ҳисоб рафта, чузъи тобеъро ба чузъи асосӣ бандаки изофии *-и* пайваст кардааст, ба монанди: *Ашти Боло* [13], *Ашти Поён* [13], *Шаватки Боло* [13], *Шаватки Поён* [13], *Даҳанаи Боло* [13], *Боғи Калон* [13], *Даҳяки Боло* [13], *Даҳяки Поён* [13]. Агар чузъи якуми ибора-комонимҳои зикршударо исмҳо ташкил кунанд, пас, чузъи дуюми онҳоро зарфҳои *боло* ва *поён* ташкил намуда, дар кадом тараф чойгир шудани деҳаро ифода мекунад. Ибора-комоними *Қалъачаи Баланд* низ дар асоси қолаби мазкур сохта шудааст: *Аз ҷумла, як бинои иловагӣ бо 10 синфхона дар назди МТМУ №22-и деҳаи Қуҳандиж, як бинои иловагӣ бо 6 синфхона дар назди МТМУ №55-и деҳаи Ниҷонӣ, як бинои иловагӣ бо 4 синфхона дар назди МТМУ №63-и деҳаи Қалъачаи Баланд ва як бинои иловагӣ бо 4 синфхона дар назди гимназияи №3-и деҳаи Қалъачаи Бакавул омода ва ба истифода дода мешавад* [8, с. 11].

Гузашта аз ин, дар забони тоҷикӣ миқдори зиёди ибора-комонимҳое мавҷуданд, ки ҳар ду ё ҳар се чузъҳои исми хосанд, яъне ному насаби шахс ба шумор мераванд: *Эгамбердӣ Хоҷамбердиев* [13], *Хоҷа Тоҳир* [13], *Хуштоири Мухлон* [13], *Абдусаттор Назаров* [13], *Саъдии Шерозӣ* [13], *Ҳофизи Шерозӣ* [13], *Алишер Навоӣ* [13], *Тилло Солиҳов* [13], *Бадриддин Ҳилолӣ* [13], *Боқӣ Раҳимзода* [13], *Бӯстон Сулаймонова* [13], *Исмоили Сомонӣ* [13], *Максим Горкий* [13], *Мирзо Турсунзода* [13], *Нусратулло Махсум* [13], *Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ* [13], *Асрор Раҷабов* [13], *Мадином Ибронов* [13], *Маҳмадали Ғаффор* [13], *Саидмуъмин Шамсов* [13], *Сафар Амиршоев* [13], *Ҷалолiddин Румӣ* [13], *Ҷамро Олимов* [13], *Ҳасан Шеров* [13], *Нурмат Сафаров* [13], *Сайф Раҳимзоди Афардӣ* [13], *Файзали Ғаниев* [13], *Зокир Шокиров* [13], *Мирзо Ашӯр* [13], *Носиров Бобо* [13], *Асомиддин Муродов* [13], *Бахтиёр Қарабоев* [13], *Карл Маркс* [13], *Лочин Нуров* [13], *Бобоҷон Ғафуров* [13], *Садриддин Айнӣ* [13], *Саидназар Худойқулов* [13], *Хайрулло Ғайзуллоев* [13], *Абдурахмон Ҷомӣ* [13], *Абдулфайёз Дӯстов* [13], *Саид Кароматулло* [13], *Абулқосим Фирдавӣ* [13].

Лозим ба ёдоварист, ки дар низоми номҳои чуғрофӣ ё номвожаҳои забони тоҷикӣ як миқдори муайяни ибора-комонимҳое мавҷуданд, ки чузъҳои тобеъкунанда ва ё тобешавандашон вожа-истилоҳоти чуғрофӣ ба шумор мераванд. Ин анвои истилоҳоти чуғрофиро забоншинос О. Маҳмадҷонов дар таълифоти хеш бо номи *истилоҳ-индикаторҳо* ишора мекунад [Маҳмадҷонов 2010, 35]. Аз ин рӯ, зимни таҳлилу баррасии ибора-комонимҳои забони тоҷикӣ мо бо як қатор комонимҳое рӯбарӯ шудем, ки дар қолаби иборати изофӣ шакл гирифта, бо истилоҳ-индикаторҳо ё истилоҳ-нишондодҳои *об*, *сар*, *соҳил*, *ҳавз*, *ҷӯй*, *сой*, *роҳ*, *гузар*, *боғ*, *қалъа*, *дашт*, *деҳа*, *чашма*, *дара*, *мазор*, *санг* сохта шудаанд:

1) бо истилоҳ-нишондоди *об*. Чузъи асосӣ ё тобеъкунандаи ибора-комонимҳои мазкурро вожаи *об* ташкил намуда, чузъҳо ба воситаи алоқаи изофӣ ба якдигар пайваст мешаванд: *Оби Зулол [Obi Zulol]*, *Оби Ҷомак [Obi Ҷомак]*, *Оби Нуқра [Obi Nuqra]*, *Оби Шифо [Obi Şifo]*, *Оби Гарм [Obi Garm]*, *Оби Меҳнат [Obi Mehnat]*;

2) бо истилоҳ-нишондоди *сар*. Чузъи асосии ин анвои ибора-комонимҳо вожаи *сар* ба шумор рафта, маъноии «оғоз, аввал, ибтидо»-ро ифода мекунад: *Сари Ҷияк [Sari Ҷияк]*, *Сари Чашма [Sari Ҷашма]*;

3) бо истилоҳ-нишондоди *соҳил*. Миқдори ибора-комонимҳое, ки чузъи асосиашон вожаи *соҳил* мебошад, хеле маҳдуд аст. Вожаи *соҳил* вомвожаи арабӣ буда, дар луғатнома ин

тавр шарҳ ёфтааст: «замине, ки пайваст ба дарё ва ё баҳр аст, замине лаби дарё ва баҳр, канори дарё, лаби баҳр» [https://vazhaju.tj/search/соҳил]: *Соҳили Сир [Sohili Sir]*;

4) бо истилоҳ-нишондоди *ҳавз*. Чузъи асосии ин ибора-комонимҳоро вожаи сохтаи *ҳавзак*, ки аз вомвожаи арабии *ҳавз* бо маънии «чуқурии махсус кандашуда барои чамъ шуда истодани об, обгир» ва пасванди *-ак таркиб* ёфтааст, ташкил мекунад. Агар аз як тараф, худи вожаи *ҳавзак* ба сифати калимаи умумиестемол маънои «яке аз шаклҳои кандакорӣ дар чӯб»-ро ифода кунад [5, с. 475], аз тарафи дигар, дар низоми номҳои чуғрофӣ номи деҳаро мефаҳмонад: *Ҳавзаки Боло [Havzaki Bolo]*, *Ҳавзаки Поён [Havzaki Pojon]*;

5) бо истилоҳ-нишондоди *ҷӯй*. Вожаи *ҷӯй* чузъи асосии бархе аз ибора-комонимҳо ба шумор рафта, дар фарҳангномаҳо чунин шарҳ ёфтааст: «замине (роҳи) ба дарозӣ кандашуда (ба таври табиӣ кофта), ки дар он об ҷорӣ мешавад, наҳри хурд» [5, с. 610]; «1. роҳи обгузар, ки бо кандани замин бисозанд. 2. наҳри хурд» [3, с. 613]: *Ҷӯйи Мазор [Ҷӯйи Мазор]*, *Ҷӯйи Раззоқ [Ҷӯйи Раззоқ]*, *Ҷӯйи Қозӣ [Ҷӯйи Қозӣ]*;

6) бо истилоҳ-нишондоди *сой*. Муаллифи «Фарҳанги Доро» вожаи *сойро* чунин тавзеҳ додааст: «руди кӯҳӣ; руди хурде, ки аз дара ҷорӣ туда, ба дарё ё руди калон омезад; наҳр. **Сой**, ки вожаи туркист, аз қадим дар гуфтори тоҷикӣ роиҷ будааст; ҳама сойҳо номе доранд; аз *ҷумла*, *Сои Эматк*, *Сои Вешист*, *Сои Вешаб*. Чунин номвожаҳои таркибӣ ҳар яке баробар бо мафҳуми «сой» саросарии якдара, тағоб ё сангобро ифода мекунанд» [3, с. 279]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» бошад, вожаи *сой* ба чунин маънӣ омадааст: «*гуфт*. 1. наҳр, чуи калон, ҷӯйбор. 2. маҷро, селроҳа, ҷарӣ» [5, с. 258]. Аз шарҳу тавзеҳи чузъи асосии ибора-комонимҳое, ки дар таркибашон вожаи *сой* доранд, маълум гардид, ки деҳа ё русто дар канори наҳру ҷӯйи калон ҷойгир аст: *Сои Вешист [Soji Vesist]*.

Бояд ишора намуд, ки вожаи *сой* то андозае аз истемол баромада, ба қатори архаизмҳо, яъне калима ё иборайи кӯҳнашуда шомил гардидааст. Аз ин лиҳоз, бар ивази ибора-комоними *Сои Вешист* ҷойномаи *Нови Вешист [Novi Vesist]* роиҷ аст. Вожаи *нов* чузъи асосии ибора-комоними *Нови Вешист* буда, маъниҳои зеринро соҳиб аст: «1. киштӣ, киштии ҷангӣ. 2. ҷӯби ковок ё кубури тунукагин, ки дар лаби бом гузошта мешавад, то ки оби боронро аз бом ба поён резонад; нова, новадон. 3. маҷро, ки ба воситаи он об ба осие мерезад» [1, с. 924].

7) бо истилоҳ-нишондоди *роҳ*. Вожаи *роҳ* чузъи асосии як миқдор ибора-комонимҳо ба шумор рафта, маънои «1. ҷое, ки мардум аз он рафтуой мекунанд, ҷода, гузаргоҳ. 2. равиш, тарз»-ро ифода мекунад [ФТЗТ, 170]. Ибора-комонимҳое, ки чузъи асосиашон вожаи *роҳ* аст, аз лиҳози миқдор хеле маҳдуд мебошанд: *Роҳи Нав [Rohi Nav]*, *Истгоҳи Роҳи Оҳан [Istgohi Rohi Ohan]*: *Дар ин росту мусобиқаи навбатии футбол бо усули деҳа ба деҳа ва маҳалла ба маҳалла дар Ҷамоати деҳоти Тахти Сангини ноҳия Байни дастаҳои деҳаи Роҳи нав ва деҳаи Чирик ситӣ дар варзишгоҳи ҷамоати мазкур бахшида ба истиқболи 35-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид* [10, с. 10].

8) бо истилоҳ-нишондоди *гузар*. Вожаи *гузар* чузъи асосии бархе аз ибора-комонимҳо ба шумор рафта, сермаъно аст: «1. гузаштан, гузариш; **роҳи гузар**, гузаргоҳ, роҳи равуо. 2. ҷои убур, гузаргоҳ; роҳи рафтуомад. 3. сероҳа ё чорроҳаи шаҳру деҳот, ки дар он мағозаву дӯконҳои гуногун, ҷойхонаву сартарошхона ва ғ. воқеъ аст. 4. *таър*. воҳиди худудии маъмурӣ дар шаҳру деҳоти Осиеи Миёна то инқилоби Октябр (*мас.*, *гузари Сӯзангарон дар Бухоро*, *гузари Чинор дар Кӯлоб ва ғ.*), маҳалла» [4, с. 332]. Аз чор маъние, ки зикраш рафт, маънии чорум, яъне «воҳиди худудии маъмурӣ» бештар ба номҳои чуғрофӣ ё ҷойномаҳо алоқайи маъноӣ дорад: *Гузари Бод [Guzari Bod]*, *Гузари Тор [Guzari Tor]*, *Гузари Нав [Guzari Nav]*;

9) бо истилоҳ-нишондоди *боғ*. Дар луғатномаҳо вожаи *боғ*, ки чузъи асосии ибора-комонимҳои исмии изофӣ аст, ба чунин маънӣ омадааст: «ҷое, ки дар он дарахтони мева ва гулу гиёҳ бошад; бӯстон; *а*. ҳадиқа» [ФД, 279]; «1. қитъаи замини ихоташудае, ки дар он дарахтони мевадору бемева ва гулҳои гуногун шинонда, сабзу хуррам карда шудааст, ҳадиқа, равза, бӯстон. 2. ҷои васеи сабзу хуррами сердолу дарахт ва гулу сабзаҳои зиёд, ки хиёбонҳои курсию ҳаракдор ва тамошогоҳҳо дорад ва маҳалли истироҳати маданияи аҳолист,

чорбоғ» [ФТЗТ, 211]: *Боғи Калон [Boғi Kalon], Боғи Қозӣ [Boғi Qozī], Боғи Ҳабиб [Boғi Навӣв], Боғи Дилқушо [Boғi Dilқишо], Боғи Ирам [Boғi Iram]; Боғи Нави [Boғi Nav]: Каримов Қаландар Холович 01 октябри соли 1956 дар деҳаи **Боғи Нави** ноҳияи Восеъ дар оилаи деҳқон ба дунё омадааст* [9, с. 6].

10) бо истилоҳ-нишондоди *қалъа*. Исми *қалъа* вомвожаи арабӣ буда, чузъи асосии ибора-комонимҳои сершуморе ба шумор меравад. Вожаи мазкур бо маъниҳои зерин корбасти мегардад: «ҳисор бо деворҳои баланду ғафс ва бурҷҳои мустаҳкам, ки барои муҳофизат аз душман ва муқовимат ба он сохта шудааст, диж» [4, с. 664]; «сохтмоне баланд бо ихотаи деворҳои мустаҳкам ва бурҷҳои дидбонӣ, ки ҳамчун ҷойгоҳи мудофия аз ҳучуми душман, иқомати ҳокимону сарбозон ё зиндон ба кор мерафт; диж» [ФД, 454]: *Қалъаи Дӯст [Qal'ai Dūst], Қалъаи Мирзобой [Qal'ai Mirzoboj], Қалъаи Эшон [Qal'ai Eшон], Қалъаи Ҳоҷӣ [Qal'ai Hoҷӣ], Қалъачаи Азим [Qal'acai Azim], Қалъачаи Арбоб [Qal'acai Arbob], Қалъачаи Раис [Qal'acai Rais], Қалъаи Баланд [Qal'ai Baland], Қалъаи Меҳтар [Qal'ai Mehtar], Қалъаи Гулистон [Qal'ai Guliston], Қалъаи Малик [Qal'ai Malik], Қалъаи Сафедак [Qal'ai Safedak], Қалъачаи Араб [Qal'acai Arab], Қалъачаи Бакавул [Qal'acai Bakavul], Қалъачаи Гулизард [Qal'acai Gulizard], Қалъачаи Калон [Qal'acai Kalon];*

9) бо истилоҳ-нишондоди *дашт*. Вожаи *дашт* чузъи асосии бархе аз ибора-комонимҳо буда, маънои «1. замини паҳновари берун аз макони иқомат (*қишта* ё *ноқишта*); саҳро; ҳомун; 2. биёбон, чӯл» [2, с. 279]; «замини ҳамвори паҳновар (*асосан нообод*), биёбон, саҳро, чӯл» [ФТЗТ, 435] ифода мекунад: *Дашти Миёна [Dašti Mijona], Дашти Оббурдон [Dašti Ovvurdon], Дашти Амин [Dašti Amin], Дашти Калон [Dašti Kalon], Дашти Рубот [Dašti Rivot], Дашти Кулолон [Dašti Kulolon], Дашти Ғурк [Dašti Ғurk], Дашти Ҳасан [Dašti Hasan], Дашти найҳо [Dašti najho], Дашти шер [Dašti шер];*

10) бо истилоҳ-нишондоди *деҳа*. Ин вожа чузъи асосии ибора-комонимҳо буда, дар фарҳангномаҳо чунин шарҳу тавзеҳ ёфтааст: «қишлоқ, қаря, русто» [4, с. 442]; «макони истиқомати мардум дар берун аз шаҳр; деҳа, деҳқада, русто; (*суф.*) дия; қаря; қария; киштлоҳ» [ФД, 269]: *Деҳаи Боло [Dehai Bolo], Деҳаи Поён [Dehai Pojon], Деҳаи баланд [Dehai baland], Деҳаи Шоҳ [Dehai Шoh], Деҳаи мулло [Dehai mullo], Деҳаи сафар [Dehai safar];*

11) бо истилоҳ-нишондоди *чашма*. Вожаи *чашма* чузъи асосии ибора-комонимҳо буда, маънии «1. ҷойи берун омадани об аз зери замин; 2. (*мач.*) манбаъ, мабдаъ, асл, сарчашма» [ФД, 548]; «обе, ки бо роҳи табиӣ аз зери замин ҷӯшида мебарояд, ҷои ҷӯшида баромадани об аз зери замин; 2. *мач.* манбаъ, саргах, ҷои пайдоиши чизе» [5, с. 545] ифода мекунад: *Чашмаи Арзана [Cašmai Arzana], Чашмаи Зулол [Cašmai Zulol], Чашмаи Ҳаёт [Cašmai Hajot], Чашмаи ҷӯшон [Cašmai ҷӯшон], Чашмаи бедак [Cašmai bedak], Чашмаи Сангак [Cašmai Sangak], Чашмаи Қозӣ [Cašmai Qozī], Чашмаи Кулло [Cašmai Kullo], Чашмаи Пирак [Cašmai Pirak], Чашмаи Кабуд [Cašmai Kavid], Чашмаи Моҳиён [Cašmai Mohijon], Чашмаи Нур [Cašmai Nur], Чашмаи Бозор [Cašmai Bozor];*

12) бо истилоҳ-нишондоди *дара*. Ин вожа чузъи асосии ибора-комонимҳо ба шумор рафта, дар сарчашмаҳои фарҳангшиносӣ ба маъниҳои зерин омадааст: «водии танги воқеъ дар байни ду кӯҳҳо ё силсилаи кӯҳҳо» [ФТЗТ, 408]; «водии танги миёни ду раддаи кӯҳ» [ФД, 251]: *Дараи Мухтор [Darai Muxtor], Дараи Девлоҳ [Darai Devloх], Дараи Сов [Darai Sov], Дараи Ҳавз [Darai Havz], Дараи Об [Darai Ob], Дараи Эмом [Darai Emom], Дараи Сабзикадам [Darai Savziqadam], Дараи Саркорон [Darai Sarkoron], Дараи Себак [Darai Sevak], Дараи Ҳайрон [Darai Hajron], Дараи Гусфандак [Darai Gusfandak];*

13) бо истилоҳ-нишондоди *мазор*. Исми *мазор* вомвожаи арабӣ буда, дар радифи чузъҳои асосии ибора-комонимҳое, ки зикрашон дар боло рафт, чузъи калидӣ маҳсуб меёбад: *Мазори Шариф [Mazori Шарif], Мазори Ҳазрати Султон [Mazori Hazrati Sulton];*

13) бо истилоҳ-нишондоди *санг*. Вожаи *санг* чузъи асосии як миқдор ибора-комонимҳо буда, маънои «1. ҷисми сахти кӯҳӣ. 2. санге, ки бо он корд ва дигар олатҳои буррандаро тез мекунанд. 3. санги тарозу, вазна» [5, с. 202]; «1. ҳар як аз ҷирмҳои ба ҳам часпида ва сахтшудаи табиӣ, ки чузъи таркибҳои ҷомиди заминанд. 2. воҳиди вазни баробар

ба як кило. 3. ченаки масофа; фарсанг, фарсах» [3, с. 244]: *Санги Кар [Sangi Kar]*, *Санги Маликӣ [Sangi Malikī]*, *Санги Хуч [Sangi Хус]*, *Санги Сурх [Sangi Surx]*;

Гузашта аз ин, дар раванди таҳлили мавод мо бо ибора-комонимҳое рӯбарӯ шудем, ки дар қолаби иборай изофӣ шакл гирифта, яке аз чузъҳояшон ба воситаи истилоҳоти биологии *чинорак*, *шоҳтут* сохта шудаанд:

1) бо истилоҳ-нишондоди *чинорак*. Истилоҳи *чинорак* аз лиҳози сохтори морфологӣ исми сохта буда, маънои «ғиёҳи даштии чинорбарги зардгули захрнок»-ро ифода мекунад [ФТЗТ, 554]. Ин истилоҳ чузъи асосии ибора-комонимҳои зерин ба шумор меравад: *Чинораки Боло [Cinoraki Bolo]*, *Чинораки Поён [Cinoraki Pojon]*;

2) бо истилоҳ-нишондоди *шоҳтут*. Истилоҳи *шоҳтут* аз нигоҳи сохтори морфологӣ исми мураккаби тобеъ буда, аз вожагони *шоҳ* ва *тут* сохта шудааст. Ин истилоҳ маъниҳои «тути сиёҳи калондонаи ширадор, шаҳтут» [5, с. 655]; «1. навъе аз тути сиёҳранг, ки бехтарини анвои тут ба шумор меравад. 2. номи дарахти тут, ки мевааш шоҳтут аст» ро ифода намуда [ФД, 662], чузъи асосии ибора-комонимҳои зерин маҳсуб меёбад: *Шоҳтутти Боло [Šohtuti Bolo]*, *Шоҳтутти Поён [Šohtuti Pojon]*.

Таъкидаш бамаврид аст, ки қисми бештари номҳои чуғрофие, ки зикрашон дар боло рафт, комоним-ибора буда, дар асоси қолиби иборай озоди синтаксисӣ сохта шудаанд.

Ибора-комонимҳои забони англисӣ. Таркиби луғавии забони англисӣ низ саршор аз комонимҳои таркибӣ ё ибора-комонимҳо буда, чузъи онҳо ба воситаи алоқаҳои нахвий мухталиф пайваст мешаванд. Бештари ибора-комонимҳои забони тоҷикӣ дар асоси қолибҳои зерин сохта мешаванд:

Noun+Noun. Ибора-комонимҳое, ки тавассути ин қолаб бунёд гардидаанд, аз ду чузъ иборат буда, чузъҳо ба воситаи тартиби калима, яъне яке аз навъҳои алоқай тобеъ ба якдигар пайваст мешаванд: *Aspley Guise*, *Aspley Heath*. Чузъи якуми ибора-комонимҳои мазкур – исми мураккаби *Aspley* буда, аз вожагони англисии қадими æspe (“aspen” (сиёҳбед) ва lēah (“woodland clearing, glade (бешай марзор)”) ба вучуд омада, бо муодили имрӯзаи худ дар шакли asp (сафедори сиёҳбедшакл)+leу (“lea (марғзор, алафзор; чарогоҳ)”) корбаст мегардад. Чузъи дуюми ибора-комоними яқум вомвожаи франсавии guise буда, маънии “an external form, appearance, or manner of presentation, typically concealing the true nature of something (шакли беруна, намуди зоҳирӣ ё тарзи муаррифӣ, ки одатан табиати аслии чизро пинҳон мекунад)-ро мефаҳмонад. Чузъи дуюми ибора-комоними дуюм вожаи heath буда, маънии “an area of open uncultivated land, typically on acid sandy soil, with characteristic vegetation of heather, gorse, and coarse grasses (майдони замини кушоди бекорхобида, одатан замини регдори шӯр, ки барои сабзишу рӯйиши халанҷ, гули товуси хордор ва алафҳои роғӣ)-ро ифода мекунад. Дар умум, ибора-комоними *Aspley Guise* ҳамчун ҷойнома ва ё номвожа ба маънои “a village and civil parish in the west of Central Bedfordshire, England (деҳа ва ё воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар ғарби Бедфордшири Марказии Англия) ба кор меравад. Ибора-комоними *Aspley Heath* бошад, ба маънии “a village and civil parish in the Central Bedfordshire district of Bedfordshire, England [14] (деҳа ва ё воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар Бедфордшири Марказии Англия) истеъмом мешавад.

Noun+Adjective. Ба воситаи ин қолаб ибора-комонимҳое сохта мешаванд, ки чузъи якумашон исму чузъи дуюмашон сифат буда чузъҳо тавассути тартиби калима пайваст гардидаанд: *Butterfield Green*, *Chiltern Green*. Чузъи якуми ибора-комоними яқум исми мураккаби *butterfield* аз вомвожаҳои олмонии *butter* (*равган*) ва *field* (*саҳро, соҳа*) таркиб ёфта, маънои “wire mesh anti-radar reflector (нурафканӣ, мавҷафканӣ зидди радиолокатионӣ аз тури симин)-ро ифода мекунад ва чузъи дуюми он, сифати *green* буда ранги сабزو мефаҳмонад. Аммо дар қолаби ибора номвожаи *Butterfield Green* ба маънии “a hamlet in the north of Luton, Bedfordshire, England (деҳа дар шимоли Лутони Бедфордшири Англия) корбаст мегардад. Чузъи якуми ибора-комоними дуюм исми *Chiltern* аз ҷойноми келтӣ пайдо шуда, маънои “баландӣ”-ро ифода мекунад. Дар шакли ибора-комоним ҷойном ва ё номвожаи *Chiltern Green* ба маънои “a hamlet in Hyde parish, Central Bedfordshire district,

Bedfordshire, England, next to Hertfordshire [14] (деҳа дар округи Ҳайди ноҳияи Бедфордшири Марказӣ, Бедфордшир, Англия, дар наздикии Ҳертфордшир) ройиҷ аст.

Adjective + Noun. Тавассути ин қолаб ибора-комонимҳое сохта мешаванд, ки чузъи якумашон сифат буда, чузъи дуюмашон исм аст. Чузъҳо ба якдигар ба воситаи алоқаи тобё ба якдигар пайваст шудаанд: *Great Barford, Great Denham*. Чузъи якуми ҳарду ибора-комоним ҳам, сифати *great* буда бузургиву, калонӣ ва азимиву муаззамии ин ё он ашё ва ё чою макони зистро ифода мекунад. Чузъи дууми ибора-комоними якум исми мураккаби *barford* буда, ҳиссаи якуми он, яъне вожаи *bar* маънои “a long rigid piece of wood, metal, or similar material, typically used as an obstruction, fastening, or weapon порчаи дароз саҳти чӯб, фулуз ё маводи шабех, ки одатан ҳамчун барои садд, пайваст кардан ва ё силоҳ истифода мешавад” ва ҳиссаи дуюмаш, яъне вожаи *ford* маънои “a shallow place in a river or stream allowing one to walk or drive across (чойи на он қадар жарфи дарё ё чӯйе, ки аз болои он метавон пиёд ё ба воситаи мошин гузашт)”-ро ифода мекунад. Чузъи дууми ибора-комоними дуум исми мураккаби *denham* буда, ҳиссаи якуми он, яъне вожаи *den* маънои “the home of certain types of wild animals such as lions or foxes (чойи зист ё манзили баъзе намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ, ба монанди шер ё рӯбоҳ)” ва ҳиссаи дууми он, яъне вожаи *ham* маънои “meat from the upper part of a pig's leg salted and dried or smoked (гӯшти намаккарда, хушккарда ва дудкарда, ки аз қисми болоии пой ё рони хук гирифта мешавад)”-ро мефаҳмонад. Ҳамчун чойном ва ё номвожа *Great Barford* ба маънои “a village and civil parish in the Borough of Bedford, Bedfordshire, England, around 5 miles (8.0 km) north-east of Bedford town centre (деҳа ва воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар Борои Бедфорд, Бедфордшир, Англия, тақрибан 5 мил (8.0 км) аз шимолу шарқи маркази шаҳри Бедфорд)” ва *Great Denham* ба маънии “a village and civil parish located in Bedfordshire, England, on the western outskirts of Bedford [14] (деҳа ва воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар Бедфордшири Англия, ки дар канори ғарбии Бедфорд чойгир аст).

Ибора-комонимҳои *Upper Caldecote, Upper Dean, Upper Gravenhurst, Upper Stondon, Upper Sundon, Upper Shelton, Upper Staploe* низ бар пояи қолаби мазкур сохта шуда, чузъи асосиашон сифати *upper* (боло) ба шумор меравад.

Гузашта аз ин, дар низоми номҳои чуғрофии забони англисӣ миқдори маҳдуди ибора-коомнимҳое мавҷуданд, ба воситаи алоқаи пайваст сохта шуданд, яъне чузъоро пайвандаки пайвасткунанда ба якдигар алоқаманд мекунад: *Heath and Reach*. Чузъҳои иборани мазкур ба воситаи пайвандаки пайвасткунандаи пайиҳами *and* ба якдигар пайваст шуда, дар шакли ибора истеъмол мегарданд. Ибора-комоними *Heath and Reach* маънои “a village and civil parish near the Chiltern Hills in Bedfordshire, England (деҳа ва воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар наздикии Чилтерн Хиллз дар Бедфордшири Англия)”-ро мефаҳмонад.

Дар баробари ин, дар низоми чойнома ва ё номвожаҳои забони англисӣ як миқдор ибора-комонимҳое мавҷуданд, ки ба воситаи алоқаи пешояндӣ сохта шудаанд, яъне чузъи якум ба чузъи сеюм ба воситаи пешоянди *under* пайваст мегардад: *Shipton-under-Wychwood, Milton-under-Wychwood, Ascott-under-Wychwood, Ashton-under-Hill*

Чузъи якуми ибора-комоними *Shipton-under-Wychwood*, яъне вожаи *shipton* пас аз истилои Англия аз тарафи норманиҳо соли 1066 ба таркиби луғавии забони англисӣ ворид шудааст. Агар аз як тараф, вожаи *shipton* исми хос буда, муаррифгари оилаи *Shipton* дар графӣ (воҳиди маъмурӣ-территориявӣ баъзе кишварҳои капиталистӣ) *Oxfordshire* (Оксфордшир) бошад, аз тарафи дигар, ин исми мураккаб аз вожаҳои англисии давраи қадими *scip* бо маънии *sheep* (гусфанд) ва *tun* бо маънии *enclosure* (таворакашӣ, деворгирӣ (заминҳои чамоатиро ғасб кардани заминдорони калон дар Англия ва баъзе мамлакатҳои Европа) ва ё *settlement* (қария, деҳа) ба вучуд омада, ба бошандағони аслии ин манотик, ки дар наздикии чунин мавзеъ иқомат доштанд, ишорат мекунад. Чузъи сеюми ин ибора-комоним исми мураккаби *wychwood* буда, аз вожаи англисии давраи миёнаи *wich* гунаи *wik* бо маънии “dairy farm (фермаи ширӣ) ва ҳиссаи *wood* (чангал, беша; чӯб, тахта) пайдо шудааст. Илова бар ин, исми *wych* аз вожаи англисии давраи миёнаи *wiche* ‘wych elm (a European elm with large rough leaves, chiefly growing in woodland or near flowing water

(дарахтаи садаи аврупоӣ, ки баргҳои калон ва ноҳамвор дошта, асосан, дар чангалҳо ё дар наздикии оби равон мерӯяд)” пайдо шуда, ишора ба ашхосе мекунад, ки дар зер ва ё дар наздикии он дарахти сада зиндагӣ кардаанд. Ҳамчун ҷойнома ё номвожа ибора-комоними *Shipton-under-Wychwood* маънои “a village and civil parish in the Evenlode valley about 4 miles (6.4 km) north of Burford, in the West Oxfordshire district, in the county of Oxfordshire, England [14] (деҳа ва ё воҳиди худидоракунии маҳаллӣ дар водии Эвенлод, ки тақрибан 4 мил (6,4 км) аз шимоли Берфорд, дар ноҳияи Оксфордшир Ғарбӣ, дар музофоти Оксфордшири Англия ҷойгир аст)-ро ифода мекунад.

Ҷузъи якуми ибора-комоними *Milton-under-Wychwood* исми мураккаби *Milton* буда, аз ҳиссаҳои *mill* ва *tun* иборат аст. Ҳиссаи якум, яъне вожаи *mill* маънои “a building equipped with machinery for grinding grain into flour (биное, ки бо таҷҳизот барои орд кардани ғалла ҷиҳозонида шудааст)” ва ҳиссаи дуюм *tun* маъниҳои “town or settlement (шаҳр ё қасаба); a large beer or wine cask (чалаки калони пиво ё шароб)”-ро ифода мекунад. Ба пиндори мо, маънии якуми ҳиссаи дуюм, яъне “town or settlement (шаҳр ё қасаба)” ба ҷойнома иртиботи маъноӣ дорад. Ба сифати ҷойнома ё номвожа иборати *Milton-under-Wychwood* маънои “an English village and civil parish about 4 miles (6.4 km) north of Burford, Oxfordshire, just off the A361 road between Burford and Chipping Norton [14] (яке аз деҳаҳои Англия ё воҳиди худидоракунии маҳаллӣ, ки тақрибан 4 мил (6,4 км) аз шимоли Берфорд, Оксфордшир дар канори роҳи А361 байни шаҳрҳои Бурфорд ва Чипинг Нортон воқеъ аст)”-ро мефаҳмонад.

Ҷузъи якуми ибора-комоними *Ascott-under-Wychwood* исми мураккаби *ascott* буда, аз вожаҳои англисии давраи қадими *ēast* (“east шарқ”) ва *cot* (“cottage, hut (хонаи хурди деҳот; кулба)”) ба вучуд омадааст. Ҳамчун ҷойнома ё номвожа иборати-комоними *Ascott-under-Wychwood* маънои “a village and civil parish in the Evenlode valley about 4.5 miles (7 km) south of Chipping Norton, Oxfordshire, England (деҳа ва воҳиди худидоракунии маҳаллӣ, ки дар водии Эвенлод тақрибан 4.5. мил (7 км) аз ҷануби шаҳри Чипинг Нортони воҳиди маъмури-территориявии Оксфордшири Англия ҷойгир аст)-ро ифода мекунад.

Ибора-комоними *Ashton-under-Hill* аз се ҷузъ иборат аст. Ҷузъи якуми ин ибора-комоним исми мураккаби *ashton* буда, аз вожаҳои англисии давраи қадими *æsc* (“*ash* (шумтол, шунг, чормоғак) (tree species (навъҳои (ҷинсҳои) дарахт) + *tūn* (“enclosure таворакашӣ, деворгирӣ (заминҳои ҷамоатиро ғасб кардани заминдорони калон дар Англия ва баъзе мамлакатҳои Европа), *settlement* (қария, деҳа) ба вучуд омадааст. Ҷузъи дуюм пешоянди *under* маънои “дар зер чизе воқеъ будани ин ё он ашё” ва ҷузъи сеюм исми *hill* маънои “a naturally raised area of land, not as high or craggy as a mountain [14] (замини баланди табиӣ, ки на он қадар баланду серхарсанг мисли кӯҳ аст)-ро мефаҳмонад.

Бояд тазакурр дод, ки дар низоми ҷойномҳо ва ё номвожаҳои забони англисӣ ибора-комонимҳои зиёде мавҷуданд, ки яке аз ҷузъҳои ҷойномаи *Ashton* ба шумор меравад, ба монанди: *Long Ashton*, *Ashton Hayes*, *Cold Ashton* ва ғ.

Ҳамин тариқа, аз шарҳу тавзеҳи ибора-комонимҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маълум гардид, ки аксарияти онҳо аз нигоҳ сохтор дучузъа буда, тавассути алоқаҳои мухталифи наҳвӣ сохта шудаанд. Аз лиҳози иштироки алоқаҳои наҳвӣ бошад, дар забони тоҷикӣ бештари ибора-комонимҳо ба воситаи алоқаи изофӣ сохта шуда, дар забони англисӣ ҷойгузини онҳо яке аз намудҳои алоқаи тобеъ – тартиби калима ба шумор меравад

Адабиёт:

1. Мамадҷонов О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: Автореф. док. диссер. – Душанбе, 2010. – 45 с.
2. Начот Д. Фарҳанги Доро. Луғатномаи барчидаи тафсирий ва решашинохтӣ (дар ду ҷилд). Ҷилди 1. А-М. – Душанбе, 2021. – 658 с.
3. Начот Д. Фарҳанги Доро. Луғатномаи барчидаи тафсирий ва решашинохтӣ (дар ду ҷилд). Ҷилди 1. А-М. – Душанбе, 2021. – 658 с.
4. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А-Н. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.

5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. О-Я. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
6. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. – Душанбе: Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019. – 280 с.
7. Омӯзгор, №43 (12476), 24.10.2024. – 24 с.
8. Омӯзгор, №36 (124469), 24.09.2024. – 24 с.
9. Навиди Кӯлоб, №37, 10.12. 2024. – 8 с.
10. Ҷавонони Тоҷикистон, №48 (9890), 28.11.2024. – 16 с.
11. Тоҷикистон, №43 (1606), 23.10.24. – 16 с.
12. Фараж, №44 (933), 31.10. 2024. – 16 с.
13. [https://tg.wikipedia.org/wiki/Гурӯҳ:Деҳаҳои Тоҷикистон](https://tg.wikipedia.org/wiki/Гурӯҳ:Деҳаҳои_Тоҷикистон).
14. [https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Villages in England by county](https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Villages_in_England_by_county)
15. <https://vazhaju.tj/search/сайхун>
16. <https://vazhaju.tj/search/Исфохон>

ТАШАККУЛИ КОМОНИМҲОИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ ДАР АСОСИ УСУЛИ КАЛИМАСОЗИ НАҲВӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлилу муқоисаи ибора-комонимҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар пояи усули наҳвии калимасозӣ бахшида шудааст. Усули наҳвӣ яке аз роҳҳои сермаҳсули вожасозӣ маҳсуб ёфта, бештари исмҳои таркибӣ ё ибораҳо маҳз бар пояи ин усул сохта мешаванд. Дар ин мақола ибора-комонимҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дастабандӣ гардида, дараҷаи сермаҳсуливу каммаҳсулии онҳо дар низоми номҳои ҷуғрофӣ ё номвожаҳо муайян шуданд. Илова бар ин, хусусиятҳои семантикии бархе аз ҷузъҳои тобеъкунандаву тобеъшавандаи ибора-комонимҳо низ мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд. Дар мақола бештар аз панҷоҳ ибора-комонимҳо таҳлилу баррасӣ шуданд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, забони англисӣ, муқоиса, калимасозӣ, усулҳои калимасозӣ, усули наҳвии калимасозӣ, комоним, ибора-комоним, ибора-комонимҳои дучузъа, умумият, фарқият, монандӣ.

ОБРАЗОВАНИЕ КОМОНИМОВ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ НА ОСНОВЕ СИНТАКСИЧЕСКОГО СПОСОБА СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Данная статья посвящена анализу и сравнению словосочетаний-комонимов таджикского и английского языков на основе синтаксического способа словообразования. Синтаксический способ считается одним из наиболее продуктивных способов словообразования, и на основе этого способа создается большинство составных существительных или словосочетаний. В данной статье были классифицированы словосочетание-комонимов таджикского и английского языков, а также определена степень их продуктивности и малопродуктивности в системе географических названий. Кроме того, были исследованы и семантические особенности некоторых главных и подчинительных компонентов словосочетаний-комонимов. В статье было проанализировано и рассмотрено более пятидесяти словосочетаний-комонимов.

Ключевые слова: таджикский язык, английский язык, сравнение, словообразование, способы словообразования, синтаксический способ словообразования, комоним, словосочетаний-комоним, двухкомпонентные словосочетаний-комонимов, общность, различие, сходство.

FORMATION OF COMONYMS OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES BASED ON THE SYNTACTIC WAY OF WORD FORMATION

This article is devoted to the analysis and comparison of the phrase-comonyms of the Tajik and English languages based on the syntactic way of word formation. The syntactic way is considered one of the most productive ways of word formation, and most complex nouns or phrases

are created based on this way. This article is also deals with classification of phrase-comonyms of Tajik and English languages, and the degree of their productivity and unproductivity in the system of geographical names were determined as well as. In addition, the semantic features of some main and subordinate components phrase-comonyms were also studied in this article. More than fifty phrase-comonyms were analyzed and considered in the article.

Key words: Tajik language, English language, comparison, word formation, ways of word formation, syntactic way of word formation, commonym, phrase-comonym, two-part word combinations of commonyms, community, difference, similarity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳайдаров Кароматулло Нуралиевич, унвонҷӯи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Тел.: +992918 24 56 14;

Сведения об авторе: Хайдаров Кароматулло Нуралиевич, соискатель кафедры лингвистики и сопоставительной типологии Кулябского государственного университета им. Абуабдулло Рудаки. Тел.+992918 24 56 14;

Information about the author: Haydarov Karomatullo Nuralievich, researcher in the Department of Linguistics and Comparative Typology of the Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. tel.: +992918 24 56 14;

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

1. Сафаров Х.Х., Ғоибзода М.М. Заминаҳои ташкилѐбии давлати Ҳайтолиѐн аз нигоҳи Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон.....5
2. Равшанзода М., Нурова Х. Экономические, социально-политические и моральные факторы развязывания гражданской войны в Республике Таджикистан: исследование и анализ в свете нового видения.....13
3. Муродов А.Ш. Равобиту ҳамкориҳои Тоҷикистону Эрон дар соҳаи китобу китобдорӣ.....20
4. Ғоибзода М.М. Омилҳои барҳам хӯрдани давлати Ҳайтолиѐн ва вазъияти сиёсӣ иқтисодии Осиёи Марказӣ аз нигоҳи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон.....28

ПЕДАГОГИКА

1. Иззатова М.И., Шоимардонов Х.Н. Масъалаи арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ ва дараҷаи омӯзиши он дар адабиѐти илмӣ.....35
2. Файзуллоева Ф.М. Лингводидактические основы развития русской монологической речи студентов национальных групп неязыковых ВУЗов.....43
3. Самариддинова З.Н., Суфиев Х. Таъмини амалии омӯзиши фанни информатика дар ташкили фаъолияти таълимӣ ва илмӣ.....50
4. Сафарзода М.В., Шоҳсанамӣ Р. Истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ангоми бозиҳои дидактикӣ.....57
5. Азимова М.Х. Роҳҳои баланд бардоштани таҳаммулпазирии ҷавонон дар муассисаҳои таҳсилоти лии касбӣ.....64
6. Аҳмадзода Б.С. Формирование системы высшего профессионального образования в Республики Таджикистана.....69
7. Мухторзода М.М., Ҷалилова М. Таснифи ҷанбаҳои педагогӣ дидактикӣ уур ва фарҳанги экологӣ.....75
8. Расулзода С.П. Ташаккули салоҳияти иттилоотӣ хонандагон ҳангоми омӯзиши бахши биология.....81
9. Ёрова Ҷ.Д. Рушди донишҳои экологӣ дар дарсҳои химияи мактабӣ.....90
10. Раҷабзода С.Ҷ. Муаммомҳои муосири таълими математика дар мактаб.....93
11. Ғафоров А.Б., Ҳаффиҷзода А.Ф., Давлатов Р.М. Омӯзиши муҳити рақамӣ ва нақши он дар ташаккули малакаҳои рақамӣ хонандагон.....98
12. Хайдаров С.Ш., Аханов Б.Ф., Азизов Х.У., Енгелдиев А.Ж., Хайдаров А.С. влияние игровых моментов на формировании познавательного интереса обучаемого и качество восприятия в учебном процессе.....107
13. Назарова Р.Т., Назаров Н.Т. устойчивые лексико-грамматические ошибки в процессе изучения русского языка и способы их устранения.....111
14. Орифзода О.О. Истифодаи дурнамоҳои забонӣ барои баланд бардоштани анғезаи омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар донишҷӯѐн.....121
15. Расулзода С.П. Истифодаи намудҳои гуногуни таҷрибаҳои шавқовар-асоси азхудкунии дониши хонандагон аз химия.....126
16. Саодати Р. Ҳамкориҳои муассисаи таълимӣ, оила ва ҷомеа – омилҳои тарбияи хонандагон дар руҳияи ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ.....132
17. Сайдахмадова С.М. Вазъи экологӣ ва масъалаҳои иҷтимоӣ-педагогӣ тарбияи экологӣ хонандагон.....142
18. Файзалии М. Истифодаи ТИК дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....150
19. Шоҳсанамӣ Р. Ҷаҳонбинии илмӣ ҳамчун ташаккули қобилияти фикрронӣ дар раванди омӯзиши математика бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ.....155

20. Ёрова М.Ч. Амалигардонии усулҳои таълими биология дар зинаи тафрикавии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	162
21. Қураева М.К., Фатхуллозода А.Ф., Қураев Қ. Ниҳоди мухтасиб дар «Захират-ул-мулук»-и Мир Сайид Али Ҳамадонӣ.....	167
22. Мисралиева Ф.Н. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули салоҳиятҳои асосии хонандагони синфҳои болоӣ бо истифода аз захираҳои интернетӣ.....	174
23. Сайдалиева С.А. Шартҳои асосии ҳамкориҳои муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва хонавода дар омода намудани кӯдакон ба таълими мактаб.....	179
24. Хайров Т.Г. Тарбияи экологӣ-тамоюлдихандаи шахсияти ҷамаҷониба инкишофёфта.....	185
25. Маҳсидинов Б.С. Рушди малакаҳои таҳлилий ва эҷодии донишҷӯён дар таълими моделсозии математикӣ ва компютерӣ.....	189
26. Мирзоев А.Ҳ. Нақши масъалаҳои шавовар дар рушди тавачҷуҳи хонандагон ба омӯзиши математика.....	196
27. Назаров Ф.Л. Навовариҳои педагогӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш.....	203

ФИЛОЛОГИЯ

1. Вализода Ҳ. Доир ба арзиши забоншиносии ду таҳқиқи академик Абдулған Мирзоев.....	211
2. Рахимов А.А., Аминова Ш. Образ трудового мигранта в прессе и массовом сознании россиян.....	220
3. Шодиев Р.А. Қолаби феълҳои номӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.....	227
4. Гулов С.Н. Хусусиятҳои нашру паши очерк дар васоити ахбори омма (дар мисоли очеркҳои солҳои 80-уми асри XX).....	232
5. Муслимзода Ҳ.А. Корбурди вожаҳои аслии тоҷикӣ дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ.....	240
6. Рустамшозода Ш.Р. Таҳқиқи таърихӣ-забоншиносии гидронимияи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва муқоисаи он ба Авасто ва «Таърихи Систон».....	254
7. Юнусова Г.С. Роль пословиц и поговорок в литературном наследии Н.В. Гоголя.....	264
8. Шамшодӣ Ҷ. Чехраҳои адабӣ дар шинохти Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон.....	271
9. Ёрова С.Н. Лингвистические средства выражения смыслового комплекса «предмет + оценка» в русском и таджикском языках.....	280
10. Гулямов Ҳ.Қ. Назарияи истиора ва инъикоси он дар таҳқиқоти забоншиносии муосир.....	288
11. Давлатова Ф.Т. Хусусиятҳои лексикӣ ва таркибии мифонимҳо дар «Таърихи Табарӣ»-и Балғамӣ.....	294
12. Ниёзбоқиев О.С. Моделиронии морфологии исмҳои мураккаб дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ.....	300
13. Робияи А. Ҳамгуншавии истилоҳоти китобдорӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ....	306
14. Ғуломова С.М. Бархурди наслҳо дар муносибатҳои оилавӣ чун объекти маводи журналистӣ.....	312
15. Ҳамидзода З.А. Истиқболи Соҳиб Табаров аз ашъори ватанҳои Фитрат.....	318
16. Шамсов С. Таҳияи модел (амсила)-и умумии хабар-сараъзои ҷумла дар ҷумлаи содаи тоҷикӣ.....	328
17. Абдулвадуова О.М. Татбиқи таҳқиқҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣ дар тарҷумай антропонимҳо (дар мисоли тарҷумай «Война и мир»-и Л.Н. Толстой бо забони тоҷикӣ).....	335
18. Раҳмонова Г.С. Бозтоби зиндагиномаи Ғаффор Мирзо дар достони «Асрор» ва романи манзуми «Фарзанди ҳукумат».....	343
19. Сафарализода С.С. Вижагиҳои луғавии калимаҳои нав дар ашъори Озар.....	349

20.Шерафгани Ч. Сифатҳои сохта дар маҷмуаи «Ашки офтоб»-и Ҳақназар Ғойиб.....	355
21.Ҳайдаров К.Н. Ташаккули комонимҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси усули калимасозии нахвӣ.....	362

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи илмии «**Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ**» мақолаҳои илмие, ки натиҷаи таҳқиқоти соҳаи **илмҳои таъриху бостоншиносӣ, педагогӣ ва филологиро** фаро мегиранд, нашр карда мешаванд.

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмӣ:

1. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои ҳамаи забонҳо (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 2 см, фосилаи байни сатрҳо 1,0 см ва формати А4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 5 саҳифа ва на беш аз 14 саҳифа;

2. Индекси ТДУ (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

3. Номи мақола бо ҳарфҳои калон;

4. Насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Сатторзода М.Ш.);

5. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамоя (н) д;

6. Матни асосии мақола на камтар аз 5 саҳифа (схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);

7. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;

8. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ. Адабиёт ба тартиби алифбой оварда мешавад. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ соҳаи охир ва манбаъҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад.

9. Намунаи таҳияи адабиёт: нишон додани манбаи иқтибос дар матн ба таври зер: [3, с. 24], [3, с. 24; 7, с. 53], ки ин ҷо рақами аввал манбаи истифодашуда ва рақами дувум саҳифа;

10. Рӯйхати адабиёти истифодашуда ба забони аслии китобӣ;

11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 10 ва на бештар аз 20 сатр, калидвожаҳо аз 10 то 15 номгӯӣ;

12. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). Маълумот дар бораи муаллиф ба тартиби зайл оварда мешавад: насаб, ном, номи падар, дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошад), вазифа ва ҷои қор, телефон ва почтаи электронӣ;

13. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли ҷопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;

14. Мақолаи аспирант, докторанти PhD, унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ мушовири илмӣ ва ё мудири кафедра қабул карда мешавад;

15. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ва доктори илм қабул карда мешавад;

16. Мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририя дар муддати 10 рӯз баррасӣ мегардад.

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд тақризи мусбии мутахассиси соҳаи дахлдорро дошта бошанд.

Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки матни мақоларо таҳрир ва кӯтоҳ намояд.

Мақолаҳои, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, аз ҷониби ҳайати таҳририя барои нашр тавсия намегарданд.

Нишонӣ барои дастрасии маълумоти иловагӣ:

Маълумоти иловагӣ: www.vestnik.kgu.tj, тел: 918-48-44-05.

**ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Научный журнал «Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки» основан в 2009 г. Выходит 4 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан от 12.04.2022 г., №245/МҚ-97. Журнал принимает научные статьи по трем направлениям: исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м.
(перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м)

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде методанных.
Полная текстовая версия журнала доступна на сайте издания (vestnik.kgu.tj).

**ВЕСТНИК
Кулябского государственного университета имени
Абуабдуллох Рудаки
Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки
1 (38) 2025**

Над номером работали:
Главный редактор: Рахмон Д.С.
Заместитель главного редактора: Рафиев С.А.
Ответственный секретарь: Сафарзода М.Н.

735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова, 16
Сайт журнала: vestnik.kgu.tj
E-mail: rayom@kgu.tj
Тел.: 8(3322) 2-41-06

Отпечатано в типографии ООО «ИСТИКЛОЛ-2019»
734042, г. Душанбе, Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 40 экз. Уч. изд. л. 259, усл. п.л. 23, 43
Подписано в печать 28.03.2025. Заказ №2025/03-25